

BULLETIN DU MUSÉE DE GÉORGIE

საქართველოს მუზეუმის

ბოლნისი

06

ს-333

ტომი VI Tome

1929.1930

ბუილისი TIFLIS

1931

საქართველოს მუზეუმის მოამბე

VI

BULLETIN DU MUSÉE DE GÉORGIE

Tome VI

1929. 1930

TIFLIS—1931

საპარტიო მუზეუმის

მღამბე

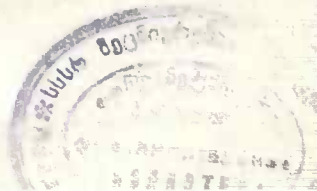
ტომი VI

1929 და 1930

P-11792

თბილისი—1931

ბეჭდვა დაიწყო 1930 წ. მარტში, დასრულდა 1931 წ. ოქტომბერში.

ს. მ. უ. ს. პოლიგრაფ. ტრესტის მე-1 სტამბა, ფურცელაძის ქ. № 5.

ტირაჟი 500 ცალი.

შეკვ. № 898.

მთავლიტი 1.

შინაარსი.

აგლაძე, დ. მასალები კაცასიური Canidae'ბის შესახებ	1
Lantz, L. A. Note sur la forme typique d'Ophisops elegans Ménétries	31
Плавильщиков, Н. Материалы к изучению жуков-дровосеков Кавказа и сопредельных стран. Жуки-дровосеки Кав- каза. I: Группа Cerambycini (Coleopt., Cerambycidae)..	43
Бартенев, А. О весенней и осенней одонатофауне Грузии и других мест Закавказья	85
Redikorzev, V. Contribution à l'étude de la faune des pseudo- scorpions du Caucase	97
Рошковский, Вацлав, О происхождении <i>Molge vulgaris lantzi</i> Wolt	107
Vierhapper, F. Ueber einige kritische Erigeron-Sippen aus dem Kaukasus	115
Rouchadzé, J. Notice sur les Belemnites et les Nautilus de l'Aptien de Koutaïs	125
ნიორაძე, გ. ზემოაეჭალის სამარე	139
ბერძენიშვილი, ნ. მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა	229
ჩუბინაშვილი, გ. 973 წლის ჯვარი იზხანიდან	297
ყაუხჩიშვილი, ს. პროკოპი კესარიელის ცნობები საქართველოს შესახებ	315
ინგოროყვა, პ. ძველ-ქართული წარმართული კალენდარი მე-5—8 საუკუნის ძეგლებში	373
კრატიკა და ბიბლიოგრაფია. Открытое письмо заведывающему Крым- ско-Кавказской секцией института геологической карты А. П. Герасимову—А. Джанелидзе	
საქართველოს მუზეუმის 1928—30 წწ. მუშაობის ანგარიში .	463
ნეკროლოგები	494

Sommaire.

Agladse, D. Materialien über die Caucasischen Canidaen . . .	27
Lantz, L. A. Note sur la forme typique D'Ophisops elegans Ménétries	31
Plavilchtchikov, N. Contribution à l'étude des Cerambycini du Caucase	43.
Bartenev, A. Sur l'odonatafaune de Géorgie et des autres ré- gions du Transcaucase	85
Redikorzev, V. Contribution à l'étude de la faune des pseudo- scorpions du Caucase	97
Rochkovski V. Sur l'origine de Molge vulgaris lantzi Wolt . .	107
Vierhapper, F. Ueber einige kritische Erigeron-Sippen aus dem Kaukasus	115
Rouchadzé, J. Notice sur les Belemnites et les Nautilus de l'Aptien de Koutaïs	125
Nioradze, C. Das Grab von Semoawtschala	221
Berdznichvili N. Un document de Mzkhetha du XI siècle . .	229
Tschubinaschwili, G. Ein Vortragekreuz aus Ischchani vom J. 973	313
Kauchtschischwili, S. Die Angaben von Procopius Caesariensis über Georgien	315
Ingorokwa, P. Der altgeorgische Kalender nach den Denkmälern von V—VIII Jhd	373
Critique et bibliographie	447
Le Musée de Géorgie en 1928—1930 (rapport officiel) . . .	463
Nécrologes	494

მასალები კავკასიური Canidae'ების შესახებ

კავკასიური *Canis lupus*'ის თავის ქალათა განაზომები და მათი ვარიაციული სტატისტიკის შეთოდით დამუშავება, როგორც ნარკვევი *Canis familiaris*'ის წარმოშობის საკითხისათვის.

1. ზოგადი მიმოხილვა.

Canis familiaris'ის ჯიშურ მოდიფიკაციათა სიმრავლე მუდამ აძნელებდა მისი წარმოშობის საკითხის გაშუქებას: ამ მხრივ პრეისტორიული ხანის — თუ შეიძლება ასე ითქვას — ქაოსში ერთგვარი წესიერებისა და რიგის შეტანა Studer'ის¹ უდავო დამსახურებას შეადგენს. პრეისტორიული და აწ მცხოვრებელი Canidae'ების თავის ქალათა გაზომვამ, ისევე როგორც მათმა შესწავლამ შედარებითი ანატომიის თვალსაზრისით, სათანადო საბუთების თანდართვით კულტურის ისტორიიდან, გაუადვილა მას ყველა დღევანდელი შინაური ძაღლებისათვის რამოდენიმე პრეისტორიული ძირითადი ფორმის მონახვა. ასეთები არიან:

I. **პალეარქტიკული ძაღლი** (ეკროპა, ჩრდილო-ცენტრალური და აღმოსავლეთი აზია):

- ა. *Canis familiaris* Rütimeyer'ის ტიპი,
- ბ. „ „ Inostranzewi Anutschin'ის ტიპი,
- გ. „ „ Leineri Studer'ის ტიპი,
- დ. „ „ intermedius Woldrisch'ის ტიპი,
- ე. „ „ matris optimaе Jettel's'ის ტიპი.

II. **სამხრეთის ძაღლი** (სამხრეთი აზია, ავსტრალია, აფრიკა):

- ა. დინგო, ტიბეტური დოგო, მწვეარი, Tengerhund, Pariahund.

¹) Studer, Zwei grosse Hunderassen aus der Steinzeit der Pfahlbauten, Bern 1893. Studer, Die prähistorischen Hunde: *Abhdl. d. Schweiz. pal. Ges.* 1901.

არ უნდა დავივიწყოთ ამასთანავე, რომ ეს პრეისტორიული ძირითადი ფორმები ვერავითარ შემთხვევაში ვერ იქმნება მიჩნეული დღევანდელი ჩვენი ძაღლების [გარეულ ფორმებად. ამას ჯერ ისევ Studer-ი აღიარებდა, ხოლო უფრო გვიან იგივე აღნიშნა Antonius-მა¹. შინაური ძაღლისათვის სათანადო გარეული ფორმის მონახვის საკითხს, საზოგადოდ, სხვადასხვა მკვლევარი სხვადასხვა გვარად განმარტავდა. ზოგნი ფიქრობდნენ², ვითომც დილუვიუმში ნამდვილ გარეულ Canidae-ებს ეცხოვრნათ და ვითომც ეს Canidae-ები არც მგლის, არც ტურის ჯგუფის ყოფილან, არამედ ქვეშაირი Canis familiaris. მეორენი იმ აზრს იზიარებდნენ³, თითქოს ძაღლის წინაპარი ტურა ყოფილიყვეს; სხვები კიდევ ამტკიცებენ⁴, შინაური ძაღლის წინაპარი ტურაც იყო და მგელიცო.

ამ უკანასკნელ თვალსაზრისს ადგა აგრეთვე ნერიინგი, რომელმაც პირველმა აღნიშნა, თუ რაოდენად დიდი არის სხვაობრიობა მგლებში და როგორ ცვლილებას განიცდიან ხოლმე მგლის თავის ქალა და კბილები ტყვეობაში. ნერიინგი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ მგელი ტანადი ძაღლების წინაპარი უნდა იყოს, ხოლო ტურა კი მომცრო ტანის შინაური ძაღლებისა.

შტუდერმა სრულიად უარყო ტურის წინაპრობა ძაღლისათვის და გულისხმობდა, რომ დილუვიუმში მგლის გარდა კიდევ საშუალო ტანადობის გარეულ ძაღლს უნდა ეცხოვრა, რომელიც იმავე უბნებში უნდა ყოფილიყო გავრცელებული, როგორც მგელი, იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ სამხრეთისაკენ მისი გავრცელების არე უფრო შორს მიდიოდა, ვიდრე მგლისა. ამ საშუალო ტანადობის გა-

¹) Antonius, Grundzüge einer Stammesgeschichte der Haustiere, Jena 1922.

²) Blainville, Ostéographie des Mammifères, Tom II (avec atlas de 117 planches), Paris 1839-1864. Bourguignat, France à l'état fossile pendant la période quaternaire: *Annales d. sc. géol.* IV, Paris 1875. Woldrich, Über einen neuen Hund aus der Bronzezeit: *Mitteil. d. Anthr. Ges. in Wien.* Bd. VII, Wien 1878.

³) Gueldenstaedt, Schacalae Historia: *Novi Com. Acad. Sc. Petropol.* Tom. XX (1875), Petropoll 1776.

⁴) Geoffroy St. Hilaire, Mammifères et oiseaux de l'expédition scientifique de Morée, Paris 1833. M. Hilzheimer, Die Haustiere in Abstammung und Entwicklung, Stuttgart 1909. M. Hilzheimer, Beiträge zur Kenntnis der nordafrikanischen Schakale, Stuttgart 1908. J. Eitel, Stammväter unserer Hunderassen, Wien 1877.

ზემოაღნიშნული ლიტერატურა მოყვანილია Götze და Dornheim-ის ნაშრომის მიხედვით (იხ. ქვემოთ).

რეულ ძაღლებს შორის შესაძლებელი ყოფილა გარჩევა ორი, როგორც ჰაბიტუსით, ისევე თავის ქალის აგებულობით განსხვავებული ქვესახეებისა, სახელდობრ: Dingo australiensis და ჩრდილოეთის გარეული ძაღლის ფორმისა. ამ უკანასკნელის მთავარი წარმომადგენელი უნდა იყოს Canis Poutiatini, რომლის პალეოლითური ნაშთი რუსეთში იყო აღმოჩენილი, გრაფ პუტიატინის მამულში. შტუდერი ფიქრობს, რომ სწორედ ეს გარეული ძაღლი დაუახლოვდა ადამიანს და მოშინაურდა; ხოლო მისმა გადაჯვარვამ მგელთან წარმოშვა ტანადი ძაღლები; ერთ-ერთი ნაგალა ფორმიდან კი, რომელიც Canis Mickii Woldr.'ის სახელით არის ცნობილი, წარმოიშვა Canis f. palustris და მისი აწ არსებული წარმომადგენლებიო.

ზემოთ მოხსენებული Studer'ისეული შეხედულება ანტონიუსმა¹ კიდევ შეასხვაფერა: შტუდერის მიერ მოხსენებული გარეული ძაღლები, დინგო, Canis Poutiatini, და Canis Mickii Woldr. ამ მკვლევარს არ მიაჩნია ნამდვილ გარეულ ფორმებად, ვინაიდან მათ თავის ქალის აგებულობაში უკვე ეტყობათ დომესტიკაციის ნიშნები.² Canis Poutiatini ანტონიუსს ძაღლის ყველაზე უფრო უძველეს, დომესტიკაცია-განცდილ, ფორმად, ხოლო დინგო კი გაგარეულებულ შინაურ ძაღლად მიაჩნია, რაც შეეხება პირველი შინაური ძაღლის გამოსაველ ფორმას, ანტონიუსი ფიქრობს, რომ ასეთად მიჩნეული შეიძლება იქმნეს სამხრეთში ბინადარი მგლის მომცრო ტანის სახენაირობანი. აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ ანტონიუსს ამ სახეთა შორის სახელდობრ არც ერთი არ მოჰყავს. ამ მომცრო ტანის სახენაირობებს უკავშირებს სწორედ ხსენებული ავტორი წარმოშობას როგორც დინგოსი და მისი მონათესავეებისა, ისევე Canis Poutiatini'ს და მისი შთამომავლობისას, Canis palustris Rütim. — ტიპისა, Canis intermedius Woldr. — ტიპისა და Canis matris optimae — ტიპისას. იმავე მომცრო ტანის მგლების გადაჯვარვას ჩრდილოეთში მცხოვრებელ ტანად მგლებთან უნდა მოეცა ევროპიული პრეისტორიული შინაური ძაღლი იმ ტიპისა, როგორც C. f. inostranzewi Anutschin და C. f. Leineri Studer'ი.

ანტონიუსის აგან დამოუკიდებლად აგრეთვე Schäme² მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ Canis familiaris'-ის ერთად ერთს წინაპრად

¹) Antonius, Grundzüge einer Stammesgeschichte der Haustiere Jena 1922.

²) Schäme, Die Grundformen des Haushundschädels: *Jahrbuch f. Jagdkunde*, 1922, Bd. 6. Heft. 4. S. 209.

მიჩნეული უნდა იქმნეს *Canis lupus* და რომ ტურასთან გადაჯვარება ან ტურისაგან წარმოშობა არ უნდა მართლდებოდეს.

ამ დასკვნამდე ეს ორივე ავტორი სრულიად სხვა და სხვაგვით მივიდა; აქვე უნდა აღინიშნოს აგრეთვე ისიც, რომ მათი შეხედულება მგლის ორი ძირითადი ფორმის არსებობის შესახებაც პრინციპიალურად შეთანხმებულია: ან ტონიუსი ჰგულისხმობდა ერთის მხრივ მომცრო ტანის სამხრეთის მგლებს, ხოლო მეორე მხრივ ჩრდილოეთის ტანად ჯიშებს, შემეკი — ერთის მხრივ დეკუმანიდური ტიპის და მეორე მხრივ ველტრიდული ტიპის მგლებს¹. ეს ორი უკანასკნელი ტიპი შემემ აგრეთვე შინაურ ძაღლებს შორის აღნიშნა და ამით საკითხს განსაკუთრებული ინტერესი მოუპოვა. ვინაიდან თუ ნამდვილად დადასტურდებოდა მისგან მოპოებული შედეგი, მაშინ შეტუდერის მიერ დადგენილი და ზემოთ უკვე ჩამოთვლილი ხუთი ძირითადი ფორმა მხოლოდ ორ ფორმად დაიყურსებოდა და ეს ორი პრიმიტივი ფორმა მიგვიყვანდა უშუალოდ შინაური ძაღლის წინაპრებთან, ანუ *Canis lupus*'ის ზემოთ დასახელებულ ორსავე ტიპთან.

შემეს მიერ მოპოებული შედეგის შემოწმება დაიწყო *Götze*'მ და *Dornheim*'მა² ნაწილობრივ *Schämé*'სეული რიცხვების გამოყენებით, ხოლო უდიდეს ნაწილად კი ძაღლების თავის ქალათა საკუთარს მასალაზე დაყრდნობით. ყველა ამ განაზომთა ვარიაციული სტატისტიკის მეთოდით გადამუშავებამ ხსენებული მკვლევარები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ შემეს მიერ აღნიშნული ორი ძირითადი ფორმა შინაური ძაღლის თავის ქალისა, სახელდობრ დეკუმანიდური და ველტრიდული ტიპი, ნამდვილად არსებობს. მაგრამ ერთის დამატება კი აუცილებელია ამ დასკვნისათვის: *Schämé*'სებური გაგებით ამ ფორმებია ტიპური წარმომადგენლები შედარებით მცირე რიცხვად იქმნა აღნიშნული. სახელდობრ: *Götze*'ს და *Dornheim*'ის მიერ გამოკვლეულ მთელ მასალაში (74 თავის ქალა) მხოლოდ 5 თავის ქალა (ე. ი. 6,7%) ეკუთვნოდა ხალას დეკუმანიდურ.

¹) სრულიად სამართლიანად აღნიშნავენ *Götze* და *Dornheim*'ი (იხ. ქვემოთ) რომ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რამდენად შესაძლებელია შემეს მიერ ანატომიური ნიშნების მიხედვით, ხოლო ანტონიუსის მიერ გავრცელების არის მიხედვით გამოჩენილი მგლის ამ ფორმების ერთმანერთთან დაკავშირება. ჩვენთვის საინტერესოა ამ შემთხვევაში უწინარეს ყოვლისა ის ფაქტი, რომ ხსენებული ავტორები ძაღლის წინაპრად მგლის ორ ფორმას ჰგულისხმობენ.

²) *Götze u. Dornheim, Messungen und variationsstatistische Untersuchungen an Haushundschädeln. Ein Beitrag zur Abstammungsfrage. Zeitschrift f. Tierzüchtung usw. Bd. V.*

ტიპს და 13 თავის ქალა (ე. ი. 17,6%) კი ხალას ველტრიდულ ტიპს; დანარჩენი 56 თავის ქალა (ე. ი. 75,6%) შერეულ ფორმას წარმოადგენდა. ამ მოვლენის განმარტება ერთი განსაზღვრული მიმართულებით საინტერესო დასკვნებს მოგვცემდა. მაგრამ წინამდებარე წერილის ფარგალში ჩვენთვის ეს პირველ მნიშვნელობისა არ არის და სათანადო შემთხვევისას ჩვენ ამას კვლავ დაუბრუნდებით.

შემეს ზემოთ უკვე მოხსენებულ, თავისთავად მეტად საინტერესო სამუშაოს ერთი ნაკლი აქვს, სახელდობრ: ავტორი მის განკარგულებაში მყოფი შედარებით დიდი ნარევი ფორმების მასალიდან უბრალო თვალადი განსჯის შედეგად გამოჰყოფს ტიპურ წარმომადგენლებს იმ ძირითადი ფორმებისათვის, რომელთა არსებობის დამტკიცებასაც სცდილობს და მერმე ამ წარმომადგენლების მიხედვით აწესებ, ტიპისათვის დამახასიათებელი ინდექსების მიჯნებს. ეს მანკი შესწორებულ იქმნა Götze'სა და Dornheim'ის ნაშრომში, რომელთაც, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, Schäume'სეული მასალა (153 თავის ქალა) თავის საკუთარ განაზომებთან ერთად გადაამუშავეს ვარიაციული სტატისტიკის მეთოდით და უკვე მოხსენებულ შედეგს მიაღწიეს.

მაგრამ თუნდაც არ მივიღოთ სახეში Schäume'სებური გაგებით ტიპური დეკუმანიდური და ველტრიდული ფორმების მცირე რაოდენობა და ხსენებულ ავტორთაგან მოპოებული შედეგი განვასაზოგადოოთ, მაშასადამე, — ერთი რამ მაინც შესამოწმებელი რჩება, სახელდობრ: რამდენად ნამდვილია მგლებს შორის იმავე ძირითადი ფორმების არსებობა. საქმე ის არის, რომ თვითონ შემეს მგლის მხოლოდ რვა თავის ქალა ჰქონდა დამუშავებული, ხოლო Götze და Dornheim'ის საკვლევ მასალას მარტო ძალის თავის ქალები წარმოადგენდა.

როგორც ამ უკანასკნელმა მკვლევარებმა საკითხის ხელმეორედ დასმით შეამოწმეს და დაადასტურეს Schäume'სეული შედეგი, ისევე ჩვენ განვიზრახეთ მგლის თავის ქალათა უფრო ვრცელ მასალაზე განმეორებით განგვეხილა იგივე საკითხი. ჩვენი მიზნის განხორციელებას განსაკუთრებულად შეუწყო ხელი იმ გარემოებამ, რომ საქართველოს მუზეუმში მეტად ძვირფასი მასალა აღმოჩნდა დაგროვილი.

ჩემს სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია გულწრფელი მაძლობა გამოუტყხადო საქართველოს მუზეუმს, იმ დახმარებისათვის, რომელიც აღმომიჩინეს იმდროინდელმა ვიცე-დირექტორმა დოც. ნ. იოსელიანმა და ძოლოლოგიური განყოფილების გამგემ ივ. ჩხიკვიშვილმა მასალის დათმობით და სამუშაოს პირობების გაადვილებით.

2. მეთოდი და მასალა.

უკვე ის მდგომარეობა, რომ წინამდებარე ნაშრომის მიზანს Schäume 'სეული შედეგების შემოწმება შეადგენს, გვაიძულებს უცვლელად გამოვიყენოთ აგრეთვე მეთოდი, რომლითაც შემეშაობდა; მით უმეტეს რომ ჩვენ შემეს განაზომებსაც გამოვიყენებთ ჩვენი მასალის გადამუშავებისას, როგორც შესაძარებელ რიცხვებს.

წინააღმდეგ სხვა ავტორებისა, შემე ტოპოგრაფიულ განაზომთა ერთეულებს კი არ იღებს, — როგორც არის პროფილის სიგრძე, დინგის სიგრძე, ყვრიმალის ძვლის სიგანე და სხ. — არამედ თვითეულ ძვალს იკვლევს. ტოპოგრაფიულ განაზომთა შეფარდება მას კარგს საზომად მიაჩნია ჯგუფობრივი განსხვავების განსასაზღვრავად, ხოლო ისეთი კვლევისათვის, სადაც საკითხი ძირითადი ფორმების დადგენას შეეხება, ტოპოგრაფიული საზომი უმეტეს ნაწილად გამოუსადეგარი უნდა იყოს, ვინაიდან იგი შეიძლება შედგებოდეს ორი სრულიად სხვადასხვა სიდიდის ნაწილისაგან. ისევე როგორც ორი თანაბარი რიცხვობრივი ჯამი მუდამ არ მიიღება თანაბარივე ნაწილისაგან, არამედ ეს უკანასკნელი შეიძლება განსხვავებულნი იყვნენ, — სწორედ ასევე თვითეული ცალკე ძვალი მნიშვნელოვნად განსხვავებული შეიძლება იყოს, მიუხედავად იმისა, რომ იმავე ძვლების ტოპოგრაფიული ერთობილი ზომები შეიძლება თანაბრობას იჩენდეს. ამიტომ ამ ტოპოგრაფიული ერთობილი ზომის დაშლით მის შემადგენელ ნაწილებად და მათი განცალკევებით გამოკვლევის საშუალებით, ჩვენ ალბათ უფრო მალე და ადვილად შევძლებთ პრიმიტივი ნიშანთვისებების დადგენას. მაგრამ აღსანიშნავია, მეორე მხრივ, ისიც, რომ ტოპოგრაფიულ ზოგიერთ ზომაზე შემეც ვერ ამბობს საბოლოოდ უარს და ამათ რიცხვში მას გამოყენებული აქვს სახელდობრ, ფორმის ბაზილარი სიგრძე, ფუძის სიგანე და ყვრიმალის ძვლის სიგრძე. საზოგადოდ კი შემეს შვიდი განაზომი აქვს აღებული, სახელდობრ:

1) ზედაყბის სიგრძე — განიზომება ყვრიმალის (os zygomaticum) ორი მორჩით გაჩენილი კუთხის წვეროდან (ამ მორჩებს შემე Prozessus zygomaticus 'ს უწოდებს) ვიდრე ზედაყბის (os maxillare) წინა ბოლომდე, სადაც ზედაყბისა და ყბათაშუაძვლის (os incisivum) ნაკერი თავდება საკბეჩი კბილის (dens caninus) წინ.

2) ზედაყბის სიგანე — განიზომება dens sectorius 'იდან ვიდრე dens sectorius 'ამდე, სახელდობრ იმ გვარად, რომ ცირკულს გვირგვინის ორი ბორცვის შუა ჩაღრმავებულ ადგილს მივადებთ.

ზედაყბის სიგანე ტიპების დიაგნოსტიკასათვის ყველაზე მნიშვნელოვანად ითვლება და მას ზედაყბის სიგრძესა და ბაზისის სიგანეს შეუფარდებენ. ხოლმე.

3) თხემის ძვლის სიგრძე — განიზომება იმ ადგილიდან, სადაც თხემის ძვლის — ძირითადი ძვლის — და შუბლის ძვლის ნაკერები იყრიან თავს (თხემის ძვლის წინა წერტილი), ვიდრე *Linea nuchalis superior*-თან თხემის ძვლის მოსახვევამდე, ფუძეკრანული ღერძის პარალელად.

4) შუბლის ძვლის სიგრძე — განიზომება „თხემის ძვლის წინა წერტილიდან“ ვიდრე შუბლის ძვლის, ზედა ყბისაკენ მიქცეული, მორჩის წინა ბოლომდე, თვალბუდის ნაპირთან. შუბლის ძვლის სიგრძეს შეუფარდებენ ხოლმე თხემის ძვლის სიგრძეს და იგი მოზარდობის, ისევე როგორც წლოვანობის, დიაგნოზისათვის მეტად მნიშვნელოვანად არის აღიარებული.

5) ყვრიმალის ძვლის სიგრძე — განიზომება ყვრიმალის მორჩთა კუთხის წვერიდან, ვიდრე *arcus zygomatikus*'ის მობრუნების ადგილამდე, ე. ი. სასმენი ძვლის ხერელიდან დორზოლატერალი მიმართულებით მდებარე აბორალ კიდურამდე.

6) ბაზილარი სიგრძე — განიზომება კეფის დიდი ხერელიდან, ვიდრე საჭრელი კბილების ალვეორალ კიდემდე. ბაზილარი სიგრძე მოზარდობის, ფორმისა და სხვა ზომებთან დაკავშირებით ზედაყბის სიგრძის შესამოწმებლად იხმარება.

7) ფუძის სიგანე — განიზომება სასმენი ძვლის ხერელის ზემოთ *os petrosum*'ის და საფეთქლის ძვლის კორძის შემაერთებელ ნაკერიდან — ნაკერამდე. აქვე აღსანიშნავია, რომ ამ განაზომის აღებისას ხშირია ხოლმე შეცდომა, გამოწვეული სასმენი ხერელის ძალუმი განვითარებით.

რაც შეეხება ამ განაზომებზე დომესტიკაციის გავლენას, შემეფიქრობს, რომ მას მხოლოდ ზედაყბა უნდა განიცდიდეს ერთგვარად, სახელდობრ როგორც სიგრძის, ისევე სიგანის მხრივ. ამის დასამტკიცებლად ხსენებულ ავტორს მოჰყავს შედარებითი განაზომები ტყვეობაში და თავისუფლად გაზრდილი გარეული ძაღლებისა. ამავე დროს იგი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მარტო დომესტიკაცია არ უნდა იყოს მოკლე და გრძელი ზედაყბის მექანი თავის ქალების არსებობის მიზეზი. თავის ქალის ნორმალური განვითარებისას სიგრძის ეს სხვადასხვა გვარობა მართალია გამოწვეულია მეორადი ხასიათის, მექანიკური და მოდიფიკაციის განმსაზღვრელი რაიმე გავლენით, — როგორც ამას განსაკუთრებით ნათლად გვიჩვენებს მგლისა

და მგელთან გადაჯვარვის პროდუქტთა თავის ქალების ანალიზი,— მაგრამ ეს მხოლოდ და მხოლოდ ნაწილობრივი მნიშვნელობისა უნდა იყოს; ხსენებული სხვადასხვა გვარობის ძირითადი მომენტი, შეემეს აზრით, უნდა იყოს მუტანტური, მემკვიდრული და დამოუკიდებელი სხვაობა.

იქ, სადაც ზედაყბის სიგრძე დომესტიკაციის გავლენით ყოფილა შემცირებული, — წინააღმდეგ ბუნებრივად, მემკვიდრულად, მოკლე ზედაყბის მექონი თავის ქალებისა — ყბათაშუაძვლის დამოკლების გარდა ადგილი აქვს ხოლმე აგრეთვე ზედაყბის *dentes incisivi* და *canini*'ს ქვედა ყბის იქით მიჯრას, ისევე როგორც პრემოლარების გამრუდებას და, ხშირად აგრეთვე, ზედაყბის დაგანიერებასაც. დომესტიკაციის ასეთი გავლენა ზოგიერთი ჯიშებისათვის ფიქსირებულია (მაგალითად ბულდოგებში) და იგი უკვე გარეგნულადაც ადვილად შესამჩნევია ხოლმე. მაგრამ ასეთი ცვლილება აღნიშნული შეიძლება იქმნეს არა ნორმალურად და უნდა ითქვას, რომ შინაურ ძაღლებში თითქმის 99% დომესტიკაციით გამოწვეული დამოკლებისა ნორმალური არის; ესე იგი გამოწვეულია იმით, რომ მგლის *Prozessus zygomaticus maxillae* წვეტიან კუთხედსა ჰქმნის და წვეტიან M_1 არის გადაცილებული, იმ დროს როდესაც შინაური ძაღლის *Prozessus* სწორ კუთხედად ბოლოვდება დაახლოვებით M_1 -შუადაღილთან. ამ მეტი სიგრძის გამოკლების შემდეგ მგლის ზედაყბის სიგრძე აღარაფრით აღარ უნდა განსხვავდებოდეს. შინაური ძაღლის (სათანადო ტიპების) ზედაყბის სიგრძისაგან. უნდა აღინიშნოს მეორე მხრივ კიდევ ისიც, რომ აგრეთვე შინაურ ძაღლებს შორის ვხვდებით ისეთ თავის ქალებს, რომელთა *Proc. zyg.*, სწორკუთხედიანობის მიუხედავად, ზედაყბის სიგრძე მაინც ისეთი არის, როგორც მგლისებურად წვეტიანკუთხედი *Proc. zyg.* მექონი თავის ქალები, და წინაუკმო: მგლის თავის ქალათა შორის შესაძლებელია ისეთების აღნიშვნა, რომელთა ზედაყბის სიგრძე ზოგიერთი ძაღლის ზედაყბის სიგრძეს ჩამოუვარდება.

ამრიგად შემიღებულა დამტკიცებულად თვლის, რომ საღი და ნორმალურად განვითარებული ძაღლების ზედაყბის დამოკლება, როგორც შედეგი შეცვლილი მექანიკური გავლენისა, არც თუ ესოდენ მნიშვნელოვანი არის, და რომ სამაგიეროდ სხვადასხვა სიგრძის ზედაყბის არსებობა როგორც ძაღლების, ისევე მგლების რიცხვში შედეგია — ნორმალური და არა ბულდოგისებური განვითარების წინასწარი გულეებით — ორი პირველადი დამოუკიდებელი და მემკვიდრული ხასიათის ტიპის არსებობისა. ამ ტიპის განსხვავება ცოცხალ ცხოველ-

ზედაც უნდა იყოს შესაძლებელი უბრალო თვალთ; თავის მოყვანილობის მიხედვით; ხოლო პრეპარატად დამზადებული თავის ქალები კი იმით გაიმიჯნებიან უკეთესად, რომ ერთნი გრძელი თხემის ძვლისა, მოკლე შუბლის ძვლისა და მოკლე ზედაყბის მექონნი არიან, ხოლო მეორენი კი მოკლე თხემის ძვლისა, გრძელი შუბლის ძვლისა და გრძელი ზედაყბის მექონნი: პირველი სჩვევიათ საზოგადოდ სანადირო ძაღლებს და განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ მოჩანს ეს, მაგალითად, გერმანული დოგის თავის ქალის აგებულებაში. ვინაიდან Nehring 'ის¹ თქმით ამ დოგის პრეისტორიული წინაპარი *canis decumanus* უნდა იყოს, ამიტომ ამ ტიპს შემეც დეკუმანიდურ ტიპს უწოდებს. რაც შეეხება მეორეს, იგი ყველაზე უფრო აშკარად მწვევართა თავის ქალის აგებულებაში გამოსჭევივის ხოლო; ვინაიდან ამ ტიპის ძაღლთა პრიმიტივი ურუსის ფორმა *Canis familiaris veltrides* უნდა ყოფილიყო, ამიტომ თვითონ ტიპიც ველტრიდულად არის სახელდებული.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, შემეც ეს ორივე ძირითადი ტიპი ჯერ უბრალო თვალთ განსჯის საშუალებით ჰქონდა განსხვავებული ცოცხალ ერთეულებზე, ხოლო შემდეგ პრეპარატად გამზადებულ თავის ქალებზე დადგენილი განაზომებით. ეს განსხვავება აგრეთვე რიცხობრივად იქმნა დადასტურებული. ამ მიზნით თვითეული ძვლის ზემოთ უკვე განმარტებული შვიდი განაზომიდან გამოანგარიშებულ იქმნა მათი რიცხობრივი შეფარდება, მათი ინდექსები, სახელდობრ:

1) თხემის ძვლის სიგრძე: შუბლის ძვლის სიგრძე: ზედაყბის სიგრძე;

2) ზედაყბის სიგანე: ზედაყბის სიგრძე;

3) ზედაყბის სიგრძე: ყვრიმალის სიგრძე: ბაზილარის სიგრძე;

4) ფუძის სიგანე: ზედაყბის სიგანე: ზედაყბის სიგრძე.

ძაღლის თავის ქალათა დამუშავებისას შემეც, ისევე როგორც Götze და Dornheim 'ი მოზარდობის სხვადასხვა ფორმებს განასხვავებენ და ყოველ ფორმას განცალკევებულად განიხილავენ. ასეთ ფორმებად მათ მიაჩნიათ: 1. ნორმალური ან უსაშუალო მოზარდობის ფორმა (*Canis familiaris intermedius* და *Canis familiaris matris optima*), 2. მცირე მოზარდობის ფორმა

¹) A. Nehring, Über eine grosse wolfsähnliche Hunderasse der Vorzeit und über ihre Abstammung: *Sitzungsber. d. Ges. d. Natur-Freunde zu Berlin*, № 9. Brl. 1884.

(*C. fam. palustris*) და 3. ზორბამოზარდობის ფორმა (*C. fam. Inostranzevi*). მოზარდობის ეს თვითეული ფორმა, — რომელთა კუთვნილი პრეისტორიული ძაღლები ჩვენ აქვე მოვიხსენიეთ, — წარმოდგენილი არის, როგორც თავის ქალის განვითარების ცალკე სტადია, შერჩევითი მოშენებისა თუ გარემოს რაიმე პირობების გავლენით კონსტანტად ქცეული და თვითეული ჯიშისათვის დამახასიათებლად ფიქსირებული. უნდა ითქვას, რომ შემეც მსჯელობა ამ დებულების ირგვლივ არც თუ სავსებით დამარწმუნებელი არის, განსაკუთრებით იმ ნაწილში, სადაც საკითხი თავის ქალის აგებულების მემკვიდრულსა და არამემკვიდრულ მომენტებს შეეხება. მაგრამ ჩვენ აქ თამამად შეგვიძლია ამ მხარეს გვერდი აუხვიოთ, ვინაიდან ჩვენი მასალის ანალიზისათვის მოზარდობის ზემოთ მოხსენებული არც ერთი ფორმა უშუალო ინტერესს არ წარმოადგენს. სრულიად სხვა საკითხია, თუ რამდენად არის შესაძლებელი მოზარდი მგლების თავის ქალათა იმგვარივე შემოწმებით დადასტურდეს თავის ქალის განვითარების ის სხვადასვა სტადიები, რომელიც შემეც აქვს განმარტებული ახალგაზრდა ძაღლის თავის ქალათა განხილვით. ეს საკითხი მით უფრო საინტერესოა, რომ ძაღლის აწინდელ ჯიშებს ადამიანის მომშენებლობითი საქმიანობის ძლიერი გავლენა აქვს განცდილი; ეს მდგომარეობა კი უმნიშვნელო არ არის, თუ ვიგულისხმებთ, რომ თავის ქალის განვითარების ასეთი თუ ასეთი სტადია ამა თუ იმ ჯიშისათვის გარდაიქცა, სრულიად განსაზღვრულ მიზეზთა გამო, დამახასიათებელ ნიშანთვისებად, ხოლო რომელიმე მეორე სტადია კი რომელიმე სხვა ჯიშებისათვის. ჩვენ ამ საკითხს მაშინ დაუბრუნდებით, როდესაც საჭირო მასალის საკმარისი რაოდენობით დაგროვებას შევძლებთ.

წინამდებარე ნამუშევარისათვის კი ინტერესს ის დებულება შეადგენდა, რომ ძაღლის ყველა ჯიშისათვის ორი ძირითადი ტიპის დადგენა არის შესაძლებელი და რომ — ეს არის ჩვენთვის სწორედ მთავარი — იგივე ტიპები აგრეთვე მგლებში მოიპოება. ჩვენ შეუდექით მგლის თავის ქალათა განხილვას არა როგორც შინაური ძაღლის სხვადასხვა ჯიშთა პირველ წყაროს, არამედ შინაური ძაღლის ყველა ჯიშებში არსებული ორი ძირითადი ტიპის გამოსავალ წერტილს.

ცხრილში № 1 მოცემული ყველა განაზომი ჩვენ მგლის თავის ქალათა ერთს პოპულაციად გვაქვს მიჩნეული და ისე გადაამუშავებული, როგორც ამას ვარიაციული სტატისტიკა გვასწავლის. ის სირთულე, რომელიც თანსდევს ხოლმე თვითეული ინდივიდის მეორგსთან შედარებას, მათი მსგავსებისა თუ განსხვავების (გარეგ-

ნულად, ცხადია) აღსანიშნავად, ამ მეთოდით მნიშვნელოვანად არის გამარტივებული. სათანადოდ აგებული მრუდეები¹ ორ- ანუ მრავალწვეტიანი იქნება იმ შემთხვევაში, თუ დამუშავებული მასალა სხვადასხვა ჯიშებისა თუ ფორმების ნარევეს წარმოადგენს. ხოლო თუ მასალის შემადგენლობაში შემავალი ფორმები თუ ინდივიდები მხოლოდ მცირე განსხვავებას იჩენენ, მაშინ თვითეული წვეტის გამოწვევი მაქსიმუმი შემცირდება და მრუდე ერთწვეტიანი იქნება. ეს ერთწვეტიანობით დახასიათებული მრუდე შესაძლებელია იყოს ამავე დროს მეტად წოწოლა, მეტად დაბალი ანუ გადაკვეთილ-წვეტიანი და სხვა.

ყოველივე ამასთან აღსანიშნავია, რომ თუ მრუდე ორი- ანუ მრავალწვეტიანი არის, აქიდან მხოლოდ იმის დასკვნაა შესაძლებელი, რომ ჩვენი მასალა ორსა თუ უფრო მეტ ფენოტიპს შეიცავს. მაგრამ, რაც შეეხება ამ ფენოტიპების გენოტიპურ რაობას, — რაც პირველ რიგში არის წინამდებარე შრომის მსგავსი კვლევისათვის საინტერესო — ამის გამოსარკვევად სპეციალური ექსპერიმენტი საჭირო. თუ აღმოჩნდა, რომ გარეგნული განსხვავება გამოწვეული არ ყოფილა რაიმე ეგრეთწოდებული პარატიპური გავლენით, მაგალითად კვების გავლენით, ხნოვანობით და სხვა, მაშინ საჭირო ექსპერიმენტი მიმართული უნდა იქნეს მასალაში მრუდის სახედ აღნიშნული განსხვავების მემკვიდრული გიების გამოკვლევისაკენ. ცხადია, წინამდებარე ნაშრომი არ წარმოადგენს უკანასკნელად მოხსენებული გეზით წარმოებული კვლევის შედეგს. ჩვენ ამ აღვილას მესამედ უნდა შევზღუდოთ ის ფარგალი, — რომელიც შეიძლება ახასიათებდეს საზოგადოდ Canidae'ბის გენეზისის კვლევას, — და აღვნიშნოთ, რომ ამ კონკრეტ შემთხვევაში ჩვენ კავკასიური მგლების (რამდენადაც ხელი მიგვიწვდებოდა) თავის ქალათა განაზომების ვარიაციული სტატისტიკის მეთოდით დამუშავება განვიზრახეთ მხოლოდ, როგორც ერთგვარად შემამზადებელი და საორიენტაციო სტადია Canidae'ბის გენეზისის გარკვევისათვის საზოგადოდ. მართალია, სტატისტიკური მეთოდებით ბიოლოგიურ პრობლემათა გაშუქება საბოლოო შედეგს მოკლებულია, მაგრამ ერთს განსაზღვრულ დონემდე იგი მაინც აუცილებელია, როგორც საკვლევი მასალის განმცხრილველი და საჭირო ბიოლოგიური ექსპერიმენტისათვის, ნაწილობრივ, აგრეთვე გეზის მიმცემი.

მას შემდეგ, რაც — ზემოთ უკვე განმარტებულის თანახმად, —

1) W. Johansson, Elemente der exakten Erblichkeitslehre, Jena 1926.

შინაური ძალის წარმოშობის საკითხის კვლევამ აგრეთვე მგლებში არსებულ ორ ტიპთან მიგვიყვანა, უფრო სწორედ: გვაგულვებინა ამ ორი ტიპის არსებობა, მომავალი ექსპერიმენტებისათვის მასალის სწორედ ისეთი გაცხრილვაა აუცილებლად საჭირო, როგორც ამას ზემოთ ვამბობდით.

წინამდებარე ნაშრომში განხილული მასალა საქართველოს მუზეუმის კოლექციებში ინახება მომდევნო ცხრილში № 1 აღნიშნული საინვენტარო ნომრებით, საიდანაც აგრეთვე მისი სადაურობა და სქესი ჩანს. აქ აღნიშნული უნდა იქმნეს მხოლოდ, რომ ყველა თავის ქალა სრულიად დაუზიანებელი არის და უნდა ეკუთვნოდეს ზრდადამთავრებულ, სრულიად ნორმალურად განვითარებულ ინდივიდებს.

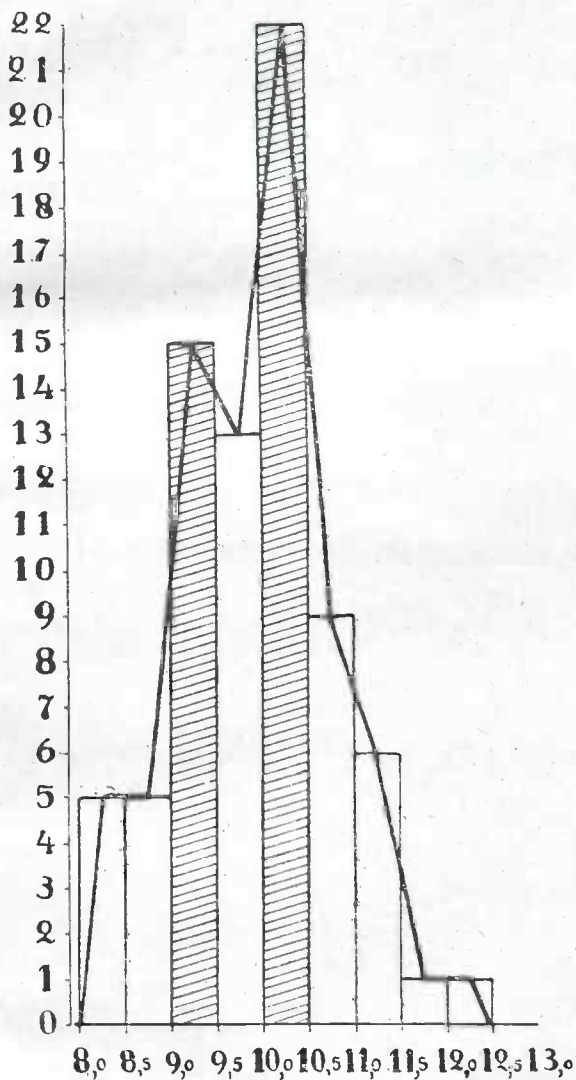
3. განაზომთა ანალიზი.

ცხრილში № 1 მოცემულია თვითეული თავის ქალის ყველა შვიდი განაზომი და აგრეთვე ამ განაზომთა ურთიერთთან შეფარდება საჭირო ინდექსების მისაღებად, როგორც ეს ზემოთ უკვე გვქონდა აღნიშნული.

ყველა ამ განაზომთა მრუდის მისაღებად ვარიაციული სტატისტიკის მეთოდით დამუშავებისას ჩვენ თითო სხვაობად (ვარიანტად) მიჩნეული გვაქვს თითო ინდექსის რიცხვი, თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული შუბლისა და ზედაყბის ძვლის სიგრძეთათვის, ისევე როგორც თითო ინდექსის რიცხვი ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძისათვის. ამ რიგად ეს სწორედ ის ინდექსის რიცხვებია, რომელნიც შემეს განსაკუთრებით დამახასიათებლად მიაჩნია თავისი ძირითადი ფორმებისათვის, და ასეთი სხვაობის მწკრივების უპირატესობა გარდა ამისა აგრეთვე ისიც არის, რომ — როგორც Götze და Dorheim იც აღნიშნავენ — ამით განსაზღვრული შეიძლება იყვეს ზემოთაღნიშნული თითოეული განაზომის კორელატიური სხვაობრივობა თხემის ძვლისა თუ ზედაყბის სიგანის მიმართ; გამოდის — და ეს მეტად მნიშვნელოვანია —, რომ ამნაირად შემოწმებული შეიძლება იყოს თითოეული განაზომი განცალკევებულად, ამა თუ იმ ტიპისადმი კუთვნილობის აზრით. ზემოთაც ვამბობდით და აქაც უნდა აღინიშნოს, რომ მასალის ასეთ დამუშავებას გაცილებით მეტი უპირატესობა აქვს, ვიდრე Schäme სეულ ხერხს.

ამრიგად, ჩვენ სამი სხვაობის მწკრივი და აქიდან უკვე აგრეთვე სამი კიბური მრუდე გვაქვს შედგენილი, ამათში მრუდე

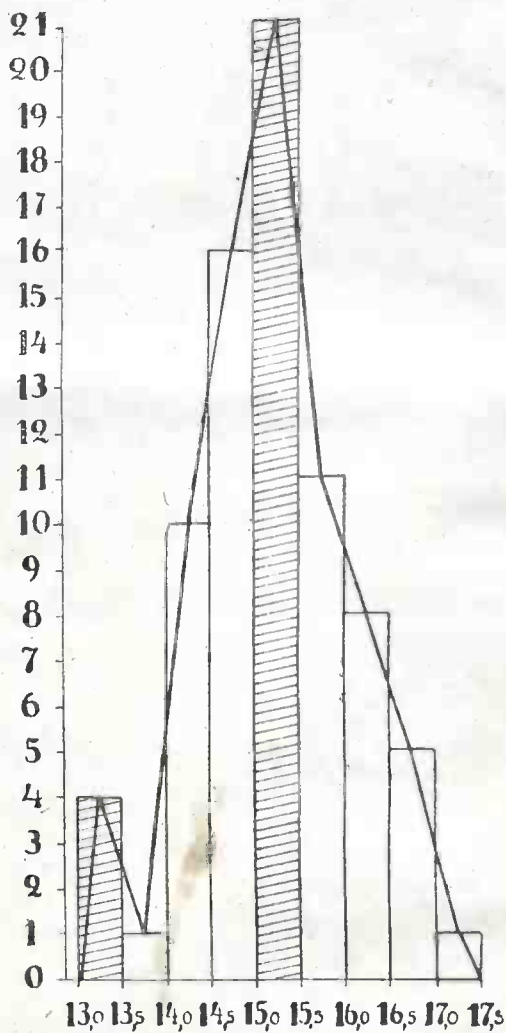
№ 1 გადმოგვეცემს სხვაობრიობას თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშებული შუბლის ძვლის სიგრძისას, მრუდე № 2 თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშებულ ზედაყბის სიგრძისას და, ბოლოს, მრუდე № 3 კი ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებულ ზედაყბის სიგრძის სხვაობრიობას განასახიერებს.

მრუდე № 1

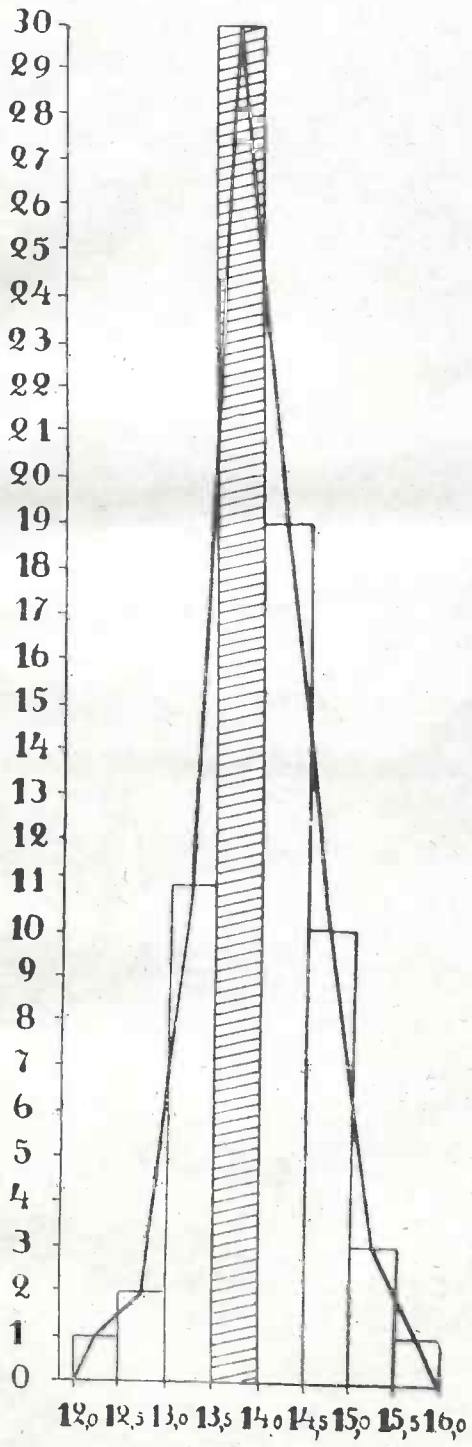
ამ სამი მრუდის მიხედვით ძნელი სათქმელია თითქოს, რომ გამოკვლეულ მასალაში ნამდვილად არსებობდეს ორი, ერთი მეორე-

საგან მკაფიოდ განსხვავებული ნიშანთვისებებით გამიჯნული ჯგუფი, ორი ფენოტიპი, როგორც ეს ჩვენ ზემოთაც სახელვდეთ. აშკარად გამოსახული მიდრეკილება ორწვეტიანობისა განსაკუთრებით ახასია-

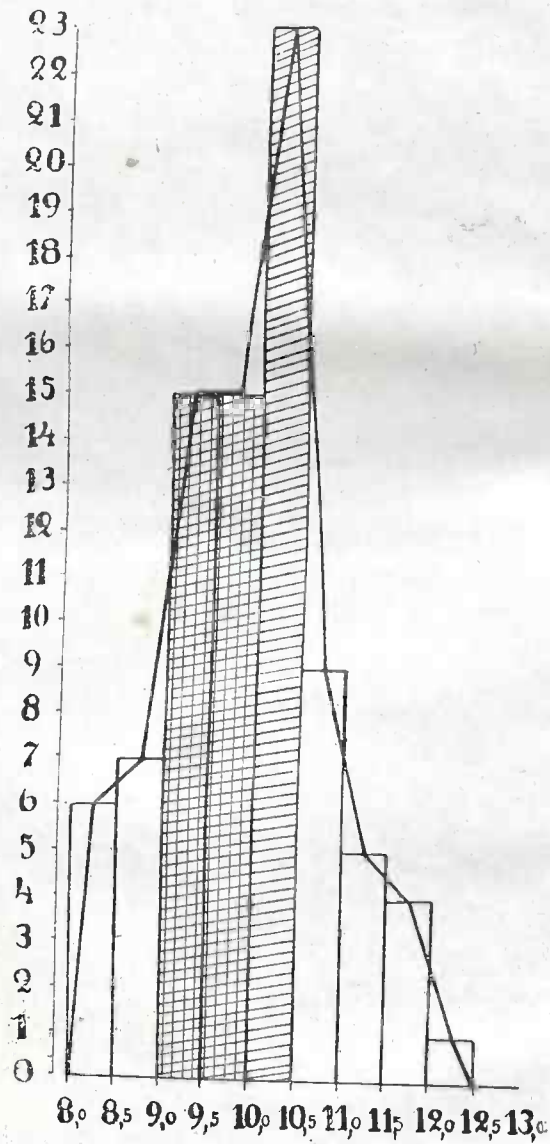
რუდე № 2

თებს მრუდეს № 1, უფრო სუსტად იგივე აგრეთვე მრუდე № 2-ში მოჩანს; სამაგიეროდ მრუდე № 3 ტიპური ერთწვეტიანია, ამავე დროს საკმაოდ მცირე სხვაობის სიგანის მქონე და წოწოლა. პირველ ორს შემთხვევაში თითო მრუდის ორი წვეტის ერთი მეორისაგან გამიჯნულობა ესოდენ მცირეა და შუამდებარე კლასთა ესოდენ მცი-

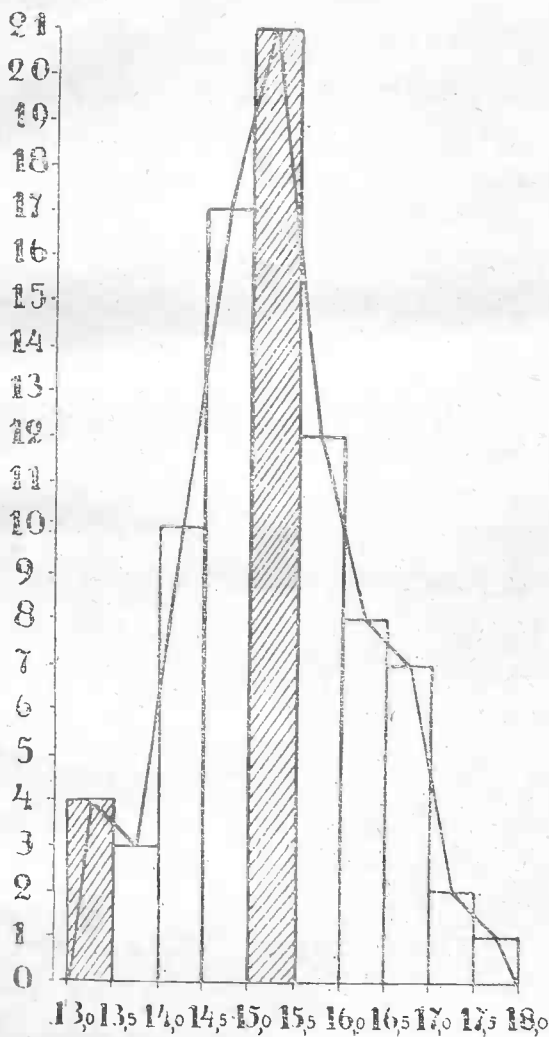
ბრუდე № 3

რე რიცხვით დაშორებული, რომ დამკვირვებელს რჩება შთაბეჭდილება, თითქოს ეს ორივე წვეტი მხოლოდ საჭირო სხვაობათა (ვარიანტების) ნაკლებობით ყოფილიყვეს გამოწვეული. და მართლაც, ჩვენი ეს მასალა Schäume'სეული მგლის თავის ქალათა განაზომებითა რომ შევავსოთ ასეთ სურათს მივიღებთ:

მრუდე № 4

შემესული განაზომების მიმატებამ სრულიად გააქრო პირველი, უფრო დაბალი წვეტი, სახელდობრ იმით, რომ გაზარდა 9,5—10,0 mm. კლასის კუთვნილი ფრეკვენცი. ამრიგად, ახლად მიღებული მრუდე № 4 ერთწვეტიანია, მაგრამ ასიმეტრული. დაახლოვებით იმავე შედეგს მივიღებთ აგრეთვე მეორე განაზომისათვის:

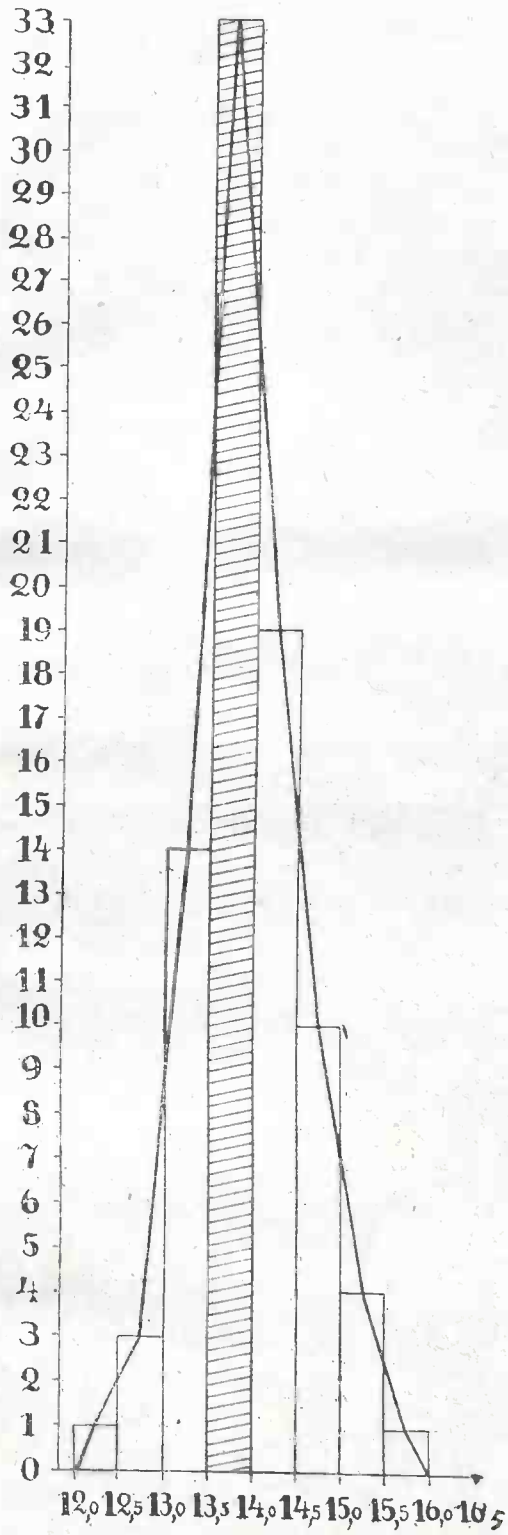
მრუდე 5.

ახალი რიცხვების მიმატებამ აქ, მართალია, სავსებით გააქრო ცალკე წვეტი, მაგრამ სამაგიეროდ მნიშვნელოვნად შემცირდა საქართველოს მუზეუმის მონაბე, VI.

უამისოდაც მცირე ღონის გამიჯნულობა, ორ წვეტს შორის რომ არსებობდა აქამდე. სრულიად უცვლელი დარჩა მრუდის მსვლელობა ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძისათვის, როგორც ამას მრუდე № 6 გვიჩვენებს. მრუდე აქ ისევე ერთწვეტიანი დარჩა და შემესეული განაზომების მიმატებამ გაზარდა მხოლოდ საკმაოდ სიმეტრული მრუდის ფარგალში მოყოლილი ცალკე კლასების ფრეკვენცი.

მაგრამ შემესეული განაზომების აქ გამოყენებას მართლ აღნიშნული მიმართულებით კი არა აქვს ინტერესი, არამედ იგი აგრეთვე მგლების გეოგრაფიული გავრცელების შესახებ ზოგ რასმე საგულგებელსა ხდის. ჩვენ, ჩვენი აქ განხილული მასალის მიხედვით, ცხადია, სრულიად არაფრის თქმა არ შეგვიძლიან ამ საკითხის ირგვლივ. ამას საგანგებო კვლევა ესაჭიროება გაცილებით უფრო ვრცელს მასალაზე დამყარებით და მასალის გადამუშავებისას სრულიად სხვა თვალსაზრისის ხელმძღვანელობით. მაშინ იქნებ იმ საკითხმაც პოვოს საბოლოო პასუხი, თუ რამდენად არის შესაძლებელი შემეს და ანტონიუსის (იხ. ზემოთ) მიერ სხვადასხვა გვარად გამიჯნული მგლის ფორმების ურთიერთთან დაკავშირება. თუ სახეში ვიქონიებთ ნერინგის მიერ აღნიშნულ დიდ სხვაობრიობას, რომელიც მგლებს ახასიათებს, მაშინ მოულოდნელი მაინცადამაინც არ უნდა იყოს, რომ ჩვენი მასალის მიხედვით შედგენილი სხვაობის მწკვირვში თავსდება აგრეთვე შემესეული მასალის განაზომები. იგივე მით უფრო აღარ იქმნება მოულოდნელი, რომ გარდა სხვაობრიობისა, რომელიც ერთს შემთხვევაში შეიძლება ვარიაცია იყვეს, ხოლო მეორეში მოდიფიკაცია, — ჩვენ აგრეთვე კომბინაციებთან გვაქვს ხოლმე საქმე. და აი, ყოველივე ამის გათვალისწინება იქნებ შესაძლებელს გაჭხდიდეს თუნდაც ტერიტორიულად ერთი მეორეს დაცილებულ ჯგუფთა შორის უთუოდ ერთი მეორისაგან სავსებით განსხვავებული ინდივიდები არ ვიგულისხმობთ ხოლმე, და წინაუკმო. ეს არ უნდა ჰსპობდეს, რასაკვირველია, შესაძლებლობას, რომ ერთს რომელსამე ტერიტორიულ ერთეულზე დანარჩენებისაგან ნამდვილად განსხვავებული ინდივიდები იყოს თავმოყრილი. მაგრამ ეს არ იქნება კანონისებრი აუცილებლობით თანდართული მოვლენა, და მაშასადამე, უთუოდ უარყოფას არ უნდა შეჭხედეს. ჩვენი გულგება, რომ შემეს მიერ გამოკვლეული და ჩვენი საანალიზო მასალის ინდივიდები, შესაძლოა, ერთისადაიმავე გენოტიპური ჯგუფის სხვაობრიობის წევრები იყვნენ.

ეს, რასაკვირველია, დამოუკიდებელი საკითხი არის. ჩვენი მსჯე-

ბრუდე 6.

ლობის ჰირდაპირს თემას თუ დაუბრუნდებით, ვფიქრობთ, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ შემეცს მიერ ნაგულისხმევი ორი ძირითადი ფორმის არსებობა სისწორეს მოკლებული მაინცადამაინც არ უნდა იყოს. თუ გავითვალისწინებთ, სახელდობრ, რომ ამ ორივე ტიპისათვის დამახასიათებელი ნიშანთვისებები მემკვიდრეობითი უნდა იყოს და ყოველი მათგანი, როგორც შემეც აღნიშნავს, მენდელისეულ მემკვიდრეობას განიცდის; თუ გავითვალისწინებთ აგრეთვე, რომ შესაძლოა ადგილი ჰქონოდა მრავალმხრივ გადაჯვარვას როგორც ამ ძირითადი ტიპებისას, ისევე მათგან მიღებული დათიშვის პროდუქტებისას, — მაშინ მოულოდნელი სრულიადაც არ უნდა იყოს ერთი მხრივ საზოგადო სიმცირე ხალასი დეკუმანიდური თუ ველტრიდული ტიპებისა, ხოლო მეორე მხრივ არსებობა ისეთი ფორმებისა, რომელნიც ნიშანთვისებათა ერთს ნაწილში ერთ ტიპს მიემსგავსებიან, და ნიშანთვისებათა მეორე ნაწილში კი — მეორე ტიპს. ნათქვამის სქემატური ილუსტრაცია სრულიად მარტივად არის შესაძლებელი მენდელისეული ფაქტორთა-კომბინაციების სახით. რომ წარმოვიდგინოთ, მაგალითად, ვითომც აქ მრუდის საშუალებით გადმოცემული ნიშანთვისებანი (ამა თუ იმ ძვლის ინდექსის რიცხვებად გამოთქმული განაზომები) ცალკე ფაქტორით. ანუ ფაქტორთა კომპლექსით არიან გამოწვეული, თითოეული მათგანი ერთი პირობითი ნიშნით აღნიშნოთ, ვთქვათ A უდრის შუბლის ძვლის დიდ ინდექსს, B ზედაყბის ძვლის დიდ ინდექსს (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებულს), C — ზედაყბის ძვლის დიდ ინდექსს (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებულს), რის გამო a, b და c სათანადო ალელომორფთა კენტები უნდა იყოს, — მაშინ შემეცს მიერ ნაგულვები ორი ძირითადი ტიპის გადაჯვარვით მიღებული ინდივიდი ასეთი გენოტიპური ფორმულის მქონე იქნება: AaBbCc; ამ უკანასკნელთა ერთმანერთში მომრავლებამ შემდეგ თაობაში უნდა მოგვცეს რვა ერთი მეორისაგან განსხვავებული კონსტანტი ფორმა, როგორც ამას ტრიჰიბრიდული გადაჯვარვისას აქვს ხოლმე ადგილი. ეს ფორმები იქნება:

1) AABbCC — შუბლის ძვლის დიდი ინდექსი, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) დიდი ინდექსი და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) დიდი ინდექსი.

2) AABbCc — შუბლის ძვლის დიდი ინდექსი, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) დიდი ინდექსი და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) მცირე ინდექსი.

3) AAbbCC — შუბლის ძვლის დიდი ინდექსი, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) პატარა ინდექსი და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) დიდი ინდექსი.

4) AAbbcc — შუბლის ძვლის დიდი ინდექსი, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) მცირე ინდექსი და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) მცირე ინდექსი.

5) aaBBCC — შუბლის ძვლის მცირე ინდექსი, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) დიდი ინდექსი და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) დიდი ინდექსი.

6) aaBBcc — შუბლის ძვლის მცირე ინდექსი, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) დიდი ინდექსი და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) მცირე ინდექსი.

7) aabbCC — შუბლის ძვლის მცირე ინდექსი, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) მცირე ინდექსი და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) დიდი ინდექსი.

8) aabbcc — შუბლის ძვლის მცირე ინდექსი, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) მცირე ინდექსი და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) მცირე ინდექსი.

განმარტებას არა საჭიროებს, ვფიქრობთ, ის გარემოება, რომ ზემოთჩამოთვლილი კომბინაციები თეორიული ხასიათისაა იმდენად, რამდენადაც აქ მხოლოდ სქემის მაგალითისათვის არის ნაგულისხმევი ყველა ამ ფაქტორის არსებობა. ნამდვილად არსებობენ იგინი თუ არა და სახელდობრ რა ხასიათისაა ყოველი მათგანი (დომინანტიური, ინტერმედიარი და სხ.), ეს სპეციალური ექსპერიმენტის საკითხია. ამ თავითვე უთუოდ ნაგულისხმევი შეიძლება იყოს მხოლოდ ის, რომ თუ ეს ფაქტორები ანუ სათანადო ფაქტორთა კომპლექსები ნამდვილად არსებობს, მაშინ რა ხასიათისაა არ უნდა იყოს იგინი, მეორე თაობის დათიშვის პროდუქტთა შორის რამოდენიმე კონსტანტი ფორმა გვეყოლება. ამასვე ექნება ადგილი, თუ ნაცვლად აქ აღებული ინდექსებისა სათანადო განაზომთა აბსოლუტურ რიცხვებს ავიღებთ და მათთვის ვიგულისხმებთ მენდელისეულ ფაქტორთა არსებობას. შესაძლებელი კონსტანტი ფორმების რიცხვი მეორე თაობაში, ცხადია, შეიცვლება იმისდა მიხედვით, თუ ჰიბრიდიზაციაში მონაწილე რამდენ ფაქტორს ვიგულებთ. მაგრამ ერთი რამ, რაც ჩვენთვის ამ ადგილას ყველაზედ უფრო საინტერესოა, ყოველ შემთხვევაში უცვლელი დარჩება: ორი პირვანდელი ძირითადი ტიპის გადაჯვარვით მიღებული უნდა იყოს რამოდენიმე, ერთი მეორისაგან ნაწილობრივ თუ სავსებით განსხვავებული ფორმა.

ასეთი წინასწარი მოსაზრებების შემდეგ რომ მივმართოთ ჩვენი განაზომების ანალიზს, აღნიშნული უნდა იქნეს უწინარეს ყოვლისა ის, თუ რა სხვაობის სიგანე ახასიათებს ჩვენ მიერ მოპოვებულ

მრუდეების ფარგალში მოთავსებულ ცალკე წვეტებს. ჩვენ ვხედავთ, რომ თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშებული შუბლის ძვლის სიგრძის მრუდე ორწვეტიანია და რომ პირველი უფრო დაბალი წვეტით განსახიერებულ მრუდის ფარგალში მოთავსებული ინდივიდების ამ ნიშანთვისების სხვაობრიობა 8,0—10,0 მმ. სხვაობის სიგანით ხასიათდება; მეორე წვეტით განსახიერებული მრუდის ფარგალში მოთავსებული ინდივიდებისათვის კი იმავე სხვაობის სიგანე 10,0—12,5 მმ. უდრის. (იხ. მრუდე № 1). თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძის მრუდეში (იხ. მრუდე № 2) პირველი დაბალი წვეტისათვის სხვაობის სიგანე უდრის 13,0—14,0 მმ., ხოლო მეორე წვეტისათვის კი 14,—17,5 მმ. აღწევს. ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძის მრუდეში ჩვენ მხოლოდ ერთი წვეტი გვაქვს (იხ. მრუდე № 3) და ამ ნიშანთვისების სხვაობრიობა მრუდის ფარგალში მოთავსებული ინდივიდებისათვის 12,0—16,0 მმ. ხასიათდება. როგორც მრუდეებზე №№ 4, 5 და 6 ვხედავთ, შემეცნული განაზომები თავისუფლად ლაგდება აღნიშნული სხვაობის მწკვრივებში. მაშასადამე, შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ მსჯელობას დაქვემდებარებული პირველი ნიშანთვისებისათვის პირობით ნაგულისხმევი მენდელისეული ფაქტორის A რიცხვობრივი გამოსახულება ჩვენს მასალაში არის $10 : (10,0—12,5)$, $a=10 : (8,0—10,0)$; B=10 : (14,0—17,5) b=10 : (13,0—14,0). რაც შეეხება მესამე ნიშანთვისებას, ე. ი. ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებულ ზედაყბის სიგრძეს, აქ ჩვენ მხოლოდ ერთი სხვაობის სიგანით დახასიათებული მწკვრივი გვაქვს, სახელდობრ, $10 : (12,0—16,0)$, რომელიც, მართალია უფრო დიდია ვიდრე ამას შემეცნულ მასალაში ვხედავთ, მაგრამ რომელიც არავითარ პრინციპიალურ წინააღმდეგობას არა ჰქმნის, ვინაიდან ჩვენს მასალაში ფრეკვენცთა რიცხვი გაცილებით უფრო დიდია. ცნობილია, რომ პოპულაციაში შემატებულ ყოველ ახალ ინდივიდს შეუძლია იქამდე არსებული სხვაობის სიგანე გაზარდოს. ჩვენ ამას სხვა ნიშანთვისებათა მიმართაც ვხედავთ. ჩვენ თამამად შეგვიძლია სხვაობის ეს სიგანე, მივიჩნიოთ ჩვენ მიერ პირობით ნაგულები C—მენდელისეული ფაქტორის რიცხვობრივ გამოსახულებად, რის დასაპირისპირებლად c—ფაქტორისათვის რომელიმე სხვა სიგანე, მაგალითად, $10 : (10,0—12,0)$ ¹ შეგვიძლიან ვიგულოთ.

ამრიგად, შემეცნული მიერ ნაგულისხმევი ორი ძირითადი ტიპის გადაჯვარებით მიღებულ მეორე თაობის დათიშვის პროდუქტთა შო-

¹) შემეცნული მასალის მიხედვით არის შედგენილი.

რის, ზემოგანმარტებული სქემის მიხედვით, რომელიმე AABBC ფორმა ასეთი რიცხვობრივი ოდენობით უნდა ხასიათდებოდეს: [10: (10,—12,5)] : [10: (14,0—17,5)] : [10 : (12,0—16,0)], ხოლო რო-

ცხრილი № 2.

გამოკვლეული ინდივიდის მორიგი №№ (ცხრილი № 1 მიხედვით).	თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშ. შუბლ. ძვლის სიგრძე.	თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშ. ზედაყბის სიგრძე.	ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძე.	გამოკვლეული ინდივიდის სადაურობა.
2	10.31	14.76	13.62	ბორჯომი
4	10.61	15.31	13.62	"
8	10.08	14.74	12.67	"
10	12.25	17.02	14.27	"
11	10.37	16.00	13.11	"
12	10.20	14.60	13.16	"
15	10.24	15.36	14.52	"
17	11.32	15.56	13.91	"
20	10.67	15.81	13.88	"
22	10.34	16.40	14.97	"
23	10.30	15.64	13.88	"
27	10.66	15.52	13.53	"
28	10.40	15.32	12.88	"
29	10.30	15.49	14.70	"
30	10.31	15.22	13.45	"
31	11.27	16.50	14.65	"
32	10.66	16.12	14.33	"
33	10.28	15.42	14.63	"
36	10.35	16.26	13.85	"
38	11.55	16.06	13.57	"
39	10.32	15.42	14.93	"
43	11.66	16.63	14.32	"
47	11.45	14.59	13.96	ბ ზ ი ბ ი
48	10.23	15.22	13.54	"
49	10.41	15.90	14.06	"
50	10.78	16.55	13.91	"
51	10.42	15.70	13.46	"
53	10.22	15.13	14.13	"
54	10.99	16.22	13.64	"
55	10.32	15.19	14.25	"
56	11.60	16.32	13.52	"
57	10.03	14.60	14.32	"
58	10.80	15.28	14.04	"
60	10.53	16.58	14.21	"
66	10.61	15.32	14.11	ტფილისი
67	10.13	15.93	13.93	"
69	11.08	16.95	13.84	ყარაია
75	10.26	16.12	15.08	გეოქ-თაფა
77	10.99	16.58	14.84	ყუბანის ოლქი

მელიმე aaBBCC ფორმა კი, ასეთი რიცხვობრივი ოდენობით [10 : (8,0—10,0)] : [10 : (14,0 : 17,5)] : [10 : (12,0—16,0)] და ასე შემდეგ.

ჩვენი მომდევნო ამოცანა უნდა იყოს ჩვენი განაზომების მთელი მასალა უკვე განმარტებული შესაძლებელი ფორმების მიხედვით დავაჯგუფოთ. ცხრილები №№ 2, 3 და 4 ასეთი დაჯგუფების შედეგს წარმოადგენენ სწორედ.

ცხრილში № 2 შუბლის ძვლის სიგრძე მერყეობს 10,3—12,25 mm. ანუ,—თუ სხვაობის მწკვრივისათვის კლასთა შუამანძილად 0,5 mm. ავიღებთ, როგორც ეს მრუდის აგებისას გვექონდა, — 10,0—12,5 mm. ხოლო ეს რიცხვობრივი ოდენობა ჩვენ მენდელისეული A — ფაქტორისთვის გვექონდა პირობით ალებული. ზედაყბის სიგრძე (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) მერყეობს 14,60—17,02 mm. მიჯნებში, რაიც იმავე კლასთა შუა მანძილისას უდრის სხვაობის სიგანეს 14,0—17,5. ეს უკანასკნელი ჩვენ ვიგულისხმეთ მენდელისეული B—ფაქტორის რიცხვობრივს გამოსახულებად. ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძე, როგორც ვხედავთ 12,67—15,0 mm. ფარგალში მერყეობს, ე. ი. თავსდება იმ სხვაობის მწკვრივში (12,0—16,0), რომელიც ჩვენ მთელი ჩვენი მასალისათვის გვაქვს აღნიშნული და რომელიც მენდელისეული ფაქტორის C-ს რიცხვობრივ გამოსახულებად მივიჩნიეთ. გამოდის, რომ ცხრილში № 3 თავმოყრილი ოცდაცხრამეტი ინდივიდი ეკუთვნის AABBC ფორმას, ე. ი. ხასიათდება შუბლის ძვლის დიდი ინდექსით, ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებული) დიდივე ინდექსით და აგრეთვე დიდი ინდექსით ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძისათვის: [10 : (10,0—12,5)] : [10 : (14,0—17,5)] : [10 : (12,0—16,0)].

ისევე როგორც ცხრილში № 2, მომდევნო № 3 ცხრილშიც შეგვიძლიან შუბლის ძვლის სიგრძისათვის აღნიშნული სხვაობის სიგანე 8,18—9,87 mm. გაუთანაბროთ სხვაობის სიგანეს 8,0—10,0, რომელსაც კლასთა შუამანძილად 0,5 mm. ალების შემთხვევაში მივიღებთ და ვთქვათ, რომ ეს სხვაობის სიგანე არის რიცხვობრივი ოდენობა მენდელისეული a—ფაქტორის მიერ განაღდებული ნიშანთვისებისა. რაც შეეხება ზედაყბის სიგრძეს (თხემის ძვალზე გადაანგარიშებულს) და ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებულ იმავე განაზომს, შეგვიძლია ვთქვათ, პირველის სხვაობის სიგანე ამ ცხრილში 14,14—15,58 mm., ისევე როგორც მეორისა 13,11—15,94 mm. არ აღემატებიან იმ რიცხვობრივ ოდენობებს, რომელნიც ცხრილში № 2 განვსაზღვრეთ მე-

ცხრილი № 3.

გამოკვლეული ინდივიდის მორიგი №.№ (ცხრილი № 1 მიხედვით)	თხემის ძვლის სიგრძეზე გადანგ. შუბლ. ძვლის სიგრძე.	თხემის ძვლის სიგრძეზე გადანგარიშებ. ზედაყბის სიგრძე.	ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძე.	გამოკვლეული ინდივიდის სადატურობა
3	9.91	14.70	13.13	ბორჯომი
6	9.25	15.00	13.11	"
7	9.75	15.22	13.84	"
9	9.59	14.59	15.57	"
13	9.11	14.52	14.25	"
14	9.52	15.29	14.25	"
16	9.04	15.15	14.48	"
18	9.32	14.76	13.82	"
19	9.48	15.48	13.65	"
21	9.15	14.67	15.12	"
25	9.13	14.45	13.71	"
26	9.64	14.31	13.13	"
34	9.78	14.77	13.64	"
37	9.75	15.58	13.95	"
40	9.83	15.15	14.41	"
41	9.19	14.49	14.11	"
42	8.92	14.38	13.34	"
44	8.28	14.14	14.88	"
45	9.37	14.48	13.78	"
46	8.93	14.52	13.62	"
52	9.41	14.83	14.88	ბ. ბ. ი. ბ. ი.
59	8.94	14.40	13.79	"
61	9.39	15.12	13.74	"
62	9.84	14.92	13.19	"
63	9.87	14.28	14.09	"
64	9.30	14.81	14.29	"
65	9.56	14.95	14.19	"
70	9.75	15.38	15.94	ყარაია
71	8.18	14.36	13.99	ლაგოდები
72	8.41	15.29	14.11	ფოილო
79	4.79	15.35	14.84	სოხუმი
74	9.03	14.92	13.64	ბორჯალო
76	9.15	15.52	14.17	ეჩმიადინი

ნდელისეული B და C ფაქტორების მიერ განაღდებული ნიშანთვისებებისათვის, რის გამოც, მაშასადამე, ცხრილში № 3 თავმოყრილი ოცდაცამეტი ინდივიდი ეკუთვნის aaBBCC ფორმას, ე. ი. ხასიათდება შუბლის ძვლის მცირე ინდექსით და ზედაყბის ძვლისათვის ორივე დიდი ინდექსით:

$$[10 : (8,0-10,0)] : [10 : (14,0-17,5)] : [10 : (12,0-16,0)].$$

ამ ცხრილში (№ 4) შუბლის ძვლის სიგრძე და ზედაყბის (ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული) სიგრძე ისეთივე სხვაობის სიგანით

ხასიათდება, როგორც წინა ცხრილში (იხ. ცხრილი № 3). სამაგიეროდ თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძე წინა ორივე ცხრილისაგან განსხვავდება. ამ ნიშანთვისებისათვის სხვაობის სიგანე უდრის 13,13—13,94 mm. ანუ, კლასთა შუამანძილად თუ იმავე 0,5 mm. ავიღებთ, 13,0—14,0, რაც ჩვენ უკვე მენდელისეული b — ფაქტორის რიცხვობრივ ოდენობად მივიჩნიეთ. მაშასადამე, ცხრილში № 4 თავმოყრილი ხუთი ინდივიდი aabxCC ფორმას ეკუთვნიან, ე. ი. ხასიათებიან შუბლის ძვლისა და ზედაყბის (თხემის ძვალზე გადაანგარიშების შემთხვევაში) მცირე ინდექსებით და ზედაყბის სიგანეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძის დიდი ინდექსით:

$$[10 : (8, -10,0)] : [10 : (13,0 - 14,0)] : [10 : (12,0 - 16,0)].$$

ყოველსავე ზემოთქმულს თვალი რომ გადავაკვლოთ, შეგვიძლიან იმ დასკვნამდე მივიდეთ, რომ ჩვენ მიერ გამოკვლეული ინდივიდები ეკუთვნიან იმ სამს ფორმას, რომელთა მიღება აუცილებელია რვა შესაძლებელი ფორმის რიცხვში, თუ კი შემეს მიერ ნაგულისხმევი ძირითადი ტიპისათვის დამახასიათებელ ნიშანთვისებებს შემკვიდრობითი ერთეულებით გამოწვეულად წარმოვიდგენთ და მათი გადაჯვარვით მიღებულ ინდივიდებს ერთმანერთში მოვამრავლებთ. თუ რამდენად შეეფარდება სინამდვილეს ასეთი შემკვიდრული ერთეულების არსებობა და როგორია მათი თაობიდან თაობაზე გადასვლის ხასიათი, ანუ ჰომოძიგოტნი არიან თუ (მონო-დი-ტრი) ჰეტე-ძიგოტნი აქ განხილული პირობითი ფორმები, — ეს, რასაკვირველია, ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხი არის და, როგორც დასაწყისშივე აღვნიშნეთ, წინამდებარე ნაშრომის მიზანს არ შეადგენდა.

ცხრილი № 4.

გამოკვლეული ინდივიდის მორიგი №. № (ცხრილის № 1 მიხედვით).	თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშებული შუბლის სიგრძე.	თხემის ძვლის სიგრძეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძე.	ზედაყბის სიგრძეზე გადაანგარიშებული ზედაყბის სიგრძე.	გამოკვლეული ინდივიდის სადაურობა.
1	8,48	13,13	13,52	ბორჯომი
5	4,37	13,43	13,24	”
24	8,51	13,42	12,46	”
35	8,69	13,43	13,75	”
68	8,18	13,94	15,46	ტფილისი

ჩვენ გვსურდა აღგვენიშნა, თუ რა 'სხვაობრიობა ახასიათებს კავკასიური *Canis lupus*'ის ინტერესის მქონე ნიშანთვისებებს და რამდენად იქნებოდა შესაძლებელი მისი დაკავშირება შემეც მიერ ნაგულვებ პირვანდელ ძირითადს ტიპებთან. მოპოებულმა შედეგმა, მართალია, არ გამოაჩინა ჩვენს მასალაში უთუო ველტრიდული ანუ უთუო დეკუმანიდური ტიპის არსებობა, მაგრამ სამაგიეროდ ჩვენმა მსჯელობამ, თუნდაც პირობითი გამოსავალი წერტილით, უფრო განამტკიცა რწმენა შესაძლებლობისა, რომ ველტრიდული და დეკუმანიდური პირვანდელი ტიპები ნამდვილად არსებობენ ანუ არსებობდნენ. ჩვენი კვლევისას მოხმარებული მეთოდი, როგორც უკვე ნათქვამი გვქონდა, სწორედ ამ შესაძლებლობისათვის ხაზის გასმით ამოიწურება და ნაგულვების უდაოდ ქმნას სულ სხვა გვარი კვლევა, — ექსპერიმენტი საკუთრივ მისთვის — ესაჭიროება. იქ მიღებული შედეგი იქნება სწორედ საბოლოო სიტყვა დასმული პრობლემის შესახებ, ხოლო იქამდე, — ჩვენ მიერ გამოყენებული მეთოდიდან გამომდინარე დასკვნების არეში, — ჩვენ შემეც გულვების სისწორეს შესაძლებლობა უცილოდ უნდა დავადასტუროთ.

D. AGLADSE.

MATERIALIEN ÜBER DIE CAUCASISCHEN CANIDAEN.

(Messungen und variationsstatistische Untersuchungen an caucasischen Wolfsschädeln als ein Beitrag zur Abstammungsfrage des Haushundes).

Eine Reihe von Autoren hat in neuer Zeit festgestellt, dass innerhalb des gesamten Hundegeschlechtes zwei erblich festge-

legte Typen mehr oder weniger deutlich zu unterscheiden sind, nämlich die Decumanidesform und die Veltridesform. Das wichtige Ergebnis dieser Untersuchungen (Schäme), speziell in Bezug auf die Klärung der Abstammungsfrage unserer Haushunde, ist das, dass auch unter den Wölfen und Wolf-haushundkreuzungen genau dieselben beiden Typen auftauchen. Als wilde Ausgangsform für unsere rezente Haushunde kommt also der Wolf, *canis lupus*, in Betracht. Der Schacal soll in dieser Beziehung wesentlich andere Verhältnisse aufweisen.

Während das Material von Haushundschädeln gross genug war, um oben erwähnte Schlüsse ziehen zu können, verlieren die Ergebnisse dieser Arbeiten hinsichtlich der wilden Ausgangsform teilweise dadurch an Überzeugungskraft, dass eine kleine Zahl der Wolfsschädel zur Untersuchung kam.

Wir hatten die Gelegenheit diesen Mangel gewissermassen zu rechtfertigen, denn aus den Schädelkollektionen des georgischen Museums könnten wir 77 Wolfsschädel der Betrachtung unterziehen.

Insofern als die vorliegende Arbeit eine Nachprüfung Schäme's Untersuchungen darstellen sollte, sollte auch die von ihm verwendete Messtechnik eine Anwendung finden. Nur in Bezug auf die Verarbeitung der Messungsergebnisse haben wir den Weg vorgezogen, dem Götze und Dornheim bei ihren Untersuchungen folgten, nämlich die variationsstatistische Methode.

Die Ergebnisse unserer Untersuchung sind in Tabelle № 1 (Messungen an einzelnen Knochen und betreffende Indices) und Kurven №№ 1, 2 und 3 niedergelegt (als Varianten sind die Indexzahlen für die auf das Scheitelbein bezogene Stirnbein- und Oberkieferlänge und die auf die Oberkieferbreite bezogene Oberkieferlänge angesehen). Die Kurven №№ 4, 5 und 6 stellen die Variationskurven derselben Indexzahlen dar, nur mit Schäme's Daten ausgefüllt.

Man ersieht daraus, dass während die Kurven für die Indexzahlen der auf das Scheitelbein bezogenen Frontal- und Maxillarlänge (Kurven №№ 1 u. 2) eine schwache Neigung zur Zweigipfeligkeit aufweisen, die Kurve für Indexzahlen der auf die Maxillarbreite bezogenen Maxillarlänge eingipfelig ist (Kurve № 3). Das heisst aber, dass eine ausgesprochene Veltrides- oder Decumanidesform in

unserem Material nicht vorhanden ist, dass wir vielmehr mit Mischformen zu tun haben. In den Tabellen №№ 2, 3 und 4 sind diese verschiedene Mischformen getrennt zusammengebracht, wobei als Grundlage für eine solche Klassifikation die Variationsgrenzen für einzelne Indexzahlen gedient haben. Somit haben wir in der Tabelle № 2 (39 Wolfsschädel) solche Individuen zusammengestellt, die durch grosse Frontallänge (bezogen auf das Scheitelbein), Maxillarlänge (bezogen auf das Scheitelbein) und auf die Maxillarbrite bezogene Maxillarlänge charakterisiert sind:

$$[10 : (10,0—12,5)] : [10 : (14,0—17,5)] : [10 : (12,0—16,0)].$$

Tabelle № 3 (33 Wolfsschädel) umfasst diejenigen Individuen, die durch kleine Frontallänge (bezogen auf das Scheitelbein) und durch grosse Maxillarlänge (bezogen auf das Scheitelbein und die Maxillarbrite) charakterisiert sind:

$$[10 : (8,0—10,0)] : [10 : (14,0—17,5)] : [10 : (12,0—16,0)].$$

Und, endlich, in der Tabelle № 4 (5 Schädel) finden wir solche Individuen, die kleine Frontal- und Maxillarlänge (bezogen auf das Scheitelbein) und grosse, auf die Maxillarbrite bezogene, Maxillarlänge aufweisen:

$$[10 : (8,0—10,0)] : [10 : (13,0—14,0)] : [10 : (12,0—16,0)].$$

Nehmen wir jetzt an, dass jedes von diesen Merkmalen durch einen selbständigen Mendelfaktor verursacht ist, dann sollte die Veltridesform eine genotypische Konstitution von AABBCc haben (nehmen wir an, es sei homozygotisch), andererseits sollte der Decumandesform eine solche von aabbcc eigen sein. Zwischen den Nachkommen dieser gekreuzten Grundformen hätten wir, wie bekannt, acht konstante Formen, von denen manche AABBCc, aaBBCC und aabbcc wären. Diesen genotypischen Konstitutionen entsprechen gerade die von uns untersuchten Individuen, vorausgesetzt, wie schon gesagt, dass in der Tabelle № 1 angegebene Messzahlen für verschiedene Knochen, bzw. ihre Indicien von den Mendelfactoren A, B, C bzw. a, b, c bedingt sind.

Selbstverständlich, hat die vorliegende Arbeit mit der Feststellung oder Charakterisierung irgendwelcher Erbfactoren, die verschiedene Schädeltypen bedingen sollen, nichts zu tun. Wir hatten uns zur Aufgabe gestellt eine variationsstatistische Untersuchung durchzuführen und nur insofern, als sich dabei ergebener Kurvenver-

lauf auf das Vorhandensein der Mischformen schliessen liess, haben wir zur Erklärung der Herkunft derselben die oben genannte Annahme herangezogen. Dadurch wird aber, unseres Erachtens, Schämés Meinung bekräftigt, dass die Decumanides- und Veltridestypen auch zwischen den Wölfen zu Recht bestehen. Es bedarf, natürlich, einer speziellen Untersuchung ob und inwieweit, oder in welcher Weise einzelne Gene oder Genkomplexe als Grundlage für die beiden Grundformen anzusehen sind.

L. A. LANTZ (Manchester).

NOTE SUR LA FORME TYPIQUE D'OPHISOPS ELEGANS
MÉNÉTRIES.

Le genre *Ophisops* et l'espèce *O. elegans* furent décrits par Ménétries en 1832, d'après des exemplaires provenant des bords de la Caspienne, aux environs de Bakou. D'après les données les plus récentes, l'aire de dispersion de ce lézard couvre la Transcaucasie, la majeure partie de la Perse, la Mésopotamie, l'Asie Mineure, la Syrie, la Palestine et la péninsule du Sinaï; il existe aussi sur la rive européenne du Bosphore, à Kryoneri en Acarnanie, à Samos, sur quelques-unes des Sporades et à Chypre; enfin il a été signalé en deux points éloignés des précédents, à Dernah en Cyrénaïque, et près de Kalabagh au Pendjab.

Dans une publication assez récente, Boulenger¹ a divisé l'espèce en cinq sous-espèces dont voici les diagnoses:

32—41 (gén. 34—40) écailles et plaques autour du milieu du corps; 7—13 (gén. 9—12) pores fémoraux de chaque côté; occipitale petite ou très petite f. *typica*

28—34 écailles et plaques autour du milieu du corps; 8—12 (gén. 9—11) pores fémoraux de chaque côté; collier distinct des côtés seulement; occipitale petite ou très petite var. *ehrenbergii*.

30—37 (gén. 31—36) écailles et plaques autour du milieu du corps; 8—11 (rar. 12) pores fémoraux de chaque côté; collier souvent distinct, parfois libre sur la gorge; occipitale plutôt grande, parfois 2—2½ fois aussi large que l'interpariétale var. *persicus*.

¹) *Ann. Mag. Nat. Hist.*, 9, II, 1918, p. 158.

30—34 écailles et plaques autour du milieu du corps; 11—12 pores fémoraux de chaque côté; narine entourée de 3 plaques, une seule postnasale var. *mizolepis*.

38—49 (gén. 40—46) écailles et plaques autour du milieu du corps; 10—16 (gén. 11—15) pores fémoraux de chaque côté; collier et pli gulaire souvent distincts; occipitale petite ou très petite var. *schlueteri*.

Récemment, M e r t e n s ¹ a exprimé des doutes quant à la validité de ces formes et quant à la possibilité de les distinguer par les caractères indiquées par B o u l e n g e r, d'autant plus que certaines d'entre elles semblent exister côte à côte dans certaines régions.

Sauf deux exemplaires, dont l'un des types, B o u l e n g e r ne possédait pas de matériel transcaucasien. A défaut de celui-ci, il base la description de sa forme typique sur un matériel très abondant provenant des environs d'Angora, apparemment parce que, chez ces exemplaires, le nombre d'écailles autour du milieu du tronc se trouve concorder avec les chiffres donnés par B o e t t g e r pour une petite série de sujets transcauciens.

J'ai moi-même examiné 172 *Ophisops elegans* provenant en majeure partie de la Transcaucasie, de l'Arménie, et du N.-O. de la Perse, parmi lesquels un certain nombre de la région de Bakou. J'ai pu constater que les exemplaires transcauciens concordaient mieux avec la var. *persicus* qu'avec la forme typique de B o u l e n g e r; qu'il n'y avait aucune différence entre les sujets transcauciens et ceux du N.-O. de la Perse; enfin que la variabilité des caractères soi-disant distinctifs était telle, même dans une série provenant de la même localité, que la description de mon matériel englobait nécessairement aussi la var. *ehrenbergii*, du moins telle qu'elle est définie par B o u l e n g e r.

Les conclusions qui découlent de ces constatations sont les suivantes. La véritable forme typique d'*Ophisops elegans* n'est pas celle décrite par B o u l e n g e r d'après des individus d'Angora, mais

¹) *Abh. u. Ber. Mus. Magdeb.*, III, 1924, p. 370.

se confond plutôt avec sa var. *persicus*. Ce nom devra donc être retiré. Sans pouvoir l'affirmer péremptoirement, faute d'un matériel suffisant d'Asie Mineure, il est extrêmement probable que la var. *ehrenbergii* ne pourra pas non plus être maintenue.

En ce qui concerne le matériel d'Angora étudié par Boulenger, il faut admettre que cette série de 70 exemplaires¹ se distingue par un nombre élevé d'écaillés autour du milieu du tronc, comme le fait ressortir le tableau de fréquence ci-dessous. Il se peut qu'il s'agisse là d'une race locale différenciée; comme pourtant nous sommes en présence d'une espèce où la variabilité des caractères de l'écaillage est extrême, il paraît également possible qu'un matériel plus abondant encore que celui dont disposait Boulenger fasse la liaison entre cette «race» d'Angora et la vraie forme typique. Cette nécessité d'examiner un nombre très élevé d'exemplaires est bien mise en évidence par mon matériel de Darnalou, où 75 sujets n'ont pas suffi pour obtenir une courbe de variation régulière pour le nombre d'écaillés autour du milieu du tronc.

Le tableau de fréquence démontre aussi que ni le nombre de ces écaillés, ni le nombre de pores fémoraux ne peuvent servir à séparer les var. *persicus* et *ehrenbergii* de Boulenger de mon matériel de Transcaucasie et de Perse. Il en est de même des caractères tirés du collier et de l'occipitale, qui varient beaucoup.

Nombre d'écaillés
autour du milieu du tronc

Boulenger.															
Exemplaires d'Angora	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	Moyenne
					1	2	6	6	16	12	11	7	8	1	37,1
Var. <i>ehrenbergii</i> ² .	1	4	4	6	7	3	4								31,3
Var. <i>persicus</i> ³ . .	1	—	2	3	3	8	6	3	5	1	1				33,5

¹) Monogr. of the Lacertidae, II, 1921, p. 213, note.

²) Monogr. of the Lacert., II, 219, excepté le sujet de Constantinople

³) Ibidem, p. 219—220.

Nombre d'écaillés etc. 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 Moyenne

Lantz.														
Ex. de Transcaucasie orientale				2	5	9	5	4	1	1				33,4
Ex. d'Arménie et du N.-O. de la Perse	3	5	8	24	26	17	18	16	3	1	1	—	2	32,6
Ex. de Danalu	3	3	7	19	15	7	12	7	2					32,1
Nombre de pores fémoraux de chaque côté.														
			7	8	9	10	11	12	13					Moyenne

Boulenger.														
Forma <i>typica</i> ¹			1	1	4	9	14	11	2					10,8
Var. <i>ehrenbergii</i> ²				5	18	23	11	1						9,7
Var. <i>persicus</i> ³				10	12	17	23	4						10,0

Lantz.														
Ex. de Transcaucasie orientale					8	24	16	6						10,4
Ex. d'Arménie et du N.-O. de la Perse.					31	114	77	23	2					10,4
Ex. de Danalu					13	59	63	13	1					10,5

Je m'abstiendrai de tout commentaire au sujet des variétés *meizolepis* et *schlueteri* que je n'ai pas eues entre les mains. Le but principal de cette note étant de mettre au point la question de la forme typique et de démontrer son identité avec la var. *persicus* de Boulenger, je ferai suivre ces remarques de la description détaillée de cette forme d'après mon matériel.

OPHISOPS ELEGANS ELEGANS Ménétries.

- 1832 *Ophisops elegans* Ménétries, Cat. rais. des obj. de zool., p. 63.
 1839 *Ophiops elegans* Duméril & Bibron, Erpét. gen., V, p. 259.
 1865 » » De Filippi, Note di un viaggio in Persia, p. 354.

¹) Ibid., p. 218, excepté les 2 ex. de Bakou et du bord de la Caspienne.
²) Monogr. of the Lacert. II, 219, excepté le sujet de Constantinople.
³) Ibidem, p. 219—220.

- 1876 » » Blanford, Eastern Persia, II, p. 367.
 1878 » » Kessler, Voy. en Transcaucasie, p. 171.
 1886 » » Boettger, ds. Radde, Faun. u. Fl. d. südwestl. Caspigegeb., p. 48.
 1887 » » Boulenger, Cat. of Lizards, III, p. 75.
 1892 » « Boettger, Ber. Senckenb. Ges., p. 146.
 1899 » » Boulenger, Linn. Soc. Journ., XXVII, p. 378.
 1900 » » Nikolski, Ann. Mus. Zool. Acad. St. Petersb., p. 397.
 1901 » » Derjugin, ibidem, VI, p. 105.
 1903 » » Werner, Zool. Jahrb., XIX, 1903, p. 343.
 1905 » » Nikolski, Herpet. rossica, p. 141.
 1906 » » » Ann. Mus. Zool. Acad. St. Petersb., p. 282.
 1911 » » Schelkovnikov, Bull. Mus. Caucas., p. 222.
 1911 » » Nesterov, Ann. Mus. Zool. Acad. St. Petersb., XVI, p. 12 (sep.).
 1912 » » Nesterov, ibidem, XVII, p. 74.
 1913 » » Nikolski, Herpet. caucas., p. 92.
 1915 » » » Faune de la Russie, Rept., I, p. 403.
 1917 » » Werner, Verh. Zool. Bot. Ges. Wien, p. 201.
 1918 *Ophisops elegans*
 var. *persicus* Boulenger, Ann. Mag. Nat. Hist., 9, II, p. 179.
 1921 *Ophisops elegans* f.
 typica (partim) Boulenger, Monogr. of the Lacertidae II, p. 211, 218.
 1921 *Ophisops elegans*
 var. *persicus* Boulenger, ibidem, p. 215, 219.
 1924 *Ophisops elegans*. Mertens, Abh. Ber. Mus. Magdeb., III, p. 369.

Matériel (161 ex.).

1. 2 ♀ steppe Eldar, Géorgie, 1914, Coll. du Musée de Géorgie No. 47—14, leg. P. Vinogradov-Nikitin.
2. 4 ex. (2♀, 2♂), Boz-Dagh, distr. d'Aresh, Transcaucasie, 1910, Coll. Lantz Nos. 192—195.
3. 1 ♂, district de Shusha, Transcaucasie, Coll. du Musée de Géorgie No. 112—16, leg. E. Yatsentkovski.
4. 1 ♀, Skobelevka, distr. de Shusha, 1915, Coll. Mus. Géorg. No. 122—16, leg. N. Mitrofanov.

5. 1 ♀, Kotlyarevka, distr. de Shusha, même No.
6. 1 ♀, Kuropatkino, distr. de Shusha, même No.
7. 3 ex. (1 ♀, 2 ♂), steppe Murzilu, distr. de Shusha, même No.
8. 1 ♂, Kurt, distr. de Geoktshay, Transcaucasie, 1913, Coll. Mus. Géorg.
No. 94-13, leg. F. Zaytsev.
9. 6 ex. (3 ♀, 3 ♂), Sangatshaly, près Bakou, 1914, Coll. Lantz Nos.
555-560.
10. 12 ex. (11 ♂, 1 ♀), poste Alpaüt, sud de la steppe Mugan, 1912, Coll.
Mus. Géorg. No. 22-12, leg. K. Satunin.
11. 1 ♂, Tshalma, partie persane de la steppe Mugan, 1912, Coll. Mus-
Géorg. No. 53-12, leg. A. Melik-Musyan.
12. 3 ex. (1 ♂, 2 ♀), bord de l'Arax, vis-à-vis du poste Khaladj, 1912,
même No.
13. 1 ♀, Demir-Kapu, distr. de Kagysman, Arménie turque, 1913, Mus.
Géorg. No. 95-13, leg. G. Voronov.
14. 1 ♀, mont Takyalu, près Kasikoporan, Arménie, 2750 m., 1913, Coll.
Mus. Géorg. leg. A. Vasilinin.
15. 3 ex. (♀, ♂, juv.), Darri-Dagh, distr. de Nakhitshevan, 1913, Coll.
Mus. Géorg. No. 135-13, leg. A. Kaznakov et E. Pfitzen-
mayer.
16. 6 ex. (3 ♀, 3 ♂), Djulfa, distr. de Nakhitshevan, 1914, Coll. Lantz.
Nos. 561-566.
17. 2 ♂, même provenance, 1916, Coll. Mus. Géorg. No. 100-16, leg.
Exp. Urm.
18. 1 ♀, Kuznut, distr. de Nakhitshevan, 1911, Coll. Mus. Géorg. No.
11-12, leg. Nasibov.
19. 1 ♀, Ordubad, distr. de Nakhitshevan, 1916, Coll. Mus. Géorg. No.
219-16, leg. B. Uvarov.
20. 5 ex. (3 ♂, 2 ♀), entre Djulfa et Van, Arménie, 1916, Coll. Mus.
Georg. No. 102-16, leg. A. Kaznakov.
21. 1 ♀, Daradez, entre Djulfa et Tauris, Azerbeïdjan persan, 1914, Coll.
Lantz No. 567.
22. 1 ♂, Khoi, Azerbeïdjan persan, 1916, Coll. Mus. Géorg. No. 100-16,
leg. Exp. Urm.
23. 1 ♂, Kerim-Abad, rive O. du lac d'Urmia, même No.
24. 1 ♂, Khosrova, près Dilman, N.-O. du lac d'Urmia, même No.
25. 3 ex. (1 ♂, 2 ♀), Sheraf-Khané, rive E. du lac d'Urmia, même No.
26. 4 ex. (3 ♂, 1 ♀), vallée de Gyali-Deeri, au dessus de Girdyk,
Mergever, à l'O. du lac d'Urmia, même No.
27. 1 ♀, Ismail-Aga, vallée du Naslu-Tshay, à l'O. du lac. d'Urmia,
même No.
28. 1 ♀, Bernaryé, Shamsdinan, O. du lac d'Urmia, même No.
29. 3 ex. (1 ♂, 2 ♀), Kheliané, Shamsdinan, O. du lac d'Urmia, même No.
30. 1 ♂, mont Sitaver, Tergever, O. du lac d'Urmia, même No.
31. 1 ♂, Nergi, Desht, O. du lac. d'Urmia, même No.

32. 75 ex. (40♂, 35♀), Danalu, région du lac d'Urmia, même No.
 33. 3 ex. (1♂, 2♀), Kartevül, près Maraga, Azerbeïdjan persan, alt. env. 1800 m., même No.
 34. 4 ex. (3♂, 1♀), entre Kartevül et Emma, 1800–2400 m., même No.
 35. 5 ex. (4♂, 1♀), haut-plateau au S. du mont Sekhend, Azerbeïdjan persan, alt. env. 2100 m., même No.

Aspect général, proportions.

Tête assez petite; museau plutôt court, obtus, à profil environ droit dans la région préfrontale; narine bien visible d'en haut; arêtes rostrale, supraorbitale infraorbitale et pariétale très distinctes; sillon frontal profond, se prolongeant sur l'internasale; oeil pariétal distinct.

Tronc moyen, peu aplati, peu élargi vers son milieu.

Membres longs, plutôt grêles.

Queue très longue, à section cyclotéragonale, fortement (♂) ou faiblement (♀) renflée à sa base, s'amincissant graduellement, très mince à son extrémité.

L.M. ¹	61 mm., Nergi, Coll. Mus. Géorg.	59 mm., Mont Sekhend, Coll. M. G.
R.T.	0,21–0,23–0,25 (88 ex.).	0,20–0,22–0,24 (62 ex.).
R.M.A.	0,31–0,36–0,41 »	0,29–0,34–0,37 »
R.M.P.	0,52–0,63–0,74 »	0,50–0,56–0,65 »
R.Q.	1,95–2,20–2,47 (45 ex.).	1,64–1,86–2,05 (22 ex.).

Écaillage.

Rostrale très large, peu élevée. Supranasales bombées, très éloignées des supralabiales, et formant entre elles une suture assez longue. Internasale plus large que longue, en arc de cercle à l'avant, en angle obtus à l'arrière².

¹) L. M.: longueur maximum, mesurée du bout du museau à l'anus. R. T.: rapport de la longueur du piléus. R. M. A.: rapport de la longueur du membre antérieur, R. M. P.: rapport de la longueur du membre postérieur, et R. Q.: rapport de la longueur de la queue à la distance du bout du museau à l'anus.—La longueur des membres est mesurée de l'aisselle ou de l'aine à l'extrémité du 4-me doigt ou orteil, celle de la queue de la fente anale à son extrémité. Les trois chiffres de chaque série sont les extrêmes et la moyenne.

²) Partagée en deux chez 2 ex. (Coll. Lantz, No. 565, et un ex. de Danalu).

Préfrontale environ aussi longue que la distance entre l'angle postérieur de l'internasale et la rostrale. Frontale très étroite à l'arrière, fortement élargie et arrondie à l'avant; aussi longue ou plus longue que sa distance du bout du museau, et presque toujours en contact avec la première supraoculaire ¹. De 3 à 6, et le plus souvent 4 supraciliaires; la première moyenne, formant une suture oblique avec la deuxième; celle-ci très longue, les autres courtes. Rangée de granules supraciliaires complète ², s'étendant de la première à la quatrième supraoculaire, et continuant même parfois le long du bord externe de celle-ci. Première supraoculaire assez petite, conique à l'arrière ³. Deuxième supraoculaire égale ou un peu plus grande que la troisième; la quatrième assez petite, allongée ⁴. Postfrontale un peu plus longue que large. Pariétale large, beaucoup plus courte que la frontale. Interpariétale étroite ou très étroite, parfois aussi très courte, souvent pointue à l'arrière.

Occipitale petite, triangulaire ou trapézoïdale, aussi large ou plus large que l'interpariétale, et séparée de celle-ci ou la touchant en un point ou en une suture ⁵.

Infranasale grande, à cheval sur la rostrale et la première supralabiale; largement en contact avec la supranasale à l'avant de la narine, et généralement aussi à l'arrière. Deux petites postnasales, la supérieure se trouvant placée dans le plan du piléus, l'inférieure reposant sur la première supralabiale. Frontale petite, plus haute que longue, largement en contact avec la

¹) Touché l'internasale chez un ex., séparée de celle-ci par un granule chez un autre.

²) Incomplète chez un seul ex. (Danalu).

³) Partagée en deux d'un côté chez un ex. de Danalu.

⁴) Partagée en deux chez un ex., d'un côté seulement chez un autre (Coll. Lantz Nos. 195 et 193).

⁵) Absente chez un ex. de Danalu; séparée de l'interpariétale par un granule chez 9 ex.

première supralabiale ¹. Fréno-oculaire moyenne, aussi longue ou plus longue que haute. Préoculaire assez courte, haute à l'avant et en contact avec la première supraciliaire, très amincie à l'arrière. Suboculaire allongée, assez basse, à côtés extrêmement obliques ². 4, très rarement 3 ou 5 supralabiales antérieures, et 3, très rarement 4 supralabiales postérieures. 3 petites postciliaires reliant la quatrième supraoculaire à l'extrémité postérieure de la suboculaire. Première supratemporale grande, s'étendant quelquefois sur toute la longueur de la pariétale, mais plus fréquemment suivie d'une ou deux plaques plus petites. Temporales moyennes, bombées ou coniques, ou même légèrement carénées; souvent agrandies vers le bas, le long des supralabiales postérieures. Tympanique grande, à peine incurvée, souvent en contact avec la dernière supralabiale.

Mentale grande, plus large que longue. 7, rarement 6 ou 8 infralabiales. 6 paires d'inframaxillaires toutes en contact avec les infralabiales, les trois premières formant une suture médiane ³. Pli gulaire absent ou très indistinct. Gulaires assez grandes, lisses, imbriquées; de 16 à 23. et en moyenne 18 écailles (151 ex.) dans la ligne médiane ⁴. Collier indistinct, sauf sur les côtés.

Dorsales petites sur la nuque, s'agrandissant graduellement vers l'arrière; fortement imbriquées et carénées, à carènes formant sur le dos des lignes obliques, continues, en V la pointe dirigée vers l'arrière; non agrandies mais moins fortement carénées vers

¹) Partagée en deux chez un ex. de Kheliané; d'un côté seulement chez un autre (steppe Eldar).

²) Ne touche le bord de la mâchoire qu'en un point chez un ex. (Danalu); séparée du bord de la mâchoire par une supralabiale accessoire chez un autre (Djulfa-Van).

³) 5 paires, dont 2 en suture, chez un ex. (Coll. Lantz N°. 559); 5 plaques d'un côté et 6 de l'autre, dont $\frac{2}{3}$ en suture, chez un autre ex. (Danalu).

⁴) Y compris l'écaille du collier, qui n'est pas différenciée des autres gulaires, mais se distingue des ventrales.

les flancs. Ventrals lisses, imbriquées, disposées en 8 rangées longitudinales, celles de la deuxième rangée à partir du milieu étant les plus larges, et celles des rangées externes étant très petites. De 28 à 40, et en moyenne 33. écailles et plaques autour du milieu du tronc (151 ex.); de 24 à 30, et en moyenne 27 rangées transversales de ventrales chez le mâle (88 ex.), et de 27 à 32 et en moyenne 30 (63 ex.) chez la femelle. Anale petite ou moyenne, entourée de deux cercles d'écailles assez grandes, imbriquées.

Suprahumérales moyennes, imbriquées, à pointe émoussée, légèrement carénées. Sur le bord interne de l'avant-bras une rangée de plaques lisses, imbriquées, suivies de supraradiales analogues aux suprahumérales, mais plus petites et plus fortement carénées. Infraradiales lisses sauf vers le bord externe. Supracarpales larges, lisses, imbriquées. Infracarpales imbriquées, fortement carénées. Doigts portant une seule rangée d'infradigitales munies de 3 à 5 carènes. Suprafémorales et supratibiales analogues aux dorsales, mais beaucoup plus petites et faiblement carénées. Une rangée de grandes infrafémorales imbriquées s'étendant le long du bord interne de la cuisse, suivie d'une rangée de plaques moins larges, et, entre ces dernières et les pores fémoraux, de 2 à 3 rangées (rarement une seule) de petites écailles imbriquées. De 9 à 13, et en moyenne 10/11 pores fémoraux de chaque côté (151 ex.); entre les deux rangées 1 ou 2, rarement 3 écailles. Une rangée de très larges infratibiales, suivie d'une seconde rangée de plaques beaucoup plus petites, et d'une troisième rangée plus ou moins distincte. Supratarsales grandes, imbriquées, modérément carénées, plus ou moins pointues. Infratarsales semblables aux infracarpales. Écaillure des orteils semblable à celle des doigts.

Caudales disposées en anneaux sensiblement égaux. Supracaudales semblables aux dorsales, mais plus larges, plus fortement carénées, mucronées, avec les carènes disposées en lignes.

parallèles. Infra caudales environ triangulaires; lisses et à pointe émoussée à la base de la queue; plus loin modérément carénées, pointues, et même légèrement mucronées.

Dessin et coloration.

Dessin caractérisé par la bande occipitale rudimentaire, les raies dorsales absentes, les bandes pariétales et les raies supraciliaires généralement apparentes, l'absence des raies postoculaires, les raies suboculaires continues, et l'absence générale d'ocelles, sauf sur les membres ¹.

Piléus gris verdâtre ou brunâtre, sans taches ou avec quelques petits points noirs. Bande occipitale absente ou réduite à un petit trait ou à quelques petites taches noires sur la nuque. Région dorsale gris verdâtre, olivâtre ou brunâtre. Bandes pariétales parfois continues (juv.), mais généralement sous forme de taches noires irrégulières, plus ou moins confluentes au bord de la raie supraciliaire (♀, rarement ♂), ou au contraire bien séparées transversales (♂), ou encore presque effacées; se réunissant sur la base de la queue en une seule rangée qui s'étend plus ou moins loin, parfois jusqu'au milieu de la queue. Raies supraciliaires blanchâtres, continues, généralement très nettes, mais parfois aussi plus ou moins effacées; se prolongeant plus ou moins loin sur la queue. Bande temporale noire et continue chez le jeune seulement; généralement grise ou rousse sur le cou, grise (♂,♀), roussâtre (♂,♀) ou roux vif (♂) sur les flancs; portant des taches noires irrégulières, qui peuvent être petites et peu nombreuses, souvent disposées le long des raies supraciliaires et suboculaires (♂,♀); ou aussi très effacées (♀), ou au contraire grandes, transversales et nombreuses (♂); effacées sur le membre postérieur et sur la queue, qui porte tout au plus quelques petites taches noires. Raie

¹) Pour la nomenclature des éléments du dessin, voir Lantz, Les Eremias de l'Asie occidentale: *Bul. Mus. Géorg.*, 1928, p. 24 (sep.).

suboculaire continue, souvent blanche et très nette sur le cou, assez souvent aussi sur les flancs; parfois bleu pâle ou bleu turquoise chez le mâle, parfois au contraire très effacée; absente sur le membre antérieur; formant sur le membre postérieur des ocelles peu apparents à l'avant, mais généralement bien marqués à l'arrière; indiquée sur la base de la queue. Bande maxillaire plus ou moins visible sur les labiales, parfois continue le long du cou, où elle peut être rousse ou noirâtre avec de petites taches, ou aussi entièrement noire; grise (juv., ♂) ou rousse (♀) le long des flancs, souvent effacée ou au contraire sous forme d'une rangée de taches noires plus (♂) ou moins (♀) grandes et nombreuses; généralement assez nette à l'arrière du membre postérieur.

Face inférieure blanche, bleuâtre vers les flancs, qui sont parfois ornés de taches diffuses bleu turquoise (♂). Des taches grises diffuses, plus (♂) ou moins (♀) nombreuses, généralement peu apparentes, sur les inframaxillaires, les côtés de la gorge, les ventrales des deux ou trois rangées externes, sous les membres postérieurs et sous la queue.

Н. Н. ПЛАВИЛЬЩИКОВ (Москва).

МАТЕРИАЛЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЖУКОВ-ДРОВОСЕКОВ КАВКАЗА И СОПРЕДЕЛЬНЫХ СТРАН. ЖУКИ-ДРОВОСЕКИ КАВКАЗА, I: ГРУППА CERAMBYCINI (COLEOPT., CERAMBYCIDAЕ).

Наши сведения о распространении и составе фауны жуков-дровосеков Кавказа нельзя назвать отрывочными, но имеющиеся в литературе сведения настолько разбросаны, а материалы коллекций столь мало доступны, что сведение в общих статьях всего известного нам по данной группе жуков Кавказа представляется необходимым. Значительные затруднения чисто технического характера не позволяют мне дать в этих «материалах» всего, что хотелось бы дать; я, поэтому, стараюсь, по мере возможности, дать сводку фаунистического характера, откладывая все иное на будущее.

Материалами для настоящей статьи мне служили, помимо коллекций Музея Грузии, колл. Зоолог. Муз. Моск. Универс. моя колл., колл. б. Петрогр. С-Х курсов, кое-какие материалы частных коллекций¹.

¹) В перечне местонахождений приняты следующие сокращения: 1) происхождение материалов: данные Музея Грузии—без особых обозначений, колл. Зоол. Муз. Моск. Унив.—М. У., б. Петр. С-Х. Курсы—С. Х. К. колл. И. А. Парфентьева—К. П., моя колл.—ка; 2) фамилии собирателей В. Л. Козловский—К о з л., Л. Млокосевич—М л о к., М. Д. Полторацкий—П о л т., К. А. Сатунин—С а т., А. Б. Шелковников—Ш е л к., А. А. Василевский—В а с., П. З. Виноградов-Никитин—В. Н., Н. Н. Богданов-Катков—Б. К а т к., А. П. Золотарев—З о л т., В. Бостанжогло—Б о с т. Некоторые иные сокращения местностей и фамилий ясны из текста и в особых пояснениях не нуждаются; 3) Кавказ мной делится, для удобства перечисления данных, на несколько районов: Предкавказье (Пред.): Терская, Ставроп., Кубань; Закавказье (ЗАК.): преим. Тифлисская обл., Вост. Закавк. (В. ЗАК.): Армения, Азербейджан (Бакинск., Елисаветп., Эри-

Триба MOLORCHINA.

I. *Molorchus* (*Caenoptera*) *minor* L. (1758).

Лит.: Боржом, Сурам, Цалка (Led. 1, et ab. *rufescens* K s w.—Боржом),—Сурам, Ленкорань (Коеп.),—Ленкорань, Лирик (Led. 3),—Могилки (Б. Катък.).

Мат.: Прдкк.: ст. Царская. 6, VI (Андерсон и Б-Ктк., СХК),—З а к.: Телав, IV, Телиани, 24 28. VII, IV. (Фурсов), Бакуриани, 6000', 27. V. 3. VII. 912, 8. VI. 913 (Козл.), Боржом, 20. V. 911 (В.—Н.), Цхра-Цхаро, 9500', 27.V.912 (Козл.), Сурам.—В. З а к.: Шуша, V. 07, Шах-Агач (Ленк.), Ленкорань.—З К.: Псеашхо, З.VII. 914 (Панин, ка.).

M. rufescens K s w. является только цветовой aberrацией *M. minor* L., на возможность чего указывал и сам автор этой формы. Среди просмотренного мной материала по кавказским *M. minor* (до 50 экз., а европейских свыше 200 экз.) ни одного экз. этой aberrации не встретилось, что указывает на ее редкость и, возможно, и индивидуальность этого отклонения (отличается она от типичной формы отсутствием косою белого ребрышка на надкрыльях). Среди кавказских *M. minor* я встретил иное, более интересное отклонение от типичной формы: именно высокогорные особи отличаются величиной и более яркой окраской (разница в величине—превышают европейских и кавказских, собранных не выше 4000—5000' особей, на 2—3 мм.). Возможно, что мы имеем здесь дело с особой горной формой.

2. *Molorchus* (s. str.) *umbellatarum* Schreber (1759).

Лит.: Ставрополь, р. Кума (Плав. 1),—Боржом, дол. р. Риона (Led.I), Боржом, Анитино, Ареш. Шах-Агач, Ленкорань (Коеп.),—Ленкорань (ab. *diversipes* Pic)¹.

Мат.: Зак.: Боржом. 13. V. 09 (В.—Н.).—В. Зак.: Нуха (Кениг),—ЗК.: Абаго (Stark), Новороссийск (Кениг).

Кроме типичной формы на Кавказе встречается еще и ab. *Diversipes* Pic, отличающаяся светлыми основаниями голеней.

ванск.), Зап. Кавказ. (ЗК)—Черноморское побережье (Черном., Кутаисск., Батумск.), кроме того приводятся данные для б. Карск. обл. и юга Аджаристана (Т. А.—Турецк. Арнения). В тех случаях, когда помимо данных Музея Грузии у меня имелись и иные, я привожу последние, обычно, только для интересных случаев (напр., если из Тифлиса были особи и в М. Груз. и у меня. и Зоол. Муз. я показываю только данные М. Гр.).

¹) М. Pic, *Rev. Sc. Bourd.*, X, 1897, p 31.

3. *Molorchus* (s. str.) *plagiatus* Reiche (1877).

Лит.: Кавказ (Reitter) ¹.

Мат.: Прдк.: Грозный, 29 V. 913 (Плавильщ. ка).

Вид этот долгое время считался анонимом *M. kiesenwetteri* Mu ls. и только недавно Reitter выяснил, что это особый, обладающий рядом характерных отличительных признаков вид, более близкий к *M. umbellatarum* Schrb., чем к *M. kiesenwetteri*. Из наиболее резких, отличающих *M. plagiatus* от *M. umbellatarum* признаков можно указать: 1 и 3 чл. усиков равной длины (у *M. umbellatarum* 1 длиннее 3), надкрылья такой же длины как и переднеспинка (у *M. umbellatarum* они гораздо длиннее переднеспинки). От *M. kiesenwetteri* этот вид, как и *M. umbellatarum*, отличается характером пунктировки и скульптуры переднеспинки. Распространение этого вида у нас мало известно. Reitter упоминает о том, что он обычен в Южной России и на Кавказе, но в просмотренных мной материалах он отсутствует (у меня есть только приведенный экземпляр). Что касается до Южной России, то несомненно, что здесь подразумевались окр. Уральска, откуда Reitter имел богатые сборы С. М. Журавлева ², отсюда же происходили и продажные экземпляры *M. plagiatus*. Во всяком случае вид этот должен быть более или менее распространен по всему Восточному Предкавказью.

4. *Molorchus* (s. str.) *kiesenwetteri* Mu ls. (1861).

Лит.: Сурам (Led. 2), — Евлах (Clermont).

Мат.: степи Кавказа (Мочульский, МУ)—Зак.: Мцхет, 31. V. 05 (Кениг), Гоми, IV. 913 (Римансон), Анитино.—В. Зак.: Ареш, 28 IV. 02 (Кениг), Геок-Таца, 7. 14. IV, 3. VI. 915 (Шелк.), Ханагей, Карабах V, 08. (Флоренский) (ab. *castanipennis* Rtt).—Дол. Аракса (ab. *castanipennis* Reitter ³).

Вид, распространенный по всему Кавказу; в Закавказье кроме типичной формы встречается ab. *castanipennis* Reitt.

¹) E. Reitter, Fauna Germanica, IV, 1913 (1914), p. 27.

²) В списке жуков Уральской области (Трд. Р. Эн. Общ., XLI. № 3, 1914, стр. 3°) Журавлев приводит не *M. plagiatus*, а *M. kiesenwetteri*, что объясняется более поздним выделением *M. plagiatus* [Reitter определял материал Журавлеву задолго до выхода из печати как Fauna Germanica IV, так и списка жуков Уральской области].

³) E. Reitter, Op. cit. p. 27.

(надкрылья одноцветные, светло-каштаново-бурые). Ріс¹ отмечает для некоторых кавказских особей *M. kiesenwetteri* более сильную и широкую пунктировку передней части тела.

[*Molorchus* (s. str.) *marmottani* Bris. (1863)].

В литературе нет определенных указаний на нахождение этого вида на Кавказе; показания для Южной России (Augivillius 1912) сделаны на основании статьи Фауста², где он приводился для Самары, причем Фауст указывал попутно, что он видел ряд экземпляров в колл. Баллона из Южной России. Несомненно, что *M. marmottani*, если только правильное показание Фауста, будет найден в Предкавказье (отмечу, что это наиболее редкий вид рода *Molorchus*).

5. *Brachypteroma ottomanum* Heyd. (1863).

Лит.: окр. Елизаветполя (Led. 1),—Лирик (Led.3).

В коллекциях Музея Грузии отсутствует. О распространении на Кавказе *B. ottomanum* в настоящее время ничего определенного сказать нельзя, так как сведения наши слишком отрывочны³.

6. *Leptidae brevipennis* Muls. (1839).

Лит.: Тифлис (Кoen).

Мат.: Тифлис (Кениг).

О распространении по Кавказу и этого вида опять таки говорить трудно. Поскольку он встречается в юго-восточном Заволжье⁴, можно предполагать, что он будет найден и в, по крайней мере, восточном Предкавказье.

¹) М. Ріс, Mat. Longic., V, 2, 1908, p. 8.

²) J. Faust, *Horae Soc. Ent. Ross.*, XIV, 1870, p. 125.

³) Ріс списал из Тавра *Brachypteroma holtzi* Ріс (1905). Это даст нам возможность предположить, что и в Западном Закавказье должен встречаться представитель рода *Brachypteroma*; что это будет за вид—покажет будущее, но по нашему мнению им скорее окажется *B. ottomanum*, чем *holtzi* (которая вряд ли является особым видом; скорее это локальная форма *B. ottomanum*).

⁴) Оренбургск., Уральск. Судя по распространению этого вида

ТРИБА STENOPTERINA.

7. *Stenopterus rufus* L. (1867).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Кубань, Уруш, Еленовка, Мигри, Ани-тино, Тана (Кoen),—Маджали (Becker), Дербент (Becker¹),—Зап. Кавказ (Reitter),—Боржом, Сарьял (Led. 1).—Ленкорань (Ménétr., Led., 3),—Евлах (Clermont),—Баталпашинск, Анапа, Анапское шоссе, Маркотх, Тонельная, Краснодар, Генобат, Пашковская, Крымская, Медведовская, Могилки, Елизаветинская (Б. Катьк.).

Мат.: Пр д к.: Ставрополь, 11. VII. 914 (ка), Краснодар, 18. IV. 194 (СХК), ст. Царская, 6 VI. 912 (СХК), с. Медведовская (СХК),—Грозный, VI. 913 (Плав., ка), Хасав Юрт, 30. V. 01 (Бекман, МУ).—З а к.: Тифлис, 20. VI. 912, 20. V. 914 (зайцев) 23. VI. 912, 15, 18. VI. 911 (Козл.), Мцхет, 28 VII, 912 (Кениг), 5. VII, 913 (Римансон), 5. VII. 915 (Зайцев и Гетлинг), 10. VII. 915 (Уваров), гора Сагурамо, 28. VI. 912 (Козл.), ст. Ксави, VI. 913 (Сат.), Телиани, 10, 11, 17, 20, 23, 24, 28. VII. 07 (Фурсов), Тана (Кениг), Боржом, 3—7 VI. 912 (Вас.), 8. V. 913 (В. Н), 8. VI. 914 (Ткачуков), ст. Пасанаури, VII. 913 (Сат.), Бакуриани, 6. VII. 09 и Авчала 6. VI. 09 (Парфеньев, к. П.). В. З а к.: Нуха (Кениг), Ареш. (Шелк.), 25. V. 02 (Кениг), Геок-Тапа, V. 914 (Вас.), Аджикент, VIII, 913 (Вас.), Липквас, Зангез. у. 3 VII. 911 (Сат.), Мюльк, Зангез., V., 13. VII. 911 (Сат.), с. Мингрельское, Деванш. у. 14. VI. 912 (Сат.), Мигри-чай. VI. 1871; Эривань, 14. VI. 09 и Эчмиадзин, 17. VI. 09 и Альбек, 27. VI. 09 (Парфеньев, к. П.), Бос-Даг Елизав. у., 1 VI. 915 (Шелк.), Эшакчи, окр. Ленкорани, 27—30. IV. 07.—ЗК.. Уч-Дере (Кениг), Геленджик, VI. 911 (Каховский), Красная Поляна, VIII. (Льгоцкий), 8. VIII. 914 (Жихарев, ка), Новый Афон, 19. VI. 911 (ка), Хоста. 5—10. VI. 02 и Сочи, 20. VI. 02 (Силантьев, СХК), Новороссийск, 17. XI. 910 (СХК).—Артвин, VIII. 913 (Петросьян).

Кроме типичной формы встречается в. (μορφη?) *geniculatus* Krtz., составляющая 10—20% всего числа особей; более часто она встречается в Закавказье.

Stenopterus ater L. (1767).

Мат.: Кавказ (Мочульский, МУ).

В литературе нет определенных указаний на нахождение этого вида на Кавказе; я, лично, видел только один экз. *S. ater* в колл. Мочульского, что я не считаю достаточным для включения этого вида в число кавказских дровосеков. Линде в Зап. Европе (доходит до Балканск. пол., отсюда распространен по всей Южной Австрии, Франции, Бельгии и т. д.) мы можем ожидать нахождения его в ряде местностей по Черноморскому побережью Е. России.

¹) А. Веcker: *Bull. Soc. Nat. Moscou*, XLII, 1, 1869 p. 196.

ман¹ приводит *S. ater* для Крыма; показание это подтверждается имеющимися у меня экземплярами из Ю. Крыма (Алупка) и, правда косвенно, указывает и на возможность нахождения его и на Кавказе. Показания *S. ater* L. для Турецкой Армении мне неизвестны.

8. *Callimoxys gracilis* Kraatz (1863).

Лит.: Баку, окр. Елизаветполя (Led. 1),—Мушавери (Коеп.)—Ленкорань, Лирик (Led. 3), Майкоп, Мцхета (Плав. 2).

Мат.: Прдк.: Майкоп, (Золт., МУ).—Зак.: Мцхета, 31. V. 05 (Кениг), 4. VI. 915 (Уваров), 26. V, 5. VI. 914 (Ваньковский, ка).—Мушавин (Leder).

О распространении этого вида на Кавказе мною недавно сообщалось (*Изв. Ставр. Энт. Общ.* III, № 1, 1927, стр. 3).

9. *Callimus egregius* Muls. et Rey (1863).

Лит.: Кавказ (Gangebauer, Pic², Aurivilius (1912).

Мне неизвестны более точные указания на распространение этого вида на Кавказе; в Малой Азии и Сирии *C. egregius* распространен довольно широко (Mulsant 1863, Pic 1897, 1900, 1907 etc.).

Callimus adonis Perrin. (1881).

Вид этот встречается на западе Балканского полуострова (Apfelbeck 1899) и в Малой Азии (Gangebauer 1881, Pic 1900), кроме того Pic (1900), а за ним и Aurivilius (1912) приводят его почему то для Южной России (показания эти очень нуждаются в подтверждении). Нахождение этого вида на Кавказе им представляется вполне возможным.

10. *Callimus femoratus* Germ. (1824).

Лит.: Маджали (Becker),—Дербент (Becker²),—Аксу (Led 1),—Тифлис, Темир-Хан-Шура, Елизаветполь (Кениг).

Мат.: Прдк.: Грозный, 19. V. 913 (Плавильщ., ка), Анапа, 13. VI. 911 (Жихарев, ка). Зак.: Тифлис 9, 15. V. 06 (Кениг), 26 IV 6. VI. 913 (Римансон), 20. V. 911. 16. VI. 912 (Козл.) Гоми, IV 913. (Риманс.), Дигоми

¹) К. Лидеман: *Трд. Рус. Энт. Общ.*, VI, 1871, стр. 316.

²) M. Pic, *Cat. bibl. et synon. de Longicorn.*, 1900, p. 50

29. V. 911 (Сат.), Телав, IV. 07 (Фурсов), Телиани, 30. VI, 5, 8, 11, 17, 23, 24, VII. 07 (Фурсов), Душети, Мцхета, 27. V. 3, 12. VI. 912 (Козл.), 4. VI 915 (Уваров), Лагодехи; Авчала, 6. VI. 09 и Ортачала, 6. VI. 09 (Парфентьев, к. П.).—В. З а к.: Нуха, Ареш (Шелк.), Дербент (Кениг).—З К: Новый Афон, 19. VI. 911 (Жихаревка), Новороссийск (Кениг).

Наиболее обычный представитель рода на Кавказе.

11. *Callimus angulatus* Schrank (1879).

Лит.: Лирик (Led. 3, Koen.).

Мат.: Лирик (Leder), Астара, 18. V. 911.

Вид, найденный пока только в Талышинском округе, но несомненно более широко распространенный по Кавказу.

Ниже мной дается табличка для определения видов рода *Callimus*, как найденных на Кавказе, так и тех, нахождение коих здесь более или менее возможно. Помимо приведенных выше, в нее включены *C. narcissus* Perrin. (М. Азия) и (в примечании) *C. akbesianus* Pic и *C. distinctipes* Pic (оба из Сирии считаются твердо установленными видами не могут).

1 (8) Ноги не одноцветные.

2 (7) Переднеспинка без киля на диске.

3 (6) Переднеспинка в длину больше, чем в ширину.

4 (5) Тело черное, надкрылья синие, брюшко и переднеспинка красно-желтые, ноги, кроме лапок, задних голеней и вершин передних и средних голеней и задних бедер—красновато-желтые. Голова блестящая, почти гладкая, 1—6 член. усиков с волосками на вершинах, 2—5 член. у основания рыжеватые, остальн. член. (кроме 1) буроватые. Переднесп. блестящая, с дов. крупной, но редкой пунктировкой, ее основан. и верш. черноватые, усажена желтыми, довольно длинными волосками. Надкр. почти до щитка расходятся по шву, морщинисто-пунктированы, с длинными желтыми волосами. Нижн. сторона тела с желтыми волосками, брюшко в редкой пунктировке, блестящее (самка не известна). Длина 10—11 мм.—А. Азия, Кавказ (?). *egregius* Muls. et Rey (1863).

5 (4) Тело очень узкое, вытянутое, буро-черное, основания голеней и 3—4 последних брюшных кольца (самец) или все брюшко (самка) желтые, у самца боковые края 1 и 2 колец красноватые. Голова морщинисто пунктирована, членики уси-

ков почти цилиндрические, к концу едва утолщены, 1—5 чл. с несколькими волосками на вершине. Переднеспинка с очень редкой пунктировкой. Надкр. крупно и грубо пунктированы, с очень мелко пунктированным участком около шва на их первой трети. Волосистой покров тела беловатый¹. Длина 6—8 мм. М. Азия, Болгария... *adonis* Perrin (1881) (*rumelicus* Apf. 1899).

6 (3) Переднеспинка в ширину больше, чем в длину.

Тело массивное, короткое, буро-черное; основания голеней и 3—4 последних кольца брюшка (самец) или все брюшко (самка) желтые, переднеспинка самки на диске более или менее красная. Членики усиков с волосками, более густыми на 4 первых члениках, на концах расширены. Голова сильно морщинистая, переднеспинка с редкой пунктировкой, надкрыл. короткие, с грубой сливающейся пунктировкой. Волос. покров тела длинный, желтый. Длина 5,5—6 мм.—Сирия... *C. narcissus* Perrin (1881).

7 (2) Срединное мозолевидное возвышение у основания переднеспинки с килем. Тело черное, основания бедер желто-красные, у самца 3—4 последн. кольца брюшка (иногда только частью), у самки диск переднеспинки и все брюшко—красно-желтые. Голова крупно и густо, переднеспинка реже, надкрылья грубо морщинисто пунктированные. Волосистый покров тела желтоватый. Длина 6—9, 5 мм.—Малая Азия, Кавказ, Триполи *C. femoratus* Germ. (1824),

8 (1) Все тело самца и самки синевато-зеленое, или синее. металлически блестящее, усики короче тела. Переднеспинка почти квадратная, с тремя гладкими мозолевидными возвышениями на диске, довольно крупно и неравномерно пунктирована. Надкр. с крупной и густой пунктировкой, у самца слабо, у самки

¹) Perrin в описании самки упоминает, что у нее диск переднеспинки красноватый, но оговаривается, что он не знает наверное—имел ли он дело с самкой *C. adonis* или другого вида (пойманы были самец и самка не вместе, самец в Каиффе, самка в Тарсе). Apfelbeck же указывает, что у обоих полов *C. rumelicus* переднеспинка темная. Точно этот вопрос может быть выяснен лишь при поимке копулирующей пары, но все же более правильным нам кажется описание Perrin, так как в группе *C. femoratus* вообще для самки характерна красная (или желтая) окраска диска переднеспинки и трудно предположить, чтобы один из видов этой группы являлся уклонением. Возможно и что Apfelbeck имел не вполне типичные экземпляры самки.

почти не расходятся по шву. 2-е брюшное кольцо самки с золотистым волосяным покровом. Длина 8—9 мм.— Ср. и Ю. Европа, Кавказ, М. Азия, С. Африка . . . *C. angulatus* Schrank (1789).

Примечание: Pic описал из Сирии два вида: *C. distinctipes* Pic¹, отличающийся от *C. angulatus* желтыми голеньями и брюшком и *C. akbesianus* Pic², отличающийся от *C. abdominalis* Ol. [а это в свою очередь отличается от *C. angulatus* черными ногами, красным брюшком и переднеспинкой самки и т. д.] неметаллическим блеском нижней стороны тела, вырезанной вершиной надкрыльев. Весьма возможно, что *C. distinctipes* Pic окажется только отклонением, может быть и географического характера, от *C. abdominalis* Ol., что же касается до *C. akbesianus*. Pic, то, судя по описанию, автор имел дело просто с индивидуальным отклонением *C. abdominalis*, у которого шовный угол надкрылий вытянут в зубец, а у многих экземпляров наблюдается и тенденция к образованию слабой вырезки на вершине надкрыльев.

Триба OBRINA.

12. *Cartallum ebulinum* L. (1767).

Лит.: Ставрополь, Бургонь-Маджары (Плав. 1), Дербент (Becker³),—Баку, Боржом, окр. Елизаветполя, Катериновка (Led. 1),—Тифлис, Альгети, Мастаган, Дербент, Ареш, Мугань (Кoen.),—Баку (Ménétr.),—Майкоп Теберда (Б.-Катък.).

Мат.: Прдк.: Ногайская степь (Кениг), Майкоп (СХК), Кисловодск, VII. 913 (Плавильщ., ка).—Зак.: Тифлис, 9. V. 06 (Кениг), 27. IV, 11. V, 29. VI. 912 (Козл.), 6. VI. 913 (Сат.), VII. 914 (Зайцев), оз. Лиси, 30. IV. 912, 3. 7. V. 913 (Сат.).—В. Зак.: Ареш, 6. IV. 02 (Кениг), Хангаей, Карабах, V. 08 (Флоренский), степи ю. Карабаха, IV. 02; Нуха (Кениг), Аджикент, VIII. 913 (Вас.), Елизаветполь, 22. IV. 914 (Вас.), Текледат, окр. Джавата, 9. IV. 07; Аксу, окр. Шемахи; Эшакчи, окр. Ленкорани, 27—30. IV. 07.—Эльдар, 8. V. 910 (В.-Н.).—Теберда-курорт, 13. VII. 915 (Б.-Катък., СХК), аул Уччулак, 5000', VIII. 915 (Б.-Катък. СХК).

В Закавказье, особенно в Талышинском округе и на р. Араксе, возможно нахождение *C. thoracicum* Sharp, вида широко распространенного в прилегающих областях Персии.

¹) M. Pic: *Echange*, XXII, 1906, p. 11.

²) M. Pic: *Bull. Soc. Ent. France*, 1892, p. 111; *Ann. Soc. Ent. France*, LXI, 1892, p. 416.

³) A. Becker: *Bull. Soc. Nat. Moscou*, XLII, 1, 1869, p. 194.

13. *Obrium cantharinum* L. (1767).

Лит.: Боржом, Сарыджа, Бум (Плав. 2).

Мат.: За к.: Боржом (В.-Н.), Сарыджа (Шелк.).—В. За к.: Ареш, 9. VI. 02 (Кениг), Бум.

Об этом виде я уже говорил в *Изв. Ставр. Энт. Общ.* III, № 1, 1927, стр. 4.

14. *Obrium brunneum* F. (1792).

Лит.: Боржом (Led. 1),—Боржом, Тана (Коеп.),—Талыш (Ménétr.),—Персати (Tournier¹, ab. *caucasicum*).

Мат.: За к.: Тифлис, 8. VII. 913 (Сат.), Тана (Кениг), Боржом, 20. V. 910, 15. VI. 911, 8. VI. 913 (В.-Н.).—ЗК.: Абаго (Stark), Псеашхо, 9. VII. 914 (Жихарев, ка).

Более обычен на Кавказе, чем *O. cantharinum*. Описанный в качестве особого вида *O. caucasicum*, вряд ли является даже какой либо формой *O. brunneum*. Судя по описанию, автор имел несколько (в общем же крайне незначительно) уклонившийся от типичной формы экземпляр.

O. bicolor Krtz. встречается помимо Греции (Oertzen 1886) и в Малой Азии (Pis 1872); вполне возможно нахождение его и на Кавказе.

Триба DEILUSINA.**15. *Gracilia minuta* F. (1781).**

Лит.: Дербент (Becker²),—Ахалдих (Led. 1),—Адлер, Лирик, Ленкорань (Коеп.),—Талыш, Ленкорань, Лирик (Led. 3), Ленкорань (Becker).

Мат.: За к.: Тифлис, 8, 12. VI. 08 (Кениг), Годердзи, Ахалц. у., 25. III. 912 („пихта“).—В. За к.: Евлах („дуб“), Геок-Тапа (Шелк.), Лирик (Ledér), Ленкорань.—ЗК.: Адлер (Кениг).

Мне неизвестны указания на нахождение на Кавказе *Deilus fugax* Oliv., но, несомненно, что он должен здесь встречаться. В южной половине Европ. России вид этот распространен очень широко, к северо-востоку идет до Свердловска. Встречается он и в Малой Азии (Pis 1891).

16. *Penichroa fasciata* Steph. (1831).

Лит.: Маджали (Becker),—Еленовка (Led. 1),—Еленовка, Акстафа, Билеф, Ленкорань (Коеп.),—Ленкорань (Ménétr.),—Сара, Ленкорань (Led. 3),—Евлах (Clermont).

¹) Н. Tournier: *Rev. Mag. Zool.* (2), XXIII, 1872, p. 279.

²) А. Becker: *Bull. Soc. Nat. Moscou*, XLIV, 1, 1871, p. 300.

Мат. За к.: Тифлис (МУ), Боржом, Лагодехи.—В. За к.: Ганджа, 18. VIII. 915 (Малюженко), Ареш, 14. VI. 02 (Кениг), 11. VI. 914 (Вас.), Геок-Тапа, VII. 08, VIII. 914, 1. VII. 915 (Шелк.), Акстафа, Аджикент, Еленовка (Leder), Банковский промысел, 21. VII. 07; Ленкорань.—ЗК.: Батум, 15. VII, 05 (Силантьев, СХК).

Кроме типичной формы встречаются *ab. apicalis* Ragusa (1884), *ab. brunnea* Tourp. (1872), *ab. lugubris* Ragusa (1884), *Axinopalpis gracilis*. Круп. для Кавказа не приводится и в просмотренных мной материалах отсутствует. Он встречается как на юге Е. России, так и в Малой Азии (Pic, 1896), так что нахождение его на Кавказе нам представляется вполне возможным.

ТРИБА CERAMBYCINA.

17. *Cerambyx velutinus* Brullé (1832).

Лит.: Евлах (Clermont).

В просмотренных мной материалах отсутствует. Нахождение *C. velutinus* в Закавказье мне представляется вполне возможным—этот вид, обычный на Средиземноморском побережье, заходит вглубь Азии до Месопотамии¹.

[*Cerambyx carinatus* Küst. (1846)].

Лит.: Эривань, Тифлис (Коеп.).

В просмотренных материалах отсутствует; 2 экз. Музея Грузии, определенные как *C. carinatus*, оказались *C. dux* Fald. (показание Кенига сделано, повидимому, именно по этим экземплярам). Нахождение *C. carinatus* здесь вообще вряд ли возможно (судя, по крайней мере, по тому, что нам известно об его распространении—Греция, Далмация, Анатолия²), поэтому вид этот я в число кавказских усачей, впредь до нового нахождения, не включаю.

18. *Cerambyx cerdo acuminatus* (Motsch. 1852).

Лит.: Новороссийск, Кутаис, Тана, Эривань (Коеп.).—Дербент (Becker³),—Боржом, Сурам, окр. Елизаветполя (Led. 1),—горы Талыша (Ménétr., Led. 3);—Ленкорань (Led. 3),—Евлах (Clermont),—Анапское шос-

¹) M. Pic, Cat. Longicorn. 1900, p. 43.

²) M. Pic, l. c.; Ann. Soc. Ent. Fr. 1897, p. 390; Reitter: Ent. Nachr. XX, 1894, p. 353; Czwalina: Wien. Ent. Ztg., X, 1891, p. 100.

³) A. Becker: Bull. Soc. Nat. Mosc., LIII, 1, 1878, p. 126.

се, Горячий ключ, Серафимовка, Шибик (Б.-Катък.),—окр. Артвина (Нестеров).

Мат.: Прдк.: Минеральные Воды (Белавский), Железноводск (Жихарев, ка), Эссентуки (Бост. МУ), Кисловодск (Плавильщ., ка), Пятигорск (МУ), Краснодар, 9. VII. 914 (СХК), Анапа, VII. 09 (Б.-Катък. СХК),—Зак.: Тифлис, 25. VII. 913 (Сат.), Мцхета, 4. VIII. 912 (Кениг), Телиани, 10. VII. 07 (Фурсов), ст. Ксани, VI. 913 (Сат.), Гоми, 11. VI. 913 (Палавандов), Царский колодец, Сигн. у. 9. VIII. 915 (Уваров), окр. Лагодех, 15. VII. 910 (Млок.), 26. VI. 911 (Флоренский), Манглис (ка), Ацхури, VII. 914 (СХК), Сурам, 15. VII. 914 (СХК).—В. Зак.: Ареш и Геок-Тапа (Шелк.), Елизаветполь (Малюженко), Нуха, Аджикиент, 8. VII. 913 (Вас.), Лишквас Зангез. у. 9. VII. 911 (Сат.), Енси, Кайт.-Табасаран., 17. VI. 911 (Галкин), Эривань—09 (Парфентьев, ка).—ЗК.: Кутаис, VI. 1884, горы Аши, 7000', 2. VII. 911 (Шелк.), Поти (Мельгунов, МУ), Цебельда, VI. 910 (Воронов), Кацхи, VII. 914 (СХК), Шавшетия, VII. 911 (Воронов), Геленджик, VI. 911 (Каховск.), Новороссийск (Кениг), Уч-Дере (Кениг), Рихва, 30. VII. 912 (Воронов), Сочи, 24. VI. 914 (Жихарев, ка), Хоста, 1900 (Силантьев, СХК),—Ленкорань, 17. VI. 05 (Середович).—Хр. Яланус-чани, Артв. окр., 8440', 12. VII. 912 (Кнопперт), гора Эскутер, 28. VI. 911 (Воронов), Ломашен, 28. VI. 911 (Воронов).

Длина *C. cerdo acuminatus* колеблется в значительно больших пределах, чем это указывает Ganglbauer, Reitter и др., а именно от 25 мм. до 62 мм.

19. *Cerambyx miles* W. n. (1823).

Мат.: Новороссийск (Кениг), 3 экз.

C. miles, судя, по крайней мере, по его распространению в Малой Азии, должен встречаться по всему Западному Кавказу.

20. *Cerambyx nodulosus* Germ. (1817).

Лит.: Новороссийск, Эривань (Коеп.),—Армения (Pic¹),—Маркотх, Геленджик (Б. Катък.).

Мат.: Эривань, Ардаган.—Новороссийск (Кениг, 2 экз.).

Распространение этого вида на Кавказе мало известно, но, судя по тем отрывочным данным, что уже имеются, можно предположить, что *C. nodulosus* здесь распространен довольно широко.

21. *Cerambyx dux* Fald. (1837).

Лит.: Кавказ (Reitter², Pic³),—Закавказье (Ganglbauer 1881).

¹) M. Pic, Cat. Longic., 1900, p. 43.

²) E. Reitter: *Ent. Nachr.*, l. c., p. 354.

³) M. Pic, Op. cit., p. 43.

Мат.: Тифлис, 17. VI. 08 (Кениг), 29. VI. 914 (Римансон), Мидхета, 24. VI. 914 (Ткачуков).—Казумлы.—Артвин, 12. V. 914 (Петросьян).

Вид приблизительно с такой же областью распространения, как *C. nodulosus*, но еще дальше проникает на юг (Иерусалим)¹.

22. *Cerambyx scopolii* Fuessly (1775).

Лит.: З. Кавказ (Reitter),—Сурам, Боржом, Батум (Коеп.),—Боржом (Led. 1),—Евлах (Clermont),—Анапское шоссе (Б.-Катык.),—окр. Артвина (Нестеров).

Мат.: Прдк.: Кисловодск, VII. 913 (Плавильщ., ка), Пятигорск (Мельгунов, МУ), Анапа, VI. 09 (ка).—Зак.: Тифлис, V. 900 (Захаров, МУ), ст. Пасанаури, VII. 913 (Сат.), Боржом, 13. V. 09 (В—Н), Кази, Закавказ. окр., 16. V. 02 (Цветаяев, МУ).—В. Зак.: Дербент; Шин-Амбаргай, 27. VI. 900 (Завадский, МУ).—ЗК.: Батум; Аджария, горы Карчхал, 20. VIII. 910 (Воронов), Рихва, 30. VII. 912 (Воронов), Сочи, 19. V. 05, 11. VI. 914 (Жихарев, ка), Красная Поляна, 3. VII. 914 и Ачишхо, 5. VII. 914 (Жихарев, ка), Хоста, IV. 01, 25. IV, 1—13. VII. 03, 30. V. 05 (СХК).—Артвин, 12. V. 194 (Петросьян), Ломашей, 28. VI. 911 (Воронов).

Кроме типичной формы на Кавказе возможно нахождение в. *nitidus* Pic². Интересно отметить, что *C. scopolii* встречается с *C. multiplicatus* Motsch. не только в северной части Вост. Закавказья (Дербент), но и на юге—Астрабад (1 экз. в Муз. Гр.).

23. *Cerambyx multiplicatus* Motsch. (1859).

Лит.: Дербент, Ленкорань, Лирик (Коеп.),—Ленкорань, Лирик (Led. 3),—Ленкорань (Ménétr.),—Талыш (Pic³).

Мат.: Дербент (Кениг),—Ленкорань, 28. V. 910 (Кениг), Арус, окр. Ленкор. 8. V. 05; Лирик (Leder).

Вид, свойственный восточному Закавказью, где он более обычен в Талыше; один из характерных представителей гирканской энтомофауны. Кроме Кавказа встречается в С. Персии (Астрабад) и Красноводске⁴.

24. *Aromia moschata moschata* L. (1758).

Лит.: Ставрополь (Плавильщ. 1),—Эривань, Ардаган (Коеп.) [??],—Аул Даут, Анапское шоссе, Ключевая, Краснодар (Б.-Катык.).

¹) А. Траппен: *Soc. Entom.*, XXIII, 1908, n° 5, p. 36.

²) М. Pic: *Bull. Soc. Ent. Fr.*, 1892, p. 111 (Сирия).

³) М. Pic: *Bull. Mus. Paris*, 1905, p. 391.

⁴) Schneider und Leder, *Beitr. Kauk. Käferf.*, 1878, p. 30. Был завезен сюда с лесом из Ленкорани.

Мат.: Краснодар, VII. 914 (СХК), ст. Ладожская, 5. VI. 914 (Пятница, СХК), аул Даут, 5320', VII. 915 (Б.-Катък. СХК),—Новороссийск (Кениг).

Эта раса встречается только на С. Кавказе; показание *A. moschata moschata* для Эривани (Koenig) основано, по видимому, на ошибке в определении: экземпляр, который по всем данным послужил для этого показания, оказался *A. moschata ambrosiaca* Stev. ab. *binaeva* Reitt. Интересно отметить, что кавказские особи *A. moschata moschata* [равно как и особи из Ю. Крыма] отличаются от особей из Центр. России, являясь по скульптуре и общему габитусу переходными между расами *moschata* и *ambrosiaca*.

25. *Aromia moschata ambrosiaca* Stev. (1809).

Лит.: Прасковья, Ставро. (Б. Катък.),—Шатоевск, Манглис, Еленовка, Белый Ключ, Кутаис, Лирик, Ленкорань (Кoen.),—Абастуман, Еленовка (Led. 1),—Нахичевань (Ménétr. 1),—Ленкорань (Led. 3),—Талыш (Pic 2),—Талыш (Reitter 3), ab. *melancholica* Rtt.,—Евлах (Clermont),—Ломашен (Нестеров).

Мат.: Пр дк.: Шатоевск (Кениг), Грозный (Лучник, ка), Кисловодск, VII. 913 (Плавильщ., ка);—Зак.: Тифлис, 20. V, 6. VIII. 912, 12. V. 914 (Козл.), 20. V, 24. VI. 912 (Зайцев), Тана (Кениг), Манглис, 1878; Базашкеви, 16. VIII. 913 (В—Н), Джелал-Оглы, 31. VII. 900 (Захаров, МУ), Караяз, Белый Ключ; Ахалцих и Абастуман (Мочульский, МУ).—В. За к.: Елизаветполь (Малюженко), Геок-Тапа (Шелк.), V. 914 (Вас.), Еленовка, Нуха, Аджикент; Эривань, 2—4. VI. 911 (Добровлянский, ка), Ардаган (ab. *binaeva* Rtt.), Дербент, Банковский промысел, окр. Джевата, VI, 2, 7, 21. VII. 07 (Мелкумов), Сальяны, 9. VII. 07 (Завадский, МУ), Ленкорань, 10. VI. 910 (Кениг), Николаевка, Лирик (Leder). ЗК.: Батум, 20. VI—30. VII. 910 (ка).—Артеин, 12. V. 914 (Петросьян).

Наиболее северными пунктами нахождения этой расы на Кавказе являются ст. Прасковья Ставроп. г., Кисловодск (относительно Кубани точных сведений не имеется; вероятно и там северная граница пройдет в предгорьях Главного Хребта); к югу отсюда она распространена по всему Кавказу.

A. moschata ambrosiaca отличается от *A. moschata moschata* не только цветом, всей или частью красной, передне-

1) E. Ménétriés: *Nouv. Mém. Soc. Nat. Moscou*, XII, 1860. Nachtr., p. II.

2) M. Pic: *Bull. Mus. Paris*, 1905, p. 391.

3) E. Reitter: *Wien. Ent. Ztg.*, XXV, 1906, p. 276.

спинки; более характерным для нее признаком (помимо общего габитуса—более крупное широкое, уплощенное тело) является скульптура переднеспинки. У расы *ambrosiaca* переднеспинка сильно морщинистая, причем морщинки расположены много правильнее, чем у расы *moschata*, у которой они, если и имеются (что бывает далеко не всегда), то расположены неправильно, местами отсутствуют, перепутаны с крупными точками; перетяжки у переднего и заднего краев переднеспинки у расы *ambrosiaca* сильно морщинисты [морщинки расположены параллельно краю, очень густы], у расы *moschata*, если они и есть,—сглажены и редки. Бугры переднеспинки, особенно на боковых краях и задняя пара на диске, у *ambrosiaca* развиты обычно сильнее, чем у *moschata*. У большинства северо-кавказских особей скульптура переходного типа, равно как и у *ab. binaeva* Rtt., являющейся и по окраске переходом между обоими расами. Вполне возможно, что в Закавказьи будут найдены особи такой же окраски, как *A. moschata moschata* L.—*ab. binaeva*, сохранившая красный цвет только на задних буграх диска переднеспинки, является последним цветовым переходом между обоими расами; в таком случае, для различения этих рас, следует обращать внимание на характер скульптуры переднеспинки. Кроме типичной *A. moschata ambrosiaca* на Кавказе встречаются *v. (morpha?) thoracica* Fisch.-W. [всюду с *f. typica*, составляет до 30% всего числа особей], *ab. binaeva* Rtt. [пока найдена только в Ардагане] и *ab. melancholica* Rtt. [Талыш; форма эта встречается вместе с *ambrosiaca* тур. и *thoracica*, следоват. не является географической; редкость ее не дает нам повода отнести ее и к категории морфы]. Длина *A. moschata ambrosiaca* колеблется от 18 до 43 мм.

Триба ROSALIINA.

26. *Rosalia alpina* L. (1758).

Лит.: Кутаис (Кoen.);—Ленкорань (Mén., Led. 3);—Анапское шоссе (Б. Катък.).

Мат.: П р д к.: Грозный, VI. 913 (Плав., ка), Шатоевск (Кениг), Анапа, 9. VII. 911 (Б. Катък. СХК); За к.: Тифлис (МУ), Лагодехи, VII. 05 (Млок.), Закатальск. окр. (Цветков, МУ). Мамутлы Борч., V. 09 (Фитценмайер).—В. За к.: Эривань, VI. 07 (Жихарев, ка), Ардаган.—ЗК.: Ку-

таис, VI. 1864; Цебельда, VII. 913 (Воронов), Гагры (Добровл., ка), Латы, Сух., 22. VI. 911 (Брянский, МУ), Туапсе, V. 911 (Каховский), Адлер, 15. VI (Жихарев, ка), Сочи, VII. 926 (Муралевич, ка), Хоста, 1. VII. 02, 7—12, 15. VII. 03 (Силантьев, СХК).—Артвин, 12. VI. 914 (Петросьян).

Вид, распространенный по всему горному Кавказу, причем спускается с предгорий и в степную часть, встречаясь, напр., в окр. Грозного. Интересно отметить, что все кавказские особи *R. alpina* очень стойки в цветовых признаках: здесь совсем нет aberrаций, столь многочисленных в З. Европе (особенно в Прибалканских странах). Единственным отклонением являются колебания в величине и форме вершинного пятна надкрылий.

Триба CALLIDIINA:

27. *Ropalopus lederi* Ganglb. (1881).

Лит.: Кисловодск (Коеп.),—Тифлис, Боржом (Плавильщ. 1).

Мат.: Боржом, 26. VI. 911 (В—Н), 1897 (Захаров, МУ), Ломис-мта, 7000' (Кениг).

Должен, судя по имеющимся данным, встречаться по всему, по крайней мере, З. Кавказу; найден в Ю. Крыму² и Палестине³. Весьма возможно, что *R. fischeri* Круг.⁴ идентичен именно с *R. lederi* Ganglb., а не с *R. ungaricus* Herbst, в пользу чего, помимо общего сходства этих видов, говорит и то, что *R. fischeri* был описан из Ю. России, т. е. местности, где мы имеем больше шансов встретить именно *R. lederi*⁵. Длина *R. lederi* колеблется в больших пределах, чем это указывает Ganglbauer, именно: от 15 до 24 мм.

28. *Ropalopus clavipes* F. (1775).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Боржом, Эривань (Коеп.),—Баку, Шивна-мта (Led. 1), Тбатани (Leder⁶, v. *caucasicus* Trn.),—Анапское шоссе, Красный лес (Б. Катък. f. typ. et v. *caucasicus*).

¹) Н. Плавильщиков: *Р. Энт. Обзор.*, XVI, 1916, стр. 22.

²) Плавильщ., I. с., I. с.

³) А. Тгаррен: *Soc. Ent.* XXIII, 1908, n° 5, p. 36.

⁴) Кругуски: *Bull. Soc. Nat. Moscou*, I, 1829, p. 197.

⁵) В этом случае название *R. lederi* Ganglb. (1881) должно быть заменено—*R. fischeri* Круг. (1829).

⁶) Н. Leder: *Verh. Zool.-bot. Ges. Wien.* 1880, p. 518.

Мат.: Прдк.: Ставрополь, 1—11. VII. 914 (Баньковский, ка), с. Прасковья, 28. VI, 914 (Баньк.), Грозный, VII. 07 (Лучник, ка), Кисловодск; Анапа, VII. 910 (СХК), Майкоп (СХК).—З а к.: Тифлис, 20. VI. 912 (Зайцев), Боржом, VII. 1871;—В. З а к.: Эривань, Ардаган.—Зап. Кавказ.

Вид, распространенный по всему Кавказу, но более обычный (судя по материалу) в Предкавказьи (так, в окр. Ставрополя он встречается часто и в значительном количестве). *Var. caucasicus*, судя как по описанию, так и по особям *R. clavipes*, которые могли бы быть отнесены к этой форме, был, повидимому, установлен по более мелким, не совсем нормально развитым особям *R. clavipes* F.

29. *Ropalopus macropus* Germ. (1824).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Моздок, Боржом, Артвин (Коеп.),—Черкессия (Reitter),—Боржом (Led. 1),—Боржом, Ленкорань (Pic¹),—Лирик (Led. 3),—Евлах (Clermont),—Бабухи, Анапское шоссе, Маркотх, Медведовская, Баталпашинск, Армавир, Полтавская, Боржом, Тифлис, Манглис, Лагодехи (Б. Катьк.).

Мат.: Прдк.: Моздок и Кисловодск (Кениг), Терекли, Караногайская степь; Майкоп (ка), Краснодар, 26. VI. (ка), Анапа (СХК), Бадунские озера, 10843' VII. 915 (Б. Катьк., СХК).—З а к.: Тифлис, 8. VI. 07 (Кениг), 3. VI. 913 (Зайцев), оз. Лиси, 24. V. 911 (Сат.), Телав, IV. 07, 29. V, VII. 07 (Фурсов), Тана (Кениг), Боржом; Авчала и Ортачала, 6. VI. 09 (Парфентьев, ка);—В. З а к.: Ареш (Кениг), Ленкорань, 10. VI. 910 (Кениг).—ЗК.: Хоста, 23. IV. 02 (Силант. СХК).—Артвин.

30. *Hylotrupes bajulus* L. (1758).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Дербент (Becker²),—Боржом (Led. 1),—Тифлис, Манглис, Боржом, Тана, Эривань (Коеп.),—Евлах (Clermont).—Краснодар, Анапское шоссе, Полтавская, Пашковская, Эльбрус, 8000' (Б. Катьк.),—хр. Салачурский, Батум (Нестеров).

Мат.: Прдк.: Владикавказ (ка), Краснодар, 22. VI. 1913 (Борисяк, СХК), Анапа (ка).—З а к.: Тифлис, 10. VII. 1910 (Кениг), 30. V. 912 (Козл.), 8. VII. 913 (Сат.), Манглис, VII. 09 (Николаев), Гоми, IV. 918 (Римансон), Бакуриани, 5. VIII. 912, 4. VII. 913 (Козл.), 25. VI. 910 (Млок.), Боржом, 13. VII. 911 (В—Н), 12. VII. 915 (Зайцев и Гетлинг), Тана (Кениг), Ломис-мта (Кениг), Коджоры, 26. V. 912 (Неводьвский), Мцхета, 12. VII. 915 (Баньковский, ка), Ликони (Кениг), Воронцовка, VI. 06.—Сванетия: Умрони, 10. VII. 911, бл. Ушкул, 1. VII. 911, уст. р. Шельра, 16. VII. 911 и скл. горы Ушбы, 21. VII. 911 (Шелк.), Накра, 15. VIII. 910 (Казнаков).—В. З а к.: Аджикиент, 8—30. VII. 913 (Вас.), Эривань, Ардаган; Дарачичаг,

¹) М. Pic: *Mat. Longic.*, VI, 2, 1907, p. 28.

²) A. Becker: *Bull. Moscou*, XLVIII, 1, 1874, p. 217.

25. VI. 09 (Парфентьев, ка), Муганская степь, VI—VII. 913 (Костин).—
Артвин, VI. 914 (Петросьян), Карсская обл. (Сат., МУ).

Помимо типичной формы по всему Кавказу распространена ab. *sculifer* Voet, которая в Закавказьи составляет до 50% всего числа особей.

31. *Semanotus russicus russicus* F. (1776).

Лит.: Ареш. (Кoen.),—Евлах (Clermont).

Мат.: Елизаветполь, 16. III. 914 (Вас.), Ареш, 11. V. 02, 3. VI. 04 (Кениг), Нуха (Кениг), Геок-Тапа (Шелк.).

Вид, повидимому, редкий на Кавказе и только в Елизаветпольской губ. более или менее обычный.

32. *Callidium* (s. str.) *violaceum* L. (1758).

Лит.: Горячий ключ. Куб. обл. (Б. Катьк.),—Телиани, Ахалцих (Плав. 2).

Мат.: Телиани, VII. 07 (Фурсов), Ахалцих (В-Н).

Об этом виде я недавно писал (см. Плав. 2).

33. *Callidium* (*Callidostola*) *aeneum* Deg. (1775).

Лит.: Авчала (Плав. 1).

Мат.: Авчала, 6 VI. 09 (Парфентьев, ка).

Пока все те же 2 экз. о которых мной уже сообщалось. Оба эти экземп. несколько отличаются от северноевропейских особей и должны быть отнесены к v. *syriacum* Pic (ср. Плав. 2, стр. 4).

34. *Pyrrhidium sanguineum* L. (1758).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Тифлис, Боржом, Белый ключ, Елизаветполь (Кoen.),—Баку, окр. Елизаветполя (Led. 1),—Краснодар, Могилки, Анапа, Пашковская, Медведовская. Подкова, Чист. р., Полтавская (Б. Катьк.).

Мат.: П р д к., Краснодар, 18. VI. 911 (Б. Катьк., ка). ст. Царская, 5. VI. 02 (СХК), Анапа, VI. 916 (Рейц, СХК);—З а к.: Тифлис, 23. VII. 912 (Сат.), 3. IV. 913 (Зайцев), Гоми, IV. 913 (Палавандов), оз. Лиси, 25. V. 911 (Сат.), гора св. Давида, 23. VII. 911 (Сат.), Манглис, VII. 913 (Сат.), Телав, IV. 07, Телиани, 28. VII. 07 (Фурсов), Боржом, 25. VI. 09 (В-Н), Белый ключ.—В. З а к.: Елизаветполь, IV. 913 (Вас.), Геок-Тапа, 1. IV. 02 (Шелк.).

35. *Phymatodes* (s. str.) *testaceus* L. (1758).

Лит.: Circassia (Reitter),—Боржом, Сарьял, Баку (Led. 1),—Новороссийск. Севанга, Евдокимовск, Еленовка, Мурад-тапа, Делижан, Лаваш.

1) Н. Плавильщиков: Р. Энт. Обзор., XIV, 1914, стр. 327.

Мигри, Гокча, Ейляр (Коеп.).—Краснодар, Анапское шоссе, Медведовская, Елизаветинская, Могилки, Армавир (Б. Катък.).

Мат.: Прдк. Ставрополь. V. 914 (Золотаревский, ка), Грозный, 15. VI. 913 (Плав., ка), Кисловодск (Кениг), Пятигорск (Мочульский, МУ), Краснодар, 21, V. 913) Амбарзумов, СХК), Могилки, 5. VII. 912 (Б. Катък. СХК), ст. Тихорецкая, ст. Елизаветинская, ст. Медведовская (СХК); Анапа (ка),—Зак.: Тифлис, 9. V. 07 (Кениг), Гоми, 913 (Палавандов), Телиани, 23. VI. 07 (Фурсов), Воронцовка, VI. 06; Манглис, 18. VI. 900 (Захаров. МУ), Мцхета, 30. V. 96 (Каврайский, МУ).—В. Зак.: Аджикент, VIII. 913 (Вас.), Ареш, 7, 10. 14. V. 02 (Кениг), Еленовка (Leder). Нуха Мурад-тапа. VII. 1871, Делижан, V. 1881. Шуша. V. 07. Мигри-чай, Севанга, VII. 1871, ЗК.: Лаваш; Новороссийск (Кениг). 7. XI. 910 (СХК). Хоста. IV. 01, 10. V. 04 (Силантьев, СХК).

Наиболее обычный представитель рода на Кавказе; кроме типичной формы здесь встречаются: *ab. praeustus* F., *ab. melanocephalus* Ronza, *ab. variabilis* L.; судя по рассмотренному материалу, преобладающей формой является *ab. melanocephalus* (до 45%), наиболее редкой *ab. praeustus* (8—10%).

36. *Phymatodes (Melasmetus) femoralis* Mén. (1832).

Лит.: Талыш (Ménétr.),—Талыш, Лирик (Led, 3),—Уч-Дерё (Stark 1).

Мат.: Зак. Тифлис, 3. IV, 15. V. 913 (Зайцев), Боржом, 20. VI. 09 (В-Н). В: Зак.: Елизаветполь (МУ, ка), Ленкорань, 25. V. 910 (Кениг), Кастра, V. 911 (Млок.).—ЗК.: Кутаис (ка).

Вид, распространенный по всему Закавказью и заходящий и на Черноморское побережье. Кроме типичной формы имеется *ab. utschderense* Stark, описанная из Черноморск. обл., но встречающаяся и восточнее: Кутаис (ка), Тифлис (Кениг), Елизаветполь (ка). Длина *Ph. femoralis* колеблется в больших размерах, чем это приводит Ganglbauer, а именно: от 7 до 15 мм.

37. *Phymatodes (Phymatoderus) lividus* Ross. (1794).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1).

В коллекциях Музея Грузии отсутствует. *Ph. lividus* широко распространен в прилегающих областях Е. России и Крыму; должен встречаться по крайней мере по всему Предкавказью.

38. *Phymatodes (Phymatoderus) pusillus* F. (1787).

Лит.: Новороссийск (Stark 2), f. t. et *ab. rufipenne* Stark).

1) A. Stark: *Wien. Ent. Ztg.*, VIII, 1889, p. 312.

2) Stark, l. c., p. 312.

В коллекциях Муз. Грузии отсутствует. Возможно нахождение на Кавказе, особенно в Зап. Предкавказьи,—*Ph. puncticollis* Muls. (юг. Е. России, Крым) и *Ph. glabratus* Charp.

39. *Phymatodes (Poecilum) alni alnoides* Reitt. (1913).

Лит.: Степи по р. Куме (Плав. 1), Катериновка, Лаваша (Led. 1), Месхийские горы, Красная Поляна, Хевсурия, Зекарский перев. (Коеп.) [везде приведен, как *Ph. alni*].—Тифлис (Pic¹), *Ph. alni* var. = *v. pici* Aug.), Кавказ (Reitter²), *Ph. alnoides* Rtt.).—Краснодар, Подкова [Б Катьк *Ph. alni alnoides* Rtt.].—Телав, Телиани, Боржом, Нуха, Ареш, Цалка, Хевсурия, Месхийские горы, Хоста [Плав. 2, *Ph. alni alnoides* Rtt.].

Мат.: Прдк.: Краснодар, 8. VII. 912 (Педино, СХК).—Зак.: Тифлис, Телиани, 20. VI, VII. 07, IV. 08 (Фурсов), Телав, IV. 07 (Фурсов), Боржом, 15. IV. 910, 12. VII. 911 (В-Н).—Цалка (Leder),—Ацхури, V,—Хевсурия (Leder), Месхийские горы (Leder). ЗК.: Зап. Кавказ, Хоста, 10. IV. 02 (Силантьев, СХК).—В. Зак.: Нуха, Ареш (Шелк.).

Об этой восточной расе мной уже сообщалось (Плав. 2, стр. 4—5).

Триба ASEMINA.

40. *Asemum striatum* L. (1758).

Лат.: Эльбрус, Боржом, Красная Поляна (Коеп.).—Горячий ключ, Малая Шоана, Заккал-кол, Индыш, Осетиновка (Б. Катьк.).—Кавказ (Плав. 3).

Мат.: Прдк.: Горячий ключ (Перепелицын, СХК), Эльбрус, 8000' (Кениг), м. Шоана, 31. VII. 914 и Заккал-кол, 25. VII, 914 (Переверзиев, СХК).—Дагест.: р. Джур-Мудор, 6. V. 09 (Галкин).—Зак.: Боржом, 25. V. 911, 8. VI. 913 (В-Н), Бакуриани 6000', 5. VIII. 912, 5. VII. 913 (Козл.).—ЗК.: Красная Поляна.

Вместе с типичной формой встречается и *ab. agreste* F.

41. *Asemum tenuicorne* Kraatz (1879).

Лит.: Теберда, Саракамыш (Плав. 4).

Мат.: Теберда, 4000' (ка),—Саракамыш (ка).

Мной уже сообщалось о нахождении этого вида на Кавказе и там же указывалось на трудности отличения его от нашего *A. striatum*. Возможно, что часть показаний *A. striatum* для Кавказа должна быть отнесена именно к этому виду.

¹ М. Pic, *Mat. Longic.*, II, 1898, p. 19.

² E. Reitter, *Fn. Germ.*, IV, 1912 (1913), p. 40.

³ Plavilstshikov: *Ent. Mitteil.*, XVI, 1927, p. 191.

⁴ Plavilstshikov, l. c., p. 192.

42. Criocephalus (s. str.) rusticus L. (1758).

Лит.: Боржом (Led. 1, Коен.), Теберда (Б. Катък.).

Мат.: Эльбрус, 8000' (Кениг), Теберда-курорт, VII. 913 (Крыжановский, СХК), Теберда, 4200' (Четвериков, МУ).—Зак.: Бакурнани, 5500', 5, 20. VIII. 912, 19. VI, 12. IX. 913 (Козл.), 5, 19. VII. 09 (Парфентьев, ка), Ломис-мта, 7000', 25. X. 910 (Кениг), Боржом. В. Зак.: Муганская степь, VI—VII. 913 (Костин).—Т. А.: Карсская обл. (Сат. МУ).

43. Criocephalus (s. str.) ferus Muls. (1839).

Лит.: Боржом (Led. 1),—Боржом, Тана, Темир-Гойя (Коен.), Евлах (Clermont).

Мат.: Боржом, 30. VI. 895, 3. VIII. 896; Тана (Кениг).—Верхн. Аджария, Хичаури, VIII. 910 (Воронов).—Темир-Гойя.

Сведения наши о распространении *C. rusticus* и *C. ferus* еще весьма отрывочны; оба эти вида, вероятно, встречаются здесь, помимо области Главного хребта, всюду, где есть хвойные леса.

Мы не имеем еще сведений о нахождении на Кавказе видов рода *Tetropium* и *Notorhina muricata* R d b., распространение которой в России вообще еще мало известно (показана для Сирии—Pic¹); что касается до видов рода *Tetropium*, то нахождение их в области Главного Хребта нам представляется вполне возможным (здесь уже найдены представители подходящих стадий, именно—*Rhagium schtschvkini* Sem., *Asemum*, *Criocephalus*, *Callidium violaceum* L., *Pogonochaerus fasciculatus* Deg. и др.). Возможным представляется нам нахождение на Кавказе и еще одного представителя этой трибы—*Alocerus moesiacus* Friv. (Средиземноморск. побер., Балканы, Греция, М. Азия).

Триба SAPHANINA.**44. Hypometopia starki Ganglb. (1889).**

Лит.: Уч-Дере, 10. VI. 1888 (Ganglb²).

Сколько я знаю, известен до сих пор только по экземпляру, послужившему для описания (самка). Искать *H. starki* нужно там же, где и других представителей этой трибы, т. е. на и под корой упавших деревьев и под ними, под камнями и

¹) M. Pic, *Mat. Longic.*, V, 2, 1905, p. 8.

²) L. Ganglbauer: *Horae Soc. Ent. Ross.* XXIII, 1889, p. 286.

т. д. Вряд ли выходит далеко за пределы небольшой области, занятой им на Черноморском побережье.

[*Saphanus* (s. str.) *piceus* Laich. 1784].

Лит.: «река Боржомка, VIII, в хвойном лесу под камнем» (Led 1, v. *cylindraceus* Fairm).

Нахождение на Кавказе *S. piceus* представляется нам весьма сомнительным и очень и очень нуждается в подтверждении.

45. *Saphanus (Drymochares) starki* Ganglb. (1888).

Лит.: Уч-Дере (Koen.)—Circassia (Reitter).

Мат.: Сочинский округ (МУ, ка), гора Ачишхо, 5. VII. 914 (Жихарев, ка), Туапсе, Огой-Дудурак, 19. V. 911 (Брянский, МУ).

Распространение этого вида еще недостаточно выяснено, вряд ли выходит далеко за пределы Сочинского округа.

Триба HESPEROPHANINA.

46. *Hesperophanes sericeus* F. (1787).

Лит.: Сарьял (Led. 1),—Дербент (Koen.): Евлах (Clermont),—Кавказ (Ваескм.¹).

Мат.: Дербент.—Тифлис, 2—6. VI. 914 (Зайцев).—Аджикент, 8—30. VI. 913, 23. VII. 912 (Вас.).—Ленкорань, Талыш.—Новороссийск (Кениг).

Судя по данным, встречается по крайней мере по всему Закавказью и Черноморскому побережью.

47. *Hesperophanes pilosus* Bodung. (1908).

Лит.: Станция Аджи-Кабул, Бакинск. г., 6. VII. 906 (Bodung.²),—Закавказье (Ваескм., l. c.).

48. *Hesperophanes griseus* F. (1792).

Лит.: Тифлис (Koen.),—Уч-Дере (Koen. Reitter).—Евлах (Clermont).

Мат.: З. ак.: Тифлис, 15. VI. 12. VIII. 07, 10. VII. 913 (Сат.), 20. V. 913 (Зайцев), Мцхета, 18. VII, I. VIII. 915 (Уваров).—В. З. ак.: Елизаветполь (Мочульский, МУ), Нуха, Евлах, Еранаш; Муганская степь, Александровка, VII. 913 (Волчанецкий).—З. К.: Кобулеты бл. Бат., VI. 911 (Сат.), Цебельда, VII. 913 (Воронов), Уч-Дере (Кениг), {Хоста (Силант. СХК),—Чурук-Су. Бат. обл. (Домбровский, МУ).

Должен встречаться по всему Кавказу и Предкавказью. *H. fasciculatus* Fald. (1837) ничем существенным от этого вида

¹) J. Vaesckmann: *Rev. Russe d'Entom.*, XVIII, n° 2-3, 1923, p. 67.

²) A. Bodungen, l. c., VIII, 1908, p. 180.

не отличается и, самое большое, является его цветовой аберрацией. Длина *H. griceus*—9-18 мм.

49. *Hesperophanes cinereus* Villers (1789).

Лит.: Евлах (Clermont).

Не лишена вероятно возможность встречи на Кавказе и одного из малоазийско-сирийских видов—*H. preissi* Heyd. (1894) или *H. platifemur* Chevг. (1882).

50. *Stromatum fulvum* Villers (1789).

Лит.: Екатеринодар. Армавир (Б. Катък.),—Баку (Ménégr.),—Баку, Сарьял (Led. 1),—Боржом, Эривань, Еленовка (Коп.),—Батум, Очемчиры, Сухум, Новый Афон, Уч-Дере, Кучук-Дере, Новороссийск, Кутаис, Боржом, Ардаган. Нухинский у., Ареш, Геок-тапа, Тифлис, Лагодехи. дол. р. Алазани, Саухенисах, Николаевка, Темир-Хан-Шура, ст. Карачалы, Куррут, Ахты, Дербент, Баку, Шин-Амбарчай, Ленкорань, Талыш (Силантьев¹).

Мат.: Пр д к.: Краснодар, VII. 913 (Б. Катък., СХК). За к.: Тифлис, 16. VI. 912, 15. VIII, 912 (Зайцев), 10. VII. 913 (Сат.), Сагареджо, 4. VIII. 915 (Уваров), Боржом, VII. 1865; Лагодехи, VI. 05 (Млок.).—В. За к.: Нухинский у., VI (Горбачев, МУ), Геок-Тапа, VII. 912 (Шелк.), 10. VII. 915 (Вас.), Муров-Даг, Карабах, 11. VII. 08 (Флоренский), Ареш, 23. VI. 899, (Кениг), 15. VII. 02 (Шелк.), Еленовка (Leder), с. Асландуз, 13. VII. 912 (Сат.), с. Шах-Чинар, 3—10 VII. 912 (Сат.), Эривань Ардаган; с. Алтан Бак. г., 20. VII. 912 (Сат.), Александровка в Муган. ст., VII. 913 (Волчанецкий), Шемаха, Карачалы, VII. 01 (МУ), Шин-Амбарчайю 26. VII. 910 (Завадский, МУ), Ленкорань, Тангярут, 1. VII. 910 (Завадский, МУ), Лирик (Leder).—Ерси, Кайт-Табасар. у., 3. VI. 911 (Галкин).—За.: Цебельда, VII, 913, VI—VIII. 914 (Воронов), Сухум (Насонов, МУ) Кобулети, VI. 911 (Сат.), Уч-Дере (Кениг), Красная Поляна, 910 (Атейн, МУ), Сочи, VII. 914 (Золотаревский, ка), VII. 926 (Муралевич, ка).

ТРИБА CLYTINA.

51. *Xylotrechus pantherinus jacoblevi* Sem. (1899).

Лит.: Ахты в ю. Дагестане (Семенов²).

Насколько мне известно, *X. pantherinus jacoblevi* был найден на Кавказе всего один раз; несомненно, что он должен встречаться помимо окр. Ахты и в других местах, по крайней мере, южного Дагестана.

52. *Xylotrechus rusticus* L. (1758).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Краснодар, Круглик, Пашковская, Анапское шоссе, Медведовская (Б. Катък).

¹) А. Силантьев: *Трд. Р. Энн. Общ.*, XXXVIII, 1908, стр. 185—282.

²) А. Семенов: *Bull. Soc. Nat. Moscou*, 1899, № 1, p. 133.

Мат.: Прдк.: Ставрополь, V. 911 (Лучник, ка), Терекли в Караногайск. степи; Краснодар (Горский, СХБ), Паховка (СХК), Кисловодск (МУ), Теберда (Четвериков, МУ).—Зак.: Тифлис, 19. V. 02 (Кениг). В. Зак. Ареш (Кениг), Геок-Тапа (Шелк.).

Как видно из перечня местонахождений, *X. rusticus* на Кавказе распространен довольно широко (отсутствие экзempl. из Ю. Зап. Закавказья является, вероятно, просто случайностью). Кроме типичной формы здесь встречается и var. *heros* Ganglb.—все вышеприведенные показания *X. rusticus* для Закавказья относятся именно к этой форме (и Кисловодск). Недостаточность материала не позволяет в настоящее время выяснить—каковы отношения v. *heros* к типичной форме, т. е. будет ли это географическая форма¹ или морфа. Reitter² считает v. *heros* близкой к *X. pantherinus pantherinus* Sav., что совсем правильно: v. *heros* не ближе к этому виду, чем типичный *X. rusticus*, а скорее дальше от него, чем другие формы, например, ab. *subuniformis* Pic; им же v. *heros* приводится для Боснии и Герцеговины, что еще нуждается в подтверждении.

53. *Xylotrechus arvicola* Oliv. (1795).

Лит.: Боржом (Led. 1, Кoen),—Тана (Кoen).

Мат.: Пятигорск, 17. VII. 05 (ка).—Зак.: Тифлис (Кениг), Теллаани, VII. 07 (Фурсов), Лагодехи (Млок.), Боржом; Мцхета, 25. VII. 1915 (Уваров).—В. Зак.: Елизаветполь.—ЗК.: Кутаис, 12. VII. 913 (Решетников, ка), Цебельда, VII. 913 (Воронов), Гагры, 1. VI. 913 (Решетн., ка), Уч-Дере (Кениг), Хоста, 5–10. VI. 02 (Силант., СХК), р. Шахе Соч. окр. (МУ).

54. *Xylotrechus antilope* Schö nch. (1817).

Лит.: Майкоп (Шлав. 2),—Ах-Булах (Кoen),—Ленкорань (Led. 3).

Мат.: Мехоношский лес, бл. Майкопа, 26. V. 910 (Золт., МУ),—Тифлис, 9. VI. 05 (Кениг).

Сведения наши о распространении *X. arvicola* и, особенно, *X. antilope* отрывочны, но судя по их распространению в прилегающих областях Е. России, они должны встречаться по всему Предкавказью, а следовательно, и по всему Кавказу.

¹) Нам кажется более вероятным, что var. *heros* Ganglb. является расой *X. rusticus*, замещающей его в Закавказье и, вероятно, в прилегающих областях Персии.

²) E. Reitter, Fn. Germ. IV, 1912 (1913), p. 47.

55. *Xylotrechus sieversi* Ganglb. (1890).

Лит.: Казикопоран (Ganglb. ¹),—Боржом, Тифлис (Плав. ²).

Мат.: Тифлис, 9. VI. 05 (Кениг), Боржом (В-Н), Мцхета, 11. VII. 914 (Баньковский, ка).—Елизаветполь (Бабаджаниди, МУ, ка).

Вид, свойственный исключительно Закавказью; встречается, кроме того в Сирии (Акбес, Ріс ³), Турецкой Армении (Ріс, l. c.), должен быть найден и в пограничных областях Персии. При экземпляре из Боржома имеется пометка—«вынут из стволика *Astragalus*», что дает нам некоторые указания на экологию этого вида.

56. *Clytus brunnescens* Pic (1897).

Лит.: Тифлис (Pic ⁴),—Circassia (Pic ⁵, *C. Circassicus* Pic),—Боржом, Кутаис (Плав. ⁶).

Мат.: Боржом (Кениг), Мцхета, 15. VII. 914 (Баньковский, ка), Сигнахский у. (ка), Кутаис (Кениг).

Очень близок к *C. cinereus*, от которого отличается более расширенной переднеспинкой, буровато-красноватыми или рыжеватыми надкрыльями, менее развитым рисунком надкрыльев. *C. brunnescens*, повторяю, очень близок к *C. cinereus* и, возможно, окажется только кавказской расой этого вида, что, однако, может быть выяснено лишь в будущем, так как распространение обоих видов мало известно (оба они очень редки). Описанный из «Circassie»—*C. circassicus* Pic, ничем существенным от *C. brunnescens* не отличается и является, повидимому, только его цветовым уклонением ⁷.

57. *Clytus schneideri* Kiesenw. (1879).

Лит.: Боржом (Led. 1),—Белый Ключ (Коен.),—Боржом, Ахцური, Ольты, Артвин (Плав. ⁸).

¹) L. Ganglbauer: *Horae Soc. Ent. Ross.*, XXV, 1890, p. 430.

²) Н. Плавильщиков: *Изв. Кавк. Муз.*, IX, 1916, стр. 249.

³) М. Ріс: *Mat. Longic.*, IV, 1, 1902, p. 17.

⁴) М. Ріс: *Natural.*, XIX, 1897, p. 262; *Mat. Long.*, II, 1898, p. 20.

⁵) М. Ріс: *Mat. Long.*, V, 2, 1905, p. 10.

⁶) Н. Плавильщиков, l. c., 1916, стр. 249.

⁷) В литературе имеется несколько показаний *Clytus cinereus* Cast et Gory 1835 (Ganglbauer 1881, Aurivillius 1912, etc.) для Кавказа. Мне кажется, однако, что эти указания следует отнести к *C. brunnescens*, виду весьма к нему близкому, тем более, что я не видел кавказских *C. cinereus* и не встречал в литературе точных указаний (обычно пишется «Caucasus» и только).

⁸) Н. Плавильщиков, l. c., стр. 249.

Мат.: Боржом, 12. VI. 910 (В-Н), VI. 912 (Решетниковка),—Ацхури, 2, IV, 1875.—Т. А.: Ольты, 8, 16, VI, 04 (Кениг). Артвин, VIII. 913 (Петросьян).

Описанный из Турецкой Армении (Эрзерум) *C. inapicalis* Pic¹ является только цветовой aberrацией этого вида; кроме Закавказья и Турецк. Армении *C. schneideri* встречается в М. Азии (Pic², но где именно?), должен встречаться и в С. Персии (по крайней мере в ее зап. части).

58. *Clytus arietis* L. (1758).

Лит.: Circassia (Reitter),—Боржом, Сарьял, Еленовка (Led. 1),—Боржом (Кoen.),—Ленкорань (Led. 3, f. t. et ab. lederi Gglb.),—Талыш (Pic³).

Мат.: Ларс, 21. V. 09 (Парфентьевка), Балта (Зэлт., МУ),—Боржом, 14. V. 09 (В-Н), Телав, IV. 07 (Фурсов), Тана (Кениг).—Пицунда, 5. VII. 913 (Решетн.ка), окр. Батума (МУ), Уч-Дере (Кениг),—Лирик (Leder, f. t. et ab. lederi), Астара, 3, 15. V. 911 (ab. lederi).

Вид, распространенный по всему Кавказу (отсутствие экз. из Предкавказья случайность, т. к. в Ю. России вид этот не редкость); *C. arietis* ab. *lederi* (Морфа?) найдена пока только в Закавказьи, откуда она заходит и в С. Персию.

59. *Clytus vesparum* Reitt. (1889).

Лит.: Талыш (Reitter⁴).

Мат.: (?) Сальяны (Мочульский, МУ).

В колл. Муз. Грузии отсутствует. В иных просмотр. мной материалах я этого вида не нашел; в колл. Мочульского (МУ) имеется экз. с этикеткой „Saljan“, но он сохранился так плохо, что нельзя сказать определенно—будет ли это *C. vesparum* Rtt. (но от *C. arietis* L. он заметно отличается). *C. vesparum* близок к *C. arietis*, от которого отличается значительно большей величиной (длины автор, по своему обыкновению, не приводит, но в описании указывает «doppelt grösser»), более широкими, золотисто-желтыми перевязями надкрылий, очень косо поставленным плечевым пятном их, более грубой пунктировкой переднеспинки, менее глубокой—надкрылий, более широкой переднеспинкой (такой же ширины, как и у *C. lama* Muls. т. е.

¹) M. Pic, Echange, XI, 1895, p. 38.

²) M. Pic, Mat. Longic., III, 1, 1900, p. 9.

³) M. Pic, Op. cit., l. c., p. 9.

⁴) E. Reitter: Deut. Ent. Zeitschr., XXXIII, 1889, p. 375, 376.

равной с шириной надкр.); от *C. lama* этот вид отличается в общем теми же признаками, как и от *C. arietis*.

60. *Clytus rhamni* Germ. (1817).

Лит.: Дербент (Becker, 1),—Маджали (Becker).—Аניתно, Тана, Мигри-чай (Коеп.),—Боржом, Еленовка, Елизаветполь, Баку (Led. 1),—Евлах (Clermont),—Ленкорань (Ménétr., Led. 3), Пони (Led. 2. ab. temesiensis)—Майкоп (Б. Катьк.).

Мат.: Прдк.: Кисловодск (Жмуйдинович, МУ), Краснодар, VI. 913 (Б. Катьк. СХК),—Теберда курорт, 6000', VI. 915 (Б. Катьк. СХК).—З А К.: Тифлис, Гори, Душет, Мцхета (все МУ), Тифлис, V, VI. 912, 26. V. 913 (Сат.), 23. VI. 913 (Козл.), Дигоми. 29. V. 911 (Сат.), оз. Лиси, 9. VI. 912 (Сат.), гора Сагурамо, 28. VI. 912 (Козл.), Мцхета, 5. VII. 913 (Риманс.), 28, 29. VI. 914 (Ткачуков), 4, 10, 12. VI. 915 (Уваров), Гоми, IV. 913 (Риманс.), 18. VI. 913 (Палавандов), Телиани, 5, 8, 10, 11, 17, 23, 24, 28. VII. 07 (Фурсов), Боржом, 8, VII, 910 (В-Н), 6, 7. VI. 914 (Ткачуков), Лагодехи, 26. VI, 20. VII. 911 (Флоренский), Тана (Кениг).—В. З а к.: Ареш, 12. V. 915 (Шелк.), Геок-Тана, V. 913 (Вас.), Аджикент, VII. 913 (Вас.), Елизаветполь (ка), с. Мингрельское, Джеванш. у., 14. VI. 912 (Сат.), Нуха. —Ацхури.

Нередко встречается в большом количестве (можно ловить по многу десятков экз. в день). Кроме типичной формы часто встречается аб. *temesiensis* Germ.

61. *Cyrtoclytus sapra* Germ. (1824).

Лит.: Шемаха (Плав. 2).

Мат.: Шемаха Бакинск. губ. (1 экз.)

Пока найден только 1 экз., о котором мной уже сообщалось.

62. *Plagionotus detritus* L. (1758).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Сурам (Led. 1), Эривань (Коеп.),—Зувант (Ménétr.),—Анапское шоссе, Краснодар, Горячий ключ (Б. Катьк.).

Мат.: Краснодар, 9. VII. 914 (Лютковский, СХК),—Ставрополь (Лучник, ка), - Уч-Дере (Кениг).—Карс (ка).

Большинство просмотренных мной экз. (из Ставроп. г., Краснодар—1 экз., Карс, Уч-Дере, кроме того 2 экз., полученных от П. Жихарева, с этикеткой «Кавказ») относятся не к типичной форме, а приближаются к аб. *rufescens* Péc, отличаясь от нее более развитым желтым рисунком второй половины надкрылий (мной об этом уже сообщалось²⁾. Недостаточ-

¹⁾ А. Becker: *Bull. Soc. Nat. Moscou*, XLIV, 1, 1871 p. 300.

²⁾ Н. Плавильщиков: *Изв. Кав. Муз.* IX, 1916, ств. 245.

³⁾ N. Plavilstshikov: *Revue Russe d'Entom.*, XIII, 1913, p. 469.

ность материала не позволяет, к сожалению, и теперь выяснить—не имеем ли мы здесь особую форму, может быть даже особую расу, пока еще не окончательно выработавшуюся.

63. *Plagionotus arcuatus* L. (1758).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1, f. t., ab. *reichei*, ab. *stauropolicus*),—Боржом (Led. 1, Коеп.),—Сурам, Тифлис, Тана Манглис (Коеп.),—Елизаветполь (Led. 1),—Дербент (Faust¹),—Краснодар, Подкова, Круглик, Анапа, Славянская Анапское шоссе, Маркотх, Полтавская, Ключевая, Железноводск, Нальчик (Б. Катък.),—Тифлис (Плав. 2).

Мат.: Прдк.: Ставрополь (Лучник, ка), Кисловодск; Краснодар, 22. VI. 913 (Борисяк, ка). За к.: Тифлис, 5. VI. 910 (Воронов), Манглис, 1898; Боржом, 15. VI (ка); Бакуриани, 6. VII. 913 (Козл.), Тана (Кениг), Лагодехи.—Бум, Елизав. г.,—Дарачичаг, VI. 911 (ка),—Сарыбаш, 22, VII. 910 (Шелк.).

На Кавказе встречается преимущественно ab. *reichei* Thoms. и большинство показаний относится именно к ней; кроме нее встречаются ab. *stauropolicus* Плав. и ab. *disjunctus* Плав.

64. *Plagionotus lugubris* Mén. (1832).

Лит.: Талыш (Ménétr.),—Ленкорань, Лирик (Led. 3),—Баку (Faust, l. c.)—Сарьял (Led. 1),—Астара, Аджикент (Плав. 3),—Евлах (Clermont).

Мат.: Аджикент (Малюженко), Ленкорань (Кениг), Астара.

Я уже указывал (1916, стр. 244), что *Pl. lugubris* является самостоятельным видом, а не какой либо формой от *Pl. arcuatus*. Встречается *Pl. lugubris* преимущественно в юго-вост. части Закавказья, наиболее западным местонахождением его (известным мне) является Аджикент. Кроме Кавказа найден в Красноводске, куда завезен с лесом из Ленкорани. Помимо типичной формы встречается ab. *flavicornis* Pic⁴. Предположения Н. Н. Богданова-Катъкова о возможности нахождения этого вида на Кубани вряд ли осуществятся.

65. *Plagionotus speciosus* Adams (1817).

Лит.: Аксу (Led. 1),—Дербент (Коеп.),—Евлах (Clermont).

Мат.: Прдк.: Грозный. VII. 07 (Лучник, ка), Кизляр (Мочульский, МУ),—За к.: Мцхета, 28. VI. 914 (Ткачуков).—В. За к.: Дербент. Аджикент, 3–7. VI. 913 (Вас.); Ареш (Кениг), Эривань, 13–14. VI. 09 (Парфентьев, ка), дол. р. Аракса Нахичев. у., 21. V. 914 (Волчанецкий).

¹) Faust: *Horae S. Ent. Ross.*, XIV, 1879, p. 120.

²) N. Pлавильщиков: *Ann. Mag. Nat. Hist.* (9) XIII, 1924, p. 229.

³) Н. Плавильщиков: *Изв. Кав. Муз.*, IX, 1916, стр. 244.

⁴) M. Pic: *Mat. Long.*, II, 1898, p. 19 (Ленкорань).

Такельпу; бл. Кульп, 10. VI. 913 (Воронов), Шин-Амбарчай, 26. VII. 900 (Завадский, МУ), Шемаха.—Алипер бл. Пирагана, Алагез, 4000' (А. Гросгейм, МУ). ЗК.: Широкая балка бл. Новоросс., 20. VII. 03 (Силант., СХК).

Вид, встречающийся, начиная с Терской обл. по всему Кавказу, по крайней мере его восточной половине (сведения наши об энтомофауне З. Кавказа вообще незначительны, но он должен быть найден и там, т. к. встречается в Крыму), откуда он переходит в Персию, где, помимо типичной формы, имеются аб. *luristanicus* Pic¹ и аб. *mouzafferi* Pic² (могут быть найдены и на Кавказе).

66. *Plagionotus floralis* Pall. (1773).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1), Грозный Плав. 3), f. t. et. аб. *12-guttatus* Plav.),—Маджали (Вескер).—Аксу, Нуха, Александрополь (Led. 1),—Еленовка (Led. 2),—Аксу, Сардаб (Кoen),—Александрополь (Кoen, f. t. et. аб. *armeniacus*),—Талыш (Ménétr., Led. 3, f. et. аб. *zebra* Dalm),—Арагат (Pic³, ad. *araratensis*),—Евлах (Clermont),—Пятигорск. Кисловодск, Баталпашинск, Анапское шоссе (Б. Катьк.).

Мат.: Прдк.: Ставрополь VI. 915 (Золотаревский, ка), Грозный 01—21. VI. 913 (Плав. ка), Кисловодск, VII. 913 (Плав., ка), Баталпашинск, VI. 913 (Крыжановский, СХК).—Зак.: Тифлис, 9. VI. 912 (Сат.), оз. Лиси, 9. VI. 129 (Сат.), Боржом, 7. VI. 914 (Ткачуков), Мцхета, 15. VI, 10. VII. 915 (Уваров), Ахалцих, Абастуман (Мочульский, МУ) Авчала, 6. VI. 09 (Парфеньтьев, ка), Коджори, 17. VI. 900 (Захаров, МУ).—В. Зак.: Ахты, 23. VI. 900 (Завадский, МУ), Ареш (Кениг), Геок-Тапа (Шелк.), Нуха; Эривань, 13. VI. 09 (Парфеньтьев, ка).—ЗК.: Новороссийск (Кениг), Уч-Дере (Кениг), Геленджик, VI. 911 (Каховский), Широкая балка бл. Новоросс., 20. VII. 03 (Силант., СХК).—Ленкорань (Мочульский, МУ).—Т. А: Саракмыш, 15. V, 1, 2, 7. VII. 914 (Полторацкий).

Наиболее обычный представитель рода, особенно в степных частях Кавказа. Кроме типичной формы здесь встречаются: аб. *abruptus* Kraatz, аб. *araratensis* Pic, аб. *clermonti* Pic, аб. *aulicus* Laich., аб. *duodecimguttatus* Plav., аб. *pruinus* Kraatz, аб. *zebra* Dalm., var. *variabilis* Motsch. (таксономическое значение этой формы еще недостаточно ясно; на Кавказе встречаются обычно не вполне типичные представители, а переход между ней и f. *typica*) и v. [morpha?] *armeniacus* Reitt.

¹) М. Pic, *Mat. Long.*, VIII, 1, 1911, p. 6.

²) М. Pic, *Echange*, XXI, 1905, p. 114.

³) Н. Плавильщиков, *Русск. Энт. Обзор.*, XIV, 1914, стр. 328.

⁴) М. Pic, *Mat. Long.*, III, 3, 1901, p. 12.

(преимущественно в Закавказьи, где преобладает, но вместе с *f. turica*, почему и не может считаться географической единицей).

67. *Plagionotus bartholomei* Motsch. (1859).

Лит.: Ленкорань (Led. 3),—Талыш (Pic ¹),—Скарадилль (Led. 1)—Сочи (Плав. ²).

Мат.: Ленкорань (Кениг),—Сочи, VII. 911 (В. Плав-а, ка).

Распространение этого вида еще мало известно, но, судя по датам, он должен встречаться по всему Закавказью и в южн. половине Черноморского побережья (повидимому *Pl. bartholomei* имеет сплошную область обитания в юго-вост. Закавказья и спорадически встречается в иных местностях Кавказа).

68. *Chlorophorus varius* Müll. (1766).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Новороссийск, Тифлис, Тана, Елизаветполь, Еленовка, Эривань, Нахичевань, Аракс (Коп.),—Маджали (Вескер),—Елизаветполь, Еленовка (Led. 1),—Евлах (Clermont),—Эривань (Плав. ³), *ab. viridicollis* Krtz.), остр. Сара (Ménétr., Led. 3),—Краснодар, Подкова, Анапское шоссе, Тоннельная, Доут, Ладожская, Елизаветинская, Крымская, Крыловская, Ордубад, Ханухляр (Б. Батък.),—Лабинская, Телиани, Ареш, Шах-Чинар (Плав. ⁴).

Мат.; Прдк: Ставрополь, VI. 914 (Золотаревский, ка), ст. Прасковая, 30. VI. 914 (Баньковский, ка), Грозный, VII. 07 (Лучник, ка), Кисловодск, 15. VII. 08 (ка), Лабинская, 25. VIII. 913 (Золотаревский, ка), Краснодар, 22. VI. 913 (Борисяк, СХК), ст. Елизаветинская, ст. Ладожская, Анапа (СХК).—Зак.: Тифлис, 15. VII. 912 (Козл.), 20. VI. 912 (Зайцев), 12, 28. VII. 913 (Сат.), Мцхета, 28. VII. 913 (Сат.), Телиани, 20. VI. 8-28. VII. 07 (Фурсов), Ксани, VI. 913 (Сат.), Закаталы, 3. VIII. 900 Завадский, МУ).—Чабан-кел. 6. VII. 900 (Завадский, МУ).—В. Зак. Джаты Нахичев. у. (МУ), Елизаветполь (Малюженко), Нуха; Ареш (Шелк. Кениг), бл. Ванк и Гадруит, 30. VI. 912 (Сат.), Эривань, Нахичевань; Мигри на Араксе, 6. VII. 911 (Сат.), Альбек, 27. VI. 09 (Парф., ка), Эчмиадзин, 17, VII. 09 (Парф., к. П.), Карадулы, 2. VII. 912 (Сат.), Шин-Амбарчай, 26. VII. 900 (Завадский, МУ). ЗК.: Новороссийск (Кениг). Геленджик, VI. 911 (Каховский).—гора Эскутер Артв. у., 29. VI. 911 (Воронов), Саракамыш, 4. VII. 914 (Полт.).

Среди закавказских особей нередко попадаются особи с светло-серым или серовато-белым волосяным покровом; встре-

¹) M. Pic: *Bull. Mus Paris*, 1905, p. 391.

²) Н. Плавильщиков: *Русск. Энт Обзор.*, XIV, 1914, стр. 328.

³) Н. Плавильщиков, *l. c.*, стр. 329.

⁴) N. Plavilstshikov: *Ann Mag. Nat. Hist.* (9) XII, 1924, p. 229.

чаются они вместе с типичн. формой, что лишает это уклонение географического значения. Эта форма была описана мной (1924, р. 229) под названием var. *insanus*; она же встречается и в Бессарабии.

[*Chorophorus herbsti* Brahm 1790]

Я не видал кавказских особей этого вида, но нахождение его где либо на С. Кавказе, напрм. на Кубани, вполне возможно—он должен заходить сюда из Донской обл., где распространен очень широко.

69. *Chlorophorus faldermanni* Fald. (1837).

Лит. Дербент (Кoen.),—Геок-Тапа (Pic¹), ad. *mesmini* Pic,—Евлах (Clermont).

Мат.: В. Зак.: Дербент; Елизаветполь (Малюженко), Геок-Тапа (Шелк.), Ареш; Шах-Чинар, Карягин. у., 3—10. VII. 912 (Сат.).

Вид, распространенный по В. Закавказью; несомненно, должен встречаться и севернее Дербента—в прикаспийских степях Предкавказья. Кроме типичной формы на Кавказе встречаются: ab. *caucasicus* Pic (черный рисунок верхней стороны тела отсутствует совсем, форма эта встречается и в Туркестане) и ab. *mesmini* Pic [Aurivillius (1912) пропустил ее в своем каталоге]. Aurivillius (1912) ставит *Chl. faldermanni* Fald. в число вариететов *Ch. herbsti*, наравне с ab. *caucasicus* Pic, ab. *punctomaculatus* Pic и v. *quinquemaculatus* Gebl. [ab. *mesmini*, как я уже указывал, пропущена]; все эти формы приведены как „var.“, т. е. считаются автором повидимому равноценными [Aurivillius употребляет термин „ab.“ в тех случаях, когда находит это нужным]. Мне неизвестна de visu v. *quinquemaculatus* Gebl. (Сибирь), а потому я и не могу сказать о ней что либо определенное, что же касается до остальных форм, то *Chl. faldermanni* достаточно резко очерченный вид, а „var.“ *caucasicus* Pic и var. *punctomaculatus* Pic только цветовые уклонения его, не имеющие географического значения. Для различения *Chl. herbsti* Brahm, *faldermanni* Fald. и *sexmaculatus* Motsch. может служить следующая табличка.

1 (2). Переднеспинка с длинными и довольно густыми стоячими волосками. Пятна надкрылий более или менее вытянуты по длине надкрылий.

¹) М. Pic: *Mat. Long.*, VII, 1, 1908, р. 3.

Тело черное, густо покрыто серовато-зеленоватыми; желтовато-зелеными или зелеными волосками; переднеспинка с несколькими черными пятнами посередине, пятна эти нередко частью или совсем отсутствуют. Надкр. с С-образным пятном на плече, сильно вытянутым и изменчивым по форме, и 2, расположенными вдоль, пятнами сзади середины; пятна черные, иногда разбиты. Тело довольно узкое, вытянутое, вершина задн. бедер далеко заходит за верш. надкр. Дл. 10—15 мм. В. Сиб., Манчж.... . *sexmaculatus* Motsch. (1859) (*simillimus* Kr.).

2 (1). Переднсп. без длинных стоячих волосков или они очень редкие, более густые только на боков. краях ее. Вершины задн. бедер едва заходят за верш. надкр.

3 (4). Переднсп. с длинными стоячими волосками на боков. краях, волос. покров тела зеленый. Переднсп. с большим черным пятном на диске и 2 маленьк. на боковых краях, крупнопунктирована. Надкр. с С-образным пятном на плече (вытянутое) и 2 большими поперечными пятнами сзади середины; пятна черные. Дл. 10—15 мм. Европа, Сибирь... *herbsti* Вальхем (1790).

4 (3). Переднсп. без стоячих волосков, только изредка на ее боков. краях по несколько волосков, покров тела желтоватый, сероватый или грязно-белый. Рисунок надкр. и переднсп. такой же, как у *chl. herbsti*, но пятна часто разбиты, уменьшены, совсем или частью отсутствуют. Пунктировка переднсп. мельче, сама она более массивная, широкая и выпуклая. Тело более массивное. Длина 9—16 мм. Кавказ, Туркестан, Сибирь *faldermanni* Fald. (1837).

[*Chlorophorus nigripes* Brullé 1832].

Лит.: Боржом (Коеп., ср. Плав. 2).

Показание несомненно ошибочное. Что касается до возможности нахождения на Кавказе видов *chlorophorus* из этой группы, то наиболее возможным является—*Ch. trifasciatus* F., вид довольно распространенный в Сирии и М. Азии¹.

70. *Chlorophorus figuratus* Scop. (1763).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1),—Кисловодск (Воронк. ²),—Новорос-сийск, Тифлис, Ах-Булах, Сарьял, Дарачичаг, Марткоби (Коеп.),—Мад-

¹) М. Ріс: *Ann. S. Ent. Fr.*, 1892, p. 418; *Mat. Long.* III, 1, 1900, p. 11.

²) Н. Воронков, И. Новопокровский, и В. Гиндце. Солеoptero в: *Трд. Студ. Кр. Иссл. русск. прир. при Моск. Унив.*, I, 1903, стр. 213.

жали (Becker),—Аксу (Led) 1),—Дербент (Becker¹),—Circassia (Reitter),—Эвлах (Clermont),—Ленкорань (Ménétr., Led. 3),—Анапское шоссе, Могилки-Маркотх, Медведовская (Б. Катък.).

Мат.: Прдк.: Ставрополь, V. 914 (Золотаревск. ка), с. Прасковья, 1. VIII. 914 (Ваньковск. ка), Минеральные Воды, VI—VII. 07 (Белявский), Кисловодск (Кениг), Пятигорск (МУ), Грозный, 12. VI. 913 (Плав., ка), Краснодар 12. VI. 911 (Б. Катък., ка), Анапское шоссе, Медведовская (СХК), Теберда (МУ),—Ларс (МУ).—З а к.: Тифлис, 3. VI. 912 (Зайцев), г-ра Сагурамо, 20, 28. VI. 912 (Козл.), Мцхета, 12, 22. VI. 915 (Уваров), Авчала, 6. VI. 09 (Парф., ка), Манглис, 2. VIII. 900 (Захаров, МУ), Телиани, 29. V, 3. VIII. 07 (Фурсов), Бакуриани, 6. VII. 09 (Парф., ка), Джелал-Оглы, 1. VIII. 914 (Гетлинг).—В. З а к.: Шуша, VII. 07 (Фурсов), Аджикент, 3—7. VI, 21, 29, VII. 913 (Вас.), Мюльк, Запгез. у. 13. VII. 911 (Сат.), с. Мингрельское, Джаванш. у., 14. VI. 912 (Сат.), Ареш., (Кениг), Делижан (СХК), Эриван, 14. VI. 09 и Эчмиадзин, 17. VI, 09 (Парф., ка), Дарачичаг, 1—20. VI. 912 (Добровлянск.), Альбек, 27. VI. 09 (Парф., ка), Зувант, 12. VII. 900 и Кусары, 31. VI. 900 (Завадский, МУ), Геокчайская степь, 23. У. (Жмуйдинович, МУ),—ЗК.: Новороссийск (ка, Баллион, МУ), дол. р. Шоан, 31. VII. 914 (Переверзиев, СХК).—Т. А.: Анн, Карск. о., 1. VII. 914 (Лерис-Калантар).

Весьма возможно нахождение в В. Закавказье *Ch. hircanus* Pic², описанного из Астрабада (очень близок к *Ch. figuratus* и *Ch. nivicinctus* Kraatz, возможно нахождение здесь и последнего).

71. *Chlorophorus sartor* Müll. (1766).

Лит.: Ставрополь (Плав. 1.),—Тифлис, Боржом, Мигри-чай (Коеп.),—Боржом, Ахалцих, Баку (Led. 1),—Эвлах (Clerm.),—Ленкорань (Mén. Led. 3),—Анапское шоссе, Ладожская (Б. Катък.).

Мат.: Прдк.: Ставрополь, 1—13. V. 914 (Золотаревск. ка), Грозный, 19. VI. 913 (Плав., ка), Эссендуки (МУ), Пятигорск (МУ), Кисловодск, VII. 913 (Плав., ка), Краснодар 22. VI. 913 (Борисяк, СХК), Майкоп, 6. III. 912 (СХК), ст. Елизаветинская, 3. IV. 911 (Педино, СХК), ст. Ладожская, 5. VI. 914 (Пятница, СХК), ст. Тихорецкая, 18. VII. 912 (Минервин, СХК), Анапа, (Б. Катък., СХК).—З а к.: Тифлис, 20. VI, 912 (Зайцев), Мцхета, 5. VII. 913 (Риманс.), 18. VI, 10. VII. 915 (Уваров), Телиани, 20, 30. VI, 8, 10, 24. VII. 07 (Фурсов).—В. З а к.: Геок-Тапа, V. 913 (Вас.), С. Мингрельское, 25. VI. 912 (Сат.), с. Ванк и Гадруит. Шушин. у., 30. VI. 912 (Сат.), Нуха, Кусары, 9. VII. 900 (Завадский, МУ),—З К.: Сухум (ка), Цебельда, VII. 913 (Воронов), Уч-Дере (Кениг), Адлер, 13. VI. 911 (Жихарев, ка), Circassia (М.У.), Геленджик, VII. 911 (Каховск.), Ново-

²) А. Becker: *Bull. Soc. Nat. Mosc.*, XLIV 1, 1871, p. 300.

¹) М. Pic: *Echange*, XXI, № 243, 1905, p. 114; *Mat. Long.*, V, 2, 1905, p. 11. Augivillius пропустил этот вид в своем каталоге (1912).

российск VII. 900 (Льгоцкий, ка).—Светибар, 29. VII. 911 и Маматцминдо, 7. VII. 911, Арвин. окр. (Воронов).

72. *Isotomus speciosus* Schneid. (1787).

Лит.: Сурам (Led. 1),—Новороссийск (Кoen.),—Анапское шоссе, Медведовская, Могилки, Анапа, Клухорский перев., Туапсе, Сурамск. перев. (Б. Катьк).

Мат.: Кубань: ст. Царская, 6. VI. 912 (Б. Катьк., СХК), с. Медведовская (Зубченко, СХК), ЗК.: Новороссийск (Кениг), Широкая балка, бл. Новоросс., 20. VII. 903 (Силант., СХК), Геленджик (Протопопова, ка).—Ленкорань, 10. VII. 910 (Кениг).

73. *Isotomus comptus* Mannh. (1825).

Лит.: Хасав-Юрт, Шатоевск, Белый ключ, Эривань, Аджикиент, Ленкорань (Кoen.),—Месхийские горы (Led. 1),—Боржом (Led. 1),—Маджали (Besker),—Нахичевань (Mén. 2),—Ленкорань, остр. Сара (Ménétri., Led. 3,—Майкоп, Ключевая (Б. Катьк.).

Мат.: Прдк.: Пятигорск (МУ), Кисловодск. 30. VII. 913 (Плав., ка), Грозный, VII. 70 (Лучник, ка), Хасав-Юрт, Шатоевск; Майкоп (МУ), Анапа (ка). З а к.: Тифлис, 15. VII. 914 (Риманс.), гора Сагурамо, 29. VI. 911 (Козл.), Манглис, VII. 09 (Николаев), Тана (Кениг), Сурам, 25. VII. 914 (СХК), Михета, 15. VII. 914 (Баньковск., ка), Горди (Кениг).—В. З а к.: Эривань, Ленкорань.—ЗК.: Сухум (Брянский, МУ), Кобулет, VI. 911 (Сат.), Гония, VI. 06. (Силант., СХК), Хоста, 2. VII. 05, 25—26. VI. 06 3 (Силант., СХК), Туапсе, V. 911 (Каховский), Шахе и Кичмай, Соч. окр. (Золт., МУ).

Встречается значительно чаще, чем *i. speciosus*; кроме типичной формы возможно нахождение *var. gilanus* Pic 4, описанной из сев.-зап. Персии (Гилан).

74. *Anaglyptus gibbosus* F. (1787).

Лит.: Сурам (Led. 5).

В колл. Муз. Грузии отсутствует, не встречался мне и в иных просмотрен. материал. Показание Leder'a сделано на основании единственного экзема. («Ein einzelnes Stück vom Surampasse») и очень нуждается в подтверждении.

1) H. Leder: *Verh. z-b. Ges. Wien*, XXX, 1880, p. 518.

2) E. Ménétriés: *Nouv. Mém. Soc. Nat. Moscou*, XII, 1830, Nachtr., p. II.

3) При этих экземплярах имеется пометка: «из дубовой перекладины в отхожем месте. Вылетели 25-26. V. 06».

4) M. Pic: *Mat-Long*, VIII, 1, 1911, p. 6. Гилан в этой статье отнесен к Кавказу; эту же ошибку повторяет и Aurivillius (1912).

5) H. Leder, l. c. 1880, p. 518.

[*Anaglyptus mysticus* L. 1758]

Лит.: Боржом, Сурам (Коеп.),—Лирик (Led 3).

В просмотренных мной материалах отсутствует. В колл. Муз. Гр. имеется несколько экзempl. *A. mysticus*, но без этикеток. Повидимому, вид замещен здесь близким к нему *A. simplicicornis* Rtt. и, во всяком случае, включение *A. mysticus* в число кавказских дровосеков возможно только на основании новых (более надежных) показаний.

75. *Anaglyptus simplicicornis* Reitt. (1906).

Лит.: Абхазия (Pic. ¹ ab. *subapicalis* Pic),—Зап. и Центр. Кавказ (Pic ²),—Нуха (Pic ³), ab. *prolongatus* Pic), Абхазия, Елизаветполь (Pic ³, ab. *abchasicus* Pic),—Телиани, Телав, Мцхета (Плав. ³).

Мат.: За к.: Телав, IV. 07 и Телиани, VII. 07 (Фурсов), Манглис (ка), Мцхета, 31. V. 05 (Кениг), 15. VII. 914 (Баньковский, ка), Душет (Золт. МУ),—Ларс (Золт. МУ).—Абхазия (Rost, ка).

Вид, судя по данным, распространен по Закавказью, встречается и на Черноморском побережье, продвигается к северу в область Главного Хребта. Повидимому он же встречается и в Т. Армении. Кроме типичной формы на Кавказе встречаются: ab. *subapicalis* Pic, ab. *abchasicus* Pic (форма эта была описана в качестве особого вида; на ошибочность такого выделения мной уже указывалось ³) и ab. *prolongatus* Pic.

76. *Anaglyptus mysticoides* Reitt. (1894).

Лит.: Кавказ, Армения (Reitter ⁴, Pic ⁵),—Евлах (Clermont).

Мат.: Дарачичаг (ка).

О распространении этого вида на Кавказе известно мало, но, судя по его распространению в Т. Армении (Pic ⁵), мы можем предположить, что он встречается, если и не по всему Закавказью, то, по крайней мере, в его Западной части, начиная с Елизаветп. г.

77. *Anaglyptus arabicus* Küst. (1847).

Лит.: Боржом, Сурам (Led. 1),—Боржом, Тана, Гагры (Коеп.),—Черкессия, Абхазия, Боржом, Цара (Pic ⁵),—Евлах (Clerm.),—Эльбрус (Б. Катък).

¹) М. Pic: *Echange*, XXVI, 1910, p. 10.

²) М. Pic: *Mat. Long.*, VIII, 1. 1911, p. 12.

³) Н. Плавильщиков: *Изв. Кав. Муз.*, IX, 1916, стр. 245.

⁴) E. Reitter: *Wien. Ent. Ztg.* XXV, 1906, p. 298.

⁵) М. Pic, l. c., 1911, p. 12.

Мат.: За к.: Боржом, 12. VI. 911 (В-Н), Тифлис, 24. VI. 06 (Кениг), Тана (Кениг), Мцхета, VII. 914 (Банковск., ка).—Эльбрус (СХК).—ЗК.: Ачишхо, 3. VI. 911 (Жихарев, ка).—Т. А.: Артвин, 12. V. 914 (Петросьян).

Наиболее обычный представитель рода на Кавказе.

78. *Anaglyptus persicus* (Pic 1906) Reitter. (1906).

Лит.: Талыш (Reitter, l. c., 298).

Встречается в Талыше, Персии и Асхабаде ¹ (Reitter, l. c.), Pic ² приводит его для Астрабада. Возможно, что это раса *A. arabicus*, с которым *A. persicus*, начиная с характерного строения члеников усиков, имеет много общего. Описан *A. persicus* почти одновременно обоими авторами, но описание М. Pic вышло из печати несколько раньше; правильное, однако, считать автором E. Reitter, т. к. из описания, которое дает Pic, почти невозможно выяснить—что за форму он описал.

79. *Paraclytus sexguttatus* Adams. (1877),

Лит.: Боржом, Сурам, Шувана-мта (Led. 1),—Сурам (Кoen),—Уч-Дере, Персати (Pic ³),—Бадунские озера, Красная поляна, Тифлис, Лагодехи, Бабук, Латы (Б. Катък.),—Боржом (Берг ⁴).

Мат.: Бадунские озера, VII. 913 [Б. Катък. СХК], Владикавказ, Пасанаури, Теберда (Золт. МУ).—За к. Боржом (В-Н), Бакуриани, 15. VI. 912 (Козл.), Качал-Даг, бл. Лагодех, V. 07; Ломис-мта (Кениг), Душет (Мочульский, МУ).—Сванетия: Умрони, 10. VII. 911 (Шелк.).—В. За к.: Елизаветполь (Мочульский, МУ).—ЗК.: Аибга, 6. VII. 914 (Жихарев, ка).

Наиболее обычный представитель рода на Кавказе; довольно широко распространен в Закавказьи, встречается в сев. части обл. Главного Хребта уже только местами. Кроме f. *tyrica* встречается еще ab. *disjunctus* Pic (1909).

80. *Paraclytus raddei* Ganglb. (1882).

Лит.: Лирик, (Led. 3),—Талыш (Кoen.),

Мат.: Талыш (М. Гр., ка, МУ).

81. *Paraclytus reitteri* Ganglb. (1882).

Лит.: Лирик; Ленкорань (Led. 3),—Ленкорань (Кoen.), Талыш ((Pic ⁵))

¹) Показание Reitter'a для Асхабада сомнительно, не спутал ли он его с Астрабадом (что с этим автором уже случалось)?

²) М. Pic, l. c., p. 14.

³) М. Pic, l. c., p. 11.

⁴) Л. Берг: *Ежег. Зоол. Муз. Ак. Наук*, XV, 1910, стр. 0160.

⁵) М. Pic, l. c. p. 11.

Мат.: Лирик, Ленкорань (Leder), горы Талыша (Rost, ka).

P. reitteri и *P. raddei* принадлежат к числу гирканских (по терминологии А. П. Семенова-Тян-Шанского) видов; на Кавказе встречаются исключительно в Талышинском округе. Оба вида встречаются и в прилегающих областях Персии: Эльбурс (Pic¹).

Триба PURPURICENINA.

82. *Purpuricenus (Asias) halodendri ephippium* Stev. (1817).

Лит.: бл. с. Левокумское, Ставр. г. (Плав. 1),—Чир-Юрт (Кoen.).

Мат.: Степи кругом Кизляра; Хасав-Юрт (Бабаджаниди), Чир-Юрт. Свойственен степям восточного Предкавказья, куда заходит из степей ю. в. России.

83. *Purpuricenus (s.str.) talyschensis* (Reitt. 1891) Sem. (1914).

Лит.: Талышинский округ (Reitter²), горы Талыша [Sem. T. Sh.³]

В coll. М. П. и моей имеются экземпляры из Эльбурса; для этой же местности его приводит и Кениг (1899).

84. *Purpuricenus (s. str.) kaehlerii* L. (1758).

Лит.: Тана (Кoen.),—Медведовская, Анапское шоссе (Б. Катк.).

Мат.: За к.: Тифлис (Кениг), Мцхета, II. VII. 912 (Кениг), 17. VII. 915. (Баньковск., ка), Тана (Кениг), Ксани, VI. 913 (Сат.).—В. Зак.: Нуха, окр. Ленкорани, Вилар-чай.

Кроме типичной формы на Кавказе встречается ab. *cinclus* Villa. С Кавказа *P. kaehlerii* проникает в С. Персию (Астрабад), откуда был описан в качестве особого вида *P. mene-triesi* Motsch.⁴ Изучение типа этого вида показало, что он ничем от *P. kaehlerii* L. не отличается. Pic⁵ описал из того же Астрабада «*P. kaehlerii* v. *astrabadensis*»; форма эта, вопреки утверждению автора, что это «не простая aberrация», никакого географического значения не имеет, да и вообще выделения не заслуживает. Окраска переднеспинки, на которую ссылается М. Pic настолько изменчива у *P. kaehlerii*, что если

¹) M. Pic, l. c.

²) E. Reitter: *Wien. Ent. Ztg.*, X, 1891, p. 240.

³) A. Semenov-Tian-Shanskij; *Revue Russe d'Entom.*, XIV, 1914, p. 17-18.

⁴) V. Motschulskes: *Bull. Soc. Nat. Moscou*, XVIII, 1, 1845, p. 87.

⁵) M. Pic, *Mat. Long.*, IX, 2, 1915, p. 6.

руководствоваться ей, как признаком, можно легко описать десятка 3—4 новых форм от *P. kaehleri*.

85. *Purpuricenus* (s. str.) *budensis* Göt z (1763).

Лит.: Аксу (Led. 1),—Дербент (Becker¹),—Терск. об. (Ménétr.),—Дусманис, окр. Елизаветполя (Led. 1, v. *wredei*),—Дербент, Ареш, Катериновка, Мигри-чай, Хасав-Юрт (Кoen.),—Евлах (Clerm.),—Теберда (Б. Катьк.),—с. Кобань, Карск. о. (Нестеров).

Мат.: Прдк.: Хасав-Юрт; Теберда, VII (МУ).—За к.: Тифлис, 23. VI. 6. VII. 912 (Козл.), 14. IV. 06 (Кениг), 25. VII. 913 (Сат.), Мухета, 11. VII. 912 (Кениг), 31. VIII. 911, 5. VII. 913 (Риманс.), 13. VI, 10. VII. 915 (Уваров), гора Сагурамо, 28. VI. 912 (Козл.), оз. Лиси 24. VI. 1894; Тана (Кениг). Гоми, IV. 913 (Риманс.), Боржом, 6. VI. 914 (Ткачуков), Ортачала, 6. VI. 09 (Парф., к. II.),—Дагестан: Дербент (Фауст)—В. За к.: Елизаветполь (Малюженко), Ареш (Кениг, Шелк.), Геок-Тапа (Шелк.), Катериновка (Leder), с. Лишквас, 10. VII. 911 (Сат.), с. Мингрельское 14, 25. VI. 912 (Сат.), с. Тертер, 13. VI. 912 (Сат.), оз. Гек-гель, VII, 913 (Зайцев), Ханагей, Карабах, V. 08 (Флоренский), Зурнабад (Волчанецкий), Мюльк, 13. VII. 911 (Сат.), Нуха, Карчевань; Ордубад, 1. VIII. 04 (Кениг), Мигри-чай, VI. 1871; Тарс-чай; Чабанкел, 1. VII. 900 и Кусары, 9. VII. 900 (Завадский, МУ), Шин-Амбарчай, 26. VII. 900 (Завад. МУ), Шемаха.—горы Кепаз, 8000', 12. VII. 912 (Шелк.).—ЗК.: Новороссийск (Кениг).—Т. А.: Артвин, 12. V, VI. 914 (Петросьян), 12. VII. 911 (Воронов), гора Эскутер, 29. VII. 911 (Воронов), Мамацминдо, 7. VII. 911 (Воронов).

Широко распространенный по всему Кавказу вид. Кроме типичной формы здесь встречаются аб. *caucasicus* Th. Pic, аб. *ungaricus* Herbst, аб. *wredei* Fisch.—W. и, вероятно, ряд других уклонений этого, весьма изменчивого, вида. Аб. *wredei* является только аберрацией *P. budensis* (может быть она, как и многие другие «аберрации» окажется впоследствии, после соответствующих экологических исследований, морфой?), т. к. отличается от него достаточно резко только цветовыми признаками (структурные сильно колеблются и, повидимому, особого значения в характеристике этой формы не имеют) и не имеет определенного ареала, встречаясь вместе с типичной формой. Возможно, что в Закавказьи будут найдены и еще представители рода *Purpuricenus*, наприм. *P. dalmatinus* Sturm и *P. wachanrui* Levг., широко распространенные в В. Средиземноморье².

¹) A. Becker: *Bull. Moscou*, 1871, 1, p. 300.

²) *P. dalmatinus*—Далмация, Греция, М. Азия *P. wachanrui*—М. Азия, Сирия, Персия (Тегеран, колл. Муз. Гр.).

Откладывая на будущее более детальное рассмотрение состава и происхождения фауны дровосеков Кавказа, я ограничусь пока только распределением видов тр. *Cerambycini* по отделам, соответственно их распространению в палеарктической области.

I. Виды, широко распространенные в палеарктической области.

Molorchus minor L.
M. umbellatarum Schr.
Obrium cantharinum L.
Gracilia minuta L.
Aromia moschata moschata L.
Ropalopus clavipes F.
R. macropus Germ.
Hylotrupes bajulus L.
Callidium violaceum L.
C. aeneum Deg.
Phymatodes testaceus L.
Asemum striatum L.
Criocephalus rusticus L.
C. ferus Muls.
Xylotrechus rusticus L.
Clytus arietis L.
Plagionotus detritus L.
P. arcuatus L.
 (?) *Cyrtoclytus capra* Germ.

(19).

II. Виды, обитающие Ю. и Ср. Европе.

Molorchus hiesenwetteri Muls.
Stenopterus rufus L.
Callimus angulatus Schr.
Obrium brunneum F.
Rosalia alpina L.
Cerambyx scopolii Fuessly.
Pyrrhidium sanguineum L.
Phymatodes lividus Rossi
Ph. pusillus F.
Xylotrechus arvicola Oliv.
X. antilope Schönh.
Plagionotus floralis Pall.
Clytus rhamni Germ.

Chlorophorus varius Müll.
Ch. figuratus Scop.
Ch. sartor Müll.
Isotomus speciosus Schn.
Purpuricenus kaehleri L.
 (?) *Anaglyptus gibbosus* F.

(19).

III. Виды, обитающие средиземноморскую подобласть.

Leptidea brevipennis Muls.
Cartallum ebulinum L.
Penichroa fasciata Steph.
Aromia moschata ambrosiaca Stev.
Stromatium fulvum Villers
Hesperophanes griseus F.
H. cinereus Villers
H. sericeus F.
Cerambyx miles Bon.

(9).

IV. Виды, обитающие преимущественно восточное Средиземноморье.

Brachypteroma ottomanum Heyd.
Molorchus plagiatus Reiche
Callimus femoratus Germ.
Callimoxys gracilis Br.
Cerambyx velutinus Br.
C. nodulosus Germ.
C. dux Fald.
 (?) *Asemum tenuicorne* Kr.
Semanotus ruscicus ruscicus F.
Phymatodes alni alnoides Rtt.
Plagionotus speciosus Adams.
Anaglyptus arabicus Küst.
Purpuricenus budensis Götz

(13).

V. Виды понтийские (?)

Callimus egregius Muls. (М. Азия, Сирия).
Cerambyx cerdo acuminatus Motsch. (Крым, Персия).
Ropalopus lederi Ganglb. (Крым, Месопотамия).
Xylotrechus sieversi Ganglb. (М. Азия).
Clytus schneideri Kiesw. (М. Азия, Т. Армения).
Chlorophorus faldermanni Fald. (Персия, Туран).
Isotomus comptus Mannh. (Персия).

Anaglyptus mysticoides Rtt. (Т. Армения,? М. Азия).
 (?) *Plagionotus lugubris* Mén. (Персия).
 (9).

VI. Виды гирканские.

Cerambyx multiplicatus Motsch.
Anaglyptus persicus Reitt.
Paraclytus raddei Ganglb.
P. reitteri Ganglb.
Purpuricenus talyschensis Sem.
 (5).

VII. Виды эндемично-кавказские (?).

Phymatodes femoralis Mén.
Hybometopia starçi Ganglb.
Saphanus (Drymochares) starçi Ganglb.
 (?) *Hesperophanes pilosus* Bodung.
Xylotrechus pantherinus jacowlewi Sem.
Clytus brunnescens Pic
C. vesparum Reitt.
Plagionotus bartholomei Motsch.
Paraclytus 6-guttatus Ad.
 (?) *Anaglyptus simplicicornis* Rtt.
 (10).

VIII. Представитель энтомофауны киргизских степей:

Purpuricenus (Asias) halodendri ephippium Stev. (1) [85].

Наибольший интерес для нас представляют V, VI и VII группы, причем наиболее фиксированной из них является VI-ая,— гирканские виды,—не лишенная, однако, возможности пополнения [например, *Clytus vesparum* Rtt. может оказаться принадлежащим именно к этой, а не к VII-ой группе]. Группы V и VII не могут считаться твердо установленными—это только провизорные группы: так, *Clytus brunnescens* Pic, *Paraclytus 6-guttatus* Ad., *Anaglyptus simplicicornis* Rtt. могут быть найдены одни в Турецкой Армении, другие в Персии и, следовательно, перейдут уже в группу видов понтийских (последняя же группа является вообще очень условной, т. к. состав энтомофауны входящих в нее областей пока еще далек от выяснения). Несомненно, что кавказская колеоптерофауна не исчерпывается приведенными здесь видами группы *Cerambycini* и, при последующих исследованиях, здесь будет еще обнаружен ряд новых для

края форм (в тексте я указал некоторые виды, нахождение здесь которых более или менее возможно). Особенно интересных находок можно ожидать в восточном и западном углах Закавказья.

Цитированная литература¹.

Aurivillius, Chr. Cerambycinae in: *Coleopterorum Catalogus*, pars 39, 1912 (Aurivillius).

Bécker, A. Reise nach Baku, Lenkoran, Derbent, Madschali, Kasumkent, Achty: *Bull. Soc. Nat. Moscou*. XLVI, 1873, 1, p. 229—258 (Becker).

Clermont, I. Liste de Coléoptères recoltés en Transcaucasie par M. Louis Mesmin: *Miscell. Entom.*, XVII, 1909, p. 1—6, 51 (Clermont).

Ganglbauer, L. Cerambycidae in: *Best.—Tabell. europ. Coleopt.*, VII, 1882 (Ganglbauer).

Koenig, E. Coleoptera Caucasica: Radde. *Museum Caucasicum* I, Tiflis, 1899, p. 393—397 (Koen.).

Leder, H. Beitrag zur kaukasischen Käferfauna: *Verh. zool.—bot. Ges. Wien*, XXIX, 1879, p. 451—488 (Led. 2).

Leder, H. Die Coleoptera des Talysch-Gebietes. In: Radde, Die Fauna und Flora d. Südwestl. Caspi—Gebietes, 1886, p. 196—170. (Led. 3).

Ménétriés, E. Catalogue raisonné des objets de Zoologie recueillis dans un voyage au Caucase et jusqu'aux frontières actuelles de la Perse.—St. Petersb., 1832, pp. 225—230 (Ménétr.).

Нестеров, П. В. Отчет о зоологических исследованиях в юго-западном Закавказьи (1909 и 1910) и Эрзерумском вилайете (1910): *Ежегодн. Зоол. Муз. Ак. Наук*, XVI, 1911, стр. 0137—0184 (Нестеров).

Плавильщиков, Н. Н. К фауне Cerambycidae Ставропольской губ.: *Трд. Общ. Изуч. С.-Кавк. края*, III, n° 2, 1915 (Плав. 1).

Плавильщиков, Н. Н. Заметки о жуках-дровосеках Кавказа II: *Изв. Ставр. Энт. Общ.* III, № 1, 1927, стр. 1—7 (Плав. 2).

Reitter, Coleoptera aus Circassien, gesammelt von H. Leder im J. 1887: *Wien. Ent. Ztg.*, VII, 1888, p. 281 (Материал был собран на Черноморск. побереж. между Сочи и Туанце) (Reitter).

Schneider, O. und Leder, H. Beiträge zur Kenntniss der kaukasischen Käferfauna: *Verh. Naturf. Ver. Brünn*, XVI, 1877 (1878), pp. 311—317 (Led. 1).

Богданов-Катков, Н. Н. К Фауне усачей Кубанской области: *Изв. Кавк. Муз.*, XI, 1917, стр. 33—53 (Б. Катк.).

¹) В скобках указаны сокращения, под которыми эти работы приводятся в тексте.

Проф. А. Н. БАРТЕНЕВ (Ростов н/Дону).

О ВЕСЕННОЙ И ОСЕННЕЙ ОДОНАТОФАУНЕ ГРУЗИИ И ДРУГИХ МЕСТ ЗАКАВКАЗЬЯ.

В нашей статье «*Odonata* окрестностей гор. Тифлиса и других мест Грузии», помещенной в т. V настоящего *Bulletin*, мы сделали предварительные заключения о закономерностях в смене видов стрекоз в течение вегетационного периода на озерах Черепашьем и Лиси под Тифлисом. Теперь следует дополнять и уточнять предварительную схему. В 1929 году нам удалось сделать несколько соответствующих наблюдений, причем мы обратили внимание именно на весенний и осенний состав одонатофауны, как на наименее выясненные. Здесь мы и излагаем эти новые наблюдения. Заметим, что весна 1929 года была исключительно поздней.

I.

Изложим прежде всего фактический материал:

1. *Libellula quadrimaculata* L.

Оз. Черепашье, 10. V. 29, вылупляется массами, отлетает недалеко на прилегающие открытые склоны, садится там на траву, где их можно брать голыми руками. Вылет очень дружный. 1 экземпляр вылупился на моих глазах (днем); 14. V. 29, много adlt., juv. мало; 16. V. 29, много adlt., летают быстро и ловить их очень трудно, juv. почти нет; 2. V. 29 на оз. Черепашьем этого вида еще не было.

Если при поздней весне вылупление вида падает на 10. V, очевидно, нормально вылет происходит несколько раньше, в конце IV, что подтверждает наши предыдущие данные.

Не можем здесь не упомянуть о чрезвычайно любопытной находке нами *Lib. quadrimaculata* под ст. Натанеби (в 40 км. от Батума) 11. VIII. 29, о чем подробнее см. в *Труд. Сев. Кавк. Краев. Ассоциации Научно-Исслед. Институтов*, 1930, выпуск № 72, стр. 8. В этот день вид найден был только у одного болота, но в достаточном количестве экземпляров. Совершенно неожиданная поздняя дата нахождения! Имеем ли мы здесь дело с ненормально долгим сохранением вылупившихся весной экземпляров, или это случай осеннего вылупления вида, с уверенностью пока сказать трудно. Пойманный экземпляр оказался adlt., а не juv., что повидимому относится и к остальным летавшим над болотом особям.

2. *Lib. depressa* L.

Оз. Черепашье, 10. V. 29, 1 экз. juv., 2—3 экз. adlt., летали редкие экземпляры; 14. V. 29, много adlt., мало juv.; 16. V. 29, только adlt., есть особи in coitu, идет откладка яиц; в общем экземпляров меньше, чем *Lib. quadrimaculata*; 2. V. 29 на оз. Черепашьем вид отсутствовал вовсе.

Повидимому вид вылупляется приблизительно одновременно с *Lib. quadrimaculata* (в конце IV при нормальной весне), что подтверждает наши прежние данные. Однако мы не видели здесь характерного момента массового вылета вида, как это наблюдали у *Lib. quadrimaculata*. Зависит ли это от того, что такой момент имел место на несколько дней раньше, чем у этого последнего, (т. е., между 2 и 10. V), когда мы на озере не были, или от меньшего количества особей на озере, или от того, что у этого вида вылет вообще более постепенный, сказать трудно.

3. *Sympetrum fonscolombei* Selys.

Оз. Черепашье, 16. V. 29, несколько экземпляров совсем adlt., ♂♂ и ♀♀. Видел самку, откладывавшую яйца, но пар in coitu не видел. От воды почти не отлетали.

Обращаем внимание, что 2, 10. и 14. V. 29 на оз. Черепашьем этого вида, за которым мы следили особо специально,

не было. Таким образом 16. V. можно с точностью назвать первым весенним вылетом вида.

Таким образом вид вылетает в случае поздней весны в середине V. а в более нормальные годы, очевидно, в начале V. Этим выяснен один из оставшихся неизвестным моментов цикла этого вида на оз. Черепашьем, и выяснен вполне в согласии с нашим прежним предположением.

Условия нахождения вида в 1929 г. вполне подтверждают наше предположение о зимовке там вида на стадии imago.

4. X 29. *Symp. fonscolombei* отсутствовал как на оз. Черепашьем, так и на оз. Лиси. Очевидно, массовый лет вида кончается не позднее конца IX, чему не противоречат прежние отдельные находки вида и в X. Во всяком случае этот перезимовывающий на стадии imago южный вид и появляется весной не в числе первых, и прячется осенью раньше, чем погибают другие (более северные) виды.

4. *Symp. vulgatum flavum* Bart.

На оз. Черепашьем и Лиси 4. X. 29 отсутствовал. Может быть этот редкий на озерах вид действительно там совсем вымер.

5. *Symp. striolatum striolatum* Charp.

Оз. Черепашье, 4. X. 29, небольшое количество, частью in coitu. Оз. Лиси, 4. X. 29, несколько экземпляров, in coitu.

6. *Symp. meridionale* Selys.

Оз. Черепашье, 4. X. 29, небольшое количество, отчасти in coitu. На оз. Лиси в тот же день не найден.

7. *Orthetrum brunneum brunneum* Fonsc.

Эривань, оз. у реки Занги, 13. V. 29, летали только juv.

8. *Anax imperator* Leach.

Оз. Черепашье, 10. V. 29, несколько экземпляров semiadlt. Этот вид 2. V. 29 на озере еще отсутствовал.

Очевидно, вылупляется при поздней весне в первой $\frac{1}{3}$ мая, а при нормальной—не позднее начала V.

4. X. 29 вид на озере уже отсутствовал; очевидно он пропадает во 2-й половине IX.

9. *Aeschna coluberculus* Harr.

Оз. Черепашье, 4. X. 29, большое количество adlt.

Тифлис, городской сад, 2. X. 29, большое количество adlt.

Держится очевидно дольше, чем было известно до сих пор. Именно, в числе очень немногих видов он продолжает летать в большом количестве еще в начале X.

На оз. Лиси 4. X. 29 видел экз. *Aeschna*, который почти несомненно относится к тому же виду.

10. *Lestes virens* Charp.

Оз. Черепашье, 4. X. 29, 1♀; найден только 1 экземпляр. Во всяком случае нахождение единственного экземпляра не дает большого права распространять нормальный лет вида до X.

11. *Sympycna fusca* Lind.

Оз. Черепашье, 2. X. 29, масса перезимовавших adlt., самцов и самок, отчасти in copula (in coitu я не видел). В это время на озере новая зеленая растительность только начала появляться, и общую картину в это время создавали сухие, желтые, прошлогодние заросли. Темный, почти черноватый общий цвет *Symp. fusca* удивительно гармонирует с обстановкой прошлогодней, сухой растительности озера. Делается трудным отличить, колышется ли ветром стебель сухой травы, или это летит *Symp. fusca*. Только видевший эту интересную картину может поверить, как велико сходство. Стрекоз этого вида (ни одного другого вида в это время еще не летает) на озере масса; все оно пестрит сухой прошлогодней растительностью и летающими среди нее *Symp. fusca*. Удивительное сочетание: при наличии одной только сухой прошлогодней растительности до расцвета новой зелени летает только один вид стрекоз, как

раз гармонирующий в своей окраске с этой сухой травой; при этом вид летает в массе и отправляет в это время свои половые функции; 10. V. 29 там же произошла уже резкая убыль вида в количестве особей и летали только adlt., в небольшом количестве; 14. V. 29 летают немногочисленные adlt.; 16. V. 29 я не заметил там же ни одного экземпляра этого вида; 4. X. 29 там же только два экз. adlt. (очень редко).

Отсюда похоже, что вид в нормальные годы появляется весной уже в сред. IV, и что летний перерыв в его лете значительно более продолжителен, чем я предполагал до сих пор, а именно тянется не от 10. VI, а со середины V по конец VI.

При этом приходится исправить мое неверное предположение, будто этот вид на оз. Черепашьем очень редок; оказывается, он встречается там в массе, но до последнего года было недостаточно наблюдений.

12. *Enallagma cyathigerum cyathigerum* Chapr.

Оз. Черепашье, 10. V. 29 много juv., редкие adlt., отлетает от озера далеко (так по направлению к Тифлису перелетает низкий перевал, отделяющий котловину, где лежит озеро, от долины р. Куры); 14. V. 29 масса juv. и adlt.; 16. V. 29 много juv, но еще больше (масса) adlt.; несмотря на сильный ветер, вид не показывает определенной ориентировки по отношению к странам света; 4. X. 29 немного, экземпляров, только adlt.

2. V. 29 на оз. Черепашьем вид еще отсутствовал.

Таким образом уточняется время вылупления вида: между 2—10. V при поздней весне и очевидно в конце IV при нормальной весне.

Пропадает вид позднее, чем было до сих пор известно, не к середине IX, а очевидно в начале или даже в середине X.

13. *Ischnura elegans* Lind.

Батум, оз. Нуриэ-гель, 4. V. 29, масса только juv. (летал только этот вид).

Оз. Палеостом, 15. V. 29 1 экз. juv.

Оз. Черепашье 10. V. 29, juv. много, а adlt. редко: массовое вылупление, далеких отлетов от воды не видел; 14. V. 29, adlt. мало; 16. V. 29, adlt. немного; 4. X. 29, 2♂ adlt.

Эривань, озеро у р. Занги, 13. V. 29, juv. и adlt. много.

На оз. Черепашьем 2. V. 29 этого вида еще не было.

Таким образом выясняется дата вылета вида: для оз. Черепашьего при поздней весне между 2—10. V, а нормально, очевидно, уже в конце IV; для Батума несколько раньше, а именно: при поздней весне в начале V, а при нормальной вероятно после середины IV; для Эривани похоже дата вылета приблизительно сходна с оз. Черепашьим.

Нахождение единичных экземпляров 4. X. 29, не дает повода удлинять срок массового исчезновения вида со середины IX на начало X.

14. *Ischn. pumilio* Charp.

Эривань, озеро у р. Занги, 13. V. 29, juv. и adlt., мало.

Оз. Палеостом, 15. V. 29. 1 экз. adlt.

Настоящие данные являются новым подтверждением в пользу перезимовывания в Закавказье imago (см. нашу статью «К вопросу о зимовках imago стрекоз»¹). Действительно, на оз. Палеостом, весной, когда другие виды стрекоз почти сплошь отсутствуют, найден один экз. adlt. нашего вида, а не juv. Вероятно цикл жизни вида в Закавказье окажется имеющим известную аналогию с *Symp. fonscolombei*: 1) вылупление в середине лета, с заходом в вост. Закавказье даже в первую $\frac{1}{2}$ лета (Эривань, в середине V), 2) зимовка imago, 3) весенний лет adlt., 4) на Кавказском побережье Черного моря hiatus в лете с весны до конца (?) VII (как представлен этот hiatus в центральном и восточном Закавказье, пока неясно).

15. *Agrion ornatum* Sel.

Эривань, озеро у р. Занги, 13. V. 29, juv. и adlt., много.

II.

Из изложенного материала можно сделать для озер Черепашьего и Лиси следующие выводы:

¹) *Русск. Зоол. Журнал*, 1930, № 1.

1. На озере Лиси констатирован непоиманный там раньше *Symp. striolatum* и (повидимому) *Aeschna coluberculis*.

2. Нашу схему смены видов стрекоз в течение вегетационного периода¹ теперь можно в некоторых пунктах уточнить, а именно:

3. Весенний вылет видов разбивается на следующие этапы:

Этапы:	Группы №№:	Географический характер:	Название видов:	Дата среднего появления: 15. IV: 1. V: 15. V: 1. VI:	Примечание:
1	III	Южный зимующий.	<i>Sympetrum fusca</i> .	Сред. IV	Самый ранний вид, летает сначала в единственном числе.
2	I. 1 I. 2	Все виды северного характера.	<i>Lib. quadrimaculata</i> <i>Lib. depressa</i> . <i>Jschn. elegans</i> . <i>Enall. cyathigerum</i> .	Кон. IV	Все эти виды появляются почти одновременно.
3	III	Южный зимующий.	<i>Sympetrum fonscolombei</i> .	Нач. V	—
4	II	Южный.	<i>Ae. isoceles</i> <i>Agr. scitulum</i> . <i>Plat. pennipes</i> .	10-15. V	Вероятно появляются приблизительно одновременно.

4. Обратим внимание на различия в сроках вылупления южных зимующих видов группы № III, *Symp. fonscolombei* и *Symp. fusca*. Эти различия стоят несомненно в связи с биологией наших видов. Сопоставим это в следующей сравнительной табличке:

¹) См. Таблицу в нашей статье в настоящем Bulletin, V.

<i>Sympycna fusca:</i>	<i>Sympetrum fonscolombei:</i>
Южный генетически вид приобрел в настоящую эпоху более северный биологический habitus.	Остался с южным habitus'ом в настоящую эпоху.
Половой период приспособился к более холодному времени, к весне.	Остался приспособленным к более теплым месяцам, к осени.
Весенний период обязателен в цикле жизни imago (во всех местах ареала, даже на севере).	Менее обязателен.
Вид распространен далеко на север по сравнению с <i>Symp. fonscolombei</i> .	Почти не идет севернее Кавказа.
В своем распространении на север очевидно не связан степенью длительности и суровости зимы.	Очевидно связан этим и может быть именно это представляет преграду более далекого распространения вида на север.

Ниже мы увидим, что наши 2 зимующих вида различаются между собой и в отношении длительности их осеннего лета.

5. Точная постепенность в пропадании видов осенью не установлена, да ее вообще будет труднее установить, ибо пропадание видов происходит подчас значительно постепеннее, чем появление. Но в настоящее время можно грубо разбить виды, о которых только что шла речь, в этом отношении на следующие подразделения:

Группа №. №.	Географический характер:	Название видов:	Приблизительный срок пропадаания: кон. VI. VII. VIII. IX. X. XI.
I. 1	Северный для всех видов.	<i>Lib. quadrimaculata.</i> <i>Lib. depressa.</i>	{ Кон. IV—(VIII).
I. 2		<i>Jschn. elegans.</i> <i>Enal. cyathigerum.</i>	
II	Южный.	<i>Ae. isoceles</i> <i>Agr. scitulum.</i> <i>Plat. pennipes.</i>	{ VII—(VIII).
III	Южный; зимующие виды.	<i>Symp. fonscolombi.</i> <i>Symp. fusca</i>	{ X—XI.

6. Отсюда мы видим, что виды северного характера 1-й группы по времени осеннего пропадаания не однородны: одни из них продолжают летать до осени (до конца IX), а другие имеют тенденцию исчезать уже к середине лета, в конце VI—(VIII).

Таким образом деление 1-й группы на 2 подгруппы сохраняет свое значение. Мы в другом месте приведем доказательства в пользу положения, что раннее пропадание северных видов (группы I. 1) генетически представляет явление вторичное, а более позднее пропадание, осеннее (группы I. 2)—первичное.

7. Далее, виды южного характера нашей прежней 1-й группы имеют довольно однородную тенденцию пропадать к концу лета, в VII—(VIII), и не продолжать летать в осенние месяцы. Теперь выясняется оставшееся раньше незамеченным сходство в сроках вылета и пропадаания южных видов прежней 1-й группы и видов II-й группы, при наличии общего их гео-

графически южного характера. Действительно, все эти виды (теперь число их будет 7), вылетают повидимому приблизительно одновременно, в первой половине VI, а пропадают одинаково в VII—(VIII). Отсюда резонно подгруппу 2-ю нашей прежней группы I, перенести во II-ю группу и слить их воедино, что мы и делаем.

8. Оба южных зимующих вида III-й группы (*Symp. fusca* и *Symp. fonscolombei*) продолжают свой лет до осени (подчас до поздней осени). Однако *Symp. fusca* летает повидимому все же определенно дольше (до сред. XI), чем *Symp. fonscolombei*, который пропадает уже в конце IX—(сред. X). Сопоставим эту разницу с различием в сроках весеннего вылета и летнего hiatus'a в лете этих видов:

		В ы л е т:		hiatus:		П р о п а д а н и е:			
Даты:		IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.
Виды:		15. I.	15. I.	15. I.	1.15.	1.15.	1.15.	1.15.	I.
<i>Sympetrum fusca</i> :		ср. — ср.		\		кон. ————— ср.			
<i>Sympetrum fonscolombei</i> :		нач. — ср.		\		кон. ————— кон.			

Итак у летающей более длительное время *Symp. fusca* более ранний вылет, более продолжительный летний hiatus и более позднее пропадание, чем у летающей менее длительное время *Symp. fonscolombei*.

9. Повидимому, близким к группе № III окажется *Ischn. pumilio*, но точных данных о вылете, hiatus'e и пропадании этого вида мы еще не имеем; возможно, что здесь обнаружатся в биологии некоторые принципиальные особенности по сравнению с другими зимующими видами этой группы.

ТАБЛИЦА

Смены одонатофауны в течение вегетационного периода на оз. Черепашьем и Лиси под Тифлисом

ВРЕМЯ	IV		V		VI		VII		VIII		IX		X		XI		XII		
	15	1	15	1	15	1	15	1	15	1	15	1	15	1	15	1	15	1	
Группа № 1																			
1. <i>U. quadrinotata</i>			15	20					(VIII?)										
2. "			15	20					VIII.										
3. <i>Emphytrichium</i>																			
4. <i>Ichm. elegans</i>																			
Группа № 2																			
1. <i>Och. bovinum</i>			10?	?					?										
2. "			13	29					13.14—23-25-2										
3. <i>Sen. eurytheca</i>			VI																
4. <i>Phox. impressa</i>			13	20					21—25—5.6										
5. <i>Ac. isocetes</i>			13	?					(?)										
6. <i>Onych. fuscicornis</i>			13.20-22	5—11					24—26-2 ?										
7. <i>Plat. pinnipes</i>			15						6										
Группа № 3																			
1. <i>Supr. rotundum</i>			13	30.14					13—25—5.6										
2. <i>Bumetina fissa</i>			16						13—19—25—21										
3. <i>Ichm. pumilio</i>			15?	?					6—14—22										
4. <i>Supr. vulgatum</i>									5—14										
5. "									14										
6. "									14										
7. "									13—19										
8. "									13—19										
9. "									13—19										
Группа № 4																			
1. <i>Phox. pallidipes</i>									VI										
2. <i>Archina sublaevigata</i>																			
3. <i>Leit. viciae</i>																			

1. ПЕРИОД с июля 9-10 в.з.в.б. 2. ПЕРИОД с июля 12 в.з.в.б. 3. ПЕРИОД с июля 14-15 в.з.в.б. 4. ПЕРИОД с июля 17 в.з.в.б. 5. ПЕРИОД с июля 19 в.з.в.б.

В таблице к таблице: 1. с июля 9-10 в.з.в.б. 2. с июля 12 в.з.в.б. 3. с июля 14-15 в.з.в.б. 4. с июля 17 в.з.в.б. 5. с июля 19 в.з.в.б.

10. Нашу III-ю группу в связи со всеми этим может быть удобно разделить теперь на 2 подгруппы:

а) зимующих на стадии imago: *Symp. fonscolombei*, *Ischn. pumilio* и *Symp. fusca*; и б) не зимующих, куда отойдут все остальные виды группы.

11. Новые данные об *Anax imperator* только подтверждают правильность нашей прежней характеристики группы № II.

12. Виды нашей группы № IV летают, как мы и предполагали, до более поздних сроков, чем было известно до сих пор, повидимому, в среднем до конца IX; но *Ae. coluberculus* выделяется в этом отношении особо поздним пропаданием (очевидно, пропадает не раньше середины X).

13. Очевидно, в осенней одонатофауне можно наметить новую довольно резкую смену (по нашему счету она будет сменной № 4), которая практически состоит только в пропадании ряда видов; после этой смены на позднюю осень остаются летать фактически только 4 вида: *Symp. striolatum*, *meridionale*, *Ae. coluberculus* и *Symp. fusca*¹. Эта смена № 4 падает очевидно на конец IX.

14. В результате наша таблица смены одонатофауны принимает прилагаемый вид (см. таблицу).

¹) Я не причисляю сюда редкий на озерах *Symp. vulgatum*.

V. REDIKORZEV.

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DE LA FAUNE DES PSEUDOSCORPIONS DU CAUCASE.

(Avec 5 figures).

La faune des Pseudoscorpions du Caucase, en comparaison des autres régions de la République, est assez bien étudiée, quoique à un degré qui ne corresponde nullement à sa richesse. Il n'existe que six travaux dédiés à la faune des Pseudoscorpions du Caucase. Dans l'ordre chronologique ce sont les suivants.

A. F. Kolenati (Meletemata entomologica. II: *Bull. Soc. Nat. Moscou*, XXX, 1857, pp. 429—431) décrit *Chelifer brevimanus*. La description de la nouvelle espèce est très sommaire et peu persuasive, elle peut être appliquée à beaucoup d'espèces européennes. Une comparaison est faite avec *Chelifer cancroides* L. généralement connu, mais l'objet de comparaison est mal choisi. A juger d'après le nombre des localités citées («Caucasus, besonders Tiflis, Scheki, Schirwan, Karabagh, Eriwan») l'espèce n'est pas rare et même bien fréquente («häufig»); elle est largement distribuée dans les limites du Caucase. Tout cela mène à la conclusion que sous le nom de *Chelifer brevimanus* on répète la description d'une espèce commune d'Europe. L'inexactitude et la brièveté de la diagnose ne permettent pas d'établir laquelle espèce c'est précisément et ce ne serait possible qu'après l'examen des specimens typiques. J'ai prié M. M. Beier d'examiner les exemplaires typiques qui doivent être conservés au Musée d'Histoire naturelle à Vienne. M. Beier a eu l'amabilité de me répondre qu'il n'a pas

trouvé cette espèce au Musée de Vienne et que, d'après son opinion, ce n'est que *Chelifer hispanus* L. K.

L. Koch (Kaukasische Arachniden in: Dr. O. Schneider's Naturwissenschaftliche Beiträge zur Kenntniss der Kaukasusländer, 1878, p. 38). Dans ce travail, parallèlement à d'autres arachnides, deux espèces sont données: *Obisium manicatum* L. K. et *Ob. muscorum* Leach, les deux provenant de Borjom.

J. Dada y (Adatok a Kaukázus Alskorpió-faunájának ismeretéhez: *Termés. Füzetek*, XII, 1889, pp. 16—22, t. II, ff. 1, 2, 4, 6, 11, 13). Ce travail contient une liste de 13 espèces, en outre la description de 5 espèces nouvelles: *Chernes phaleratus* L. K. (Lirik), *horváthii*, sp. n. (Kussari), *Ectoceras caucasicus*, sp. n. (Kussari), *frivaldszkyi*, sp. n. (Kussari), *Chelifer disjunctus* L. K. (Lenkoran, Helenendorf), *kussariensis*, sp. n. (Kussari), *hispanus* L. K. (Kussari), *Roncus euchirus* Sim. (Kussari), *microphthalmus*, sp. n. (Lirik, Lenkoran), *Obisium muscorum* Leach (Lirik, Lenkoran, Helenendorf, Kussari), *carcinoides* Herm. (Helenendorf), *macrodactylum* Dad. (Helenendorf), *Chthonius microphthalmus* Sim. (Lenkoran). Les descriptions sont plus exactes et détaillées que celui de Kolenati, néanmoins elles sont un peu brèves et passent sous silence de nombreux détails, dont l'absence empêche d'avoir une idée exacte de l'espèce et qui sont aujourd'hui indispensables dans les descriptions des espèces nouvelles; les figures qui accompagnent l'article sont trop schématiques. Néanmoins toutes les espèces peuvent être considérées comme bonnes.

L. Balzan (Voyage de M. E. Simon au Venezuela. Chernetes: *Ann. Soc. ent. France*, LX, 1891, p. 532) donne en passant les dimensions d'un exemplaire de *Chelifer meridianus* L. K. et de ses différentes parties, ainsi que la figure de la palpe gauche (t. XI, f. 23); l'animal provient de Lenkoran¹. Cette espèce est peu rare en général dans Europe occidentale et chez nous dans le midi et le sud-est.

¹) L'auteur écrit par erreur «Leukoran».

V. Redikorzev (Pseudoscorpion nouveau du Caucase: *Revue Russe d'Entom.*, XX, 1926, pp. 1—4, 2 f.). Description détaillée d'une espèce nouvelle—*Garypus armeniacus*, provenant de l'Arménie (Djulf).

M. Beier (Die Pseudoscorpione des Wiener Naturhistorischen Museums. I. Hemictenodactyli: *Ann. Naturh. Mus. Wien*, XLII, 1928, pp. 285—314, 9 f.). Dans ce travail sont citées les espèces suivantes, provenant du Caucase: *Obisium erythrodictylum* L. K. (Swanetien¹ beim Elbrus), *caucasicum*, sp. n.² (Ordubad, Araxes-Tal), *sylvaticum* C. K. (Ordubad, Araxes-Tal), *Roncus lubricus* L. K. (Swanetien beim Elbrus).

M. Beier (Die Pseudoscorpione des Wiener Naturhistorischen Museums. II. Panctenodactyli: *Ann. Naturh. Mus. Wien*, XLIII, 1929, pp. 341—367, 15 f.). Dans cette deuxième partie sont citées: *Chelifer (Trachychernes) armenius*, sp. n. (Araxes bei Ordubad) et *Chelifer meridianus* L. K. (Ost-ufer des Caspi-Meeres). Dans ces deux travaux les descriptions de nouvelles espèces sont très détaillées et accompagnées des figures de la palpe et de la chélicère.

Ainsi, la faune des Pseudoscorpions du Caucase, d'après les données littéraires, se compose des espèces suivantes: *Chelanops armenius* Beier, *brevimanus* Kol., *caucasicus* Dad., *frivaldszkyi* Dad., *horváthi* Dad., *phaleratus* Sim., *rostombekovi* Redik., *Chelifer disjunctus* L. K., *hispanus* L. K., *kussariensis* Dad., *meridianus* L. K., *Garypus armeniacus* Redik., *Roncus euchirus* Sim., *lubricus* L. K., *microphthalmus* Dad., *Obisium carcinoides* Herm., *caucasicum* Beier, *erythrodictylum* L. K., *macrodictylum* Dad., *manicatum* L. K., *muscorum* Leach, *sylvaticum* C. K., *Chthonius microphthalmus* Sim., *shelkounikovi* Redik. En outre, me basant sur les collections du Musée Zoologique de l'Académie des Sciences et du Musée de Géorgie, je peux ajouter les espèces

¹) L'auteur écrit par erreur «Gwanetien».

²) Selon l'auteur, *Ob. macrodictylum*, cité par Daday, représente cette espèce nouvelle.

suivantes: *Atemnus politus* Sim., *Chelanops chyzeri* Töm., *cimicoides* F., *cyræus* L. K., *nodosus* Schr., *Chelifer cancroides* L., *latreillei* Leach, *Olpium pallipes* Luc., *Chthonius tetrachelatus* Pr. En tout pour la faune du Caucase aujourd'hui sont connues 33 espèces des Pseudoscorpions, dont 10 sont les espèces endémiques.

Le nombre des espèces connues du Caucase est encore trop insuffisant pour en tirer des conclusions géographiques ou d'en déduire quelques considérations sur la faune des Pseudoscorpions du Caucase.

Chelifer (Chelanops) rostombekovi, sp. n.

Céphalothorax, palpes et sclérites roux-brun clairs, pattes jaune-brunâtres. Tégument fortement chagriné, mat, main de la palpe plus finement chagrinée que le fémur et tibia, doigts lisses. Poils assez longs, à l'extrémité légèrement élargis d'un côté et dentés, jaunâtres, les poils sur le bord interne des pattes simples, pointus, sur le sclérite XI deux poils tactiles longs de chaque côté.

Céphalothorax un peu plus large que long, rétréci en avant, le bord antérieur obtusément arrondi, le bord postérieur droit; les stries transversales distinctes, assez profondes, presque droites, la première strie un peu plus large et profonde que la seconde, située au milieu du céphalothorax, la seconde plus approchée du bord postérieur que de la première strie.

Chélicères petites (0.24 mm.); galea à l'extrémité bifurquée, pourvue de deux paires de dents latérales de la même grandeur; serrula externe à 15 lamelles, dont l'apicale un peu et la basale plus fortement allongée; flagellum à 3 poils, dont le premier le plus long et large, denté sur le bord antérieur.

Palpes plus courtes que le corps (l'abdomen est fortement allongé), robustes; trochanter à pédoncule long, au-dessus pourvu d'un tubercule assez grand et obtus; fémur large et court, seulement deux fois plus long que large, visiblement rétréci vers l'extrémité, à pédoncule assez long, le bord interne presque droit, le

bord externe au-delà du pédoncule très fortement et brusquement élargi; tibia presque aussi longue, mais beaucoup plus large que

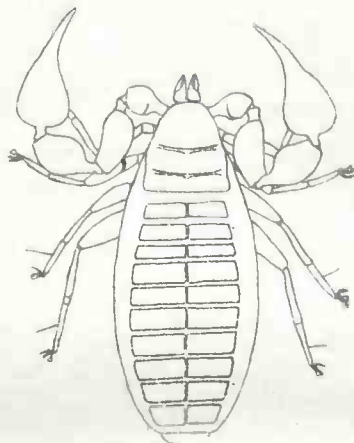

Fig. 1. *Chelanops rostombekovi*, sp. n.

le fémur, presque globiforme, le bord interne fortement convexe, le bord externe plus régulièrement arrondi; main aussi longue que

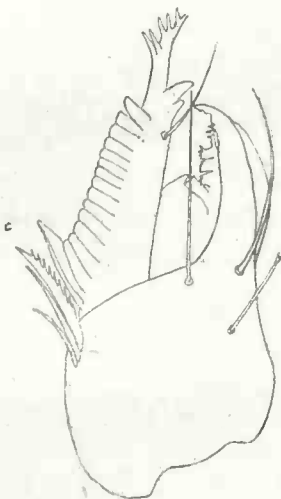

Fig. 2. *Chelanops rostombekovi*, sp. n. Chélicère gauche.

le fémur, à base arrondie régulièrement, le bord interne plus convexe que l'externe; doigt immobile pourvu d'une dent apicale et quatre dents largement séparées dans la moitié antérieure, le doigt

mobile pourvu d'une dent apicale et d'une dent environ au milieu du bord interne, en outre le long du bord interne de deux doigts une série de nombreuses dents très petites, closement disposées et atteignant la base des doigts; les doigts rapprochés pas béants.

Pattes assez longues, les fémurs IV faiblement élargis: sur les tarses III et IV au milieu un poil tactile; griffes longues.

Tergites et sternites I—X finement divisés longitudinalement, chaque moitié d'un tergite munie le long du bord postérieur d'une série de 5—7 poils, en outre un poil latéral et un poil près de la ligne médiane, ceux-ci plus haut que la série des poils du bord postérieur.

Céphalothorax 0.8—0.73; abdomen 2.16—1.12; palpe: trochanter 0.45—0.25, fémur 0.48 (pédoncule 0.15)—0.29, tibia 0.4 (+0.15)—0.35, main 0.48 (+0.13)—0.4, doigts 0.5 mm.

Village Kjassim-abadi district Geoktshaj, vieux jardin, 22. IV. 1906. R. Schmidt, A. Shelkovnikov, V. Bianchi (♂).

Par son extérieur cette espèce nouvelle ressemble le plus à *Chelifer pilosus*, décrit par Ellingsen et provenant de l'Autriche. (Goysz) (Die Pseudoskorpione des Berliner Museums: *Mitt. Zool. Mus. Berlin*, IV, 3, 1910, p. 378). Le type de cette espèce j'ai eu l'occasion d'étudier. La grande ressemblance consiste dans la forme commune des palpes aux articles courts et extrêmement larges, surtout du fémur et de la tibia. Néanmoins il y a des différences essentielles. Chez *Ch. pilosus* la dimension est un peu plus grande—3 mm à l'abdomen fortement raccourci, tandis que l'espèce nouvelle à l'abdomen fortement allongé est seulement 2.5 mm longue; le tégument est finement chagriné; les poils courts, évidemment claviformes et très abondants; la première strie est située avant le milieu; teint plus obscur, brunâtre; palpes considérablement plus longues (3.58 mm. sans trochanter); fémur seulement un peu rétréci vers l'extrémité; tibia aussi longue et large que le fémur; main à la base oblique, plus large que la tibia; doigts évidemment plus longs que la main; galea à 3—4 dents grandes.

Je dédie cette belle espèce à mon ami M. V. N. Rostombékov—illustré connaisseur et investigateur de la faune du Caucase.

***Chthonius (Mundochthonius)*¹ *shelkovnikovi*, sp. n.**

Céphalothorax, sclérites, main et doigts de la palpe jaune-brunâtres, clairs, chélicères un peu plus foncées, le reste du corps jaune clair. Tégument brillant, chélicères et palpes (surtout la main) mates, finement chagrinées, céphalothorax finement réticulé, sclérites irrégulièrement striés transversalement. Les poils jaunâtres.

Céphalothorax aussi long que large, presque quadrangulaire, légèrement élargi en avant, le bord postérieur droit, les bords latéraux légèrement convexes. Epistome dentelé irrégulièrement, les dents médianes sont les plus grandes. Yeux de grandeur égale,

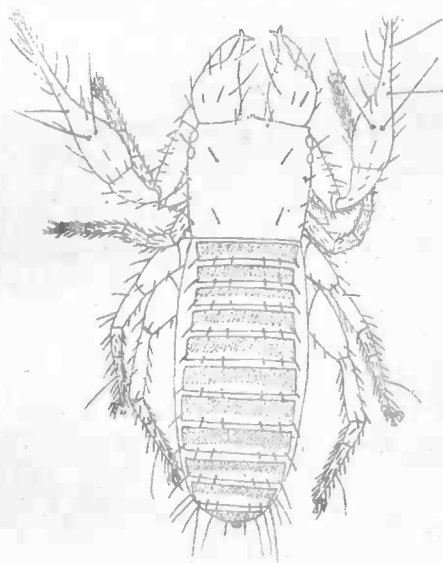

Fig. 3. *Chthonius shelkovnikovi*, sp. n.

¹) Selon la classification moderne de la famille *Chthoniidae*, publiée par J. C. Chamberlin (A Synoptic Classification of the False Scorpions etc: *Ann. Mag. Nat. Hist.* (10), IV, 19, 1929, p. 50).

les postérieurs moins évidents, rapprochés d'un demi-diamètre, celui de devant éloigné du bord antérieur du céphalothorax de la longueur du diamètre. Deux poils près du milieu du bord antérieur, de chaque côté de l'épistome, un entre les yeux, deux entre les yeux postérieurs, deux sur le bord latéral et quatre sur le bord postérieur.

Chélicères grandes, presque de $\frac{3}{4}$ de la longueur du céphalothorax; doigt immobile muni d'une dent forte apicale, une dent grande subapicale et 7 dents latérales plus petites, graduellement diminuées; serrula à 11 lamelles, dont la première est la plus longue et à l'extrémité pointue en forme d'une lancette; doigt immobile muni d'un tubercule au sommet de la courbure, d'une dent forte apicale et de 5 dents plus petites, n'atteignant que la moitié du bord interne; serrula à 12 lamelles; flagellum à 8 poils assez longs, plumeux d'un côté; deux organes lyriformes en fente près de la base du doigt immobile, situé un vers l'autre sous l'angle presque droit.

Palpes un peu plus longues que le corps; trochanter presque quadrangulaire, le bord interne légèrement convexe; fémur trois fois plus long que large, les bords droits, presque parallèles, en général le fémur est légèrement élargi vers l'extrémité, trois poils sur le bord interne; tibia courte, le bord interne droit, le bord externe légèrement et régulièrement arqué; main ovale, de même largeur et hauteur, les deux bords régulièrement convexes et rétrécis vers les doigts; doigts longs, presque deux fois plus longs que la main, au dessus absolument droits, le doigt mobile, vu du côté, légèrement courbé en forme d'un S, un fois et demi plus étroit que l'immobile, les deux réunis au sommet d'une dent en crochet, bord interne du doigt immobile muni d'une série de dents (plus que 50) triangulaires obtuses, dirigées par leur sommet en arrière, graduellement diminuant et atteignant presque la base du doigt; les dents du doigt mobile sont plus petites et n'atteignant

que le trois-quart distale. Sur la surface dorsale de la main deux poils tactiles très longs, en outre à la base de deux doigts et près de leur moitié quelques poils tactiles.

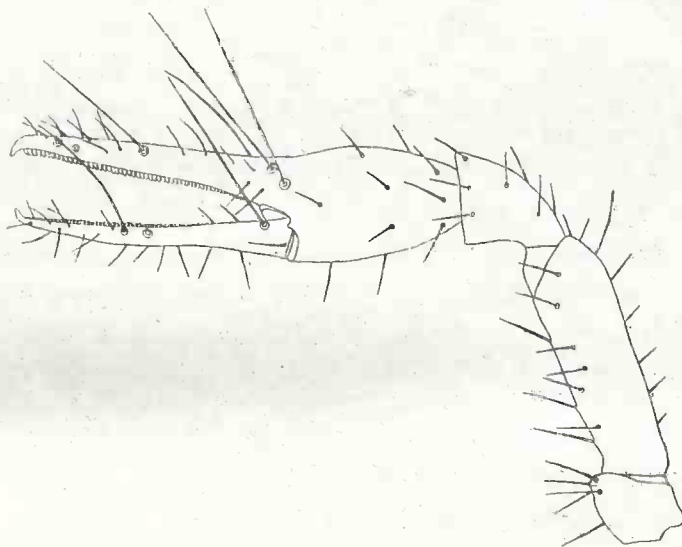

Fig. 4. *Chthonius shelkovnikovi*, sp. n. Palpe droite.

Abdomen cylindrique; tergites larges, dans la partie antérieure plus fortement chitinisés que dans la partie postérieure; les poils

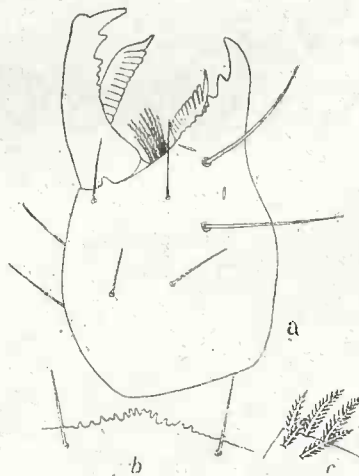

Fig. 5. *Chthonius shelkovnikovi*, sp. n. a—chelicère gauche, b—épistome, c—épignes de la hanche II.

sont très dispersés: chaque sclérite est muni le long du bord postérieur d'une série de 6 poils, sur les deux sclérites postérieurs une paire de poils tactiles longs.

Pattes longues, à poils nombreux, surtout les tarses; tarse apicale des pattes III et IV munie au milieu d'un poil tactile long. Hanche II sur le bord antéro-supérieur munie de 5 poils plumeux, dont les deux externes, situés l'un à côté de l'autre, sont plus petits; deux épignes entre les hanches III et IV.

Céphalothorax 0.32—0.3 (en avant)—0.25 (en arrière); abdomen 0.64—0.33; chélicère 0.24; palpe: coxa 0.16, trochanter 0.12—0.1, fémur 0.3—0.1, tibia 0.15—0.1, main 0.18—0.13, doigts 0.31—0.04 (immobile)—0.03 (mobile); patte I: coxa 0.1, trochanter 0.08, fémur 0.15, tibia 0.1, tarse 0.1 + 0.18; patte IV: coxa 0.12, trochanter 0.1, fémur 0.1 + 0.18—0.13, tibia 0.1, tarse 0.1 + 0.17 mm.

Arménie, Djelal-ogly, 26. IV. 1922; associé avec les Oribatides (tamisé?). A. Shelkovnikov (♀).

Проф. ВАЦЛАВ РОШКОВСКИЙ (Варшава).

О ПРОИСХОЖДЕНИИ *MOLGE VULGARIS LANTZI WOLT.*

Кавказская форма *Molge vulgaris* считалась тождественной с северо-итальянской *meridionalis* Blgr.¹, недавно выделенной Schreiber'ом в особый вид². Однако уже при первом взгляде на самца в брачный период неправильность такого отождествления бросается в глаза: кавказская форма обладает сравнительно высоким и глубоко зазубренным гребнем, чем резко отличается от *M. meridionalis* Blgr. и его подвида *graeca* Wolt., обладающим, как известно, гребнем весьма низким, всегда лишенным зазубрин.

В последнее время на кавказскую форму обратил внимание известный знаток тритонов Wolterstorff, получивший соответственный материал от L. Lantz'a; он обнаружил, что эта форма отличается, как от типичной *vulgaris*, так и от *meridionalis*, принимаемой им за подвид *vulgaris*, и описал ее под названием: *Triton vulgaris* L. subsp. *typica* f. *Lantzi* n. f.³, чем отметил, что считает эту форму ближе стоящей к *M. vulgaris* чем к *meridionalis*. Но, если выделять, по примеру Schreiber'a итальянскую и греческую формы в особый вид, то придется кавказскую форму возвести в подвид, т. е. называть *Molge vulgaris lantzi* Wolt.

¹) Boettger in: Radde, Museum Caucasicum I; Nikolski, Herpetologia rossica 1905; Nikolski, Herpetologia caucasica 1913.

²) Schreiber, Herpetologia europaea 1912.

³) Wolterstorff: *Abt. u. Ber. Museum. f. Natur. u. Heimatkunde d. naturwiss. Verein in Magdeburg* Bd. II. H. IV. p. 5—11. 1914.

Работа эта мне в данное время недоступна, необходимыми выписками из нея я обязан любезности Л. А. Ланца, которому приношу за это мою искреннюю благодарность.

Wolterstorff указывает следующие различия между кавказской и ближайшими к ней формами:

«Die Tierchen, 2 ♂, 2 ♀, weichen vor allem durch ihre Kleinheit von grossen Exemplaren des *T. vulgaris* subsp. *typica* von Serpuchow bei Moskau, die Herr Lantz gleichzeitig für das Museum stiftete, ab. Ferner unterschieden sie sich von der subsp. *typica* im brunstigen ♂ durch den Besitz eines langen, nicht scharf abgesetzten Schwanzfadens. Andererseits unterschied sich die kaukasische Form von *T. vulgaris* subsp. *meridionalis* Blgr. im ♂ durch den tief gezähnelten, bezw. gekerbten Rückenamm und die geringe Entwicklung der Seitenkanten. So sprach ich sie s. Z. vorläufig als eine Zwergform der subsp. *typica* an, eine Ansicht, die ich heute, nachdem mir Herr Lantz inzwischen weiteres, reiches Material von Novorossiisk, Borjom bei Tiflis und Poti am Schwarzen Meere zur Verfügung gestellt hat, nur bestätigen kann....»

Сравнив имеющийся в Музее Грузии материал кавказской формы с подробным описанием и рисунками обоих видов (*meridionalis* и *vulgaris*) у Schreiber'a¹, я обнаружил еще некоторые отличия формы кавказской от *meridionalis*. У кавказской формы так же, как и у типичной *vulgaris*, оба ряда небных зубов начинаются на линии, соединяющей задние углы хоан, между тем как у *meridionalis* (судя по рисунку у Schreiber'a) они начинаются далеко за хоанами. Кроме того есть, повидимому, различие в развитии кожистых оторочек вокруг пальцев задних ног у самцов в брачный период; у *meridionalis* они развиты больше, окружая пальцы с обеих сторон и часто заходя и на коготковидные кончики их, между тем как у кавказской формы так же, как и у типичной *vulgaris*, они развиты главным образом по внешней стороне пальцев. Кроме этих бросающихся в глаза признаков, повидимому, есть еще целый ряд менее важных, как напр. развитие средней бороздки на голове, окраска головы, развитие шпор на ногах, намек на паротиды, ширина межглазничного пространства и т. п., на которых однако останавливаться не буду—в виду отсутствия сравнительного материала. Эти мелкие отличия можно было бы правильно учесть только после подробного сравнения большо-

¹) Herpetologia europea 1912.

го числа экземпляров всех трех форм из различных мест, чего сделать в данное время нельзя к сожалению.

Интересно все же отметить, что все характерные признаки, которыми subsp. *lantzi* отличается от *vulgaris*, свойственны и *meridionalis*, и, наоборот, признаки, отличающие нашу форму от *meridionalis*, свойственны не только *lantzi* но и *vulgaris*; таким образом, subsp. *lantzi*, соединяющая в себе черты обоих видов, *vulgaris* и *meridionalis*, является как будто формой переходной, хотя и стоящей несомненно ближе к *vulgaris*; она отличается от этой последней менее важными признаками: угловатость тела, свойственная кавказской форме (и в еще большей степени *meridionalis*) появляется и у *vulgaris* во время голодовки; хвостовая же нить и у типичной формы развивается иногда в зачаточном виде. От *meridionalis* же кавказская форма резко отличается своим гребнем и расположением небных зубов, т. е. признаками, имеющими важное систематическое значение.

Если сделать попытку подойти к выяснению происхождения кавказской формы и отношения ее к ближайшим родственникам—то здесь, по моему мнению, возможны три гипотезы:

1) *lantzi*, соединяющая в себе черты *meridionalis* и *vulgaris*, является самой древней из них, реликтом древней фауны, уцелевшей только на Кавказе, между тем как в других местах форма эта развилась в двух направлениях—преобразовавшись в *vulgaris* и *meridionalis*;

2) исходной формой могла быть *vulgaris*, давшая начало одной из южных форм, другая же развилась из первой производной формы;

3) исходной формой могла быть *vulgaris*, давшая начало обоим южным формам независимо друг от друга.

Можно было бы еще привести четвертую гипотезу, по которой исходной формой может считаться *meridionalis*, а из нее уже могли развиться или независимо друг от друга *vulgaris* и *lantzi*, или же только одна из них, давшая в свою очередь начало другой. Но так как во-первых я не вижу никаких решительно оснований для того, чтобы считать исходной формой *meridionalis*, а во-вторых по отношению к *lantzi*, которая нас теперь интересует, гипотеза эта сводится к выведению этой

формы или от *meridionalis*, что предвидит вторая, или от *vulgaris*, что предвидит и вторая и третья из вышеприведенных гипотез, я четвертой касаться здесь не буду.

Твердо и окончательно решить, какая из этих гипотез верна, нет пока возможности—для этого следовало бы сделать попытку отыскать более глубокие отличия между тремя формами и разобраться в их филогенетическом значении—в первую голову следовало бы обратиться к скелету. Для этого нет у меня материала, наружные признаки слишком зависят от внешних условий, чтобы могли надежно руководить нами при попытке решения задачи. Поэтому я не могу придавать филогенетического значения тому факту, что форма *lantzi* соединяет в себе некоторые внешние признаки двух соседних видов, так как факт этот легко можно объяснить иначе, чем это предвидит первая гипотеза, что и будет сделано ниже. Кроме же этого единственного факта ничто не говорит в пользу гипотезы первой.

Географическое распределение наших форм может дать некоторые указания при рассмотрении вопроса о их происхождении. *Vulgaris* на севере Европы поднимается приблизительно до 64° с. ш., т. е. дальше чем какой бы то ни было другой тритон. Живет он в южной части Скандинавии, Шотландии, Англии, Ирландии, Дании, Бельгии, Франции (причем гораздо чаще встречается в северной части ея, к югу же становится редким и опускается немногим ниже 46° с. ш.), Германии, северной Швейцарии, северной Австрии (до Альп) и кое-где, очень редко, встречается в Далмации. В Европейской России он водится почти всюду, кроме севера выше 64° с. ш. и крайнего юга, причем в более южных местностях встречается реже. Местонахождения, собранные Никольским в Herpetol. ross. не доходят ни до Черного и Азовского морей, ни до Кавказа. На восток он проходит чрез Средний Урал, но в Западную Сибирь идет недалеко. В Закаспийской области и Туркестане его нет. Из этого видно, что *vulgaris* носит вполне северо-европейский характер. При всем том *vulgaris*, повидимому, своим широким распространением в более северных широтах Европы пользуется издавна, так как проник в Ирландию, (куда кроме него из земноводных успела проникнуть только

Bufo calamita, так как встречающаяся нам *Rana temporaria* была туда завезена человеком). Очень вероятно, что было время, когда вид этот заходил на юг дальше, чем теперь, и следы этого распространения видим в редких местонахождениях его в Далмации.

С другой стороны нет ни одного факта говорящего в пользу более широкого распространения южных форм *lantzi* и *meridionalis*; нет их в Крыму, не проникли в Азию, ни на Запад Европы. Пока считали форму кавказскую идентичной с северо-итальянской. Прерывистое расселение этой формы было веским доказательством прежнего более широкого распространения. Теперь же, когда знаем, что форма кавказская больше приближается к северной чем к итальянской, аргумент этот теряет свое значение.

Южные формы особенно *lantzi* производят на меня впечатление не более древних, а измельчавших под влиянием чуждых им жизненных условий, к которым они с трудом приспособились. Их меньшая в среднем величина, их спинно-боковая складка (появляющаяся у *vulgaris* после долгой голодовки), наводят на мысль, что это отпрыски северной формы, заброшенные на юг в неблагоприятные условия. Невольно при этом приходит на мысль аналогичный факт—*Planaria alpina* Da pa, перенесенная на юг, в Черногорию и Италию и преобразившаяся там в почти патологические полифарингеальные формы.

Если провизорно примем гипотезу происхождения южных форм от *vulgaris*—возникает вопрос, которую из двух вышеприведенных гипотез нужно считать ближе к истине—вторую или третью? До сих пор, пока кавказскую форму определяли как *meridionalis*, признавалась гипотеза 2-ая, гипотеза непосредственной связи между кавказской и итальянской формой. Мне лично эта гипотеза кажется наименее вероятной. Сам по себе факт существования на Кавказе формы, живущей кроме того в каком нибудь отдаленном месте Средиземноморской области, явление вполне естественное—имеем же на Кавказе *Pelodytes*—но странным покажется в освещении этой гипотезы, что на Кавказе живет форма, стоящая ближе к *meridionalis typica* из северной Италии, Крайны и Кроации, чем к *meri-*

*dionalis graeca*¹, встречающейся в Далмации, Герцеговине, Черногории и Греции.

Мне кажется более вероятным, что обе южные формы развились независимо друг от друга из общего корня *vulgaris*, и при этом они не одинакового возраста. *Meridionalis* является повидимому более древней формой; она больше изменилась, у нея не только уменьшился гребень и вполне исчезли зазубрины, но даже небные зубы изменили свое местоположение—удалились от хоан. Кроме того, *meridionalis* успела проникнуть на некоторые греческие острова (Corfu, Santa Maura) и наконец успела образовать еще более отклонившуюся от *vulgaris* форму *Molge meridionalis* subsp. *graeca* Wolff. Кавказская же форма кажется более молодой, изменилась меньше, сохранив прежнее расположение небных зубов и высокий, зазубренный гребень. Развитие некоторых общих черт у обеих южных форм вполне понятно, если принять во внимание, что исходной формой был в обоих случаях один и тот же вид, попавший под влияние похожих до некоторой степени условий жизни на юге. Здесь снова можно привести, как аналогичный пример, *Planaria alpina*, которая в нескольких местах на юге, образовала независимо друг от друга несколько новых форм—но у всех изменения происходили главным образом в одном направлении: к увеличению числа глоток.

Итак, мы приходим к заключению, что при современном нашем знакомстве с тритонами самой вероятной будет гипотеза выведившая кавказскую форму непосредственно от северной *vulgaris*, от которой она вероятно отделилась сравнительно недавно; в Кавказский край это животное могло попасть только тогда, когда в южной России господствовали условия более благоприятные для обитания тритонов, что несомненно имело место во время ледниковой эпохи, к которой и придется приурочить время заселения Кавказа обыкновенным тритоном. Если это предположение будет каким нибудь образом под-

¹) *Molge meridionalis graeca* Wolff. отличается от типичной формы голый, лишенной кожистой оторочки хвостовой нитью, вследствие чего граница между концом хвоста и хвостовой нитью обозначена резко. У кавказской формы хвостовая нить имеет такой же вид как у типичной *meridionalis*.

тверждено, то число так называемых «ледниковых реликтов» в Кавказском крае увеличится еще на одну форму.

Если *Molge vulgaris lantzi* является пришельцем из севера, то это должно отразиться на ее распределении в Кавказском крае. Прежде всего следует ожидать найти эту форму в Предкавказье (конечно не в степях, а в предгорьях) и на Главном хребте. Из этой части Кавказского края имеется в Музее Грузии только 2 взрослых самца (экз. *e*), которые, несмотря на позднее время (23. VIII по новому стилю) сохранили значительную часть своего брачного наряда. Если коллекторы обратят внимание на это животное, оно будет несомненно найдено и в других местах. Предкавказье и Главный хребет вообще нуждаются в фаунистическом исследовании, так как оттуда по многим классам животных нет совсем материала в Музеях.

По черноморскому побережью вдоль Главного хребта эта форма встречается повидимому нередко. L. Lantz нашел ее в Новороссийске, Никольский приводит ее из Гагр (экземп. *a* в колл. Музея Грузии), Пицунды, Сухумского окр. (2 экз. там же, *b*) и Сухум-кале. Для Поти она приведена Никольским, и там же была найдена Lantz'ом. Никольский указывает ее для Кутаиса. Вдоль Черноморского побережья она подвигается далеко к югу. Никольский приводит ее для Батума, а в Музее Грузии имеется 2 молодых экземпляра из Натанеби, Батумской обл. (экс. *d*). В окрестностях Боржома нашел ее L. Lantz; Никольский приводит ее для Бакуриани (из этой местности хранится 7 экз. *e* в Муз. Грузии). В восточном Закавказье она найдена в Ленкорани, откуда ее приводит Никольский.

Все приведенные выше местонахождения не противоречат нашей гипотезе; но Никольский приводит один экземпляр находившийся в Зоологическом Музее Акад. Наук СССР с этикеткой «Армения». Местонахождение это подает повод к сомнению в верности нашего предположения. Трудно в самом деле вообразить, чтобы «ледниковый реликт» мог проникнуть на Армянское Нагорье. Не говорит ли это скорее в пользу связи кавказской формы с итальянской через Малую Азию? Оставим будущим исследователям Армении задачу разрешения

вопроса о присутствии там этой формы; отметим лишь, что даже Никольский, определивший кавказскую форму как *meridionalis* и этим доказавший, что допускает существование связи с Италией, приводя это местонахождение, добавляет: «мне кажется сомнительным местонахождение „Армения“¹.

¹) *Herpetologia caucasica*, p. 238. Сомнение Никольского кажется мне вполне законным, приняв во внимание неопределенность места лова. Коллектор, очевидно, не сейчас же написал этикетку, а потом не мог вспомнить точно, где животное было поймано. При таких обстоятельствах сделать ошибку легко, если коллектор собирал во многих местностях кавказского края.

F. VIERHAPPER (Wien).

UEBER EINIGE KRITISCHE ERIGERON-SIPPEN AUS DEM
KAUKASUS.

Im Jahre 1913 erhielt ich vom Kaukasischen Museum in Tiflis eine grosse *Erigeron*-Kollektion aus dem Kaukasus behufs Durchsicht und Bestimmung zugesendet. Der bald hernach erfolgende Ausbruch des grossen Krieges verzögerte damals die Erledigung dieser Angelegenheit, die dann auch noch lange nachher zu keinem Abschlusse kam. Inzwischen ist es mir aber doch gelungen, die Bearbeitung des Materiales zu beenden, und ich bin hiebei zu Ergebnissen gelangt, die sich zum Teil mit den in meiner «Monographie der alpinen *Erigeron*-Arten Europas und Vorderasiens» (in *Beih. z. Bot. Zentralbl.* XIX. II 3, 1905) niedergelegten nicht ganz decken, zum Teil ganz neu sind. Und diese Ergebnisse habe ich nun, soweit sie zur Ergänzung und Berichtigung meiner genannten Monographie dienen können, zusammengefasst und möchte sie hiermit der Oeffentlichkeit übergeben. Bei meinen Untersuchungen stand mir ausser den Wiener Herbarien auch das kaukasische Material des Botanischen Hauptgartens (Direktor B. Issatschenko) in Leningrad zur Verfügung, dessen Leitung ich hiemit ebenso wie der des Kaukasischen Museums in Tiflis für die freundliche Ueberlassung ihrer Schätze wärmstens danke.

Die Gattung oder, wenn man will, Untergattung oder Sektion *Trimorpha* Cass. ist im Kaukasus durch die beiden Arten *T. alpina* (L.) Vierh. und *T. acris* (L.) Vierh. vertreten, deren erstere die Sectio *Macroglossae* Vierh., letztere die Sectio *Brachyglossae* Vierh. der als Gattung aufgefassten Gruppe vertritt.

Von ihnen ist *T. alpina* im Kaukasus offenbar eine seltene Pflanze. Ich sah nur von wenigen Oertlichkeiten Belege, die teils in meiner Monographie verzeichnet sind, teils sich im Leningrader Herbarium befinden, während das Tifliser kein einziges Exemplar enthält. Die von mir gesehenen Belege entsprechen alle der typischen Form *gracilis* Vierh., wie sie in den Alpen die häufigste ist. Eigene Rassen hat *T. alpina* im Kaukasus nicht ausgegliedert.

Vom Formenkreis der *T. acris* kommt, ausser deren Typus auch die leicht von ihr auseinanderzuhaltende und mindestens als Unterart zu wertende *orientalis* Boiss. Diagn. Ser. 2. III+p. 7, 1856 sub *Erigeron*=*Erigeron acris confertum* Boiss., Flor. or. III 1875 p. 166 vor und ist von recht weiter Verbreitung. Sie unterscheidet sich von normaler *acris* durch ob der kürzeren Stielung der Köpfchen gedrungenere Gesamtinfloreszenzen, mehr aufrechte Blätter und eine grössere Anzahl weiblicher Randblüten mit längeren Zungen. Es kann diese in den vorderasiatischen Gebirgen endemische Sippe keineswegs lediglich als Höhenvariante der *acris* s. s. angesehen werden. Im Tifliser Material ist sie von mehreren Oertlichkeiten vertreten.

Bei Betrachtung der Gattung *Erigeron* im engeren Sinne oder bei weiterer Fassung des Genus-Begriffes, Untergattung oder Sektion *Euerigeron* im Sinne Boissiers (Flor. or.) sehen wir von *E. canadensis* L. seiner systematischen und geographischen Sonderstellung wegen ab. Seine Heimat ist Amerika, von wo aus er sich die ganze Welt erobert hat. Auch in den Kaukasusländern ist er, wie schon aus dem Tifliser Herbarium hervorgeht, weit verbreitet. Von den eigentlichen, ausdauernden Vertretern der Sektion kommen zu den schon lange aus dem Kaukasus bekannten Arten, dem weit nach Innerasien reichenden *E. pulchellus* Willd., dem spezifisch kaukasisch-vorderasiatischen *E. caucasicus* Stev. und dem arktisch-vorderasiatischen *E. uniflorus* L. auf Grund von Belegen des Tifliser Herbars der mitteleuropäische *E. polymorphus* Scop. und der neuzubeschreibende endemische *E. Schalbusii* Vierh. als neue Bürger der Flora des Kaukasus.

Während die beiden letztgenannten Arten im Gebiete eine sehr beschränkte Verbreitung haben, indem sie nur von je einer Oertlichkeit bekannt sind, von denen die des *E. Schalbusii* sein ganzes Areal ausmacht, sind die ersten drei weit und dicht ver-

breitet. Von ihnen zeichnet sich *E. pulchellus* (Willd. Spec. plant. III. III. 1804 p. 2019) DC. Prodr. V 1836 p. 287 durch verhältnismässig beträchtliche Veränderlichkeit aus, die sich vor allem in der Art der Behaarung der grünen Organe, der Höhe der Stengel, Zahl und Grösse der Köpfehen, der Form der Stengelblätter, Farbe der Hüllen und der Zungen der Randblüten, der Länge der letzteren u. s. w. äussert. Von diesen Merkmalen sind jedoch durchaus nicht alle geeignet, gut umgrenzte Formen der Art zu kennzeichnen. Am ehesten trifft dies noch bei der Art der Bekleidung der Stengel, Laub- und Hüllblätter zu, indem diese bei einer Rasse durch den Besitz einer grösseren Zahl köpfehentragender Kurzhaare drüsig, bei einer zweiten dagegen, die viel häufiger ist, drüsenlos sind, indem die Kurzhaare in eine Spitze ausgehen und der Köpfehen entbehren. Ich halte die letztere für den Typus des *E. pulchellus* und bezeichne die erstere als var. *glanduloso-hirsutus* und beschreibe die beiden, wie folgt:

a) *typicus* Vierh.—Indumentum caulium, foliorum, squamarum involucri pili longi simplices \pm multi et parvi \pm multi simplices.

b) *glanduloso-hirsutus* Vierh.—Indumentum caulium, foliorum, squamarum involucri pili longi simplices \pm multi et parvi \pm multi glanduliferi.

Von den 58 verschiedenen Belegen des Tifliser Materiales gehören 48 der Form a und nur 10 der Form b an.

Nach der Höhe der Stengel ist namentlich eine Form hervorzuheben, die durch ihre grossen Ausmasse in dieser Hinsicht weit über den Rahmen der normalen Variationsweite hinausgreift; während diese zumeist zwischen etwa 10—30 cm schwankt, erreicht eine Rasse aus Svanetien—Quellen des Ingur-Flusses, Comm. Uschkul 6000—8000' leg. Schelkownikov 1912—Stengelhöhen von 40—50 cm, doch kommen neben solchen riesigen auch einköpfige Stöcke mit normalen Stengeldimensionen vor.—Willdenow hat den *E. pulchellus* als einköpfig «caule unifloro» beschrieben, und er tritt in der That am häufigsten einköpfig auf, doch sind mehr- bis zu 5-köpfige Exemplare keine Seltenheit und es haben denn auch Sommer und Levier eine Form *polycephalus* aufgestellt nach Belegen die gleichfalls aus Svanetien (in jugo Latpari inter flumina Hippum et Ingur.... Sommer et Levier, It. Cauc. 648 Herb. Leningrad) stammen und der eben erwähnten höchsten-

geligen Form sehr nahe stehen. Die Köpchengrösse schwankt zwischen kleineren Werten bei schwachen und grösseren bei kräftigen Pflanzen. Auch mehrköpfige Exemplare brauchen, wie die robusten Pflanzen aus Svanetien zeigen, nichts an Grösse der Köpfe einzubüssen. Manchmal kann Kleinheit dieser Organe auch durch den Einschlag einer kleinerköpfigen Art—*E. caucasicus* oder *uniflorus*—induziert sein. Von den Blättern sind namentlich die des Stengels auch Länge und Breite recht veränderlich. Kurze, an der Basis stark verbreiterte, fast einförmige Gestalten erinnern an die für *caucasicus* bezeichnenden und haben auch vielleicht dessen Einkreuzung ihre Entstehung zu verdanken, wie etwa die des Beleges von Abchasia, Distr. Sotschi, Mons Pschitza, in pratis alpinis G. Woronow, It. abch. 1912 N° 10164. Der Farbenton des Involukrums ist, wenn er nicht durch ein allzustarkes graues Haarkleid verborgen ist, grün oder purpurn und demgemäss, mitzunehmendem Authokyangehalt, die Zungen der Randblätter von hellerem oder dunklerem Purpurrot. Die Form *leucactis* Boiss., Flor. or. III. p. 164 ist durch schneeweisse Zungen ausgezeichnet. Die Länge der Zungen ist nur sehr wenig veränderlich; auffällige Kürze deutet auf den Einschlag einer der kurzzüngigen Arten *caucasicus* oder *uniflorus*.

E. caucasicus Steven (*Mem. soc. nat. Mosc.* IV 1813 p. 63), die zweite im Kaukasus verbreitete *Euerigeron*-Art, ist in jeder Beziehung viel weniger veränderlich als *pulchellus*, so wenig, dass es geradezu schwer fällt, von ihm Formen zu unterscheiden. Im Indument seiner grünen Organe konnte ich niemals Köpfehaare beobachten. Neben einköpfigen kommen auch zwei- bis mehrköpfige Stengel vor, und zwar in viel höherem Prozentsatze als bei *pulchellus*, indem sie über die einköpfigen überwiegen, während es bei diesem gerade umgekehrt ist. Höhe der Stengel, Grösse der Köpfe, Farbe der Hüllen und Zungen und die Länge der letzteren schwanken in ganz engen Grenzen und auch die Variationen in der Blattbreite sind so nichtssagend, dass ich *E. amphibolus* Ledebour (*Flor. Ross.* II 1844—1846 p. 486), der sich nach diesem Autor von *E. caucasicus* nur durch schmalere Stengelblätter mit nicht umfassendem Grunde unterscheidet, nachdem ich im Leningrader Herbar Originalbelege des letzteren gesehen habe, von diesem kaum als Form, geschweige denn als Art aus-

einanderzuhalten vermag. Die Vermutung, dass sich *E. caucasicus* und *amphibolus* sehr nahe stehen, habe ich schon in meiner Monographie ausgesprochen. Da ich mich nunmehr von der Identität der beiden überzeugt habe, muss ich zur einwandfreien Bekennung der kaukasischen Pflanze dem Namen *caucasicus* Stev. als dem viel älteren vor *amphibolus* Led. den Vorzug geben.

Von *E. polymorphus* Scop., der mir aus Vorderasien bisher nur vom Erdschias-Dagh bekannt war, liegen im Tifliser Herbar fünf schlanke, einköpfige Individuen neben einem Exemplar von *E. caucasicus* unter der Etikette: Abchasia occid.—Mons Kutysch. Prata alp. lapidosa 6100' leg. G. Woronow 29 Julio, 11 Augusto 1905. N° 611.

E. uniflorus variiert im Kaukasus insbesondere nach den Dimensionen seiner Stengel, Blätter und Köpfchen, indem neben normalwüchsigen Formen von mittleren Ausmassen der genannten Organe auch zwergwüchsige, auffallend kleinköpfige vorkommen. Die Extreme sind aber durch Zwischenformen verbunden.

E. Schalbusii, den ich hier als neue beschreibe, unterscheidet sich von *uniflorus* vor allem durch die beiderseits starke Behaarung der Blattflächen, deren meiste gegen die Spitze verschmälert und nicht spatelig verbreitert sind, sowie durch die relativ viel grössere Länge der Blätter. Durch die beiden letzteren Merkmale weicht er auch von dem ihm zweifellos zunächst stehenden *E. argaeus* Vierh. vom Erdschias-Dagh ab, mit dem er in der Art der Behaarung der Blätter vollkommen übereinstimmt. Es folgt nun die Diagnose unserer Art:

Erigeron Schalbusii Vierh. sp. n.

Nanus. Caules usque 6 cm. alti, erecti vel parum curvati, semper simplices, monocephali. Folia cinerascenti-vididia, basaliū ima spatulata, cetera lamina oblonge elliptico-spatulata sensim in petiolū angustata, in apicem obtusiusculum angustata caulina 4—6, forma his similia, internodiis ± longiora. Squamae ca 60, involucrium lanato-villosum, cinereum formantes, anguste lineari-lanceolatae, usque 7 mm. longae, 4 mm. latae, apicibus refractis interdum purpureis exceptis virides. Indumentum caulium, foliorum, squamarum pili simplices magni plurimi, glanduliferis parvis perpaucis im-

mixtis. Caules per totam longitudinem, folia in utraque pagina et in margine dense, squamae extus et in margine densissime, intus laxae pilosae. Capitula parva. Flores ligulati ca 180, colore? ligulis ca 3 mm longis, tubulosi multi.

Schalbus, legit Radde 29 Juni 1885 als «*Erig. Alpinum* L. var. *monocephala* Trautv., var. *eriocephala* Ledeb. und var. *pulchella* Trautv.

A specie *E. Argaeus* Vierh. (Mon. p. 516) proxime affini, quacum imprimis foliorum lamina in utraque pagina dense pilosa congruit, differt foliis longioribus, capitula superantibus et laminis in apicem angustatis nec exacte spatulatis et involucris densius pilosis.

Durch Bastardierung sind allem Anschein nach alle drei häufigeren kaukasischen Arten miteinander verknüpft. Es lassen sich unschwer die Kombinationen *E. pulchellus* × *caucasicus*; *pulchellus* × *uniflorus* und *E. caucasicus* × *uniflorus* ausenanderhalten, die meist in Gesellschaft ihrer wahrscheinlichen Stammeltern aufzutreten scheinen. Auch lässt sich die Vermutung, dass auch Rückkreuzungen zur einen oder anderen Elternart vorkommen, nicht von der Hand weisen.

1. *Erigeron pulchellus* (W.) DC. × *caucasicus* Stev. = *E. Raddeanus* Vierh.

Statura mediocri. Caules ± erecti, 10—27 cm alti. Folia basalia ± anguste oblongo-spatulata (usque 12 cm longa), petiolo lamina usque 1 cm lata brevior—ei aequilongo; caulina complura (6—20). Involucri squamae (50—80) erectae, ± anguste lineari-lanceolatae, 5,5—10 mm longae, 0,7—1 mm latae. Indumentum caulium, foliorum, involucri pili simplices longi, brevibus simplicibus vel glanduliferis ± large intermixtis. Flores ligulati numerosi, 100—ultra 200, ligulis roseis—lilacinis, 10—15 mm longis, 0,8—1,5 mm latis, tubulosi permulti.

A) Indumentum caulium, foliorum, involucri pili simplices longiores et—in hisce quidem—glanduliferi breves. Folia viridia. Capitula mediocri magnitudine. Involucra obscure purpureo-fusca.

a) Caulis simplex, bicephalus. Folia caulina internodiis subaequilonga, inferiora basalibus similia, sensim in superiora sessilia

transeuntia, summa ovato-triangularia. Praeter capitulum terminale axillare unicum a folio caulino subsummo suffultum breviter pedicellatum. Indumentum caulium, foliorum, involucri pili glanduliferi permulti, simplicibus multo longioribus subpaucis intermixtis, caulibus per totam longitudinem, folia in utraque pagina et in margine, squamae extus et in margine sparsius pilosae

1. f. *pseudocauasicus* Vierh. Guria

Ardassenow.

b) Caules simplices vel ramosi, 1—4 cephalii. Folia caulina internodiis longiora, inferiora basalibus similia sensim in superiora sessilia transeuntia; summa anguste obovato-lanceolata. Capitula lateralia in caulibus summo pedicellis usque 35 mm longis suffulta, prophyllis 2, caulinis summis brevioribus, forma similibus praedita. Indumentum caulium, foliorum, involucri pili glanduliferi breves et simplices multo longiores multi. Caules per totam longitudinem, folia in utraque pagina et in margine squamae extus et in margine piloso-glandulosae

2. f. *pleiocephalus* Vierh.

Dschwari Woseli. Radde 13. VII. 1876 pro *Erig. pulchellum* Willd.

B) Indumentum caulium, foliorum, involucri pili simplices longiores multi, brevioribus in caulibus foliisque simplicibus, in involucri et partim in pedicellis glanduliferis intermixtis. Folia cinerascenti-viridia. Capitula supermediocri magnitudine. Involucrum ± obscure cinerascenti-viride.

Caules a medio ramosi, 4—6 cephalii. Folia caulina inferiora internodiis longiora, oblongo-lanceolata sensim in superiora transeuntia. Capitula lateralia ± longe pedicellata, pedicelli imi prophyllis 3—2 anguste lanceolatis praediti, usque 9 cm, summi nudi usque 3,5—2,5 mm longi. Caules per totam longitudinem, folia in utraque pagina et in margine hirsuta, squamae extus et in margine glanduloso-hirsutae

3. f. *pseudopulchellus* Vierh.

Suanetia. Foris fl. Ingur cacum. Uschkul, 7000—8000'. In glareosis; leg. A. B. Schelkovnikov 1. VIII. 1911.

C) Indumentum caulium, foliorum, involucri pili simplices longi, brevibus multis simplicibus ± dense intermixtis. Folia viridia. Capitula submediocri magnitudine. Involucra cinerascenti-viridia—viridia.

Caules simplices, 1—vel a medio ramosi, 2—3 cephalii. Folia

anguste oblongo-lanceolata, caulina inferiora internodiis longiora, superiora aequilonga, pedicelli imi prophyllis 5—2 praediti, usque 10 cm longi. Caules per totam longitudinem, folia in utraque pagina et in margine, squamae extus et in margine \pm dense hirsutae 4. f. *eglandulosus* Vierh.

1. Transcaucasia. Prov. Batum. Distr. Arthvin. Mons Kurdevan, in pratis alpinis. G. Woronow, Itinera transcaucasica 1911. N° 5489.—2. Transcaucasia. Prov. Batum. Distr. Arthvin. In pratis alpinis mtis Arsiani inter Sachre et Mansurat. G. Woronow, It. transcauc. 1911 N° 5492.—3? Grosser Ararat. Kup—göl. 11000'. Radde 8 Aug. 1871—72.

A sp. *E. pulchellus* omnes formae capitulis \pm minoribus ligulisque brevioribus, *pseudopulchellus* praeterea squamis angustioribus pappisque involucrium excedentibus, a sp. *E. caucasicus* omnes ligulis longioribus, priores tres praeterea pilis glanduliferis praesentibus et *pseudopulchellus* etiam capitulis maioribus divergunt. F. *pseudocaucasicus caucasicus*, *pseudopulchellus pulchello* maxime accedunt, dum *pleiocephalus* et *eglandulosus* quasi intermedii sunt.

2. *Erigeron pulchellus* (W.) DC. ~~*uniflorus*~~ L. = *E. Schelkovnikovii* Vierh.

Statura media. Caules erecti, simplices, monocephali. Folia cinerascenti-viridia, basalia oblongo-spatulata, usque 3,5 cm longa, 5,5 mm lata, petiolo lamina obtuse subapiculata usque dimidio breviora, caulina acuta, superiora sessilia, sensim decrescentia, squamae involucrium cinerascenti-hirsutum formantes \pm arcte adpressae, extus obscure virides, in apicem saepe reflexam utraque pagina obscure purpuream acuminatae, 4,5—6,5 mm longae, 0,8—1,2 mm latae, exteriores latiores, interiores angustiores, longiores, lineari-lanceolatae. Indumentum caulis pili simplices magni longi, tenues, parvis multis intermixtis, foliorum imprimis magni, squamarum paene tantum magni; albi, usque 1,6 mm longi. Caules basi sparsius, ad apicem densius hirsuti, folia \pm dense, basalia in facie laxius hirsutiuscula glabrescentia, involucria dense cinerascenti-hirsuta. Capitula submedia. Flores tubulosi multi.

a) Humilior. Caules 10 cm alti, graciles, folia caulina 6, in-

ternodiis longiora, aequilonga vel (summum) breviora, usque 2,3 cm longa. Capitula parva. Squamae involucri cinerascenti-hirsutum formantes, 4,6—6,5 mm longae, 0,8—1,2 mm latae. Flores ligulati ca 80, ligulis roseo-lilacinis, ca 6 mm longis, 1,2 mm latis. Sparsius pilosus f. *brevifolius* Vierh.

Karabagh. Montes Murov-dagh: ad cacumen Giamysh, 12200'. leg. A. B. Schelkovnikov, 17. VII. 1909. Inter parentes.

b) *Elatior*. Caules 12 cm alti, robustiores. Folia caulina 10, internodiis ± longiora, usque 7 cm longa. Capitula media. Squamae involucri cinereo-hirsutum formantes, 6,5—7 mm longae, 1 mm latae. Flores ligulati ca 120, ligulis colore?, 6 mm longis, 1,25 mm latis. Densius pilosus f. *longifolius* Vierh.

Mingrelia. In districtu calcareo ad pedem montis Askhi, 6000'. leg. A. B. Schelkovnikov 29. VI. 1911.

A sp. *E. pulchellus* capitulis minoribus ligulisque brevioribus, a sp. *E. uniflorus* ligulis longioribus et forma a. foliis basalibus angustioribus, non distincte spatulatis, forma b. statura robustiore, capitulis maioribus, foliis caulinis pluribus multoque longioribus. Forma a sp. *E. uniflorus* magis affinis, forma b. inter parentes medium tenens.

3. *Erigeron caucasicus* Stev. ~~×~~ *uniflorus* L. = *E. Woronowii* Vierh.

Statura media, caules 7—13 cm alti, erecti vel (juveniles) curvati, simplices, monocephali. Folia cinerascenti viridia, basalia spatulata, usque 6 cm longa, 8,5 mm lata, lamina obtuse subapiculata, in petiolum duplo vel plus breviora ± sensim attenuata vel vix petiolata, caulina 6—9, conferta internodiis multo longiora, ad apicem longitudine sensim decrescentia, ima basalibus similia, cuneata, media et superiora ellipsoidea vel oblongo-ovata, maxima usque 4 cm longa, 1,5 cm lata. Capitula mediocri magnitudine. Squamae usque ca 86 involucri cinereum, hirsutissimum formantes, ± arcte sibi adpressae, extus obscure virides, in apicem tenuem, reflexum, in utraque pagina obscure purpureum acuminatae, 8,5—10 mm longae, usque 1,5 mm latae, exteriores latius, interiores angustius lineari-lanceolatae. Indumentum caulis, foliorum, squamarum pili simplices magni longi, tenuibus ± paucis intermixtis.

Caules dense, folia in margine densiuscule, in laminis sparse, involucri squamae extus et in marginibus densissime pilosae. Capitula media. Flores ligulati ca? 150, ligulis purpureis, ca 8 mm longis, 1 mm latis, tubulosi multi.

1. Abchasia. Distr. Sotschi. Mons Pschitza, in pratis alpinis. G. Woronow. Iter abchasicum 1912, N° 10165.—2. Mingrelia. Jugum Natachtasch. 8000'. leg. A. B. Schelkovnikov, 9. VII. 1911.—3. Svanetia. In districtu calcareo ad pedem montis Askhi 6000'. leg. A. B. Schelkovnikov 29. VI. 1911.

A sp. *E. caucasicus* imprimis involucri squamis multo longius hirsutis, in apice reflexis nec erectis, a sp. *E. uniflorus* statura robustiore, foliis caulinis pluribus, multo maioribus, ad basin latioribus, capitulis maioribus diversus.

J. ROUCHADZÉ.

NOTICE SUR LES BELEMNITES ET LES NAUTILUS
DE L'APTIEN DE KOUTAIS.

Au cours des années 1923—27 j'ai pu récolter dans les environs immédiats de la ville de Koutaïs (Géorgie occidentale) de riches matériaux de la faune aptienne, comprenant surtout des Cephalopodes, les autres classes de fossiles n'étant représentées dans le gisement que d'une façon sporadique.

L'étude de cette faune, entreprise dès 1927 au laboratoire de «l'Institut Géologique de Géorgie» à Tiflis, fut terminée l'été 1929, au Musée du «Comité Géologique d'URSS» à Léninegrad, où je fus envoyé par le «Musée de Géorgie», pour poursuivre mes recherches.

Les résultats de l'étude de cette faune seront publiés ultérieurement dans une monographie spéciale, et je ne décris dans le présent article que quelques formes de Belemnites et de Nautilus, qui se rencontrent le plus fréquemment dans les terrains étudiés.

Je considère de mon devoir d'exprimer ici ma profonde reconnaissance à M-r le professeur A. Djanélidzé, directeur de «l'Institut Géologique de Géorgie», au Conseil du «Musée de Géorgie» et à M-r P. I. Stépanoff, directeur du Musée du «Comité Géologique URSS», pour l'aide précieux qu'ils m'ont prêté au cours de mon travail.

BELEMNOIDEA.

BELEMNITES.

Gen. **Hibolites** Monf.

Les Bélémnites du genre Hibolites, jouent un rôle important dans la faune aptienne de Koutaïs; ils y sont abondants, surtout

en individus, mais assez rares en espèces. Dans ma collection je ne distingue que quatre espèces d'Hibolites, appartenant exclusivement au groupe de *H. semicanaliculatus* Blainv. (=en partie Neohibolites Stol.). Ce sont:

H. semicanaliculatus Blainv.

H. longus Schwetzo

H. moderatus Schwetz.

H. brevis Schwetz.

Parmi ces formes, la première est commune dans les terrains aptiens typiques, tandis que les trois autres sont limitées pour le moment aux régions caucasiennes.

HIBOLITES SEMICANALICULATUS Blainv.

Pl. I fig. 1a—b.

- 1827 *Belemnites semicanaliculatus* Blainville, Mémoires sur les Bélémnites, p. 67, Pl. I, fig. 13.
- 1897 *Belemnites semicanaliculatus* Karakasch, in: Inostranzeff, Au travers de la chaîne principale du Caucase, p. 87, Pl. IV, fig. 1 a, b, (non fig. 2).
- 1913 *Hibolites semicanaliculatus* Schwetzo W. M., Les Belemnites infracrétacés de l'Abkhasie: *Annuaire géologique et minéralogique de Russie*, v. XV, livr. 2—3, pp. 62 et 71, Pl. V fig. 2 a, b, 8 c.

Dimensions.

Longueur totale du rostre	78+x mm	?	mm
» du sillon	47	»	45 »
» de l'alvéole	25	»	23 »
Distance de l'extrémité du sillon à l'alvéole	22	»	22 »
» de l'alvéole à l'extrémité inf. du rostre	51+x	»	? »
Diamètre latéral de la partie alvéolaire	11	»	11 »
» dorso-ventral	12	»	12 »
» latéral de la partie inférieure du rostre	13	»	? »
» dorso-ventral	10	»	? »

H. semicanaliculatus Blainv. est une forme allongée, à diamètre peu rétréci vers l'extrémité supérieure, accusant une compression dorso-ventrale dans la partie inférieure du rostre et une compression latérale dans sa partie alvéolaire, longue de 25 à 30 mm environ. Le fossile porte un sillon longitudinal profond et long, dépassant l'alvéole de 20 mm seulement, mais beaucoup plus éloigné de l'extrémité inférieure du rostre.

Outre de légères variations dans les rapports des dimensions, mes échantillons diffèrent du type de Blainville, par un rostre plus élancé, montrant ainsi des affinités avec *H. elegans* Schwetz., qui en diffère cependant par un rostre plus élancé encore et par un alvéole moins profond.

H. semicanaliculatus Blainv. se rencontre fréquemment dans l'Aptien du Caucase (Daghestan, Géorgie occidentale).

HIBOLITES LONGUS Schwetz.

Pl. I fig. 2a-b, 3.

1913 *Hibolites longus* Schwetzw, Op. cit., pp. 59 et 70. Pl. V, fig. 1 a, b, c, d, e, f; 8 b.

1927 *Neohibolites longus* Rengarten, V. La faune des Dépôts crétacés de la région d'Assa-Kambilewka, Caucase du Nord: *Mém. du Comité Géologique*, Livr. 147, p. 39.

Dimensions.

Longueur totale du rostre	85 mm.	80 mm.
» du sillon	(?) 44 »	(?) 39 »
» de l'alvéole	22 »	20 »
Distance de l'extrémité du sillon à l'alvéole	22 »	19 »
» de l'alvéole à l'extrémité inf. du rostre	63 »	60 »
Diamètre latéral de la partie alvéolaire	? »	10,5 »
» dorso-ventral » »	? »	11,5 »
» latéral de la partie inf. du rostre	10 »	11 »
» dorso-ventral » » » »	9 »	10 »

Les échantillons, représentant en grande partie des individus jeunes et que je rapporte à *H. longus* Schwetz., ne sont malheureusement qu'assez imparfaitement conservés. Ils coïncident mieux,

par les rapports des dimensions, avec les formes jeunes et typiques figurées et décrites par Schwetzoff (loc. cit. Pl. V, fig. 1 c—d; 1 e—f.). L'espèce peut être définie de la manière suivante: fossile allongé, légèrement rétréci vers l'extrémité supérieure, accusant une compression latérale sensible de la partie alvéolaire et une compression dorso-ventrale de l'extrémité inférieure du rostre. L'alvéole est bien profond et le sillon ne le dépasse que de 25 mm. D'après Schwetzoff, il existe des affinités incontestables entre *H. longus* Schwetz. et *H. Ewaloli* Str., ce dernier différant seulement par un rostre plus allongé.

H. longus Schwetz. paraît être assez fréquemment répandu dans l'Aptien de différents sites du Caucase; il a été signalé à Gagry, à Koutaïs et dans la région d'Assa-Kambilewka.

HIBOLITES MODERATUS Schwetz.

Pl. I fig. 4 a—b, 5.

1913 *Hibolites moderatus* Schwetzoff, Op. cit., pp. 61 et 70.
Pl. V fig. 4 a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, 8 d.

Dimensions.	mm.	mm.	mm.	mm.
Longueur totale du rostre	45	46	48	55
» du sillon	8	10,5	11	14,5
» de l'alvéole	7	9,5	8,5	11
Distance de l'extrémité du sillon à l'alvéole	2	2,5	2,5	3,5
» de l'alvéole à l'extrémité inf. du rostre	37	42,2	37,5	42,2
Diamètre latéral de la partie alvéolaire	5	6	6,5	7,5
» dorso-ventral » »	5	6	7	7
» latéral de la partie inf. du rostre	7,5	7	8	8
» dorso-ventral » » »	7	7	8,5	8

L'espèce *H. moderatus* Schwetz. est représentée dans ma collection par une demi-douzaine d'échantillons jeunes qui coïncident d'une façon presque absolue avec les types décrits et figurés par Schwetzoff. Ce sont des formes très courtes, fusiformes, à sections presque rondes et à sillons très courts, dépassant l'alvéole de 2 à 3 mm environ et ne se rétrécissant que très peu vers l'extrémité supérieure du rostre.

D'après Schwet zoff, cette espèce a quelques affinités avec *H. minor* Stol., duquel elle se distingue seulement par un rostre plus élançé et par un alvéole plus court.

H. moderatus Schwet z. n'a été signalé jusqu'à présent que dans les calcaires marneux de Psirtska (Nouvel Athos) et de Koutaïs, représentant un niveau inférieur de l'Aptien.

HIBOLITES BREVIS Schwet z.

Pl. I fig. 6 et 7 a—b.

1913 *Hibolites brevis* Schwet z, Op. cit., pp. 58 et 71, Pl. V, fig. 5 a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, 8 f.

Dimensions.	mm.	mm.
Longueur totale du rostre	50+x	55
» du sillon	37+x	27+x
» de l'alvéole	15+x	21,5+x
Distance de l'extrémité du sillon à l'alvéole	6	5
« de l'alvéole à l'extrémité du rostre	37	32
Diamètre latéral de la partie alvéolaire	12	12
» dorso-ventral » »	11	13,5
» latéral de la partie inf. du rostre	13,5	13,5
» dorso-ventral » » »	10,5	12

H. brevis Schwet z. est rare dans ma collection; il y est représenté seulement par deux individus incomplets, différant un peu du type de l'espèce par les rapports des dimensions. Ce sont des formes courtes, trapues, à sections presque rondes, n'accusant ni rétrécissement de l'extrémité supérieure, ni aplatissement dorso-ventral du rostre. L'alvéole est long, et ce sillon court ne le dépasse guère en longueur. Cette espèce diffère bien de *H. semicanaliculatus* Blainv. par un rostre beaucoup plus court, à section ronde et à sillon court. Ses affinités avec *H. Strombecki* Mul. et *H. minor* Stol. paraissent être plus grandes, s'exprimant dans la forme extérieure du rostre et dans la longueur du sillon, qui ne dépasse pas de beaucoup l'alvéole; *H. brevis* Schwet z. se distingue d'eux cependant par un rostre moins raccourci et moins fusiforme. L'espèce en question a été signalée dans les calcaires marneux de l'Aptien de Gagry, de la région Kharagoouli et de Koutaïs.

NAUTILOIDEA.

NAUTILIDAE.

Gen. *Nautilus* Breynius 1732 (Linnaeus 1768).

Dans l'Aptien de Koutaïs, les représentants du genre *Nautilus* sont presque aussi abondants que les *Hibolites*; les formes du groupe de *N. radiatus* Sow. y sont prépondérantes. Ce groupe caractérisé par le développement minime de l'ombilic et par ses côtes fortes, sinueuses et en partie dichotomiques, prend son origine dans les étages inférieurs du Néocomien, mais se multiplie surtout dans l'Aptien. Parmi les formes, fréquentes à Koutaïs, on peut citer:

N. radiatus Sow.

N. Neckerianus Pict.

Nautilus sp. ind.

Par contre, les formes du groupe de *N. Tskaltsithelensis* n. sp. sont, paraît-il, beaucoup plus rares ou mêmes exceptionnelles. Ce groupe est représenté pour le moment par une seule espèce du même nom.

Tout en montrant certaines affinités par son ornementation avec le groupe précédent, il en diffère cependant par un ombilic largement ouvert et par une ligne de suture beaucoup plus compliquée.

NAUTILUS RADIATUS Sow.

1822 *Nautilus radiatus* Sowerby, Mineral Conchology t. IV, Pl. 351.

1842 *Nautilus radiatus* d'Orbigny, Paléont. Franç., Terrains Crétacés. Céphalopodes p. 81, Pl. 14, fig. 1—1a.

Dimensions:	mm.	mm.	mm.	mm.
Diamètre du fossile	180 (100)	115 (100)	107 (100)	96 (100)
Hauteur du tour	95 (0,49)	63 (0,55)	59 (0,55)	55 (0,57)
Largeur. » »	120 (0,67)	72 (0,63)	64 (0,62)	57 (0,60)
Largeur de l'ombilic	30 (0,17)	19 (0,17)	18 (0,17)	17 (0,17)

Les fossiles que je rattache à *N. radiatus* Sow. sont de taille moyenne, et la plupart ont subi des déformations, qui n'empêchent cependant pas de voir leurs caractères spécifiques.

La section des tours (fig. 1) est subelliptique, plus large que haute, arrondie sur la région externe et abrupte sur le bord ombilical. Les tours se recouvrent fortement et par conséquent l'ombilic reste peu développé, occupant seulement $\frac{1}{6}$ du diamètre total de l'individu.

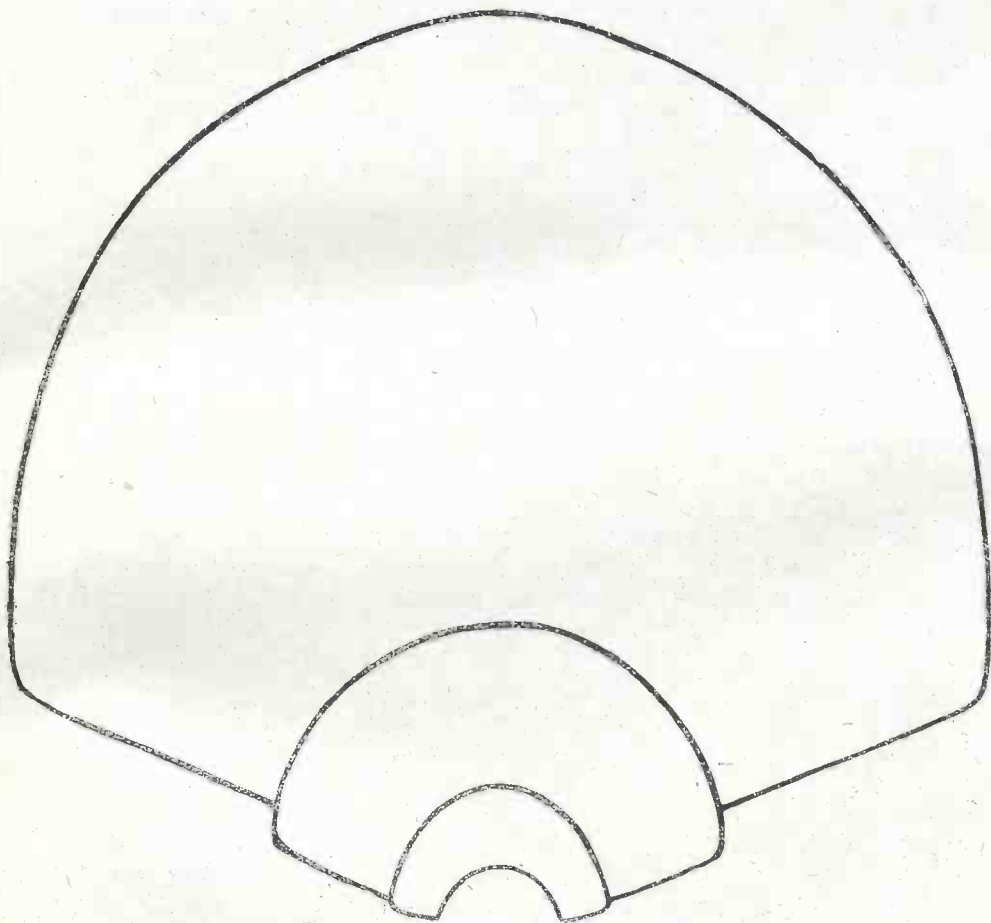

Fig. 1.

La surface du fossile est ornée de côtes fortes, obtuses, sinueuses, inclinées en avant sur le milieu des flancs, et en arrière sur la région externe, où elles forment un angle de 130° à 145° . Elles se dichotomisent généralement, pour la première fois vers le bord ombilical et pour la seconde fois vers le milieu des flancs.

La chambre d'habitation n'est conservée qu'en partie.

La ligne de suture est simple, légèrement sinueuse.

Le siphon est subcentral.

Mon grand échantillon est identique au type de Sowerby, tandis que les autres en diffèrent par l'épaisseur moindre, rappelant plutôt le type de d'Orbigny, qui à mon avis établit la transition vers *N. Neckerianus* Pict.

Cette espèce est fréquente à Koutaïs, comme dans tous les terrains aptiens typiques.

NAUTILUS NECKERIANUS Pict.

Pl. II, fig. 1.

- 1836 *Nautilus radiatus* Fitton (non Sowerby). Lower greensand fossils: *Geolog. Transactions* p. 367.
- 1847 *Nautilus Neckerianus* Pictet et Roux, Description des Mollusques fossiles, qui se trouvent dans les grès verts des environs de Genève pp. 16 et 547, Pl. I. fig. 9.
- 1850 *Nautilus Neckerianus* d'Orbigny. Prodrôme de Paléontologie stratigraphique Universelle p. 122.
- 1857 *Nautilus Neckerianus* Pictet et Renévier. Descrip. des fossiles des terrains Aptiens de la Perte du Rhône et des environs de S-te-Croix: *Matériaux pour la Paléontologie Suisse*, Sér. 1, p. 21.
- 1859 *Nautilus Neckerianus* Pictet et Campiche, Description des fossiles des terrains créacés des environs de S-te-Croix: *Matériaux pour la Paléont. Suisse* v. I, p. 132, Pl. XVI.
- 1883 *Nautilus bifurcatus* Uhlig, Die Céphalopodenfauna der Wernsdorfer Schichten: *Denkschrift d. math. natur. Klasse d. Akademie d. Wissenschaft.* Bd. XLVI, s. 54, Taf. II, fig. 7, Wien.
- 1899 *Nautilus Neckerianus* Antula, Ueber die Kreidefossilien des Kaukasus, mit allgem. Überblick üb. d. Entwicklung der Sedimentbildungen d. Kaukasus: *Beit. z. Paläont. und Geol. Oesterreich-Ungarns u. d. Orients*, Bd. XII, Hef. I, s. 94.

- 1906 *Nautilus Neckerianus* Jacob et Tobler, Etude strat. et Pal. du Gault de la vallée de la Engelberger Aa.: *Mém. de la soc. paléont. Suisse*, v. XXXIII, p. 17.
- 1913 *Nautilus Neckerianus* Sinzow J. Beiträge z. Kenntniss der unteren Kreidenablagerungen des Nordkavkasus: *Mém. du Musée géol. de Pierre le Grand près l'Acad. Imp. des Sciences*, v. VII, p. 107. Pl. V, fig. 4—4 a.
- 1914 *Nautilus Neckerianus* Kasansky P. Descript. d'une collection des Céphalopodes des terrains Crétacés du Daghestan: *Bul. de l'Inst. techn. de Tomsk* vol. XXXIII, № 4, p. 126.
- 1915 *Nautilus Neckerianus* Kilian et Reboul, La faune de l'Aptien inférieur des environs de Montélimar: *Mém. pour servir à l'explication de la carte géolog. dét. de la France*, 1915, p. 16.

Dimensions.	mm.	mm.	mm.	mm.
Diamètre du fossile	101 (100)	90 (100)	78 (100)	68 (100)
Hauteur du tour	65 (0,65)	55 (0,64)	50 (0,64)	41 (0,60)
Largeur » »	62 (0,62)	?	48,5 (0,62)	40 (0,60)
Largeur de l'ombilic	7 (0,07)	6 (0,07)	5 (0,07)	5 (0,06)

L'espèce *N. Neckerianus* Pict. est bien représentée dans l'Aptien de Koutaïs. J'ai à ma disposition plus d'une douzaine d'échantillons, dont la plupart ont, malheureusement, subi des déformations. L'individu de 101 mm. de diamètre, figuré dans ce travail, est cependant à l'état normal et laisse bien voir les traits caractéristiques de l'espèce.

Il diffère surtout de *N. radiatus* Sow. par la section (fig. 2) elliptique plus haute que large des tours, qui se recouvrent ici davantage, montrant de la sorte un ombilic fort petit, occupant moins d'une dixième du diamètre total du fossile.

Son ornementation est fort semblable à celle de *N. radiatus* Sow. Elle consiste en côtes fortes, sinueuses, inclinées en avant sur le milieu des flancs, et en arrière sur le bord ombilical et la région externe, où elles forment un angle de 130° à 140°. Les côtes

principales au nombre de 15 par tour, se bifurquent le plus souvent en deux branches égales vers le bord ombilical, et plus rarement une seconde fois, vers le milieu des flancs. Quelques côtes seulement peuvent rester simples.

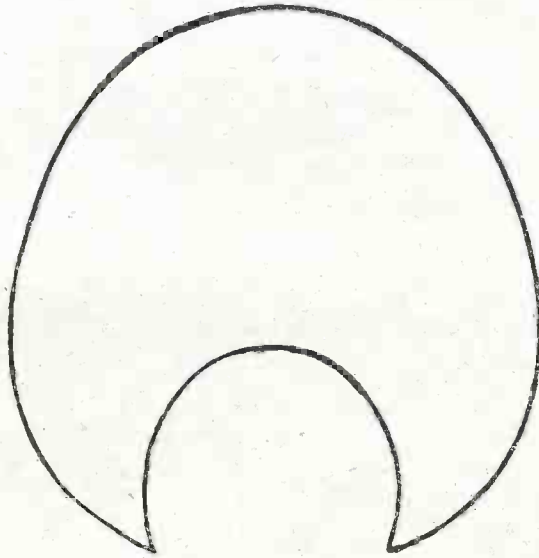

Fig. 2.

Mes échantillons de 101 mm. et de 68 mm. de diamètre, montrent quelques variations dans l'ornementation: sur les tours internes les côtes sont plus vagues et s'effacent vers l'ombilic, tandis que sur la chambre d'habitation elles sont plus marquées.

La chambre d'habitation est visible en grande partie.

Le siphon est subcentral.

La ligne de suture est simple, présentant des sinuosités peu marquées. Cette espèce rappelle encore *N. bifurcatus* Ooster, par sa forme générale et l'ornementation, mais s'en distingue par une section des tours plus épaisse et par des côtes un peu plus espacées.

Cette espèce, commune dans les terrains aptiens typiques de l'Europe occidentale, a été maintes fois signalée au Caucase par Antula (Khodjal-makhi) Favre (Koutaïs), Kasansky [(Lavaschi), Sinzow et etc.

NAUTILUS sp. ind.

Pl. II, fig. 2.

Dimensions.

Diamètre du fossile	98 mm. (100)	à 70 mm. (100)
Hauteur du tour	57 » (0,58)	48 » (0,58)
Largeur » »	30 » (0,30)	20 » (0,28)
Largeur de l'ombilic	3 » (0,03)	2 » (0,03)

Le fossile en question présente des tours fortement comprimés dans le sens latéral (fig. 3) et un ombilic très réduit dans ses dimensions. Son ornementation diffère de celle de *N. Neckerianus* Pict. par ses côtes principales plus nombreuses, arrivant jusqu'à 20 par tour et se divisant pour la plupart en deux branches égales vers le bord ombilical. Ces côtes s'inclinent en arrière, passant sur la région externe, y formant un angle très aigu, mais ne subissant pas d'autres modifications.

La position du siphon, la forme de l'ouverture ainsi que la longueur de la chambre d'habitation sont inconnues.

Ce Nautilé a de commun avec *N. Neckerianus* Pict., la forme générale et la largeur réduite de l'ombilic, mais s'en distingue nettement par les côtes plus espacées sur le pourtour externe et par la section beaucoup plus plate des tours.

Cette forme paraît être très rare dans le gisement fossilifère de Koutaïs.

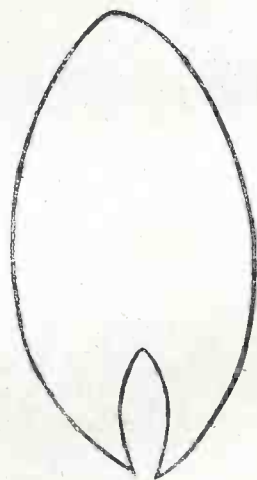

Fig. 3.

NAUTILUS TSKALTSITHELENSIS n. sp.

Pl. III.

Dimensions.

Diamètre du fossile	228 mm. (100)	à 98 mm. (100)
Hauteur du tour	113 » (0,49)	45 » (0,46)
Largeur » »	105 » (0,46)	45 » (0,46)
Largeur de l'ombilic	64 » (0,286)	25 » (0,265)

Sous le nom de *N. tskaltsithelensis* n. sp. je décris ici une

forme de grande taille, se rencontrant rarement dans les terrains étudiés. Le fossile en question, quoique incomplet, présente cependant bien des caractères spécifiques.

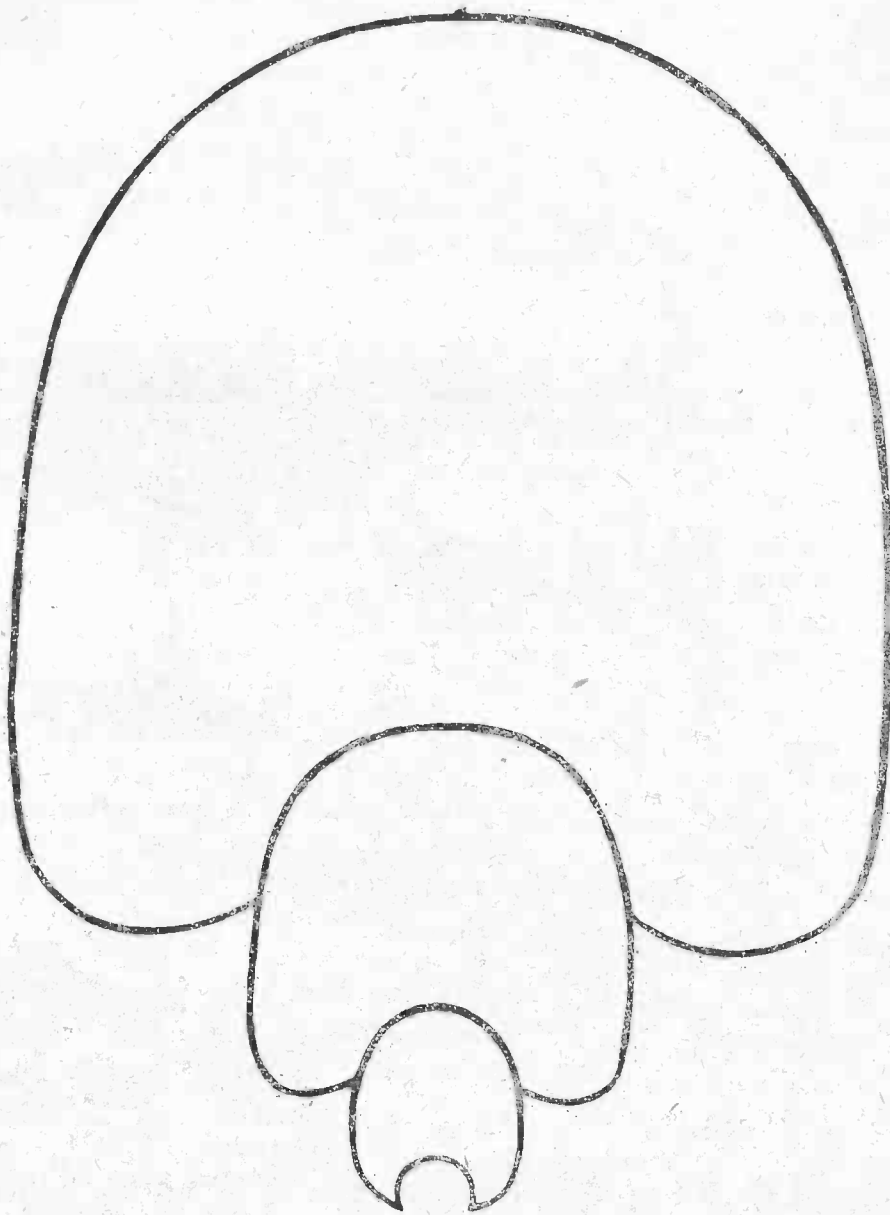

Fig. 4.

Ce Nautilite a des tours internes à section subtrapézoïde (fig. 4) aussi haute que large, arrondie sur la région externe et le bord ombilical, mais quand le fossile atteint un diamètre de 100 mm., la hauteur augmente davantage, la largeur restant, sans modification. La section devient de la sorte un peu aplatie et persiste telle jusqu'à ce que l'individu atteigne sa taille définitive. Les tours se recouvrent beaucoup moins que dans les formes déjà étudiées, laissant voir un ombilic largement ouvert, occupant presque un tiers (0,286) du diamètre total et s'élargissant davantage avec l'âge.

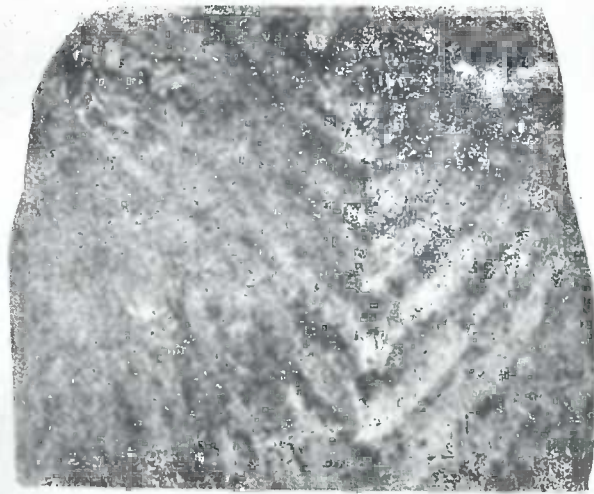

Fig. 5.

L'ornementation du fossile se caractérise par son apparition tardive; les tours internes, par exemple, ne montrent pas de traces de côtes. C'est seulement après que la coquille a atteint un diamètre de 70 mm., que l'ornementation apparaît en forme de côtes vagues, se fortifiant de plus en plus avec l'âge. Celles-ci s'inclinent en avant sur le bord ombilical et la marge externe, tandis que sur le milieu des flancs elles sont inclinées en arrière ainsi que sur le pourtour externe où elles forment un angle de 80° à 85° (fig. 5). Parmi 66 côtes (33 sur un demi tour) principales qu'on voit commencer vers le bord ombilical, quelques unes seulement restent simples, les autres se divisent généralement en deux, rarement

en trois, branches égales et on compte ainsi plus de 140 côtes secondaires fortes et espacées sur le pourtour externe.

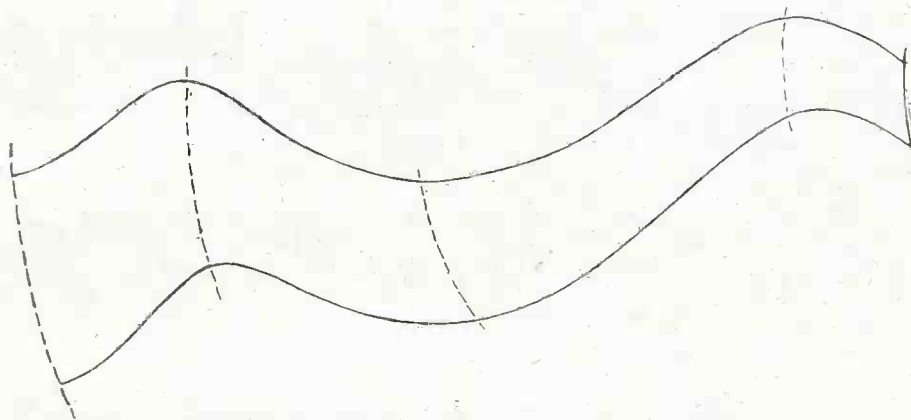

Fig. 6.

La ligne de suture (fig. 6) de *N. tsqaltsithelensis* n. sp. est beaucoup plus compliqué, que celles des formes du groupe de *N. radiatus* Sow. Cette complication se manifeste dans l'apparition de sinuosités assez marquées.

La position du siphon est subcentrale.

La chambre d'habitation étant conservée seulement en partie, la bouche n'est pas visible.

N. tsqaltsithelensis n. sp. appartient probablement à un groupe à part; il paraît être rare dans le gisement fossilifère de Koutaïs.

დოკ. გ. ნიორაძე.

ზემოავჭალის სამარე.

სამარის აღმოჩენა და მისი ინვენტარი.

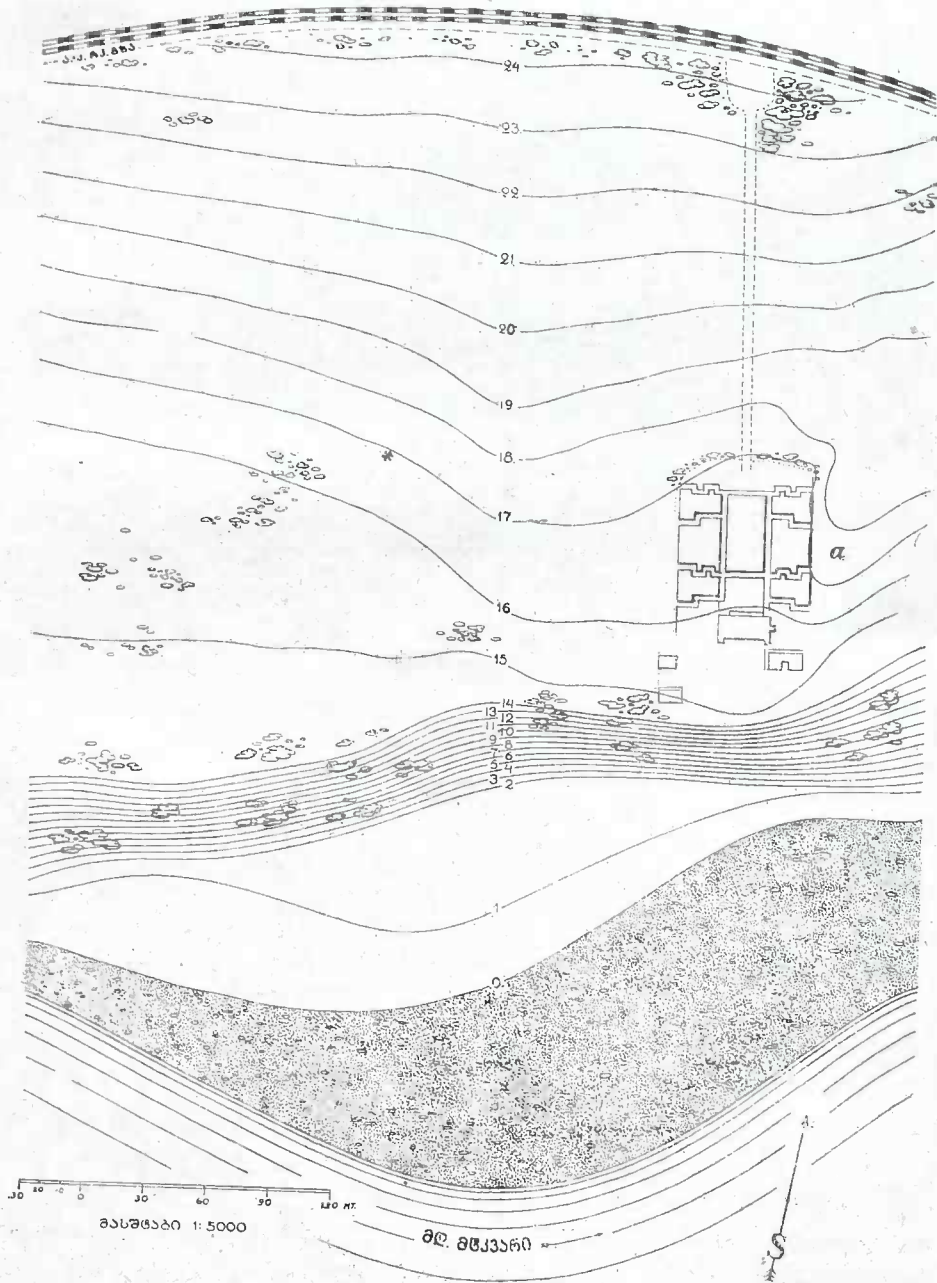
1927 წლის დეკემბერში საქართველოს მუზეუმში მოქ. ბიქტორ მელქაძემ განაცხადა, ზემოავჭალაში (12 კმ ტფილისიდან) ბავშთა ახალშენის მიდამოში, მიწის გადამრუნების დროს, მუშები პოულობენ ადამიანის ძვლებს, თიხის ჭურჭლის და ბრინჯაოს ნამტვრევებსო.

მუზეუმის დავალებით მაშინვე გავემგზავრე ნახსენები ადგილის დასაზვერავად. მისვლისთანავე ჩემთვის ცხადი გახდა, რომ მუშებს სასაფლაოს უმეტესი ნაწილი გადაებრუნებიათ, რასაც მოწმობდა მიწის ზემოპირზე გაბნეული აუარებელი თიხის ჭურჭლის ნამტვრევები და ადამიანის ძვლები. ცხადი იყო აგრეთვე, რომ სასაფლაო ღრმად არ იყო მიწაში, ვინაიდან მიწის გადამრუნება ხდებოდა 55 cm სიღრმეზე. მიწის გადამრუნებამდე სასაფლაო არა ერთხელ ყოფილა დაზიანებული, რადგან ეს ადგილი დიდი ხნის განმავლობაში სახნავ მიწად იყო გამოყენებული.

გადამრუნებულ მიწაზე მე შევუდექი სანიმუშო ორმოების ამოღებას. ერთს მათგანში, რომელიც ბავშთა ახალშენის მთავარ შენობას დასავლეთის მიმართულებით 140 m მანძილზე იყო დაშორებული (სურ. 1), 65 cm სიღრმეზე, ახალი ალუვიონის ეგრეთწოდებულ ლიოსის მაგვარ დანალექ მეოთხეულის ფორმაციის ფენში (სურ. 2 c), გამოჩნდა გატეხილი დოქის ნაპირები (სურ. 3 A).

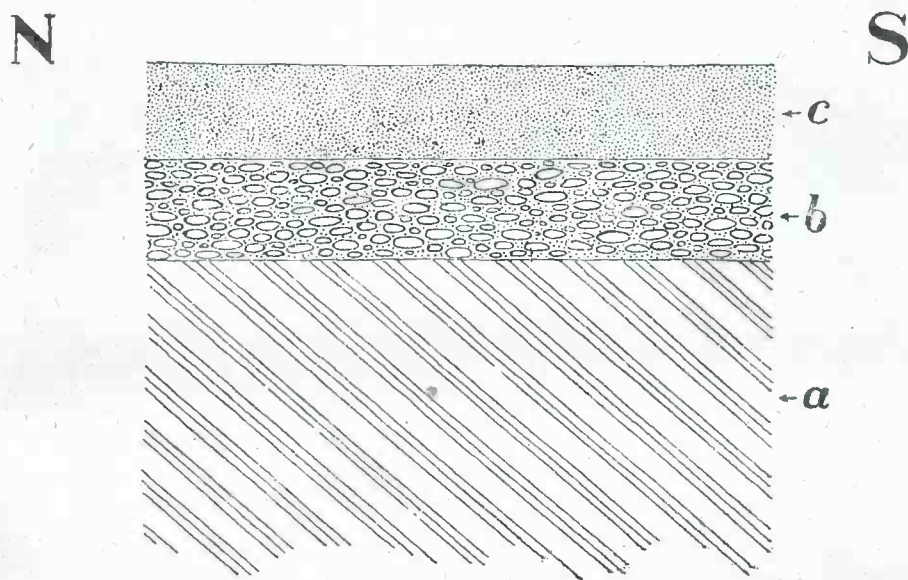
როგორც შემდეგში გამოირკვა, ამ ახალ ალუვიონს ქვეშ (სურ. 2 c) მისდევდა ხვინჯა-რიყის ქვის ფენი—ძველი ალუვიონი¹ (სურ. 2 b), რომელიც უთანხმოდ ზედ ედო ოლიგოცენის დანაოჭებულ ქვიშა-ქვას (სურ. 2 a). უნდა ვიფიქროთ, რომ ახალი ალუვიონის

¹) მტკვრის ყოფილი ტერასი.

სურ. 1. ხემოავკალის ბავშთა ახალშენის მიდამოს გეგმა. ვარსკვლავით აღნიშნულია სამარის ადგილმდებარეობა; a—ახალშენის მთავარი შენობა. ჰორიზონტალები მოცემულია მეტრებში.

მიწა არის იქვე მახლობელი გორაკებიდან ნაკადების მიერ ჩამორეცხილი.

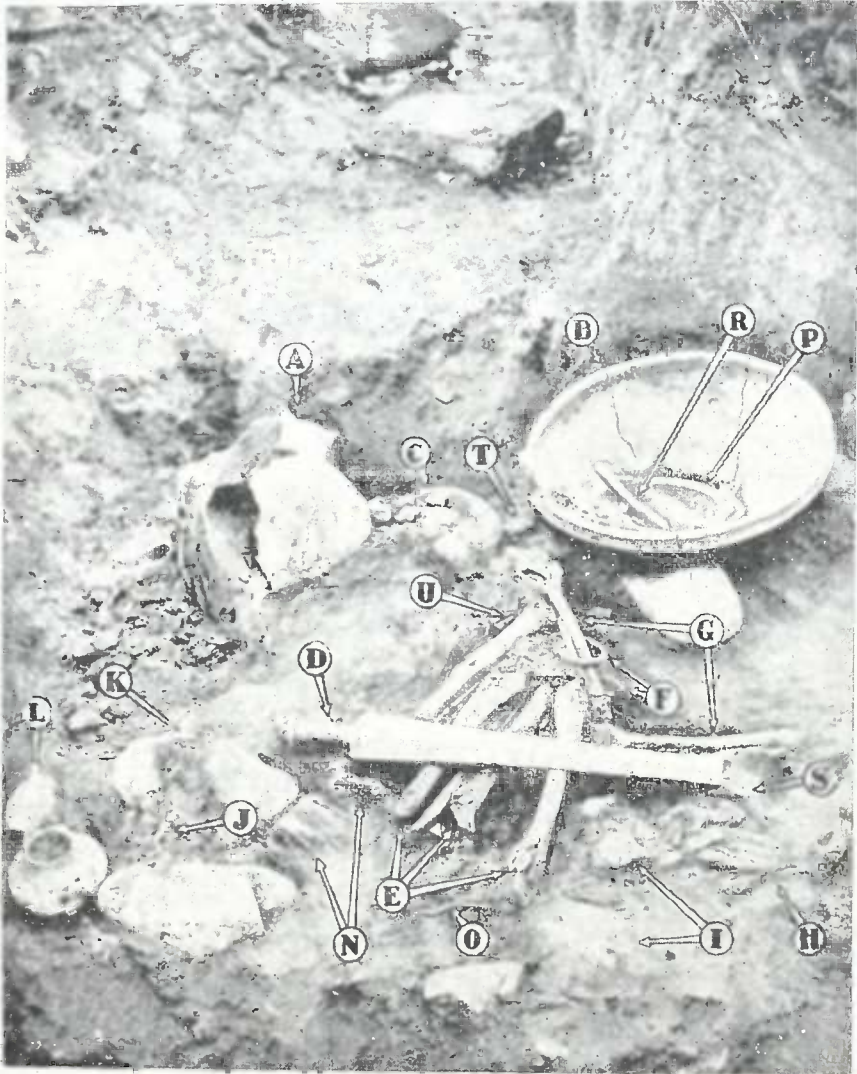
სურ. 2. a—ოლიგოცენის ქვიშა-ქვა, b—მეოთხეულის ნარიყალი (ძველი ალუვიონი) და c—თანამედროვე ფორმაციის ლიოსისებური ნალექი (ახალი ალუვიონი).

ეტყობოდა, რომ მიწის ბრუნების დროს გატეხილმა დოქმა არ მიიქცია მუშების ყურადღება და მით განადგურებას გადაარჩა მის გასწვრივ და ქვემოთ მდებარე ნივთები. არც მუშებს მოუსურვებიათ ამ ადგილის უფრო ღრმად გათხრა, რადგან მათთვის ეს საჭიროებას არ შეადგენდა.

მე მაშინვე შევეუდექი ნაპოვნი დოქის პრეპარაციას და მის გარშემო მდებარე მიწა მეტად თხელ ფენებად, პატარა ზომის ფუნჯების საშუალებით, ერთი მეორეს გადავაცილე.

მალე გამოჩნდა სხვა ნივთებიც; გამოჩნდა თიხის ფიალი (სურ. 3 B), თავის ქალა (სურ. 3 C), ბრინჯაოს ბოლოკვეთილი მახვილი (სურ. 3 D) და მის ქვეშ მდებარე ფეხების (სურ. 3 E) და მარცხენა მკლავის (სურ. 3 G) ძვლები და წინა-მხარზედ წამოცმული ორი ბრინჯაოს სამაჯური (სურ. 2 F); მახვილის ბოლოსთან ახლოს გამოჩნდა ნეკნების ძვლები—costae (სურ. 3 H) და მენჯის (pelvis) ნაწილები (სურ. 3 I). მახვილის ტართან ახლოს, ორ რიყის ქვას შუა, გამოჩნდა დანის ანუ ხანჯლის სრულებით ჟანგად ქცეული ნაშთი.

(სურ. 3 J), ბრინჯაოს თაევამობურცული, მოკლე ზომის 20 ცალი ლურსმანი (სურ. 4 a) და მრგვალი პატარა ზომის თხელი ფირფიტა სურ. 3 K და სურ. 4 b), რომლებიც ზემოხსენებული ხანჯლის ანუ

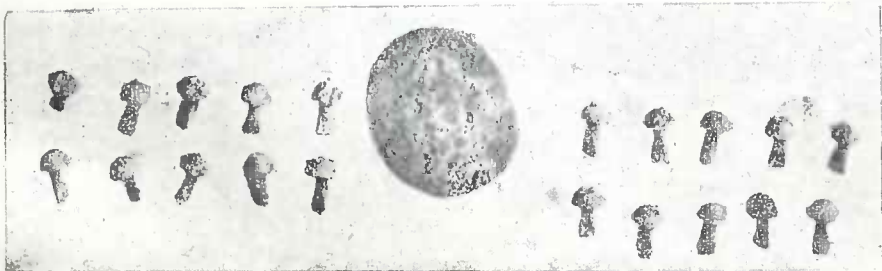
სურ. 3. ზემოაგჭალის სამარე პრეპარაციის შემდეგ.

დანის ტარის და მის ბოლოს სამკაულად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. იქვე ახლოს იყო ორი პატარა ზომის ქოთანის (სურ. 3 M და L):

მახვილის ტარის ქვეშ და მის მახლობლად იყო წინა ტერფის ძვლები — ossa metatarsalia და ფეხის ფალანგები (სურ. 3 D და N). მარცხენა ბარძაყის ძვლის ზემო თავთან (caput femoris) იყო ბრინჯაოს მახათი (სურ. 3 O).

როდესაც ფიალი გავასუფთავეთ, მიწა მოვაცილეთ, მის შიგნით გამოჩნდა პატარა ზომის თიხის ჯამი (სურ. 3) და ამ ჯამის შიგნით—მარჯვენა წინამხრის ძვლები (სურ. 3 R) და ხელის თითების ფალანგები (phalanges digitorum) ერთი გატეხილი ბრინჯაოს ბეჭდით: ფიალსა და პატარა ჯამის ნაპირებს შუა იყო ადამიანის კბილები და ქვემო ყბის ნაწილები. მახვილის ბოლოს ქვეშ აღმოჩნდა მარჯვენა მხრის (humerus) ძვალი (სურ. 3 S).

თავის ქალასა და ფიალს შუა იყო მარცხენა ხელის თითების ფალანგები და ერთ მათგანს წამოცმული ჰქონდა ბრინჯაოს ოთხი ბეჭედი (სურ. 3 T და სურ. 5). მარჯვენა ფეხის მუხლთან

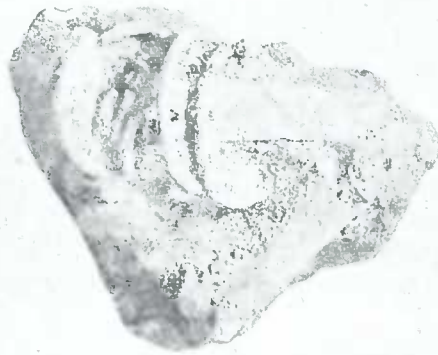
სურ. 4. ბრინჯაოს ლურსმნები და ფირფიტა (3/4 ნატ. სიდ.).

ახლოს იყო რკინის შუბი (სურ. 3 U და სურ. 6) და მის ქვეშ ცხენის კბილები ქვემო ყბით (სურ. 6)¹. ნეკნების ძვლების მარცხენა მხრის და მენჯის ძვლებს შუა ვიპოვეთ სამი ცალი ნახევარსფეროსებური ბრინჯაოს ლილი (სურ. 7), 37 ცალი სარდოლიკის (სურ. 8), ერთი ცალი კვარცის (სურ. 9), ორი ცალი მსხვილი, შუშისმაგვარი (სურ. 10) და 15 ცალი წვრილი მოცისფრო, ესეც შუშის მაგვარი მძივები (სურ. 11).

აი ყველა ის ნივთი, რომელიც ჩვენ მიერ გათხრილ სამარეში აღმოჩნდა.

¹) თუ რა ჯიშის ცხენს ეკუთვნოდა ეს კბილები, ამის გამოკვლევა ვერ შევძელით, ვინაიდან ამისათვის საჭირო შეღარებითი მასალა ადგილობრივ არ მოგვეპოვებოდა: კბილები მომცრო ზომისაა და შესაძლოა Equus caballus minor¹⁸ ს ეკუთვნოდეს.

აღნიშნული ნივთებისა და ჩონჩხის გარშემო ერთი მეტრის სიგანე მიწა გავთხარეთ, მაგრამ ვერავითარი ნაშთი ჩონჩხისა ან სხვა რაიმე საგნისა ვერ ვიპოვეთ.

სურ. 5. ხელის თითების ფალანგები და მათზე წამოცმული ბეჭდები (დაახლოვებით ნატ. სიდ.).

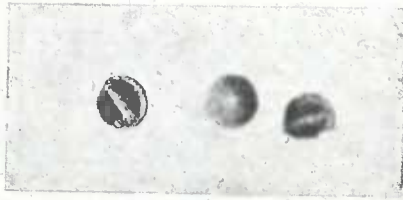
სამარის ძირი სწორი იყო და მიწის ზემო პირს 95 cm დაცილებული. მისი სიგრძე დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით

სურ. 6. რკინის შუბი და მის ქვეშ ცხენის ქვემო ყბა კბილებით ($\frac{2}{5}$ ნატ. სიდ.).

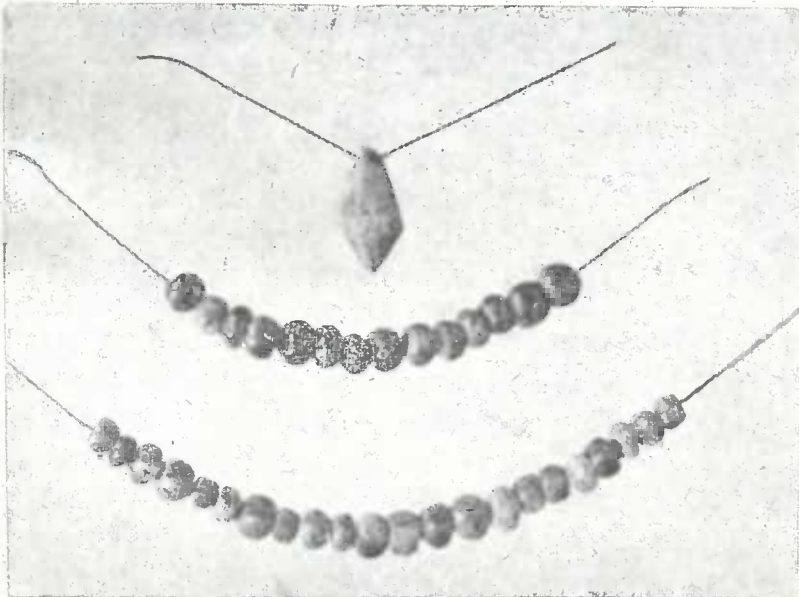
1,4 m, სიგანე — 1,3 m¹, ასე რომ სამარეს დაახლოვებით მრგვალი

¹) სამარის ძირის სიგრძე-სიგანეს ჩვენ ვანგარიშობთ დაახლოვებით იმ სიგრძის მიხედვით, რომელიც ეჭირა სამარეში მდებარე საგნებს.

სურ. 7. ბრინჯაოს ლილები (ნატ. სიდ.).

ან კვადრატული ფორმა ჰქონდა და შესაძლოა იმ რიყის ქვებით იყო შემოვლებული, რომლებიც სამარის ახლოს საკმაოდ მოიპოვებოდა. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ რიყის ქვები ჩვენ გვხვდებოდა მხოლოდ სასაფლაოს კულტურულ ფენაში იმ დროს, როდესაც მახლობლად მდებარე ადგილებში, სამარის ძირის ჰორიზონტის გასწვრივ, რიყის ქვები სრულიად არ მოიპოვებოდა. არც ამ რიყის ქვებ-

სურ. 8. სარდოლიკის მძივები (ნატ. სიდ.).

თან გვხვდებოდა სილა ან ხვინჯკა, რომ ადამიანს ეფიქრა, რომ რიყის ქვები მდინარით იყო მოტანილი და არა ადამიანის ხელით. მაგრამ, თუ როგორ ავლებდენ საფლავს რიყის ქვებს, ან რა მიზნით იყო გამოყენებული სასაფლაოსათვის ეს რიყის ქვები, ამის გამორკვევა

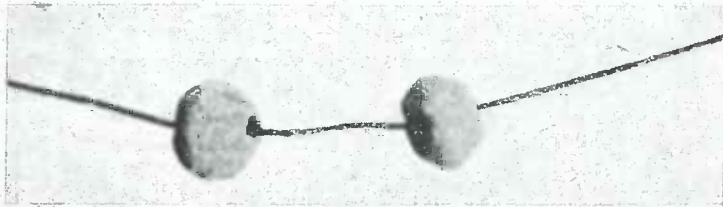
ყოვლად შეუძლებელი იყო. აგრეთვე ძნელი იყო გამორკვევა, თუ რით ხურავდენ საფლავს, რომელიც, როგორც შემდეგში დავინახავთ, მიცვალებულის დასაფლავების დროს მიწით არ იყო ამოვსებული.

სურ. 9. კვარცის მძივი (ნატ. სიდ.).

მიცვალებულის მღვთააკოვლა.

ნახევრად მტვრად ქცეული ჩონჩხის ნაშთები, რომლებსაც სპირტში გახსნილი შელლაკის საშუალებით ვამაგრებდით, გვიჩვენებდა, რომ მიცვალებული ფეხებმოკეცილი, დამჯდარი იყო სამარეში ჩასვენებული. მიცვალებულს დასაფლავების დროს მუხლებზე მახვილი დაუდევს, მარჯვნივ ცხენის ყბა¹ და შუბი, წინ კი ორ ქვაზე — რკინის დანა (ან ხანჯალი) და გარშემო თიხის ქურჭელი შემოუწყვეს; პირი სამხრეთისკენ მიუბრუნეს და ზურგით საფლავის კედელს მიაყრდნეს.

სურ. 10. შუშის მაგვარი მძივები (2 ნატ. სიდ.).

მიცვალებულის დასაფლავების დროს სამარეში მიწა არ იყო ჩაყრილი; ამას მოწმობს ძვლების ერთს ჰორიზონტზე მდებარეობა, რაც შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმის გამო, რომ სამარე მიწისგან თავისუფალი იყო და, მიცვალებულის დაშლის დროს, ყველა ძვალი სამარის ძირზე ერთს კულტურულ ფენში მოექცა.

მიცვალებული მარჯვნივ იყო გადაქანებული; თავიც მარჯვნივ ჰქონდა გადავარდნილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ, მიცვალებულის და-

¹) ყბას მშვენივრად აქვს კბილები შერჩენილი.

საფლავების დროს, სამარეს ზემოდან ხის ტოტები ან ფიცრები ჰქონდა დაფარებული და შემდეგ მიწა იყო დაყრილი.

სურ. 11. მოცისფრო შუშის მაგვარი მძივები (2 ნატ. სიდ.).

რომ მიცვალებული ფეხებ-მოკრუნჩხულად დამჯდარი იყო სამარეში ჩასვენებული, ამას ჩვენ გავარკვევთ, თუ დავაკვირდებით სურ. 12-ს. ამ სურათზე N_1 არის ფეხის, ხოლო I_1 — მენჯის ძვლის ნაშთების პროექცია ვერტიკალურ სიბრტყეზე.

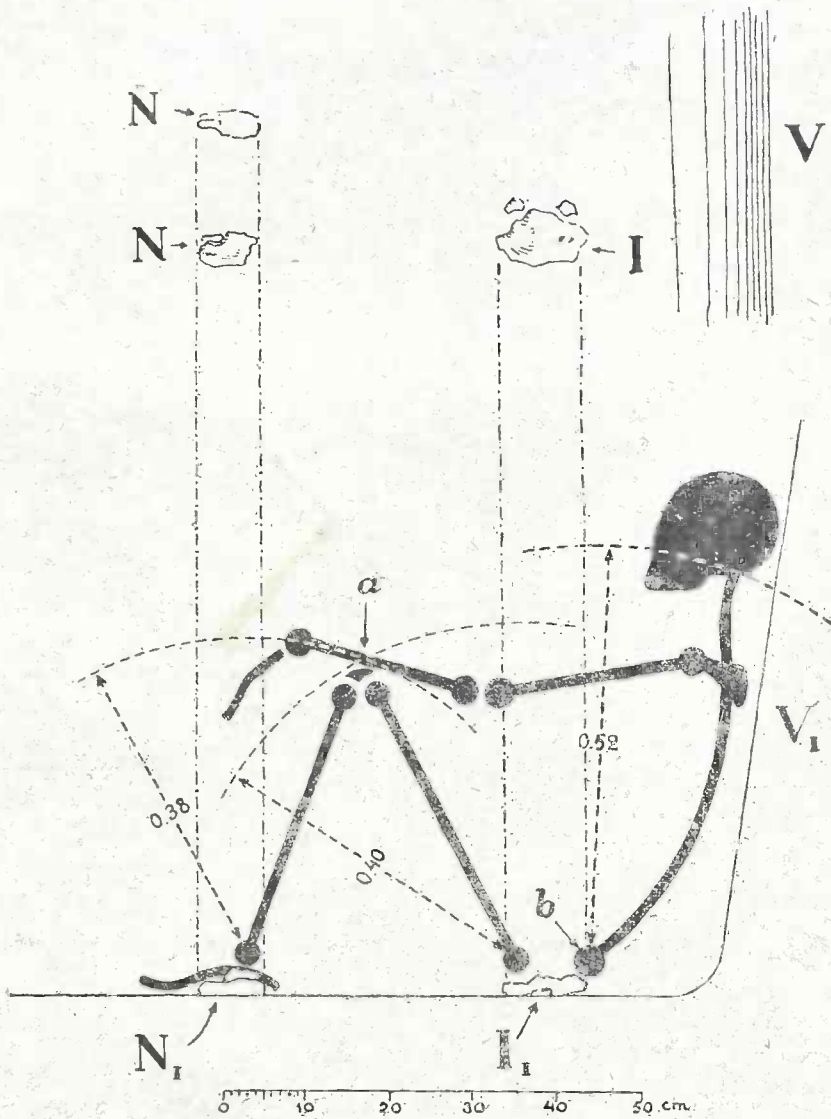
ამ ძვლების ერთი მეორესთან მდებარეობა გადმოცემული გვაქვს სამარეში აღგილობრივ გაზომის დროს.

ამავე სურათზე V_1 და V წარმოადგენს საფლავის კედელს, ხოლო N , N და I — ფეხების და მენჯის ძვლების პროექციას ჰორიზონტალურ სიბრტყეზე. რადგან ჩვენ უკვე ვიცით ფეხის და მენჯის ძვლების პროექცია და აგრეთვე დაახლოებითი ზომა ბარძაყის (femur) და დიდი წვივის (tibia) ძვლების, ამიტომ ჩვენთვის სიძნელეს არ წარმოადგენს ამ პროექციით მოენახოთ მუხლის თავის მდებარეობა. ამისთვის საკმარისია N_1 - დან (რადიუსით, რომელიც უდრის დიდი წვივის ძვლის სიგრძეს,) და I_1 - დან (რადიუსით, რომელიც უდრის ბარძაყის ძვლის სიგრძეს.) შემოვხაზოთ წრეები. ამ წრეების კვეთილის წერტილი მოგვცემს მუხლის თავის პროექციას a -ს. როდესაც a წერტილს შევუერთებთ ამ წრეების ცენტრებს, მივიღებთ სქემატიურად ბარძაყის და დიდი წვივის ძვლების მდებარეობას საპროექციო ვერტიკალურ სიბრტყეზე.

აგრეთვე ხერხემლის ძვლების მდებარეობას გამოვარკვევთ, თუ ჩვენ b წერტილიდან შემოვხაზავთ წრეს, რომლის რადიუსი (52 cm) ბაზიონის და მენჯის შუა სიგრძეს უდრის. ამ წრის და სამარის კედლის საერთო წერტილი მოგვცემს ბაზიონის მდებარეობას.

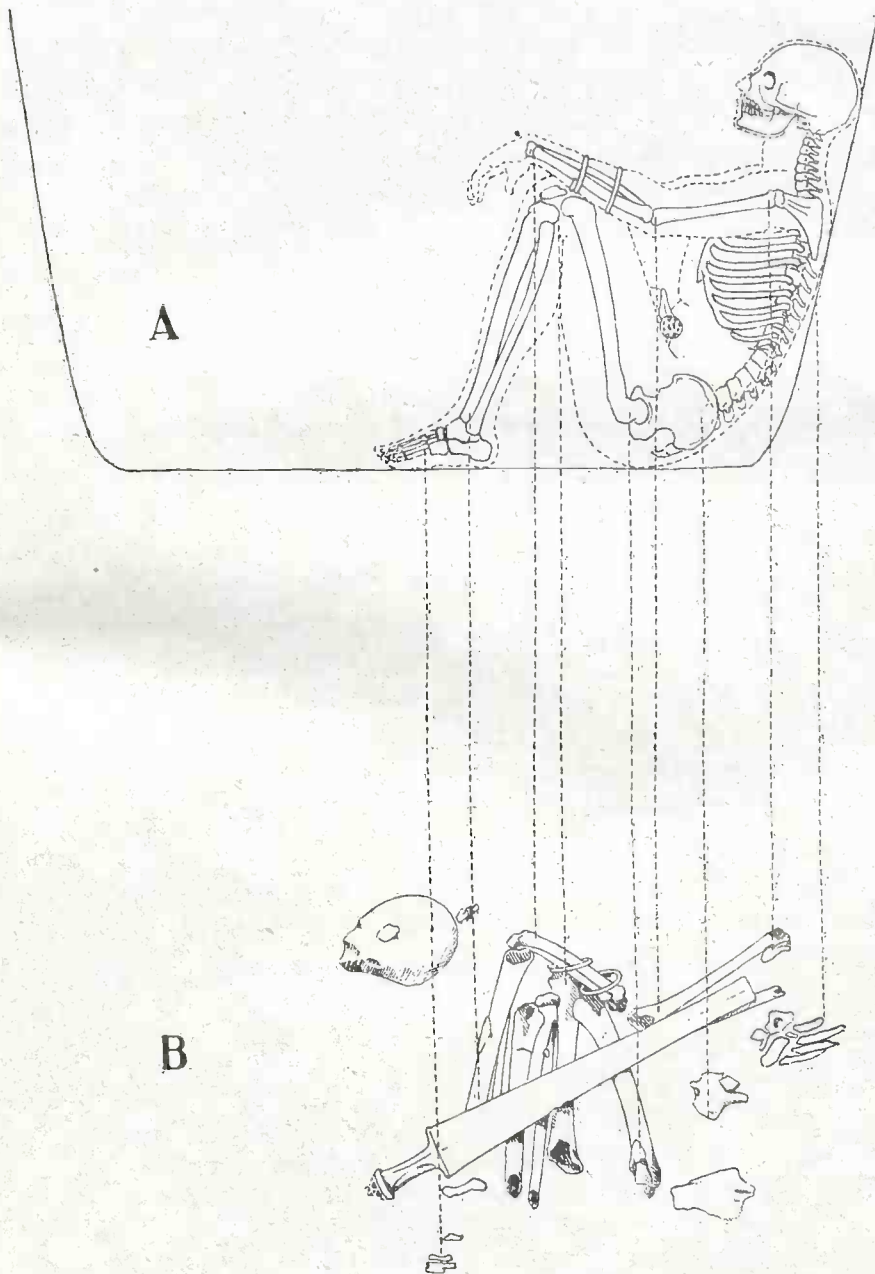
ჩვენს სურათზე ხერხემლის ძვლებსა და სამარის კედლებს შუა პატარა სივრცე დაეტოვეთ, რადგან მხედველობაში გვქონდა მიცვალეულის ტანთსამელი და ზურგის რბილი ნაწილები, რომლებიც არ მისცემდნენ საშუალებას ხერხემლის ძვლებს მჭიდროდ სამარის კედლებს მიყრდნობოდნენ.

ხელის მდებარეობა, რასაკვირველია, საკამათოა, მაგრამ ჩვენ გვგონია, რომ ხელი მიცვალბულს ისეთნაირად ჰქონდა მუხლზე დადებული, როგორც ეს ჩვენ გვაქვს სურათზე ნაჩვენები. ამგვარი

სურ. 12. სქემა ჩონჩხის რეკონსტრუქციისათვის.

წარმოდგენა მით უფრო მართლდება, თუ მხედველობაში ვიჭონიებთ გათხრების დროს აღმოჩენილი მკლავის შუა ნაწილის და მუხლის თავის ერთად მდებარეობას (სურ. 3); თანაც ხელის ამგვარი მდებარე-

სურ. 13. ზემოთ (A)—მიცვალბულის მდებარეობის რეკონსტრუქცია დასაფლავების დროს; ქვემოთ (B)—ჩონჩხის და სამარის ზოგიერთი ინვენტარის მდებარეობა პრეპარაციის შემდეგ.

რობა მჯდომარე ადამიანისათვის უფრო ბუნებრივია და მოხერხებულად.

ამ სქემის (სურ. 12) მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია მოვახდინოთ მთლიანი რეკონსტრუქცია მიცვალებულის მდებარეობისა იმ სახით, როგორც ეს იყო დასაფლავების დროს (სურ. 13 A)

ახლა, თუ ჩვენ მიერ მიღებულ რეკონსტრუქციას, რომელიც წარმოადგენს მჯდომარე ადამიანის პროექციას ვერტიკალურ სიბრტყეზე (სურ. 13 A), შევადარებთ ფოტოგრამას (სურ. 3 და სურ. 13 B), რომელიც თავის თავად მჯდომარე ადამიანის დაახლოვებითი პროექცია არის ვერტიკალურ სიბრტყეზე¹, დავინახავთ, რომ ორივე პროექცია ერთი მეორეს ეფარდება, რასაც ნათლად ვარჩევთ სურათზე პუნქტირების საშუალებით. მაშასადამე მიცვალებულის მჯდომარე მდებარეობა ჩვენთვის ცხადი ხდება არა მხოლოდ სურათიდან, არამედ პროექციების საშუალებითაც.

ჯემოავჯალის სამარის მნიშვნელობა.

მიცვალებულის მჯდომარე მდებარეობას აღნიშნავს ფ. ბაიერნი სამთავროს ეგრეთწოდებულ „ძირა სართულის“ (untere Etage) ანუ „გუმბათოვან“ (Kuppelgräber) საფლავებში²; მაგრამ მის მიერ მოყვანილი ცნობები და მტკიცება არ არის დამაკმაყოფილებელი, მით უმეტეს, რომ ფ. ბაიერნი არც ერთს ფოტოგრამას არ იძლევა მიცვალებულის ნაშთების მდებარეობის შესახებ, ხოლო მის მიერ მოცემული ორი ორმოსამარის ჩანახატი სრულიად მიუღებელია და დაუჯერებელი. ეს მეტად პრიმიტიულად შესრულებული ჩანახატები მოყვანილი აქვს ფ. ბაიერნს თავის შრომაში: Untersuchungen, S. 32. Fig. 11 und 12.

¹) ფოტოგრამა № 3 აღებული გვაქვს სამარის ნაპირიდან „ხემოდან დახედვით“.

²) Fr. Bayern, Untersuchungen über die ältesten Gräber- und Schatzfunde in Kaukasien, herausgegeben von Rud. Virchow. Supplement zu Band XVII der *Zeitschrift für Ethnologie*, S 3. (Berlin 1885).

სახელწოდება „გუმბათოვანი სამარე“ ვერ აქვს ფ. ბაიერნს მოხერხებულად ნახმარი. ამის შესახებ რუდ. ვირხოვი შენიშნავს და ამბობს, რომ უმჯობესია „Kuppelgräber“-ის მაგივრად ვიხმართო სახელწოდება «Brunnengräber». R. Virchow, Die kaukasischen und transkaukasischen Gräberfelder: *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. S. 474 (Berlin 1882). ჩვენ სრულებით ვეთანხმებით რუდ. ვირხოვს და „გუმბათოვანი“ სამარეების მაგივრად ვიტყვი „ორმოსამარეები“, მით უმეტეს, რომ ჩვენ ჯერ კიდევ არ მოგვეპოვება სარწმუნო მასალა იმის შესახებ, რომ სამთავროს სამარეებს გუმბათისებური თალი ჰქონდა.

ერთს მათგანზე (Fig. 11) სამარე წარმოდგენილია „ზემოდან დახედვით“ (Ansicht von oben), ხოლო მეორეზე — პროფილით (Fig. 12). პირველ ჩანახატზე მოცემულია თიხის ჭურჭელი, მიცვალებულის ჩონჩხი სწორად, გაჭიმული ფეხებით და მეტად გრძელი (1 m 22 cm) რკინის მახვილით, რომელიც სრულიად არ შეესაბამება სამთავროს. ორმოსამარეების კულტურას. მაშასადამე, არც ამ ჩანახატზე მოცემული დამარხვის ფორმა არის მცხადები სამთავროს უძველესი კულტურისათვის.

დაუშვათ, რომ ამ ჩანახატებზე მოცემული სამარე თავისი მახვილით და ჩონჩხის მდებარეობით დამახასიათებელია სამთავროს ორმოსამარეების უძველესი კულტურისათვის და რომ ფ. ბაიერნი იძლევა დამარხვის სრულიად გარკვეულ ფორმას. მაშინ მინც სრულიად გაუგებარი რჩება, თუ რად იძლევა ფ. ბაიერნი ამავე სამარის შეუსაბამო პროფილს (Fig. 12), რომელზედაც დამარხვის სულ სხვა ფორმა არის წარმოდგენილი. იქნებ ამ ჩანახატზე სულ სხვა პერიოდის, სულ სხვა კულტურის დამახასიათებელი სამარის პროფილია მოცემული. თუ ასეა, რომლის? ეს სრულებით არ ჩანს ფ. ბაიერნის შრომებიდან, და ამიტომ სამთავროს უძველეს ორმოსამარეებში მიცვალებულის დამარხვის ფორმა ბურუსით არის მოცული.

სიმართლე რომ ითქვას, ფ. ბაიერნს არც შეეძლო ორმოსამარეებში დამარხვის ფორმის აღდგენა, ვინაიდან ეს სამუშაო მეტად დიდ დროს, დაკვირვებას და ფაქიზს პრეპარაციას ითხოვდა. ფ. ბაიერნი სამარეების გათხრას მეტად ცოტა დროს ანდომებდა და ხანდახან სამარეში ნივთების აღმოჩენას დაქირავებულ მუშებს ანდობდა. თუ როგორი სიჩქარით აწარმოებდა ფ. ბაიერნი სამარეების გათხრას, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ მან ორი კვირის განმავლობაში შესძლო აღმოეჩინა 3 m სიღრმეზედ მდებარე ჩვიდმეტი ორმოსამარე და ამასთან დაკავშირებული ყოველგვარი სამუშაოს მოთავება¹.

აქვე უნდა გვახსოვდეს, რომ ამ ჩვიდმეტ „ძირა სართულის“ (untere Etage) ორმოსამარეებს ზემოთ მისდევდა „ზემო სართულის“ სულ სხვა ტიპის, ფიქალი ქვებით ნაკეთები აკლდამები, რომლების გათხრა და ადგილობრივ შესწავლა არა ნაკლებ დროს ითხოვდა. ორი კვირა ამგვარი რთული და საპასუხისმგებლო სამუშაოსათვის წარმოუდგენელია.

იმის დასამტკიცებლად, რომ მიცვალებული სამარეში იჯდა და არ იწვა, ფ. ბაიერნი ეყრდნობა იმ გარემოებას; რომ ჩვეულებრი-

1) Fr. Bayern, Untersuchungen, S. 30.

ვად თავის ქალა და ქვემო ყბის ძვალი იდგა მიცვალებულის ჩონჩხის გარშემო მდებარე სხვადასხვა ჭურჭლებში, სახელდობრ ყბის ძვალი — წინაში (ესე იგი ჩონჩხის წინ მდებარე ჭურჭელში), თავის ქალა — უკანაში¹.

მაგრამ ამგვარი მტკიცება ფ. ბაიერნისავე წინააღმდეგ არის მიმართული. ცხადია, თუ მიცვალებული იჯდა იმ სახით, როგორც ამას ფ. ბაიერნი გადმოგვცემს სურათზე², თავის ქალა არასგზით უკან არ დაეცემოდა; თავის ქალის სიმძიმის ცენტრი ვისცერალური ნაწილისაკენ არის გადმოწეული და ამიტომ თავის ქალა ყოველთვის წინ დაეცემოდა და არა ზურგის უკან. არც მიცვალებულის ამგვარად „დამჯდარი“ მდგომარეობა, როგორც ეს ჩახატული აქვს ფ. ბაიერნს (Fig. 12), დასაჯერებელი არაა, ვინაიდან მიცვალებული მხოლოდ ფეხების თითებზედ არის დაყრდნობილი, თუმცა ფ. ბაიერნი აღნიშნავს, რომ მიცვალებულის ამგვარ მჯდომარე მდგომარეობას თიხის ჭურჭლების გარშემო მიყუდების საშუალებით აღწევდნო³. იმ შემთხვევაში, როდესაც სამარეში არავითარი ჭურჭელი არ იყო, ხოლო მიცვალებულის ჩონჩხი მაინც მჯდომარე პოზით ერჩენებოდა, მაშინ ფ. ბაიერნი სამარეში „პოულობდა“ იმდენ ქვას, რამდენიც თავის ქალა იყო და ადასტურებდა, ვითომც ამ ქვებს ადებდენ მიცვალებულს მუხლებზედ და ამგვარი ხერხით აძლევდენ მჯდომარე პოზას⁴.

თუ როგორ ძნელია მიცვალებულის მართლაც რომ მჯდომარე პოზით დაყენება⁵, საჭიროა მოვიგონოთ ძველი პერუანელები.

რივეროს და ჩუდის გადმოცემით, მჯდომარე პოზით დასამარხავ მიცვალებულს, პერუანელები ჯერ თოკით შეჰკრავდენ და შემდეგ მიწაში, ბარძაყებს შუა, ჯოხს გაურჭობდენ, რომ გვამი გვერდზე არ გადაზრუნებულიყო⁶.

ამიტომ, თუ ყოველსავე ზემოთ აღნიშნულს. გავითვალისწინებთ, ადვილი გასაგებია, რომ ფ. ბაიერნის ნათქვამს და ნაწერს საერთოდ შეტად ფრთხილად და ეჭვის თვალით ეკიდებოდენ. გამოჩენილმა არქეოლოგმა ა. უვაროვმა სრულიად უარყო ფ. ბაიერნის ეგრეთწო-

1) Museum Caucasicum. B. V, Archeologie, S. 64, Tiflis 1902.

2) Fr. Bayern, Untersuchungen S. 32, Fig. 12.

3) Fr. Bayern, Untersuchungen. S. 31; Mus. Cauc. S. 63.

4) С. Ф. Сцепура, Опыт антропологического исследования ма-кроцефалических черепов, стр. 21—22. Тифлис 1875.

5) რასაკვირველია არა ფეხის თითებზედ დაყრდნობით.

6) შეად. Г. Обермайер, Доисторический человек, стр. 488. Москва 1913.

დებული „გუმბათოვანი“ სამარეები და, როდესაც თვით სამთავროში გათხრების ადგილზე ა. უვაროვმა ფ. ბაიერნს კონტროლი გაუკეთა, ამ უკანასკნელმა ვერაფერის გზით ვერ დაარწმუნა ა. უვაროვი „გუმბათოვანი“ საფლავების არსებობაში, რასაც შედეგად მოჰყვა ა. უვაროვის შემდეგი დასკვნა: „ვერაფითარი ქვის წრეები, ვერაფითარი თალები რიყის ქვიდან ნაშენი, როგორც ამას ფ. ბაიერნი ამტკიცებდა, ვერ შევნიშნეთ“¹.

გ. ტიზენჰაუზენი, რომელმაც ორჯერ გაარჩია ფ. ბაიერნის ნათქვამი და ნაწერი სამთავროს სასაფლაოს შესახებ, თითქმის სასაცილოდ იგდებს ფ. ბაიერნს და ამბობს, ფ. ბაიერნის დასკვნები და მოსაზრებები სულ ერთიანად უღონო და შეუწყნარებელი არისო².

თუ ჩვენ მოვიგონებთ ფ. ბაიერნის მართლაც რომ ახირებულ აზრს, ვითომც სამთავროში ნაპოვნი „შემწვარი“ ადამიანის თავის ძვლები ანთროპოფაგიას ადასტურებენ³, დავრწმუნდებით, რომ ფ. ბაიერნი მეტად ცუდად ერკვეოდა როგორც ძვლების მდგომარეობაში, აგრეთვე მათ მდებარეობაში.

ამიტომ გასაკვირველი არ არის, რომ არამც თუ ფ. ბაიერნის მტკიცება მიცვალებულის საფლავში მდებარეობის შესახებ (სადაც მას ნახევრად მტვრად ქცეულ და ერთი მეორეში არეულ-დარეულ ძვლებთან ჰქონდა საქმე), არამედ მისი დასკვნები თვით საფლავის ძირზე შემოვლებული რიყის ქვების, საფლავის ფორმისა და მისი ნაშენობის შესახებ დაუჯერებელი შეიქნა ისეთი სახელოვანი და გამოცდილი არქეოლოგისათვის, როგორც იყო ა. უვაროვი, რომელიც ფ. ბაიერნის გათხრებს არა ერთხელ დაესწრო ადგილობრივ, სამთავროში.

ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგან თვით ფ. ბაიერნის ნაწერებიდან ცხადი ხდება, რომ ის არქეოლოგიური გათხრები, რომლებიც მან აწარმოვა სამთავროში, ყოველად შეუწყნარებელია მეთოდურად.

ცალცალკე ნივთების ამოღება სამარიდან, სანამ ეს უკანასკნელი არ არის მთლიანად პრეპარირებული და არ არის გამორკვეული საერთოდ ყველა ნაშთების ერთი მეორესთან მდებარეობა, დაუშვებელია. ხოლო ფ. ბაიერნი, როგორც კი ნივთი ან რომელიმე ძვლის ნაშთი გამოჩნდებოდა, მაშინვე ამოიღებდა (ამის მაგალითები

¹) А. С. и П. С. Уваровы, Взгляд на Мдхетский могильник: *Труды Московскою Археологическою Общества*, Т. X, стр. 10. Москва 1885.

²) შეად. ილ. ჭავჭავაძე, *ერი და ისტორია*, ტ. V გვ. 138. ტფილისი 1927.

³) С. Ф. Сценура, стр. 21—22.

ჩვენ გვაქვს), და ნუ გაგვიკვირდებათ, თუ ფ. ბაიერნი ხანდახან „die zertrümmerten Knochen... fand theilweise im herausgeworfenen Schutte“¹.

მოხუცმა გარსევანი შვილმა, რომელიც ფ. ბაიერნთან მუშაობდა მიახლო: „როდესაც ჩვენ, მუშები, გათხრილ სამარეში, ნივთს აღმოვაჩინდით, ამისთვის ცალკე საჩუქარი იყო“.

ცხადია, ამნაირად დაყენებული არქეოლოგიური გათხრა, როდესაც მუშები აღმოჩენილ ნივთს ერთი მეორეს ხელში სტაცებდენ, რომ საჩუქარი მიეღოთ და როდესაც სამარიდან ამოყრილ ძვლებს მიწის ზემო პირზე არჩევდენ, ვერასოდეს გარკვეულ სურათს ვერ მისცემდა და გაუგებრობას გამოიწვევდა.

საქმის გაურკვეველ მდგომარეობას სამთავროს უძველეს „გუმბათოვან“ სამარეებში დამარხვის ფორმის შესახებ ვითომც შევლის ე. პჩელინა, რომელიც ახდენდა არქეოლოგიურ გათხრას საგურამოში.

საგურამოს სასაფლაოში (სამთავროდან 8 km დაშორებით) ე. პჩელინა ადასტურებს მიცვალებულის მჯდომარე, გაჭიმული ფეხებით მდებარეობას; პჩელინას აზრით — სამთავროს და საგურამოს სამარეები „მხოლოდ დამარხვის ტიპის მიხედვით არიან ნამდვილად ერთნაირი“. „Самтаврский и Сагурамский могильники — амбობს. ე. პჩელინა — только на основе типа погребений² являются действительно тождественными и единственно тождественными“³.

„სამთავროში და საგურამოში — განაგრძობს ე. პჩელინა, — იყო დამარხული ერთი და იგივე ხალხი, ან სხვადასხვა ხალხი, რომელიც ერთსა და იმავე რელიგიურ რიტუალს მისდევდა“⁴.

საგურამოს სასაფლაოს ყველა სამარეში დამარხვის ტიპს ე. პჩელინა აღნიშნავს ჩონჩხის მჯდომარე მდებარეობით, გაჭიმული ფეხებით, და თავის შრომაში კიდევაც მოჰყავს ამგვარი მდებარეობის მრავალი ჩანახატი (იხ. მაგ. Е. Пчелина, გვ. 153, 155, 157 და სხვა), ხოლო, სამწუხაროდ, არაა მოთავსებული არც ერთი ფოტოგრაფია, თუმცა ამის საშუალება მას ჰქონდა⁵.

1) Friedrich Bayer, Untersuchungen, S. 29.

2) აქ პჩელინა გარკვევით ამბობს: „только на основе типа погребений“ და არა на основе типа могил.

3) Е. Пчелина, Отчет о раскопках близ деревни Сагурамо. საქართველოს მუზეუმის მოამბე. ტ. III. გვ. 150. ტფილისი 1927.

4) Е. Пчелина, Отчет. стр. 150.

5) ე. პჩელინა იძლევა ისეთს სურათებს, რომლებსაც თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, ხოლო ასეთ დიდმნიშვნელოვან სამარის ტიპის სურათს არ გვაძლევს.

ჩანს, ე. პჩელინაზე დიდი გავლენა ჰქონდა ფ. ბაიერნის ზემონახსენებს ჩანახატებს, ვინაიდან ფ. ბაიერნის და ე. პჩელინას ახატები თითქმის ერთნაირია¹.

ე. პჩელინას ნაწერებისა და ჩახატვების მიხედვით ცხადია, რომ, თუ საგურამოში და სამთავროში ერთი და იგივე ხალხი იმარხებოდა (ან სხვადასხვა ხალხი, რომელსაც ერთი და იგივე რელიგიური რიტუალი ჰქონდა) და თუ „Самтаврский и Сагурамский могильники только на основе типа погребений являются действительно тождественными и единственно тождественными“; ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ერთად ერთი დასკვნა მივიღოთ, რომ სამთავროშიდაც მიცვალებულებს ასაფლავებდენ მჯდომარეს, გაჭიმული ფეხებით.

ჩვენ გვგონია, რომ ე. პჩელინას ამგვარ დებულებასა და დასკვნებს სამთავროს ორმოსამარეების შესახებ, სრულიად ეწინააღმდეგება გათხრილობა ზემოავჭალის სამარისა, რომელიც მართლაც რომ განუყრელად უკავშირდება სამთავროს უძველესი დროის სამარეებს, როგორც დროთი, აგრეთვე ერთი და იმავე კულტურით, ერთი და იმავე ინვენტარით და სხვა. ზემოავჭალის სამარის ინვენტარი სრულიად ისეთივეა, როგორც ინვენტარი სამთავროს უძველესი დროის სამარეებისა; რომელთაც ფ. ბაიერნი უწოდებს „ძირა სართულის“ ანუ „გუმბათოვან“ სამარეებს, და რომელთაც ის ადარებს საფრანგეთის და სარდინიის კუნძულ ბორნჰოლმის სამარეებს, „murgers“-ის სახელით წოდებულს და აღწერილს „Mémoires de la Société royale des Antiquaires du Nord 1872. Recherches sur le premier âge de fer dans l'île de Bornholm, par E. Vedel“².

მართალია, ფ. ბაიერნმა თავის გათხრილობებში არ დაადგინა განსხვავება სხვადასხვა ტიპის სამარეების ინვენტარისა და სრულეობით არივდარივა ერთმანეთში სამარეების ინვენტარი³, მაგრამ, მიუ-

¹) F. Bayern, Untersuchungen. S. 23. Fig. II; E. Пчелина. Отчет. Рис. 5, 8, და სხვა, გვ. 153—162. ე. პჩელინა აღნიშნავს აგრეთვე, რომ „Раскопки в Сагурамо с несомненностью доказали наличие в Сагурамо „колотцев со сводами“ (E. Пчелина, стр. 150). როგორც ვნახეთ ფ. ბაიერნმა, საკონტროლო გათხრების დროს, ვერას გზით ვერ დაარწმუნა ა. უვაროვი არამც თუ გუმბათოვანი სამარეების არსებობაში, არამედ თვით სამარის ძირზე შემოყოლებული რიყის ქვების არსებობაშიაც.

²) B. W yrouboff, Objets d'Antiquité du Musée de la Société des amateurs d'Archeologie au Caucase გვ. 4. Tiflis 1877.

³) Mus. Cauc. S. 71.

ხედავად ამისა, ფ. ბაიერნისავე ნაწერებიდან, მაგალითად *Untersuchungen über die ältesten Gräber- und Schatzfunde in Kaukasien*, Berlin 1885, S. 29—30 და B. Wyruboff-ის უკვე ნახსენები შრომიდან „Objets d'Antiquité“, ჩვენ მაინც შეგვიძლია გამოვყოთ სამთავროს უძველესი დროის სამარეების მეტად დამახასიათებელი ნივთები. თავის შრომაში „Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus und seine vorhistorischen Verhältnisse, seine Völker und deren Industrie“¹ ფ. ბაიერნი აღტაცებით იხსენიებს მის მიერ ნახულს ერთად ერთს ბოლოკვეთილ ბრინჯაოს მახვილს aus den Kuppelgräbern der unteren Etage von Samthawro, რომელსაც ის სთვლის საუკეთესოდ და მეტად ღირსშესანიშნავ აღმოჩენად და ათარილებს რკინის ხანის დასაწყისის დროით.

ეს მახვილი დაცულია საქართველოს მუზეუმში, ხოლო მისი რეპროდუქციები მოყვანილია ვ. ვირუბოვის, ფ. ბაიერნის, პ. უვაროვის, ე. შანტრის და სხვათა შრომებში².

ჩვენ მიერ მოხსენებული ზემოაღვქალის მახვილი არც ორნამენტით, არც ფორმით, არც ლითონით და არც სხვა რაიმე ნიშნით სრულებით არ განსხვავდება ფ. ბაიერნის მახვილისაგან, რომელიც მან იპოვა სამთავროს უძველეს გუმბათოვან სამარეებში. ორივე მახვილის ტარის ბოლოზე მოცემულია ერთი და იგივე ასტრონომიული მოტივი ორნამენტის სახით; ტარზე ერთნაირად სტილიზირებული ფოთლებია, პირზე ერთნაირი სპირალები და გერმანელი არქეოლოგების მიერ წოდებული Blutrinne. განსხვავება არის მხოლოდ ზომაში, რაც იმით აიხსნება, რომ თვითეული ამგვარი მახვილის ჩამოსხმის დროს ყოველთვის ახალს ყალიბს აკეთებდენ; ყალიბი ერთხელ ხმარების შემდეგ აღარ იყო გამოსადეგი, ვინაიდან ეს ყალიბი სანთლისა და აყალო მიწის საშუალებით კეთდებოდა და ნივთის ჩამოსხმის შემდეგ ტყდებოდა. მახვილების ზომა არ უნდა ყოფილიყო ერთნაირი სხვათა შორის იმიტომაც, რომ შემკვეთნი, ცხადია, სხვადასხვა სიმაღლისა იყვნენ.

სამთავროს უძველესი გუმბათოვანი სამარეების კერამიკა, რომელიც ფ. ბაიერნმა³, პ. უვაროვმა, ვ. ვირუბოვმა⁴ და ე. შანტრ-

¹) *Verhand. der Berl. Gesellschaft für Anthr., Ethn. u. Urgeschichte*, Berlin 1882, S. 352

²) *Objets d'Antiquité*, Pl. III F. 5; *Untersuch.* Taf. XI, Fig. 4; *Mus. Cauc.* Taf. VIII; *Le Caucase*. Paris—Lyon 1886 T. II Atlas, Pl. XLV III.

³) Friedrich Bayern, *Untersuchungen*, Taf. XV, Fig. 5, 9 u. 12

⁴) *Mus. Caucas.* 69—71

მა¹ აღწერეს და დაასურათეს, არც თიხის დამუშავებით და გამოწვით; არც ფერთ, არც სწორი გეომეტრიული მოყვანილობით, არც საერთო ფორმების სიმარტივით (მაგ. შეადარეთ ჩვენი ფიალი სურ. 3 B. სამთავროს ფიალს; ² შეადარეთ აგრეთვე ჩვენი დოქი, სურ. 3 A, სამთავროს დოქს) ³ და არც სხვა რაიმე ნიშნებით სრულებით არ განირჩევა ზემოავეჭალის სამარის კერამიკისაგან.

აგრეთვე უკვე ცნობილი სამთავროს „ძირა სართულის“ სამარეების ინვენტარი, როგორცაა მაგალითად — შუბი, ბრინჯაოს სამაჯურები, ბეჭდები, მახათი, უძველესი სამარეებისათვის დამახასიათებელი შრევალი ფორმის გახეხილი სარდოლიკის მძივები, ⁴ — სრულიად ანალოგიური არის ზემოავეჭალის სამარის ინვენტარისა. ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ შეცდომა არ იქნება, თუ ზემოავეჭალისა და სამთავროს „ძირა სართულის“ გუმბათოვან სამარეებს მივაკუთვნებთ ერთსა და იმავე დროს, ერთსა და იმავე კულტურას, ერთსა და იმავე ხალხს, რომელსაც ერთი და იგივე დამარხვის წესი ჰქონდა.

ზემოავეჭალის სამარეში მიცვალებული მჯდომარე იყო, მუხლებმოხრილი, მაშასადამე სამართლიანი იქნება თუ დავასკვნით, რომ სამთავროს უძველესი დროის სამარეებში მიცვალებულები ამავე წესით იყვნენ დამარხული.

ხოლო რაც შეეხება „გუმბათოვანი“ სამარეების საკითხს; რომელსაც ფ. ბაიერნი გადაჭრილად სთვლიდა და რომელიც ე. პჩელინას დამტკიცებულად მიაჩნია ⁵, ჯერ-ჯერობით ისევ გაურკვეველად უნდა დარჩეს, ვინაიდან ჩვენ კიდევ არ მოგვეპოვება ამის დასამტკიცებელი სანდო მასალა, არც ფ. ბაიერნის; არც ე. პჩელინას და არც სხვის მიერ მოცემული.

„გუმბათოვანი“ სამარეები ჯერ კიდევ საჭიროებენ დამტკიცებას არამც თუ სამთავროსათვის, არამედ თვით საგურამოსთვისაც. ვინაიდან ნახშირი, რომელიც ე. პჩელინამ ნახა საგურამოს სამარეში, სრულიადაც არ აისის იმის დამამტკიცებელი საბუთი, ვითომც ეს ნახშირი (угли) „могут являться остатками сгнившего дерева — досок или балока, придерживавших свод над могилой“ ⁶.

¹) E. Chantre, Le Caucase T. II. Pl. L—LIII.

²) Objets d' Antiquité Pl. IX, f. 1—13; Pl. X, f. 1—12.

³) Friedrich Bayern, Untersuchungen Taf. XV, Fig. 12, Wyrouboff Pl. X, f. 10—11; Chantre Pl. LIII.

⁴) Fr. Bayern Untersuch. Taf. XV, Fig. 12; Wyrouboff Pl. X f. 6.

⁵) А. С. и П. С. Уваровы, Стр. 11.

⁶) Е. Пчелина. Стр. 150

⁷) Е. Пчелина. Стр. 132.

საგურამოს სამარეში ნაპოვნი ნახშირი არის ცეცხლის დანთების და არა ხის დაღობის შედეგი. — შემთხვევით მოხვედრილია სამარეში გათხრების დროს, რომ ცეცხლი მართლაც ყოფილა დანთებული სამარის თავზე დამარხვის დროს, ამის ნიშნები — ნაცარი და ნახშირი — ხომ თვით ე. პჩელინამ ნახა სამარის თავზე „между холмиками из галки и верхом „свода“ могилы“¹.

აღსანიშნავია, რომ მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა, დასაფლავების სხვადასხვა ფორმებთან ერთად, ჩვენ გვხვდება პალეოლითის დროიდან (გამოქვაბული La Ferrassie, Grotte des Enfants, Laugerie Basse და სხვა) და დღესაც შერჩენილია ბევრს ქვეყანაში, მაგალითად ამერიკაში, ავსტრალიაში, ტასმანიაში, მელანეზიაში, პოლინეზიაში, აფრიკაში, ინდოეთში და სხვაგან².

აღსანიშნავია ისიც, რომ, სადაც კი მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა გვხვდება, ყველგან ვხედავთ მიცვალებულს ფეხებმოკრუნჩხულს და არა ფეხებგაჭიმულს, როგორც ამას ფ. ბაიერნი (F. Bayern, Unders. Fig. 11, S. 32) და ე. პჩელინა E. (Пчелина, Отчет; рис; 5, 8, 9, и друг. стр. 153—162) გვისურათებენ.

მაგალითად, სამხრეთ ინდოეთში, ინდოსტანში, რიო-გრანდე-დო-სულში და ბევრს სხვა ადგილას ხშირად შეხვდებით ფეხებმოკრუნჩხული მიცვალებულის ურნაში ჩადებას და შემდეგ მიწაში დამარხვას. იაპონიის ზოგიერთი უღარიბესი ხალხი მიცვალებულს ერთი მეტრის სიმაღლის ყუთში ათავსებს მჯდომარეს, ფეხებმოკრუნჩხულს და ისე მარხავს.

ჰოტენტოტები, ბანტუ და აფრიკის ბევრი სხვა ხალხი ჯერ შიალეზინებენ მიცვალებულს მჯდომარე, ფეხებმოკრუნჩხულს პოზას, შემდეგ მაგრად შეჭკრავენ³ და ისე ასამარებენ. ასეთივე წესი აქვთ იუკონის ესკიმოსებს, ავსტრალიელებს და ბევრს სხვას⁴.

ზოგიერთს ქვეყნებში, მაგალითად ავსტრალიაში (კუპერ-კრიკში) მიცვალებულის შეკრვის გარდა ხელის და ფეხის თითების შებორკვასაც არ ერიდებიან. ადელაიდაში აღმოაჩინეს შეკრული მჯდომარე მუშია, ფეხებმოკრუნჩხული პოზით; ამ მუშიას ცხვირის ნესტოები ემუს

¹) ibidem გვ. 158

²) G. Wilke, Hockerbestattung: *Reallexikon der Vorgeschichte*. B. V, S. 335, Berlin 1926. K. Schuchhardt, *Alteuropa*. S. 22 Berlin 1926.

³) Laugerie Basse-ში პალეოლითის დროის აღმოჩენილი ჩონჩხიც შეკრული უნდა ყოფილიყო. O b e r m a i n e r, *Донисторический человек*, стр. 239. Москва 1913.

⁴) Hermann Klaatsch, *Der Werdegang der Menschheit und die Entstehung der Kultur*. S. 231—232. Taf. 30; S. 233, Abb. 181 Berlin 1920.

ბუმბლით ჰქონდა დაცობილი, ხოლო ტუჩი და უკანა გასავალი—აკერილი; ამავე ადგილებში ბევრი მუშია არის აღმოჩენილი მჯდომარე პოზით და შეკრული¹.

რატომ მარხავდნენ მჯდომარე პოზით.

სანტერესოა ვიცოდეთ, რა მოტივები აიძულებდა ჭირისუფლებს, როდესაც ისინი თავიანთ მიცვალებულს მჯდომარე პოზით მარხავდნენ? რა იყო მიზეზი ამგვარი დამახვის წესის?

აი საკითხი, რომელიც ჯერ კიდევ გადაუჭრელია მეცნიერებაში და რომლის გარშემო აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს.

ზოგიერთი მეცნიერი ცდილობს, ეს საკითხი მარტივად გადაჭრას და გამოთქვამს აზრს, რომ ვინაიდან მიწა „დედად“ იყო აღიარებული, ამიტომ ჭირისუფლები ცდილობდნენ მიცვალებული „დედა“ მიწაშიაც იმ პოზით ჩაედოთ, როგორც მას ჰქონდა ემბრიონალური განვითარების დროს².

მაგრამ ამგვარი სანტიმენტალურ-ფანტასტიური ახსნა უსაფუძვლოა, რადგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ ქვის ხანის დროის ადამიანს სცოდნოდა და ან პრიმიტიულმა ხალხმა იცოდეს ემბრიოს ანატომიური მდებარეობა საშვილოსნოში. თანაც ამ აზრის შესახებ სხვა საწინააღმდეგო მოსაზრებების მოყვანაც შეიძლება, რაზედაც ჩვენ არ შევჩერდებით.

არ შეგვიძლია აგრეთვე გავამართლოთ დამარხვის ზემოთ აღნიშნული ფორმა იმ გარემოებით, ვითომც ჭირისუფლები იძულებული იყვნენ მიცვალებული ისეთნაირად მოეკრუნნათ რომ მას ცოტა სივრცის საფლავი დასჭირვებოდა, რის გათხრაც დიდ მუშაობას არ გამოიწვევდა.

ჩვენ ვერც იმ მკვლევართა აზრს გავიზიარებთ. სავსებით, რომლებიც ცდილობენ მჯდომარე მიცვალებულის დამარხვის ახსნას იმ მოსაზრებით, ვითომც ცოცხალი ადამიანისათვის მჯდომარე პოზა იყოს ყველაზედ სასიამოვნო და საყვარელი, ვინაიდან ამგვარი პოზით ადამიანს შეუძლია დასვენება და აგრეთვე დაძინება³. შეიძლება ამგვარი წარმოდგენით მართლაც სარგებლობდნენ ზოგიერთი ჭირისუფლები თავიანთი მიცვალებულების დასაფლავების დროს, მა-

¹ H. Klaatsch, S. 236.

²) Klaatsch S. 239. იხ. აგრეთვე *Rev. arch.* 1864, I 289; Wosinsky, *Das prähist. Schanzwerk von Lengyel* 1891, S. 48.

³) *Reallexikon der Vorgeschichte*, B. V, S. 335, Berlin 1926.

გრამ საერთოდ ამნაირი წარმოდგენით არ აიხსნება მთელს მსოფლიოზედ ერთს დროს გავრცელებული და დღესაც ბევრს ადგილას შერჩენილი მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა, ვინაიდან ამას ეწინააღმდეგება ძალდატანებითი, არა ბუნებრივად ერთი მეორესთან სხეულის ნაწილების შეკრვა; მაგალითად, იურაკის ესკიმოსები მიცვალებულს თავს მუხლებს შუა ჩაუდებენ და ისე კრავენ; თითქმის ამგვარადვე იქცევიან ავსტრალიელები, რომლებიც ზოგიერთ შემთხვევაში ტუჩებს და უკანა გასავალსაც კი უკერავენ, ფეხის და ხელის თითებს უბორკავენ და სხვა და სხვა.

უნდა სცდებოდეს ე. ბეკლენიც, რომელიც მიცვალებულის ფეხებმოკრუნჩხულ პოზას ახალმთვარის ფორმას უკავშირებს¹.

ჩვენის შეხედულებით ამ საკითხის ახსნას სარჩულად უნდა დაედოს მიცვალებულის მიერ გამოწვეული შიში და წინასწარი ზომების მიღება, რომ მიცვალებული ან მისი „სული“ უკანვე არ „დაბრუნდეს“ და უსიამოვნება არ მიაყენოს ჭირისუფალს, როგორც ამას სამართლიანად აღნიშნავს რიხარდ ანდრეე².

რომ მიცვალებულს ან მის „სულს“ (რომელიც პრიმიტიული წარმოდგენით სხეულთან არის დაკავშირებული) მოუსპონ „სიარულის“ საშუალება, ამიტომ საჭიროდ სცნობენ გვამისათვის დაჯდომილი პოზის მიცემას და შებორკვას. ამგვარად დამარხული და შებორკილი მიცვალებულის ჩონჩხის ნაშთებს ჩვენ ვპოულობთ უკვე პალეოლითიდან მოყოლებული, ხოლო თუ ეთნოგრაფიულ მასალებს თვალს გადავავლებთ, დღესაც, თანამედროვე პრიმიტიულ ხალხთა შორის და ხანდახან უფრო კულტურულად განვითარებულ ტომებშიაც, ვიპოვიან ამის უამრავ მაგალითს.

სწორედ იმ მოსაზრებით, რომ მიცვალებული უკან არ „დაბრუნდეს“, ურნებს, სადაც მიცვალებულია მოთავსებული, თავდაღმსდებენ მიწაში, და ზოგიერთ შემთხვევაში დღესაც სდებენ, მაგალითად რიო-გრანდე-დო-სულში და სხვაგან. ამავე მიზნით კუნძულ ლიუცონზე (ფილიპეს კუნძულები) მიცვალებულს ჯერ სახლის წინ დასვამენ და შემდეგ ოთხი დღის განმავლობაში სევდიანის ხმით ეხვეწებიან უკან აღარ დაბრუნდეს მეგობრის ან ნათესავის წასაყვანად; დაბოლოს კი ამავე პოზით, ფეხებმოკრუნჩხულს ჩასდებენ მიწაში.

¹) E. Böklen, Die Entstehung der Sprache im Lichte des Mythos, 1922, S. 2, 188 ff.

²) Richard Andree, Ethnologische Betrachtungen über Hockerbestattung: *Archiv f. Anthropologie*. Braunschweig, 1907, Neue Folge, Bd. VI, S. 282—307

ამავე მიზნით ავსტრალიელები ხელების და ფეხების თითებს მავრად უკრავენ მიცვალებულს, სხეულს უბორკავენ, ფრჩხილებს სკრიან და სწვავენ, რომ საფლავიდან არ ამოფოფქდეს და სხვა და სხვა. როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ხშირი იყო შემთხვევები, როდესაც ნახეს მუშიად ქცეული მიცვალებული მჯდომარე პოზით შეკრული, რომელსაც ტუჩები და უკანა გასაველი აკერილი ჰქონდა, ცხვირის ნესტოები კი დახშული¹. საკითხავია, რით ხელმძღვანელობდნენ ამგვარს შემთხვევებში მიცვალებულის ჭირისუფლები? პასუხი ერთია: რომ მიცვალებული ან მისი „სული“ უკანვე არ „დაბრუნებულიყო“.

ამგვარი მაგალითების მოყვანა, ცხადია, ბევრი შეიძლებოდა თანამედროვე პრიმიტიულ ხალხთა ცხოვრებიდან, მაგრამ ესეც საკმაოა, რომ ამნაირი პარალელებით ახსნილ იქმნეს მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა ძველ დროში.

რასაკვირველია, მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა არ იყო დასაფლავების ერთად-ერთი ფორმა; ჩვენ ვიცით, რომ დამარხვის ამგვარ ფორმასთან პარალელურად არსებობდა დამარხვის სხვა ფორმებიც. მაგრამ, ვინც დამარხვის ამგვარ წესს მისდევდა, მას უეჭველია სხვადასხვა მოსაზრებებთან ერთად უმთავრეს მიზნად დასახული ჰქონდა მიცვალებულის თავიდან მოშორება ისე, რომ მას არ შესძლებოდა უკან „დაბრუნება“, თუმცა ამავე დროს მას განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდნენ და ყოველგვარ საჭირო ნივთს და საჭმელსაც სამარეში თან ატანდნენ².

თავის ქალა.

ზემოაეჭალის სამარის თავის ქალა დედაკაცის არის. ამ თავის ქალას ქვედა ყბა აღარ აქვს შერჩენილი და წარმოადგენს calvarium-ს.

თუ ველკერის სქემით ვიხელმძღვანელებთ, მაშინ ზემოაეჭალის სამარის თავის ქალის მქონე ადამიანის ხნოვანება 30—40 წლამდის უნდა ვიანგარიშოთ, რადგან ქალაზე შერჩენილი კბილები

¹) Hermann Klaatsch, S. 236.

²) კარლ შუხჰარდტიც ეხება ამ საკითხს, მაგრამ მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვის ახსნას სრულიად გვერდს უხვევს. ამბობს მხოლოდ, რომ სამარეში გვერდზე დაწოლილი და ფეხებმოკრუნჩხული მიცვალებული მიმგვანებული უნდა იყოს მძინარე ადამიანს. Karl Schuchhardt, S. 23. შეად. Jakob-Friesen, Grundfragen der Urgeschichtsforschung. Hannover 1928, S. 154.

და საკმაოდ მკაფიოდ გამოხატული ნაკერები (სურ. 17 და 18) adultus-ის პერიოდს ეფარდება.

როგორც ყოველ თავის ქალაზე, აგრეთვე ზემოავეჭალის სამარის თავის ქალაზედაც ორი უმთავრესი ნაწილი — ცერებრალური (Neurocranium) და ვისცერალური (Splanchnocranium) უნდა გავარჩიოთ. ამ ნაწილებს ფილოგენეტიურად და ფუნქციონალურად სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს და თანაც ადამიანთა ვარიეტეტების ერთი მეორეში გარჩევის საშუალებას გვაძლევს¹.

ზემოავეჭალის სამარის თავის ქალას კარგად აქვს განვითარებული ცერებრალური ნაწილი და ნაკლებად — ვისცერალური. ეს გარემოება კი საშუალებას გვაძლევს გადაჭრით ვთქვათ, რომ ზემოავეჭალის სამარეში აღმოჩენილი თავის ქალა ეკუთვნოდა კულტურულად მაღალ საფეხურზე მდგომ ადამიანს.

ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად გარკვეულ კრიტერიუმს იძლევა თავის ქალის მოცულობაც, თუ ჩვენ, რასაკვირველია, ატავისტურსა და პათოლოგიურ მოვლენასთან (მაგალითად Mikrocephalie; Hydrocephalie და სხვა) არა გვაქვს საქმე. ამ მხრივ ზემოავეჭალის სამარეში აღმოჩენილი თავის ქალა კულტურულად კარგად განვითარებულ ადამიანს უნდა ეკუთვნოდეს, ვინაიდან მისი თავის ქალის მოცულობა 1367,89 ccმ უდრიდა².

აქვე საჭიროა მოვიგონოთ, რომ ევროპიელის თავის ქალის მოცულობა საშუალოდ 1500 ccმ არის მამაკაცებისათვის და 1350 ccმ — დედაკაცებისათვის; მაშასადამე, ზემოავეჭალის სამარის თავის ქალის მოცულობა არც ისე პატარა ზომის გამოდის, რომ ის კულტურის დაბალ საფეხურზე მდგომ ადამიანს მივაკუთვნოთ.

¹) ცნობილია, რომ კულტურულად მაღალ საფეხურზე მდგომი ადამიანის თავის ქალის ცერებრალური ნაწილი უფრო კარგად არის განვითარებული და ნაკლებად — ვისცერალური, ვიდრე დაბალი კულტურის მქონე ადამიანისა. ანთროპოგენეტიურად ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ თავის ტვინის განვითარებას შედეგად მოსდევს თავის ქალის ცერებრალური ნაწილის გადიდება და ვისცერალური ნაწილის დაპატარავება, რადგან ამ შემთხვევაში საღეჭავი აპარატი რედუქციას განიცდის.

²) თავის ქალის მოცულობა ჩვენ გამოვიანგარიშეთ პეარსონის და ლეეს მიერ მოცემული ფორმულით: $[2C=0,400 (L-11) (B-11) (OH-11) + 206]$. E Fischer und Th. Mollison, Allgemeine Anthropologie. Anthropologie unter Leitung von G. Schwalbe und E. Fischer, S. 45. Leipzig u. Berlin 1923. ეს მოცულობა ვიანგარიშეთ აგრეთვე სხვანაირადაც. თავის ქალის შიგნით foramen occipitale magnum-იდან თხელი ბუშტი ჩავდევით და ამრიგად წყლით გავავსეთ ცერებრალური ნაწილი. წყლის დარწყვამაც დაახლოებით ზემომხსენებები რიცხვი მოგვცა.

საერთოდ დადასტურებულია, რომ კულტურის განვითარებას და მის ზრდას შედეგად მოსდევს ამ კულტურის მატარებელი ხალხის ტვინის ზრდა და ამ უკანასკნელზე დამოკიდებული თავის ქალის მოცულობის გადიდება. ჩვენი თავის ქალის მოცულობა იმდენად დიდია, რომ თამამად შეგვიძლია მისი მქონე სუბიექტი მაღალი კულტურის მატარებელ ადამიანს მივაკუთვნოთ და ფ. სარასინის მიერ მოცემული სქემის თანახმად aristencephal-ად ვაღიაროთ ¹.

თავის ქალის ზომები.

ადამიანთა ვარიეტეტების ერთი მეორესთან შესადარებლად, გარდა თავის ქალის ცერებრალური და ვისცერალური ნაწილების მხედველობაში მიღებისა, ზოგიერთი მნიშვნელობა აქვს თავის ქალის გარეგნულ ფორმასაც, რომლის გასარკვევად საჭიროა კრანომეტრიული ზომები. ამ მხრივ უმთავრეს და მნიშვნელოვან ზომებად უნდა ჩაითვალოს თავის ქალის სიგრძე, სიგანე და სიმაღლე.

ეს ზომები შემდეგია:

სიგრძე—193 mm (glabella-სა და opisthocranion-ს შუა),

სიგანე — 125 mm (tuber parietale-ბს შუა) და

სიმაღლე — 151 mm (basion-სა და bregma-ს შუა) ².

ამის მიხედვით:

სიგრძე-სიგანის ინდექსი $\left(\frac{100 \cdot \text{სიგანე}}{\text{სიგრძე}} \right)$ უდრის. 64,77-ს,

სიგრძე-სიმაღლის „ $\left(\frac{100 \cdot \text{სიმაღლე}}{\text{სიგრძე}} \right)$ „ 78,24-ს და

სიმაღლე-სიგანის „ $\left(\frac{100 \cdot \text{სიგანე}}{\text{სიმაღლე}} \right)$ „ 82,78-ს.

სიგრძე-სიგანის ინდექსი. ადამიანთა ვარიეტეტების ერთი მეორესთან შესადარებლად სიგრძე-სიგანის ინდექსს, Anders Retzius-ის მეტად საყურადღებო შრომის ³ შემდეგ, განსაკუთრებული ყურადღება ეძლევა. ამ ინდექსის მიხედვით და საერთოდ შემოღებული კლასიფიკაციის თანახმად ზემოავჭალის სამარის თავის ქალა hyperdolichocephal-ებს უნდა მივაკუთვნოთ ⁴.

¹) E. Fischer und Th. Mollison, S. 44.

²) გაზომვას ვახდენდით თავის ქალის ვერეთწოდებულ „ფრანკფურტის ჰორიზონტალური მდებარეობის“ მიხედვით, თუმცა შვალბე ამგვარ ზომებს ახდენდა glabella—inion-ის ერთს დონეზე დაყენების დროს.

³) Om formen af Nordboernes Cranier. Stockholm 1842.

⁴) თავის ქალის ყველაზე პატარა ინდექსი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ პათოლოგიურ ცვალებადობას (სკაფოცეფალიას), იყო აღმოჩენილი მიკლუხა მაკლაის მიერ ერთი ავსტრალიელის თავის ქალაზედ. ეს ინდექსი უდრიდა 53.

სიგრძე-სიგანის ინდექსის საშუალებით ადამიანთა ვარიეტეტების ერთი მეორესთან შედარების საკითხში მეცნიერთა შორის დიდი უთანხმოება არსებობს დღესაც.

თავის თავად იგულისხმება, რომ მარტო ამ „ნიშნით“ არ შეიძლება ადამიანთა ერთი მეორეში გარჩევა და, თუ ყველა გარემოებას მხედველობაში არ მივიღებთ, შეგვიძლია აბსურდამდე მივიღეთ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც შეგვიძლია ეს „ნიშანი“ გამოვიყენოთ, ვინაიდან ვიცით, რომ ყოველსავე განსაზღვრულ ადამიანთა ვარიეტეტს დაახლოვებით ერთი და იგივე სიგრძე-სიგანის ინდექსი აქვს. მაგალითად ავსტრალიელების უმეტესი ნაწილი (89%) დოლიხოცეფალები არიან, ხოლო უმნიშვნელო პროცენტი (11%) მეზოცეფალები. თავის ქალები დიზენტიდან თითქმის ყველა (94%) ბრახიციფალური გამოდგა.

ცხადია, რომ ამგვარად დაყოფისათვის სიგრძე-სიგანის ინდექსს საკმაო მნიშვნელობა აქვს, როგორც თანამედროვე, აგრეთვე უკვე გადაშენებულ ადამიანთა ვარიეტეტების შესასწავლად და ერთგვარი კონვენციონალური კლასიფიკაციისათვის.

ევროპის იმ ადგილებში, სადაც დოლიხო- ან მეზოცეფალები ცხოვრობდნენ, დღეს ბრახიციფალებს ვხედავთ. როგორ უნდა ავხსნათ ჩვენ ამგვარი ცვლებადობა სიგრძე-სიგანის ინდექსის მიხედვით? პასუხი ერთად ერთია: „სხვა ადამიანთა ვარიეტეტების შემოსევით და შერევით, ვინაიდან ეს ცვლებადობა არ არის გამოწვეული დოლიხო-მეზოცეფალების თავისთავად ბრახიციფალებად გარდაქმნით.

ამ თვალსაზრისით, რასაკვირველია, სიგრძე-სიგანის ინდექსს დიდი მნიშვნელობა აქვს: ის გვშველის გავერკვეთ, თუ როგორ ირეოდნენ ერთი მეორეში, ან როგორ ენაცვლებოდნენ ერთი მეორეს ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე სხვადასხვა ვარიეტეტები¹.

სიგრძე-სიმაღლის ინდექსი. ჩვენი თავის ქალის სიგრძე-სიმაღლის ინდექსი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, 78,24-ს უდრის; მაშასადამე თავის ქალა hypsicephal-ებს უნდა მივაკუთვნოთ.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ საერთოდ სიგრძე-სიმაღლის ინდექსს

¹) აქვე აღვნიშნავთ, რომ, როდესაც ამონათხარ თავის ქალასთან გვაქვს საქმე და გვსურს მასი შედარება თანამედროვე ადამიანთა თავებთან, არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ამონათხარი თავის ქალის სიგრძეს და სიგანეს შეიღ-შვიდი მილიმეტრი უნდა მიუმატოთ. ცხადია, რომ ამ გზით კონტროლერები შესაძლებელია, ვინაიდან თავის რბილი ნაწილების სისქე სხვადასხვა ინდივიდუუმებს სხვადასხვა აქვს, მაგრამ ასეთი წინდახედულება მაინც საჭიროა, რომ სინამდვილესთან უფრო ახლოს ვიყოთ. E. Fischer und Th. Mollison, S. 46.

იგივე მნიშვნელობა აქვს „რასების“ კლასიფიკაციისათვის, როგორც სიგრძე-სიგანის ინდექსს.

სიმაღლე-სიგანის ინდექსი. რაც შეეხება სიმაღლე-სიგანის ინდექსს, ის ჩვენ თავის ქალას საკმაოდ პატარა (82,78) აქვს. ამ ინდექსის მიხედვით, თუ ჩვენ ვიხელმძღვანელებთ ბროკას მიერ შემოღებული კლასიფიკაციით, ზემავეჭალის სამარის თავის ქალა *tapeinocephal*-თა კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ.

თავის ქალის ფორმა ჰორიზონტალურ პროექციაში. ვინაიდან სიგრძე-სიგანე-სიმაღლის გაზომით და ინდექსებით თავის ქალის ფორმის მოყვანილობის მიღება სავსებით არ შეიძლება, ამიტომ თავის ფორმის გამოსარკვევად სერჯიმ (Sergi) შემოიღო ერთგვარი კლასიფიკაცია, რომელსაც საფუძვლად თავის ქალის კონტურ-ფორმა დაუდო. ამ უკანასკნელის მიხედვით ჩვენი თავის ქალა ჰორიზონტალურ პროექციაში (*Forme du crâne à la projection horisontale*) მოგვცემს ოვოიდალურ მოყვანილობას, რაც ნათლად ჩანს სურათზე-დაც (სურ. 17).

შუბლის ძვალი (os frontale). შუბლის ძვლის მოყვანილობა გაიგება, როგორც მისი რკალის და ქორდის გაზომით და ინდექსით, აგრეთვე შვალბეს მიერ მოცემული სქემით, რომელიც შუბლის კუთხის გამოანგარიშებაზეა დამყარებული. ამ ძვლის რკალი (*Frontalbogen*), თუ მას *nasion*-სა და *bregma*-ს შუა გაზომავთ, უდრის 141 mm, ქორდა (*Frontalsehne*)—118 mm, მისი ინდექსი (*frontaler Sehnen-Index*)—86,52, რაც ჰგულისხმობს თავის ტვინის წინა ნაწილის საკმაოდ განვითარებას.

Torus supraorbitalis განვითარება, რომელიც *homo primigenius*-ის და პრიმიტიულ ადამიანთა ვარიეტეტების დამახასიათებელ თვისებად ითვლება, ჩვენ თავის ქალას არ ეტყობა. არ ეტყობა აგრეთვე განვითარება სამკუთხოვანი ფორაკის (*glabella*), რომლის ფორმა საგიტალურ სიბრტყეზე ისეთს მოხაზულობას მოგვცემს, რომელიც ბროკას აქვს აღნიშნული პირველი ნუმერიო¹.

თხემის ძვალს (os parietale) მეტად ცოტა მნიშვნელობა აქვს ანთროპოლოგიაში. ამ ძვლის რკალის (*Parietalbogen*) სიგრძე *bregma*-სა და *lambda*-ს შუა უდრის 130 mm, ქორდა (*Parietalsehne*)—118 mm, მხოლოდ ინდექსი კი (*parietaler Bogen-Sehnen-Index*) 90, 78-ს არ აღემატება.

თუ *bregma*-სთან ჩვენ თავის ქალაზე მედიალურ კრილს (*For-*

1) П. Б р о к а, Антропологические таблицы для краниологических и кефалометрических вычислений. Вып. II, стр. 28; Москва 1879.

me du crâne en face) გავიყვანოთ, მაშინ ეს უკანასკნელი რკალის მეტად მოღუნულ მოყვანილობას მოგვცემს.

კეფის ძვალი (os occipitale)¹. ეს ძვალი საგიტალური კრილის პროექციაში არ არის დიდზე გამოწეული და protuberantia occipitalis externa ამ კრილზე იღებს ისეთს მოხაზულობას, რომელიც ბროკას სქემაში მეორე ნუმრით არის აღნიშნული² (სურ. 14—15). ამავე ძვალზე ჩვენ ვამჩნევთ, რომ protuberantia occipitalis interna დიდზედ არის დაცილებული torus occipitalis-ს, რომლის მიზეზად ფილოგენეზი უნდა ჩაითვალოს; თვით torus occipitalis-ის თვალსაჩინო სიმრუდე ამავე მიზეზს უნდა მიეწეროს. Os occipitale-ს ზემო ნაწილზე ჩვენ თავის ქალას არ ახლავს პატარა ძვლები, რომლებიც os Inka-ს სახელით არიან ცნობილი.

სურ. 14. ზემოაქვალის ადამიანის თავის ქალა. Norma lateralis.

Os occipitale-ს რკალი (Occipitalbogen) უდრის 111 mm, ამავე ძვლის ქორდა (Occipitalsehne)—98 mm, ხოლო მისი ინდექსი (occipitaler Bogen-Sehnen-Index)—88, 29.

ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად ამ ინდექსს ჯეროვანი მნიშვნელობა ეძლევა ანთროპოლოგიაში.

Mediansagittalbogen. აქვე უნდა აღინიშნოს მედიან-საგიტალური რკალი, რომლის სიგრძე nasion-იდან opisthion-ამდის 382 mm-ს

¹) Os occipitale-ს ხვესურები „კუნჭულას“ უწოდებენ.

²) П. Брокa, стр. 29.

უდრის. ამაზედ დამოკიდებული თავის უმთავრესი ძვლების ინდექსები, რომლებსაც ანთროპოლოგიური მნიშვნელობა აქვს, შემდეგია:

frontaler Sagittal-Bogen-Index-ი	უდრის	36,91
parietaler	„ „ „ „	34,03
occipitaler	„ „ „ „	29,05

ნაკერი (sutura)¹. რაც შეეხება საზოგადოდ ნაკერს, უნდა აღენიშნოთ, რომ შუბლის ძვლის ნაკერი glabella-დან დაწყებული (სურ. 16) პატარა სივრცეზე ჩვენს თავის ქალას გახსნილი აქვს, მაგრამ ეს გარემოება მეტოპიზმით მაინც არ აიხსნება. ეს არის მხოლოდ შედეგი თავის ქალაზე ზემოდან მიწის დაწოლისა.

ამავე ძვალზე დანარჩენი ნაკერი მშვენივრად არის ერთი მეორეში შეკავშირებული და bregma-სთან ოთხი ნაკერი თვალსაჩინოდ არ იყრის ერთად თავს, როგორც ამას მეტოპიზმის დროს აქვს ხოლმე ადგილი.

სურ. 15. ზემოავეკალის ადამიანის თავის ქალა. Norma lateralis.

თავის ქალის დანარჩენი ნაკერები, მაგალითად sutura coronalis (სურ. 17) უახლოვდება ბროკას სქემაში მეორე ნუმრით აღნიშნულს ნაკერს, ხოლო sutura sagittalis და sutura lambdoidea (სურ. 17 და 18) უფრო რთულია და ბროკას ავე სქემის მე 4-ე ნუმერს ეფარდება.

კეფის დიდი ხვრელის (foramen occipitale magnum) სიგრძე basion-სა და opisthion-ს შუა უდრის 37 mm, ხოლო მისი განი

1) Sutura-ს ხევსურეთში „შენაყარს“ ეძახიან.

—25 mm. კეფის როკების (condyli occipitales) შუა სიგანის აღება ვერ მოვახერხეთ, ვინაიდან მათ თავები აღარ აქვთ შერჩენილი.

Pterion-ის ფორმას ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად რამოდენადმე აქვს მნიშვნელობა, მაგრამ ჩვენს თავის ქალას ცალ მხარეზე სულ არ აქვს pterion-ი შერჩენილი და მეორე მხარეზე კი იმდენად დაზიანებულია, რომ მისი დახასიათება შეუძლებელი ხდება.

დეფორმაცია. ადამიანის თავის ქალის დეფორმაცია შეიძლება სხვადასხვა მიზეზებით იყოს გამოწვეული, მაგალითად სინოსტოტიური, ხელოვნური, პათოლოგიური და სხვა.

სურ. 16. ზემოაუქალის ადამიანის თავის ქალა. Norma frontalis.

ჩვენს თავის ქალას დეფორმაცია აქვს მიღებული მაწაში მოხვედრის შემდეგ (სურ. 14—19). გათხრების დროს აღმოჩნდა, რომ ქალა მარჯვენა გვერდით იყო მიწაზე დადებული (სურ. 3. C). მას ნათლად ეტყობოდა მიწის ზემოდან დაწოლა და ფორმის ცოტად თუ ბევრად შეცვლა. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, ვინაიდან თავის ქალის შიგნითა მოცულობა ტვინის გახრწნის შემდეგ ერთ დროს თითქმის ცარიელი იქნებოდა, სანამ ჩანაჭონი წყლის საშუალებით მიწით ამოივსებოდა. ამ ხნის განმავლობაში და რამდენადმე შემდეგშიც თავის ძვლებს არ შეეძლოთ თავისუფლად მიწის სიმძიმე აეტანათ და ამიტომ იცვლიდნენ თავის ფორმას. ასეთი ცვალებადობა ეტყობა ჩვენს თავის ქალას, რასაც სხვათა შორის მოწმობენ, როგორც შუბლის ძვალზე გახსნილი ნაკერები, აგრეთვე თავის ქალაზე დამსკლარი ადგილები (სურ. 17), რომლებიც პერპენდიკულა-

რულად ხედებიან საგიტალურ ქრილს. აქიდან ადვილი წარმოსადგენია, რომ თავის ქალა ცოტად გაბრტყელდებოდა, ე. ი. მისი სივანე მოიკლებდა.

მაგრამ აქვე იბადება საკითხი, შესაძლო იყო თუ არა, რომ თავის ქალის ძვლებს თავისი ზომა შეეცვალათ მიწის დაწოლის გავლენით, ე. ი. შეგვიძლია თუ არა ვიფიქროთ, რომ ეს ძვლები გადიდებულიყო ან დაპატარავებულიყო? ამაზე ჩვენ გადაჭრით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ამ მხრივ მიწის დაწოლას ძვლებზე ან სულ არავითარი ცვლილება და ან მეტად უმნიშვნელო გავლენა უნდა მოეხდინა, ვინაიდან ჩვენი თავის ქალის ძვლებს შერჩენილი აქვს სხვადასხვა მარილების შემადგენლობა. ჩვენ კი ვიცით, რომ ასეთი ძვლების გაგრძელება და შემოკლება ან სრულიდ არ შეიძლება და

სურ. 17. ზემოავკალის ადამიანის თავის ქალა. Norma verticalis.

ან მეტად უმნიშვნელოდ. მხოლოდ ამავე ძვლების მოღუნვა კი შეიძლება, ვინაიდან ამისათვის არის საჭირო, რომ თავის ქალის ამოდრეკილმა ზედაპირმა სულ ოდნავ მოიმატოს, ხოლო შიგნითა პირი ცოტად შეიკუმშოს. ამგვარ „მოღუნვას“ ხელს უწყობს აგრეთვე თავის ქალის ბრტყელი ძვლის გარეთა პირის დაბზარვაც.

აღსანიშნავია, რომ ძვლის მოღუნვის დროს ზომის მხრივ ცოტა ცვალებადობას განიცდის მხოლოდ ძვლის გარეთა და შიგნითა პირი, ხოლო შუა გული კი თითქმის უცვლელად რჩება. ამიტომ მოღუ-

ნული ბრტყელი ძვლის ზომა შეიძლება უცვლელად ჩაითვალოს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რამდენიმე მილიმეტრით განსხვავებას. მაშასადამე, ჩვენ ვხედავთ, რომ თავის ქალის „ბრტყელი“ ძვლის მოლუნვის დროს რკლების ზომა თითქმის უცვლელი რჩება, იცვლება მხოლოდ მათი ქორდები. აი სწორედ ეს გარემოება უნდა გვექონდეს მხედველობაში, როდესაც ჩვენი თავის ქალის ზომებს სხვა თავის ქალის ზომებს შევადარებთ¹.

სურ. 18. ხეშოავჭლის ადამიანის თავის ქალა.

ტრეპანაცია, რომელიც უმთავრესად ჰგულისხმობს თავის ქალაზედ ხელოვნურად ხვრელის გაკეთებას, იყო გავრცელებული უძველესი დროიდან (ნეოლითიდან) თითქმის მთელ მსოფლიოში. ზოგიერთი რეცენტული „რასა“ დღესაც მიმართავს ტრეპანაციას მაგიური მნიშვნელობით².

ტრეპანაციას უკეთებდნენ როგორც ცოცხლებს, ისე მიცვალებულებს. ტრეპანაციის დროს სურდათ ან ბოროტი სულის „გამოშვება“ თავიდან, ან ამოჭრილი ძვლის ამულეტად გაკეთება. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამულეტისათვის თავის ქალიდან ძვლის ამოჭრამიცვალებულებზე ხდებოდა. ამ მიზნით თავის ქალაზე ძვლის ამოჭრის დროს გაკეთებული ხვრელი სხვადასხვაობას განიცდიდა, როგორც ფორმით, აგრეთვე ზომით.

¹) შედარე Н. В. Берви, О методе исследования ископаемых и современных черепов: *Русский антропологический журнал* № 1, стр. 48—69, Москва 1903.

²) მაგალითად წითელკანა ილინოსები.

ჩვენს თავის ქალას frontale-ს ძვლის მარცხენა მხარეზე frontale-სა და coronale-ს ნაკერებს შუა, bregma—დან 27 მმ დაცილებით ოვოიდალური ფორმის კრილი აქვს (სურ. 17), რომელიც დასულია ძვლის ქვემო პირამდე. ამ კრილის სიგრძე არის 28 მმ, სიგანე—7 მმ; კრილის ნაპირების უმეტეს ნაწილს ნათლად ეტყობა ძვლის წამოზრდა. მაშასადამე, ზემოავკალის სამარის თავის ქალის მქონე ადამიანს, ამ კრილობის მიღების შემდეგ, კიდევ დიდხანს უცოცხლია. ეს კრილი რომ გახვრეტილი ყოფილიყო, უნდა გვეფიქრა, რომ ტრეპანაციასთან გვქონდა საქმე, მაგრამ ამგვარი შესაძლებლობა არ არის დასაშვები. უფრო სამართლიანია ვიფიქროთ, რომ ამ ადგილას თავს ზემოდან დაარტყეს რამე (ქვა, ჯოხის ბოლო, შუბის წვერი ან სხვა) და ის დაზიანდა, რასაც მოჰყვა ექიმობა. კრილობა მორჩა და მისმა ნაპირებმა ზრდა იწყეს. ეს ზრდა ნათლად ეტყობა თავის ქალაზე მიყენებული კრილობის ნაპირებს (სურ. 17).

სურ. 19. ზემოავკალის ადამიანის თავის ქალა. Norma basilaris.

ჩვენ არ გვაქვს აგრეთვე საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ჩვენ დაუმთავრებელ ტრეპანაციასთან გვქონდეს საქმე. რომ ეს კრილობა დაუმთავრებელი ტრეპანაციის შედეგი იყოს, რასაც ამ თავის ქალის მქონე ადამიანის სიკვდილი უნდა მოჰყოლოდა, მაშინ კრილობის ნაპირების წამოზრდას ადგილი აღარ ექნებოდა. ჩვენი თავის

ქალის კრილობა კი გვეუბნება, რომ ადამიანს ამ კრილობის მიღების შემდეგ კიდევ უცოცხლია, ამიტომ ამას მოუთავებელ ტრეპანაციად ვერ ჩავთვლით. მაშასადამე, არის ერთად ერთი დასაშვები აზრი, რომ ჩვენი თავის ქალის მქონე ადამიანს კრილობა ჰქონდა მიყენებული სიცოცხლეში და რომ ეს კრილობა მორჩენილი იყო.

პირის სახის ქალა. პირის სახის ქალა არ არის განვითარებული; მას მეტად კარგად ეტყობა, როგორც საღეჭავი აპარატის, აგრეთვე ცხვირის რედუქცია (სურ. 16). პირის სახის ფორმა (Forme de la face) უფრო ტრიანგულარულია, ვიდრე ოვოიდალური. პირის სახის სიმაღლე nasion-იდან prosthion-ამდე (დაახლოვებით) 64 mm-ს უდრის. პირის ზემო სახის ინდექსი—69, 57 არის, ვინაიდან os zygomaticum-ებს შუა სიგანე 92 mm უდრის.

თვალბუდე ანუ ორბიტა (orbita). ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ორბიტის ფორმას და მის ინდექსს. ჩვენი თავის ქალის ორბიტას ოთხკუთხი ფორმა აქვს (სურ. 16). მისი სიგანე—38 mm, სიმაღლე—32 mm, ხოლო მისი ინდექსი—84,21 mm, რაც გვაძლევს საშუალებას იგი mesokonch-ების ჯგუფს მივაკუთვნოთ. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ორბიტები 16 mm-ით არიან ერთი მეორეს დაცილებული და ნაპირები ცოტად თუ ბევრად მომრგვალებული აქვთ.

ყვრიმალის ძვალი (os zygomaticum) ¹. ამ ძვლის გარეგნული შეხედვითაც ნათლად ირკვევა, რომ ჩვენს თავის ქალას მონოლოიდალურ ტიპთან, როგორც ეს ზოგიერთებს გონია, საერთო არაფერი აქვს. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ, თუ ცხვირის ძვლების წინ ფრონტალურ სიბრტყეს გავავლებთ, მაშინ os zygomaticum-ის tangete-ბი მეტად დაცილებული რჩება, რაც სრულიად არ არის მონოლოებისათვის დამახასიათებელი.

ცხვირი. ცხვირის ფორმას და მის ინდექსს თვალისაჩინო მნიშვნელობა აქვს ანთროპოლოგიაში, მაგრამ მიუხედავად ბევრი ცდისა, ჩვენ მაინც ვერ შევძელით მთლიანად ცხვირის ძვლების რესტაურაცია და მისი ფორმის აღდგენა.

ცხვირის სიგრძე დაახლოვებით 50 mm უდრის, სიგანე—21 mm და ინდექსი კი—42. ასე რომ, ამ ინდექსის მიხედვით, შესაძლო ხდება სახის ქალის leptorhin-ად აღიარება.

ვერც apertura piriformis აღდგენა მოხერხდა, ვინაიდან naso-spinale სრულიად აღარ არის შერჩენილი.

¹ ამ ძვალს ხვესურები ეძახიან „ქურის ქიმს“.

კბილები. კბილებსაც საკმაო მნიშვნელობა აქვს ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად.

სპეციალური ოდონტოლოგიური და ანთროპოლოგიური ლიტერატურა ამის შესახებ საყურადღებო ცნობებს იძლევა. ადამიანთა კბილების სიდიდე, მათი ფორმა და რიცხვი, მათი ხელოვნური დეფორმაცია და სხვა ერთგვარ საშუალებას გვაძლევს ადამიანთა ვარიეტეტების გარჩევისათვის. ამიტომ კბილების შესწავლა ანთროპოლოგიური გამოკვლევების დროს, არამც თუ სასურველია, არამედ აუცილებელიც.

სამწუხაროდ Geoffroy Saint-Hillari-ს დაკვირვებანი და შრომები ქვემო და ზემო incisiva-ს შესახებ, რომლითაც ჩვენ შეგვეძლო. ამა თუ იმ ვარიეტეტის დადასტურება, ჩვენთვის უნაყოფო რჩება ვინაიდან ჩვენს თავის ქალას არც ეს კბილები და არც მათი ბუდეები (alveoli) შერჩენილი არა აქვს.

არც P. Broca-ს (*Des différentes espèces de prognathisme: Bull. de la Soc. d'Anthr. de Paris 1873*) და H. Welcker-ის დაკვირვება კბილების მიხედვით პროგნათიის და ორთოგნათიის გასარჩევად და ან რომელიმე ტაპის აღსადგენად ჩვენთვის საიმედო არ ხდება, რადგან ამისთვის საჭირო ქვემო და ზემო ყბის ნაწილები და მათში ჩასმული კბილები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არ მოგვეპოვება. Owen-მა და Pruner—Bey-მ თავისი გამოკვლევებით დაამტკიცეს, რომ, თუ თეთრკანა ადამიანებს საძირე კბილები წინიდან უკანისკენ თანდათან უფრო უპატარავდებათ, პრიმიტიული ადამიანის ეს კბილები წინიდან უკანისკენ თანდათან უდიდდებათ. საერთოდ კბილების სიდიდე მაღალი კულტურის მქონე ადამიანს არ ახასიათებს.

ზემოაქალის ადამიანის კბილების ინდექსი 41,8 არის და ამიტომ W. H. Flower-ის კლასიფიკაციით ის უნდა მივაკუთვნოთ მიკროდონტს.

Magitot-ის და Galippe-ს გამოკვლევით, კულტურის მაღალ საფეხურზე მდგომ ხალხს მარჯვენა ყბის კბილები უფრო მჭიდროდ აქვთ ერთიმეორესთან, ვიდრე მარცხენა, რაც არ შეიძლება ითქვას კულტურის დაბალ საფეხურზე მდგომ ხალხზე. Darwin-ის, P. Broca-ს და Mantegazz-ის გამოკვლევებით „სიბრძნის კბილის“ ნაკლებობა ახასიათებს მაღალი კულტურის მქონე ადამიანს. ეს კბილი კულტურულად განვითარებულ კაცობრიობას თანდათან ეკარგება¹. ჩვენს

1) R. Wiedersheim, *Der Bau des Menschen als Zeugnis für seine Vergangenheit*. Tübingen 1908, S. 202.

თავის ქალას ეს კბილი შერჩენილი აქვს, მაგრამ განუფითარებელია. შერჩენილი კბილები არც ერთი არ აქვს გაფუჭებული.

თავის ქალის წონა. ჩვენი თავის ქალის წონა 370 გრ უდრის. მართალია, თავის ქალას სრულებით აკლია ქვემო ყბა¹ და ზოგიერთი ნაწილი, მაგრამ ამ დანაკლისი ნაწილების წონა საერთოდ 70—80 გრ—ს არ უნდა აღემატებოდეს; ასე რომ ზემოავეჯალის სამარის თავის ქალის წონა დაახლოვებით 440—450 გრ უნდა ყოფილიყო, რაც შეტად ცოტაა თავის ქალის წონისათვის².

ზემოავეჯალის ადამიანის სიმაღლე. ჩონჩხის სიგრძე, ანუ ზემოავეჯალის ადამიანის სიმაღლე, ჩვენ შეგვიძლია გამოვიანგარიშოთ მხარის ძვლის (humerus) მიხედვით, ვინაიდან, გარდა ამ ძვლისა, არც ერთი მთლიანი ძვალი არ ჰქონდა ჩონჩხს შერჩენილი. ამ ძვლის სიგრძე უმაღლეს წერტილ caput humeri-დან trochlea-ს ქვემო ნაპირამდის (საგიტალური სიბრტყის პროექციაზედ) უდრის 275 mm, მაშასადამე, თუ ჩვენ Manouvrier-ის ტაბულას მხედველობაში მივიღებთ³, მაშინ ჩვენი ჩონჩხის სიგრძე გამოვა 1470 mm. ამავე ზომას მივიღებთ დაახლოვებით, თუ ჩვენ ამას გამოვიანგარიშებთ Pearson-ის მიერ მოცემული ფორმულით⁴.

აქვე საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ მთელს მსოფლიოში ქალის სიმაღლე საშუალოდ 1540 mm უდრის და, თუ ჩვენ ტოპინარის კლასიფიკაციით ვიხელმძღვანელებთ, მაშინ ზემოავეჯალის ადამიანის (ქალის) სიმაღლე საშუალო ტანის სიმაღლის ზომამზე ნაკლებად უნდა ჩავთვალოთ.

რა სქესის იყო ზემოავეჯალის ადამიანი? ადამიანის თავის ქალის მიხედვით სქესის გამორკვევა ერთგვარ სიძნელეს წარმოადგენს და ზოგიერთს შემთხვევაში—შეუძლებელიც არის, განსაკუთრებით, თუ პრიმიტიულ ადამიანთან გვაქვს საქმე. მაგრამ, თუ კულტურულად განვითარებულ ადამიანთა ვარიეტეტებს ავიღებთ, მაშინ თავის ქალის მიხედვით სქესის გამორკვევა უმეტეს შემთხვევაში (90%/ი) შესაძლებელია.

¹) დედაკაცის ქვედა ყბის წონა საშუალოდ უდრის 56 გრ, ხოლო მამაკაცის—88 გრ.

²) დედაკაცის თავის ქალის წონა საშუალოდ აღებული უდრის 555 გრ, მამაკაცის—731 გრ.

³) L. Manouvrier, La détermination de la taille d'après les grands os des membres: *Mem. de la Soc. d'Anthrop.* t. IV, Paris 1893.

⁴) $706,41 + (2,894 \times 275)$. K. Pearson, *Mathematical Contributions to the Theory of Evolution. V. On the reconstruction of the stature of prehistoric races: Phil. Trans. Vol. 192. A. p. 169, London 1899.*

ჩვენი ზემოავეჭალის ადამიანის თავის ქალა, როგორც თავიდანვე იყო აღნიშნული, დედაკაცის არის. ამას გვეუბნება თავის ქალის habitus-ი და კრანომეტრიული ზომები. ამასვე ამტკიცებენ თავის ქალის ძვლების წონა, თხელი 4 mm-სისქე თხემის ძვალი (os parietale), თავის ქალის მოცულობა (კაპაციტეტი), როგორც აბსოლუტური, აგრეთვე რელატიური, პატარა foramen occipitale magnum, დვრილისებური ზორჩის (processus mastoideus) და აგრეთვე ყველა კუნთოვანი მორჩების და ხაზების მეტად სუსტი გამოხატულება, განუვითარებელი glabella და arcus superciliaris, დაქანებული შუბლი, რომელიც ჯერ სწორად არის განვითარებული და შემდეგ კი უცხად გადაზნეკილი, საკმაოდ ამობერილი თხემის ბორცვები და კეფა, მეტად პატარა ზომის ვისცერალური ნაწილი, პატარა ზომის კბილები და სხვა.

ყველა ზემოჩამოთვლილი ნიშნები საკმაოდ არის გამოხატული და საერთოდ გვაძლევს საშუალებას დავასკვნათ, რომ ზემოავეჭალის ადამიანის თავის ქალა დედაკაცის არის.

ამასთანავე თუ მოვიგონებთ ჩონჩხის სიგრძეს და სამარის ზოგიერთ ინვენტარს, სახელდობრ— მკლავზედ წამოცმულს ბრინჯაოს ორს, პატარა ზომის ($D=5,4$ cm) სამაჯურს, პატარა ზომისავე ($D=1,8$ cm) 5 ცალ ბეჭედს, მახათს და მრავალ მძიეს,— მაშინ უფრო ცხადი გახდება, რომ ზემოავეჭალის სამარეში აღმოჩენილი ადამიანი ქალი უნდა ყოფილიყო.

როგორი თავის ქალები იყო აღმოჩენილი ზემოავეჭალის მახლობლად? საინტერესოა ვიცოდეთ, თუ როგორი თავის ქალები იყო აღმოჩენილი ზემოავეჭალის მახლობლად, განსაკუთრებით სამთავროს უძველესი დროის ორმოსამარეებში, რომლებსაც მჭიდროდ უკავშირდება ზემოავეჭალის სამარე.

ამ საკითხის შესახებ ჩვენ მეტად ბუნდოვანი ცნობები მოგვეპოვება. ფ. ბაიერი ამბობს, რომ მან სამთავროს „ძირა სართულის სამარეებში“ აღმოაჩინა «Macrocephalen Schädel»¹. ამგვარსავე მაკროცეფალურ თავის ქალებს აღნიშნავენ ჰენ. ფრიჩი (H. Fritsch) სამთავროში² და რუდოლფ ვირხოვი და სხვანი სამთავროს სასაფლაოდან, მაგრამ რა ტიპის სამარეებიდან— არ ვიცით³.

1) F. Bayern, Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus und seine vorhistorischen Verhältnisse, seine Völker und deren Industrie: *Verhandlungen*, S. 340, Berlin 1882.

2) *Verhandlungen*, S. 149, Berlin 1875.

3) *Verhandlungen*, S. 478, 1882.

სამთავროს სასაფლაოში აღმოჩენილ მაკროცეფალურ თავის ქალებს აღწერს ს. სცეპურა¹, მაგრამ ამ უკანასკნელის მიერ აღწერილი თავის ქალები არის ფიქლო ქვებით ნაშენი აკლდამებიდან ამოღებული. როგორც ჩანს, მაკროცეფალური თავის ქალები აღმოჩენილი ყოფილა, როგორც ძირა სართულის ორმოსამარეებში, აგრეთვე ფიქლო ქვებით ნაშენებ აკლდამებშიდაც. ეს მაკროცეფალური თავის ქალები ის თავის ქალები გახლავსთ, რომლებზედაც ჩვენ მოგვეპოვება ისტორიული ცნობები ჰიპოკრატეს ნაწერებში: «De aëre aquis et locis». თუ როგორი იყო ამ Macrocephalenschädel-ების გვერდით სხვა თავის ქალები სამთავროს ორმოსამარეებში, ეს ჩვენ არ ვიცით.

მართალია რ. ვირხოვი ერთს თავის შრომაში ამბობს, სამთავროს სასაფლაოს თავის ქალები გრძელი და ვიწრო არიანო², მაგრამ აქ არ უნდა იყოს ნაგულისხმევი ძირა სართულის ორმოსამარეები³.

დღეს ჩვენ ვიცით, რომ მაკროცეფალური თავის ქალები ბევრს სხვადასხვა ადგილას არის ნახული (მაგალითად მდინარე დონის ნაპირზე, როსტოვის ახლოს, სამარის მიდამოებში, ციმბირში, — ტომსკთან, უნგრეთში, ავსტრიაში, რაინის ნაპირზედ, საფრანგეთში, ჩრდი-

1) С. Ф. Сцепура, Опыт антропологического исследования макроцефалических черепов. Тифлис 1875.

2) *Verhandlungen*, S. 479, 1882.

3) აღსანიშნავია, რომ დეფორმირებული მაკროცეფალური თავის ქალები აღმოჩენილია აგრეთვე სარძაქალაში (*Verhandl.*, S. 478. 1882), ვახიანში (ჩემს მიერ, გასულ წელს. იწახება საქ. მუზეუმში), ყირიმში (განსაკუთრებით ქ. ქერჩის მიდამოებში), ქვემო ავსტრიაში და სხვაგან.

ყირიმში და ქვემო ავსტრიაში აღმოჩენილ მაკროცეფალურ თავის ქალებს აკადემიკოსი ბერი (Baer) ავარელების შემოსევის დროს აკუთვნებდა და შესაძლებლად სთვლიდა, რომ ეს თავის ქალები ეკუთვნოდა რომელიმე ტომს, რომელიც ავარელების კავშირში (*der avarische Bund*) შედიოდა (*Die Makrocephalen im Boden der Krym und Oesterreichs u. s. w. St. Petersburg 1860*). ეს შრომა შოთავსებულია: *Mémoires de l'Académie Imper. des sciences de St. Petersb.* VII Serie, Tome II, № 6).

ბროკა (Broca) ამბობდა, რომ მაკროცეფალური თავის ქალები ეკუთვნიან კიმერებს (შეადარე სცეპურა გვ. 11).

რუდ. ვირხოვი არ ასახელებდა, თუ რა ხალხს ეკუთვნოდა მაკროცეფალური თავის ქალები, მაგრამ ფიქრობდა, რომ „წინაისტორიულ“ დროში ყირიმიდან დაწყებული სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთის ველებამდის ერთი მერესთან დამოკიდებული მოსახლეობა (*zusammenhängende Bevölkerung*) იყოთ. *Verhandlungen*, S. 479—480. Berlin 1882.

ლო იტალიაში, ინგლისში და სხვა და სხვა. ვიცით აგრეთვე, რომ მაკროცეფალური თავის ქალის მიღებას დეფორმაციის საშუალებით დღესაც მისდევენ ბევრს სხვადასხვა ადგილას (Бушан, Наука о человеке, стр. 232—233, Москва 1911; Любоп Недерле, Человечество в доисторические времена, стр. 507—508, Петербург 1898), ამიტომ დღეს ყველასათვის ცხადია, რომ მაკროცეფალური თავის ქალები ერთსა და იმავე ტოპს ან ხალხს არ მიეწერება, როგორც ეს ერთს დროს ეგონათ¹.

რომელ ადამიანთა ვარიეტეტს ეკუთვნოდა ზემოავჭალის ადამიანი? თუ რომელ ადამიანთა ვარიეტეტს ან ხალხს² ეკუთვნოდა ზემოავჭალის ადამიანი, ამის თქმა შეუძლებელია, ვინაიდან ჩვენ მხოლოდ ერთს და ისიც არა მთლიანად შენახულ ადამიანის ნაშთთან და მეტად ცოტა სამარის ინვენტართან გვაქვს საქმე.

კრანიომეტრული და საერთოდ ანთროპოლოგიური ზომები გვეუბნება, რომ ზემოავჭალის ადამიანი დაბალი ტანის იყო; პირის სახე მოგრძო და ტრიანგულარული. ფორმის ჰქონდა, ხოლო თავი კი — „გრძელი“, ე. ი. ის გრძელთავა იყო³. რაც შეეხება მის კულტურულ განვითარებას, თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იგი ეკუთვნოდა მაღალი კულტურის მქონე ხალხს, რასაც სხვათა შორის ნათლად უჩვენებს თავის ქალის კარგად განვითარებული ცერებრალური ნაწილი.

დრო, როდესაც ცხოვრობდა ზემოავჭალის ადამიანი, უნდა

¹) დაწვრილებით ამ საკითხის შესახებ იხ. Д. Н. Анучин, О деформированных черепах, найденных в России: *Изв. Общ. любителей естеств. антроп. и этногр.* XLIX, стр. 367, Москва 1887.

²) ადამიანთა ვარიეტეტი ანუ „რასა“, როგორც ამას გროსსე (Grosse) განმარტავს, შესაძლოა ადამიანთა ერთს დიდ ჯგუფს ეწოდოს, რომელსაც თანდაყოლილი და ჩამომავლობითი სომატიური და ფსიქიური თვისებები ერთი მეორესთან აკავშირებს და ამავე დროს ეს თვისებები სხვა ადამიანთა ჯგუფიდან ასხვავებს.

ცნება „ხალხი“ კი უმეტეს შემთხვევაში უფრო ფართოა, ვიდრე ცნება ვარიეტეტი. ხალხი უმეტეს ნაწილად ადამიანთა სხვადასხვა ვარიეტეტებიდან შედგება. „ხალხს“ ახასიათებს საერთო ენა, კულტურა, ზნეჩვეულება და სხვა და სხვა. შეადარე Jacob—Friesen, Grundfragen der Urgeschichts-Forschung, S. 2—3, Hannover 1928 და Eugen Fischer, Anthropologie, S. 124, Berlin und Leipzig 1923.

³) მართალია კრანიომეტრულმა ზომებმა Hyperdolichocephal-ი მოგვცა, მაგრამ ეს ზომები ცოტა გადამეტებული იყო, ვინაიდან თავის ქალას დეფორმაცია ჰქონდა განცდილი მიწაში მოხვედრის შემდეგ. ყოველ შემთხვევაში ჩვენი თავის ქალა Dolichocephal-ური მაინც რჩება.

განვსაზღვროთ საქართველოში ბრინჯაოს ხანის დაბოლოვებით და რკინის ხანის დასაწყისით. ეს კი დაახლოვებით ის დრო არის, როდესაც წინა აზიაში და მის მოსაზღვრე ქვეყნებში ადამიანთა სხვადასხვა ვარიეტეტების ერთი მეორეში მეტად ინტენსიური შერევა ხდებოდა.

თუ ჩვენ ანთროპოლოგიურ შრომებს და უმთავრესად თანამედროვე გამოჩენილ ანთროპოლოგ ევგენი ფიშერის¹ გამოკვლევებს დავემყარებით, დავინახავთ, რომ უძველეს დროში მთელს წინა აზიაში (განსაკუთრებით სირიაში, მცირე აზიაში და მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის, აღმოსავლეთის და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხარეებში, მაშასადამე საქართველოშიდაც) გავრცელებული იყო ეგრეთ წოდებული „წინა აზიური“ „რასა“, რომელსაც სხვათა შორის ხეთებიც კი ეკუთვნოდნენ (vorderasiatische Rasse. Syn. armenoid, alarodisch, kappadokisch, protoarmenisch, hethitisch)². ეს წინააზიური „რასა“ იყო უძველესი „რასა“ და თანაც მეტად ძველი კულტურის მატარებელი მთელს წინა აზიაში.

ამ „რასის“ სომეტიური თვისებები განათხარი ანთროპოლოგიური მასალების, ძველი ბარელიეფების და თვით თანამედროვე ადამიანების მიხედვით, ნათლად და მკაფიოდ არის გამოხატული.

ამ „რასის“ ანთროპოლოგიურ თვისებებს შეადგენს საშუალო ზომის ტანი, მოკლე (85—86 ინდექსი) და თანაც მაღალი ფორმის თავი, გრძელი სახე, მეტად დიდი ცხვირი, მოშავო ფერის სქელი თმა და შავი თვალწარბი.

ეს „რასა“ დღესაც ცხოვრობს ამიერ კავკასიაში, სომხეთში, სპარსეთში, მცირე აზიაში, სირიაში და სხვაგან.

ამ უძველეს წინააზიურ „რასას“ თითქმის ყოველი კუთხიდან ერეოდნენ სხვა „რასები“. ხოლო მეორე ათასეულის პირველ ნახევარში ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მცირე აზიის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხიდან შეერია ინდო-გერმანული კულტურის მატარებელი ხალხი, რომელშიდაც ნაწილობრივ „ჩრდილო რასა“ (nordische Rasse) შედიოდა და რამაც წინა აზიას 5—10%³ ქერათმა და გრძელთავა (Dolichocephalie) ადამიანები შემატა.

მეორე თვალსაჩინო „რასათა“ შერევა წინა აზიაში მოხდა სამხრეთის მხრიდან, საიდანაც მეტად მრავალრიცხოვანი სემიტთა ხალ-

¹) Eugen Fischer, Spezielle Anthropologie: Rassenlehre. Sammelwerke «Anthropologie», S. 170—174. Leipzig und Berlin 1923.

²) ამ „წინააზიურ რასას“ ანთროპოლოგი Recherche უწოდებს «Homo fauricus»: *Reallexikon der Vorgeschichte*, B. V, S. 378, Berlin 1926.

ში მოაწყდა. ეს სემიტთა ხალხი უმთავრესად „ორიენტალურ“ (orientalische) „რასას“ ეკუთვნოდა და ფიქრობენ არაბეთიდან უნდა ყოფილიყო გამოსული. ამ ორიენტალური „რასის“ თვისებებს შეადგენდა: დაბალი ტანი, შავი თმა და შავი თვალწარბი, სუფთა, ლამაზი ცხვირი და გრძელი ვიწრო თავი.

აი ამ სამი „უმთავრესი“ (წინააზიური, ინდო-გერმანული და ორიენტალური) „რასების“ შერევა მოხდა წინა აზიაში უძველეს დროში.

აღსანიშნავია, რომ ამგვარ შერევას შედეგად მოყვა ის, რომ წინა აზიის სამხრეთ მხარისკენ მცხოვრებთ უფრო „ორიენტალური“ „რასის“ კომპონენტები აქვთ, ხოლო ჩრდილო მხარისკენ მცხოვრებთ—„ჩრდილო რასის“ ნიშნები ეტყობა, თუმცა ამავე ადგილებში დღესაც ბლომად შეხვდებით ნამდვილ წმინდა „წინააზიურ რასის“ წარმომადგენლებს.

ცხადია, რომ წინა აზიაში სამი უმთავრესი „რასის“ გარდა სხვა „რასებიც“ (მაგალითად, მედიტერანული) არიან შეჭრილი და შერეული და ამიტომაც არის, რომ „რასათა“ პრობლემა, საერთოდ ყოველ კუთხეში, დღეს მეტად რთულ და მრავალ მხრივ სადაო საგნად არის გადაქცეული.

ამიტომაც, რომ ჯერ ჯერობით გარკვეულის რისამე თქმა, თუ რომელ ადამიანთა ვარიეტეტს ანუ „რასას“ ეკუთვნოდა ზემოავჭალის ადამიანი, ყოველად შეუძლებელია (საქმეს ართულებს აგრეთვე განათხარი ანთროპოლოგიური მასალების უქონლობაც).

ძნელია აგრეთვე იმის თქმა, თუ რომელ ხალხს ან რომელ კულტურულ წრეს ეკუთვნოდა იგი, ვინაიდან ამისათვის ჯერ კიდევ მეტად ცოტა განათხარი ინვენტარი მოგვეპოვება და თანაც, როგორც საქართველო, ისე ამ უკანასკნელის მოსაზღვრე ქვეყნები, არქეოლოგიურად შეუსწავლელი არიან, რომ ადამიანს შესძლებოდა საერთო კულტურული ელემენტების ამოკრეფა და სინთეზის მოხდენა.

გვხვდება თუ არა საომარი იარაღით დამარხული ქალების ჩონჩხი? სამარეები, რომლებშიაც საომარი იარაღით დამარხული ქალები ყოფილიყოს, მეტად ცოტა მოეპოვება არქეოლოგიას.

ჩვენ ვიცით, მაგალითად, რომ იუტლანდიაში აღმოაჩინეს ქალის სამარე, რომელშიაც ბრინჯაოს ხანჯალი იყო ჩადებული¹. ვიცით აგრეთვე, რომ დანიაში აღმოჩენილია ქალების რამდენიმე ჩონ-

¹) Carl Schuchardt, Alteuropa, S. 180, Berlin und Leipzig 1926.

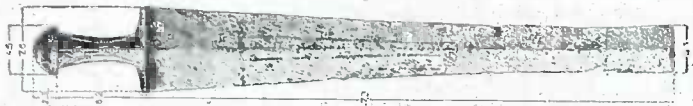
ჩნი ბრინჯაოს სატევრებით¹, მაგრამ მთელს მსოფლიოზე არქეოლოგიურმა ლიტერატურამ ჯერ კიდევ არ იცის არც ერთი შემთხვევა, რომ ეპოვნოსთ ბრინჯაოს მახვილით, ხანჯლით და შუბით შეიარაღებული ქალი, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ზემოავეჭალაში, და, თუ გამოჩენილი, მსოფლიო მეცნიერი მონტელიუსი დანიაში აღმოჩენილ ხანჯლით შეიარაღებულ ქალებს უკავშირებდა ამაზონების ანუ ამორძლების შესახებ წარმოშობილ მოთხრობებს², მით უმეტეს, ჩვენ უფრო მეტი საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ზემოავეჭალის შეიარაღებული ადამიანი, რომელსაც ჭრილობა ჰქონდა მიღებული, მეომარი ქალი უნდა ყოფილიყო, ქალი, რომელმაც ცხენოსნობა კარგად იცოდა, რადგან მას ცხენის თავის ნაწილები შუბის თავთან ერთად აღმოაჩნდა სამარეში.

ასეა თუ ისე, ეს ღირსშესანიშნავი აღმოჩენა მეტად გვაგონებს ძველი მწერლების გადმოცემებს ამაზონების შესახებ.

საქმის ასეთი გარემოება მით უფრო დამაფიქრებელია, რომ ამაზონები ძველი გადმოცემების მიხედვით ცხოვრობდნენ შავი ზღვის მახლობლად და, ცნობილი როსტოვცევის სრულიად ახალი გამოკვლევებით, ნახევრად ისტორიული ხალხია³; ამაზონები ომის დროს ეხმარებოდნენ კიმერიელებს, ბალკანეთის თრაკიელებს და დიდ პატივისცემაშიაც იყვნენ მეზობელი ერების თვალში⁴.

ბრინჯაოს ნივთები.

მახვილი. სამარის ინვენტარის აღწერას ჩვენ დავიწყებთ ბრინჯაოს მახვილით, რომელიც განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია (სურ. 20; ტაბ. IV, სურ. 1).

სურ. 20. ზემოავეჭალის სამარის მახვილი.

¹) Любор Нидерле, Человечество в доисторические времена, стр. 302, Петербург 1898,

²) Нидерле, S. 302.

³) М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Российская Академия истории материальной культуры, стр. 1, Ленинград 1925.

⁴) Проф. В. А. Городцов, К вопросу о киммерийской культуре. Труды Секции Археологии, 4, стр. 49. Москва 1927.

ზომით ჩვენი მახვილი მოკლე მახვილთა ტიპს ეკუთვნის. მისი სიგრძე მთლიანად 58 cm უდრის, ხოლო ცალკე აღებული პირის სიგრძე—47,3 cm. ხელის მოსაკიდი ანუ ტარი—8,2 cm, ტარის თავის სიმაღლე—2,5 cm, ხოლო მისი დიამეტრი—4,5 cm. პირის სიგანე ვადასთან უდრის 7,8 cm, ბოლოში—4,3 cm; წონა—1060 gr.

მახვილის ბოლო არ არის არც წაწვეტილი და არც მომრგვალებული და მჭრელი, როგორც ეს საერთოდ სჩვევიათ სხვა ტიპის მახვილებს, არამედ სრულიად ბლაგვი და სწორკუთხოვანია; ასე რომ მახვილის ბოლოს გნდე თითქმის პერპენდიკულარულად ხედება მახვილის პირის შუა ღერძის ხაზს. ამიტომ ჩვენს მახვილს უნდა ვუწოდოთ ბოლო-სწორკუთხოვანი ანუ ბოლოკვეთილი მახვილი ¹.

a

b

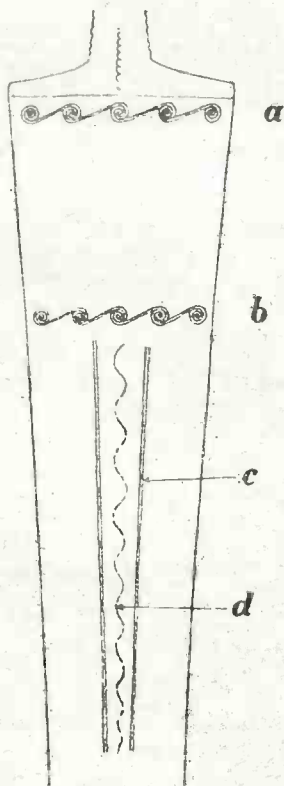
სურ. 21. ზემოავჭალის (a) და ქედაბეკის (b) მახვილის პირის კრილის მოხაზულობა.

მახვილის პირი ვადიდან ბოლოსკენ თანდათან სქელდება, ასე რომ პირის სისქე ვადასთან, შუა ღერძის გასწვრივ, 8 mm უდრის, შუა წელში—9 mm და ბოლოში კი—12 mm. პირის სისქე ზურგი-

¹) ერთი შეხედვით ჩვენი მახვილი გვაფიქრებინებს, რომ მას ბოლო მოტეხილი აქვს. მაგრამ, თუ ჩვენ დავაკვირდებით ამავე ტიპის მახვილების კოლექციას, რომელიც ჟანგისგან სრულებით არ არის შეცვლილი, შევამჩნევთ, რომ ამ კოლექციის მახვილები ყველა ბოლო-სწორკუთხოვანი ანუ ბოლოკვეთილია. ავიღოთ, მაგალითად, ბაკურციხის მახვილი (ტაბ. V, სურ. 1), რომელიც მშვენივრად არის შენახული და რომელიც ჩვენი მახვილისაგან მხოლოდ ზომით განირჩევა, დანარჩენი ნიშნები კი (დამუშავების ტექნიკა, ტარის და პირის ფორმა, ორნამენტები და სხვა) იგივე აქვს, როგორც ჩვენს მახვილს. ბაკურციხის მახვილის ბოლო კი არავითარ ეჭვს არ ბადებს, რომ ის ბოლოკვეთილი იყო (მისი ბოლოს გნდე წიგნივ ოდნავ შეზნექილიც არის). ბოლოკვეთილია აგრეთვე ბაკურციხის სხვა მახვილებიც (ტაბ. V, VI და VII), რომელთა ბოლოები უცვლელად არის შენახული და რომლებიც ჩვენი მახვილის ტიპს ეკუთვნის. რომ ჩვენი მახვილი ბოლომოტეხილი არ უნდა იყოს, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ მას მთელი პირის გასწვრივ არსად არ აქვს ისეთი სქელი ნაწილი, როგორც ბოლოში: ასეთ ადგილას გადატეხა ყოვლად წარმოუდგენელია.

დან დაწყებული ნაპირებისკენ თანდათან კლებულობს და ნაპირებთან ერთი მილიმეტრის სისქეს არ აღემატება; ამიტომ, თუ მახვილის პირის კრილის მოხაზულობას წარმოვიდგენთ, მივიღებთ რომბს (სურ. 21a).

თუ ჩვენ ჟანგით დაფარულ მახვილის პირს დავაკვირდებით, მის ორსავე მხარეზედ ერთსა და იმავე ორნამენტებს შევამჩნევთ. ვადის ახლოს მახვილის პირს გარდიგარდმო მიყვება ერთი რიგი ფართოდ გაშლილი S—სპირალ ორნამენტები (სურ. 22a). ამ სპირალებიდან 7 cm დაცილებით მიყვება ამგვარივე სპირალების მეორე რიგი (სურ. 22b).

სურ. 22. ზემოავეკალის მახვილი.

ჩვენი მახვილის S—სპირალებს მოეპოება ანალოგები. მაგალითად, ბოლასკეიში (ხეთთების ძველ ქალაქში) აღმოჩენილ რელიეფზე, რომე-

ცნობილია, რომ სპირალები ქვის ხანის ძველი დროიდან (პალეოლითი-დან) იხმარებოდა, როგორც დეკორატიული მოტივი, და დღესაც ამ მოტივს გავრცელება აქვს მთელს მსოფლიოში. ცხადია აგრეთვე, რომ სპირალები იმდენად უბრალოსა და მარტივ ტექნიკურ ორნამენტს წარმოადგენენ, რომ მათი წარმოშობა მსოფლიოს ბევრს სხვადასხვა კუთხეში უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან მათი წარმოშობის პირობები (ნიჟარები, მცენარის ნაწილები, მოწვნის ხელობა და სხვა) ყველგან გვხვდება. მაგრამ, მიუხედავად საქმის ამგვარი გარემოებისა და თვით სპირალების სხვადასხვაობისა, შესაძლო არის სპირალების ცალკ-ცალკე ვარიანტებად დაყოფა და მითი გავრცელების ადგილების აღნიშვნა, როგორც ეს მოახდინა, მაგალითად, ბელაუმ ზოგიერთი სპირალების შესახებ¹, ანუ როგორც ამას ცდილობდა მ. ჰერნესი². თუ ამ თვალსაზრისით მიუდგებით სპირალების საკითხს, დავინახავთ, რომ

¹) Johannes Boehlau, Die Spiralen in der Bandkeramik, S. 54—98 *Præhistorische Zeitschrift*, B. XIX, Heft 1/2, Berlin 1928.

²) Moritz Hoernes, Præhistorische Archäologie, S. 379. მეექვსე ნაწილში („Anthropologie“) კრებულისა „Die Kultur der Gegenwart“. Leipzig und Berlin 1923.

ლიც ღვთაებას ან მეფის სახეს გამოხატავს, ამოკვეთილია სპირალები, რომელიც ახლო დგას ჩვენი მახვილის სპირალებთან¹. აგრეთვე ტროიას პითონის და ქედაბეკის ბრინჯაოს ქამრის სპირალები² თითქმის სრულებით ისეთივეა, როგორც ზემოავჭალისა (შეად. K. Schuchhardt, Alteuropa, 249).

საინტერესოა აღვნიშნოთ, რომ ზემოთ ნახსენებ ხეთების რელიეფის სპირალებს მრავლად ახლავს თევზის ფხის მოტივები (Fischgrätenmotiv); ეს ის მოტივებია, რომლებიც მეტად მკაფიოდ და მრავლად არის მოცემული ზემოავჭალის მახვილის მავგარ იარაღების ბოლოზე (სურ. 23; ტაბ. IV, V და VI).

სურ. 23. ზემოავჭალის მახვილის ტიპის მახვილის ბოლო.

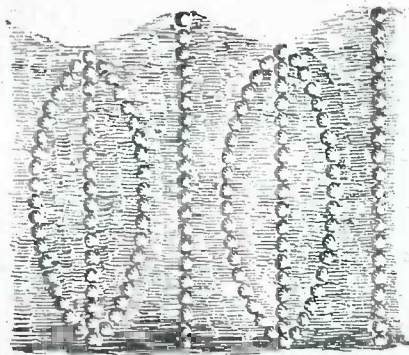
ჩვენი მახვილის პირზე ამოკრილ სპირალებს ქვემოთ, ორივე ნაპირის გასწვრივ, პარალელურად მისდევს ორ-ორი წვრილი ღარი (შაშარი), გერმანელი არქეოლოგები რომ Blutrille-ს უწოდებენ (სურ. 22c); ეს ღარები მახვილის ბოლომდის ვეღარ ატანს და წყდება ბოლოდან 21,5 cm დაცილებით. ღარები დაშორებულია ნაპირებს 2 cm-ით. ღარების შიგნივ მახვილის პირს, ღერძის გასწვრივ, მისდევს ნიკბებიანი ხაზი (სურ. 22d). სხვა ხაზები ან რაიმე გამოხატულება მახვილის პირს აღარ უნდა ჰქონდეს, თუმცა ამის გადაჭრით თქმა ძნელია, ვინაიდან მახვილის პირი მეტად არის დაჟანგული და ყოველად შეუძლებელი ხდება მასზედ სხვა რაიმე ხაზების შემჩნევა.

მახვილის ტარის ყელი მრგვალი ფორმისაა და არაა თანაბარი სისხოსი (სურ. 20; ტაბ. IV, სურ. 1). ვადასთან მისი სისხოს დიამეტრი 27 mm უდრის, შუა წელში—24 mm, ხოლო ქუდთან—

1) ბოლასკეიში აღმოჩენილ რელიეფზე ამოკვეთილი სპირალები დასურათებული აქვს პუხშტაინს და მოყვანილია სხვათა შორის შუხჰარდტის შრომაშიც (სურ. 60. იხ. აგრეთვე Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter, S. 54, 1914.

2) R. Virchow, Über die Culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus, Abb. 3. Taf. II, Berlin 1895.

34 mm-ს. ტარის ამგვარი მოყვანილობა საჭირო იყო, ჯერ ერთი, რომ ტარს ხელი კარგად მოვლებოდა და არ მოტეხოდა დაკვრის დროს; აგრეთვე იმიტომაც, რომ მოქნევის დროს მახვილი ხელიდან არ გასხლეტილიყო (შეად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია I³, გვ. 11, ტფილისი 1928). ტარზე გამოყვანილია ამობურცული წინწკლებით ფოთლის მსგავსი ორი ორნამენტული და ორიც სწორი ხაზი. თუ ამ ორნამენტებს სიბრტყეზედ გავშლით, მოვიღებთ ისეთ მოხატულობას, რომელიც ჩვენს სურათზეა (სურ. 24) მოცემული.

სურ. 24. ზემოაქალის მახვილის ტარზე გამოყვანილი ორნამენტი.

ეს ამობურცული წვრილი მძივისებური წინწკლები კონსტრუქტიულად საჭირო იყო, რომ კაცს ხელი არ აცურებოდა და თანაც ხელი მარჯვედ მოეკიდა.

ცხადია, ტარის სიგრძე ჩვენს მახვილს მეტად პატარა აქვს, მაგრამ საერთოდ ბრინჯაოს მახვილებს თითქმის ყველას მოკლე ტარი აქვს ჩვენი ხელის სიდიდესთან შედარებით. მაგალითად, ბრინჯაოს ერთს მახვილს, რომელიც საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმში არის დაცული და რომელიც ბაკურციხეშია აღმოჩენილი (ინვენტ. № 4349, ტაბ. V, სურ. 4), 87 mm-იანი ტარი აქვს. ამ საკითხმა კარგა ხანია არქეოლოგების ყურადღება მიიპყრო და ბევრი სხვადასხვა ახსნა განმარტება გამოიწვია.

გაბრიელ დემორტილიე, ე. შანტრი და სხვანი ამ გარემოებას ორიგინალური თეორიით (période bôhémienne ou triganienne)¹ ხსნიდენ. მორტილიეს აზრით ბრინჯაოს გაკეთება პირ-

¹) G. de Mortillet, *Origine du Bronze*, Paris 1876. იხილეთ აგრეთვე რევენზია *Revue d'anthropologie*, 1875, 650.

ველად გამოიგონეს ინდოეთში და აქიდან ბრინჯაო და ბრინჯაოს ნივთები ბოშებმა გაავრცელეს სხვადასხვა ქვეყნებში. ამ „ინდური“ ანუ „ბოშური“ თეორიის დასამტკიცებლად მორტილიეს სხვადასხვა მოსაზრებანი მოჰყავს და სხვათა შორის კიდევაც აღნიშნავს, რომ ინდოელების და ბოშების ხელები პატარა ზომის არისო. ამიტომ მათ მიერ გაკეთებულ მახვილებს და ამ მახვილებიდან განვითარებულ სხვა მახვილებს პატარა ტარი შერჩათო. მონტელიუსისა და რანკეს აზრით, ვინაიდან მახვილი თავდაპირველად სატევარის დანიშნულებას ასრულებდა და საჩხვლეტ (საგმირავ) იარაღს წარმოადგენდა, ამიტომ აუცილებელი არ იყო დიდი ზომის ტარი, რადგან მასზედ მთლიანად ხელის მოკიდება საჭირო არ იყო¹. ამგვარადვე ხსნიან მახვილის ტარის პატარა ზომას ვილენოიზი² და ვინკლერი³.

თუ მორტილიეს ორიგინალურსა და დაუჯერებელ „ბოშურ“ თეორიას მხედველობაში არ მივიღებთ, ზემოთ აღნიშნული სხვა ახსნანი ბრინჯაოს მახვილების ტარის სიმოკლის შესახებ, ჩვენი მახვილისათვის (და, ვფიქრობთ, სხვებისთვისაც) სრულიად მიუღებელია. ჩვენი მახვილის ბოლო არ არის წაწვეტილი და მას არც ჰქონია საჩხვლეტი იარაღის დანიშნულება, რომ ადამიანს მისი ტარისთვის რამოდენიმე თითით ხელი მოეკიდა და ტარის ქუდი (თავი) ხელის გულზედ მიეყრდნო. ჩვენ გვგონია, რომ, ვინაიდან უპრიმიტიულესი მახვილის დანიშნულება უმთავრესად „დაჩეხა“ იყო, ამიტომ მისი კონსტრუქცია მოითხოვდა, ხელი მისთვის ისეთნაირად მოეკიდათ, რომ სიმძიმის ცენტრი მახვილის ბოლოსკენ გადასულიყო, რაც საჭირო იყო დაკვრის დროს მოპირდაპირისათვის ღრმა ჭრილობის მისაყენებლად. ამგვარ მიზანს კი მიაღწევდენ იმ შემთხვევაში, თუ ტარის თავს ხელის გულს მოავლებდენ, რომ სიმძიმის ცენტრი მახვილის ბოლოსკენ გადასულიყო; მკლავი, ასე ვთქვათ, მახვილის ტარის გარძელებას მოგვეცემდა და ადამიანს საშუალება ეძლეოდა მოპირდაპირისათვის ჭრილობის მისაყენებლად უფრო მძლავრად, მოწყვეტით დაეკრა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ძველ დროში, ბრინჯაოს ჩამოსხმის დროს, საერთოდ ერიდებოდენ დიდ, გრძელ ფორმებს და უფრო შეკუმშულ, მოკლე ფორმებს ამჯობინებდენ, რომ ამით უფრო გაადვი-

¹) Проф. Ранке, Человек, стр. 678, Петербург 1896.

²) F. de Villenoisy, Du mode d'emploi des épées antiques: *Revue archeol.* 1894, 230

³) П. Винклер, Оружье, стр. 40, Петербург 1894.

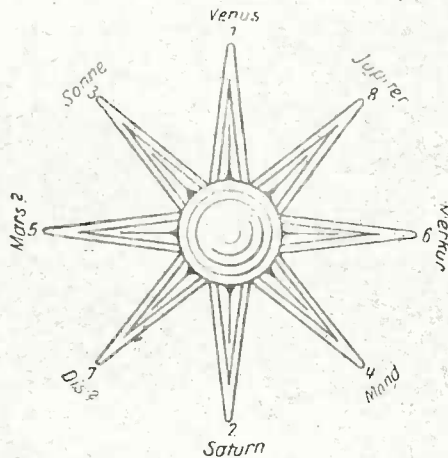
ლებოდათ ნივთის ჩამოსხმა ცოტა ბრინჯაოს დახარჯვით¹. აღსანიშნავია ისიც, რომ მახვილის ტარის ზომა ინდივიდუალურ ხელის სიდიდესთან უნდა ყოფილიყო შეფარდებული და ამიტომაც არის, რომ ჩვენ ვხვდებით სხვადასხვა ზომის ტარს (ტაბ. IV, V, VI, VII და VIII).

ჩვენი მახვილის ტარის ქული ნახევარ-სფეროსებურია; მისი დიამეტრი 45 მმ-ს უდრის და მასზე გეომეტრიული (წრის და სამკუთხოვანი) ორნამენტების საშუალებით ასტრონომიული მოტივები არის მოცემული (სურ. 25). საგულისხმოა ვიცოდეთ, თუ რას წარმოადგენს ეს ასტრონომიული მოტივი?

სურ. 25. ზემოაეკალის მახვილის ტარის თავი.

ჩვერის აზრით ეს უნდა იყოს ვენერას გრაფიკული გამოსახვარვასხივიანი ვარსკვლავის საშუალებით. აღსანიშნავია, რომ ვენერას გრაფიკული გადმოცემა ხშირად გვხვდება აღმოსავლეთის ხალხთა

სურ. 26. ვენერას გრაფიკული გადმოცემა ძველ სუზაში.

შორის; მაგალითად, ირანელების რვადღიანი კვირა, სადაც თვითვე დღეს თავისი საკუთარი პლანეტა ჰქონდა მიჩნეული, ანუ არაბების

¹ შემდეგში კი, როდესაც მახვილის „საჩეხ“ დანიშნულებას „საჩხვლეტი“ დანიშნულებაც მოემატა, მაშინ მახვილის სიმძიმის ცენტრიც შეიცვალა, ტარი კი დარჩა ისევ პატარა ზომის.

რვასხივა ვარსკვლავი—თილისმა, რომლის თვითეული სხივი ცალკე პლანეტას წარმოადგენდა, და რვა ერთად პლანეტათა სისტემას გადმოსცემდა, ვენერას გრაფიკული გადმოცემით ისახებოდა. ძველ სუზაშიდაც ვენერას რვასხივა ვარსკვლავით ხატავდნენ¹.

ბაბილონში ნახულს იშტარის გამოსახულებას კისერზე რვასხივა ვარსკვლავი აქვს² და თვით იშტარიც ხანდახან სიმბოლოურად: რვა ან შვიდსხივა ვარსკვლავით გადმოიციემოდა³.

ღვთაება ნანას თავის ზემოთ რვასხივა ვარსკვლავი აქვს გამოსახული⁴. როგორც ღვთაების სიმბოლო, რვასხივა ვარსკვლავი აქვს გამოყვანილი ასურბანიპალის ყელის სამკაულს. ღვთაების სიმბოლოა აგრეთვე სარგონ II-ის სტელაზე ამოკვეთილი რვასხივა ვარსკვლავი⁵. პერგამენელების „ჯადო“, რომელიც რ. ვიუნშს აქვს შესწავლილი⁶, რვა ზონად არის დაყოფილი და, ვოლფგანგ შულცის გამოკვლევით⁷, ვენერას დასურათხატებას უნდა წარმოადგენდეს რვასხივა ვარსკვლავის საშუალებით. ძველი ბაბილონელების საჯადოქრო იდეოგრამაც რვასხივა ვარსკვლავით ისახებოდა⁸ (სურ. 26).

ზემოთ მოყვანილი პარალელები ბადებს აზრს, რომ ჩვენი მახვილის ტარის ბოლოზე მოცემული რვასხივა ვარსკვლავი ვენერა უნდა იყოს. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ ძველ აღმოსავლეთში ვენერა, როგორც საღამოს მნათობი, ცნობილი იყო ბედნიერების და სიყვარულის ღვთაებად, ხოლო, როგორც დილის ვარსკვლავი, ცნობილი იყო ომის ღმერთად (Kriegsgott). პირველ შემთხვევაში ის ითვლებოდა დედრობით სქესად, ხოლო მეორეში—მამრობითად⁹.

¹) Ferdinand Bork, Planetenreihen: *Zeitschrift für Ethnologie*, S. 162, Heft 3/6, Berlin 1929. სურათები იხილეთ ბორკის შრომაში.

²) Manuel d'Archeologie Orientale par E. Babelon. Fig. 89, Paris 1888.

³) Eckard Unger, *Göttersymbol: Reallexikon der Vorgeschichte*. B. 4, zweite Hälfte, S. 440, Berlin 1926.

⁴) Eckhard Unger, S. 440.

⁵) სურათები იხილეთ: *Reallexikon der Vorgeschichte*. B. 4, zweite Hälfte, Taf. 207 und 208.

⁶) R. Wünsch, *Antikes Zaubergerät aus Pergamon*. Berlin 1905.

⁷) Wolfgang Schultz, *Das System der Acht im Lichte des Mythos: Memnon*, Bd. 4, S. 72, 1910.

⁸) Fr. Bork, Planetenreihen, S. 183—184.

⁹) Fr. Bork, *Kalender, Siernglaube und Weltbilder: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, S. 83, Bd. 52, 1922.

ჩვენ ვიციტ აგრეთვე, რომ სუმერები და აკადები რელიგიური მიზნით სახადენ თავიანთ ბეჭდებზე რვასხივა ვარსკვლავს¹ და, უძველეს დროში, რომ მაგიური მნიშვნელობით იარაღზე ვარსკვლავის გამოსახულებას აკეთებდენ, ამაზე მოგვითხრობს ამულეტების და თილისმების საუკეთესო მკოდნე მეცნიერი ს. ზელიგმანიც². მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია უფრო მეტიც ვთქვათ. არამც თუ მახვილის ტარის ბოლოზე გამოხატულ რვასხივა ვარსკვლავი ომის ღმერთის ვენერას გადმოცემა არის, არამედ თვით სპირალების რიცხვს „5“ (თვითეულ რიგში), რომელიც მოცემულია მახვილის პირზე (სურ. 22 a და b; სხვათა შორის თვითეულს მახვილს, რომელიც ჩვენი მახვილის ტიპს უდგება, ყველას ხუთ-ხუთი სპირალი აქვს), ვენერასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი. ფ. ჰომელი ამბობს, რომ ვენერას კავშირი აქვს ხელის თითების რიცხვთან, 5-თან³. არაბებმაც ვენერა „ფატმას ზელს“ დაუკავშირეს და „ხუთთითა ხელის“ გამოხატულებას, როგორც ამულეტს, ხმარობენ. თილისმებსა და სხვა სამკაულებს უკეთებენ ხუთ-ხუთ ძეწკვს, ანუ ხუთ-ხუთ მძივს, ღილს, თვალს და სხვა, ვინაიდან ეს რიცხვი ხელის თითების რიცხვია. ზოგიერთ შეთხვევაში კიდევაც ცდილობენ ადამიანის სახელი იმნაირად შეარჩიონ, რომ რიცხვ „ხუთთან“ ჰქონდეს კავშირი (მაგალითად Hamis ანუ Hmeis) და მით ამ სახელის მატარებელი უბედურებისგან იყოს დაცული⁴.

ამრიგად, რიცხვი „ხუთი“, რომელიც ჩვენს მახვილზეა მოცემული სპირალების სახით, მაგიური დანიშნულების უნდა იყოს. შესაძლოა ამ რიცხვს ვენერასთან არავითარი კავშირი არ ჰქონდეს, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, რიცხვი ხუთი თვით ხელის სიმბოლოურად გამოხატვასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ხელს კი, როგორც „იარაღების იარაღს“, როგორც ორგანოს, რომელმაც კაცობრიობას გზა გაუკაფა ცივილიზაციისაკენ, უძველესი დროიდან ექცეოდა განსაკუთრებული ყურადღება. ამიტომ საკვირველი არ არის, რომ ხელის შემოქმედების დიდი როლი უძველესი დროიდან შეიგნო

¹ სურათები იხ.: *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. 4, zweite Helfte, Taf. 154, Abb. i u. m; Taf. 155, Abb. a, b, c, d, u. e; Taf. 156, Abb. b; Taf. 158, Abb. e, c, g u. s. w.

² S. Seligmann, *Der böse Blick und Verwandtes*, Bd. II, S. 154, Berlin 1910.

³ F. Hommel, *Die babylonisch-assyrischen Planetenlisten*. *Hilfrecht Anniversary Volume*, S. 88—170, 1909.

⁴ Fr. Bork, *Planetenreihen*, op. cit, S. 173.

აგრეთვე რელიგიურმა და მისტიურმა აზროვნებამაც (H. Я. Марр., Яфетическая теория, стр. 91. Аз. Гиз. Баку 1928) ¹.

საფიქრებელია, რომ მახვილის პირზე გამოყვანილი ნიკებები (სურ. 22 d) გველის ან ზღვის იდეოგრაფიული გადმოცემა იყოს. ამგვარი აზრი მით უფრო მისაღებია, რომ ჩვენ ვიცნობთ მთელ რიგ ქვეყნებს, სადაც ნიკებების საშუალებით გადმოსცემდნენ როგორც ზღვას, ისე ზღვის ღვთაებად ქცეულ გველს. მაგალითად, ამგვარი აზრი დაადასტურა ელამის უამრავ ძეგლებზე (შეღებულ კერამიკაზე, ცილინდრებზე და სხვა) P. Toscanne-მა თავის მეტად საყურადღებო შრომაში: *Mémoires de la Délégation en Perse* XII, Etudes sur le serpent.

რომ ჩვენს მახვილზე მოცემულს სხვადასხვა გამოხატულებას მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობა ჰქონდა, ეს აზრი ადვილად დასაშვებია, მით უმეტეს, თუ მხედველობაში ვიქონიებით, რომ უძველეს დროში სხვადასხვა ხალხი (მაგალითად ეგვიპტელები, ბაბილონელები, ასურელები და სხვები) ცხოვრების უმთავრეს მომენტებს მაგიურ-რელიგიური მოქმედებით გამოხატავდა ² და თანაც უმთავრეს იარაღს, ტანსაცმელს, საცხოვრებელ ბინებს და სხვას მაგიურ-რელიგიური ნიშნებით ამკობდა.

დე შელეტი აღნიშნავს, რომ დღესაც ბევრი პრიმიტიული ხალხი თავიანთ იარაღზე სახავს თავისივე კულტის ობიექტებს და ამით „იმსახურებს“ მათთან კარგ განწყობილებასო ³.

თუ ჩვენი მახვილის ტიპის მახვილებს დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ მათზე სხვებთან ერთად გვხვდება ზეცის, დედამიწის და წყლის ატრიბუტების გამოხატულება. ზეცის ატრიბუტად თვითვე მახვილს აქვს რვასხივა ვარსკვლავი, წყლის—თევზი ან მისი დერივატი გველი და დედამიწის ატრიბუტად—ირემი ⁴.

რვასხივა ვარსკვლავის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა აღნიშნული. რაც შეეხება მახვილის ბოლოზე თევზის ბოლოს მსგავსის გამოსახ-

¹) ძველი არიელების წარმოდგენა ხელზე, როგორც „Werkzeug aller Werkzeuge“, ბაბილონის მისტიური სახელი „die Stadt der Hand des Anu“, ან პირამიდა ბორსიბა, როგორც მარჯვენა ხელის „საცხოვრებელი“ სახლი და სხვა ბევრი ამგვარი იხილე Thurnwald-ის შრომაში: „Handsclag“: *Reallexikon der Vorgeschichte*, 5. Band, S. 96.

²) Theodor—Wilhelm Danzel, *Magie und Geheimwissenschaft*, S. 10. Stuttgart 1924.

³) Dèchelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo—romaine* I, 268. Paris. 1908.

⁴) ირმის გამოხატულება ყველა მახვილს არ აქვს.

ვას (სურ. 23), აქაც უეჭველად მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობასთან გვაქვს საქმე და არა რეალისტური სუეეტის გადამახინჯებულ სიმბოლიზაციასთან¹. ცხადია აგრეთვე, რომ მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობით არიან დადგმული ქვისგან გამოკვეთილი ვეშაპები ბევრს სხვადასხვა ადგილას.

მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობით აკეთებდნენ ძველი ეგვიპტელები ქვის სატევრის ბოლოს თევზის ბოლოს მსგავსად (სურ. 27); მაგიურ მნიშვნელობას აძლევს თევზს ბევრი სხვადასხვა პრიმიტიუ-

სურ. 27. ეგვიპტეში აღმოჩენილი ქვის სატევარი, რომლის ბოლო თევზის ბოლოს მსგავსია.

ლი ხალხი, როგორც, მაგალითად, ციმბირის შამანები, რომლებიც დღესაც ამკობენ თავიანთ ტანსაცმელს თევზის ქვემო ყბის გამოსახულებით. ასეთივე მნიშვნელობით აკეთებდნენ წინააზიელები თევზის გამოხატულებას ზარებზე (*Reallexikon der Vorgeschichte* Bd. 4, 2, Hälfte. Taf. 144, Abb. b). ასურელებიც ნილაბს თევზის გამოხატულებით იკეთებდნენ, როდესაც სურდათ ავადმყოფის განკურნება მავნე „სულისგან“ (Eckard Unger, *Göttersymbol: R. d. V. B.* 4, S. 432). წყლის „ღმერთქალს“ ევასაც ხომ თევზის ფორმის ტანსაცმელი ჰქონდა და „შეეძლო“ ბოროტი „სულის“ განდევნა².

მაგიურ-საკულტო დანიშნულება აქვს ირემსაც, რომლის გამოხატულება, მართალია, იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ჩვენი

¹) თუ ჩვენ სხვადასხვა ქვეყნების მითოლოგიას თვალს გადავავლებთ, დავინახავთ, რომ თევზი ანუ მისი დერივატი გველი, ვეშაპი და გველეშაპი ქვეცას მცხოვრებია და ბუნების სტიქიასთან—წყალთან დაკავშირებული, წყლის მფლობელი. წყალი კი სიკეთის და ბოროტების მომცემი. წყალში ყოველ დღე ვსვენება „დედამზე“ და ბნელეთი იცავს სამყაროს, ბოროტება მეფობს, მაგრამ წყალი ისევ შობს „დედა-მზეს“ და ისევ შუქით იმოსება ყველაფერი, იმარჯვებს სიკეთე. ერთი სიტყვით დამყარებულია სიკეთის და ბოროტების, სიკვდილის და სიცოცხლის დაუბოლოვებელი ერთი მეორის შენაცვლება, დაუბოლოვებელი დამარცხება და გამარჯვება, დაუბოლოვებელი ბრძოლა. შესაძლოა, რომ ბოლოკვეთილ მახვილებზე მოცემულ ატრიბუტებში, სხვადასხვა მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობასთან ერთად, ამგვარი მითოლოგიაში მოცემული იდეაც იყოს ჩაქსოვილი.

²) აქვე აღვნიშნოთ, რომ „თევზხერხა“-ს (*pristis antiquorum*) ცხვირის წინა ძვალი კბილებით იზმარებოდა როგორც იარაღი.

მახვილის ტიპის მახვილებზე. ხალხური გადმოცემით ირემი დედამიწასა და ზეცას შუა კავშირის გამბმელია. ირმის ნახტომების კვალს დღესაც „არჩევს“ ხალხი ცაზედ თეთრი ზოლების და შავი წერტილების სახით. ხალხური გადმოცემით ირმის რქები დედამიწიდან ზეცას აღწევენ და ცის კიდურს ებჯინებიან და ამიტომ რა გასაკვირია, თუ ამ არაჩვეულებრივი თვისებებით წარმოდგენილს ცხოველს არაჩვეულებრივ გავლენას მიაწერდენ.

ჩვენს მახვილზე გამოსახულ ვარსკვლავს შუა გულზე აქვს წრე (სურ. 25), რომელიც ორად არის გაყოფილი. წრის შიგნით ოთხი ცალი პატარა ზომის ლურსმანი უნდა ყოფილიყო ჩარჭობილი. ჩვენს მახვილს აქვს შერჩენილი მხოლოდ ორი ლურსმანი ნახევარ-სფეროსებური თავებით (სურ. 25); ლურსმნის თავის დიამეტრი 6 mm არის, ხოლო ლურსმნის სიგრძე—14 mm.

მახვილის ტარის ბოლოზე დაფანჯრული ადგილები (სურ. 25) ხის ნაწილებით ივსებოდა და წრის შუაგულში ჩარჭობილი ლურსმნები ხისავე ნაწილებით მაგრდებოდა. მართალია, ამ ხის ნაწილებიდან დროთა ვითარების გამო, ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ გაშავებულმა და ისიც ნახევრად მტვრად ქცეულმა ნაშთებმა, მაგრამ მათმა ქიმიურ-მიკროსკოპიულმა გამოკვლევამ (მატერიალური კულტურის ისტორიის აკადემიის ლაბორატორიაში) დაადასტურა, რომ ისინი ეკუთვნიან ფართო ფოთლოვან ხეს (უკანასკნელის სახე ვერ იქნა გამოკვლეული). აქვე იღვნიშნავთ, რომ უძველეს დროში, ევროპის ჩრდილო მხარის მცხოვრებლები მახვილის ტარის ბოლოზე დაფანჯრულ ადგილებს ქარვით და სხვადასხვა ფერადი თვლებით ავსებდენ, რომ მახვილს უფრო ლამაზი შეხედულობა ჰქონოდა ¹.

მახვილის ტარი მასივური კი არ არის, არამედ ის გამოფულრულია. ამგვარად მის გაკეთებას ის უპირატესობა ეძლევა, რომ ცოტა მასალის დახარჯვით მახვილის ტარი სიმაგრესთან ერთად ღებულობს დიდს სიმჩატეს და ამრიგად სიმძიმის ცენტრი თავისთავად მახვილის ბოლოსკენ გადადის, რომ ხელი შეუწყოს მახვილის უმთავრეს დანიშნულებას, „ჩეხვას“. ამავე დანიშნულებას ხელს უწყობს უკვე ზემოთ აღნიშნული მახვილის პირის ბოლოს სისქეც.

მახვილის ტარი და პირი ერთსა და იმავე ყალიბში მთლიანად და ერთად არიან ჩამოსხმული. ყალიბი არ უნდა ყოფილიყო ქვის, რადგან ჩვენს მახვილს არ ეტყობა არავითარი შემაერთებელი ნაწიბურები, რომლებიც ქვის ყალიბში ჩამოსხმულ ნივთებს თან ახლავს. უფრო საფიქრებელია, რომ ჩვენი მახვილისათვის ჯერ იყო

¹) Р анке, стр. 675.

დამზადებული სანთლის „მოდელი“, რომლის გარშემო აყალო მიწის ყალიბი იყო გაკეთებული. როდესაც ამგვარად გაკეთებულ ყალიბში ბრინჯაოს ასხამენ, მაშინ სანთელი ღნება და სპეციალურად ყალიბში დატანებულ მილში გადის, ხოლო მის ადგილს ბრინჯაო იჭერს. რომ ჩვენი მახვილი ამავე წესით არის ჩამოსხმული, ამას მოწმობს მასზე მეტად ლამაზად და სუფთად გამოყვანილი სხვადასხვა ორნამენტები.¹ (შეადარე: *Mötefinde, Geschichtsblätter für Technik* 1914, S. 147 f; *Z. f. Ethn.* 1915, S. 309 ff.).

მახვილის მდიდრად მორთული ტარის და პირის ერთი მთლიანობა გვეუბნება, რომ ჩვენი მახვილი არ არის უპრიმიტიულესი; ის კარგად განვითარებულ ბრინჯაოს ინდუსტრიას მოწმობს. ჩვენ ვიცით, რომ უპრიმიტიულეს ბრინჯაოს მახვილებს ტარი არ აქვს ბრინჯაოსი; მათ აქვთ პირის ზემო ნაწილთან რამდენიმე ნახვრეტი ხის, ძვლის ან რქის კოტების დასაგებად; ან პირის ზემო ნაწილი აქვს სრულიად უორნამენტო, სადა, ბრტყელი ფორმის კურწი (*Angelgriff*) ტარის გასაკეთებლად, ან ზედ თოკის ან ტყავის შემოსახვევად, როგორც ეს ჰქონდა ყველაზე უძველეს კვიპროსის მახვილებს.

მახვილის პირის მოყვანილობა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მის სწორად გადაკვეთილს ბოლოს, გვეუბნება, რომ ჩვენმა მახვილმა უკვე განიცადა ერთგვარი ევოლუცია და მახვილის უძველეს ფორმებს სრულებით დაშორდა. მაგალითად, თუ ჩვენი მახვილის პირს დავაკვირდებით, ნათლად შევამჩნევთ, რომ მისი ფხები ბოლოსკენ ორივე გვერდით ერთგვარ ჩაზნექილ რკალისებურ ფორმას იღებენ, რაც არ სჩვევია უძველეს მახვილებს, რომლებსაც ფხები ან პარალელურად მისდევენ ერთი მეორეს დიდს მანძილზე ან ტრიანგულარულ ფორმას იღებენ, როგორც, მაგალითად, ეს ემჩნევა სირიელების, ფილისტერების, კეფტიუს და სხვა ხალხთა მახვილებს.

ჩვენი მახვილის პირის საერთო კონსტრუქციული მოწყობილობა გვეუბნება, რომ მახვილს ჰქონდა არა მხოლოდ „საჩხი“ და ღრმა ჭრილობის მიმცემი დანიშნულება, არამედ თვით გრძელი ჭრილობის მიმცემისაც, ვინაიდან მისი ბოლოსკენ ჩაზნექილი რკალისებური ფხები, დაკვრის დროს, თავის თავად უკანვე იწევს და ამრიგად „უსვამს“ და აღიდებს ჭრილობის სიგრძეს. მიუხედავად მისი ასეთი გაუმჯობესებული კონსტრუქციული მოწყობილობისა, ჩვენს მახვილს მაინც აქვს საკმაო არქაული ნიშნები შერჩენილი; მა-

¹) სპირალები და ლარები მახვილის ჩამოსხმის შემდეგ არის ამოკვეთილი. ექსპერიმენტალურად დადასტურდა, რომ ბრინჯაოს უძველეს ნივთებზე ბრინჯაოსვე „საკვეთით“ შეეძლოთ სხვადასხვა სახეების ამოჭრა.

გალითად, მეტად ფართო პირი ტართან, მოკლე პირი¹ და ტარი და სხვა. ყველა ეს ნიშანი ნათლად გვეუბნება, რომ ჩვენი მახვილი დიდი ხანი არ არის რაც დასცილდა ზოგიერთ თავის პროტოტიპს, უძველესი დროის ფართო პირიან მოკლე სატევარს და „ნაჯახს“, და უმთავრესად შეინარჩუნა დაჩეხის თვისებები, რისთვისაც მას სიმძიმის ცენტრი ბოლოსკენ აქვს გადატანილი.

ჩვენი მახვილის ქიმიურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ მისი შემადგენლობა ბრინჯაო არის, რომელიც შეიცავს 90,07% სპილენძს (Cu), 9,89% კალას (Sn), 0,04% რკინას (Fe) და ფოსფორს (P)². ეს ორი უკანასკნელი ნივთიერება განზრახ არ უნდა ყოფილიყო შერეული, არამედ შემთხვევით მოხვედრილა ან ბრინჯაოს გაკეთების, ან სპილენძის და კალის დამუშავების დროს, რაც სრულიად ადვილად იყო შესაძლებელი, რადგან სპილენძის მადანს თითქმის ყოველთვის თან ახლავს რკინის, ტყვიის, ნიკელის და სხვა მადნები. რომ ეს ნივთიერებანი (Fe და P) განზრახ ყოფილიყო შერეული, ბრინჯაოს ხარისხის შესაცვლელად, მაშინ მათი რაოდენობა უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო.

ერთს დროს ცდილობდნენ ბრინჯაოს ანალიზის მიხედვით გამოეცნოთ, როგორც ბრინჯაოს ნივთის „ხნოვანება“, აგრეთვე ადგილი მისი გაკეთების, მაგრამ ამ მხრივ ჩატარებულ მუშაობას ჯერ კიდევ არ აქვს დასაყრდენი წერტილები³. ბრინჯაოს ნივთების ანალიზის მიხედვით ვიცით მხოლოდ, რომ უძველესი დროის ბრინჯაოს კალას შემადგენლობა 1—3% არ აღემატება, ხოლო უფრო ახალ დროისაში კი 6—16%-მდე აღის⁴.

¹) შუხჩარდტი (გვ. 52) აღნიშნავს, რომ პირველყოფილი მახვილები მეტად მოკლე იყო.

²) ანალიზი გააკეთა სამეცნიერო ქიმიურ-ტექნიკურ ინსტიტუტში ქიმიკოსმა პ. ცისკარიშვილმა, რისთვისაც მას დიდ მადლობას უცხადებთ.

³) ამ მხრივ საყურადღებოა ოსკარ მონტელიუსის შრომები: Findet man in Schweden Ueberreste eines Kupferalters? და Bronzezeit: *Reallexikon der Vorgeschichte*, B. II, S. 179—188.

⁴) კავკასიის ბრინჯაოს ნივთების ანალიზის შესახებ ცნობები აქვს მოყვანილი ა. უვაროვს, ი. არნიპოვს, კ. პეტროვს, რ. ვირხოვს, ვ. სკინდერს და სხვებს, მაგრამ ეს ცნობები ვერ არის გამოსაყენებელი რაიმე საყურადღებო შედეგების მისაღებად. უძველესი დროის ნივთების ქიმიური ანალიზების შესახებ საყურადღებო შრომა აქვს Helm-ს. Über die Bedeutung der chemischen Analyse bei vorgeschichtlichen Untersuchungen: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. Bd. XXX, Heft I; O. K r ö h n k e, Chemische Untersuchungen an vorgeschichtlichen Bronzen, 1900, S. 42 ff.; *ZfEthn Verhandlungen* 1897, S. 344, O l s h a u s e n u. a.

როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ ჩვენი მახვილის წარმოშობა? ცნობილია, რომ მახვილი კარგად განვითარებული ლითონის ინდუსტრიის დროს არის წარმოშობილი, და მის პროტოტიპად უძველესი დროის ლითონის სატევარია დასახული.

ზოგიერთი მეცნიერი აღნიშნავს აგრეთვე, მახვილის პროტოტიპად ხის კეტი უნდა დაისახოსო. მართლაც, ავსტრალიის პრიმიტიულ ხალხთა შორის დღესაც ვხვდებით ხისგან გაკეთებულს „მახვილისებურ“ იარაღს. ოკეანიის მცხოვრებლები ამგვარ იარაღს უკეთებენ ხვიმენის ანუ ნათელთევზას კბილებს, ხოლო ძველი მექსიკის მცხოვრებლები—ობსიდიანის ნამტვრევებს, და ამრიგად იღებენ ერთგვარ დასარტყმელს და თანაც ჭრილობის მიმცემ იარაღს, რომელიც ყოველ შემთხვევაში მახვილის დანიშნულებას ასრულებს¹. მაგრამ ამგვარი ხის იარაღის მახვილის პროტოტიპად აღიარებას მეტად ფრთხილად უნდა მოვეკიდოთ, ვინაიდან ადვილად შესაძლოა, რომ ეს იარაღი (ხის „მახვილი“) ლითონის მახვილის შემოდების შემდეგ წარმოიშვა. აგრეთვე დაუჯერებელია ის აზრი, ვითომც მახვილის პროტოტიპი დანა იყოს.

ჩვენი მახვილის პროტოტიპებად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ხის „მახვილს“, უნდა ჩავთვალოთ სპილენძის ფართოპირა სატევარი და აგრეთვე მეტად გრძელი პირის მქონე ნაჯახი, რომლების მაგვარი უკვე გავრცელებული იყო როგორც წინა აზიაში, აგრეთვე ბევრს სხვადასხვა ქვეყანაში. ეს პროტოტიპები (სპილენძის სატევარი და ნაჯახი) იძლეოდნენ იდეას, რომ მათი უმთავრესი თვისებები ერთს იარაღში ყოფილიყო მოცემული, რათა შესაძლებელი ყოფილიყო მოპირდაპირისათვის მძიმე ჭრილობის მიყენება მანძილზედაც.

ზოგიერთის აზრით მახვილის იდეა უნდა მიეცა ტრიანგულარული ფორმის სატევარს, რომელსაც ტარი ისეთ ნაირად ჰქონდა დაგებული, როგორც ეს სურათზედ არის ნაჩვენები (სურათი იხილე შუხპარდტის შრომაში: *Alteuropa*, Abb. 17, S. 51). ამგვარად ტარდაგებულ სატევარს, ცხადია, ადამიანისათვის შეეძლო მიეცა იდეა მახვილის შექმნისათვის, მაგრამ ჩვენთვის თვით ამნაირად ტარდაგებული სატევარი მეტად საეჭვოა.

აქვე უნდა აღინიშნოს ერთი ფრიად საყურადღებო გარემოება. როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ეგვიპტეში აღმოჩენილს ქვის სატევარს, რომელიც უძველეს დროს ეკუთვნის, ბოლო თევზის ბოლოს მაგვარად აქვს გამოყვანილი (სურ. 27). სრულიად ამგვარივე ბო-

¹) H. Schurtz, *Urgeschichte der Kultur*, S. 334, Leipzig und Wien 1912.

ლო ეტყობა ჩვენი მახვილისთანა ტიპის მახვილს, რომელიც ბაკურ-ციხეშია ნაპოვნი და რომლის ბოლოზე თევზის ფხის მოტივები არის მოცემული (სურ. 23). რომ ამგვარი ბოლო და ორნამენტი შემთხვევითი არ არის, ამაში გვარწმუნებს ბაკურციხეში აღმოჩენილი სხვა ამგვარისავე ტიპის მახვილები (ტაბ. IV, V და სხვა). მართალია, ჩვენს მახვილს ასეთი ბოლო და ორნამენტები დღეს აღარ ეტყობა, ვინაიდან მისი ბოლო ჟანგით არის შექმნილი და შეცვლილი, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მასაც ამგვარივე ბოლო ჰქონდა თავდაპირველად. ჩვენ ამით სრულიადაც არ გვინდა ვთქვათ, რომ ეგვიპტის კაჟის ქვის სატევეარს უშუალო გავლენა ჰქონდა ჩვენი მახვილის ბოლოს წარმოშობაზე, მაგრამ დასაშვებია აზრი, რომ, როგორც ეგვიპტური სატევერის გამკეთებელს, აგრეთვე ჩვენი მახვილის ტიპისთანა მახვილების გამკეთებელს, თავდაპირველად ერთი და იგივე იდეა ასულდგმულედა.

შესაძლოა, ეგვიპტის კაჟის ქვის სატევერის მაგვარი სატევერები ერთს დროს კიდევაც იყო გავრცელებული წინა აზიაში და, თუ ჩვენ დღეს მათ ჯერ-ჯერობით ვერ ვპოულობთ, ამით მათი უარყოფა კიდევ არ შეიძლება.

დღეს მეცნიერებას ბლომად მოეპოვება სხვადასხვა ტიპის მახვილები, რომლების ფორმა და დამუშავების ტექნიკა გვეუბნება, რომ მათი განვითარება სხვადასხვა ევოლუციონური გზით მიდიოდა. ამავე მახვილებს ეტყობა, რომ მათი წარმოშობის ცენტრი მარტო სპილენძით მდიდარი კუნძული კვიპროსი არ უნდა იყოს, როგორც ეს ზოგს ჰგონია, მათი წარმოშობის ცენტრები ბევრს სხვადასხვა ადგილას არის საძებარი, რადგანაც მახვილის წარმოსაშობად ბევრს ქვეყანაში მოიპოვებოდა საჭირო მასალა და პირობები.

ტიპოლოგიისათვის. აღნუსხვა ყველა იმ მრავალფეროვანობის, რომელიც დღეს მახვილებს აქვს, ჩვენს პატარა წერილში შეუძლებელია და არც ჩვენს მიზანს შეადგენს მათი ტიპოლოგიის დადგენა. მხოლოდ საჭიროდ მიგვაჩნია მახვილთა უმთავრესი ტიპების აღნიშვნა, რათა წარმოდგენა გვქონდეს, თუ რა ადგილი უნდა მიეკუთვნოს ჩვენს მახვილს, მახვილთა ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციაში.

ბრინჯაოს მახვილების რიცხვი, სხვა ბრინჯაოს ნივთებთან შედარებით, უფრო მცირე მოეპოვება არქეოლოგიას. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც იმდენი მოგვეპოვება ძველი დროის დამახასიათებელი მახვილები და მათი გამოსახულებანი (მაგალითად კედლის მხატვრობა, ბარელიეფები და სხვა), რომ შეგვიძლია მათი ერთგვარი ტიპოლოგიის დადგენა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ჩვენ არ შეგვხვებით მთელს მსოფლიოში გავრცელებულს სხვადასხვა მახვილების ფორმებს და არც მათს მთლიან ტიპოლოგიას, აღნიშნავთ მხოლოდ უმთავრესად საქართველოს მეზობლად. ან ცოტად თუ ბევრად დაშორებულს ქვეყნებში აღმოჩენილ მახვილებს, რომ შევძლოთ მათი ერთი მეორესთან შედარება. დავიწყოთ ქედაბეკიდან.

ქედაბეკში აღმოჩენილია ორი მახვილი; ერთი მათგანი ინახება მოსკოვის საისტორიო მუზეუმში (სურათი იხ. *Материалы по археологии Кавказа*, вып. VI, табл. I, рис. 3), მეორე კი—საქართველოს მუზეუმში, ინვენტარის № 31—16/1. ეს მახვილები აშკარად განსხვავდება ზემოავეჭალის მახვილისგან, როგორც თვით პირის და ბოლოს მოყვანილობით, აგრეთვე ტარითაც. იმ დროს, როდესაც ჩვენი მახვილის ტარი ბრინჯაოსი არის და ტარს შიგნით ღრუ აქვს დატანებული, ქედაბეკის მახვილმა ტარის ღრუსრულეებით არ იცის და თანაც ტარის კონსტრუქციას სრულეებით არაფერი აქვს საერთო ჩვენი მახვილის ტართან. ქედაბეკის მახვილს პირის გასწვრივ ქედის გამოსახვა არ ეტყობა (სურ. 21b); პირი თხელია; ღარები უფრო ხშირი, ფართო და ღრმა აქვს და თანაც ლამაზი სუფთა ნახელარია; პირის კრილი სულ სხვა მოხაზულობას იძლევა, ვიდრე ზემოავეჭალის მახვილის პირის კრილი (სურ. 21a). ასე რომ მათი ტიპი სულ სხვა არის, ვიდრე ზემოავეჭალის მახვილის.

ქედაბეკის მახვილის ტიპის მახვილები სხვადასხვა ადგილას არიან აღმოჩენილი. ამ ტიპის მახვილებს შემდეგში ჩვენ ყველას მოვიხსენიებთ.

კასპიის ზღვის ნაპირებზედ მდებარე ადგილებში, მაგალითად, ტალიში (სპარსეთი) მორგანის მიერ აღმოჩენილი მახვილები ტრიანგულარული ფორმის არის და ბოლოწაწვეტილი (Morgan, *Delegation en Perse: Memoires VIII*, p. 277, 283, 296, 318, 328), თუმცა ტალიში, როგორც ამას აღნიშნავს ჰანს ბონნეტი¹, მოწვეტილი და დაშორებული იყო ძველი ორიენტის უმთავრეს კულტურულ ცენტრებს და ძნელი წარმოსადგენია, რომ მას კავშირი ჰქონოდა მცირე აზიის და ეგეოსის ქვეყნებთან, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ტალიშის მახვილების ტარი, პირის სქელი შუა ქედი და სხვაგვებუნება, რომ ამ მახვილებს ნათესაობა აქვთ ხმელთა შუა ზღვის ქვეყნების მახვილებთან და ამ უკანასკნელის ფორმებზედ არის აღმო-

¹) Hans Bonnet, *Die Waffen der Völker des alten Orients*, S. 76¹ Leipzig 1926.

ცენებული. აქვე აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ტალიშის მახვილებს ზოგი ისეთი დამახასიათებელი ნიშნები აქვთ, რომლებითაც ისინი ხმელთა-შუა ზღვის ქვეყნების მახვილებისაგან განსხვავდებიან.

ასურელების და ბაბილონელების მახვილს ფხები ჯერ თითქმის პარალელურად აქვს, შემდეგ ფხები უცბად ერთდება და მახვილის პირს ბასრ, წვეტიან ბოლოს აძლევს¹. ეს მახვილები ახლო ენათესავენა კვიპროსის მახვილს, რომელიც ბრინჯაოს ძველ ხანას ეკუთვნის (2500—2000) და რომლის სამშობლოდ თვით კვიპროსი ითვლება². ამ კვიპროსის მახვილიდან განვითარდა სხვადასხვა ხალხთა მახვილები, მაგალითად, სირიელების, ფილისტერების და სხვათა. მართალია, ამ მახვილებს ტრიანგულარული ფორმა აქვს, მაგრამ ისინი მაინც უახლოვდებიან კვიპროსის მახვილს. ამ მახვილებთან ერთად ჩვენ გვხვდება სულ სხვა ფორმის მახვილიც, რომლის პირი დარღულია და ჭილის ფოთლის ფორმის მიმგვანო; პირს აქვს დატანებული კურწი კოტას. გასაკეთებლად და ბოლო კი წვეტიანია. ამ ტიპის მახვილი კარგად არის ცნობილი. მის სამშობლოდ ევროპა ითვლება; ის გაჩნდა მე-13 საუკუნის მიწურულში. საბერძნეთში ეს მახვილები ცნობილია მიკენის დროს, ხოლო კვიპროსზე და ეგვიპტეში — უფრო ახალ დროში.

ამ ტიპის მახვილებს პირის მოყვანილობით წააგავს ხეთების მახვილიც, თუმც ხეთების მახვილების ტარები სხვადასხვაობას განიცდიან. მართალია, ამონათხარ მასალებში ჩვენ ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება ხეთების მახვილი, მაგრამ ამას გვეუბნება ხეთების ბარელიეფებზედ გამოყვანილი მახვილის ფორმები.

ეტყობა ხეთების მახვილს გავლენა ჰქონდა ასურელების მახვილზედ. სალმანასარ II-ის ანუ-ადად-ის ტაძარში ჩვენ ვხედავთ მახვილის გამოსახულებას, რომელსაც ნათლად ეტყობა ხეთთური მახვილის გავლენა. ასურელების მახვილი იმით განსხვავდება ხეთების მახვილისგან, რომ ამ უკანასკნელის ტარი და პირი ცალცალკე კეთდებოდა, იმ დროს როდესაც ასურელების მახვილის ტარსა და პირს ერთად ჩამოასხამდნენ ხოლმე. მაგრამ ეს გარემოება მარტივად აიხსნება: ჩვენ ვიცით, რომ ასურელების სატევარის პირი და ტარი მთლიანი იყო; ამიტომ მათ (ასურელებმა), როდესაც ხეთების გა-

¹) *Zeitschrift für Ethnologie* 1890, p. 26 f.; Koldewey, *Tempel von Babylon und Borsippa*, p. 26; იხილეთ აგრეთვე: *Reallexikon der Vorgeschichte*. Her. v. M. Ebert. B. 4. 2 Hälfte, Tafel 268, Abb. c.

²) შეადარე Schurtz, S. 334 და Bonnet, S. 74.

ვლენით მახვილის კეთება დაიწყეს, აქაც მახვილს ერთი მთლიანი ტარი და პირი შეუქმნეს.

აღნიშნავთ კიდევ ერთს მეტად საყურადღებო, სრულიად ახალი ტიპის მახვილს, რომელიც თუმცა ეგვიპტეშია ნაპოვნი, მაგრამ რომლის სამშობლოდ ეგვიპტე არ ითვლება. ეს მახვილი არის მოკლე, მეტად ფართო პირი აქვს, ფხები პარალელურად ერთი მეორეს მისდევენ და პირის ბოლოზედ რკალისებურ ფორმას იღებენ. ამნაირი მახვილი აღმოჩენილია კრეტაზედ და მონტელიუსი და ნაუე აკუთვნებენ 1400 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე.

თუ მახვილის ზემოთ აღნიშნულს უმთავრეს ტიპებს ჩვენს მახვილს შევადარებთ, დავრწმუნდებით, რომ ზემოაღვქალის მახვილი სულ სხვა ტიპისაა. ჯერ ერთი, ჩვენს მახვილს ბოლო სწორკუთხოვანი აქვს, პირის ფორმა არ არის არც ტრიანგულარული, არც კილის ფოთლის მაგვარი და არც ფხები მიჰყვება ერთი მეორეს პარალელურად. ზემოაღვქალის მახვილის ფხები ბოლოსაკენ ჩაზნექილი და რკალისებური მოყვანილობისაა; ტარიც თავისებურად არის გამოყვანილი, ასე რომ ჩვენი მახვილი სრულიად განსხვავებულ, განსაკუთრებულ ფორმას წარმოადგენს. ამიტომ ჩვენ მას განსაკუთრებულ ტიპად გამოვჰყოფთ და სახელად ზემოაღვქალის მახვილს უწოდებთ.

ქრონოლოგიისათვის. ჩვენ ვიცით, რომ მახვილები, ლითონის სხვა იარაღებთან შედარებით (მაგალითად, ნაჯახებთან, ისრის და შუბის წვერებთან, სატევრებთან და სხვა), უფრო ახალ დროს ეკუთვნიან. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგან ქვის ხანაში მახვილი არ არსებობდა, ხოლო ლითონის ინდუსტრიის დასაწყისში კი ისეთი იარაღების კეთება დაიწყეს, რომლებიც ქვის ხანაში ცნობილი იყო. ქვის ინდუსტრიაში მახვილს არც შეეძლო წარმოშობა, ვინაიდან ქვის მახვილი თავისი სიმძიმით ყოველად უვარგისი იქნებოდა სახმარებლად.¹ ხოლო ხე და ძვალი, რომელსაც აგრეთვე ხმარობდნენ იარაღის საკეთებლად, მახვილისათვის არ ვარგოდა. აქიდან ცხადია, რომ, ვინაიდან მახვილს არც პალეოლითში და არც ნეოლითში არ ჰქონია „წინასახე“, მას არც შეეძლო წარმოშობა ლითონის უძველეს ხანაში. მხოლოდ შემდეგში, როდესაც ლითონის ინდუსტრია უფრო განვითარდა, როდესაც მახვილის პროტოტიპებმა (სატევრებმა და ნა-

¹) თუმცა ეგვიპტეში არის ნახული კაჟის ქვისაგან გაკეთებული გრძელი მახვილის პირი, რომელიც ხელით სახმარად სრულიად არ ვარგა და უნდა ვიფიქროთ, რომ მას მხოლოდ რიტუალური დანიშნულება ჰქონდა. О бермайер, стр. 164.

ჯახებმა) სხვადასხვა სახე მიიღეს, მახვილმაც იწყო განვითარება თავისებური ევოლუციონური გზით და საუკეთესო საომარ იარაღად გადაიქცა.

მართლაც, თუ დავაკვირდებით არქეოლოგიის მიერ მოპოვებულ უძველესი დროის სპილენძ-ბრინჯაოს ნივთებს, იქ მახვილებს ვერ შევხვდებით. უძველესი მახვილები აღმოჩენილია სპილენძით მეტად მდიდარ კუნძულ კვიპროსზე და უნდა მივაკუთნოთ, როგორც უკვე ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, მესამე ათასეულის მეორე ნახევარს (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე).

თუმცა ზოგიერთი მეცნიერი კუნძულ კვიპროსს მახვილის სამშობლოდ სთვლის, მაგრამ ეს საკითხი გადაჭრილად არ შეიძლება ჩაითვალოს. მართალია, კუნძულ კვიპროსის მახვილის ფორმა ბევრს ქვეყანაში გვხვდება (მაგალითად, ჩრდილო ევროპის მხარეში, ეგვიპტეში, მცირე აზიაში), მაგრამ ეს კიდევ საბოლოოდ არ სწყვეტს საკითხს მახვილის სამშობლოდ მარტო კუნძულ კვიპროსის აღიარებისა. შესაძლოა მახვილები კვიპროსის გარეშე სხვადასხვა ადგილებშიდაც წარმოიშვა, მით უმეტეს რომ ამის პირობები ყველგან იყო შემზადებული. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო და ამის მაჩვენებელი ნიშნებიც მოიპოვება. როდესაც კვიპროსის მახვილებმა მცირე აზიაში და მის მოსაზღვრე ქვეყნებში იწყეს გავრცელება, იქ ისინი შეხვდნენ სხვა გვარის ტიპის მახვილებს, რომლების სამშობლოდ კვიპროსი არ უნდა ჩაითვალოს. ამ გარემოების შესახებ ბონნეტი თავის ახალ შრომაში¹ აღნიშნავს: „Auch dieser ist kaum im Lande (ამბობს მცირე აზიაზე) selbst entstanden, denn er (მახვილი) zeigt deutlich Verbindung mit europäischen Typen“. ჩვენ გვგონია, რომ ბონნეტის ასეთი აზრი ნაადრევია. მართალია, ის ხმარობს სიტყვას „kaum“ და გადაჭრით არ ამბობს, მცირე აზიაშიდაც წარმოიშვა მახვილები, მაგრამ დღეს ჩვენ ვიცით, რომ მცირე აზიაში და მის მოსაზღვრე ქვეყნებში იყო ისეთი ტიპის მახვილები, რომლებიც მკაფიოდ განირჩეოდა ევროპისა და სხვა ქვეყნების ტიპის მახვილები-საგან. მოვიგონოთ ის სურათი, რომელიც გამოხატულია მენ-ხეპრ-პასენებას საფლავის კედელზე და რომელიც წარმოადგენს ძღვენის მირთმევის სცენას ტოტმოს მესამისადმი (მე XVIII დინასტია; W. M. Müller, Egyptological Res. II p. 18, pl. 14). ამ სურათზე სხვათა შორის მოსჩანს ერთი აზიელი, რომელსაც ბოლო-სწორკუთხოვანი მახვილი ხელში უჭირავს. საქართველოს მუზეუმში მოიპოვება

¹) H. Bonnet, Die Waffen der Völker des alten Orients, S. 72. Leipzig 1926.

ხეთური ბარელიეფი, რომელზედაც ბოლო-სწორკუთხოვანი მახვილი უნდა იყოს გამოსახული¹. ზემოაქალის, სამთავროს, ბაკურციხის და ზოგი სხვა ადგილების მახვილებიც ხომ ყველანი ბოლო-სწორკუთხოვანი და თავისებური კონსტრუქციის არის! მაშასადამე, მცირე აზიაში და მის მეზობლად მდებარე ქვეყნებში მოიპოვება ისეთი მახვილები, რომელთა მაგვარი წინა აზიის გარეშე ქვეყნებში არ გვხვდება და რომელთა წარმოშობის ცენტრიც ისევ აზიაში უნდა ვიგულოთ.

ბაბილონელებს მახვილი უკვე ჰქონდათ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მეორე ათასეულის მიწურულში, ხოლო ასურელებსა და ხეთებს შორის მახვილის ხმარება კიდევ უფრო ადრე იყო გავრცელებული. ეგვიპტეში ჰიქსოსების დროს² (XIV—XVII დინასტია 1680—1580 წ.) მახვილი უკვე ხმარებაში იყო და 18 დინასტიის (1580—1350) დროს სირიელები და პალესტინელებიც უკვე იცნობდნენ მახვილს.

ვინკლერი აღნიშნავს (Vorderasien im 2 Jahrtaus., S. 61), რომ რამზეს II-ს (1348—1281) ხათუზილმა რკინის მახვილი გაუგზავნაო. ამ ცნობიდან ცხადი ხდება, რომ წინა აზიაში, არამც თუ ბრინჯაოს მახვილები, რკინის მახვილების კეთებაც ცოდნით უკვე მეორე ათასეულის მეორე ნახევარში.

რაც შეეხება ჩვენი მახვილის დათარიღებას ამის შესახებ აზრთა დიდი სხვადასხვაობა არსებობს.

სამთავროს უძველეს სასაფლაოს, სადაც ბოლო-სწორკუთხოვანი მახვილი იყო აღმოჩენილი, აგრეთვე კობანის და „რედკინ-ლაგერის“ კულტურას მონტელიუსი ბრინჯაოს ხანას აკუთვნებს. იმ დროს, როდესაც მორგანიო კავკასიის უძველეს სამარეებს (ე. ი. სამთავროს, კობანს, რედკინ ლაგერს და ზოგიერთს კიდევ სხვას) 3000—2500 წ. აკუთვნებს³, ამავე დროს ვირხოვი კობანის სასაფლაოს ყველაზედ უძველესად სთვლის, რასაკვირველია, იმ საფლავებთან შედარებით, რომლებიც დღემდის ცნობილია კავკასიაში, და მას მე XI—X საუკუნით (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) ათარიღებს⁴. მაშასადამე-

¹) ეს ბარელიეფი გამოცემული აქვს მორგანს Mission Scientifique au Caucase (II, pl. V) და Б. А. Тураев-ს, К истории хеттского вопроса, таб. VI, Петербург 1900. არც მორგანი და არც ტურაევი არ აღნიშნავენ, რომ ბარელიეფზე გამოსახულ ფიგურას მარჯვენა ხელში მახვილი უჭირავს.

²) *Annales du Service des Antiquites de l'Egypte* VII. pl. zu p. 114

³) Нидерле, Человечество, стр. 248.

⁴) R. Virchow, Das Gräberfeld von Koban im Lande der Ossete Kaukasus, S. 118 u. 124. Berlin 1883.

მე ვირხოვის გამოანგარიშებით, სამთავროს სასაფლაოს¹, ასე ეთქვათ, ხნოვანება მე-XI—X საუკუნის აქეთ უნდა გადმოვიტანოთ.

ფინელი არქეოლოგი ა. მ. ტალღრენი „რედკინ-ლაგერის“ და ყაზბეგის კულტურას, რომლის ხნოვანება ზემოაქალის სამარისას უახლოვდება, მე-XIII—IX საუკუნით ათარილებს².

პროფ. ვ. გოროდცოვი ერთ კერძო წერილში მატყობინებს, ბოლოკვეთილი მახვილები მე XV საუკუნეს (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) ეკუთვნიანო.

ბ. ფარმაკოვსკი რკინის ხანის დაწყებას კავკასიაში აკუთვნებს X საუკუნეს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. მაშასადამე, ზემოაქალის სამარეც ამავე დროს უნდა მივაკუთვნოთ, ვინაიდან ამ სამარის ხნოვანება ამიერ კავკასიაში რკინის ხმარებაში შემოღებით ხასიათდება³.

შანტრი უფარდებს კობანის კულტურას ჰალმშტადტისას, ესე იგი რკინის ხანის დასაწყისს ევროპაში⁴ და ამრიგად მისი დათარილება ვირხოვისას უახლოვდება.

ა. ს. უვაროვი აღნიშნავს ასურეთის კულტურის გავლენას კობანის კულტურაზე და ფიქრობს, რომ ეს გავლენა ასურეთის მეფის სარიუკინის (სარგონის) დროს (721—704) უნდა მომხდარიყო. ეს ის დრო არის, როდესაც სარგონმა ეგვიპტე დაიმორჩილა და შემდეგ ომით მოადგა ურარტუს, ანუ კავკასიას. თუმცა აქვე აღნიშნავს უვაროვი, რომ ასურეთის გავლენას მე-IX საუკუნეშიდაც უნდა ჰქონოდა ადგილი, როდესაც ასურეთს მიზნად ჰქონდა კავკასიის დაპყრობა⁵.

¹) როდესაც სამთავროს სასაფლაოს ვამბობთ, ჩვენ აქ ვგულისხმობთ სამთავროს ორმოსამარეებს, რომლების ხნოვანება ეფარდება ზემოაქალის სამარის ხნოვანებას.

²) A. M. Tallgren, *Kaukasus. Reallexikon der Vorgeschichte*, S. 266 B. VI. Berlin 1926. *The Kazbek Treasure. Eurasia Septentrionalis Antiqua*, V.

³) Б. В. Фармаковский, *Архаический период в России*, стр. 44: *Материалы по Археологии России*, №34. Петроград 1914.

⁴) Ernst Chantre, *Recherches Anthropologiques dans le Caucase: Etudes paleontologiques dans le bassin du Rhone. Age de bronze* Tome 2, p. 245.

⁵) А. С. Уваров, *К какому заключению о бронзовом периоде приводят сведения о находках бронзовых предметов на Кавказе: Труды Арх. Съезда в Тифлисе*, стр. 8—9, Тифлис 1881.

ა. ს. უვაროვს ეთანხმება პ. ს. უვაროვაც და კიდევაც ცდილობს თავის დიდს შრომაში ეს აზრი უფრო დაასაბუთოს¹.

ფ. ბაიერნის აზრით სამთავროს სასაფლაო კობანის სასაფლაოზე უფრო ძველია, ხოლო „რედკინ-ლაგერის“ სასაფლაო კი ამათხედ ძველი². სამთავროს სასაფლაოს შესახებ ის საერთოდ ამბობს, რომ ეს სასაფლაო ეკუთვნის მე-VI საუკუნიდან ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მე-VI საუკუნემდის ჩვენი წელთაღრიცხვისა³. ი. ტოლსტოისა და ნ. კონდაკოვის აზრით კავკასიაში ცნობილი სამარეები ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებზე ადრე არ უნდა მივაკუთვნოთ⁴.

აქ შეგვიძლო კიდევ მოგვეყვანა ბევრი სხვადასხვა მეცნიერთა აზრები, მაგრამ ყველა ზემონათქვამიდანაც ცხადია, თუ როგორი დიდი უთანხმოება არსებობს კავკასიის სამარეების დათარიღების საკითხში და გადამეტებული არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ჯერ-ჯერობით არ არსებობს შეთანხმება არამც თუ აბსოლუტურს, არამედ შედარებითს დათარიღებაშიც.

რაც შეეხება ზემოაღვალის სამარის დათარიღებას, ცხადია, ჩვენ ჯერ კიდევ არ მოგვეპოვება საკმაო მასალები ამ რთული საკითხისათვის. შედარებითი მეთოდის მიხედვით შეგვიძლია მხოლოდ ვთქვათ, რომ ის ერთად-ერთი უძველესი სამარეა, რომელიც ჯერ-ჯერობით საქართველოს ტერიტორიაზეა ცნობილი. შეგვიძლია აგრეთვე ვთქვათ, რომ მისი ხნოვანობა არ უნდა მივაკუთვნოთ მე XIII საუკუნეზე (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) უფრო ადრინდელ დროს; ამის საბუთს გვაძლევს ფიბულა, რომელიც ფ. ბაიერნმა აღმოაჩინა სამთავროში ჩვენი ზემოაღვალის ტიპის მახვილთან, ეგრეთ წოდებულ ორმოსამარეში⁵.

ჩვენ ვიცით, რომ ფიბულების სამშობლოდ სამხრეთი ევროპა ითვლება, საიდანაც ისინი სხვადასხვა ქვეყნებში გავრცელდნენ⁶. ვი-

¹) П. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, стр. 361—365: *Матер. по арх. Кавказа*, вып. VIII, Москва 1900.

²) Fr. Bayern: *Verhandlungen*, S. 327, 340 u. 346. Berlin 1882.

³) შუად. Museum Caucasicum ტ. V, გვ. 71.

⁴) И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, стр. 109 и 126, вып. 3, Петербург 1890.

⁵) F. Bayern, Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus und seine vorhistorischen Verhältnisse, seine Völker und deren Industrie, S. 340: *Verhandlungen*. Berlin 1882. ამ ფიბულის სურათი მოყვანილი აქვს ვირუბოვს ტაბ. V და თვით ბაიერნსაც შრომაში: «Untersuchungen über die ält. Gr. u. Schatzf. in Kauk.», Taf. XII, Fig. 1.

⁶) თუმცა ჯაკ დე-მორგანს ჰგონია, რომ ფიბულა ცენტრალურ აზიაში წარმოიშვა. Жак де-Морган, Доисторическое человечество, стр. 181,

კით აგრეთვე, რომ სულ უპრიმიტიულესი ფიბულის წარმოშობა მე XV—XIV საუკუნეებს შუა არის მოქცეული. ამ დროს განმავლობაში ფიბულები მეტად იშვიათად გვხვდება და, თუ გვხვდება, ისიც ევროპის რამოდენსამე განსაზღოვლ ადგილას. ფიბულების ფართო გავრცელება იწყება ევროპაში ჰალშტადტის პერიოდიდან. მართალია, ხმელთა-შუა ზღვის მხარეში, სახელდობრ მიკენში, მე-XIV საუკუნეში არის აღმოჩენილი ერთად ერთი ფიბულა, რომლის ფორმა უპრიმიტიულესია, ესე იგი ვიოლინოს რკალისებური (Violinbogenförmig) ¹, მაგრამ ეს იყო იშვიათი შემთხვევა. ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სამთავროს ფიბულა, რომლის ფორმა ნახევარ-წრის ფორმის მაგვარია და არ ეკუთვნის სულ უპრიმიტიულეს ფიბულათა ტიპს, და რომელიც ცოტად თუ ბევრად დაცილებულია თავის წარმოშობის ცენტრს, არ უნდა მივაკუთვნოთ მე-XIV—XIII საუკუნეზე უფრო ადრინდელ ხანას. ამიტომ თვით მახვილიც, რომელთანაც ეს ფიბულა იყო აღმოჩენილი, მე-XIV—XIII საუკუნეზე ადრე ვერ მოხვდებოდა სამარეში. მაგრამ სამთავროში აღმოჩენილი მახვილი თითქმის ხომ ისეთივეა, როგორც ზემოავეკალის, მაშასადამე ჩვენი მახვილიც, დაახლოვებით, ამავე დროს უნდა მივაკუთვნოთ.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამთავროში ჩვენი მახვილის ტიპის მახვილთან აღმოჩენილია ამაზონების ცული, რომლის გამოხატულება ხეთთების მეფის ფიგურაზე არის მოცემული და რომელიც დაახლოვებით ამავე დროს მე-XIV—XIII საუკუნეს ეკუთვნის ². ამავე დროს ეკუთვნის აგრეთვე ხეთთური ბრტყელი უყურო „ნაჯახი“ რომელიც ფ. ბაიერნმა აღმოაჩინა სამთავროში ბოლო-სწორკუთხოვან მახვილთან ერთად ³.

სად არის ნაპოვნი ზემოავეკალის მახვილის ტიპის მახვილები? ერთი ცალი არის ნაპოვნი ფ. ბაიერნის მიერ სამთავროში ⁴. ერ-

Москва 1926. ასეა თუ ისე, ყოველს შემთხვევაში ფიბულა შემოსულია საქართველოს ტერიტორიაზე დასავლეთიდან და არა აღმოსავლეთიდან.

¹) Moritz Höernes, Prähistorische Archäologie, S. 427; Undest, Zu den ältesten Fibeltypen: *Zeitschrift für Ethnologie*, S. 206. Berlin 1889.

²) ამგვარი ცულები ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ბოლასკეიში და ამიერ კავკასიაში არის ცნობილი.

³) ბრტყელ „ნაჯახებს“ ფართო გავრცელება ჰქონდათ. ეს „ნაჯახები“ თანახმად კიმერების (ანუ კიმერიელების), ჰალშტადტის, რუსეთის ძველ აღმოსავლურ კულტურას და სხვა. ჩვენის ფიქრით ამ ბრტყელ „ნაჯახებს“ ხელეწიფს დაწინაურდება ჰქონდათ და შეცდომით არიან ნაჯახებად აღიარებული.

⁴) სურათი მოყვანილია Museum Caucasicum, ტ. V, გვ. 64, ტაბ. VIII. ამ მახვილის შესახებ ცნობები აქვს აგრეთვე ვირუბოვს, Objets d'Antiquite ტაბ. III, სურ. 4 და ბაიერნს, Untersuchungen, ტაბ. XI, სურ. 4. მახვილი ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 1620.

თიცი აღმოჩენილია ზემოავჭალაში (აღწერა და სურათი ამავე შრომა-შია მოყვანილი). ზემოავჭალის ტიპის დანარჩენი მახვილები, რომლებიც საქართველოს მუზეუმს და საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმს მოეპოვება, შემდეგია:

სად არის ნაპოვნი	პირის სიგრძე ვადამდის cm	ტარის სიგრძე მთლიანად cm	პირის სიფართოება დასიახ cm	პირის სიფართოება ლოში cm	ინვენტარის ნომერი	
სოფ. საცხენისი . . .	43,8	11,2	8	4,4	21—26	(ტაბ. IV, 2) გადატეხი- ხილია შუაზედ.
(აღმოჩენის ადგი- ლი გაურკვეველია).	48	11	7,8	3,6	88—12	(ტაბ. IV, 3) პირის ორი- ვე მხარეზე აქვს ერთი თხის (?) და სამი ირმის გამოხატულება.
ზაქათალის ოლქი . . .	53,5	11,5	7,5	5	161-16	(ტაბ. IV, 4) მხრები მა- ლალი და დაქანებუ ლი აქვს, ზურგის ქე- დი რელიეფურია.
ბაკურციხე	54,5	10,8	7,5	4,9	4344	(ტაბ. V, 1).
"	49,2	11	7,8	3,9	4345	(ტაბ. V, 2).
"	50,2	10,2	8	4	4346	(ტაბ. V, 3).
"	51,5	8,7	8,4	4	4349	(ტაბ. V, 4).
"	—	—	—	—	4354	(ტაბ. VI, 1) ტარი აკლია; ოთხად არის გატეხილი.
"	49,5	10	7,8	3,7	4352	(ტაბ. VI, 2).
"	52,2	10,5	8,3	3,9	4351	(ტაბ. VI, 3).
"	53	10,3	7,8	4,4	4348	(ტაბ. VI, 4).
"	53	11	7,8	3,8	4343	(ტაბ. VII, 1).
"	50,3	10,2	7,9	3,7	4350	(ტაბ. VII, 2).
"	47,5	10,5	7,2	3,2	4347	(ტაბ. VII, 3).
სოფ. ნინოწმინდა . . .	47,3	10,2	8,4	4	3667	(ტაბ. VIII, 4).
ზემო მაჩხაანი	51	10	8,4	3,8	4353	(ტაბ. VIII, 1).
კახეთი	—	10,5	7,6	—	148	(ტაბ. VIII, 2) ბოლო აკლია.
სოფ. ნინოწმინდა . . .	—	11,5	8	—	4215	(ტაბ. VIII, 3) ბოლო აკ- ლია.
სოფელ კაკაბეთის თაევზე	45,7	10,2	7,7	2,7	3235	(ტაბ. VIII, 4).
კახეთი	—	10	7,5	—	150	(ტაბ. VIII, 5) ბოლო აკ- ლია.

შენიშვნა: ამ ცხრილში აღნიშნული პირველი სამი მახვილი ინახება საქართველოს მუზეუმში, დანარჩენები—საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმში. ბაკურციხის მახვილები შემთხვევით ყველა ერთად არის აღმოჩენილი 1925 წ. მიწის მუშაობის დროს, კურგანის ძირში. მათთან ერთად აღმოჩენილია ექვსი ცალი ბრინჯაოს სატევარი, სამი ცალი ამაზონების ბრინჯაოს ცული, სამი ცალი ბრინჯაოს ეჩო, ოთხი ცალი ბრინჯაოს შუბის თავი, ხუთი ცალი რკინის შუბის თავი, 25 ცალი დიდი ზომის და 13 ცალი პატარა ზომის ბრინჯაოს რგოლები (ეტყობა ფულებზედ იყო ნახმარი), ბრინჯაოს ზოდები და სხვადასხვა წვრილი ნივთები.

ზემოავჭალის მახვილის ტიპის მახვილები მოეპოვება აგრეთვე მოსკოვის საისტორიო მუზეუმს სამი ცალი. ერთი მათგანი (ინვ. 55280) მუზეუმმა „სტროგონოვის“ სასწავლებელში შეიძინა და არ იციან, თუ სად არის იგი ნაპოვნი¹. მეორე—ნაყილია ბაქოში, ხოლო მესამე—შეძენილია ტფილისში².

ამავე ტიპის ორი მახვილი დაცულია ერმიტაჟში; ერთი მათგანი ნაპოვნია სოფ. ბოდბისში 1892 წ. ამ მახვილის სიგრძე 56 cm ტარისანად, პირის სიგრძე 45,5 cm; მეორე შეძენილია ზაქათალის ოლქიდან. მისი სიგრძე 58 cm, პირის სიგრძე ეფესამდის 48 cm.

აი ყველა ის მახვილი, რომელიც ზემოავჭალის მახვილის ტიპს ეკუთვნის და რომელიც ჯერ-ჯერობით მეცნიერებას მოეპოვება. მართალია, ზემოავჭალის ტიპის ერთ მახვილს (სატეგარის სახელწოდებით—Poignard en bronze) აღნიშნავს დე მორგანი „რედკინ-ლაგერიდან“³, მაგრამ ჩვენ გვგონია, რომ ეს ზემოთ მოხსენებული, სამთავროში აღმოჩენილი მახვილია და შეცდომით „რედკინ-ლაგერს“ მიწერილი. რამდენადაც ვიცით „რედკინ-ლაგერში“ არც ერთი მახვილი არ აღმოუჩენიათ, როგორც ამას ადასტურებს ფ. ბაიერი, რომელსაც ეკუთვნის „რედკინ-ლაგერის“ ვრცელი დამუშავება⁴.

როგორც სურათებიდან ჩანს, ზემოთ ნახსენები მახვილები ერთსა და იმავე (ზემოავჭალის მახვილის) ტიპს ეკუთვნის და წარმოდგენილია რამოდენიმე ვარიანტით, რომლებიც ერთი მეორისგან განსხვავდებიან როგორც ზომით, წონით, ბოლოს და მხრების მოყვანილობით; აგრეთვე ზურგის ქედის განვითარებით. ყველა ამ მახვილს ახასიათებს სრულიად ბლაგვი ბოლო, მრუდე, შიგნივ ჩაზნექილი რკალისებური ფხები, ტარის ღრუ, ტარის ბოლოზე რვასხივიანი ვარსკვლავი, ერთნაირი სპირალები და ღარები, თევზის ფხის ორნამენტი და სხვა; ყველა ეს აკუთვნებს ამ მახვილებს ერთსა და იმავე კულტურულ წრეს და ამავე დროს სხვა მახვილებისაგან ნათლად ასხვავებს⁵.

აქვე აღსანიშნავია ერთგვარი მახვილები, რომლებიც ზემოავ-

1) პროფ. გოროდცოვი წერილით მატყობინებს, ეს მახვილი ტფილისში არის ნაყილი.

2) ამ მახვილების აღწერა და სურათი იხ. Проф. А. Захаров, Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир: Труды секции Археологии III, стр. 37, таб. II, рис. 2 и 4. Москва 1927.

3) Mission Scientifique au Caucase. Paris 1889. ტ. I, გვ. 95, სურ. 41.

4) F. Bayern, Untersuchungen, S. 8 u. 32.

5) საგულისხმოა აღნიშნით, რომ არქეოლოგიურს ლიტერატურაში ჩვენ დღემდის არა ვაქვს ზემოავჭალის მახვილის ტიპის მახვილები აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიის ფარგლების გარეშე.

ქალის მახვილის ტიპის მახვილებთან ახლოს ჩნდება და რომლებსაც მეცნიერულ ლიტერატურაში, შეცდომით, ზემოავეჭალის მახვილის ტიპს აკუთვნებენ¹. არც ამ მახვილების რიცხვი არის დიდი. ერთი ამ მახვილთაგანი აღმოჩენილია ყოფილი ყაზახის მაზრაში², ერთი — ლორუთში³, ერთი — ქედაბეკის ქარხნის ახლოს⁴, ერთი — სოფ. აკურაში⁵, ერთი — მდინარე არბაჩაის ნაპირას (ლენინაკანის ციხის მახლობლად)⁶, ორი ცალი — ქედაბეკის და კალაქანეთის ახლოს⁷ და ერთიც — სოფ. ბოიანში (აზერბეიჯანი)⁸. ლიტერატურული წყაროების მიხედვით ამგვარი მახვილები უნდა იყოს აგრეთვე აღმოჩენილი შუშისა და განჯის რაიონებში, მაგრამ სად ინახება ეს მახვილები, ან რა ადგილას არის ისინი აღმოჩენილი, ჩვენ არ ვიცით.

ამ ორი ტიპის მახვილების გავრცელების რაიონებიც სხვადასხვა არის. პირველი ტიპის (ზემოავეჭალის) მახვილები გავრცელებულია ეხლანდელ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მტკვრის მარცხენა მხარისკენ, ხოლო მეორე ტიპის — აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთით მდებარე ქვეყნებში, მტკვრის მარჯვენა მხარისკენ (სურ. 28).

ზემოავეჭალის ტიპის მახვილს ეტყობა სხვადასხვა კულტურული წრეების გავლენა; მაგალითად, მასზედ გამოყვანალი სპირალები მცირე აზიის და ეგეოსის ზღვის ქვეყნებისკენ მიგვითითებს, ტარის მოყვანილობა და საერთოდ მისი კონსტრუქცია ხეთთურ გავლენას განიცდის; ხეთთურ გავლენას განიცდის აგრეთვე ტარის ყელზედ გამოყვანილი „ზონარ-ორნამენტი“ (ტაბ. VIII, 3); ტარის ბოლოზედ მოცემული ასტრონომიული მოტივი (ვარსკვლავი) და მახვილის პირზე გამოხატული ცხოველები ასურელების გავლენას გულისხმობს, ხოლო ზოგიერთი მახვილის მხრების ფორმა — სპარსულ აკინაკისას. ეტყობა ზემოავეჭალის ტიპის მახვილის გავრცელების რაიონში სხვა-

¹) Проф. А. Захаров, Кавказ, Мал. Азия и Эгейский мир, стр. 37.

²) ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 28—15/1.

³) ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 51—05/4.

⁴) ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 31—16/1.

⁵) ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 1—29/1.

⁶) ინახება მოსკოვის საისტორიო მუზეუმში, ინვ. 54322. სურათი და აღწერა იხილე ა. ზახაროვის შრომაში: Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир, გვ. 36—37, ტაბ. II, სურ. 5.

⁷) ინახება მოსკოვის საისტორიო მუზეუმში, სურ. იხ. А. А. Ивановский: *Материалы по археологии Кавказа*, вып. VI, табл. I, рис. 1 и 3.

⁸) Г. Филимонов, Закавказские древности: *Вестник О-ва древне-русского искусства*, стр. 100—102, № 11—12, Москва 1876.

დასხვა კულტურული წრეები ერთმანერთს ხედებოდა, ერთი მეორეზედ გავლენას ახდენდა და ადგილობრივ ფორმებთან ერთად ქმნიდა ჰიბრიდებს.

რადგანაც ლითონის დამუშავება საქართველოს ტერიტორიაზე კარგად იყო განვითარებული ძველ დროში, ზემოაღვალის ტიპის მახვილები ადგილობრივ უნდა იყოს დამზადებული¹. მართალია, დღეს ჩვენში კიდევ არ არის ბრინჯაოს ჩამოსასხმელთ ყალიბები აღმოჩენილი, მაგრამ ჩვენი არქეოლოგიური განათხარები თითქმის სულ სასაფლაოებია, სადაც ლითონის დამუშავების ნიშნების პოვნას (მაგალითად, ყალიბებს, ბრინჯაოს სადნობ ჭურჭელს და სხვა) არ უნდა მოველოდეთ. ჩვენში ხშირად პოულობენ სპილენძის და ბრინჯაოს ზოდებსა და ნამტვრევებს, მეტად მსხვილსა და დიდი ზომის ბრინჯაოს რგოლებს, რომლებიც ბრინჯაოს ნივთების ჩამოსასხმელად უნდა ყოფილიყო დამზადებული. მართალია, ჩვენში არ არის კალა (ყოველს შემთხვევაში, ჩვენ ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება, თუმცა ზოგიერთები ადასტურებენ, რომ კავკასიის ახლო მდებარე ქვეყნებში, უძველეს დროში კალას ჰპოულობდნო, მაგალითად, მცირე აზიაში, კასტამუნში (სინოპიდან დასავლეთის მხრივ), კასპის ზღვის სამხრეთისკენ², სპარსეთში, ავღანისტანში და სხვაგან),³ მაგრამ ეს ჩვენს აზრს მაინც არ ეწინააღმდეგება. ჩვენ ვიცით ქვეყნები, სადაც არც კალა და არც სპილენძი ადგილობრივ არ მუშავდებოდა, მაგრამ ადგილობრივ, მიუხედავად ამისა, მეტად ბევრ ბრინჯაოს ნივთებს აკეთებდნენ, მაგალითად, შვეციაში და შვეიცარიაში. დღეს ამ ქვეყნებში განვითარებული ძველის დროის ბრინჯაოს ინდუსტრია ყველასათვის დამტკიცებულად ითვლება (Ранке; стр. 674). ჩვენ ვიცით, მაგალითად, რომ შვეციაში, ძველ დროში, არც კალას და არც სპილენძს ადგილობრივ არ ამუშავებდნენ, თუმცა ეს მადნები იქ საკმა-

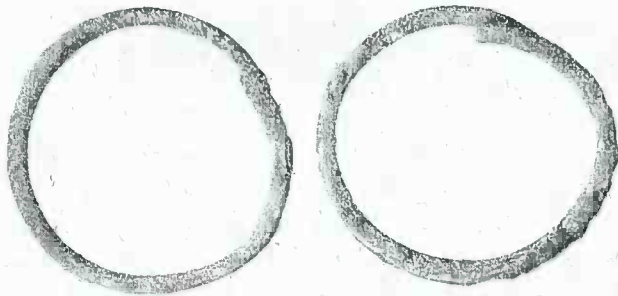
¹) რომ ბრინჯაოს ინდუსტრია გავრცელებული იყო კავკასიაში, ამას ბევრი მკვლევარი მხარს უჭერს. მაგალითად Rudolf Virchow-ი ერთს თავის შრომაში ამბობს: «Man wird daher wohl annehmen dürfen, dass in der Gegend von Kalakenet und Schuscha Centren der Metalltechnik bestanden haben» (Ueber die culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus: *Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1895). მორიც ჰოერნესი ამბობს, რომ ბრინჯაოს გაკეთებას თავდაპირველად ამიერ-კავკასიაში, ან მის მოსაზღვრე ქვეყნებში მიხედნო.

²) E. Tietze, Die Mineralreichthümer: Persiens. *Jahrbuch d. k. k. geologisch. Reichsanstalt in Wien* XXIX, S. 640, 1879.

³) Fischer: *Neues Jahrb. f. Mineralogie*. Bd. II, 1882, S. 91, 92. Prof. Arzruni, Über das Vorkommen von Zinnstein und die Bronzeindustrie des Kaukasus: *Verhandl.* Berlin 1884, S. 58.

ოდ მოიპოვებოდა. ბრინჯაო ზოდებად შედიოდა ზემოთ ნახსენებ ქვეყნებში და იქ ადგილობრივ ამზადებდენ სხვადასხვა ნივთებს¹.

რომ ბრინჯაო ჩვენში მზადდებოდა, ამის დასამტკიცებელი მასალა დღეს კიდევ არ მოგვეპოვება, მაგრამ არც ის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს ლითონი ჩვენში არ მზადდებოდა; არ შეგვიძლია აგრეთვე ვიფიქროთ, რომ ჩვენი მახვილი იმპორტის ან ნადავლის შედეგია, ვინაიდან განათხარი ამგვარი მახვილები ჩვენ არც ერთს სხვა ქვეყანაში არ ვიციტ, გარდა ჩვენი მხარისა. ამიტომ ჩვენი მახვილის ტიპის მახვილების განვითარება და წარმოშობა, განათხარი მასალების მიხედვით, ჯერ-ჯერობით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიას უნდა მივაკუთვნოთ და ავთოხთონურად ჩავთვალოთ.

სურ. 29. ბრინჯაოს სამაჯურები.

სამაჯურება. მარცხენა, წინა მკლავის ძვლებზედ წამოცმული იყო ორი ცალი ბრინჯაოს სამაჯური (სურ. 29 და სურ. 3F); ქიმიურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ მასში შედიოდა Cu 88,06%, Sn 9,31%, ხოლო სხვადასხვა ნივთიერებანი 2,63%.

სამაჯურებს უფრო ოვალური ფორმა აქვთ, ვიდრე წრის; ამიტომ თვითეულ მათგანში ორს სხვადასხვა ზომის დიამეტრს (პატარა D=5,4 cm, ხოლო დიდი D=6,2 cm) ვარჩევთ.

სამაჯურები წარმოადგენენ გახსნილ რგოლებს ერთი მეორეზედ თავებ-შექცეულს, ასე რომ ყოველთვის არის შესაძლებელი მათი მორგება მკლავის სხვადასხვა ადგილას.

სამაჯურები ნაკეთებია მსხვილი ოთხწახნაგოვანი „მავთული-საგან“, რომელსაც სამი გვერდი თითქმის ბრტყელი აქვს, ხოლო მეოთხე (გარეთა) — ამოდრეკილი. ამ მავთულის საშუალო სისხო 0,6 cm არის; არავითარი ორნამენტი მას არ ამკობს და ეტყობა მეტად პრიმიტიული ხელობა.

¹) Нидерле, Человечество в доисторические времена, стр. 282. Петербург 1898.

ამგვარი სამაჯურები არის აღმოჩენილი კავკასიის სხვადასხვა კუთხეში. სხვათა შორის აღმოჩენილია კობანშიდაც და შანტრი ამ უკანასკნელის სასაფლაოს შესახებ ამბობს: ის ჩონჩხი, რომელსაც მაჯაზე ორი სამაჯური აქვს შერჩენილი, დედაკაცის არისო ¹.

ბეჭდები. მარცხენა ხელის უსახელო თითის პირველ ფალანგზე წამოცმული იყო ოთხი ბეჭედი (სურ. 5); ამათგან სამი—მთლიანად იყო შენახული, ხოლო მეოთხე—ჟანგისგან სრულებით დაშლილი. ბეჭდის ნატეხები ვიპოვეთ აგრეთვე ფიალის შიგნით, სადაც მარჯვენა ხელის ძვლის ნაწილები იყო მოხვედრილი.

ბეჭდები, ისე როგორც სამაჯურები, მთლიან რგოლებს არ წარმოადგენენ; თავები ამათაც ერთი მეორეზე აქვთ შექცეული. ბეჭდები 2 mm-ის სისხო მავთულისაგან არიან ნაკეთები და გარდღივარდმო დაღარული. თვითეული ბეჭდის დიამეტრი—1,8 cm. ქიმიურმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ბეჭდები ბრინჯაოსია, რომლის შემადგენლობაში შედის Cu 88, 47⁰/₀, ხოლო Sn—11,68⁰/₀.

მახათი ბრინჯაოსია და სიგრძით 10,5 cm უდრის. მას ყური მოტეხილი აქვს, ცოტად თუ ბევრად მოღუნულია და თანაც ოთხად არის გატეხილი (სურ. 3 1). აღსანიშნავია, რომ ბრინჯაოს მახათებს უმეტეს შემთხვევაში ყოველთვის მოღუნულს. პოულობენ სამარეებში.

ღილები (ბრინჯაოსი) სამი ცალი ვიპოვეთ. ამათი ფორმა ნახევარსფეროსებურია და „კედლის“ სისქე 1 mm არ აღემატება (სურ. 7).

ფირფიტა (ესეც ბრინჯაოსი) ვიპოვეთ ხანჯლის ანუ დანის სრულიად ჟანგად ქცეულ ნაშთებთან (სურ. 4 b) და, ცხადია, გამოყენებული იყო ნახსენები იარაღის ტარის ბოლოს სამკაულად. ფირფიტის სისქე 1,5 mm-ა. მას მომრგვალო ფორმა აქვს. ერთი მისი დიამეტრი 2,8 cm-ა, ხოლო მეორე—2,4 cm.

ლურსმნები-ც ბრინჯაოსია და ფირფიტასთან ერთად იყო აღმოჩენილი. უეჭველია, რომ ესენიც ზემოთ ნახსენები იარაღის ტარის სამკაულად იყო ხმარებული. თვითეულს ლურსმანს თავი ნახევარსფეროსებური აქვს, ბოლო სრულებით ბლაგვი, სიგრძე კი 1 cm არ აღემატება.

აკინის ნივთები.

შუბის თავი. სიგრძე დაახლოებით 23 cm-ა, აქვს ღრუ ბუნის დასაგებად (სურ. 6).

¹) Chantre, Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme. შეადარე Rudolf Virchow, Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus, S. 42, Berlin 1883.

ხანჯალი (ანუ დანა) სიგრძით 20 სმ-ამდის არის. პირი სქელი უნდა ჰქონოდა (სურ. 3 J).

ეს ორი ზემოთ ნახსენები რკინის ნივთი (შუბის თავი და ხანჯალი) იმდენად არის ჟანგიოთ შეცვლილი და ფრაგმენტებად ქცეული, რომ ყოვლად შეუძლებელი ხდება მათზე რისამე თქმა. ამათ გარდა სხვა რაიმე რკინის ნივთი სამარეში არ აღმოჩენილა.

თიხის ჭურჭელი.

ფიალი. თიხის ჭურჭელი სამარეში აღმოჩნდა მხოლოდ ხუთი ცალი. მიცვალებულის მარჯვენა მხარეს ჩადებული იყო ფიალი (სურ. 3B და 30), რომლის სიმაღლე 175 მმ უდრის, ზემო ნაპირის წრის დიამეტრი—460 მმ. ფიალის ზემო ნაპირთან დატანებულია მოკლე მილი, რომლის სიგრძე, ფიალის გარეთა პირიდან, 12 მმ-ს უდრის. მილი დაცვილებულია ფიალის კიდეს 16 მმ-ით. მილის დიამეტრი 17 მმ-ს არ აღემატება, ხოლო მისი სისქე—7 მმ-ს. ფიალის ნაპირი სამი სანტიმეტრის სიგანეზე ცოტად შიგნით არის გადაქანებული და თავდება მრგვალი ფორმის კიღურით, რომელიც გარეთა პირისკენ არის მომართული. საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ფიალი გადაკვეთილი კონუსის ფორმას გვაგონებს, თუ ამ კონუსის მცირე ფუძეს ფიალის ძირად წარმოვიდგენთ. თიხა, რომლიდანაც ფიალი არის ნაკეთები, კარგად დამუშავებულია და თანაც მშვენივრად გამომწვარი, თუმცა მას მოშავო ფერი დაჰკრავს.

სურ. 30. ფიალი (ზემო ნაპირთან დატანებული მილი მოჩანს).

ფიალი მორგვე ¹ არის ნაკეთები და არავითარი ორნამენტი მას არ ამკობს. ამგვარი ფიალები ნახული აქვს ფ. ბაიერსს სამთავროს უძველეს («Kuppelgräber» ანუ Brunnengräber) საფლავებში,

¹ მორგვი უკვე ჰქონდათ ხმარებაში ეგვიპტელებს 1900 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე.

მაგრამ ამ ფიალებს ნაპირზე არ უნდა ჰქონდეს მილი დატანებული-
ყოველ შემთხვევაში ეს არ არის მათს აღწერაში მოხსენებული და
არც მათს სურათზე ჩანს (B. Wyruboff, Pl. X, f. 10, 12).

ზოგიერთი მკვლევარი ფიალის წარმოშობას მეტად ძველ დროს-
აკუთვნებს (მაგალითად, Klemm-ი ერთს თავის შრომაში «Handbuch
der germanischen Alterthumskunde»). საერთოდ კი ზემოთ ნახსენები
ფორმის ჭურჭელი ბევრს სხვადასხვა ადგილას არის ცნობილი ნეო-
ლითის დროიდან დაწყებული უკანასკნელ დრომდის.

სურ. 31. ფიალი, რომლის შიგნით მოჩანს ჯამი და წინამხრის ძვლები.

ჯამი, რომელიც ფიალის შიგნით იყო ჩადებული პატარა ზო-
მისაა და ნაპირები შემოკეთებული აქვს (სურ. 30 და 31). ამ ნაპირე-
ბის წრის დიამეტრი 222 მილი უდრის. ჯამს საკმაო (57 მილი) სიღრმე
აქვს და სისქით 8 მილი-ს არ აღემატება. მისი თიხა კარგადაა და-
მუშავებული და საკმაოდ გამომწვარი. ჯამი მორგვზე არის ნაკელები
და არ აქვს ორნამენტები. ჯამის ჩამომტვრეულ ნაპირებს თუ და-
ვაკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ მისი შიგნითა და გარეთა პირი
სრულებით შავია და თანაც მოპრიალეებული, ხოლო გულისკენ კი
მოწითული ფერი დაჰკრავს.

სამარეშივე იყო ერთი მოკლე ყელიანი, დიდ პირიანი და ფართო მუცლიანი დოჭი (სურ. 3 A და 32), რომლის სიმაღლე 287 მმ უდრის, ხოლო მუცლის უდიდესი დიამეტრი — 270 მმ; ყელის სიმაღლე — 61 მმ; ამავე ყელის ზემო პირის დიამეტრი — 95 მმ, ხოლო ქვემოსი — 73 მმ. ძირი ბრტყელია და მისი დიამეტრი 96 მმ-ია. დოჭის კედლების და ძირის სისქე 7 მმ-ს უდრის. ტარი იმდენად პატარა აქვს, რომ მოზრდილი ადამიანის ხელისათვის სრულიად შეუფერებელია. ტარის ცალი თავი მიმაგრებულია ყელის ზემო ნაპირზე.

სურ. 32. დოჭი.

ამ ჭურჭლის თიხა არ არის ძალიან წმინდა და აქვს მუქი ნაცრის ფერი. დოჭი გაკეთებულია მორგვზე, მშენიერად არის გამომწვარი და მუცლის გარშემო, ტარისკენ უფრო ახლოს ვიდრე ძირისკენ, სამი ამოღარული წრე უვლის პარალელურად 8 მმ-ით ერთი მეორეზე დაშორებული. სხვათა შორის, ამგვარი ჭურჭელი აღმოჩენილია ტრაპიზში (მეექვსე შრე).

კოჭობი: ჩონჩხის წინ იდო. პატარა ზომის, დაბალი ორყურა კოჭობი (სურ. 3), რომლის მუცლის შუა ადგილი ირგვლივ თვალსაჩინოდ არის გარეთ გამოწეული (სურ. 33b და სურ. 34b). ამ ჭურჭლის სიმაღლე 94 მმ-ია, დიამეტრი — 125 მმ, ზემო ნაპირების წრის დიამეტრი — 67 მმ, ძირის დიამეტრი — 62 მმ. ჭურჭლის ყურები ორივე

გვერდით გახვრეტილია, რომ შესაძლებელი ყოფილიყო მისი ჩამოკიდება, ან ხელის მოსაკიდის გაკეთება (სურ. 34 ბ).

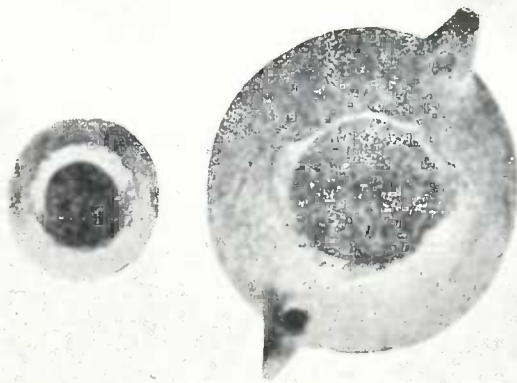

a

b

სურ. 33. მუცელვიწრო (a) და ორყურა (b) კოჭობები.

ზემოთ აღნიშნული ჭურჭლის გვერდით წაქცეული იდვა ძალიან პატარა, მუცელვიწრო კოჭობი. მისი სიმაღლე უდრის 83 mm-ს; ხოლო მუცლის დიამეტრი 62 mm-ს (სურ. 33 a და 34 a); პირის წრის დიამეტრი 39 mm-ია, ხოლო ძირის 32 mm.

a

b

სურ. 34. მუცელვიწრო (a) და ორყურა (b) კოჭობები (ზემოდან დახედვით).

ამ ორი უკანასკნელი ჭურჭლის კედლების სისქე ცოტა უფრო ნაკლებია, ვიდრე დანარჩენი ჭურჭლის კედლების; ორივე მორგვზეა გაკეთებული და მათი თიხის ფერი, დამუშავება, გამოწვა—თითქმის იგივეა, როგორც სხვა უკვე ნახსენები ჭურჭლის. ძირი ამათაც ბრტყელი აქვს.

საერთოდ, როდესაც ზემოავჭალის სამარის ჭურჭელს თვალს გადავაგლებთ, შევამჩნევთ, რომ მისი ფორმები ან მოკვეთილ კონუსს მოგვაგონებენ (მაგალითად, ფიალი, სურ. 30), ან ორ მოკვეთილ კონუსს, ძირა ფუძეებით ერთად შეერთებულს (მაგალითად, ორყურა კოჭობი, სურ. 33, დოქი, სურ. 32). ეს გარემოება ამთავითვე უნდა აღინიშნოს იმიტომ, რომ შესაძლოა შემდეგში ამგვარი ფორმის ჭურჭელი ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციაში ცალკე გამოვყოთ.

ზემოთ უკვე იყო მოხსენებული, რომ ჩვენ მიერ აღმოჩენილ ზემოავჭალის ჭურჭელს არ აქვს ისეთი ფერი, რომელიც ჩვეულებრივ, თანამედროვე, კარგად გამომწვარ თიხის ჭურჭელს სჩვევია, არამედ — მოშაო (მუქი ნაცრის ფერი).

როგორ უნდა ავხსნათ ასეთი გარემოება?

ჩვენ ვიცით, რომ წმინდა თიხა, რომელიც უმეტეს ნაწილად არის შედგენილი ფელდშპატების დაშლისა, თავისი ქიმიური შემადგენლობით წარმოადგენს წყალნარევ ალუმინიუმის სილიკატს და გამოიხატება ფორმულით $Al_2O_3 \cdot 2 SiO_2 \cdot 2 H_2O$; მაგრამ ამგვარი შემადგენლობით თიხა ბუნებაში თითქმის სრულიად არ გვხვდება; მას ყოველთვის აქვს შერეული სხვადასხვა ორგანიული და არაორგანიული ნივთიერებანი, რომლებიც წმინდა თიხის მოთეთრო ფერს ბევრნაირად სცვლიან: მომწვანოდ, მოლურჯოდ, მოშავოდ და სხვა. თიხის კარგად გამოწვის დროს, ყველა ორგანიული ნივთიერება იწვის; ხოლო არაორგანიული — (როგორიც არის უმთავრესად რკინის ქანგი) აძლევს გამომწვარ თიხას მოჩალისფრო ან მოწითურ ფერს.

თუ აყალო მიწას არ აქვს რკინის ქანგი და თანაც ორგანიული ნივთიერებით სულ შავად არის შეღებილი, ასეთი აყალო მიწა გამოწვის შემდეგ ლებულობს თეთრ ფერს.

მაშ როგორ არის, რომ მიწაში ნაპოვნ, ძველი დროის კარგად გამომწვარ ჭურჭელს, ზოგიერთ შემთხვევაში შავი ან მოშავო ფერი აქვს ხოლმე, როგორც, მაგალითად, ჩვენს მიერ ნაპოვნ, ზემოთ მოხსენებულ ჭურჭელს. ამგვარ გარემოებას სხვადასხვა ნაირად ხსნიან: მაგალითად, F. J ä g e r-ი (*Verhandl.* 1878, S. 228. *Verh.* 1879, S. 43; *Verh.* 1882, S. 457) თიხის ჭურჭლის შავ ფერს აწერს თიხისავე ჭურჭლის უხერხულად გამოწვას, რომლის დროს ვითომდა კვამლით იმურებოდა თიხა და ამიტომ ჭურჭელი შავ ფერს ლებულობდა¹. ეტყობა Rudolf Virchow-იც ამ აზრს ადგია კობანის სასა.

¹) დღესაც აფრიკის ზოგიერთი ზანგები თიხის ჭურჭელს უმორგვოთ აკეთებენ, ახშობენ მზეზე, შემდეგ ყოველ მხრივ შემოუწობენ თივას და ცოტად თუ ბევრად ახერხებენ გამოწვას.

კლასის შესახებ დაწერილ მონოგრაფიაში (Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus, S. 110, Berlin 1883). ამავე გარემოებით ხსნის უვაროვი კობანსა და მცხეთაში ნაპოვნი თიხის ჭურჭლის შავ ფერს (Уварова, Могильники Северного Кавказа: *Материалы по археологии Кавказа*, вып. VIII, стр. 72, Москва 1900. Die Sammlungen des Kaukasischen Museums B. V, S. 69, Tiflis 1902). И. П. Красников-ი აღნიშნავს, რომ თიხის ჭურჭელს შავი ფერი მიეცემოდა, მას (ჭურჭელს) გამოწვამდის წაუსვამდენ ფისს, ქონს, სანთელსა და სხვა ამგვარ ნივთიერებას და შემდეგ, გამოწვის დროს, ასეთი ჭურჭელი კვამლის გავლენით იღებდა მუქს, ხან სრულიად შავ ფერს¹. ზოგიერთი თიხის ჭურჭლის შავ ფერს ხსნის იმ გარემოებით, რომ მასში (თიხაში) „გრაფიტი“ (მინერალური ნახშირი) არის გარეული². მაგრამ გრაფიტნარევი თიხა, თუ ის ძლიერ კარგად გამოძწვარი არ არის, ადვილად გამოსაცნობია, ვინაიდან დანითაც კი შეიძლება მისი დაჭრა და ამ ნაჭრების, როგორც თანქრის, გამოყენება.

ზემოაღწეულში და აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში აღმოჩენილი შავი კერამიკა გრაფიტის გარეგით არ აიხსნება. ამ კერამიკის შავი ფერი სხვა მიზეზებით არის გამოწვეული.

ჩვენ გვგონია, რომ კერამიკის შავი ფერი აიხსნება სხვადასხვა გარემოებით და აგრეთვე თვით აყალო მიწის მოშავო ფერითაც, რომელიც მას ჰქონდა მიღებული ორგანიული და არა ორგანიული ნივთიერებიდან. ვინაიდან ზოგიერთ შემთხვევაში კერამიკა კარგად არ იყო გამოძწვარი, ამიტომ სულ მთლად ერთიანად არ იწოდენ აყალო მიწაში შერეული ნივთიერებანი და თიხის ჭურჭელს „გამოწვის“ შემდეგ მოშავო ფერი რჩებოდა. რომ მართლაც შავი თიხის ჭურჭელს თან ახლავს ორგანიული ნივთიერებანი, რომლებიც მას მოშავო ფერს აძლევენ, ამაში ჩვენ შეგვიძლია დავრწმუნდეთ ექსპერიმენტალურად. ამისათვის საჭიროა შავი თიხის ნატეხი ან მთელი ჭურჭელი კარგად გამოწვავთ და ჩვენ მივიღებთ მოწითალო ფერს, ვინაიდან თიხაში შერეული ორგანიული ნივთიერებანი დაიწვის და რკინის ჟანგი, რომელიც თიხაში ურევია, ბუნებრივ თეთრს თიხას მოწითალო ფერს ჰისცემს. მაგრამ აქვე შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ

¹) Керамика и ее сохранение. Изд. Государств. Академии Истории Матер. Культ. стр. 28 и 30. Ленинград 1926.

²) Alfred Götze u. J. Kostzewski, Graphit u. graphitierte Gefässe: *Reallexikon der Vorgeschichte*. B. IV, zweite Hälfte, S. 498. ახ. აგრეთვე Museum Caucasicum, B. V, S. 69. Tiflis 1902.

მეორედ, კარგად გამოწვის დროს, დაიწვის არა ორგანიული ნივთიერებანი, არამედ ის „მური“, რომლითაც გაშავებული იყო ჭურჭელი პირველად გამოწვის დროს. რომ ამგვარი აზრის დაშვება ყოვლად მიუღებელია; ამას ჩვენ დავინახავთ შემდეგში.

თუ საქართველოში განათხარ შავი თიხის ჭურჭლის ნამტვრევებს თვალს გადავავლებთ, დავინახავთ, რომ ისინი ოთხ უმთავრეს ჯგუფად დაიყოფა; პირველ ჯგუფს შეადგენენ ისეთები, რომელთაც კედლების მთელ სისქეზე თანაბარი შავი ან მოშავო ფერი აქვს. მეორე ჯგუფს ეკუთვნიან ისეთები, რომელთა კედლის შუა გული შავია, ხოლო მის გარშემო მდებარე ორივე პირები (შიგნითა და გარეთთა)—მოწითალო. მესამე ჯგუფს შეადგენენ ისეთები, რომელთაც გარეთთა პირი შავი, ცოტად მოპრიალეებული აქვთ, ხოლო შიგნითა—მოწითალო. მეოთხე ჯგუფსაც ეკუთვნიან ისეთები, რომელთა კედლის შუა გული წითელია, ხოლო მის გარშემო მდებარე ორივე პირები (შიგნითა და გარეთთა)—მოშავო. როგორ უნდა ავხსნათ ჩვენ საქმის ამგვარი გარემოება?

ავიღოთ პირველი შემთხვევა. ჩვენ აქ საქმე გვაქვს შავ თიხასთან, რომელიც არ არის კარგად გამოწვარი და რომელსაც თან ახლავს კიდევ ორგანიული მოშავო ფერის მიმცემი ნივთიერებანი. შესაძლოა, რომ ამავე შემთხვევაში კერამიკის ფერი შეცვლილი იყოს ჩანაყონი წყლით, რომელშიდაც გახსნილი იყო სხვადასხვა ნივთიერება. მეორე შემთხვევაში თიხა მთლიანად არ არის ბოლომდის გამოწვარი, თანაც ორგანიული ნივთიერებანი დამწვარი და ამიტომ მოწითალო; კედლის შიგნითა გული კი შავად არის დაარჩენილი, ვინაიდან მას არ ჰქონდა საკმაო ტემპერატურა და მქევაბი, რომ სრულიად დამწვარიყო. ყველა ის ნივთიერება, რომელმაც მას მოშავო ფერი მისცა. მესამე შემთხვევაში კი თიხა უფრო კარგად არის გამოწვარი, ხოლო გარეთთა პირი ხელოვნურად შეღებილი და მოპრიალეებული იმ წესით, როგორც ეს ზემოთ უკვე იყო ნახსენები. მეოთხე შემთხვევაში უეჭველად გავლენა ჰქონდა ჩანაყონ წყალს და მასში გახსნილ ნივთიერებას.

რომ შავ კერამიკას კვამლის საშუალებით არ აქვს შავი ფერი მიღებული, ამაში ჩვენ დავრწმუნდებით, თუ თიხის ჭურჭელს მოწითალო ან მოთეთრო ფერის აყალო მიწისგან გავაკეთებთ და მოვაქცევთ არა დიდს ტემპერატურაში და თანაც შევქმნით ისეთ პირობებს, რომ ის რამდენისამე დღის განმავლობაში მუდამ კვამლში იყოს გახვეული. ამ შემთხვევაში, მართალია, ჭურჭლის კედლები, როგორც შიგნით ისე გარეთ შავად გაიმურება, მაგრამ ჭურჭლის კედლის ში-

გნითა გული კვამლისაგან მაინც არ გაშავდება. მაშასადამე ის აზრი, ვითომც შავი ჭურჭლის კედლებში კვამლი იყოს შესული და მით შავი ფერი მიცემული, უარყოფილად უნდა ჩაითვალოს და შავი კერამიკის ფერი უნდა მივაწეროთ, ან თვით შავ აყალო მიწას და მოუთავებელ გამოწვას და ან ჩანაჟონი წყლის გავლენას, ვინაიდან შესაძლოა, რომ კარგად გამომწვარმა წითელი (თუნდ მოყვითალო) ფერის კერამიკამ შავი ფერი მიიღოს მიწაში მოხვედრის შემდეგ იმ ჩანაჟონი წყლის გამო, რომელშიდაც ორგანიული ნიეთიერებებია გახსნილი. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს მეტად დიდ დროსთან (შავი კერამიკა უმეტეს ნაწილად ეკუთვნის ჩვენი წელთაღრიცხვის წინა დროს), რის განმავლობაშიც შეღებილი ჩანაჟონი წყალი მას ფერს უცვლის. ეს მით უფრო საფიქრებელია; თუ წარმოვიდგინთ გამომწვარი თიხის ფოროვანობას (დაცხრილვას) და შეღებილი ჩანაჟონი წყლის მაზედ სისტემატიურად მოქმედებას ათასი წლობით.

მართალია, კვამლს შეუძლია გავლენა იქონიოს კერამიკის ფერზე, მაგრამ ეს გავლენა სულ სხვა ხასიათისაა.

სარდოლიკის ანუ კარნეოლის მძივები.

სამარეში აღმოჩნდა 37 ცალი სარდოლიკის ანუ კარნეოლის მძივი, რომელიც შეგვიძლია სამ უმთავრეს ჯგუფად დავყოთ. პირველ ჯგუფს შეადგენს 14 ცალი გახეხილი, ელიპსოიდის ფორმის მძივი (სურ. 8); ამ მძივების პატარა ღერძის ზომა საშუალოდ 4 მმ-ს უდრის, ხოლო დიდი ღერძის—5 მმ-ს.

მძივის ნახვრეტი (მილი) არ არის თანაბარი ზომის: თავებთან, პატარა ღერძის ორივე ბოლოში უფრო ფართოა და შუაგულისკენ ვიწრო; ასე რომ მილის ფორმა შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ორ მოკვეთილ კონუსად, რომელთა მცირე ფუძეები მილის შუაგულში ხვდებიან. თუ მძივის პატარა ღერძზე გამკვეთ სიბრტყეს გავავლებთ, კვეთი მოგვცემს ორი მხრიდან შეზნექილს ექვსკუთხედს.

მეორე ჯგუფს ეკუთვნის 22 ცალი მძივი (სურ. 8), რომელიც თავისი ფორმით, ზომით, ნახვრეტის მოყვანილობით, ზედაპირის გახეხვით და სხვა თვისებით უახლოვდება პირველი ჯგუფის მძივებს, ხოლო ეს მძივები პირველი ჯგუფის მძივებისგან განსხვავდებიან თავიანთი ხუთწახნაგოვანობით. წახნაგები კი წარმოადგენენ მრუდე სიბრტყეებს. ამავე ჯგუფს ეკუთვნის ერთი ცალი კვარცის მძივი (სურ. 9).

მესამე ჯგუფს ეკუთვნის მხოლოდ ერთი მძივი, რომლის ფორ-

მას მივიღებთ, თუ ორ თანასწორ ფუძიან და სხვადასხვა სიმაღლიან კონუსების ფუძეებს ერთმანერთს შეუერთებთ (სურ. 8). ამ მძივის სიგრძე არის 16,5 მმ, დიამეტრი (იქ, სადაც კონუსების ფუძეები ერთმანერთს ხვდებიან)—8 მმ. მძივს აქვს ნახვრეტი მხოლოდ ცალთავზე (დიდი კონუსის წვერზე). ტექნიკური დამუშავების მხრივ ეს ნახვრეტი სრულიად არ განირჩევა ზემოთ აღნიშნული მძივების ნახვრეტისაგან. ამ მძივის ფორმა გვაძლევს საბაბს ვიფიქროთ, რომ, როგორც ეს მძივი, აგრეთვე მასთან ერთად სარდოლიკის სხვა მძივებიც, ყელის სამკაულად იყო ნახზარი და არა ტანსაცმელის ანუ თავსახურის მოსართავად¹.

„შუშის“ მძივები.

გარდა სარდოლიკის მძივებისა სამარეში აღმოჩნდა ორი ცალი მოყვითალო ფერის შუშისმაგვარი მძივი (სურ. 10). ამ მძივების ქიმიურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ მათს შემადგენლობაში შედის SiO_2 (58,30%), CaO (8,30%), რაც გვაფიქრებინებს, რომ მძივები შუშისმაგვარი ნივთიერების ან შუშის იყო. ამ მძივების ფორმაც მიავაგვს ძირა ფუძეებით ერთად შეერთებულ ორ კონუსს. მათი დიამეტრი პოლუსებს შუა—5,5 მმ, ხოლო შუაწელზე—6,5 მმ.

სამარეშივე აღმოჩნდა აგრეთვე 15 ცალი მოცისფრო ფერის მეტად პატარა ზომის (სიგრძე 2 მმ, $D=2$ მმ) მძივები (სურ. 11). ამათმა ანალიზმა (SiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , CaO , CaO_3 , Mg და სხვა) გვიჩვენა, რომ ეს მძივებიც თავიანთი შემადგენლობით შუშის მძივებს უახლოვდება².

თუ ჩვენ ზემოავეჯალის სამარის ინვენტარს ერთხელ კიდევ თვალს გადავაგვლებთ, დავინახავთ, რომ ზოგიერთი ნივთების წარმოშობაზე და განვითარებაზე, ადგილობრივ სპეციფიკურ პირობებთან

¹) რაც შეეხება თვით სარდოლიკის პოვნას საქართველოს ტერიტორიაზე და მის პირველად აღმოჩენას სარდესში, ამის შესახებ უკვე გვქონდა აღნიშნული ჩვენს შრომაში „კარსნის ხევის სასაფლაო“ გვ. 17—18.

საერთოდ აღვნიშნავთ, რომ სარდოლიკის მძივებს მეტად ბევრს პოპულობენ; როგორც საქართველოს, აგრეთვე მის მოსაზღვრე ქვეყნების ძველი დროის სამარეებში. მაგალითად, ფ. ბ ა ი ე რ ნ მ ა ერთს სამარეში 5000 სარდოლიკის მძივი იპოვა. (*Verhandlungen*, S. 340, Berlin 1882).

სამწუხაროდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ, მიუხედავად ბევრი ცდისა, სარდოლიკის მძივის გადალესვა და მიკროსკოპიულად შესწავლა ვერ მოვახერხეთ.

²) ერთი ცალი მძივი, მეტად დაზიანებული, ქიმიური ანალიზისათვის იქნა გაწირული.

ერთად, გავლენა ჰქონდა სხვადასხვა მხარეებიდან შემოჭრილ კულტურულ ელემენტებს, რომლებიც ადგილობრივ კულტურულ ელემენტებთან ერთად ჰქმნიდნენ თავისებურ ფორმებს, ჰიბრიდებს. ეს ითქმის. მაგალითად, მახვილზე და ზოგს სხვახედაც.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამარის ნივთების ტექნოლოგია თავისთავად უკვე მიგვიტოვებს განსაზღვრულ საზოგადოებრივ ფორმაციაზე, რომელშიდაც უნდა იყოს შერეული სულ სხვა საზოგადოებრივი ფორმაციების ზოგიერთი ელემენტებიც. ეს საზოგადოებრივი ფორმაცია არის გვაროვნული წესწყობილება.

მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია უფრო მეტი ვთქვათ: ზემოაღვჭალის სამარის ინვენტარი ახასიათებს გვაროვნული წესწყობილების ისეთს ეპოქას, როდესაც უკვე მომხდარი იყო გვაროვნული საზოგადოების „დიდოჯახებად“ დაყოფა, ეკონომიური უთანასწორობა და კერძო საკუთრების ზოგიერთი ფორმების წარმოშობა.

რომ ეკონომიური უთანასწორობას, რომელიც სხვა მიზეზებთან ერთად შედეგი იყო გვაროვნული საზოგადოების ოჯახებად დაყოფის, ადგილი ჰქონდა ზემოაღვჭალის ადამიანის დროს, ამას გვეუბნება სამარის მეტად მდიდარი ინვენტარი. ცნობილია, რომ ძველ დროში მიცვალებულს სამარეში ხშირად თან ჩაატანდნენ ხოლმე (და ამას ეხლაც აქვს ადგილი კულტურის პრიმიტიულ საფეხურზე მდგომ ზოგიერთ ხალხში) იმ ნივთებს, რომლებიც მიცვალებულის „კუთვნილებად“ იყო ცნობილი და რომლებიც მიცვალებულისათვის აუცილებელ „საჭიროებას“ წარმოადგენდა „საიქიოში“. აქიდან ცხადია, რომ მდიდრებს, და საერთოდ მდიდარი ოჯახის შვილებს, მდიდარ ინვენტარს ჩაატანდნენ სამარეში, ხოლო ღარიბებს—ღარიბს.

სამარეში აღმოჩენილ კერამიკას ნათლად ეტყობა, რომ იმ დროში, ესე იგი ზემოაღვჭალის ადამიანის დროს, უკვე ყოფილან თიხის ჭურჭლის გაკეთების ცალკე სპეციალისტები; ამას ამხელს მისი ტექნოლოგია. მაგრამ ცალკე სპეციალისტები ყოფილან, არამც თუ თიხის ჭურჭლის დასამუშავებლად, არამედ ბრინჯაოს და რკინის ნივთების დასამუშავებლადაც. ამით ჩვენ გვინდა ვთქვათ, რომ ზემოაღვჭალის ადამიანის დროს უკვე ყოფილან მოხელეთა სხვადასხვა ჯგუფები, მაგალითად მჭედლები, ბრინჯაოს ჩამომსხმელები და სხვ., რაც გვიჩვენებს, რომ იმ დროს უკვე იქმნებოდა ელემენტები კლასობრივი დანაწილებისათვის და ალებ-მიცემობის განვითარებისათვის.

Dr. G. NIORADZE.

DAS GRAB VON SEMOAWTSCHALA.

(Zusammenfassung und Ergebnisse).

Das Grab von Semoawtschala wurde von mit Ende Dezember 1927 in der Sowjet-Kinder-Arbeitskolonie (Abb. 1; die Stelle des Grabes ist mit einem Stern bezeichnet) entdeckt. Es befand sich in einer Tiefe von 65 cm. Die Schicht, wo unser Fund eingelagert war, bestand aus Verwitterungslehm der jüngeren Alluvialperiode (Abb. 2 c); unter diesem Alluvium lag noch eine ältere Alluvialschicht, welche aus kleinen Kieselsteinen und grobkörnigem Sand bestand (Abb. 2 b). Noch tiefer gehend, stiess man auf oligocänen Sandstein (Abb. 2 a).

Bei der vorsichtigen Präparation des Grabes erschien zuerst ein zerschlagener Krug (Abb. 3 A), dann der obere Teil einer grossen Tonschale (Abb. 3 B); hierauf kam ein Schädel zum Vorschein (Abb. 3 C); ihm folgte ein Bronzeschwert (Abb. 3 D); unter dem Schwert lagen Bein- und Armknochen (Abb. 3 E, S). An dem Oberarm waren zwei Bronze-Armringe (Abb. 3 F). Am Ende des Schwertes erschienen Rippen (Abb. 3 H) und die Reste von Beckenknochen (Abb. 3 I). In der Nähe des Schwertgriffes, zwischen 2 Steinen, befanden sich Reste eines eisernen Messers oder Dolches (Abb. 3 J), dessen Griff mit 20 Stück kleinen Bronzenägeln (Abb. 4 a), das Griffende jedoch mit einem Bronzeplättchen (Abb. 3 K u. 4 b) verziert waren. Alsdann erblickte ich 2 kleine Gefässe (Abb. 3 L u. M), eine Bronzeahle (Abb. 3), die eiserne Spitze einer Lanze, unter welcher der Unterkiefer eines Pferdeschädels lag (Abb. 6 u. 3 U). Zwischen dem Schädel und der Tonschale lagen diverse Fingerknochen, an denen sich Bronzeringe befanden (Abb. 3 T u. 5). Nachdem ich von der grossen Schale die Erde

entfernt hatte, bemerkte ich in ihr Reste eines menschlichen Unterkiefers mit Zähnen und einem Tonteller (Abb. 3P), auf dem ein Ellbogenknochen lag. Unter verschiedenen Beckenknochenresten sammelte ich 37 geschliffene Karneolperlen (Abb. 8), ein Stück Quarzperle (Abb. 9), zwei dicke (Abb. 10) u. 15 (Abb. 11) dünne glasartige Perlen und auch 3 halbkugelförmige Bronzeknöpfe (Abb. 7). Hiermit war dann der Inhalt des aufgedeckten Grabes erschöpft.

Der Boden der Gruft war flach geebnet und lag 17,2 m über dem Wasserspiegel des Flusses. Die Länge des Grabbodens war 1,4 m, die Breite—1,3 m, sodass sie kreisförmig schien, auch war sie aller Wahrscheinlichkeit nach mit Kieselsteinen ausgelegt, welche überall auf dem Erdboden zerstreut lagen; diese Annahme wird dadurch bestärkt, dass auf gleicher Höhe mit dem Grabhügel Kiesel nur in den Grenzen des Grabes zu finden ist, während er ausserhalb dieser Grenzen nicht mehr nachzuweisen ist. Wie die Gruft jedoch mit den Kieselsteinen ausgelegt war, oder zu welchem anderen Zwecke hier dieselben verwendet wurden, war nicht festzustellen. Desgleichen ist es unklar, in welcher Art die Gruft geschlossen wurde, denn, wie wir weiter sehen werden, wurde sie mit Erde nicht zugeschüttet.

Die Reste des Gerippes weisen auf den Umstand hin, dass der Tote in sitzender Stellung, mit hochgezogenen Knien bestattet war (Abb. 13 A). Auf den Knien des Toten ruhte das Schwert, zu seiner Rechten war der Unterkiefer des Pferdes und darauf die Lanze. Vor dem Toten, auf 2 kleinen Steinen, lagen die Reste des eisernen Messers oder Dolches und zu beiden Seiten verschiedene Tongefässe. Der Tote sass gegen Süden gerichtet mit dem Rücken scheinbar an der Hinterwand des Grabes angelehnt, welche letzteres, wie schon oben gesagt war, frei von Erde gelassen und wahrscheinlich oben mit Stäben oder ähnlichem dicht zugedeckt und darauf erst Erde geschüttet wurde. Die sitzende Stellung des Toten lässt sich an der Lage der aufgefundenen Knochen sicher feststellen, wenn man sich diese in restauriertem Zustande vergegenwärtigt, wie wir dieses auf der Zeichnung getan. Der obere Teil dieser Zeichnung (Abb. 13 A) stellt die ursprüngliche Stellung des Toten auf Grund des unteren Teiles der Zeichnung dar, welche wiederum getreu der photographischen Aufnahme (Abb. 3) nachgebildet wurde. Auf die sitzende Stellung des Toten weisen die entsprechenden Entfernun-

gen zwischen den aufgefundenen Knochen hin, z. B. die Entfernung zwischen den Becken- und Mittelfussknochen.

Gräber derselben Art und mit analogem Inventar (Bronzeschwert mit stumpfem Ende und ähnlichen Verzierungen, Keramik) waren von Bayern auf dem Samthawro-Felde aufgedeckt und als «Kuppelgräber» oder die «der unteren Etage» bezeichnet (vgl. Untersuchungen über die ältesten Gräber- und Schatzfunde in Kaukasien, Berlin 1882, S. 28—40; *Verhandl.*, 1882, S. 352; ferner noch P. S. Uwarowa: *Museum Caucasicum*, Bd. V, S. 69—71 u. Taf. VIII und Wyruboff u. P. S. Uwarowa, *Objets d'antiquité du Musée de la Soc. des amateurs d'archéologie au Caucase*, Tiflis 1877 pl. III, fig. 4.

Schädel. Dem Schädel fehlt der Unterkiefer, so dass er ein Calvarium vorstellt. Nach dem von Welker aufgestellten Schema könnte der Schädel einem Menschen von 30—40 Jahren angehören. Beim Schädel ist der cerebrale Teil (das Neurokranium) gut entwickelt, der viscerale (das Splanchnokranium) dagegen schwach. Dies lässt darauf schliessen, dass es der Schädel eines Menschen war, der auf einer höheren Kulturstufe stand. Das Volumen des Schädelhohlraumes, seine Kapazität, beträgt 1367, 80 ccm.

Schädelmessung. Die Länge des Schädels von der Glabella bis zu dem Opisthokranion gemessen gleicht 193 mm. Die grösste Breite an der Stelle der grössten seitlichen Ausladung der Schädelkapsel ist 125 mm und die grösste Höhe zwischen Basion und Bregma—151 mm¹. Wenn wir jetzt die Breite wie die Höhe in Prozenten zu der Länge ausdrücken, so ergibt sich folgendes:

der Längenbreitenindex—64,77,

der Längenhöhenindex—78,24,

der Höhenbreitenindex—82,78.

Auf Grund des Längenbreitenindex, können wir den benannten Schädel zu den hyperdolichocephalen zählen; die Längenhöhen- und Höhenbreitenindexe reihen ihn entsprechend in die hypsicephalen und tapeinocephalen ein. Die Horizontalkurve des Schädels ist ovo-oidisch.

Stirnbein. Seine Bogenlänge (Nasion—Bregma) beträgt 141 mm; die der Frontalsehne—118 mm, der frontale Bogensehnenindex

¹) Als Orientierungsebene des Schädels wird von mir die Ohraugenebene (Frankfurter Horizontale) genommen.

—86,52. Daraus ist zu schliessen, dass der Vorderteil des Gehirns gut entwickelt war.

Scheitelbein. Die Länge des Parietalbogens zwischen Bregma und Lambda ist 130 mm, die der Parietalsehne—118 mm und der parietale Bogensehnenindex—90,78.

Hinterhauptsbein. Es tritt nicht sehr hervor. Die *Protuberantia occipitalis externa* erhält bei sagittalem Schnitt dieselbe Form, wie sie bei Broca in dessen Schema unter N° 2 bezeichnet ist. Die *Protuberantia occipitalis externa* ist bedeutend weiter entfernt von *Torus occipitalis*, was in der Phylogenesis seine Ursache hat. Die Länge des Occipitalbogens beträgt 111 mm, die der Occipitalsehne—98 mm und sein Index (occipitaler Bogensehnenindex)—88,29.

Mediansagittalbogen. Die Länge desselben (Nasion—Opisthion) ist 382 mm. Die auf diese Länge sich beziehenden Sagittalbogenindexe von anthropologischer Bedeutung sind folgende: frontaler—36,91, parietaler—34,03, occipitaler—29,05.

Schädelnähte. Die *Sutura coronalis* (Abb. 17) ähnelt der bei Broca in dessen Schema unter N° 2 angegebenen. *Sutura sagittalis* und *Sutura lambdoidea* sind sehr kompliziert und ähneln den bei Broca in dessen Schema unter N° 4 angegebenen.

Hinterhauptsloch. Die Länge (Basion—Opisthion) ist 37 mm, die Breite—25 mm.

Deformation. Im Laufe der Zeit hat sich der Schädel in der Erde deformiert und eine plattere Form angenommen. Daher ist in Betracht zu ziehen, dass diese Deformation bei der Schädelmessung zu einem anderen Resultat geführt hat, ganz besonders für die Sehnenlänge. Im linken Teile des Os frontale zwischen *Sutura frontalis* und *coronalis*, 27 mm von Bregma entfernt, ist eine Verletzung von ovoidischer Form zu bemerken (Abb. 17). Dieselbe ist 28 mm lang und 7 mm breit. Die Ränder der verletzten Stelle sind wieder ausgewachsen. Das zeugt davon, dass die Verwundete nach der Verletzung eine Zeitlang noch gelebt hat. Die verletzte Stelle ist keine Folge einer Trepanation, sondern durch einen Schlag mit einem harten Gegenstände (Stein, Speerspitze u. ä.) verursacht.

Gesichtsschädel. Die unterhalb des Stirnbeins gelegene Schädelpartie ist schwach ausgebildet. Ferner ist eine Reduktion

des Gebisses, wie auch die zunehmende Betonung des Gesichtssinnes auf Kosten des Geruchssinnes bemerkbar. Der Gesichtsschädel hat trianguläre Form.

Die Obergesichtshöhe (Nasion—Prostion) ist 64 mm; sein Index aber 69,57, da die Jochbogenbreite 92 mm beträgt.

Augenhöhlen. Die Form derselben ist viereckig mit stark abgerundeten Ecken. Ihre Länge ist 38 mm, die Höhe—32 mm, der Index—84,21, daher können wir sie zu den Mesokonchen zählen.

Nase. Höhe (Nasion—Nasospinale)—50 mm. Breite—21 mm. Index—42. Folglich, der Schädel gehört zu den Leptorhinen.

Zähne. Zähnenindex—41,8. Nach der von W. H. Flower aufgestellten Klassifikation gehören sie zu den Mikrodonten. Sie sind nicht cariös.

Schädelgewicht. Es beträgt 370 gr. Einige Teile fehlen; das Gewicht derselben kann nicht über 70—80 gr. betragen.

Wuchs. Auf Grund nur eines gut erhaltenen Oberarmknochens (Humerus) können wir den Schluss ziehen, dass der Wuchs des Semoawtschaler Menschen 1470 mm betrug.

Geschlechtsbestimmung. Benannter Schädel gehört einem Weibe. Dafür sprechen: der Habitus desselben, die kranio-metrischen Messungen, das geringe Gewicht (absolutes und relatives), der dünne Scheitelknochen (4 mm), die Kapazität, das kleine Hinterhauptsloch, der schwach ausgebildete Processus mastoideus, das im Verhältnis zur Schädelkapsel kleine Gesicht, die schwache Entwicklung der Glabella und der Superciliarbögen, der fliehende Verlauf der Stirn, die deutliche Ausprägung der Stirn- und Scheitelhöcker, die starke Wölbung des Schädeldaches, kleine Zähne u. a.

Auch das vorgefundene Grabinventar, wie z. B. zwei Armringe (D=5,4 cm) und fünf Fingerringe (D=1,8 cm), eine Ahle und viele Perlen können als Beweismaterial für unsere Behauptung dienen.

Skelettfunde von bewaffneten Weibern. In der Literatur sind einige Fälle bekannt, wo in Weibergräbern Dolche aus Bronze gefunden wurden. In unserem Fund ist nebst einem Dolch auch ein Schwert und eine eiserne Speerspitze gefunden worden.

Als Montelius die mit Dolchen bewaffneten vorgefundene Weiberskelette mit den Amazonen in Verbindung brachte, so konnte er es mit weniger Recht als wir jetzt tun.

Schwert. Das semoawtschaler Schwert ist kurz. Seine Länge mit dem Griff beträgt 58 cm. Die Klingenlänge ist 43,3 cm, der Handgriff—8,2 cm, die Höhe des Knaufes—2,5 cm und dessen Durchmesser—4,5 cm.

Die Breite der Schwertklinge am oberen Ende ist 7,8 cm, am unteren—4,3 cm. Die Dicke der Klinge verjüngt sich den Schneiden zu. Die Dicke der Mittelrippe beträgt am oberen Ende 9 mm, am unteren—12 mm.

Auf beiden Seiten der Klinge sind unterhalb des Griffes gleiche Ornamentmuster eingeritzt, die die Form eines S—Spirales haben. Ähnliche Spirale kommen auf den trojanischen Pithoi vor, auch an den hettitischen Torpfeilern, an welchen die in Relief ausgemeisselte Abbildung eines Gottes oder Königs zu sehen ist, und an dem kaukasischen Gürtel.

Von den Spiralen abwärts läuft die Blutrille und dazwischen eine Zickzacklinie. Andere Zeichnungen oder Darstellungen besitzt unser Schwert nicht, doch besitzen manche Schwerter vom semoawtschaler Typus eingeritzte Abbildungen von Tieren (Hirsch u. Steinbock) und Fischgrätenmotive (Abb. 23).

Der Handgriff ist mit hervorstehenden Blättermotiven und geraden Linien verziert.

Der Knauf ist halbkugelförmig und auf demselben ist ein achtstrahliger Stern (Abb. 25) abgebildet. Dieser Stern kann die Venus sein, deren graphische Darstellung in der altorientalischen Welt üblich war. Dabei ist noch zu bemerken, dass die Bronzeschwerter vom semoawtschaler Typus fischschwanzförmige Enden haben (Abb. 23) und mit Fischgrätenmotiven verziert sind. Der Handgriff ist hohl und der Knauf durchbrochen (Abb. 25). In den durchbrochenen Stellen fanden sich Spuren verfaulten Holzes vor.

Handgriff und Klinge bestehen aus einem Stück; für den Guss derselben wurde eine «verlorene» Gussform benutzt. Die Spirale, die Zickzacklinie und die Blutrille sind aber nach dem Guss eingeritzt.

Der reich verzierte Handgriff, die Art der Bearbeitung und die ganze Schwertform legen Zeugnis von einer gut entwickelten Bronzetechnik ab.

Die Analyse des Schwertes ergab 90,07% Kupfer (Cu), 9,89% Zinn (Sn) und 0,04% Eisen (Fe); auch Spuren von Phosphor (P) sind vorhanden.

Unser Schwert steht durch die Form seines Handgriffs, des Knaufs, der Klinge u. a. in der Literatur einzig da. Daher kann es als besonderer Typus unter die schon vorhandenen eingereiht werden und das «semoawtschaler Schwert» genannt werden¹.

Schwerter vom semoawtschaler Typus kommen bisher nur in Ost-Georgien vor und zwar auf dem linksseitigen Ufer des Kuraflusses². Auf dem gegenüberliegenden Ufer finden sich Schwerter von ganz anderem Typus vor (Abb. 28).

Unser Schwert ist weder eingeführt noch ein Beutestück, sondern an Ort und Stelle verfertigt worden.

Die grosse Meinungsverschiedenheit in der Alters-Bestimmung der aufgedeckten grossen kaukasischen Gräberfelder, lässt auch eine genauere zeitliche Bestimmung unseres Schwertes nicht zu. Doch sind wir geneigt es kulturhistorisch in den Beginn des Eisenzeitalters zu versetzen und halten es für möglich die Zeit um das XIII Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung ansehen zu dürfen.

Die **Armbänder** (Abb. 29), die am Unterarm vorgefunden wurden (Abb. 3 F), sind aus dickem Bronzedraht (0,6 cm) gebogen mit aufeinander liegenden Enden. Die Analyse derselben ergab 88,06% Kupfer, 9,31% Zinn und 2,63% andere Bestandteile.

Die **Fingerringe** (Abb. 5) sind aus dünnerem (2 mm) Bronzedraht gebogen mit den Armbändern ähnlichen Enden. Um den Ring herum laufen Querfurchen.

Die **Ahle** (Abb. 3 i) ist ein wenig verbogen und ihre Länge beträgt 10 cm.

Was die Reste der vorgefundenen **Eisengegenstände** anbelangt, so sind sie durch Rost derart verändert, dass ihre genaue Form nicht mehr bestimmt werden kann.

Die **Tongefässe** aus dem semoawtschaler Grabe sind graufarbig und auf der Drehscheibe verfertigt. Unter diesen Gefässen befindet sich eine grosse Schale, deren oberer Rand mit einem Rohr versehen ist (Abb. 3 B u. 30). Die Tiefe der Schale beträgt 175 mm und der obere Durchmesser—460 mm.

Der Krug ist weitbauchig (Abb. 3 A u. 32) und ähnelt den trojanischen (aus der Troja VI). Die Höhe des Kruges ist 287 mm,

¹) Das gewicht des Schwertes ist 1060 gr.

²) Die bisher unbekannt gebliebenen Schwerter sind auf unseren Tafeln IV, V, VI, VII u. VIII abgebildet.

der Durchmesser des Bauches 270 mm. Die Henkelöffnung ist für einen Erwachsenen zu gering.

Von den beiden Tontöpfen ist der eine weitbauchig und mit zwei kurzen einander gegenüber stehenden durchlochtem Ansätzen versehen (Abb. 33 b u. 34 b), die zum Aufhängen dienen sollten. Die Höhe dieses Topfes ist 94 mm, der Durchmesser des Bauches 125 mm. Die Höhe des anderen Topfes ist 83 mm, der Durchmesser des Bauches 62 mm.

Die Gefässe sind ohne jegliche Ornamente, nur um den Krug laufen parallel zum oberen Rande drei Rinnen.

Die **Karneolperlen** (Abb. 8) sind sorgfältig bearbeitet und die natürliche Oberfläche poliert. Die Bohrlöcher an ihrer Innenwand sind glatt und nicht gleichmässig, sodass eine grosse Enge der inneren Lochteile bemerkbar ist.

ნ. ბერძენიშვილი.

მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა.

წინამდებარე საბუთი ქართული დიპლომატიკის ერთერთი უძველესი ძეგლია¹. სამწუხაროდ, მისი დედანი დაღუპულია და ჩვენ ხელთა გვაქვს ამ ძეგლის ორი სხვადასხვა დროის პირი². ეს ძეგლი სამჯერ არის გამოცემული პროფ. დ. ჩუბინაშვილისა³ და თ. ყორდანიას მიერ⁴. გარდა ამისა ის, როგორც ეს თ. ყორდანიას ალნიშნა, ნაწილობრივ შეტანილია მ. ბროსეს მიერ გამოცემულ თეიმურაზისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“⁵. რა თქმა უნდა, უკანასკნელ გარემოებას ამ ძეგლის გამოცემასთან არა აქვს რა საერთო, მაგრამ ჩვენი მიზნებისათვის ის მაინც საინტერესოა: საშუალება გვძლევს იქ შეტანილი ადგილები შევადაროთ ჩვენამდის მოღწეულ პირთა სათანადო ადგილებს.

პროფ. დ. ჩუბინაშვილს ძეგლი გამოუცია ერთ-ერთი ჩვენამდის მოღწეული პირის მიხედვით⁶.

თ. ყორდანიამ კი პირველად გამოსცა ის პროფ. დ. ჩუბინაშვილის გამოცემისა და „დ. ბაქრაძისაგან შემოკლებით თვით ნამდვილის გუჯრიდან... გადმოწერილი პირი-“ს მიხედვით⁷.

რაც შეეხება თეიმურაზისეულ ქართლის ცხოვრებაში შეტანილ

1) ამაზედ უძველესია „XV საუკ. პირის“ სახით ჩვენამდის მოღწეული „ფავნელთ სიგელი X საუკუნისა“; იხ. თ. ყორდანია, ისტ. საბ. შ.—მღ. მონ—ისა, გვ. 1—3.

2) ძეგლები დაცულია საქ. ცენტრარქივში № 13 და № 14.

3) „ქართული ქრისტომატია... დაბეჭდილი დავით ჩუბინოვისაგან“ 1863 წ. სპბურლი. გვ. 203 შდდ.

4) თ. ყორდანია, ქრონიკები... წ. I, გვ. 182—188 და წ. II, გვ. 31—36.

5) „ქართლის ცხოვრება... გამოცემული დვაწლითა უ. ბროსე, წევრისა საიმპ. აკად. მეცნიერებათა, 1849 წ. გვ. გვ. 212—213, 218, 220, 221—222.

6) სახელდობრ № 14 საქ. ცენტრარქივისა.

7) ქრონიკები I, გვ. 181, შენიშვნა.

ადგილებს, ისინი, წინააღმდეგ თ. ჟორდანიას განცხადებისა, ამოღებული უნდა იყოს არა „XII ს-ნის ხელით“ გადაწერილი პირიდან, არამედ იმ პირიდან, რომელსაც განსვენებული მკვლევარი XVII ს-ში გადაწერილად აღიარებს¹.

არც ერთი აღნიშნული გამოცემა დამაკმაყოფილებლად არ შეიძლება ჩაითვალოს. პრ. დ. ჩუბინაშვილის გამოცემის სისუსტე ჯერ კიდევ თ. ჟორდანიამ სამართლიანად აღნიშნა და მისი შესწორება სცადა. სამწუხაროდ, ვერც მან აიცილინა თავიდან მრავალი ტექსტუალური ხასიათის შეცდომა², მაშინ როცა პირველ გამოცემელთან შედარებით ის უკეთეს პირობებში იყო: დ. ჩუბინაშვილმა ძეგლი დაბეჭდა ერთი პირის მიხედვით, თ. ჟორდანიას კი ორი პირი ჰქონდა ხელთ და ამდენადვე მეტი საშუალება ჰქონდა ძეგლის კრიტიკულ გამოცემას ცდილიყო³. არ ვიცი რა მოსახრებით, და განსვ. მკვლევარმა „XVII საუკუნის“ პირს უპირატესობა მისცა „XII ს-ის ხელით“ გადაწერილ პირთან შედარებით და ის დაუდო საფუძვლად ძეგლის მეორედ გამოცემას.

აღნიშნულ გამოცემათა ასეთი მდგომარეობა ჩვენ საკმაოდ საფუძვლად მივიჩნიეთ ძეგლის გამოცემის ხელახალი ცდისათვის. როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, დღეს ჩვენს განკარგულებაშია ამ სიგლის ორი სხვადასხვა დროის პირი. ასეთ პირობებში საჭიროა გამოირკვეს: ეს პირები ერთი მეორისაგან დამოუკიდებელივ არის. წარმომდგარი, თუ უძველესი მათგანი დედანია უფრო ნაგვიანევისა? პირველ შემთხვევაში ჩვენ თანაბრად სწორი გულისყურით უნდა შეგვესწავლა ორივე პირი და ასევე ორივეთი გვეხელმძღვანელა ძეგ-

1) ასეთი მოსახრების საფუძველს იძლევა ზოგიერთი ადგილების იგივეობა „ქართლის ცხოვრებაში“ და № 13 (379) პირში და მათი თანხმობლივი განსხვავება № 14 (378) პირის შესატყვისი ადგილებიდან. მაგალითად: ქ-ცა—„მახაროვანი“, № 13 „მახარონი“, № 14 „მახარონი“; ქ-ცა—„მონასტერი დიდითა ძალითა და ლაგოდენი“, ასევე № 13 პირშიაც, ხოლო № 14 პირში abest და; ქ-ცა 222—„შესავალნი იყვნეს“, № 13—ქალაქისა შესავალნი იყო, № 14—„ქალაქისა გასავალი იყო“; ქ-ცა 222—„ფოძითა სრულითა“, ასევე № 13 პირში, № 14 პირში კი—„ფოძითა სროლითა“. ქ-ცა 222—„მცხეთას სენაკი“, ასევე № 13 პირში, ხოლო № 14 პირში კი—„მცხეთის სენანი“. მოყვანილი შედარებანი, ყოველ შემთხვევაში, იმისათვის საკმარისი არიან, რომ განვაცხადოთ: ქ-ცა—ს ეს ადგილები № 631 პირთან უფრო ახლოა, ვიდრე № 14—თან.

2) არას ვამბობ სხვადასხვა მოსახრებათა მცთარობაზე. ამაზე ქვემოთ.

3) რა თქმა უნდა, დ. ჩუბინაშვილის გამოცემასთან შედარებით თ. ჟორდანიას გამოცემა, განსაკუთრებით მისი მეორე გამოცემა—დიდი ნაბიჯია წინ, მაგრამ თავის თავად ის დამაკმაყოფილებელი მაინც ვერ არის.

ლის გამოცემისას, ხოლო მეორე შემთხვევაში საკმარისი იქნებოდა გამოცემის დამყარება უძველეს მათგანზე.

რაც შეეხება ძველ გამოცემებს, ისინი ჩვენი ამოცანისათვის ყურადსაღები არ არიან, რადგან, როგორც ვიცით, ეს გამოცემები ემყარება ჩვენს ხელთ არსებულ პირებს ან ცალკ-ცალკე (დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა № 14-ს; ქართ. ცხოვრება № 13 პირს), ან ორივეს ერთად (თ. ჟორდანიას მეორე გამოცემა).

ამრიგად, ჩვენს წინაშე უპირველეს ყოვლისა დგას საკითხი არსებული პირების ურთიერთ შორის დამოკიდებულებისა. როგორც ქვემოთ ტექსტის შენიშვნებიდან დავინახავთ, № 13 პირი საკმაოდ განსხვავდება № 14 პირისაგან, ასე რომ პირველი შთაბეჭდილებით მათ შორის დედან-პირის ურთიერთობის აღიარება ძნელია. თავი რომ დავანებოთ ორთოგრაფულ განსხვავებულობას, ნაგვიანვე პირს უფრო ადრინდელთან შედარებით აკლია: სიტყვები („დამიც“—118, „ოქროფთა“—10, „ხუცესი“—124, „ძლიერო“—135, „დაწერილი და“—137, „ღ შემოქმედსა“—148), რიცხვის აღმნიშვნელი ასოები („ე“—51, „რ“—75), სიგლის განსაზღვრულ ნაწილებში დასმული ჯვრები ოთხწერტილით (სტ. 87, 147, 152, 166, 129, 135), წინადადება („რლსა სახელი არს“ 60); ამავე დროს მეტი აქვს: სიტყვები („მლდელი“ 154, „ღ“—73, „ღ“—144), წინადადებანი („და შემოსწირა კათოლიკე ეკლესიასა“—60, „ცათა შინა ღ ქვეყანასა ზედა“—132). მაგრამ ამ თვისებათაგან არც ერთი საკითხის გადამჭრელ საბუთად არ გამოდგება: ის, რაც ნაგვიანვე პირს აკლია ძველთან შედარებით, შეიძლება გადამწერის უგულისყურობით აიხსნას; ანგარიშგასაწევი იქნებოდა მეორე ხასიათის განსხვავებანი (ე. ი. სიტყვა-წინადადებათა მეტობა უფრო ნაგვიანვე პირში), რომ ისინი არსებითი ხასიათისა იყვნენ: ზემოთ მოყვანილი ზედმეტი სიტყვები და წინადადებანი ისეთი ხასიათისაა, რომ მათზე დამყარებით № 13 პირის წარმოშობილობის გადაწყვეტა შეუძლებელია და ეს მით უფრო, რომ არსებობს საწინააღმდეგო მოსაზრების სასარგებლო საბუთებიც.

მართლა-და, როგორი ხასიათისაა № 13 პირის ეს „ზედმეტი“ სიტყვები და წინადადებანი? კავშირი „ღ“ როგორც მე-73-ე სტრიქონში („ჭერეთს მონასტერი დიდითა ძალითა და ლაგოდეკი“), აგრეთვე 144/145 სტრიქონშიაც („მეცა კვრიკე მეფესა და დისწულსა კვრიკე მეფისასა“) სრულიად უადგილოდ არის ჩამატებული; პირველ შემთხვევაში „ჭერეთის მონასტერი დიდითა ძალითა“ უსახელოდ რჩება, რაც ეწინააღმდეგება ძველის საერთო ხასიათს და შეუძლებელიცაა, ხოლო მეორე შემთხვევაში კავშირი „და“ ისევე

ადვილად შეიძლება ამოგდებულ იქმნეს, როგორც ჩაუსვამთ: ამით წინადადებას არავითარი ზიანი არ მოუვა, ხოლო მისი წყობა კი უეჭველად მოიგებს; ასე რომ ეს კავშირი აქ სრულიად ზედმეტია. ასევე უწყინარ-ზედმეტია წინადადება: „და შემოსწირა კათოლიკე ეკლესიასა“, რომელსაც წინუძღვის: „ბერძენთა მეფემან ბასილი მიბოძა“; უკანასკნელი სრულიად საკმაოდ გადმოსცემს მელქისედეკ ქ. კათალიკოზის აზრს და საესებით ეთანახმება სიგლის სხვა ანალოგიურ ადგილებს (იხ. სტრიქონები: 8, 11, 52, 55). ხოლო სიგლის კრულობით ნაწილში დართული წინადადება: „ცათა შინა ღ ქუეყანასა ზედა“ რომ მართლაც ზედმეტია, ამას დიდი დაკვირებაც არ უნდა: № 14-ით ეს ადგილი იკითხვის: „კრულმცა არის სულით ღ კორციით ორსავე ცხორებასა ამის გამტეხელი“, რაც საკმაო სრულსიტყვაობით დაატეხს დამნაშავეს წყევას „ორსავე ცხორებასა“ ე. ი. „ცათაშინა“-ც და „ქუეყანასა ზედა“-ც, ასე რომ მოყვანილი წინადადების აქ ჩართვა მის უვიცობით გამეორებას ჰნიშნავს მხოლოდ.

ზედმეტია აგრეთვე „მღღელი“ 154 სტრიქონში.

ეხლა განვიხილოთ სხვა ხასიათის განსხვავებებიც.

№ 14 პირით:

სტ. 71 რა აზნაოროჲ

„ 79 გასავალი

„ 143 შედეგდ

„ 148 კლნ

„ 148 დავიკდრო

„ 151 :ქჳ:

„ 159/160 ამის მ(თი)

სა ბრძნებლისა

„ 162/163 (ლ)თისა

ს(იტყუი)თა, წდათა...

№ 13 პირით:

რა: აზნაორი:

შესავალი

შემდგომად

კუალად

დავიმკუიდრო

ქართლისა: პატრიარქსა:

ამის მიერ საბრძანებელისა...

ლთისა და მისთა წმინდათა..

როგორი ხასიათისაა ეს სხვაობანი? ჩვენ ვიცით, რომ № 14 ხელნაწერი თვით არის პირი, ამიტომ გადაწერის ნიადაგზე წარმოდგარე შეცთომებისგან არც ის არის დაზღვეული. ასეთი ხასიათის შეცთომად მიგვაჩნია ჩვენ № 14-ის გამოთქმა: „რა აზნაოროჲ“. უკანასკნელი სიტყვის ბოლოსართი „ოჲ“ გვიჩვენებს, რომ მას წინუძღოდა თავსართი „სა“. ამასვე მოითხოვს კონტექსტიც. პირიქით, სრულიად გაუგებარია: „კურბითს: რა: აზნაური: კარგი: სოფელი: ერთი“:; როგორც ეს აღუდგენია № 13 პირს. № 14 პირის გადამწერის მექანიკური შეცთომა მერმინდელ გადამწერს „გაუ-

სწორებია“, მაგრამ დაკვირვება არ ჰყოფნია და არსებული შეცთომისათვის („სა“-ს მაგიერად-„რა“) ახალი შეცთომა დაურთავს (გაუგებარი „აზნაოროჲ“ გასაგებ „აზნაორი“-დ გადაუყეთებია).

ასევე შეცთომით გასწორებულად მიგვაჩნია ჩვენ „გასავალი“-ს „შესავალი“-თ შეცვლა. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ამ გამოთქმას: „გასავალი იყო“ მოსდევს და ეთანხმება-„ამის წმიდისა ქალაქისაგან“, ჩვენ ადვილად დავრწმუნდებით, რომ აქ სწორედ „გასავალი“ უნდა იხმარებოდეს და მისი „შესავალ“-ად გასწორება (ალბათ 76 სტრიქონში გამოთქმულის ანალოგიით), შეცთომიდან და წინადადებას სრულადად გაუგებარს ჰხდის, თუ, რა თქმა უნდა, სიტყვა „შესავალი“ ძველი გაგებით იქნება ხმარებული. № 13 პირის გადამწერს ეს ცნებები, როგორც ჩანს, აწინდელი გაგებით ესმის. მხოლოდ ამ ნიადაგზე ხდება გასაგები ასეთი გასწორების აზრი.

პატივთა გახსნის უცოდინარობის. ნიადაგზეა წარმომდგარი „შემდგომად“ „შედგად“-ისაგან, „კულად“ „კლნ“-საგან, „დავიმკუილრო“ „დავკდრო“-საგან (:ქპ:-ს „ქართლისა პატრიაქ“-ად გახსნის სწორობა-უსწორობაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ზემომოყვანილ განსხვავებათა ცხრილიდან ორი უკანასკნელი ჩვენთვის განსაკუთრებით ძვირფასი და საყურადღებოა. ისინი მტკიცე საბუთს გვაძლევენ ვიფიქროთ, რომ № 13 პირი № 14 პირისაგან არის გადაწერილი.

გამოთქმა: „ამის მ(თი)სა ბრძნებლისა“ № 14 პირში დაზიანებულია: მეორე სიტყვიდან გადარჩენილია პირველი ასო „მ“-ანი და ბოლო მარცვალი „სა“. სრულიად არ არის (ამოგლეჯილია) ი-ნი და „თ“-ანის ნახევარილა (ე. ი. წრე) გადარჩენილი. პატივის ნიშანი ზის „მ“-ანსა და მის მომდევნო ასოს ზემოდან. თუ კონტექსტზედ დაკვირვება არა, ასეთ შემთხვევაში ადვილია „მ“-ანი და „თ“-ანის ნაშთი მათ ზემოდან არსებული პატივით მრ-ად იგულისხმო, შემდგომი (ამოგლეჯილი) ასო „ი“-ნი არ არსებულად, ხოლო უკანასკნელი მარცვალი „სა“ შემდგომ სტრიქონზედ მოთავსებული „ბრძნებლისა“-ს თავსართად აღიარო და მიიღებ: „ამის მიერ საბრძანებელისა“. სწორედ ასე მოქცეულა № 13 პირის გადამწერი, რითაც თვალსაჩინო ნიშანი დაგვიტოვა იმისა, რომ მას დედნად ჰქონია № 14 ხელნაწერი და რომ უკანასკნელი აღნიშნულ ნაწილში ამ დროს უკვე დაზიანებული ყოფილა.

ასევე შეცთომით აღუდგენია № 13 პირის გადამწერს № 14-ის დაზიანებული: „(ლ)თისა ს(იტყუი)თა“ „ლთისა ლ მისთა“-ს სახით. ამ გამოთქმაში „ლ“-ანი ამოგლეჯილია; „თისა“ გადარჩენილია პა-

ტივით „თ“-ანზე; გადარჩენილია აგრეთვე მომდევნო „ს“-ანის ქვედა ნაწილი, „უ“-ნის ბუნი და მისი მომდევნო „ი“-ნი. № 13 პირის გადაწერს „ლ“-ანი სწორად აღუდგენია, „სიტყუითა“-ს პირველი ასოს გადარჩენილი ნაწილი „დ“-ონის ნაშთად მიუღია, შემდეგი ჩაკვირვებით თავი აღარ შეუწუხებია, „უ“-ნის გადარჩენილი ბუნი და მისი მომდევნო „ი“-ნი უგულვებელუყვია და დაზინებული სიტყვა შემდგომ სტრიქონზედ მისი დაბოლოების—„თა“-ს მიხედვით ორ სიტყვად აღუდგენია: „და მისთა“. გარდა იმისა, რომ ასოების ნაშთები, როგორც ვთქვით, ასეთი აღდგენის უფლებას არ იძლევიან, ასეთი „შესწორებული“ ტექსტი უჩვეულო და უხეიროა.. მაგრამ ჩვენ ამ ჟამად სრულიად ვკმაყოფილებით მხოლოდ იმით, რის წარმოჩენაც, ვფიქრობთ, საკმაო საფუძვლიანობით შევძელით: რომ № 13 ხელნაწერი გადაწერილია № 14 ხელნაწერიდან. ცხადია ისიც, რომ ხსენებული ადგილი „დედანში“ ამ დროს უკვე დაზინებული ყოფილა.

სწორედ ამ ნიადაგზევა წარმომდგარი № 14 ხელნაწერის კიდევ ერთი დაზინებული ადგილის (სტრიქ. 164) მცთარი აღდგენა № 13 პირის გადაწერის მიერ: „მისი, კრულმცა არს“. ასოთა ნაშთები ასეთი აღდგენის უფლებას არ იძლევიან.

ეხლა, მის შემდეგ რაც საკითხი ამ პირების ურთიერთ შორის დამოკიდებულებისა გადავწყვიტეთ, და ერთი მათგანი მეორის დედნად აღვიარეთ, საკმარისია ჩვენი გამოცემა უმთავრესად სწორედ ამ „დედანზე“ დავამყაროთ.

ხელნაწერი № 14 ქალაღზე დაწერილი საბუთია. თავი აკლია. (№ 13 პირის მიხედვით 15 სტრიქონი აკლია, რაც დაახლოებით ჩვენი ხელნაწერის ოც სტრიქონს უდრის). კიდევბი ჩამოცრეცილი აქვს. ტექსტი აქა-იქ დაზინებულია, უმთავრესად მარჯვენა მხრიდან. აქ ხშირად თითო და ზოგჯერ ორ-ორი ასო აკლია. დაზინებას ვერ ასცდენია ტექსტის შუა ადგილებიც ქალაღის გაცრეცის გამო. მთელი სიგელი გადაწებოებულია სქელ საფენ ქალაღზე (ამ ქალაღის ქვირ-ნიშანი ხელთათმანია)¹. საფენ ქალაღზე შევსებულია ნაგვიანევი ხუცურით ტექსტის ის ნაკლული ადგილები, რომელნიც სიგელს ამ ოპერაციის დროს (ე. ი. მისი საფენ ქალაღზე დაწებობის დროს) ჰქონია.

ეს შევსებანი № 13 პირის მიხედვით არ არის შესრულებული: ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ეს პირი გადაწერილია № 14 ხელნაწერიდან

¹) ამ ნიშნით ქალაღი XV ს-ის ახასიათებს. იხ. Лихачев-ის Палеографич. значение бумажных водяных знаков—ч. I стр. 65.—69, 128—130.

მის შემდეგ, რაც უკანასკნელმა ისეთი დაზიანებანი განიცადა, რომელიც ღღესაც აღუდგენელია. მოხსენებული შევსებანი კი უეჭველია ამ დაზიანებებზედ უწინ არის შესრულებული, ვინაიდან წინააღმდეგ შემთხვევაში შემვსებელი არც ამ ადგილებს დასტოვებდა და სხვების მსგავსად ამათაც აღადგენდა.

გარდა ამისა აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ შემვსებელი ისეთ ასოებს ხმარობს, რომელთაც № 13 პირის გადამწერი სისტემატურად გაუბრძის. ასეთია ასოები: ჳ, ჟ, ლ, ლ (იხ. სტრიქონები 10, 16, 51).

რომ არსებული შევსებანი ზეპირად შესრულებული არ არის, ეს ჩანს იქიდან, რომ ზოგი შესწორებანი კონტექსტით აღდგენილი არ შეიძლება იყოს. ასეთია: „(სათანა)ოჲ“—სტრიქ. 30/31; „(ს^ლფლ^ვესა^ჩა) ზედა“—სტრიქ. 91; „(მიწ)აჲ“—სტრიქ. 93; „ვე(ნაკი)“—სტრიქ. 95; „გასარ(ომელი)“—სტრიქ. 105.

როგორც აღვნიშნეთ, სიგელს თავი აკლია. № 13 პირი კი სრულია. ჩვენ ეხლა ვიცით, რომ ამ პირის დედანი № 14 ხელნაწერია. მაშ № 13 პირის გადაწერის დროს № 14 სიგელი ჯერ კიდევ თავნაკლული არ ყოფილა. ეს გადაწერა კი, როგორც ვიცით, შესრულებული იყო ამ სიგელის საფენ ქალაღზე გადაწებობის კარგახნის შემდეგ. ამრიგად, ეს დაზიანება (თავის მოხევა) შემთხვევით ხელნაწერს მისი საფენ ქალაღზე დაწებობის შემდეგ.

არსებობს მესამე რიგის დაზიანებანიც. ეს—ტექსტის შიგნით, სიგლის საფენ ქალაღზე დაწებობის შემდეგ და № 13 პირის გადაწერამდის. ეს დაზიანებანი „დედანში“ აღდგენილი არ არის (როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ვერც № 13 პირის გადამწერს აღუდგენია ისინი სწორად).

სიგელი სამი ერთი მეორეზე გადაწებობული კეფისაგან შედგება. მეორე კეფი მესამეზე გადაწებობულია სიგლის გადაწერამდის: მე-100-ე სტრიქონის ხაზსზედა ასოები (ზ, მ, დ, მ, რ, ნ, ს, კ) თავიანთი ხაზსზედა ნაწილებით მეორე კეფზე, ხოლო ტანით (დახაზსქვედა ნაწილით—კ) მესამეზე არიან მოთავსებული. ესევე არ ითქმის პირველისა და მეორე კეფთა შესახებ. პირველი ჯერ დაწერილი და შემდეგ გადაწებობული შეიძლება იყოს მეორეზე.

სიგლის სიგრძე—უდრის 182 სანტ., განი 21,5; საფენი ქალაღის სიგრძე—186, განი—24,5. ტექსტის სიგრძე—177; განი—20,2.

პირველი კეფის სიგრძე—37 (როგორც ვიცით, ეს კეფი მხოლოდ ნაწილია მთელისა: თავი აკლია); მაზედ მოთავსებულია 30 სტრიქონი.

მეორე კეფის სიგრძე — 70; ზედ მოთავსებულია 69 სტრიქონი. მესამე კეფის სიგრძე — 78; ზედ მოთავსებულია 67 სტრიქონი. ძველი მთლიანად ერთი ხელითაა დაწერილი და გარეგანი იერთა და ნიშნებით XII საუკუნისა ჩანს. დამწერლობა ნუსხურია. მელანი შავი. სიგლის ზოგიერთი ნაწილები მთავრული ასოებით იწყება (სტრიქონები: 87, 135, 147, 153, 139).

ჩვენი ძეგლის ენა „კლასიკურია“. რაიმე მნიშვნელოვან გარდახვევებს ძველი ქართულის ნორმებიდან აქ აღვილი არა აქვს. ამ მხრით გადამწერს დედნის სახე კარგად დაუცავს. ესევე არ ითქმის ძეგლის ორთოგრაფიის შესახებ. აქ დიდი მერყეობაა. ასეთი რამ, შის უდიდეს ნაწილში მაინც, პირმშო დედნის დამახასიათებლად ძნელია აღიარებულ იქმნას. ის უფრო გადამწერის შენაძენი შეიძლება იყოს. ვამბობთ „უფრო“, რადგან ჩვენ არ გვაფიწყდება, რომ არც XI ს-ის დამდგის ორთოგრაფია არის ამ მხრით ურყევი და ზოგი რამ ქვემოთ ნაჩვენები ჩვენს პირს, უეჭველია, დედნისეული უნდა გამოჰყოლოდეს.

ასო **ც**. მთელს ძეგლში ამ ასოს ხმარების მხოლოდ ორი შემთხვევა გვაქვს: „მეფსო“ — სტრიქ. 146 და „კუტრცხის გოლი“ — სტრიქ. 51; უკანასკნელ შემთხვევაში **ც** შეიძლება არც XII ს-ის პირისეულია: ის საფენ ქალაღზე სწერია ნაგვიანევი ნუსხურით. როგორ უნდა ყოფილიყო ეს ფორმები დედანში? რა თქმა უნდა **ც** მე-XII ს-ში არ გაჩენილა და მისი ხმარება გაცილებით უფრო ძველ ძეგლებში გვხვდება, მაგრამ აქ წარმოდგენილი სახით ამ ასოს ხმარება, ვფიქრობთ, XII ს-ის პირისეულია. ამას ადასტურებს აქვე პარალელურად არსებული ფორმები: „კუერცხის გული“ — სტრიქ. 56 და „მეფეო“ — 137. ამავე დროს არც ერთხელ „უე“ კომპლექსი არაა წარმოდგენილი უც-თი. იხ.: სუეტი, დაუსუენენ, ბეზხუემი, ძუელად, ქუემომდენ და სხვ. ამიტომაც გამოცემაში ჩვენ ასო **ც** არ დავიცავით.

ო **ღ** **უ**. არც **ო**-ნისა **ღ** უ-ნის ერთი მეორის მონაცვალეობა არის განსაკუთრებული თვისება ჩვენი ძეგლის გადაწერის დროისა. ეს მოვლენა ამაზე ადრეც გვხვდება. მაგრამ თუ უძველეს ძეგლებში მას სპორადული ხასიათი აქვს, აქ ის მეტად ხშირია. ჩვენ არ შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ არც ერთ მათგანს პირმშო დედანში აღვილი არ ჰქონია, მაგრამ, ვფიქრობთ, ასეთი სიმრავლით ეს მოვლენა მხოლოდ პირის¹ დამახასიათებელია.

1) სწორედ ეს მოვლენა გვაქვს ჩვენ ერთერთ ნიშნად მიღებული ძეგლის გადაწერის დროის განსაზღვრისას.

გამოცემაში ჩვენ ამ მოვლენას არ ვიცავთ და ძველ სახეს¹ აღვადგენთ.

შემთხვევები: აორაცხელნი—7; დაოსუენე—8 (იქვე: დაუსუენე—6,3); ცორვებოლნი—27, 23 (იქვე: ცურვებული—13, 47, 49); საცეცხორნი—23, 24 (იქვე: საცეცხურნი—21, 22); ზაფხოლი 32; შეკაზმოლი,—ლნი—34, 57 (იქვე: შეკაზმულნი—20); ოქსინოა 54, 56 (იქვე: უქსინოა—50); გოლი—52 (იქვე: გული—56) ხატუვანი—54; სუნდოსი—56, სუნდუსი 56; სხლუანი 64; აქოს 98, 133 (იქვე—აქუს—60); ხოთითა—61; სააზნაოროა—71; ყყონეს—76; შეოვალად—77, 78; ფოძითა—92, 94; სროლითა—92, 94; დაუტეუს—104; აღესროლუბოდის—114; წინამძღორად—116; შეოცვალეპელად—118; ანო—124, 152; ოარის მყოფელთა—128; კორაპალატო—136 (იქვე: კურაპალატსა—144); გაოგია—143 (იქვე: გაუგია 149); სულკურთხეოლსა—148.

უ² ლ³ ვ. არც უ-ბრჯგუს გადმოცემა ვ ასოთი განეკუთვნება მაინც და მაინც XII საუკუნეს. პირიქით, ამ მოვლენას უფრო „კლასიკურ“ ქართულში აქვს ადგილი². ამიტომ ჩვენს ძეგლში ის შეიძლება მთლად დედნისეულიც იყოს. მიუხედავად ამისა გამოცემაში ჩვენ მას არ ვიცავთ: ის სისტემატურად არაა გატარებული და ერთსა და იმავე პირობებში ხან უ-თი გადმოიცემა, ხან ვ-თი.

შემთხვევები: თვალითა—2; თვ²ალითა—6; თვალი—17; თვლითა—31 (იქვე: თუ²ლითა—10; თუალითა—12, 19); სხვაჲ 15, 12 (იქვე: სხუანი—22, 40; სხუაჲ—42); თვესა—113; გვარმან—120 (იქვე: გუარმან—161); ძ²ვ (-ფესვ)—128; ს²ლისა²თვ²ნ 149; ჩემისათვს—122; მლ²დელთმოძღვართა—34 (იქვე: სამლდელთმოძღუროა); დაგვიწერია—122; დედა ქალაქისათვ²ს—59.

უ²ი ლ³ ვ. „უ-ბრჯგუ პლუს ი ძველს ქართულში ჩვეულებრივად გადმოიცემის ვ ასოთი“³. ეს ასეა როგორც X საუკუნის მრავალ ტექსტებში, ისე ხანმეტ ტექსტშიაც. მაგრამ „გამონაკლისებს“ არც ეს

1) უფრო იდეალურ სახეს, ვიდრე შესაძლებელია ოდესმე არსებულს, რადგან, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ არ შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ დედანი ამ მხრით სავსებით „უნაკლო“ იყო, ამის თვალსაჩინო მაგალითს სვეტიცხოვლის გარეთი კარი-ბეის წარწერა იძლევა: სოლისა, დამყარებოლი.

გაუგებარია რატომ შეცვალა ეს ფორმები ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ ხსენებული წარწერის „აღდგენისას“: სულისა, დამყარებული? თუ აწინდელი ორთოგრაფიის დაცვის მიზნით, მაშინ რატომღა აღადგენს და იცავს ფორმებს: ჩუენი, წმიდისაჲ. ეკლესიისაჲ ბჭჲ?

2) ბ. ჩიქობავა, ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში, გვ. 8—10.

3) იქვე გვ. 10.

მოვლენა მოკლებული: არაერთი ძეგლი მოიპოვება IX—X საუკუნისა, სადაც—ზოგიერთში სპორადულად, ზოგიერთში თითქმის სისტემატურად—ჟი კომპლექსი გადმოიცემა არა ვ ასოთი, არამედ უი-თ¹. უი-ს ვ-თი გადმოცემა დამახასიათებელია აგრეთვე XI—XII საუკუნეთა ნუსხურით შესრულებული ძეგლებისათვის (იოანე ღმერთის ცხოვრება; გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება; 1074 წელს გადაწერილი ალაპების ტექსტი; დავით აღმაშენებლის ანდერძი; მამასახლისი პავლეს მიერ ათონზე გაჩენილი ალაპები 1170—1184 წლებში და სხვა). ვამბობთ: „ნუსხურით შესრულებული ძეგლებისათვის“, რადგან, როგორც ცნობილია, ძველმა მდივანმწიგნობრულმა ვ (ისევე როგორც ჟ და ს) არ იცის² და იქ ჟი კომპლექსი ჩვეულებრივი უი-თ გადმოიცემის.

მეტად თავისებურია ამ მხრით ჩვენი ძეგლი. ის შესრულებულია ნუსხა-ხუცურით და 24 შემთხვევიდან მხოლოდ ორი თითქო უდავო მაგალითი გვაქვს ჟი კომპლექსის ვ-თი გადმოცემისა³. 19 შემთხვევაში ის უი-თ გადმოიცემის. სამი მაგალითი სადაოა: ჩემისთ⁴ ვს—113; ჩმისთ⁵ ვს—138; თქ⁶ ნისთ⁷ ვს—119. მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ აქვე პარალელურად მოიპოვება ფორმები: მათისათუის—143; ჯოვანესთუის—159; ვისთუისცა—160 და კიდევ უფრო: დაგვიწერია—122; ქალაქისათ⁸ ვს—59; ჩემისათ⁹ ვს—122; ს¹⁰ლისათ¹¹ ვს—149 (უკანასკნელ ოთხ შემთხვევაში ვ, აშკარაა, ზ-ბრჯგუს მაგივრობას სწევს და არა ჟი კომპლექსისას),—მაშინ თითქო უფლება გვეძლევა „სადაო“ დაქარაგმებანიც ამათი ანალოგიით გავხსნათ: ჩემისათ¹² ვს, თქ¹³ უნისათ¹⁴ ვს.. აქვე უნდა აღვიაროთ: უკანასკნელი სიტყვა ჩვენ მიერ აღდგენილი ფორმით უფრო საეჭვოა, ვიდრე პირველი, და ეს იმიტომ, რომ პატივის ნიშანი მას ჩვენთვის საყურადღებო ადგილზე არა აქვს, მაშინ როცა სხვა ორ შემთხვევაში ეს ნიშანი სწორედ ვ-ს აზის. როგორც არ უნდა იყოს ერთი ცხადია: ჟი კომპლექსის გადმოცემის საკითხში ჩვენი ძეგლი მერყეობას იჩენს ვ-სა და უი-ს შორის და დიდი უმრავლესობა მეორე ფორმას უჭერს მხარს.

¹) საისტ. საფთნ. საზ-მის მუზ-ბის კილეტრატის ხელნაწერი № 2123. იაკობის წირვა—იხ. К. Кекелидзе, Древне-грузинский архиепиратикон. უკანასკნელი ხელნაწერის ორთოგრაფიული მოვლენები ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იქნებოდა, რომ ეს ძეგლი ასომთავრულით არ იყოს შესრულებული.

²) მეტად საყურადღებო მოვლენაა მდივანმწიგნობრულის წარმოშობილობის დროისა ან პირობების გასათვალისწინებლად.

³) ასეთი სიტყვებია „ღვწა“ ღმ „თვნიერ“. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ გამორიცხული არაა შესაძლებლობა, რომ ამ შემთხვევებშიაც ვ ჟ-ნის მაგივრობას სწევდეს და არა ჟი კომპლექსისას.

საფიქრებელი არაა, რომ ეს ასევე იყო პირმო დედანში, თუ, რასაკვირველია, ის ნუსხა ხუცურით იყო შესრულებული. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ: 1) ან დედანი მხედრულით იყო შესრულებული¹ და კ-ს გაჩენა გადამწერის წყალობაა, ან 2) დედნისეული (ნუსხა ხუცურად დაწერილის) კ XII საუკუნის² გადამწერალმა შეცვალა უი-თ მხედრულ დამწერლობაში გამეფებული ორთოგრაფიის გავლენით³.

გამოცემაში ჩვენ ჟი კომპლექსს კ-თი გადმოვცემთ.

შემთხვევები: სამარტუილოჲ,-ონი—5; 9; 88; 108; მერტულ-ნი—127; რიცხუით 17; ხუირნი—19; ძტყუიან—42; ქალაქისათჳს—59; ყინცუისი—70; ამოგუიგდო—80; წისქუილნი—93; გუილო-ცვიდეს—105; ჩემისთჳს 118; თქნისთჳს—119; ჩემისათჳს—90; და-გვიწერია—122; ჩემისთჳს 138; მთისათუის—143; სლისათჳს—149; დოვანესთჳს—169; ვისთუისცა—160; ღვნოჲ—79; თჳნიერ.

ჲ. ჲ-ს ხმარებაშიაც ჩვენი ძეგლი მერყევიანა. ამ ასოს „წესიერ“ (ე. ი. ძველ ქართულში ჩვეულებრივ) ხმარების გვერდით „უწესო“ შემთხვევებიც მოიპოვება. ძეგლში არ გვხვდება არც ერთი ი-ნით დაწყებული სიტყვა—სულერთია, ხმოვანი მოსდევს ამ ასოს თუ თან-ხმოვანი,—რომ იქ ი-ნის მაგივრად ჲ არ იყოს. ამ შემთხვევებში ჲ ი-ნის ნაცვალა⁴. მაგრამ ეს მხოლოდ სიტყვის დასაწყისში. სიტყვის შუაში ასეთ მოვლენას ადგილი არა აქვს ორიოდე გამონაკლისს გარდა. ყველა სხვა შემთხვევებში ჲ-ეს ხმარება ძველი ქართულისათვის ჩვეულებრივია.

შემთხვევები: 1. სიტყვათა დასაწყისში: დაღმარი—38, 43 (ია კომპლექსი არსად სიტყვის შუაში ჲ-ს არ იძლევა: ზიარი—75, ეკ-ლესიასა—116, მათიანენი..); ძესჳ—128 (-ჲჳ; არც იე კომპლექსი იძლევა ჲ-ს სიტყვის შუაში: ძლიერო); დოვანე—35, 153, 159, 160; ძტყუნ 42; ძუდას—127; ძყო—79, 80, 102; ძხილნეთ—35; ძანვარსა—113; ძყავნ—152; გამოცემაში ჩვენ ამათ არ ვიცავთ.

ოჲ კომპლექსი. აქ ჲ-იე გატარებულია გამოუკლებლივ—არის ის ნომინატივის ნიშანი, შედის genetiiv'ის (=ის; ოჲს), locatiiv'ის

1) ასეთ დაშვებას აძნელებს ზემორე აღნიშნული უ-ბრჯგუს კ-თი გადმოცემის მაგალითთა „არქაული“ ხასიათი.

2) „დედანსა“ და „XII ს-ის პირზედ“ საუბრისას ჩვენ, რა თქმა უნდა, არ გვავიწყდება, რომ შესაძლებელია ჩვენი პირი პირმო დედნის პირველი არ იყოს. ამაზე ქვემოთ.

3) უკანასკნელი შესაძლებლობა ჩვენ უფრო მართებულად მიგვაჩნია.

4) დაუბრბილებელი ი-ნის. ჩვენ X—XII ს-ეთა ძეგლებშიაც ვხვდებით ასეთ შემთხვევებს მაგრამ საორადულად.

(=ით; ოათ) და ablativ'ის (=ით; ოათ) ნიშანში, თუ შემთხვევით კომპლექსს ქმნის. ასეთებია: სამარტუილო—5; სათანადო—31, 37; საწელიწდო—34, 38, 44; სამღვდელთმოდლო—49—50; ოქსინო—50, 54; ტონო—65; სააზნაორო—71; სასეფო—72; ღვინო—79; ეზო—112; ზემო—129; ოქროსნი—4, 19; ოქროსა—17; ოქროსა—39; ოქროსანი—20, 21; სასეფოაგან—98 ზემოთ—100, 139; ზემოთგან—122; ქვემოთ—129; ოქროთა—1, 2, 3, 6, 10, 13, 15, 23, 27, 47, 52, 54; ოქროქსოალი—53. გამოცემაში ჩვენ ყველა ამოთუკანასკნელი დიალექტური მოვლენის გამოთქმებივ (ოქროქსოვილი—ოქროქსოილი—ოქროქსოილი) ვიცავთ.

აჲ კომპლექსი. აქაც ა-იე გატარებულია სისტემატურად, — არის ის nominativ'ის ნიშანი, შედის genetiv'ის (=ის; —აჲს) ზე ablativ'ის (=ით—აჲთ) ნიშანში, თუ შემთხვევით კომპლექსს ქმნის:

წმიდა—2, 5, 107, 121, 125, 126; ცხორებისა—7, 126; ოქროსა—17; ღმრთისმშობლისა—10; მაცხოვრისა—12, 13; ვეცხლისა—13, 25, 27, 109, 110; მცემლისა—14; სახარება—31; გამოცხადება—35; ცხორება—37; კურთხევა—49, 133; განგება—43; მაჲზარა—51, 53; მაკანა—52; ორთა—62; ხარება—64; აგარა—65; პალავრა—69; მიწა—71, 93; ეკლესია—74; შეუვალობისა—78; რაეცა 80, 162; ქალა—91; ყანა—95; ჩემთა—125; მამა—125; ეკლესია—125; ღმრთაებისა—126; ეკლესია 125; არა 165; ბრძანება—151, 152; მისისა—139; კურთხევა—133; მიწა—18; ლუკასი 29; რაესაცა—123; ეკლესია—131, 163; ვეცხლისათა—33; აგარათა—61, 62, 67; ღმრთისათა—136, 140, 141; ტაშტაბრაჲგი—26; მაჲზარა—51; დამცაჲსჯების. გამოცემაში უკანასკნელ სამ შემთხვევას არ ვიცავთ.

ძეგლში არსებული სხვა მოვლენები: 1) ურედუქციო „ფორმები: ნათლის მცეჲლისა—14; შესავალისა—97; ღმრთისმშობლისა 10, 131; ქუეყანისათა 4; შესავალითა 70, 71, 74 ზე სხ. ამოთ გვერდით, მოიპოვება ფორმები რედუქციით. გამოცემაში ჩვენ დავტოვეთ ეს ორსახეობა. 2) ა-ეს „განდევნა“ ე-ნის შემდეგ. ასეთად გვეჩვენება: მათესი—29; აოვანესი—29; აოვანეს—35; აოვანესდა—153; აოვანესთუსი—159. გამოცემაში ჩვენ ეს არ აღვადგინეთ, რადგან პირველი დედანში ასეთ ფორმათა არსებობის უეჭველობაში ჩვენ სავსებით დარწმუნებული არა ვართ, თუმცა მათ შესაძლებლობაში ეჭვი არ შეგვდის. ე-ნის შემდეგ ა-ეს ასეთი განდევნის ნიადაგზე წარმოშობილ დამახინჯებად შეგვეძლო მიგვეჩინა ფორმა: „ქპ მტკიცე აყავნ ბრძანება მათი“ 151—152 „ქპ-

მტკიცეა ყავნ ბრძანება მათი-ს ნაცვლად. 3) ინდივიდუალობანი: დავდგენ—82 (ავაგენ-ის ანალოგიით); ღილოკილოთა ნაცვ. ღილოკილოთა)—33. შდრ. კალამოკოპის მონასტერი იხ. „ათონის... ხელნაწერი“ გვ. 270. 4) აღსანიშნავია: სენანი; შდრ. „მოსენაენი“ (იქვე ფთვმეს ცხორება); როგორც ჩანს, „სენაკი“-ს გვერდით არსებულა ამ სიტყვის მეორე ფორმაც—„სენაჲ“. შდრ. სენაკ-ები (შუშანიკის მარტილობაში); ძველი ფორმა: უნდეს—100 (კონაუნქტივი უნდოდეს ნაცვლად), ვირე—102, ვირემდის—107, 121 (ვიდრემდის ნაც.); „უღელი“ წყვილის გაგებით:—„უღლითა ანაფორითა“ 50. 5) შეცთომები: ეკლესისა 39 (ნაცვ. ეკლესიასა), კრულმცა რის (ნაცვ. კრულმცა არის)—132; რა აზნაოროჲ—71 (ნაცვ. სააზნაუროჲ); ქვ მტკიცე ყავნ ბრძანება მათი—151—152 (ნაცვ. ქვ მტკიცე ყავნ ბრძანება მათი); გავაგე 99—100 (ნაცვ. განვაგე) ¹.

ეხლა შეგვიძლია ვიკითხოთ: როდისაა შესრულებული ჩვენი პირი? ო-ნის უ-ნთან ხშირი მონაცვლეობა, ჯ-ეს სწორე ხმარების დარღვეულობა, ც-ის ჯერ ვერ მომაგრება,—ყველაფერი ეს ეთანხმება „ხელის“ მიხედვით მიღებულ განსაზღვრას—XII საუკუნით² (უფრო დაახლოებით: მისი პირველი ნახევრით). ამასვე უჭერს მხარს ასო უ-ნის ხასიათი. მისი ხმარების ოთხმოცი შემთხვევიდან ორმოცხელის სამკბილიანია, ხოლო ორმოცხელ ოთხკბილიანი (ჩვენი ცდა, რაიმე კანონზომიერება აღმოგვეჩინა ამ მოვლენაში—უშედეგო გამოდგა).

ეხლა გადასაწყვეტი გვაქვს საბუთის დედნის დაწერის თარიღი. ამ საკითხის გარშემო რამოდენიმე მოსაზრება არსებობს: ძეგლის პირველად გამომცემელი პროფ. დ. ჩუბინაშვილი, საფიქრებელია, ძეგლის თარიღად 280 ქრონიკონს (=1060 წ.) ჰგულისხმობდა, თუმცა უყურადღებოთ მას არც ტექსტის მეორე ადგილას ნაჩვენები ქრონიკონი ს²მ (=240). დაუტოვებია ღ საფუძვლიანად

¹) ეს „შეცთომა“ საყურადღებო „ვულგარიზმია“.

²) საჭიროდ მიგვაჩნია განსაკუთრებითაც შევნიშნათ, რომ ყველა ეს ენობრივი მოვლენები თავისთავად ძეგლის დათარიღების დამოუკიდებელ ნიშნებად ვერ გამოდგება და ეს მით უფრო, როცა საქმე გვაქვს არა კანონიკურ ტექსტთან ჩვენ არა ერთი ამ მხრივ „უცნაური“ ძეგლი გვხვდება X—XI სს—ში, რომელნიც სამწუხაროდ, აქამდის ამაოდ ელიან გამოცემას... ამიტომ ამ მოვლენების თანხმობის საფუძვლიანობა „ხელის“ მიხედვით მიღებულ დათარიღებისათვის პირობითია. უფრო სწორი იქნებოდა გამოთქმა, რომ ეს ნიშნები არ ეწინააღმდეგებიან „ხელის“ მიხედვით მიღებულ განსაზღვრას.

ცდილა მის შესწორებას¹.

თ. უორდანიამ პირველად² დ. ბაქრაძის მიერ „თვთ ნამდვილის გუჯრითგან შემოკლებით გადმოწერილი პირის“ მიხედვით „სიგლის“ თარიღად 1040 წელი აღიარა.

მ. ბროსეს აზრით თარიღი 1020 წელი (ქრონიკონი სმ) საბუთის მხოლოდ ერთ ნაწილს შეეხება. მაგრამ ამ ნაწილშიაც რომანოზ კეისრის მოხსენიება აეჭვებს მას და ჰკითხულობს: ხომ არ აკლია ქრონიკონს სმ ერთეულების აღმნიშვნელი ასო?³

თ. უორდანიამ ძეგლის მეორედ გამოცემისას № № 14 (=378) ლ 13 (=379) პირთა თანხმობლივი ჩვენების მიხედვით სიგლის თარიღად გადაჭრით 1020 წელი აღიარა: „ორსავე: პირს ქრონიკონი უზის: სმ: (1020 წ.) და აქიღამ ცხადია, რომ ჩუბინაშვილი, ბაქრაძე და ბროსე შემცდარნი ყოფილან, როდესაც მათ ეს სიგელი მიაწერეს 1040 წელს“-ო⁴.

დ. ბაქრაძე სმ ქრონიკონს სმ-დ ჰკითხულობდა ლ ასეთ წაკითხვას ბროსეს მიერ წანაკითხს—სმ—უპირდაპირებდა. ასე რომ მისი აზრით ამ ძეგლის თარიღი უეჭველად 1040 წელია⁵.

ს. კაკაბაძემ წარსულ 1929 წელს „კიდევ სვეტიცხოვლის აშენების დათარიღების შესახებ“ ერთი ახალი მოსაზრების წამოყენებისას „ისარგებლა შემთხვევით ამ მელქისედეკ კათალიკოზის მცხეთისადმი მიცემულ სიგელის თარიღის შესასწორებლად“. მკვლევარმა გაიმეორა ბროსეს აზრი 240 ქრონიკონის ძეგლის მთავარ ნაწილისადმი კუთვნილობის შესახებ, მაგრამ, სამწუხაროდ, არაფერი თქვა იმ სიძნელის შესახებ, რომ სწორედ ამ მთავარ ნაწილში 1028 წლის დამლევს გამეფებული რომანოზი უკვე კეისრადაა მოხსენებული, რაც ბროსეს სამართლიანად აეჭვებდა.

ძეგლის დამამტკიცებელთა—ბაგრატი კურაპალატისა ლ კვირიკე რანთა და კახთა მეფის⁶ თანამედროვეობა ს. კაკაბაძემ

¹) „ქართული ქრისტომატია ნაწ. I... დაბეჭდილი დ. ჩუბინოვისაგან... 1863 წ. გვ. 206.

²) თ. უორდანია, ქრონიკები I, 181.

³) M. Brosset, Histoire moderne de la Géorgie p. 450—451.

⁴) თ. უორდანია, ქრონიკები II, 31. მკვლევარის უკანასკნელი გამოთქმა სინამდვილეს არ შეფერება: არც დ. ჩუბინაშვილი ლ არც მ. ბროსე ამ ძეგლს 1040 წლით არ ათარიღებდენ, არამედ პირველი 1060 წლით, —ხოლო მეორე აღნიშნავდა ძეგლის თარიღს—1020 წელს (იხ. H. de la G. I, 302 n. 1), და ცდილობდა მის შესწორებას (იხ. H. moderne de la G. p. 450—451). მხოლოდ დ. ბაქრაძე ჰკითხულობდა ძეგლის ქრონიკონს სმ-ედ(=1040 წ.).

⁵) Д. Бакрадзе, Статьи по истории и древностям Грузии.

⁶) შდრ. მ. ბროსე, op.cit. loc. cit.

1031—1040 წლებით განსაზღვრა და დაასკვნა: „მელქისედეკ კათალიკოზის სიგელის მეორე ნაწილი უნდა იყოს მაშასადამე დაწერილი დაახლ. 1031—1040 წლებში... თვით მელქისედეკის კათალიკოზობა კი მოდის დაახლ. 1010—1035 წლ. ახლო ხანებისთვის“ (საისტორიო კრებული IV, 114 შენ.).

დასასრულ მელქ. კ'ზის „დაწერილის“ თარიღს. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი შეეხო. მკვლევარი მიაქცევს ყურადღებას ძეგლში რომანოზ კეისრის, როგორც მელქისედეკ კ'ზის თანამედროვის მოხსენიებას და დაასკვნის: „ეს თარიღი, 1020 წ., უეჭველია, მცდარია და დედანში არ შეიძლება ასეთი თარიღი ყოფილიყო“. შემდეგ, ძეგლში ნაგულისხმევი თანამედროვეობიდან ბაქრაძე კურაპალატისა, კვირიკე მეფისა და მელქისედეკ კათალიკოზისა პროფ. ჯავახიშვილი ცდილობს ცხადყოს „1020 წ. დაწერილობის წელიწადად მიჩნევის მთელი შეუსაბამობა“ და იმ დასკვნამდის მიდის, რომ „მელქისედეკ კათალიკოზის ამ საბუთის დაწერილობის თარიღად სჟ (260) ქრონიკონი ანუ 1040 წ. უფრო დასაჯერებელია, ვიდრე მე XII და XVII სს—ის გარდანაწერში დაცული 240 ქრონიკონი, ანუ 1020 წ.“ (ეკონომიური ისტორია, I).

როგორც ვხედავთ, ხსენებული საკითხის გარშემო მკვლევართ შორის თანხმობა არაა, რაც თვით ძეგლის ხასიათით აიხსნება.

სამწუხაროდ, ჩვენ არა გვაქვს პირდაპირი ცნობა: ბაქრაძის მიერ გადმოღებული პირის დედანი იგივე ჩვენ ხელთ არსებული № 14 პირია თუ კიდევ სხვა?!. უკანასკნელი შესაძლებლობის გამართლების პირობებში ბაქრაძისეულ ქრონიკონს (=260) გადამჭრელი მნიშვნელობა შეიძლება მიჰნიჭებოდა, თუ, რა თქმა უნდა, ამავე დროს დამტკიცდებოდა, რომ ეს პირები ერთი მეორისაგან არ წარმომდინარეობენ. თ. ყორდანიას მიერ მოყვანილი ბაქრაძისეული გარდანაწერის სხვებურობათა შედარება № 14 პირის სათანადო ადგილებთან ამ ორი წყაროს თანხმობაზე მიგვითითებენ მხოლოდ. არსებული ორიოდე განსხვავება ბაქრაძის წანაკითხის მცთარობით შეიძლება აიხსნას.

როგორც ჩანს, ბაქრაძის წყაროსაც თავი ჰკლებია. [თუმცა ყორდანიას ამას არ ამბობს, მაგრამ ეს ჩანს იმ გარემოებიდან, რომ

1) რომ წინაღმდეგ თ. ყორდანიას განცხადებისა ბაქრაძის ხელთ არსებული „თვთ ნამდვილი გუჯარი“ მხოლოდ პირი ყოფილა, ამას თვით ბაქრაძეც გვამცნობს (იხ. ზემოდასახელებული წერილი). მაგრამ ბაქრაძისმიერი დაჟინება: სჟ: ქრონიკონი გვაეკუვებს: ხომ არ ჰქონია დედნად განსვ. მკვლევარს ჩვენისაგან განსხვავებული პირი?

ის დ. ჩუბინაშვილისეული ტექსტისა ღ ბაქრადისეული პირის შედარებისას, აღნიშნავს რა პირველის თავნაკლულობას, არას გვამცნობს შესადარებელი ტექსტის თავსრულობაზე, მაშინ როცა მას არ ავიწყდება საგანგებოდ აღნიშნოს, რომ ქ^აცაში ჩვენი ძეგლიდან ცნობების შემტან თეიმურაზს ხელთა ჰქონია ტექსტი, რომელსაც თავი არ ჰკლებია. დასასრულ, რომ ბაქრადისეულ გარდანაწერს თავი ისევე არა ჰკლებოდა, როგორც დ. ჩუბინაშვილის ტექსტს, უეჭველია, თ. ყორდანი ამ ნაწილს დაბეჭდავდა იმის მაგივრად, რომ ქ^აცას თეიმურაზისეული გარდათხრობა მოეყვანა. ჩვენ კი ვიცით, რომ № 14 პირს XVII საუკუნეში ჯერ კიდევ თავი არა ჰკლებია: მისგან არის ამ საუკუნეში გადაწერილი № 13 პირი უთავნაკლულო, რომლითაც თეიმურაზმა ისარგებლა ქ^აცაში ამ ძეგლიდან ცნობათა შეტანისას. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ორ სხვადასხვა პირს ერთი მეორისაგან დამოუკიდებლად სავსებით ერთნაირი ზიანი განეცადოსთ, ამავე დროს სრულიად ბუნებრივია ასეთი რამ ამ ორი ძეგლის ერთი მეორისაგან წარმომდინარეობის პირობებში. ამ შემთხვევაში უეჭველია ორში ერთი: ან ბაქრადის გარდანაწერის დედანი თვით არის გარდანაწერი № 14 პირისაგან, მას შემდეგ რაც უკანასკნელს დასაწყისი დააკლდა, ან არა და ბაქრადის ხელთ სხვა პირი კი არ ყოფილა, არამედ იგივე № 14. ორივე შემთხვევაში მისი ქრონიკონი: ს^აჲ: თვით ბაქრადის მიერ გადაწერის ნიადაგზე დაშვებული ისეთი შეცთომბაა, რომელიც სრულიად შემთხვევით უფრო ეთანხმება სხვა ისტორიულ ცნობებს, ვიდრე მისი დედნის აგრეთვე შემცდარი ქრონიკონი: ს^ამ^ა.

ამრიგად, 1040 წელი, როგორც ჩვენი ძეგლის ერთერთი პირის მიერ მონაცემი თარიღი, მოხსნილია.

დავგჩა 1060 ღ 1020 წლები. პირველი წარმოდგა დ. ჩუბინაშვილის მიერ: ქ^აპ—გამოთქმის უმართებულო წაკითხვისაგან. სახელდობრ ის ჰკითხულობდა: „ქრონიკონსა პ“ ღ, რადგან მარტო პ-არი, ვითარცა რიცხვი (=80), აქ შეუძლებელი ჩნდა, გამომცემელს ეგონა, რომ ქ^ანსა ღ პ^არს შორის უნდა ყოფილიყო ს^ანი, რაც უნდა წაშლილი ყოფილიყოს სიძველისაგან (op. cit. 208). ჩვენ ვიცით, რომ პროფ. დ. ჩუბინაშვილი № 14 ხელნაწერით სარგებლობდა. ამიტომ გაუგებარია მისი: „უნდა იყოს სპ,—ს-ანი წაშლილია სიძველისაგან“. № 14 ხელნაწერში ს-ანის წაშლილობის არავითარი კვალი არა ჩანს. იქ სრულიად გარკვევით სწერია: რეცა სახელით: ქ^ა: დამიმტკიცებია: ქ^აპ მტკიცე აყ^ან ღ სხვა. უნდა ვიფიქროთ ორში ერთი: ან დ. ჩუბინაშვილის გამოთქმა არაა ზედმიწევნითი ღ

მას ჰსურდა ეთქვა: „უნდა ს³, ს-ანი გადამწერს (№ 14 პირისა) გამოჩენია, შესაძლებელია დედანში მისი დაზიანებულობის გამო“, ან არა ზ მას სხვა პირი ჰქონდა ხელთ და არა № 14. უკანასკნელი დაშვების პირობებში უდავო იქნებოდა ასეთი პირის № 14 ხელნაწერისაგან წარმომდინარეობა. ხოლო, რადგან № 14 ხელნაწერს თავი მხოლოდ მე XVII საუკუნის შემდეგ დააკლდა, ამისდა მიხედვით დ. ჩუბინაშვილისეული პირიც ამ ხნის შემდეგ დროში შესრულებული უნდა ყოფილიყო¹. მაგრამ ასეთი დაშვების წინააღმდეგი არის თვით გამომცემლის გამოთქმა, რომ „ს-ანი წაშლილია სიძველისაგან“, რასაც 18 საუკუნეში გადაწერილი პირის მიმართ ის ვერ იტყოდა. ამიტომ, ვფიქრობთ, პირველი შესაძლებლობა უფრო მართებულია და ჩვენ საქმე გვაქვს მხოლოდ გამოთქმის ნაკლთან. როგორც არ უნდა იყოს, სულერთია: № 14 პირის მიხედვით აქ ქრონიკონის ჩვენება არ არის ზ, თუ მაინც ზ მაინც გამოთქმაში: ქ³ პირველ ასოს „ქრონიკონ“-ად გავხსნით (რაც ყოვლად უჩვეულოა და მიუღებელი ჩანს), პ³არი ისეთ რიცხვითს ოდენობას იძლევა (=80), რომ მისი მიუღებლობა უკვე დ. ჩუბინაშვილისათვის აშკარა იყო.

ამრიგად, არ არსებობს 1060 წელი, როგორც ჩვენი ძეგლის ერთ-ერთი ქრონიკონი.

დაგვრჩა ს³ ქრონიკონი.

პროფ. ჩუბინაშვილი, აკად. ბროსე და პროფ. ჯავახიშვილი ამ თარიღს შეუსაბამოდ სთვლიან, თუნდაც ძეგლის ნაწილისათვის, და მის შესწორებას სცდილობენ.

მხოლოდ თ. ყორდანიას და ს. კაკაბაძე შეუსწორებლად იწყნარებენ მას (კაკაბაძე, როგორც ძეგლის მთავარი ნაწილის თარიღს, ხოლო ყორდანიას, როგორც მთელი ძეგლის თარიღს). ძეგლის თარიღის დადგენის ცდისას ჩუბინაშვილი [?], ბროსე და კაკაბაძე იმ მოსაზრებიდან გამოდიოდნენ, რომ საბუთი ორი სხვადასხვა დროის ნაწილისაგან შედგება: პირველი, რომელსაც აბოლოებს ქრონიკონი ს³ და მეორე, რომელიც ს. კაკაბაძის აზრით უნდა იყოს „დაწერილი დაახლ. 1031—1040 წლებში“.

ყორდანიას, ბაქრაძე და ჯავახიშვილი ძეგლს ასე არ ანაწილებენ და მათ მიერ მიღებული ესა თუ ის თარიღი

1) შესაძლებელია მართლაც ასე იყო ზ ამით აიხსნება ის მოკლეა, რომ ჩუბინაშვილისეულ გამოცემაში, თ. ყორდანიას ენით რომ ვთქვათ, „ორფორადიული თვისება იმ დროინდელის მწერლობისა სრულიად არ არის დაცული“ (ქრონიკ. I, 181).

შეეხება ძეგლს მთლიანად. ბაგრატის ასეთი თარიღია 1040 წელს ჟორდანიასი 1020 წელი, ხოლო ჯავახიშვილისა 1028 წლის შემდგომი დრო..

ასეთია ჩვენი ძეგლის დათარიღების აწინდელი მდგომარეობა.

უეჭველია, მართალი არიან ისინი, ვინც 240 ქრონიკონს შეუწყნარებლად სთვლიან, ეხება ის ძეგლს მთლიანად, თუ მის ერთ ნაწილს მხოლოდ.

მართლაც, მელქისედეკ კათალიკოზი თავისი „დაწერილის“ პირველ ნაწილში მოგვითხრობს საკუთარი საქმიანობის შესახებ მცხეთის საკზო საყდრის სასარგებლოდ. ამიტომ, როცა ის ლაპარაკობს, რომ მან შესძინა ეკლესიას... „ბერძენთა მეფისა რომანოზის ნაბოძვარი შესამოსელი ოქროქსოილი :ა:“ და სხვ., ან: „ბაგრატ კურაპალატისა ნაბოძვარი დიდი სკარამანგი :ა:“, ეს იმას ჰნიშნავს, რომ კეისარ რომანოზს და ბაგრატ კურაპალატს მელქისედეკისათვის პირადად უბოძებიათ მოხსენებულნი ნივთები (აქ ტერმინი: „ნაბოძვარიც“ ამასვე გვაფიქრებინებს). ამიტომ შეუძლებელია რომანოზ კეისარში სხვა მეფე დავინახოთ. გარდა რომანოზ არგვროსისა, რომელიც გამეფდა 1028 წელს 28 ნოემბრის შემდეგ დღეებში¹. ასე რომ, თუ ეს ქრონიკონი აქ დედნისეულია და აშიაზე მინაწერიდან ჩვენი პირის გადამწერის მიერ. ტექსტში შეტანილი არ არის, მაშინ დ. ჩუბინაშვილთან და მ. ბროსესთან ერთად უნდა დაუშვათ, რომ მას ერთეულის აღმნიშვნელი ასო აკლია. ასეთი ასო მხოლოდ თ-ანი შეიძლება ბოდა ყოფილიყო.

რომანოზ კეისრის რომანოზ არგვროსად აღიარების შემდეგ ჩვენთვის სავალდებულოა მელქისედეკის მიმართვაში მოხსენებულნი და „დაწერილის“ დამამტკიცებელნი ბაგრატ და კვრიკე მეფენი ვიცნათ ბაგრატ IV (1027—1072 წ.) და უკანასკნელის თანამედროვე კვრიკე მეფედ.

ბაგრატ IV-ის თანამედროვე კვრიკეთა შესახებ ვიცით; კვრიკე დიდი „მეფე რანთა და კახთა“, რომელიც უნდა გამეფებულიყოს 1009 წელს (ქ. ცხ. 243, *468—9). 1011 წელს ბაგრატ III დაატყვევა კვრიკე და სამფლობელო ჩამოართვა. უკანასკნელი კვლავ დაეპატრონა ჰერეთ-კახეთს მხოლოდ 1014 წლის შემდეგ გიორგი ბაგრატიძის გამეფების პირველ წლებში¹ (იქვე *584). კვრიკე, საფიქრებელია, მხოლოდ ამის შემდეგ ითვისებს მეფის წოდებას; მფლო-

¹) დაახლ. ამავე აზრს გამოსთქვამენ აკად. მ. ბროსე და პროფ. ი. ჯავახიშვილი.

ბელობის პირველ პერიოდში (1009—1011 წ.) ის „ქორეპისკოპოზად“ იწოდებოდა¹. კვრიკე ცოცხალია ბაგრატ IV გამეფების შემდეგ დროშიაც: აწყობს შეერთებულ ლაშქრობას განძის ამირა ფადლონის წინააღმდეგ—ეს უნდა ყოფილიყოს 1032 წლამდის², „ყოვლადვე ვიდრე ყრმა იყო ბაგრატ“, ე. ი. უფრო დაახლოებით 1027—1030 წლებში. კვრიკე მეფე მოკლულ იქმნა 1037 წლის უწინ³.

მეორე კვრიკე მეფე, ბაგრატ IV-ის თანამედროვე, იყო სომეხთა მეფე კვრიკე სამშვილდარ-ზორაკერტელი, დავითის-ძე, რომელიც გამეფდა 1046 წელს. ის იყო ძმა კახთა მეფის გაგიკ დავითის-ძისა, კვრიკე დიდის დისწულისა. მას თვით ეს კვრიკე სომეხთა მეფეც, შესაძლებელია, იყო კვრიკე დიდის დისწული.

მელქისედეკის „დაწერილი“-ს დამამტკიცებელი კვრიკე მეფე სწერს: „მეცა კვრიკე მეფესა დისწულსა კვრიკე მეფისასა კელითა ჩემითა ჩამირთავს და დამიმტკიცებია“-ო.

ვინ უნდა იყოს ეს კვრიკე მეფე—დისწული კვრიკე-სი? პირველი შეხედვით ის თითქო „სომეხთა მეფე“ კვრიკე უნდა იყოს. მაგრამ აქ ის დაბრკოლებია, რომ კვრიკე „სომეხთა მეფის“ თანამედროვეობა მელქისედეკ კათალიკოზთან მეტად სათუთა (თუ არ შეუძლებელი) და მეორეც, რა მოსატანი იყო კვრიკე „სომეხთა მეფისათვის“ კვრიკეს დისწულობა? რამდენადაც ცნობილია, მას ჰერეთ-კახეთთან რაიმე დამოკიდებულება არა ჰქონია.

¹) ქ. ცხ. 243. ყოველ შემთხვევაში მათიანე ქართლისაჲს ავტორი ამ ხანებში მას მეფედ არ იხსენიებს.

²) ამ წელს „სიმცირესავე შინა ბაგრატ მეფისასა ლიპარიტ ლიპარიტის-ძემ და ივანე აბაზასძემ—ქართლის ერისთავმა შეიპყრეს ჯაფარ ამირა და დიდხანს ტყვედ ჰყავდათ, სანამ ბაგრატმა არ გაათავისუფლა ის. „მიერთგან დარჩამტერობა ლიპარიტეთ და ამირას შუა“—ქ. ცხ. 258. უეჭველია, კვრიკეს კოალიცია, რომელშიაც ჯაფარ ამირაც და ლიპარიტიც მონაწილეობდნენ, ამ ამბებზედ უწინარეს უნდა ყოფილიყო. ამასვე გვაძალეებს: „ყოვლადვე ვიდრე ყრმა იყო ბაგრატ“—ქ. ცხ. 257.

³) ტფილისის გარემოცვა ბაგრატის მიერ 1037—38 წელს დაიწყო (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტორია II, გვ. 434). ამ დროს კვრიკე მეფე ცოცხალი აღარ იყო და კახეთში მისი დისწული გაგიკ მეფობდა (ქ. ცხ., 258). სამწუხაროდ, გამოთქმას „მას ჟამსა მოკლულ იყო დიდი კახთა მეფე კვრიკე“ ისე როგორც იქვე: „მას ჟამსა იყო მეფე კახეთს გაგიკ-ძე დავით სომეხთა მეფისა“ უფრო ზედმიწევნით დათარიღების უფლებას არ გვაძლევს. „მას ჟამსა მოკლულ იყო“ სრულიად არ ჰნიშნავს თითქო კვრიკე იმ წელს მოიკლა, როგორც ეს თ. ყორდანიას ეგონა, ისე როგორც „მას ჟამსა მეფე იყო“ არ ჰნიშნავს, თითქო გაგიკ იმ წელს გამეფდა. შესაძლებელია, ბროსეს თარიღი კვრიკეს სიკვდილისა—1029 წელი უფრო სწორეც იყოს, ვიდრე ვახუშტის თარიღი 1038 წელი. ყოველ შემთხვევაში თ. ყორდანიას თარიღი—1048 წელი სრულიად მიუღებელია.

დავერჩა კვრიკე დიდი „რანთა და კახთა მეფე“. მ. ბროსე (op. cit.), დ. ბაქრაძე (ვახუშტის ისტ. გამოც. გვ. 325), თ. ჟორდანიანი (ქრ. I, 196) და ს. კაკაბაძე (საისტ. კრ. IV) სწორედ ამ კვრიკეს ჰგონებენ „დაწერილის“ დამამტკიცებლად. ამათგან მხოლოდ ბროსემ მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ კვრიკე მეფე აქ კვრიკეს დისწულად უწოდებს თავის თავს. როგორც ჩანს, ამ გარემოებისათვის ყურადღება მიუქცევია აგრეთვე თეიმურაზ ბატონიშვილსაც. მას გაუგებარი „დისწული“ გასაგებ „დისწულად“ შეუცვლია (ქ. ცხ. ბროსეს გამ. 222). კვრიკე დიდი მართლაც დისწული იყო კვრიკე II-ისა. მაგრამ სიძნელე ამით, რა თქმა უნდა, არ დაძლეულა. ჯერ ერთი, რატომ დისწულობით უნდა ემცნო თავისი თავი კვრიკე „რანთა და კახთა მეფეს“ და არა დავითის წულობით? მეორეც: კვრიკე დიდის პაპა „მეფე“-დ არ იწოდებოდა, ის „ქორებისკოპოზი“ იყო. ამიტომ კვრიკე დიდი დისწული იყო არა კვრიკე მეფისა, არამედ „კვრიკე ქორებისკოპოზისა“. ყველა ამის გამო თეიმურაზისეული შესწორება ტექსტისა უარსაყოფია. მაშ ვინდა იყო კვრიკე მეფე „დისწული კვრიკე მეფისა“?

ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა თ. ჟორდანიანის მიერ „აფხაზთა ქრონიკიდან“ ამოღებული ცნობა:—ქკს: სჲჲ. დასაბამითგან; ხქნბ [აქა მ--]--ვდა|დი----|დაჯდ---]კე კახთა. მკვლევარი ურთავს: ამ „ხუთ სტრიქონიან წარწერას ჩვენ ასე ვკითხულობთ: „აქა მოკ|ვდა|კე|დი|დი|და|დაჯდ|ა|კე კახთა“ ესე იგი: „აქა მოკვდა კვირიკე დიდი და დაჯდა კვირიკე კახთა“ (ქრონ. I, 196). თავი რომ დავანებოთ მოყვანილი ქრონიკის თარიღს, რომელიც, არ ვეჭვობთ, მცთარია, ეს ცნობა იმითაა საყურადღებო, რომ კვრიკე დიდის მემკვიდრეს კვრიკედვე იხსენიებს. ქ. ცხ.-დან ჩვენ კი ვიცით, რომ კვრიკე დიდის მემკვიდრე იყო გაგიკ „ძე სომეხთა მეფისა დავითისი“ (ქ. ცხ. 258 *485, 261 *488). შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კახეთში გამეფებისას გაგიკ დავითის ძეს ბიძისა |==დედის ძმის| და მამობილის სამფლობელოსთან ერთად მისი სახელიც დაუმკვიდრებია, კვირიკედ უწოდებულა. ასეთ პირობებში სრულიად ბუნებრივია და გასაგები გაგიკ (=კვრიკე) კახთა მეფის მიერ კვრიკეს დისწულობით თავისი თავის მოხსენიება. კვრიკე დიდის დისწულობა გაგიკისათვის ლეგიტიმური საფუძველი იყო, ვითარცა კახთა მეფისათვის.

ამგვარად, მივიღეთ, რომ ძეგლის დამამტკიცებელი „კვრიკე მეფე დისწული კვირიკე მეფისა“ არის იგივე გაგიკ ძე სომეხთა მეფისა დავითისი და დისწული კვრიკე „რანთა და კახთა მეფისა“.

ასეთი მოსაზრების მიღებით ჩვენ მოვშალეთ ძეგლის თარიღის ის terminus post quem non' ი, რომელიც კვირიკე დიდის სიკვდილთან იყო დაკავშირებული. ასეთი საზღვარი წამოაყენა ს. კაკაბაძემ. ამ მკვლევარის აზრი მელქისედეკის დაწერილის რაობისა და თარიღების შესახებ შემდეგია: „ხსენებულ სიგელს აქვს თარიღი — ქორონიკონი 240... მაგრამ ეს თარიღი ეხება სიგელის მხოლოდ მთავარ ნაწილს. სიგელის მთავარ ნაწილში მელქისედეკ კათალიკოზი სხვათა შორის სწერს: „ესე ყოველი (მცხეთისა) სოფელი... შესავალნი იყუნენ და მე მოვაკსენე გამზრდელსა ჩემსა ბაგრატ კურაპალატსა და შეუვალად გამიკადნეს“... ხოლო ამის შემდეგ კიდევ მთლიანად სიგელს ამტკიცებენ სხვა ბაგრატ კურაპალატი (აფხაზთა მეფე) და კვირიკე კახთა მეფე“. შემდეგ კაკაბაძე სრულიად მართებულად გამოიყენებს ამ ბაგრატ მეფის გაკურაპალატების თარიღს (—1031 წ.), ვითარცა terminus ante quem non ჩვენი ძეგლისა, ხოლო რადგან ძეგლის მეორე დამამტკიცებელი „კვირიკე კახთა და რანთა მეფე მოკლულ იქმნა ბაგრატ IV-ის მეფობის პირველ ნახევარში დაახლ. არა უგვიანეს 1040 წლისა“ (ქ. ც'ბა I, 223), ამიტომაცო „მელქისედეკ კათალიკოზის სიგელის მეორე ნაწილი უნდა იყოს მაშასადამე დაწერილი დაახლ. 1031—1040 წლებში“ (საისტ. კრ. IV, 114 შენ.).

შემდეგ კაკაბაძე სამართლიანად აღნიშნავს, რომ „სიგელის მთავარ ნაწილში“ მოხსენებული ბაგრატ (მელქისედეკის „აღმზღელი“) კურაპალატი და ალი ამირა არიან ბაგრატ III (გარდ. 1014 წ.) და მისი თანამედროვე ამირა ტფილისისა და დასკვნის: „ყველაფერ ამის მიხედვით ჩვენ ვღებულობთ ახალს თარიღებს მცხეთის საყდრის სოფლების შეუვალად გახდომის შესახებ ბაგრატ III-ის დროს. თვით მელქისედეკის კათალიკოზობა კი, მოდის დაახლ. 1010—1035 წლ. ახლო ხანებისათვის“ (იქვე).

ჩვენ მიერ ზემოთ მიღებული დასკვნებიდან თავის თავად გამომდინარეობს ს. კაკაბაძის თარიღების შესწორების საჭიროება. რომ 240 ქორონიკონი მიუღებელია — სულ ერთია, ეხება ის ძეგლის მთავარ ნაწილს; თუ ძეგლს მთლიანად, — ეს უკვე დაინახეს და დამამტკიცეს დ. ჩუბინაშვილმა, მ. ბროსემ და ივ. ჯავახიშვილმა.

მართლაც და, როგორ შეიძლება ქორონიკონი 240 (=1020 წ.) როგორც „თარიღი“ „ეხებოდეს“ ძეგლის იმ „მთავარ ნაწილს“, სადაც რომანოზ კეისრის მიერ ნაბოძვარი შესამოსელია მოხსენებული? თუ ს. კაკაბაძე ჰფიქრობს, რომ ეს რომანოზი მე-X

საუკ. კეისარია და არა მე-XI-სი, ეს, რა თქმა უნდა, შეცთობა იქნებოდა. მაგრამ თუ საბუთის „მთავარ ნაწილს“ მთლიანათ ვერა (ისევე, როგორც მთელ საბუთს), ხომ არ შეიძლება ეს ქრონიკონი ს-მ ამ „ნაწილის“ რომელიმე მომენტს შეეხებოდეს?

ძეგლის აწინდელი აგებულობის დაცვის პირობებში ეს შეუძლებელია. ქრონიკონი ს-მ ისეთ ადგილას არის, რომ ის შეიძლება შეეხებოდეს მთელ „მთავარ ნაწილს“ მხოლოდ. წინააღმდეგის დაშვებისას ჩვენ უნდა დაუშვათ აგრეთვე, რომ ეს ქრონიკონი თავის ადგილზე არაა და რომ ის ან ტექსტის სხვა ადგილიდან არის გადმოსმული (რაც ყველაზე ნაკლებ დასაჯერებელია), ან აშიიდან არის შემოტანილი გადაშწერის მიერ. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ძნელია მთელ ამ „მთავარ ნაწილში“ გამოძებნა ისეთი მომენტისა, რომლის დაკავშირებაც 1020 წელთან შესაძლებელი იყოს.

ამრიგად, არსებულ პირობებში 240 ქრონიკონი შეიძლება შეეხებოდეს მხოლოდ ძეგლის „მთავარ ნაწილს“ მთლიანად და ამიტომ ეს თარიღი ყოველად შეუწყნარებელია.

ერთად ერთი გამოსავალი ამ თარიღის გადასარჩენად არის მისი შესწორება ს-მთ ქრონიკონად (=1029 წ.), ე. ი. აღიარება, რომ XII ს-ის პირის გადმომწერმა შეცთობა დაუშვა თარიღის რიცხვითს გადმოცემაში.

თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ძეგლის ტექსტის აწინდელი აგებულობის მიხედვით ეს ქრონიკონი სრულიად არ არის უადგილოდ მოთავსებული, მაშინ ზემოთ ნაჩვენები „ერთად ერთი გამოსავალი ამ თარიღის გადასარჩენად“ შეიძლება ერთად ერთ მისაღებ მოსაზრებადაც აღვიაროთ.

ამავე დროს, ვფიქრობთ, შეუძლებელია ეს ქრონიკონი მთელ ძეგლს ეხებოდეს. ასეთი დაშვებისას თარიღის შესასწორებლად ერთეულების აღმნიშვნელი ასოს დართვა ამ ქრონიკონს აღარ უშველიდა: ძეგლის დამამტკიცებელი ბაგრატ კურაპალატი აქამდის ცნობილ წყაროთა დადებითი ცნობებით მხოლოდ 1031 წლიდან უნდა ყოფილიყო კურაპალატის პატივის მატარებელი¹. ხოლო თუ ათეულების აღმნიშვნელი მ-ანი ა-ედ შევცვალეთ² მივიღებთ

¹) ქ-ცას საამისო ცნობას ეთანხმება და ავსებს. დ. ბაქრაძის მიერ ზეგანში (სვანეთში) ნაპოვნი ერთი წიგნის ანდერძი: „... დაიწერა სვეტსა ზედა ჭყონდიდისასა, ადიდენ ღმერთმან, მეფობასა ბაგრატ კურაპალატისასა ინდიკტიუნსა ს: ნ: ა: კელითა იუვანე მესვეტისათა. იხ. Д. Бакрадзе, Статьи по истории и древностям Грузии. Прилож. LV т. З.И.А.Н. № 1, გვ. 112.

²) მ-ანის ნ-არად შეცვლა საქმეს არ უშველიდა. ამ შემთხვევაში საქტირო

ისეთ რიცხვს (=1040 წ.), როცა მელქისედეკი კარგა ხნის გარდაცვალებული თუ არა, დიდხნით უწინარეს კათალიკოზობიდან გადამდგარი უნდა ყოფილიყო.

და, რაც მთავარია, ამ ქრონიკონის მთელი ძეგლის თარიღად აღიარების პირობებში მისი მოთავსების ადგილი ქართული დიპლომატიკისათვის ყოვლად უჩვეულო და ამდენადვე უმართებულო იქნებოდა.

ს. კაკაბაძემ აღნიშნა, რომ ჩვენი ძეგლი ორი ნაწილისაგან შედგება¹; ამათგან „მთავარი ნაწილი“ დაწერილია 1020 წელს, ხოლო მეორე „დაახლ. 1031—1040 წლებში“. ამავე დროს მკვლევარმა იცის, რომ „მთლიანად სიგელს ამტკიცებენ სხვა ბაგრატი კურაპალატი ლეკვირიკე კახთა მეფე“². ამის შემდეგ მოსალოდნელი იყო, რომ მკვლევარი დასვამდა და გადაჭრიდა ბუნებრივად წამოჭრილ კითხვას, თუ რას წარმოადგენს „მელქისედეკ კათალიკოზის მცხეთისადმი მიცემული სიგელი“? ორი ძეგლის მექანიკური შეერთებაა ის თუ ორგანულად მთლიანი ძეგლია?

ჩვენი აზრით, ეს ძეგლი, თუმცა ორი ნაწილისაგან შემდგარი, ერთი ორგანული მთლიანია. ის, როგორც ასეთი, დაწერილია ერთდროულად და წარმოადგენს მელქისედეკის ანდერძს³, სადაც მოანდერძე მოგვითხრობს აგრეთვე მცხეთის საკ. საყდრის სასარგებლოდ მის მიერ გაწეულ მთელ საქმიანობას.

რომ ეს ძეგლი ერთდროულად არის დაწერილი და ერთს დედააზრზედ აგებული, ამას ისიც მოწმობს აგრეთვე, რომ ძეგლის „მეორე“ ნაწილში მელქისედეკი ამბობს: ვინც „ნაქმარი და განწესებული... რომელ ზემოთგან ქუემომდენ დაგვწერია... აქციოს... ანუ ალაპი ჩემი და ძმთა ჩემთაჲ შეცვალოს, ჰრისხავსმცა“

იქნებოდა ერთეულთა აღმნიშვნელი ასოს დართვაც, რადგან ბაგრატის „კურაპალატობა“ 1030 წელს ისევე საეჭვოა, როგორც 1029 წელს.

1) ს. კაკაბაძე აქ მ. ბროსეს აზრს იმეორებს: იხ. H de la G. p. 316.

2) აქ კაკაბაძე განსხვავდება ბროსესაგან. უკანასკნელი ფიქრობდა, რომ ამ ძეგლში მეფეთა დამტკიცებანი კათალიკოზის მიერ თავისი სულისათვის განწესებულს შეეხება მხოლოდ და არა „პირველ ნაწილში“ ჩამოთვლილ მის საქმიანობას. იხ. იქვე.

3) ამ. მხრით ფრიად საყურადღებოა მელქისედეკის გამოთქმა: „ესე სიცოცხლესა ჩემსა განვაგე“ სტრ. 99. ჩვენ მიერ ხაზგასმული სიტყვა სრულიად უაზროა და უადგილოა მისი აწინდელი შინაარსით გაგებული, ხოლო სრულიად ბუნებრივი და აუცილებელია ის ამ ძეგლის ანდერძად გაგების პირობებში. ანდერძის დადებისას მოანდერძის „სიცოცხლე“ ე. ი არავადმყოფობა (ცოცხალი=ტანმრთელი) აუცილებლად უნდა აღნიშნული ყოფილიყო, რათა მის ნაანდერძევეს კანონიერი ძალა ჰქონოდა.

და სხვ. (იხ. ტექსტი, სტრ. 124—25). ამავე დროს ჩვენ ვიცით, რომ მელქისედეს „ძმათა მისთა აღაპი“ ძეგლის „მეორე ნაწილში“ კი არ განუწესებია არამედ „პირველში“. (სტრ. 62—64).

ძეგლის ამ ორგანიულ მთლიანობაზე, მის ერთდროულად დაწერილობაზე სიგვეთითებს აგრეთვე შემდეგიც: „პირველი ნაწილის“ ბოლოს მელქისედეკი მიჰმართავს მის შემდგომ მყოფად კათალიკოზთ: ვინც „იხილნეთ ნაქმარნი ჩემნი წმიდასა ლოცვასა თქვენსა მომიკენეთ“-ო და სხვ. (სტრ. 85). იქვე „მეორე ნაწილის“ დაწყებისას მთელი „პირველი ნაწილის“ შესახებ ის ამბობს: „და ამათ ყოველთა ნაქმართა ჩემთა შემდგომად“ (სტრ. 87) ჩემი სულის საქმე განვაგეო და სხვა. აშკარაა: მთელი ძეგლი ერთდროულად იწერება და „პირველ ნაწილს“ მელქისედეკი ნაქმარს უწოდებს.

ხოლო მას შემდეგ რაც ძეგლის „მეორე ნაწილში“ მოგვითხრო, თუ რა და რა განაწესა თავისი სულის სალოცავად და სთქვა: „ესე სიცოცხლესა ჩემსა განვაგე-ო (სტრ. 99),--ამის შემდეგ ის არც ერთხელ მის მიერ შექმნილ საბუთს ერთი ტერმინით არ იხსენიებს: „ვინცავინ... ჰნახნეთ ნაქმარნი ესე ჩემნი განგებულნი ღ განწესებულნი“, ნაქმარი ღ განწესებულნი“, „დაწერილი, ღ განგებულნი“, დაწერილი ღ განგებულნი (სტრ. 117, 121, 134, 137). ყველა აქიდან, ვფიქრობთ, მართებულია დავასკვნათ, რომ ძეგლის „პირველი ნაწილი“ აქ იგულისხმება „ნაქმარ“-სა და „დაწერილი“-ს ქვეშ, ხოლო მეორე ნაწილი „განგებულნი“-სა და „განწესებულნი“-ს ქვეშ.

ასევე ესმოდათ ეს ძეგლის დამამტკიცებელთაც. ბაგრატით: მელქისედეს „დაუწერია და საქმე სულისა მისისაჲ გაუგია“ (სტრ. 139—140), კვირიკე მეფით: კათალიკოზს „სულისა მათისათვის გაუგია ღ დაუწერია“ (სტრ. 143); ამის მომდევნო დამტკიცებაში: მელქისედეს „დაუწერია ღ გაუგია...“ (სტრ. 149). იბადება კითხვა: თუ ძეგლი მთლიანია და ერთდროულად დაწერილი, მაშინ რაღა აზრი ჰქონდა შუაში თარიღს, რომელიც მთელ ძეგლს არ შეიძლება შეეხებოდეს?

ამ კითხვას მხარს უჭერს თითქო ძეგლის აგებულება: იქ, სადაც ეს ქრონიკონია, ძეგლი თითქო სრულდება (კუჩის მიმართვა მის შემკვიდრე მყოფად ხელისუფალთადმი) და შემდეგ ახალი რამ იწყება (სტრ. 83 - 86 ღ შდ.).

უეჭველია, ეს ძეგლი მისი აწინდელი სახით გარეგნულად მართლაც ორი საბუთის შეერთების კვალს ატარებს. მაგრამ ჩვენ უკვე

დავრწმუნდით, რომ მისი შინაგანი მთლიანობა სადაო არ არის.

ამიტომ ჩვენი პასუხი ზემო კითხვაზე შეიძლება იყოს: მელქისედეკის ამ ანდერძის წარმოშობამდის არსებობდა მისივე „დაწერილი“ მცხეთის საყდრისადმი, სადაც მოთხრობილი იყო მთელი მისი საეკლესიო-სამეურნეო საქმიანობა. ასეთი რამ შედგენილი იყო 1029 წელს. ამის შემდეგ მელქისედეკი იკეთებს ეკვდერს, გაიჩენს სამარადისო მწირველს, რომელსაც უზრუნველყოფს საშვილიშვილო „გასა-რომელით“ და სწერს ანდერძს, რომელშიაც ბუნებრივად შედის მოთხრობა მთელი მისი სამეურნეო-საეკლესიო საქმიანობის შესახებ, ე. ი. მისი პირველი „დაწერილიც“. მაგრამ შედის არა მექანიკურად და სრულიად უცვლელად, არამედ შეცვლილი, თუმცა არც ისე საფუძვლიანად, რომ მისი კვალი ვერ შევამჩნიოთ. ასეთია, ვფიქრობთ, საბუთის დასაწყისში მელქისედეკის განცხადება: „ესე დაწერილი მოვაკსენე და შევსწირე“ სვეტიცხოველსო. როგორც სახელი „დაწერილი“ ისე „მოკსენება და შეწირვა“ საუცხოვოდ შეეფერება და გამოხატავს ყველა იმას, რაც „პირველ ნაწილშია“ „ნაქმარი“ და არა იმას, რაც მის „მეორე ნაწილშია“ „განგებული“ ღ „განწესებული“. ასეთივე ნაკვალევია მელქისედეკის მიმართვა „პირველი ნაწილის“ ბოლოს მის შემდგომ მყოფად კ^აზთადმი ღ ქრონიკონი: ს^ამ: ორივე ეს აწინდელი ძეგლის მთლიანობის თვალსაზრისით ზედმეტია. ამ მიმართვით ღ ქრონიკონით სრულდებოდა, უნდა ვიფიქროთ, მელიქსედეკის მცხეთისადმი „დაწერილი“.

ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს: ძეგლის „მეორე ნაწილის“ დაწერილობის თარიღი არის მთელი ძეგლის თარიღიც; ეს „მეორე ნაწილი“ ცალკე არას დროს არ დაწერილა.

როდის არის ეს ძეგლი შესრულებული?

ს. კაკაბაძის „არა უადრესი“ (terminus ante) მართებული და მისაღები ჩანს: ბაგრატი IV-ის მიერ კურაპალატობის პატივის მიღების უწინარეს შეუძლებელია ძეგლი-დაქმნილების ბაგრატი აფხაზთა მეფესა და კურაპალატსა“. ამ პატივის მიღება კი მოხდა „წელსა მესამესა“ რომანოზ კეისრის გამეფების შემდეგ (ქ^აცა 256 *482 და 361 *592. შდრ. ს. კაკაბაძე; საისტ. კრებული IV, loc. cit.) ე. ი. 1031 წელს. ამასვე ადასტურებს ზემოთ ჩვენ მიერ მოყვანილი 1031 წელს გადაწერილი ხელნაწერის ანდერძი, სადაც ბაგრატი უკვე კურაპალატად იხსენიება.

ს. კაკაბაძის „არა უგვიანესის“ (terminus post) შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა ლაპარაკი ძეგლის დამამტკიცებელი კვირიკე მეფის ვინაობის ძიებასთან დაკავშირებით. ამ „კვირიკე მე-

ფის“ გაგიკთან გაიგივეების შემდეგ კვირიკე „რანთა და კახთა მეფის“ გარდაცვალების ს. კაკაბაძისეული თარიღი—1040 წ. (დამოუკიდებლად იმისაგან, რომ ეს თარიღი მიუღებელი ჩანს აგრეთვე, როგორც კვირიკე „დიდის“ გარდაცვალების წელიწადი), ვითარცა „არა უგვიანეს“-ი ჩვენი ძეგლისა, მიუღებელია.

რომ 1030 წელს მელქისედეკი ჯერ კიდევ კათალიკოზობდა, ეს უდავოდ ჩანს გრიგოლ ღვთისმეტყველის ქმნილებათა დავით ტბელიძისეული თარგმანის გადამწერის ანდერძიდან¹. 1033 წელს კი ქართლის კათალიკოზად იოანე იხსენიება (*Матер. по Арх. Кавк.* вып. X. Приложение გვ. 10—11, მესტიის სახარების ანდერძი). საფიქრებელი იყო, რომ ეს ცნობა, რომელიც ერთხელ უკვე შეიწყნარა ს. კაკაბაძემ², აიძულებდა მკვლევარს ანგარიში გაეწია მისთვის „მელქისედეკ კზის სიგელი“-ს დათარიღების დროსაც. მაგრამ რალაც მიზეზის გამო ის ამას არ სჩადის³.

ჩვენი ძეგლის დაწერის დროს მელქისედეკი, უეჭველია, მოქმედი კათალიკოზია და არა კათალიკოზობიდან გადამდგარი (იხ. ზემო შენიშვნა). ამიტომ, რადგან 1033 წელს ქართლის კათალიკოზი არის იოანე, ამ ძეგლის „არა უგვიანესი“-ც აღნიშნული წელი უნდა იყოს.

საბოლოო დასკვნით: მელქისედეკ კზის ეს ანდერძი შესრულებულია 1031—1033 წლებში, ხოლო ამ ძეგლში შეტანილი „დაწერილი“ მისი პირვანდელი სახით მელქისედეკს ჯერ კიდევ 1029 წელს დაუწერია.

¹) თ. ჟორდანიას, *Опис. рукоп. церк. музея*. I, 1—2 და მისივე ქრონიკები, I, 169. „ქრონიკებში“ აღნიშნული, ჩვენი აზრით, სამართლიანი, დაკვირვება ამ ანდერძში მოხსენებულ წელთა სათვალავების სხვადასხვაობის შესახებ თ. ჟორდანიამ თავის „Описание“-ში არ გაიმეორა და ფაქტიურად უარყო. ს. კაკაბაძე უპირატესობას აძლევს „Описание“-ში მიღებულ ჟორდანიასეულ თარიღს.

²) იხ. საისტ. კრებული I, 1928, სადაც მკვლევარი სარგებლობს ამ ცნობით „X-XI ს-ნის ქართლის კათალიკოზთა სის“ დადგენიან დროს. გვ. 101.

³) ხომ არ ფიქრობს ს. კაკაბაძე, რომ „სიგელის მეორე ნაწილი“ შეიძლება შესრულებული იყოს მელქისედეკის კათალიკოზობიდან გადამდგარობის შემდეგ? მაგრამ ასეთი მოსაზრების კატეგორულად საწინააღმდეგო მოწმობას იძლევა თვით ტექსტი: მელქისედეკი, როგორც მოქმედი კათალიკოზი მიჰმართავს მის შემდეგ მყოფად მესაქეებს მცხეთის საყდრისა: „აწ წმიდანო მღვდელთ-მოდგართა მთავარო რომელნი შემდგომად ჩუენსა (ხაზი ჩვენი) და შემდგომითი შემდგომად ღირს იქმნეთ წინამძღურად წმიდასა ამას კათლიკე ეკლესიასა“ და სხვა.

ძეგლის დათარიღებით¹ ჩვენი ამოცანა არ შესრულებულა. გარდა იმისა, რომ ტექსტი ისეთ მომენტებს შეიცავს, რომელთა გაშუქება ზედმეტი არაა, ის აქა-იქ ნაკლულევანიცა და დამახინჯებულიც გვეჩვენება. ამათი აღნიშვნა-დადგენა მაინც (თუ აღდგენა ვერა) გამოცემის პირდაპირი დანიშნულებაა.

ს. კაკაბაძემ სამართლიანად აღნიშნა, რომ მცხეთის მამულებისადმი შეუვალობის მიმნიჭებელი ბაგრატ კურაპალატი, რომელსაც მელქისედეკი თავის „აღმზრდელს“ უწოდებს, არის ბაგრატ III (საისტ. კრებ. IV, I. c.). იმის შესახებ, თუ როდის უნდა მიენიჭებია ამ მეფეს ხსენებული შეუვალობა, შეიძლებოდა ერთი მოსაზრების წამოყენება. მელქისედეკი ამბობს: „რომელნი სოფელნი ძუელად ჰქონდეს ამას წმიდასა დედაქალაქსა, შესავალნი იყუნეს ღმე მოვაკსენე გამზრდელსა ჩემსა ბაგრატ კურაპალატსა და შეუვალად გამიკადნეს“ (სტრ. 76—78). შემდეგ კათალიკოზი მოგვითხრობს, თუ როგორ „ამოუგდო“ ალი ამირამ „რომელი ქალაქისა გასავალი იყო წმიდასა ამის დედაქალაქისაგან“ (სტრ. 79—80) ბუნებრივია კითხვა: განა ჰერეთ-კახეთში მცხეთის საკზო ეკლესიას მამულები არა ჰქონდა? უეჭველია ჰქონდა. უეჭველია, რომ ეს სოფლებიც „შესავალნი“ იყვნენ. მაშ რატომ არ „მოაკენა“ მელქისედეკ კზმა „რანთა და კახთა მეფეს“ და თუ „მოაკენა“ რად არ იხსენიებს? აკი ბაგრატის გვერდით ალი ამირა არ დაივიწყა? პასუხი შეიძლება იყოს: ყველაფერი ეს ხდება იმ დროს, როცა ბაგრატ III-ეს ხელი მიუწვდება როგორც ქართლზე, ისე ჰერეთ-კახეთზე ე. ი. მის შემდეგ, რაც მან „დაიპყრა სრულიად ჰერეთი და კახეთი, წარმოიყვანა კვირიკე, დაიმჭირა თვისსა კარსა ზედა“ (ქ. ცხ. 243* 470). უკანასკნელ ამბავს ადგილი ჰქონდა, როგორც აღვნიშნეთ, 1011 წელს. აი ამ წლიდან ვიდრე 1014 წლამდის, უნდა ვიფიქროთ, შეუვალობა მიანიჭა ბაგრატ მეფემ მცხეთის მამულებს, როგორც მესხეთსა და ქართლში, ისე ჰერეთ-კახეთშიც. ამავე ხანებში „ამოუგდო“ ალი ამირამ რაც „ქალაქისა გასავალი იყო წმიდასა ამის დედაქალაქისაგან“.

ამ მოსაზრების გაზიარებით დასტურდება აგრეთვე მელქისედეკის კათალიკოზად კურთხევის საერთოდ მიღებული თარიღი—1010 წელი.

1) ამ თარიღების შეწყნარების შემდეგ სავალდებულოა ორი სხვა ქრონოლოგიური დასკვნაც: კვირიკე რანთა და კახთა მეფე უნდა მოკლულიყოს უწინარეს 1033 წლისა; ღმე მელქისედეკის კზობის დასასრულის terminus post-იც იგივე 1033 წელია.

ძეგლის დამამტკიცებელთა ვინაობის შესახებ ნაწილობრივ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. ბაგრატ კურაპალატისა (==მეფე ბაგრატ IV, 1027—1072) და კვირიკე მეფის (==გაგიკ ძე სომეხთა მეფისა დავითისი) გარდა ძეგლს ამტკიცებს ორი კათალიკოზი.

ერთი ამათგანის ვინაობა სადაო არ არის. ის არის ქართლის კათალიკოზი ოქროპირი¹, რომელიც კარგად არის ცნობილი სხვა წყაროებიდანაც². ის ჩანს 1045 და 1048 წლებში.

ძეგლის დამამტკიცებელი მეორე კათალიკოზი თავის თავს სახელით არ იხსენიებს, მელქისედეკს კი ის თავის „გამზრდელსა“, „შემოქმედს“ და „მამას“ უწოდებს. საინტერესოა, რომ ოქროპირიც თავის „მამად“ იხსენიებს მელქისედეკს. მ. ბროსე და ს. კაკაბაძე ამ უსახელო მღვდელმთავარს იოანე კათალიკოზად ჰგულისხმობენ. ბროსე არ ასახელებს წყაროს, რაზედაც ეს თავისი მოსაზრება დაამყარა (H. de le g. I, 312, n. 1). ს. კაკაბაძე ჩვენი ტექსტის უორდანიასეულ შემტოარ წაკითხვას ემყარება, მისი ასეთივე შემტოარი შენიშვნით სარგებლობს და ამ, ასე ვთქვათ, მისთვის ფუძემდებელ ცნობებზე მითითების შემდგომ ერთს დადებითი ხასიათის ცნობასაც იშველიებს—მესტიის სახარების ანდერძს—, სადაც იოანე ქ. კათალიკოზი მართლაც იხსენიება 1033 წელს (სასტ. კრ. IV, 101).

როგორც წინამდებარე ტექსტიდან დაინახავს მკითხველი, იქ იოანე კათალიკოზის ხსენება არ არის და ამ „რეცა სახელით კათალიკოზი“-ს მესტიის სახარების ანდერძში მოხსენებულ იოანე ქართლის კათალიკოზთან გაიგივებებს იმდენი „ჰო“ შეიძლება ახლდეს, რამდენიც „არა“.

პირველ ყოვლისა უეჭველია, რომ ეს უსახელო კ-ზის დამამტკიცება სრული არ არის. მას კრულობითი ნაწილი აკლია და არაბუ-

¹) როგორც დ. ჩუბინაშვილს, ისე თ. უორდანიასაც შევთომა მოსდით ოქროპირის წოდებულობის წაკითხვაში. ხელნაწერში მოცემული: ქეს: შრ:ქ: კ-ზისა ოქროპირსა“, სტრ. 157, მათ გაუხსნიათ: „ქრისტეს მიერ კათალიკოზსა ოქროპირსა“ და „ქართლისა“-ს აღმნიშვნელი :ქ:-ანი კი უგულვებელუყვიათ: თ. უორდანიას გამოცემას დაემყარა აკ. ნიკ. მარი და „ოქროპირ კათალიკოზი“ აფხაზეთის „ადვილობრივ კათალიკოზად“ აღიარა (იხ. *Церк. ведомости* № 3. გვ. 137. 19072.).

²) Д. Бакрадзе Сванетия, 93—94 ლაშთხვერის სახარების ანდერძი *Сборник мат. для опис. мссст. и племен Кавказа* XLIII. ლაშთხვერის სახარების ანდერძის მიხედვით 1048 (თუ 1046?) წელს ოქროპირი თუ უკვე გარდაცვლილი არა, მოდღევენებული მაინც არის: ამ დროს სტეფანე ხუცესი პალავრელი (ქართლიდან) „დაწესეს“ „მწირველად ქართლისა კათალიკოზისა ოქროპირისა“.

ნებრივად წყდება. შემდეგ, საყურადღებოა, რომ დამამტიკებელი თავის თავს არ ასახელებს.

ასევე დამამტიკებელია, რომ ოქროპირი, რომელიც ამ „კ-ზი“-ს შემდეგ ამტიკებს მელქისედეკის „დაწერილსა და განგებულს“, არც ამ დამტიკებასა და არც მის ავტორს არ იხსენიებს, მაშინ როცა მას არ ავიწყდება ყველა სხვა დამტიკებათა მოხსენიება. იბადება ეჭვი: ხომ არ შეიძლება ეს ნაკლული დამტიკება ოქროპირ კ-ზის დამტიკების ნაწილად (=დასაწყისად) მივიღოთ? მაგრამ ასეთ შესაძლებლობას ამ დამტიკებების აგებულობათა მთლიანობა გამორიცხავს: მათი შეერთებით ჩვენ ყოვლად შეუწყნარებელ განმეორებებს მივიღებდით.

ამიტომ იძულებული ვართ აღვიაროთ: ეს დამტიკება დამოუკიდებელია და ის მაშინაც იყო, როცა ოქროპირი ამ საბუთს ამტიკებდა (ჩვენ, რა თქმა უნდა, ვგულისხმობთ, რომ ოქროპირმა ეს ძეგლი დამტიკა მელქისედეკის გარდაცვალების შემდეგ უკანასკნელის მწირველის, იოანეს თხოვნით).

თ. ყორდანიამ სცადა ამ უსახელო კათალიკოზის სახელის ამოკითხვა უცნაურ გამოთქმაში „: ქპ (=ოქროპირ) (ქრონიკ. II; 35 შენ. **). შემდეგ ერთი სადაო ცნობის მოპოვების გამო ეს თავისი წაკითხვა უარყო და XVII-XVIII ს-ის პირის თანახმად ქპ—გამოთქმა „ქართლისა პატრიაქი“-დ შეიწყნარა (იქვე, 95, შენ. 4). დ. ჩუბინაშვილმა როგორც უკვე მოვიხსენიეთ, „ქპ“ გამოთქმა „ქორონიკონი პ“-ად წაკითხა. ორივე წაკითხვა „ოქროპირი“-ცა და „ქორონიკონი“-ც შემცთარია და მიუღებელი ჩანს, როგორც ფორმალურად, ისე ნივთიერადაც. მაგრამ არც XVII-XVIII ს. პირისეული წაკითხვა „ქპ“ გამოთქმისა „ქართლისა პატრიაქი“ ჩანს უეჭველი.

ძნელია ისეთ პირობებში მსჯელობა და მით უფრო რაიმე დასკვნათა მიღება, როცა თვით ტექსტის სისწორეში არა ვართ დარწმუნებული, ხოლო მისი შესწორების საშუალება კი არა ჩანს. ამიტომ ჩვენ მიერ ამ საკითხის გარშემო გამოთქმული მოსაზრებანი და შესაწყნარებლად წამოყენებული დასკვნანი მხოლოდ პირობითი შეიძლება იყვნენ.

მაგრამ ჯერ იოანე კათალიკოზის შესახებ.

როგორც აღვნიშნეთ, იოანე ქართლისა კათალიკოზი მოხსებულია 1033 წელს გადაწერილი მესტიის სახარების ანდერძში. რაც შეეხება თ. ყორდანიას მიერ ნაჩვენებ სხვა წყაროებს: მე-XIII საუკუნის სიგლის მოწმობა (ქრონიკ. II, 95-96), კარბელაშვილის

მეორე გადმოწერილი მინაწერი „სტოდიერისა“¹, შიომღვიმის XIII ს. გადაწერილ ხელნაწერში დაცული კათალიკოზთა სია², — ყველა ესენი სადაო ხასიათის მოწმობებია და თვით მოითხოვენ შესწავლა-დათარიღებას. მეორე დადებითი ხასიათის ცნობა იოანე ქართლის კ-ზის შესახებ XI ს-ის პირველი ნახევრისა ფოკათა (ჯავახეთში) ეკლესიის წარწერაა:

I სამხრეთის კარის ზემოდან საუცხოვოდ მოჩუქურთმებული ჯვარის მარჯვნივ ლამაზი მსხვილი ასომთავრულით:

ქე ძო და სტყო ლთსო აღე ალოგნე ოქროპრი ქართლსა კთლკზი ორთავე შინა ცხრებთა ან.

ე. ი. „ქრისტე ძეო და სიტყუაო ღმრთისაო აღიდე ჟოვანე-ოქროპირი ქართლისა კათალიკოზი ორთავე შინა ცხოვრებათა ამინ“.

II. ამავე ჯვარის მარცხნივ წინაწარწერის გასწვრივ, ისეთივე ასოებით:

ქე აღდე ბგრატ კორპლტი, ე. ი. „ქრისტე აღიდე ბაგრატ კორპალატი“.

III. იქვე კარის მარცხნივ კედელზე, ცალკე:

სახითა ღთა მე ბერელი ღრს	„სახელითა ღმრთისაჲთა მე ბევ-
ვიქმნ შებსა წასა ამს ეკსა სა-	რელი ღირს ვიქმნ შენებისა წმი-
ფძლი დაიდვა მე თნა დავშრ კ	დაჲსა ამის ეკლესიისა საფუძველი
ელსნი ვყვ ოქროპრისა ქკზისა ³	დაიდვა მე თანა დავშურ კელო-
	სანი ვიყავ ოქროპირისა ქართლი-
	სა კათალიკოზისა“.

ცხადია, ფოკათა ეკლესიას აგებს ქ. კზი იოანე-ოქროპირი. ბაგრატ მეფის კურაპალატობის ჟამს ე. ი. XI ს-ის პირველ ნახევარში, ან უფრო დაახლოვებით, 1031-1053 წლებში.

ამავე წარწერებიდან ცხადია, რომ ოქროპირი კათალიკოზს ერქვა იოანეც ან უკეთ: იოანეს ერქვა ოქროპირი⁴, და რომ ეს იოანე-

¹) „ივერია“ - 1889 წლისა № 30. პროფ. კ. კეკელიძე ამ იოანეს XII ს-ში ჰგულისხმობს მეფე დემეტრე დავითის ძის დროს.

²) ქრონიკები I, 20. ს. კაკაბაძის ანგარიშით ამ სიის არც ერთი პირი XI ს-ის პირველ ნახევარს არ ეკუთვნის (საისტ. კრებული, I, 102).

³) ფრჩხილებში მოთავსებული განგებ არის ამოთლილი; ასეთი ბოროტმოქმედების სამწუხარო მაგალითები ჩვენ სხვაგანაც გვხვდება ჯავახეთში.

მოყვანილი წარწერანი გადმოღებულია 1927 წელს საქ. საისტ. საეთნ. საზ-ბის დახმარებით ჯავახეთში მოწყობილ საარქეოლოგიო მოგზაურობის დროს, სადაც მონაწილეობდნენ ასპირანტები: ლ. მუსხელიშვილი, გ. გოზალიშვილი, გ. წერეთელი, ს. ჯიქია, ი. ცინცაძე და ამ სტრიქონების ავტორი.

⁴) ეს იცის ანტონ კათალიკოზმაც; „იოვანე ვსთქვა მამათმვარ პირველ,

ოქროპირი ზოგჯერ მხოლოდ ოქროპირად იხსენიებოდა.

ეხლა, თუ კი მხოლოდ „ნართაული სახელით“ შეიძლება მოხსენიებულიყო ეს კ-ზი, რატომ არ შეგვიძლია დაუშვათ, რომ იგივე იოანე-ოქროპირი ზოგჯერ მხოლოდ იოანედ წოდებულიყო?

ამგვარად, ჩვენი მოსაზრებაა: მელქისედეკის უშუალო მემკვიდრე მცხეთის საკ-ზო ტახტზედ იყო იოანე კ-ზი, რომელიც აგრერვე ოქროპირადაც იწოდებოდა¹. ის ჩანს 1033-1048 წლებში.

თუ ეს ასეა, მაშინ ვინაა მელქისედეკის დაწერილ-განგებულის დამამტკიცებელი ეს უცნობი „რეცა კათალიკოზი“?

მაგრამ ჯერ ამ დამამტკიცებაში მოყვანილი: ქპ:—გამოთქმის შესახებ. რომ ეს არ შეიძლება იყოს „ქორონიკონი პ.“, თუნდაც „ს“-ანის ჩართვით,=1060 წ.—ეს ყოვლად უდავოა: მისი მომდევნო დამამტკიცებელი კ-ზი ოქროპირი ამ შემთხვევაში 1060 წლის შემდეგ უნდა გვევლინებინა, რაც შეუძლებელია: 1058 წელს უკვე გიორგი კათალიკოზობს (თ. ყორდანი, ისტ. საბ. შიომღვიმის მონ., 3-5).

რომ არც „ოქროპირი“ შეიძლება დავინახოთ ქპ: გამოთქმაში, არც ამას უნდა დიდი მტკიცება: ოქროპირი სწორედ ამის შემდეგ ამტკიცებს ძეგლს.

არც „ქართლისა პატრიარქი“ გვეჩვენება დამაკმაყოფილებელ წაკითხვად „ქპ“ გამოთქმისა. თავი რომ დავანებოთ წინადადების უხერრო და უჩვეულო წყობას („მეცა გლახაკსა უღირსსა რეცა სახელით კათალიკოზსა დამამტკიცებია ქართლისა პატრიარქსა“), როგორსაც ასეთი წაკითხვისას მივიღებდით, საქმე ისაა, რომ ეს „რეცა სახელით კათალიკოზი“, რომელსაც კანდიერებად მიაჩნია მისი „გამზრდელისა“ და „შემოქმედის“ მელქისედეკის „მამად“ წოდება, უკანასკნელს მხოლოდ კ-ზად მოიხსენიებს. ძნელი დასაშვებია, რომ მას იქვე თავისი თავისათვის „ქართლისა პატრიარქი“ ეწოდებია, სადაც მელქსიდეკს მარტივად „კ-ზს“ უწოდებს, ხოლო თავის თავს „კ-ზის“ სახელის ტარების ღირსადაც კი ვერ სთვლის. ასე რომ ხსენებული გამოთქმის გასაგებად, ჩვენი აზრით, სხვა გზაა საძიებელი.

ფიქრობთ, ერთ-ერთ მოსაზრებად შეიძლება წამოგვეყენებია ამ ადგილის შემდეგი წაკითხვა: „მეცა გლახაკსა უღირსსა რეცა სახელით კათალიკოზსა დამამტკიცებია. ქრისტემან პირ მტკიცეჲ ყაენ

ვინ ოქროპირი ინართაულსახელა“—წყობილსი ჟ.ყაობიდან. მომყავს კარბელა შვილის ამონაწერით.

¹) თ. ყორდანი, თითქოს ეჭვობს ამასვე, თუმცა ნათლად არ ამბობს, მან იცის და აღნიშნავს, რომ „იოანე და ოქროპირ ერთი-და-იგივე სახელია (ქრონ. II, 99, შენ. 4).

ბრძანებაჲ მათი და ვინმე აქცია ანუ შეცვალა ბრძანებაჲ მათი ქრისტიანეთაგანმან კაცმან...“ (სხვა აკლია). რა თქმა უნდა, სიძნელე არის წარმოდგენილ წაკითხვაშიაც (ასეთი პატივის უჩვეულობა, „მტკიცე“-ს ნაცვლად „მტკიცე“-ს მოსალოდნელობა), მაგრამ ჩვენი წაკითხვის თანმხლები სიძნელენი ადვილად შეიძლება გადამწერის შეტომას მიეწეროს, სამაგიეროდ ფორმალურ-ნივთიერი დაბრკოლებანი ამ წაკითხვის დროს მოხსნილია...

ეხლა, თუ კ-ზი იოანე იგივე ოქროპირია და უკანასკნელი გარკვევით ჩანს მეორე დამტკიცებაში, ვინლა ეს პირველი დამტკიცების სუბიექტი — „რეცა სახელით კ-ზი“?

ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია დაუშვათ, რომ ის „აფხაზეთის“ კ-ზია, რომელიც ძეგლის დაწერის თანამედროვეა და მელქისედეკის სიცოცხლეშივე ამტკიცებს მას. რაც შეეხება ოქროპირის დამტკიცებას, ის უნდა ვიფიქროთ, მელქისედეკის გარდაცვალების შემდეგ არის შესრულებული.

საკითხს იმის შესახებ თუ რა ხელი ჰქონდა აფხაზეთის ადგილობრივ კათალიკოსს მელქისედეკ ქართლის კ-ზ პატრიარქის საქმიანობასთან, — ამ საინტერესოს მაგრამ ჯერ შეუსწავლელ საკითხს ჩვენს შემთხვევაში ადვილად მოევლება: საშუალება გვაქვს მიუთითოთ ანალოგიურ ფაქტზე: XIII საუკუნის ერთს „დაწერილს“¹, რომლითაც მიქაელ ქართლისა კათალიკოზი სოფელ ორომაშენს უწყალობებს მცხეთის სახლის მსახურთ-უხუცესს ვაჩე გუარამას ძეს მეფეთა და თვით მიქაელის დამტკიცებათა შემდგომ „დაწერილს“ ამტკიცებს „მრწემი სიწმიდითა მათისა [ე. ი. მიქაელ კათალიკოზისა] გლახაკი არსენ“, რომელიც არის აფხაზეთის კათალიკოზი არსენ ბულმაისიმის ძე².

ამით შეგვეძლო ჩვენი მოჭარბებული საუბარი დაგვესრულებია, რომ ერთი გარემოება არ გვაიძულებდეს ჩვენი ძეგლის ერთი არსებობითი ხასიათის შესწორების შესაძლებლობაზე ჩამოვაგდოთ საუბარი.

ს. კაკაბაძემ თავის წერილში: „როდის არის აშენებული სვეტი-ცხოვლის ტაძარი“ (საისტორიო კრებული წ. I, 95-107) გა-

¹) ს. კაკაბაძე, „მე-XIII საუკ. პირველ ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები“ გვ. 5-7.

²) ამ არსენ ბულმაისიმის ძეს თ. ყორდანი, ს. კაკაბაძე და კ. კეკელიძე ქართლის კათალიკოზად ჰგონებენ. ყველა ამათი საბუთიანობის განხილვა აქ შორს წაგვიყვანდა. ამიტომ იძულებული ვართ, უხერხულობის მიუხედავად, მკითხველს მიუთითოთ ერთს ჩვენ გამოუქვეყნებელ ნაშრომზე: „ქართული სავაზიროს გენეზისის საკითხები“, სადაც სხვათა შორის განხილულია საკითხი არსენ ბულმაისიმის ძის ვინაობის შესახებ.

ნაცხადა: „რომ 1020-1031 წლებში მცხოვრებ მელქისედეკ კათალიკოსს არ ეკუთვნის სვეტი-ცხოვლის აშენება, ეს ცხადად სჩანს მის მიერ 1020 წელს მიცემულ სიგელიდანაც“ (იქვე, 103).

მართლაც და, სვეტი-ცხოვლის აშენებაზე მელქისედეკის დაწერილში არაფერია ნათქვამი. მაგრამ გვაძლევს თუ არა ეს გარემოება მსგავსი დასკვნის გამოყვანის უფლებას? ვფიქრობთ—არა.

ჩვენს ძეგლში არც ის არის ნათქვამი, თუ ვინ ააშენა სვეტი-ცხოველი და არც ის,—რომ ეს ტაძარი ჩვენი ძეგლის დამდებ მელქისედეკს არ აუშენებია. რომ ჩვენი ძეგლი პირმშო დედანი იყოს, ს. კაკაბაძის argumentum ad silentium-იც მართებული იქნებოდა. მაგრამ სიძნელეც იმაშია, რომ ჩვენი ძეგლი პირია (და, შესაძლებელია, არც პირველი პირი) და, რაც მთავარია, ის ნაკლულევანია და, საერთოდ, საკმაოდ დამახინჯებული, ხოლო სწორედ ის ადგილი, სადაც მოსალოდნელი იყო ტაძრის აშენებაზედ ლაპარაკი (თუ ასეთი რამ კი იყო), XII ს-ის პირს აკლია, და ხსენებულ ადგილს ჩვენ ვიცნობთ მხოლოდ XVII-XVIII ს-ის პირის მიხედვით, რომელსაც შეცთომა-დამახინჯების გზით კვლავ ახალი ნაბიჯები წარუდგამს წინ.

ამის გამო იმით დასაბუთება რისამე, თუ რა არ არის ასეთ ძეგლში, მკთარი ხერხია. აქ ტექსტი თვით მოითხოვს აღდგენა-დასაბუთებას. ამრიგად, ჩვენ იძულებული ვხდებით განვიხილოთ სვეტი-ცხოვლის აშენების საკითხი. მაგრამ არა მთლიანად.—ჩვენი მიზნისათვის საკმაოა ხსენებული საკითხის იმ ნაწილის განხილვა, რომელიც მელქისედეკ კ-ის სახელთან არის დაკავშირებული.

ს. კაკაბაძეც დასახელებულ წერილში¹ სვეტი-ცხოვლის ამ პერიოდს ეხება.

ჩვენც ვისარგებლებთ პ-ლი მკვლევარის ნაკლევით და მის ზოგიერთ დებულება-დასაბუთებათა კვალდა-კვალ განხილვით შევეცდებით გამოვარკვიოთ ჩვენი დამოკიდებულება ხსენებული საკითხისადმი, რაც საშუალებას მოგვცემს ჩვენი ძეგლის შესაფერისი ადგილი ასე თუ ისე დავადგინოთ.

სვეტი-ცხოვლის შენობის გეგმის შესახებ დ. გორდეგვის დაკვირვებაზე² დაყრდნობით ს. კაკაბაძე, აღნიშნავს რა ვახტან-

¹) დროისა და ადგილის დაზოგვის მიზნით ჩვენ უყურადღებოდ ვსტოვებთ ხსენებული წერილის იმ ნაწილს, რომელიც შეეხება სვეტი-ცხოვლის აგებას მირიან მეფისა ან ვახტანგ გურგასალის დროს და დავკმაყოფილებით ვახუშტის ცნობაზე მითითებით (გეოგრაფია, ჯანაშვილის გამოცემა, გვ. 86).

²) მოსახრება, რომ სვეტი-ცხოვლის მელქისედეკისეულ შენობაში „არის... უფრო ძველი შენობის ნაწილებიც, რომლებიც შეიძლება გამოიყოს ანალიზის შე-

გისეული „დიდრი სიონის“ გადაკეთებას, იკვლევს დროსა და პირს, თუ ვის მიერ და როდის უნდა შესრულებულიყოს ტაძრის ეს „ხელახლაგ“ აშენება.

მკვლევარს მოჰყავს ხსენებული ტაძრის ორი კედლის წარწერა¹ და დაასკვნის: „ამ წარწერებიდან ირკვევა, რომ მცხეთის ტაძრის აღმაშენებელი არის მელქისედეკ კათალიკოზი, ხუროთმოძღვარი კიდევ არსაკისძე“.

„ვინ არის ეხლა ეს მელქისედეკ კათალიკოზი მცხეთის აღმაშენებელი?“—ჰკითხულობს ს. კაკაბაძე და აკეთებს „მცირე ექსკურსს“ X-XI ს-ნის ქართლის კათალიკოზთა სიის დასადგენად². ასეთი ძიების შედეგად მკვლევარი იმ დასკვნამდის მიდის, რომ აღ-

წვობით, მაგრამ ისინი მელქისედეკის ხუროთმოძღვარის მიერ მოქცეულნი არიან-შენობის საერთო მწკრივში“, უკვე კარგა ხანია გამოთქმული იყო პროფ. გ. ჩუბინაშვილის მიერ, ასე რომ დ. გორდეეს არსებითად აქ ეკუთვნის ცდა მოყვანილი მოსაზრების შემოწმება-დამტკიცებისა (იხ. „არილი“ 110, შენ. 1).

1) ეს წარწერებია: 1) აღწ-ლწ ქეს მრ მქი|ხედ|ქკზი აწ||აღწნა ესე ევ|ა|კლთა გლხკისა||მწსა მთს|||ა| რსკ ძთა || ღ-ნ გსე სლსა. 2) კ-ლი მოქნისა არსკ|ძ-ე შ-დთ. უკანასკნელი წარწერის წაკითხვა: „ველი მონისა არსა-ის ძისაჲ, შეუნდევთ“—სადაღ არაა. ესევე არ ითქმის პირველის შესახებ. ს. კაკაბაძე მას ჰკითხულობს: „ადიდენ ღმერთმან ქრისტეს მიერ მელქიზედეკ ქართლის კათალიკოზი, ამინ. აღაშენა (ხაზი ჩვენია) ესე წმიდაჲ ეკლესიაჲ კელითა გლახაკისა მონისა მათისა არსაკისძისაჲთა, ღმერთმან განუსვენე სულსა“. მკვლევარი აქვე შენიშნავს: წარწერაში სწორი ფორმა არ არის „ღმერთმან განუსვენე (უნდა იყოს „განუსვენოს“)... შეიძლება აქ იყოს დამწერლობითი ხასიათის შეცთომა“... აქ მართლაც შეცთომა, მაგრამ უნდა იყოს არა „განუსვენოს“, არამედ, „განუსვენენ“ [=გსენ], ასე რომ წარწერაში მოცემულ გსე-ს მხოლოდ ბოლო კიდური ნარი აკლია. შემდეგ: გამოთქმა „აღწნა“ უნდა წაკითხულ იქმნეს „აღეშენა“ და არა „აღაშენა“. ამის საბუთია ის გარემოება, რომ ამ სიტყვით ახალი წინადადება იწყება და მის წინ წერტილია ნაგულისმხმევი. ამ სიტყვის ასეთ თუ ისეთ წაკითხვას არსებითი ხასიათის კორექტივი შეუძლია შეიტანოს წარწერის გაგებაში. „აღაშენა“-ს პირობებში ტაძრის სხვა აღმშენებელი, გარდა მელქისედეკ-კ-ზა, გამორიცხულია. „აღეშენა“-ს პირობებში კი, მართალია, მელქისედეკის აღმშენებლობა გ-მორიცხული არ არის და უეჭველად იგულისხმება, რომ ეს კ-ზი მონაწილეობს მასში, მაგრამ არც ის არის გამორიცხული, რომ ტაძრის შენება მელქისედეკის კათალიკოზად დაჯდომამდის დაეწყეთ და მის დროს მხოლოდ დასრულდა ის.

2) სამწუხაროდ, აქ არ შეგვიძლია არსებითად განვიხილოთ ავტორის მიერ წარმოდგენილი სქემა, შევნიშნავთ ზოგადად, რომ ეს საკითხი უფრო საფუძვლიან შესწავლას მოითხოვდა; ვიდრე ეს პ-ლ მკვლევარს უკისრია. კერძოდ:—სრულიად გაუგებარია, თუ რატომ „არ შეიძლება“ „დასახელებულ სიაში მოხსენებული მელქისედეკი“ „იყოს 1020 და 1031 წლებში“ ცნობილი კათალიკოზი მელქისედეკი?—ან კიდევ, რა საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ „ეს სია (ავტორს მხედველობაში აქვს შიომღვიმის XIII ს-ში გადაწერილ ტიპიკონში მოყვანილი სია ქ-კ-ზა) შეი-

ნიშნული საუკუნეების სიგრძეზე სამ კათალიკოსს ჰპოულობს მელქისედეკის სახელით.

ერთი მათგანი, მისი ასრით, ჩანს 1093-1102 წ., მეორე—1020-1031 წ., ხოლო მესამე... არის ის, რომელიც სვეტი-ცხოვლის კედლის წარწერაში მოიხსენიება...

ს. კაკაბაძის საამისო საბუთებია: ...„XI ს-ნის დიდ ეკლესიათა აღმშენებლობის შესახებ ცნობები მათიანეში საკმაოდ არის დაცული. ბაგრატ III-ის შესახებ, მაგ.. ნათქვამია, რომ მან „აღაშენა საყდარი ბედიისა“, მანვე „აკურთხა ეკლესია ქუთათისა“. ბაგრატ IV-ის დროს (1027—1072 წ.) საზოგადოდ ეკლესიანი „ვერიკითხვებოდეს“, ხოლო დავით აღმაშენებლის დროს გელათის აშენებას მისი მემკვიდრე საკმაოდ ვრცლად მოგვითხრობს. რომ დავით აღმაშენებლის დროს ადგილი ჰქონოდა სვეტიცხოვლის აშენებას, ამას მემკვიდრე უსათუოდ აღნიშნავდა. აგრეთვე აუცილებლივ იქნებოდა ეს ფაქტი მათიანეში აღნიშნული, რომ მას ადგილი ჰქონოდა ბაგრატ III-ის და მისი შვილის გიორგი II დროს (როგორც ამას ვხედავთ ბედიის და ქუთათის ტაძრების შესახებ). და რომ 1020-1031 წლებში მცხოვრებ მელქისედეკ კათალიკოსს არ ეკუთვნის სვეტიცხოვლის აშენება, ეს ცხადად ჩანს მის მიერ 1020 წელს მიცემული სიგლიდანაც“ (საისტ. კრებ. I, 101).

ვფიქრობთ, აქაც მცთარ ხერხს მიჰმართავს ავტორი. ქ-ცას ცნობების დამოწმება (რა თქმა უნდა, სათანადო გაცხრილვა-შეჯერებით) ყოველთვის შეიძლება, მაგრამ მისი დუმილის დამოწმება— მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში. ასეთ შემთხვევაში მკვლევარმა ჯერ უნდა დაამტკიცოს, რომ ესა თუ ის მემკვიდრე განსაზღვრული ცნობის მოყვანას გვერდს ვერ აუქცევდა და მეორეც: რომ ჩვენ ხელი არსებული ტექსტი უნაკლულოა. ასეთ შრომას კი პ-ლი ავტორი თავის თავზე არ იღებს.

ძლება წარმოგვიდგენდეს სახელებს შემდეგ მხოლოდ 1072-1073 წლებში მოხსენებულ გაბრიელ კათალიკოსისა?!

რატომ უნდა დაეწყო ხსენებული ტიპიკონის გადამწერს კათალიკოსთა სია 1075 წლიდან, მაშინ როცა მეფეთა და დედოფალთა სიას X ს-ნის დამლევით იწყებდა? განა უფრო ბუნებრივი არაა ვიფიქროთ, რომ კათალიკოსთა სია სჯნქრონულად სწორედ ბაგრატ III-ის დროიდან იწყება?..

სად ჰგულისხმობს ავტორი იაკობის ჟამის წირვაში მოხსენებულ სვიმეონ ქ. კ-ს? რატომ ათავსებს საიქიოს იოანე კათალიკოსს 1115 წელს, მაშინ როცა ჯერ კიდევ 1123 წელს ის მცხეთის სააქაო საყდრის საქეთმპყრობელია, განა, როცა „თარიღები ნაჩვენებია მხოლოდ დაახლოვებით“, სავალდებულო არ არის დადებით ცნობას გაეწიოს ანგარიში?!

მაგალითად: ჩვენ ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელმა შიო მღვიმის დიდი ეკლესია ააგო. რას გვეტყვის მკვლევარი: რატომ არ იხსენიებს ამას „მისი მემატიანე“? და როცა უშუალოდ დავითის მიერ ეკლესიის აღმშენებლობას არ იხსენიებს, რა უფლება გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ ის „უსათუოდ აღნიშნავდა“ „სვეტი-ცხოვლის აშენებას, რომელიც კათალიჭოზის (და არა მეფის) მიერ სწარმოებდა?¹

ავტორს რომ თავისი ეს მოსაზრება ლოგიკურის თანმიმდევრობით ბოლომდის გამოეყენებია და რაღაც უცნაური მიზეზის გამო XI საუკუნით არ შემოფარგლულიყო, ის ვალდებული იქნებოდა აღმოეჩინა: „რომ სვეტი-ცხოვლის აშენებას ადგილი ჰქონოდა X ს-ში, ეს ფაქტი აუცილებელი იქნებოდა მათიანეში აღნიშნული“.

მართლაც და, „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ავტორი, აღნიშნავს რა ქუთაისისა და ბედიის ეკლესიათა მშენებლობას (ამას ს. კაკაბაძე XI საუკუნისად სთვლის), სრულიად არ ივიწყებს ჭყონდიდის აშენებას (ქ. ცხ. 229, *452) გიორგი აფხაზთა მეფის დროს X ს-ის პირველ ნახევარში და მოქვის აშენებას (იქვე, 233 *457) ლეონ აფხაზთა მეფის მიერ X ს-ის მეორე ნახევარში. და თუ ჭყონდიდის აშენება კი აღნიშნა მემატიანემ, ს. კაკაბაძის თვალსაზრისზედ რომ დავდგეთ, განა მცხეთის სვეტიცხოვლის შენებას არ აღნიშნავდა, რომ ამას ადგილი ჰქონოდა X საუკუნის პირველ ნახევარში? მაშ როგორ და ამტკიცებს ავტორი, რომ სვეტიცხოვლის აშენება X ს-ის პირველ ნახევარში მოხდაო (იხ. ქვემოთ)? ან კიდევ, როცა „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ავტორი ლეონ აფხაზთა მეფის მიერ მოქვის ეკლესიის აგებას გვამცნობს, რატომ არ აღნიშნავს ის ამავე მეფის დროს 964 წელს აგებულ კუმურდოს შესანიშნავ ტაძარს?.

საქმე ისაა, რომ ესა თუ ის „მემატიანე“ სრულიადაც არ სთვლიდა თავის თავს ვალდებულად ყველა, დღეს ჩვენთვის საინტერესო მოვლენა აღენიშნა. თითოეული მათგანი განსაზღვრული მიზნით სწერდა და სწორედ ეს მიზანი სწვეტდა ამა თუ იმ ფაქტის მოხსენება-მოუხსენებლობის საკითხს. მკვლევარის ასეთი მარცხის სათავე, როგორც ვხედავთ, მეთოდოლოგიური ხასიათის შეცთობაშია ჩამარბული.

რაც შეეხება მკვლევარის მიერ მემატიანის დამოწმებას, რომ ბაგრატ IV-ის დროს ეკლესიანი „ვერ იკითხვებოდეს“, აქ ვფიქრობთ, გაუგებრობაა. რის თქმა სურს ს. კაკაბაძეს? ნუ თუ მისი აზ-

¹) მიუხედავად ამისა ჩვენ სრულიად ვეთანხმებით მკვლევარს, რომ სვეტიცხოვლის „აშენება“-ს დავით აღმაშენებლის დროს არა ჰქონია ადგილი, მაგრამ საამისო ჩვენი საბუთები, რა თქმა უნდა, სულ სხვაა.

რით ეს გამოთქმა იმას ჰნიშნავს, რომ ბაგრატ IV-ის დროს საქართველოში ეკლესიათა მშენებლობა მცირე იყო? ასეთი ზედპირული და წინდაწინ მარცხად განწირული მოსაზრება გვეძნელება მივაწეროთ მას...

მაშ, რა მოსატანი იყო ხსენებული მოწმობა?..

მელქისედეკის ანდერძის (აწინდელი მისი სახით) დუმილის დამოწმების მეთოდოლოგიური მცთარობა ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ზემოთ. ამგვარად, ს. კაკაბაძის ეს ზოგადი მოსაზრებები XI საუკუნეში სვეტი-ცხოვლის აშენების შეუძლებლობის შესახებ უარსაყოფია.

განხილული მოსაზრებებით წელმომავრებული ს. კაკაბაძე ცდილობს კიდევ უფრო ცხად ყოს ის, რაც, მისი აზრით, „ცხადად ჩანს მელქისედეკ-ის მიერ 1020 წელს მიცემულ სიგლიდანაც“. ამ მიზნით ავტორი განიხილავს ხსენებული ძეგლის სათანადო ცნობებს.

მკვლევარი აკვირდება მელქისედეკის ანდერძში დაცულ ცნობებს აღმშენებლობის შესახებ და დაასკვნის: „ამგვარად მელქისედეკ კათალიკოსს XI ს-ის პირველ მეოთხედში მცხეთაში აუშენებია მხოლოდ „გარეთი ბჭე“ და შესაძლებელია მასვე ეკუთვნოდეს სვეტი-ცხოვლის სახურავის შეკეთება“ (საისტ. კრებ. I, 104).

ვერ გავგიგია, რად არის მკვლევარისათვის საეჭვო, რომ როგორც „სტოითა მოქმნა“ ისე „ზედა დაბურვა“ სწორედ სვეტი-ცხოველს შეეხება და არა „გარეთი ბჭე“-ს. „კონტექსტიდან“ მხოლოდ ასე ჩანს და სხვა გვარად გაგება არც შეიძლება. ამისდა მიხედვით ზემომოყვანილი დასკვნაც სათანადოდ უნდა შესწორდეს: მელქისედეკს მიეკუთვნება: 1) სვეტი-ცხოვლის დაბურვა (და არა „სახურავის შეკეთება“), მისი „სტოითა მოქმნა“ და „გარეთი ბჭის“ აგება¹.

ეხლა, მას შემდეგ რაც მელქისედეკის დაწერილის დუმილი ტაძრის აშენების შესახებ მკვლევარმა ამ კათალიკოსის მიერ სვეტი-ცხოვლის აშენების უარსაყოფად დაიმოწმა, ამავე მიზნით ის ეხება გარეთი ბჭის ცნობილ წარწერას.

თავის დროზე თ. ჟორდანიამ ამ წარწერაში სწორედ იმის ცნობას ჰხედავდა, რომ ამ ბჭის აღმაშენებელი მელქისედეკ-ის თვით სვეტიცხოვლის ტაძრის მაშენებელიც არის (ქრონ. I. 176).

აწინდელი სახით ეს წარწერა ასეთია:

1) გარდა ამისა მან „წმიდათა მოწამეთა სამარტკლოსა შიგან შექმნა საფლავი“ და დადგა „საკურთხეველი“, მაგრამ ყოველივე ეს უშუალოდ აღმშენებლობას არ ეხება.

ქე აღე შნ მიწ დამყარებოლა მ'ფე ჩნი ქს შიერ მელ-
ქიზედეკ ქართლას კათალიკოზი რწ მა მეორედ აღაშენა-წე კა-
თო[ლ]იკე... სოლისა მთისა¹.

ამ წარწერას ს. კაკაბაძე ასე ჰკითხულობს: „ქრისტე აღიდე-
შენ მიერ დამყარებული მეუფე ჩუენი ქრისტეს მიერ მელქიზედეკ
ქართლისა კათალიკოზი, რომელმან მეორედ აღაშენა წმიდისაჲ კა-
თოლიკე [ეკლესიისაჲ ბჰს სალოცველად] სულისა მათისა“ (საისტ-
კრებ. I, 105). ასეთი წაკითხვა მთავარ ნაწილში ყოვლად მიუღე-
ბელი გვეჩვენება. საკითხი ეხება „წე“ გამოთქმის წაკითხვას. უდა-
ვოა, რომ პატივ ქვეშ მოცემული სიტყვა დასმულია სახელობით-
ბრუნვაში. წარმოდგენილი წაკითხვისას კი ის უეჭველად ნათესაო-
ბით ბრუნვაშია მოქცეული, ასე რომ პატივ ქვეშ დასმული სახელო-
ბითი ბრუნვის მაჩვენებელი ე-ე აქ გაზედმეტებუღია და თანმიმდევ-
რობა მოითხოვდა წამკითხველს ეს „ზედმეტი“ ე-ე სრულიად ამოე-
გდო. ორში ერთი: ან ეს ე-ე უნდა უარვეყოთ, ან არა და წარმოდ-
გენილი წაკითხვა მიუღებელია. მაგრამ ეს ასო ვერც პ-ლმა მკვლე-
ვარმა უარყო და, თუმცა საჭირო თანმიმდევრობის გამრუდების
ხარჯზე, მაგრამ მაინც შეინახა.

დარჩა მეორე შესაძლებლობა: წე“-ში სახელობითი ბრუნვა-
უნდა იქმნეს ნაგულისხმევი და მაშასადამე აღდგენაც ამას უნდა შე-
უთანხმდეს.

ებლა წარწერის აღდგენილი ნაწილის შესახებ.

პირველ ყოვლისა არ შეგვიძლია ერთი რამ არ უსაყვედუროთ.
პ-ლ მკვლევარს:

რატომ არ აღნიშნავს ის, თუ რა უფლების ძალით ურთავს
ნაკლულევან ადგილას მოყვანილ სამ სიტყვას და არა ერთს ან,
ვთქვათ, ორს ან ოთხს გინა მეტს? მას თითქო საშუალება ჰქონდა გა-
მოერკვია დ. გორდევეისა და მ. კალაშნიკოვის დახმარებით.
(მათ ხომ მისი იქ ყოფნის დროს „გაზომეს და დეტალურად შეის-
წავლეს“ ეს ბჭე?), თუ რამდენი აკლია იმ სვეტს, რომელსაც წარწერა
ჩამოსდევს. ამის აღნიშვნით და მისდამი სათანადო ანგარიშის გაწე-
ვით მკვლევარი თავის აღნადგენს (სხვა დანარჩენ მისაღებ პირო-
ბებში) უფრო მეტ დამაჯერებელ იერს მისცემდა. თორემ რა დამა-
ჯერებლობითი უპირატესობა შეიძლება ჰქონდეს ასეთ აღდგენას (სამ-

¹) ეს წარწერა იწყება ფასადის შუბლის ჩრდილოეთი კუთხიდან, უჭარავს
მთელი შუბლი, ჩამოსდევს სამხრეთის სვეტს, წყდება აქ ამ სვეტის ქვების გაც-
რეცის გამო და სრულდება ჩრდილოეთის სვეტზე, სადაც მოთავსებულია წარწერის
ჟკანასკნელი ორი სიტყვა.

სიტყვიანს) შედარებით თ. ჟორდანისას აღდგენასთან, რომელიც არსებული ხარვეზის შევსებას ერთი სიტყვით ჰფიქრობდა? რა თქმაუნდა—არავეითარი.

ესლა ვიკითხოთ: შეიძლება თუ არა „წ^ა კათოლიკე“-ს არსებობის პირობებში „ეკლესიისაჲ ბჰჰ“-ს აღდგენა. (მესამე აღნადგენი სიტყვა: „სალოცველად“ ან სხვა ამის მსგავსი, უეჭველია, იყო: ამას მოითხოვს გადარჩენილი: „სოლისა მათისა“)? მაგრამ ჯერ ვიკითხოთ: შესაძლებელია თუ არა ძველ ქართულში ფორმა: „ეკლესიისაჲ ბჰჰ?“—შეუძლებელია.

ძველ ქართულში არსებითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვით მიღებული განმარტება, თუ ის წინ უსწრებს განმარტებულ სიტყვას, უცვლელად რჩება ამ ბრუნვაში მიუხედავად იმისა, თუ რა რიცხვში და ბრუნვაში დაისმის მის მიერ განმარტებული და მისი მომდევნო სიტყვა¹, ხოლო თუ ასეთ განმარტებას წინუსწრებს მის მიერ განმარტებული, მაშინ ასეთი განმარტება ზედშესრულივით შეეთანხმება ხოლმე განმარტებულს ბრუნვასა და რიცხვში. ასე რომ პ-ლ მკვლევარს უნდა აღედგინა: ეკლესიისა ბჰჰ. ასეთ პირობებში კი „წ^ა“-ს წაკითხვა „წმიდისაჲ“-თ ყოვლად დაუშვებელია, რათგან ეს სიტყვა შეთანხმებულია „ეკლესია“-სთან, როგორც რიცხვში, ისე ბრუნვაში. ასე რომ მკვლევარს უნდა მიეღო: „წმიდისა ეკლესიისა ბჰჰ“. ტექსტი კი იძლევა ფორმას: წ^ა². ცხადია: აღდგენა მცთარია. უნდა: წ^აში დაჲ. ასევე შეცთომა იქნებოდა: წმიდაჲ კათოლიკე ეკლესიისა ბჰჰ.

ამგვარად გამოთქმა: „წმიდაჲ კათოლიკე“ ვერ ითმენს „ეკლესიისა“-ს აღდგენას. მაგრამ შეუძლებელია აგრეთვე: „წმიდაჲ კათოლიკე ბჰჰ“; „კათოლიკე“ შეიძლება მხოლოდ ეკლესია, ტაძარი, საყდარი. ასე რომ კვლავ არჩევანის წინაშე ვდგავართ: ან გამოთქმა „წ^ა“ შეცთომაა და უნდა ყოფილიყო „წი^ასა“, ან არა და ნაკლებვან ადგილას ეწერა: „ეკლესიაჲ. სალოცველად“ და თ. ჟორდა-

1) ასეთი ჩანს წესი. ერთადერთი ამის საწინააღმდეგო მაგალითი თითქმის ნიკორწმინდის ეკლესიის ერთი წარწერაა (იხ. გ. ბოჭორიძის „რაქის ისტორიული ძეგლები“: საქ. მუხ. მოამბე № 5, გვ. 195). მაგრამ ეს წარწერა თვით შესამოწმებელ-შესასწავლია და მაზედ დაყრდნობა ძეგლის აღდგენისას შეუძლებელია: მას ეწინააღმდეგება ყველა სხვა შემთხვევები.

2) ძვ. ქართულში პატივთა ხმარების წესის მიხედვითაც კი „წ^ა“-ს გახსნა „წმიდისაჲ“-თ უჩვეულო და უმართებულო ჩანს. შდრ. ტექსტის 164—წდ-სა კათოლიკე ეკლესიაჲსა; 132—წი-სა კათოლიკე ეკლესიაჲსა; 125—წ^ა კათოლიკე ეკლესიაჲ; 81—წ-დისა ამის კათოლიკე ეკლესიისანი; 81—წ^ა (=წმიდასა) კათოლიკე ეკლესიასა.

ნიას წაკითხვა არსებითად სწორია. მაგრამ ჩვენ არა გვაქვს საბუთი არსებული გამოთქმა „წ-ა“ შეცთომად ვივარაუდოთ.

მეორე მხრით არც თ. უორდანიას წაკითხვაა სრული და უდავო. მართალია, ის გრამატიკული ხასიათის სიძნელეს არა ჰხედება, სამაგიეროდ შინაარსით არის საეჭვო: წარწერა ამოჭრილია გარეთი ბჭის ფასადზე, მოიხსენიებს კათოლიკე [ეკლესიის] აშენებას კ-ზის მიერ და არას ვამცნობს თვით ბჭის აშენებაზე, რომელიც ყოველ ეჭვს გარეშეა, სწორედ ამ მელქისედეკ კ-ზის აშენებულია. ამიტომ, როგორც გრამატიკული ისე შინაარსითი სიძნელენი რომ დაძლეული იყოს, ამ ძეგლის ჩვენი წაკითხვა იქნება: „ქრისტე აღიდე შენ მიერ დამყარებოლი მეუფე ჩუენი ქრისტეს მიერ მელქიზედეკ ქართლისა კათალიკოზი, რომელმან მეორედ აღაშენა წმიდაჲ კათოლიკე ეკლესიაჲ და ბჭს ესე სალოცველად სოლისა მათისა“.

აქ შესაძლებელია¹ სიტყვა „ეკლესიაჲ“ არც ყოფილიყოს, მაგრამ ეს წანაკითხის შინაარსს ვერ შესცვლიდა: კათოლიკე თავის თავად ჰგულისხმობს „ეკლესიას“. მაშინ ეს ადგილი იქნებოდა: რომელმან მეორედ აღაშენა წმიდაჲ კათოლიკე [და ბჭს სალოცველად] სოლისა მათისა“.

ამრიგად, ჩვენი წაკითხვით გამოდის, რომ გარეთი ბჭის აღმაშენებელი კ-ზი მელქისედეკ სვეტიცხოვლის „მეორედ მაშენებელიც“ ყოფილა.

გაკვეთ ქვევით 3-ლი მკვლევარის საბუთიანობას.

„რომ გარეთი ბჭის და ტაძრის აღმაშენებელი მელქისედეკი სხვადასხვა ჰირნი არიან, ეს ჩანს წარწერათა პალეოგრაფიული თვისებებიდან. სვეტიცხოვლის წარწერას, მაგ., ახასიათებს, შედარებით ბჭის წარწერასთან, გარდამავალი სახის ასომთავრული კ მოკლე ფეხით და მეორე შემთხვევაში გრძელი ფეხითაც. მოკლე ფეხიანი ასომთავრული კ უფრო ძველი ხანის დამახასიათებლად უნდა ჩაითვალოს (საისტ. კრებ. I, 105). ... ზემოდ მოყვანილ მაგალითის და საერთო შთაბეჭდილების მიხედვით სვეტიცხოვლის წარწერანი უფრო ძველი დროისად სჩანან...“ (იქვე). ასეთია ორი საბუთი ს. კაკაბაძისა.

ასეთი „საერთო შთაბეჭდილების“ მიღების უწინარეს უსარგებლო არ იქნებოდა მკვლევარს ანგარიში გაეწია. (და თუ კი მხედველობაში მიიღო, აღენიშნა) იმ გარემოებისათვის, თუ სად იწერებოდა ესა თუ ის წარწერა. მას კარგად მოეხსენება, რომ ასოთა მო-

¹) ასეთი „შესაძლებელია“ ჩვენ იძულებული ვართ ვივარაუდოთ, რადგან საშუალება არა გვქონდა გამოვევრკვია ხარვეზზე მოსათავსებელი ასოების დაახლოებითი რაოდენობა.

ხაზულობა, მათი ესა თუ ის სახე დიდად არის დამოკიდებული იმისაგან, თუ სად, როდის, ვის მიერ რაზედ და როგორ პირობებში იწერება ლაპიდარული ძეგლი. ამის საუკეთესო ილუსტრაცია სწორედ სვეტიცხოვლის სამხრეთი კედლის წარწერაა, სადაც იმ დროისათვის სრულიად უჩვეულო ლიგატურები (თხზულები) არის წარმოდგენილი, რაც გამოწვეულია საწერი მასალის (დისკოები ქვებზედ) თავისებურობით.

რაც შეეხება „მოკლეთებიან ასომთავრულ „კ“-ს, აქ ავტორმა ისიც კი არ აღნიშნა, თუ როგორია ეს ასო დანარჩენ ოთხ შემთხვევაში: ეს კ-ანი ტაძრის ამ წარწერებში ექვსჯერ არის წარმოდგენილი. საქმე ისაა, რომ იმ ერთადერთ შემთხვევაში ყველა ექვსიდან, სადაც კ-ანი მართლაც შედარებით მოკლე ფეხითაა წარმოდგენილი, ეს ასო განსხვავებულია არა მარტო ამ ნიშნით, არამედ შუა ტანის შედარებითი კუთხოვანობითაც. გარდა ამისა მას არც ის მოკლე ფეხი ჩამოუდის სწორად, ასე რომ აქ ასოს ამომჭრელის ხელმარცხთან უფრო შეიძლება გვქონდეს საქმე, ვიდრე დამწერლობის დამახასიათებლობასთან. ყველა სხვა დანარჩენი ასოები და მათ შორის კ-ანიც (5 შემთხვევაში) არაფერ განსხვავებულს, შედარებით ბჭის წარწერასთან, არ წარმოადგენენ. ასე რომ „წარწერათა პალეოგრაფიული თვისებები“, ვფიქრობთ, ს. კაკაბაძის დებულებას მეტად მკირედ ჰშველიან.

გარეთი ბჭის აღმაშენებელი მელქისედეკის მიერ სვეტიცხოვლის აშენების უარყოფის შემდეგ ს. კაკაბაძე ეძებს დროს, სადაც უნდა მოათავსოს, როგორც სვეტიცხოვლის აშენება, ისე მისი აღმაშენებელი მელქისედეკის კათალიკოზობა.

მისი აზრით: „საფიქრებელია, რომ სვეტიცხოვლის ტაძრის ხელ-ახლად აგება ახალი გეგმით დაკავშირებული ყოფილიყო წინათ არსებული შენობის მიმართ რაიმე კატასტროფიული ხასიათის მოვლენასთან“ (იქვე). მისთვის აგრეთვე „ცნობილია“, რომ „X ს-ნის პირველ ნახევარში ადგილი ჰქონდა არაბების მიერ მცხეთის და მცხეთის პირდაპირ ჯვარი-პატიოსანის ტაძრის გადაწვას“. საამისოდ ის ქ-ცას იმოწმებს. უცნაურია, რომ ავტორი იმოწმებს მ. ბროსეს მიერ **გამოცემულ** ქართლის ცხოვრების სათანადო ადგილს, მაგრამ ისე რომ ტექსტს თავის გემოზე ასწორებს, ამას არ აღნიშნავს და ასეთ ციტატას ბრჭყალებში სტოვებს.

ხსენებული ადგილი ბროსეს გამოცემით (გვ. 197): „ამასვე ჟამსა მოვიდეს სარკინოზნი“, რომელთა უკმობენ [Tvar. უკმობდეს] საჯობით, და მოტყვენეს კახეთი, და დაწვეს ჯვარი მცხეთა, და შე-

იქცეს, და წარვიდეს, და წარიტანეს თანა ჯვარი პატიოსანი დაჭრილი“... იგივე ადგილი ს. კაკაბაძის მიერ ციტირებული: „ამასვე ჟამსა მოვიდეს სარკინოზნი, რომელთა უკმობენ საჯობით და მოტყუენენს კახეთი და დაწვეს ჯუარი, მცხეთა და შეიქცეს და წარვიდეს და წარიტანეს თანა ჯუარი პატიოსანი დაჭრილი“ (საისტ. კრებ. I, 105). როგორც ვხედავთ აქ დედანთან შედარებით შეცვლილია, როგორც სიტყვათა მართლწერა („მოტყუენენს“, ჯუარი), ისე სასვენი ნიშნებიც. და რომ ყველა ეს არც ისე „უწყინარი“ ცვლილებაა, ამას აქვე დავინახავთ.

ბროსეს სრულიად მართებულად დაუცავს მეცნიერული სიფრთხილე და დედნიველი მართლწერა: „დაწვეს ჯვარი მცხეთა და შეიქცეს“ (ხაზი ჩვენია) ხელუხლებელი დაუტოვებია. და მართლაც, იმ დროს, როცა სხვა შემთხვევებში კავშირ „და“-ს უხვად ხმარობს მემატიანე, რალა მაინცადამაინც „ჯვარი მცხეთა“-ს დაწერილსა შეიპყრო ის უადგილო ლაკონურობამ? (და ეს ასეა ქცას ყველა არსებულ ხელნაწერებში).

ს. კაკაბაძემ ბროსეს სამართლიანი სიფრთხილე უსამართლოდ დაარღვია: მისი გამოცემული ტექსტი დააციტირა, „ჯვარი მცხეთა“-ს შორის არ არსებული მძიმე (,) დასვა და მიიღო: რომ სარკინოზებმა „მას ჟამსა“ ჯვარიც (მცხეთის) დაწვეს და მცხეთაც.

„ჯვარი მცხეთა“-ს შორის არა თუ მკვლევარის მძიმე (,), თვით ტექსტის მიერაც კავშირი „და“ რომ ყოფილიყო წარმოდგენილი, ამ შემთხვევაშიაც კი ს. კაკაბაძის გაგება მისაღები ვერ იქნებოდა, რადგან უპირველეს ყოვლისა „მცხეთის“ დაწვა სრულიად არ ჰგულისხმობს სვეტი-ცხოვლის ტაძრის დაწვას. მაგრამ ასე ვერც იტყოდა მემატიანე. „დაწვეს ჯუარი და მცხეთა“ უსრული და გაუგაუებარი გამოთქმა იქნებოდა. თანამედროვე მკითხველს არ ეცოდინებოდა, თუ რომელი „ჯუარი“ დაწუეს სარკინოზთ; ბოლნისის, ატენის, მანგლისის, მცხეთის, თხოთის, უჯარმოსი თუ სხვა. ეს დღესაა, როცა „ჯვარი“ მცხეთის ჯვარის საკუთარ სახელად იქცა, თორემ ძველად ასე როდი იყო. „ჯუარი“ უძველეს დროს მრავალი იყო, ამიტომაც თითოეულ მათგანს ნიშანდობლივ ერთვოდა ის საგეოგრაფიო სახელი, სადაც ეს „ჯუარი“ იყო.

ასეთი ორნაწილადი სახელი შერჩა. მათ შემდეგ დროებშიაც კერძოდ „მცხეთის ჯვარი“-ს („ჯვარი მცხეთას“) სახელი საბოლოოდ დაუკავშირდა ჩვენში ნინოს მიერ ქართლის მოქცევის მოთხრობას, სადაც ამ მოთხრობის დამწერმა სცადა უძველესი წარმართული სალოცავისათვის ქრისტიანული დასაბამის გამონახვა.

მოთხრობის მიხედვით „მუნ აღმართა ჯვარი იგი დიდებითა“¹.
ლაპარაკია იმ ჯვარზე, რომელიც „თხოთისა“ და „უჯარმოს ჯვარი“-
საგან განსასხვავებლად „ჯვარი მცხეთისა“-დ იწოდებოდა¹.

ეს იყო, ასე ვთქვათ, ქრისტიანული ეტიმოლოგია ერთ-ერთი
უძველესი სალოცავის სახელისა²: ადგილი, სადაც „მცხეთის ჯვარი“
აღმართეს, ამ სახელით იწოდა, ესევე სახელი („მცხეთის ჯვარი“)
უნეპრივად გადავიდა შემდეგ თვით იმ ტაძარზე, სადაც ეს ჯვარი
ბუც დატული³. ასე რომ, თუ ვინმეს სურდა ძველად გადმოეცა ცნო-
ია ამ „ჯვარის“ შესახებ, მას აუცილებლად ამ სახელის ეს განმარ-
ტებითი ნაწილიც არ უნდა დაჰვიწყებოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში
მას ვერაფერს გაუგებდა. ამიტომ ჩენი მემატთანის „ჯვარი მცხეთა“-ში
შეუძლებელია, ვფიქრობთ, სხვა რაიმე ვიგულისხმობთ გარდა მხოლოდ
მცხეთის ჯვარისა.

ტექსტს აქ ს. ანი აკლია და უნდა ყოფილიყო: ...„დაწუეს ჯუა-
რი მცხეთას“ (შდრ. „აღწერილი... აღმართებისათჳს პტოლსნი და
ცხვლმყოფლისა ჯიჴსა მცხეთას“. ე. თაყაიშვილი Описание... 787).
შესაძლებელი იყო „მცხეთა“-ში აქ „მცხეთისაჲ“-ს გადამახინჯება გვე-
ძია, მაგრამ პირველი შესაძლებლობა უფრო მისაღებად გვეჩვენება.

ამ რიგად ს. კაკაბაძის მძიმე (,) აქ მიუღებელია. სწყვეტს რა
შუაზედ ერთ ცნებას, ის ვერც მეორეს ჰქმნის, ხოლო პირველს კი
გაუგებარს ჰხდის: მისი წაკითხვით არც მცხეთის ტაძარი ჩანს დამა-
წვარი და არც მცხეთის ჯვარი.

ჩვენი დასკვნაა: „მას ჟამსა“ (ს. კაკაბაძით 920-925 წლებ-
ში) სარკინოზთ მცხეთა (და მით უფრო სვეტი-ცხოვლის ტაძარი) არ
დაუწვავთ. მათ „მოტყვენეს კახეთი, და დაწვეს ჯვარი მცხეთას|ს|,
და შეიქცეს“... ეს იყო „კახეთის“ მორბევა და, როგორც ჩანს, ის
ქართლს არ შეჰხებია.

¹) ქ. ცხ. ბროსეს გამოც. გვ. 95, 96, 97: „შატბერდის კრებული“ გვ. 488 და
ქვ.; ქართლის მოქცევის ჰელიოზურა ვარიანტი ე. თაყაიშვილის აღწერილობ-
ებით. Опис. 787.

²) რომ მას უძველეს დროსაც „ჯვარი მცხეთისა“ ერქვა, ეს ჩანს ევსტათე
მცხეთელის მარტილობიდან: მცხეთიდან წამოსული ევსტათი, მისი სახლელუნი და
მცველები „ვითარ წიაღხდეს ველად და მიიწინეს წინაშე ჯუარისა მცხეთისასა“
და სხვ. (იხ. საქ. სამოთხე, 316).

³) როგორც ჩვენი, ისე ქართლის მოქცევის კონცეფციათა ისტორიულ მისა-
ღებლობა-მიუღებლობის საკითხს ჩვენი ამოცანისათვის, რა თქმა უნდა, მნიშვნე-
ლობა არა აქვს: იყო რეალურად ასეთი რამ (ან მისი მსგავსი) თუ არა, —სულ-
ერთია: თუ იყო, მაშინ ამის შემდეგ სწოდებია ამ ადგილს „მცხეთის ჯვარი“, თუ
არა, მაშინ ძველად არსებული სახელის („მცხეთის ჯვარი“) ეტიმოლოგიის ცდას-
თან გვაქვს საქმე.

ამ „კატასტროფულ ხასიათის მოვლენას“ სვეტი-ცხოვლის „წინად არსებული შენობის მიმართ“ ს. კაკაბაძე 920-925 წლებში ვარაუდობს. ამ ცნობაში „მოხსენებული საჯი“, მისი აზრით, „შეიძლება დაკავშირებულ იქნას ასოლიკის მიერ აღნიშნულ „უწმინდურ საჯთან“, რომელიც იყო იუსუფ აბუსაჯის ძე“ (საისტ. კრ. I, 106).

თავისი მოსაზრების შესამაგრებლად მკვლევარი მიუთითებს მკითხველს ასოლიკისა, მოსე კალანკატუელისა, იბნ ალ ასირის და „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობებზე.

იბნ ალ ასირით რუზიკები ბარდავში მოვიდენ 943-944 წელს; მოსე კალანკატუელით რუზიკების მოსვლის უწინარეს ბარდავი ეპყრათ დეილემიტთა (Քէլէմէնկը) ტომს, რომელთა მეთაური იყო სალარი. „სალართა“ მიერ ბარდავისა და ადარბადგანის დაპყრობა კი „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ავტორს მოთხრობილი აქვს ფაღლას ქორეპისკოპოზხად დაჯდომისა, „საჯთა“ მოსვლისა და დინარ დედოფლის მიერ ჰერეთის მწვალელობიდან მოქცევის მოთხრობის შემდეგ.

„მასადამე“, დასკვნის მკვლევარი, „მცხეთის და ჯვარის დაწვა საჯის მიერ მომხდარა 943 წელზე უწინარეს“. და განაგრძობს: „ამავე დროს ეს ამბავი მოხდა ფაღლას ქორიკოზად გახდომის ახლო ხანებში. გიორგის მეფობის დროს კი ფაღლას შემდეგ ქორიკოზად დაჯდა კვირიკე, რომელსაც 957 წ., როდესაც გიორგი I გარდაიცვალა, სასიძო შვილი ყავდა. ფაღლას ქორიკოზად დაჯდომას ამიტომ ადგილი უნდა ჰქონოდა გიორგი I-ის მეფობის პირველ ნახევარში. ამასთანავე სომხეთიდანაც არაბები განდევნას შემბატის შვილმა მეფე აშოტმა (გრდ. 929), რომლის მემკვიდრე აბასი (929-953 წ.) უკვე მშვიდობიანად მართავდა თავის ქვეყანას. ამიტომ ყველა ამ მოსაზრებების გამო საჯის კახეთში შემოსევა, რასაც შედეგად ჰქონდა მცხეთის და ჯვარის დაწვა, უნდა მომხდარიყო მე-920 წლებში, დაახლოებით 925 წ. ახლოს“. (საისტ. კრ. I, 107).

ს. კაკაბაძე უეჭველად მართალია, როცა „საჯთა“ მიერ კახეთის მოტყვევნას 914-944 წლებს შორის ეძებს. ხოლო რაც შეეხება მის მიერ გაწეულ უფრო დაწვრილებით ქრონოლოგიურ ძიებას, არა გვეგონია თვით 3-ლ ავტორსაც აკმაყოფილებდეს ის.

ჯერ ერთი, რატომ შეიძლება „სარკინოზნი, რომელთა უკმობდეს საჯობით“, „დაკავშირებულ იქნას ასოლიკის მიერ აღნიშნულ „უწმინდურ საჯთან?“ „მატიანე ქართლისაჲ“-ს (თუ მისი წყაროს) ავტორმა კარგად იცის იმ „საჯის“ სახელი, რომელსაც ს. კა-

კაბაძე ჰგულისხმობს (*Бюллетень КИАИ*, № 1-3, стр. 7) და რომ მემატიანეს ეს აბულკასიმი ჰყოლოდა სახეში, ის მას, საფიქრებელია, დაასახელებდა კიდევ. როგორც სჩადის ამას 908-914 წლის აზბების მოთხრობის დროს. „საჯთა“ ბატონობა სპარსეთში აბულკასიმ იუსუფს არც დაუწყია და არც დაუსრულებია. მას წინ უსწრებდა აფშინი აბუსაჯის ძე, უფროსი ძმა აბულკასიმისა. ხოლო მის შემდეგ (გარდ. 927) იყო აბულმოზაფფირფათჰი, ძე აფშინისა (გარდ. 930) და სხვა „მემკვიდრენი“ „საჯის“ სახლისა (*Лэн-пуль, Мусульманские династии, перев. Бартольда, გვ. 10*).

ზემოთქმულის გათვალისწინებით ჩვენ უფრო მეტი უფლება გვაქვს, ვფიქრობთ, კახეთის მომრბევი „საჯი“ ამ სახლის ერთ-ერთ ნაკლებად განთქმულ ნაგვიანვე წევრში ვეძიოთ, ვიდრე აგრე მწვავედ დაუვიწყარ აბულკასიმში.

აგრეთვე მიუღებელი გვეჩვენება 3-ლი ავტორის წინამძღვარი, რომ 957 წელს ფადლას მემკვიდრე კვირიკეს „სასიძო შვილი ყავდა“, „ფადლას ქორიკოზად დაჯდომას ამიტომ ადგილი უნდა ჰქონოდა გიორგი I მეფობის პირველ ნახევარში“. არა თუ შვილი შვილს, შვილის ჰასაკიც კი მამის მიერ ტახტის დაჭერის ქრონოლოგიისათვის ყოვლად ირაციონალი რიცხვია: მასში იმდენია „შემთხვევითი“, რამდენიც წელიწადი.

მოთხრობის თანმიმდევრობაზე ქრონოლოგიის აგება ჩვენ შემთხვევაში, ვგონებთ, მისაღებია. და ეს იმდენად, რამდენადაც. სხვადასხვა არაერთი მეორისაგან და არა საერთო წყაროსაგან დამოკიდებულ მემატიანენი თანხმობით იცავენ ასეთ თანმიმდევრობას. მაგრამ იმისაგან, რომ, შესაძლებელია, ჯერ კახეთის მოტყვევნა მოხდა სარკინოზთაგან, მერმე „სალართა“ გაბატონება ბარდავისა და ადარბადაგანში, და შემდეგ კიდევ რუზიკთა მიერ ბარდავის აღება 944 წელს, ეს წყობა იმის მეტს მაინც არას გვეუბნება, რომ კახეთის მორბევა მოხდა უწინარეს „სალართა“ მიერ ბარდავის დაპყრობისა, რაც თავის მხრით მოხდა უწინარეს 944 წლისა. სხვა უფრო დაახლოებითს ქრონოლოგიას აქიდან ჩვენ ვერ მივიღებთ.

სომხეთის შესახებ აზბების მოშველიებისას ს. კაკაბაძე სრულიად უყურადღებოდ სტოვებს თ. არწრუნის ცნობებს. ის კი როგორც ცნობილია, თანამედროვედ ითვლება 920-940 წლების აზბებისა, რაც განსაკუთრებული ყურადღების ღირსად ჰხდის მის ცნობებს.

მაგალ., ს. კაკაბაძით სომხეთში აბას სუმბატის ძის მეფობის დროს თარეშს ადგილი არ ჰქონია. თ. არწრუნით კი ელი-საქართველოს მუზეუმის მოამბე, VI.

სეს კათალიკოსობის დროს (936-943) და გაგიკის ვასფურაგანში მეფობის დროს (გარდ. 936 ახლო), ე. ი. ზე-10 ს-ის 40-იან წლებში, როცა სომხეთის ცენტრალურ ნაწილში აბას სუმბატის ძე მეფობდა (929-953), სომხეთს შემოესია საჯთა, როგორც მეფის ნაცვალთა სახლის, ერთერთი მემკვიდრე სპარსეთში. მან სწრაფად გამოვლო ქვეყანა, მოიწია დვინამდის და ხარკის ამკრეფნი დაგზავნა არარატის სანახებში. ეს ქვეყნები სწორედ აბას სუმბატის ძის სამფლობელო იყო. აბასი შეებრძოლა, მაგრამ დამარცხდა და საქართველოში ივლტოდა. შემოსეული მტერი გაგიკ ვასპურაკანელმა უკუ-გდო¹. ბროსეარ ეკვობს, რომ ეს არაბი მხედართმთავარი საჯის ასახლის“ წარმომადგენელი იყო².

აგრეთვე საყურადღებოა, რომ დელმიკების (*Դեկմայ*) შესახებ თ. არწრუნიც სწორედ ამის შემდეგ მოგვითხრობს. მათთან ბრძოლა ჰქონდა გაგიკ ვასპურაკანელს³. ამიტომ ეს ამბავიც დაახლ. ამავე ხანებშია საგულვებელი.

ეხლა რომ ვიკითხოთ: რა უპირატესობა აქვს 3-ლი მკვლევარის ქრონოლოგიას იმ შესაძლებელ ქრონოლოგიასთან, რომელიც „საჯის“ მიერ კახეთის მოტყვენვას 936 წლის ახლო დროით განსაზღვრავდა? პასუხი იქნება:—არავითარი.

თ. არწრუნი ყოველ შემთხვევაში მთლად ამ მეორე ქრონოლოგიის მხარის დამკერი იქნებოდა. მისი ცნობების თანახმად სუმბატ მეფის დაღუპვის შემდეგ აბულკასიმ იუსუფი სომხეთში (და უნდა ვიფიქროთ, საქართველოშიაც, რადგან აღმ. საქართველო, ალბანია და სომხეთი 898 წლიდან სპარსეთში მჯდომ არაბ ხელისუფალის საგამგეოში შედიოდენ: ЛэН-Пуль, Мус. дин. 103) არ შემოსულა. ასევე მისი მემკვიდრე ფათჰი ძე აფშინისა (გარდ. 930). ამის შემდეგ სპარსეთში ანარქია გამეფდა „საჯის“ სახლის კაცთა ურთიერთ შორის ბრძოლის ნიადაგზე და მხოლოდ 936 წლის ახლოს დასრულდა ის ერთი „საჯთაგანის“ გაძლიერებით, რომელმაც, როგორც კი ღონე მოეცა, არ დააყოვნა და გაურჩებულ სომხეთზე (უნდა ვიფიქროთ, საქართველო—ალბანიაზედაც) საჯთა სახლის შერყეული უფლებების აღდგენა სცადა.

¹) *Թիվմայի վարդապետի Արժրուნიայ պատմության თանն Արժրունեսայ*, Եფ. გამ. 488-492.

²) M. Brosset, Collection d'historiens arméniens, t. I, p. 241, n. 5. ლენ-პულით 931 წელს ადერბეიჯანის მმართველად დანიშნულ იქმნა იუსუფ აბუსაჯისძის მონაყოფილი დი მის მიერვე განთავისუფლებული მუფლიჰი.

³) *Թიվմայի Արժրունայ պատմություն*, 492.

საინტერესოა, რომ ბროსე კახეთის აოხრებას „საჯის“ მიერ 938 წ. ახლო ხანით ათარიღებს¹. ამავე წელს ჰგონებს ის ფადალას გაქორიკოზებას (საქ. ისტ. I, ლოლობერიძის თარგმ. 122).

ამრიგად, ს. კაკაბაძის თარიღი 920-925 წ. თავისთავად მეტად სათუთა, ხოლო მის მიერ ამ თარიღის სასარგებლოდ მოყვანილი სახელდახელო საბუთები უსაფუძვლოა.

სვეტიცხოვლის ტაძრის წარწერებში მეფის მოუხსენებლობა კიდევ ერთი ახალი ჰიპოთეზის შექმნის საბაზს აძლევს მკვლევარს.

მისი აზრით „ეს გარემოება (მეფის მოუხსენებლობა) უნდა აიხსნებოდეს არა მარტო იმით, რომ ტაძრის აშენებას აწარმოებდა თვით საკათალიკოზო ეკლესია, არამედ იმ დროინდელი ქართლის და აფხაზეთის პოლიტიკური მდგომარეობითაც“ (საისტ. კრებ. 107) და მკვლევარი აღნიშნავს გიორგი I-სა და მის ძმა ბაგრატს შორის ხანგრძლივ ბრძოლას ტახტისათვის, რომელიც 931 წელს თითქო ბაგრატის გამეფებითაც კი აღნიშნულა და დაასკვნის: „ასეთ პირობებში გასაგები ხდება, რომ სვეტიცხოვლის აშენების თაოსნობა თვით ეკლესიას უნდა ეკისრა და საქმე შეუსრულებია კიდევ“ (იქვე).

უეჭველია აქ lapsus-თან გვაქვს საქმე. ავტორს, საფიქრებელია, სურდა ეთქვა: სვეტიცხოვლის წარწერებში მეფის მოუხსენებლობა აიხსნება იმით, რომ ტაძრის აშენება მხოლოდ საკ-ზო ეკლესიას უწარმოებია და მეფეს არავითარი მონაწილეობა ამ საქმეში არ მიუღია, ხოლო ეს უკანასკნელი გარემოება აიხსნება იმ დროინდელი ქართლის და აფხაზეთის პოლიტიკური მდგომარეობით...

არც ეს ჰიპოთეზი ჩანს მისაღები. ჯერ ერთი, საიდან იცის პ-ლმა მკვლევარმა, რომ სვეტიცხოვლის წარწერებმა მთლიანად მოაღწიეს ჩვენ დრომდის?². მეორე, განა ჩვენ შესწავლილ-გარკვეული გვაქვს ქართლის კ-ზისა და აფხაზეთა მეფეების ურთიერთობა, როცა ვავალებთ უკანასკნელთ უეჭველად ითაოსნონ სვეტიცხოვლის ტაძრის აღმშენებლობა?

ს. კაკაბაძემ იცის, რომ 951 წელს ქ. კ-ზი არის მიქელ. ტაძრის აშენებას მისი აზრით 20 წელი მოუხსენებოდა. ასე აღმოაჩინა მან მის მიერვე აღმოჩენილი მეღქისედეკისათვის კ-ზობის წლები—925-945.

¹) ბროსეც ს. კაკაბაძის მსგავსად ჰგონებს, რომ არაბებმა მცხეთის ჯვარიც დაწვეს და მცხეთაც [ტაძარი?].

²) ამით ჩვენ იმის თქმა არ გვსურს, რომ მეფის მოხსენება მაინცდამაინც მოსალოდნელი იყო. წინააღმდეგ, ვფიქრობთ, რომ ასეთი რამ არც უნდა ყოფილიყო, თორემ XIII ს-ის საეკ. მოღვაწენი—იხ. ქვემოთ.—ამის აღნიშნავს არ დააყოვნებდნენ... ჩვენი კითხვა აქ მხოლოდ მეთოდოლოგიურ მიზანს ისახავს.

მაგრამ, როგორც დავინახეთ, მთელი ეს ნაშენობა მიუღებელია. ის შემცთარ საფუძვლებზე ჩანს სახელდახელოდ აგებული.

ერთი წლის შემდეგ ს. კაკაბაძემ ამ თავისი ქრონოლოგიის სასარგებლოდ კიდევ ერთი ცნობის გამოყენება სცადა. მან ყურადღება მიაქცია ულუ დავითისადმი საეკლესიო კრების (XIII ს-ის 63 წლის ახლო)¹ მიმართვაში დაცულ ცნობას „დიდი კათოლიკე ეკლესიის“ შენების შესახებ: „ვიცი, რომე მრავალნი კადრებენ ჟამისა ძნელბედობასა და საჭირობასა, მაგრა ამის უძნელბედესნიც ყოფილან მაშინ ჟამნი, ოდეს დიდი კათოლიკე ეკლესიაჲ შენებულა; ჰასრე, რომე ჯაფარ ამირად ჯდომილა თფილის და ქალაქი სპარსთა ჰქონებია“².

აქ მოხსენებული „უძნელბედესნი ჟამნი“ ავტორმა იმავე აბულკასიმის ლაშქრობას დაუკავშირა, ხოლო ჯაფარ ამირა ამ ლაშქრობის თანამედროვე ტფილისის ამირად აღიარა.

აქიდანვე მან „კონტექსტით ისეთი შთაბეჭდილება“ გამოიტანა, რომ მცხეთა ამ დროს „ტფილისის საამიროს ტერიტორიაზე ირიცხებოდა“; ხოლო, მისი აზრით, ჯაფარ ბენ მანსურისა (X ს-ის მეორე ნახევარი) და ჯაფარ ბენ ალის (XI ს-ის პირველი ნახევარი) დროს „მცხეთა გარკვევით ქართველ ხელმწიფეთა ტერიტორიაზე მდებარეობს და ტფილისის საამიროს ფარგლებს გარეშე იმყოფება“ (საისტ. კრებ. IV, 114).

„ყველა ამის მიხედვით“ ავტორი ჰპოულობს „ახალს დადასტურებას იმ ფაქტისას, რომ სვეტი-ცხოვლის საყდრის ხელმეორედ აშენება მოხდა დაახლ. 925-945 წლებში გავლილ და ჯერ კიდევ არ შეწყვეტილ შემოსევათა და აოხრებათა დროს და მართლაც მეტად მძიმე ხანაში, როდესაც ტფილისის ამირად ჯაფარი იჯდა“ (იქვე).

მოკლედ, ს. კაკაბაძის ისტორიული სურათი ასეთია: 907-945 წ. ტფილისის ამირად იჯდა ჯაფარი. მცხეთა მის საგამგეო ტერიტორიაში შედიოდა. 907-908 წელს სომხეთსა და საქართველოს შემოესია ამირა აგარიანი, აბულკასიმ იუსუფი და 914 წლამდის საშინლად მძვინვარებდა აქ. ეს აოხრება მხოლოდ „აფხაზეთს“ არ შეჭებია. საქართველოს სხვა ნაწილებისათვის კი იგი იმდენად მძიმე იყო, რომ ეს ქვეყნები „ამის შემდეგ დიდხანს ვერ მოიკრებდნენ ძალას“. 920-925 წლებში აბულკასიმ იუსუფი კახეთს ეწვია კვლავ:

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია. წ. I, 1928 წ. გამოც., გვ. 50.

² საისტ. მოამბე წ. I. 1925 წ. გვ. 221; „ულუ-დავითის დროინდელი საეკლესიო კრების დადგენილება“ გამოც. გ. გოზალიშვილისა; სასვენი ნიშნები. ჩვენია

ააოხრა ის, დაწვა მცხეთის ჯვარი, და თვით სვეტიცხოველი. ამავე დროს „აფხაზეთის“ ტახტის მემკვიდრეებს შორის (პოლიტიკურად ქართლი ამ დროს აფხაზეთში შედიოდა) გამუდმებული მკაცრი ბრძოლა იყო გამართული. ქვეყანა გარეშე და შინაური ომების ცეცხლში იყო გახვეული. ზავი და მშვიდობა სანატრელი ოცნება იყო.

აი ამ შავბნელ დროს კატასტროფაგავლილი (დამწვარი) „სვეტიცხოვლის აშენების თაოსნობა თვით ეკლესიას“ უკისრია, ძველი დაზიანებული შენობა ახალი გეგმის მიხედვით გადაუყეთებიათ და ქართული ხუროთმოძღვრების ეს უდიდესი და უმშვენიერესი ძეგლი შეუქმნიათ.

...და „მე-XIII ს—ნის დასახელებული მიმართვის ავტორნი აბულ კასიმის და მისთა შემდგომთა საშინელ აოხრებათ გულისხმობდენ, როდესაც ჯელალ-ედინის და მონგოლების მიერ მიყენებულ აოხრებებთან შედარებით მაინც „უძნელბედეს ხანის“ შესახებ ლაპარაკობდნენ“ (საისტრ. კრებ. IV, 113).

წარმოდგენილი სურათის ზოგიერთი ფაქტები ჩვენ უცვლელად გვიჩილეთ. შევხვით დანარჩენთ. ჯერ წინააღმდეგობათა შესახებ.

თუ მცხეთა საამიროს ტერიტორიაზე ირიცხებოდა, რატომ უნდა აეოხრებია და დაეწვა ის აბულ კასიმს? და თუ საამიროს ტერიტორიასაც არ ინდობდა, რატომ ტფილისი არ ააოხრა? „პირველი“ შემოსევისას ის ტფილისში შემოვიდა ბრძოლით კი არა, არამედ როგორც უფროსი ხელისუფალი მის ქვეშეთ მყოფი მოხელის სახელისუფლოში. ავტორისაგან მოსალოდნელი იყო დამტკიცების ცდა რომ ამ დროს მცხეთა კახთა ქორიკოზების ტერიტორიაში შედიოდა. ეს ლოგიკური იქნებოდა მის კონცეფციასთან დაკავშირებით მემატიანე სწორედ კახეთის მოტყვევებაზე ლაპარაკობს და ჯვარი-მცხეთაც (კაკაბაძით; ჯვარი და მცხეთა) კახეთის ფარგლებშია საძიებელი და არა მის გარეთ.

„ჯვარი მცხეთა“-ს უპართებულო წაკითხვით და მცხეთის მიკუთვნებით ტფილისის საამიროს ტერიტორიაზე პ-ლი მკვლევარი ლოგიკურ წინააღმდეგობაში ვარდება.

აქვე ერთი კითხვა: თუ სვეტიცხოვლის ტაძარი, როცა მას აშენებდენ, ტფილისის საამიროს ტერიტორიაზე ირიცხებოდა, რად იყო მაინც და მაინც მოსალოდნელი, რომ მის აღმშენებლობაში „აფხაზთ“ მეფენი უეჭველად მონაწილენი იქნებოდნენ, რომ ურთიერთ შორის ხანგრძლივ (30 წლოვანს?) ბრძოლას მათი ტრფიალი ეკლესიათა მშენებლობისა არ შეენელებინა? განა აფხაზთა მეფენი, რომელთა სამეფოს პოლიტიკურ საზღვრებში მცხეთა არ შედიოდა, ისე-

თივე „ხელმწიფენი“ არ იქნებოდენ მცხეთის ტახტისათვის როგორც ადარნერსე „ქართველთა მეფე“, გურგენ დიდი ე-ე-ვი ან კვირიკე კახთა ქორეპისკოპოზი? რატომ ამათ სახელის მოუხსენებლობის ახსნას არ სცდილობს პ-ლი მკვლევარი?

ს. კაკაბაძემ „უძნელბედეს ჟამთა“ სურათი მართლაც მუქი ფერებით წარმოგვიდგინა და ამ „ჯერ კიდევ არ შეწყვეტილ შემოსევათა და აოხრების დროს“ უდიდესი აღმშენებლობის ფაქტიც აღმოაჩინა. როგორ ეთანხმება ეს ორი მოვლენა ერთი მეორეს, ჩვენთვის გაუგებარია. პირიქით, აღმშენებლობის ისეთი ფაქტიდან, როგორც სვეტიცხოვლის ტაძარია (დღეს დიდად დაზიანებული მისი პირველ სახესთან შედარებით), ბუნებრივი და მართებული იყო მისი შენების დრო ქვეყნის (მისი მოწინავე წოდების სახით) დიდი ქონებრივი დოვლათიანობის და კულტურული აყვავების ხანად მიგველო. როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ ეკლესიის მიერ თუნდაც „საკუთარი თაოსნობით“ ასეთი აღმშენებლობის გაშლა ამ „მართლაც მძიმე ხანაში?“¹ აკი გაცილებით ნაკლებად მძიმე დროს (ამაში არ ეჭვობს პ-ლი მკვლევარი), XIII საუკუნის მეორე ნახევარში ეკლესია არა თუ აღმშენებლობას ვერ ეწეოდა, მას ძველად შეწირულ-შეძენილი ქონებაც კი ვერ დაეცვა საერთო ხე-

¹) სვეტი-ცხოვლის მშენებლობასთან დაკავშირების გარეშე, თავის თავად „უძნელბედეს ჟამთა“ ავტორისებური სურათის მუქი ფერები, რა თქმა უნდა, შეიძლება შესამჩნევად შერბილებულიყო. იუსუფ აბუსაჯის ძეს მთელი სომხეთისა და საქართველოს წინააღმდეგ სრულიად არ ულაშქრია. მისი ეს ლაშქრობა ბიზანტიის პოლიტიკური გავლენის გაძლიერების წინააღმდეგ მიმართული ბრძოლა იყო და შეეხო ამ „ორიენტაციის“ მომხრე ხელმწიფეთა ხელქვეშე ქვეყნებს. ყოველ შემთხვევაში ჩვენ უეჭველად ვიცით, რომ აოხრება არ შეჰხებია არა აფხაზეთს. მარტო, როგორც ამას ს. კაკაბაძე ჰგულისხმობს, არამედ არც ტფილისის სამიროს და არც ადარნერსე ქართველთა მეფის სამფლობელოს. სომხეთშიაც ხომ ვასპურაკანის და სივნიეთის მეფე-მთავრები აბულ-ქასიმის მხარეზე იყვნენ და ბიზანტიის მომხრე სუმბატის დაღუპვით ხელს ითბობდენ. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ X ს-ნის სომხეთ-საქართველოს პოლიტიკური ვითარების შესწავლისას ჩვენ შედარებით კარგ პირობებში ვიმყოფებით. სომხური, ქართული, ბერძნული და არაბული წყაროები უხვ მასალას იძლევიან როგორც შედარებით მთლიანი და ობიექტური ისტორიული სინამდვილის დასაცავად, ისე თითოეული მემბტიანის (თუნდაც თანამედროვესი) კრიტიკულად შესასწავლად. აქ ჩვენ არც ისე უმწიფონი ვართ, რომ ნება-უნებლიეთ ერთი რომელიმე მემბტიანის ცნობათა გავლენის ქვეშ მოვექცეთ. უხვად მოგვეპოვება მოვლენათა ერთი მეორის სრულიად საწინააღმდეგო გაშუქებანი, რაც საშვალეებს გვაძლევს „მესამის“ როლში დავდგეთ და შედარების გზით ისტორიული სინამდვილე კრიტიკულად აღვადგინოთ. ს. კაკაბაძის მიერ მოცემულ სურათს სწორედ ეს არ ახასიათებს. აქ გათვალისწინებული ვერაა საწინააღმდეგო ან კორექტივის შემტან ცნობათა მნიშვნელობა.

ლისუფლებისა და დიდებულთა მიერ გამოწირვა-მიტაცებისაგან. XIII ს-ის საეკლესიო კრების მონაწილეებივით ჩვენც „სარწმუნოების შენელებით“ ხომ არ უნდა ავხსნათ ეს მოვლენა?

საჭირო იყო ავტორს მიელო თავის თავზე შრომა და აეხსნა მკითხველისათვის ეს ბუნებრივი კითხვები, რომელნიც მისი კონცეპციის არსებობის პირობებში წამოიჭრებოდა.

დასასრულ, რას ჰგულისხმობენ XIII ს-ის საეკლესიო კრების მიმართვის ავტორნი? უპირველეს ყოვლისა უნდა მხედველობაში გვქონდეს, რომ XIII ს-ის საეკლ. კრების მოღვაწენი თავიანთი მიმართვის ამ ადგილას „უძნელბედეს ჟამთა“ ძიებისათვის არიან განწყობილნი. ამიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ, თუ „XIII ს-ნის დასახელებული მიმართვის ავტორნი აბულკასიმის და მისთა შემდგომთა საშინელ აოხრებათ ჰგულისხმობდენ, როდესაც ჯელალ-ედინის და მონგოლების მიერ მიყენებულ აოხრებებთან შედარებით მაინც „უძნელბედეს ხანის“ შესახებ ლაპარაკობდნენ“ (საისტ. კრებ. IV, 113). თუ ეს „ცხადია“, როგორც გვარწმუნებს ს. კაკაბაძემ, მაშინ მოსალოდნელი იყო ამ უძნელბედესი ჟამის მაძიებელი მამებრ თავიანთ ცოდნასა და უნარს არ დაზოგავდენ ასეთი ხანის დასახატავად და ყოველ მიზეზს გარეშე მოიხსენებდნენ იმ „საშინელებებს“, რომელთა გამოც სვეტი-ცხოვლის ტაძრის შენების დრო მათ „უძნელბედეს ჟამად“ მიაჩნდათ.

მცხეთის ტაძრის შენება ს. კაკაბაძემ, როგორც ვიცით, „საჯის“ მიერ მის დაწვას დაუკავშირა. XIII ს-ის საეკ. კრების მონაწილენი გათვალმახვილებული ეძებენ შავ ფერებს „უძნელბედესი ჟამის“ დასახატავად. მათ იციან როდის „შენებულა დიდი კათოლიკე ეკლესიაჲ“. რაღა იქნებოდა მათთვის იმაზე უკეთესი საბუთი ამ „უძნელბედესი“ ხანის ნათელსაყოფად, თუ არ საკ-ზო ტაძრის აოხრების ცნობა? ¹ სინამდვილეში კი რას ვხედავთ? მიმართვის ავტორთა მიერ დახატული სურათი „უძნელბედეს ჟამისა“ მკრთალი ანარეკლიც კი ვერ არის იმ სურათისა, რომელიც ს. კაკაბაძემ წარმოგვიდგინა. მათი უმთავრესი და ერთად-ერთი საბუთი უძნელბედობისა ის არის, „რომე“, „ოდეს დიდი კათოლიკე ეკლესიაჲ შენებულა“, „ჯაფარ ამირად ჯდომილა თფილის და ქალაქი სპარსთა ჰქონებია“.

1) „ქართლისა ცხოვრებაჲ“ მათთვის უცნობი არ არის. ამას თვით აღნიშნავენ მიმართვის ავტორნი. და, თუ მიუხედავად ამისა „საჯის“ მიერ ტაძრის დაწვის ცნობა არ მოჰყავთ, ეს მხოლოდ იმას ჰნიშნავს, რომ XIII ს-ნის საეკლ. კრების მოღვაწეებს „დაწუეს ჯუარაი მცხეთა“ ისევე ესმოდათ, როგორც ჩვენ და არა ისე, როგორც ს. კაკაბაძემ გაიგო.

მაგრამ ან-კი რა უნდა ექმნათ საეკლესიო კრების მოღვაწეთ, როცა სხვა მასალები არა ჰქონდათ? სვეტი-ცხოვლის აშენების დრო უეჭველად იცოდნენ მაშინ (ეს თვით მათი მოწმობიდან ჩანს) და არ არსებული სურათის შეთხზვა მათ არ შეეძლოთ, რა გინდ დიდი სურვილი არა ჰქონდათ საამისო...

პ-ლი მკვლევარი არც იმაშია მართალი, თითქო მიმართვის, ავტორნი იმ „უძნელბედობის ჟამს“ ჯალალისა და მონღოლების მიერ საქართველოს თავს დატეხილ აოხრებებს აღარებდნენ: ორი ისტორიული მოვლენის შეფარდებით (ერთი 300 წლისა, ხოლო მეორე 30-40 წლის) ისინი მათი თანამედროვე ხანის უპირატესობას ვერ დაამტკიცებდნენ.

ისინი ერთი-მეორეს აღარებენ თავიანთ აწმყოსა, როცა საქართველო, მართალია მონღოლთ ვასალი, მაგრამ მაინც და ჯერ კიდევ მთლიანი სამეფო იყო, იმ დროსთან, როცა ტფილისი „სპარსთა“ ხელში იყო, როცა იქ მუსლიმანი ამირა „ჯდომილა“.

XIII ს-ნის მოღვაწეთა თვალში დედა-ქალაქის უცხოთა ხელში ყოფნა მართლაც „უძნელბედისი ჟამის“ მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო. მათ ვერ გაეთვალისწინებიათ, რომ მათი დროის ტფილისი, ეს ეკონომიური და პოლიტიკური ცენტრი დიდი სახელმწიფოსი, სულ სხვა იყო შედარებით X-XI ს-ნის ტფილისთან.

მიუხედავად ამისა, მიმართვის ავტორნი, რა თქმა უნდა, მართლნი არ იყვნენ, როცა ამტკიცებდნენ, რომ ის დრო, როცა „დიდი კათოლიკე ეკლესია შენებულა“, „უძნელბედისი“ იყო იმ დროსთან შედარებით, როცა მონღოლთა განმანადგურებელი მოხარკეობით გალატაკებული მოწინავე წოდება და საერო ხელისუფლება საეკლესიო ქონების მიტაცებით სცილილობდა გასაჭირის შემსუბუქებას.

მართო ის ფაქტიც კი, რომ „უძნელბედისი ჟამში“, „დიდი კათოლიკე ეკლესია შენებულა“, ხოლო მათ დროს (XIII ს-ში) საეკლესიო ქონების მიტაცებას სისტემური და თითქმის დაკანონებული ხასიათი მიუღია, ფრიად საეჭვოდ ჰყოფს „ღირსთა მამათა“ ისტორიულ კონცეპციას „უძნელბედისი ჟამის“ შეფასების საკითხში.

ს. კაკაბაძე გადაჭრით აცხადებს „არავითარი „ჟამის ძნელბედობა“ საქართველოს არ ჰქონდა“ ჯაფარ ბენ მანსურისა (975 წლ. ახლო) და ჯაფარ ბენ ალის დროსაო (XI ს-ნის 20-ან-40-იანი წლები). პირველის დროს „იყო დავით კურაპალატის მძლავრების ხანა“, მეორის დროს კი ბაგრატ IV მეფობდაო (საისტ. კრემ. IV, 113).

გიორგი I მეფობის მეორე ნახევარში და ბაგრატ IV მეფობის პირველ ნახევარში ე. ი. 1020-1031 წ. „ძნელბედობის“ მძიმე სურა-

თის¹ დასახატავად ჩვენ ნამდვილი და არა სადარ და სათუო ისტორიული ცნობები არ შემოგვაკლდებოდა, მაგრამ ამას არ ჩაედევართ, რადგან ეს იქნებოდა მეთოდოლოგიური შეცდომა, ჩვენი შეხედულების თავზე მოხვევა XIII ს-ნის მოღვაწეთათვის. იმისთვის, რომ ვიცოდეთ, თუ რას ჰგულისხმობდენ საეკ. კრების მიმართვის ავტორნი „უძნელბედეს ჟამში“, სრულიად არ არის საჭირო (და ეს შეცდომა(ცა) ვეძებოთ უძნელბედესი, ჩვენი აზრით, ხანა ერთ-ერთის დროს სამ ცნობილ ჯაფარ ამირას შორის.

საჭიროა და სრულიად საკმაო იმის სწორად გაგება, თუ რისი თქმა სურდათ მათ. ისინი ნათლად გაძოსთქვამენ თავიანთ აზრს და სათუო ამ მხრით არა რჩება რა: „... ამის უძნელბედესნიც ყოფილან მაშინ ჟამნი, ოდეს დიდი კათოლიკე ეკლესიაჲ შენებულა, ჰასრე რომე ჯაფარ ამირად ჯდომილა. თფილის და ქალაქი სპარსთა ჰქონებია“. ჩვენ მიერ ხაზგასმული წინადადება არის ის, თუ რას ჰგულისხმობდენ XIII ს-ნის საეკ. კრების მიმართვის ავტორნი იმ გარდასული ჟამის უძნელბედესობაში, როცა „დიდი კათოლიკე ეკლესიაჲ შენებულა“ და ყოველი სხვა ძიება ამ ჟამისა იქნებოდა ტექსტის არა სათანადო გაგება.

სამივე ხანა, როცა „ჯაფარ ამირად ჯდომილა თფილის და ქალაქი სპარსთა ჰქონებია“, უკვე ამით „უძნელბედესი“ იყო XIII ს-ნის საეკ. მოღვაწეთა წარმოდგენით თავიანთ დროსთან შედარებით. ასე რომ, თუ ჩვენ სხვა რაიმე ნიშანი ვერა ვპოვეთ სვეტიცხოვლის ტაძრის აშენების დასათარიღებლად, აქ არჩევანს ვერ მოვახდენთ: სამივე ხანა თანასწორუფლებიანია².

ეხლა, როცა ჩვენ განვიხილეთ ს. კაკაბაძის ყველა მოსაზრებები და აღმოჩნდა, რომ არც ერთი მათგანი მისაღები და დამაჯერებელი არ არის, დაბრკოლება რაიმე გარეთი ბჭის წარწერის ჩვენს წაკითხვაში ამ მხრითაც არ არსებობს.

ს. კაკაბაძის მიერ ყურადღება-მიქცეული XIII ს-ნის ცნობა იმით არის ძვირფასი, რომ საშუალებას გვაძლევს უფრო დაახლოვებით განვსაზღვროთ სვეტიცხოვლის ტაძრის შენების დრო.

1) ამ დროებში დაახლ. უნდა გვეგულისხმა მცხეთის ტაძრის აშენება, თუ მის ამშენებლად ცნობილ მელქისედეკ კათალიკოსს მივიღებდით.

2) აქ შეგვეძლო ზოგადი მოსაზრებისათვის დაგვეთმო სარბიელი, თუ როდის ამ სამ ხანაში იყო მეტი შესაძლებლობა ასეთი აღმშენებლობისა და სხვ., მაგრამ აღნიშნულ ეპოქათა იმ არა საკმაო ცოდნის პირობებში, როგორშიაც ჯერ კიდევ ჩვენი ისტორიული მეცნიერება იმყოფება, ყოველი ასეთი მსჯელობა მეცნიერული ცოდნის პრეტენზიებს მოკლებული ტყუილ-უბრალო საუბარი იქნებოდა

ასე რომ ჩვენი დასკვნაა: სვეტიცხოვლის ტაძარი „მეორედ აშენებულა“ XI ს-ნის პირველი მესამედის მეორე ნახევარში მელქისედეკ ქ. კ-ზის თაოსნობით, როცა ტფილისში „ჯაფარ ამირად ჯდომილა და ქალაქი სპარსთა ჰქონებია“.

დასასრულ, არ შეგვიძლია დეკლარაციით აუაროთ ერთ მოვლენას, რომელსაც უამისოდ შეუძლია ჩვენი ასეთი დასკვნის სათულობა გააძლიეროს.

საქმე ისაა, რომ სვეტი-ცხოვლის ტაძრის გარეთი ბქის წარწერაში მოხსენებულია მელქისედეკ, რომელმან მეორედ აღაშენა წმიდაა კათოლიკე ეკლესია და ბქც“...¹, მაშინ როცა ეკლესიის აღმოსავლეთი კედლის წარწერაში მელქისედეკის დროს (და მის მიერ) „აღაშენა ეკლესია ესე“...². როგორც ვხედავთ, ერთი წარწერა მოგვითხრობს „მეორედ აშენებაზე“, მეორე კი „აშენებაზე“. როგორ ეთანხმება ეს მოვლენა ჩვენს დასკვნას?

სახუროთმომდგრო ტერმინის შესწავლა-დადგენა ხუროთმოძღვრების ისტორიკოსთა საქმეა. მათ აქვთ საშუალება აქ დამაჯერებელი საბუთიანობა წარმოადგინონ. სამწუხაროდ, ასეთი მუშაობა ჩვენში არავის გაუწევია. ამიტომ იძულებული ვართ სახელდახელო საბუთებით ვეცადოთ გავერკვეთ აქ წამოჭრილ კერძო საკითხში.

სათანადო დაკვირვებიდან ირკვევა, რომ ძველს ქართულში ტერმინი „აშენება“ ხუროთმოძღვრებაში ყოველთვის ერთი შინაარსით არ იხმარებოდა. ზოგჯერ „აშენება“ ახალის აგებას ჰნიშნავდა, ზოგჯერ კი ის მხოლოდ გადაკეთებას, განახლებას, რესტავრაციას ჰგულისხმობდა. ამ უკანასკნელი საქმიანობისათვის სხვა ტერმინებიც არსებობდა: „მეორედ აშენება“, „ახლად აშენება“ და სხვ.

ასე რომ ამ ორი რიგის ტერმინებს შორის პირველი (აშენება) გვაროვნული ცნების შინაარსისა ჩანს მეორის მიმართ, მეორე კი სახეობითისა პირუკუ—მაგალითები: ურბნისის სიონის განმაახლებელი თეოდორე ჯერ უზენაესისადმი მიმართვაში თავის თავს მაშენებელს უწოდებს და შემდეგ მოგვითხრობს, რომ როცა ის ეპისკოპოს იქმნა „იყო ესე სიონი დაძველებულ უფროს ზომისა: ოთხნი კუთხენი და კონქი³ გაპობილ იყვნეს, სვეტნი ქტცი (?) დამპალ იყვნეს და მომადლა ღმერთმა ამის ყოვლისა და აღაშენებდა“...⁴ იქვე სხვა წარწერა იმავე „აღმშენებელზე“ შემდეგს გვამცნობს: „დი-

1) 2) ხაზი ჩვენია. აგრეთვე წაკითხვაც.

3) დედნისეულ „ქი“ ბროსე „კათოლიკე“-დ ჰკითხულობს, თაყაიშვილი — „ქანკელი“-დ.

4) ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. და შენ. წ. I, 43-44; ხაზი როგორც აქ ისე ქვემოთაც ჩვენია.

დებამ შენდა ქრისტე, რამეთუ მოჰმადლე¹ თეოდორე ებისკოპოსსა ამისსა აღშენებამ...“ (ე. თაყაიშვილი, ო. ს. 44).

ამავე ტაძარს 1668 წელს განაახლებს დედოფალი მარია და სწერს „აღვაშენეთ ძირითურთ აღმოფხრული ტაძარი“-ო... (ე. თაყაიშვილი, ო. ს. 48; Brosset, Voyage VI, 14-16).

ჩვენ კი ვიცით, რომ ამ „ძირითურთ აღმოფხრული“ ტაძრის როგორც პირვანდელი გეგმა—„სიონი“,—ისე უძველესი ნაწილები—ჩრდილოეთის კედელი—დღევანდლამდის დაცულია (ე. თაყაიშვილი, ო. ს. *MAK* IV, 142, Brosset, ო. ს.).

ასე რომ, როგორც თეოდორე, ისე მარიაში ურბნისის სიონის განმაახლებლები „მეორედ მაშენებლები“ არიან. წარწერებში კი ისინი „მაშენებლებად“, „აღმაშენებლებად“ იწოდებიან.

ცაიშის საყდარი აშენებული უნდა იყოს XI-XII საუკუნეში (თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. II, 163). XVII ს-ნის დასაწყისში მიწის ძვრამ ძალზე დაახიანა ის. მალაქია კ-ზი, რომელმაც აღადგინა ეს ეკლესია, სათანადო წარწერაში იხსენიება: „კ-ზი მალაქია აღმაშენებელი საყდრისა ამის“. შემდეგ იქვე თვით მოგვითხრობს, რომ მიწისძვრისას „საყდარიცა ესე ცაიშისა დაეცა, შეიმუსრა თავიდგან ვიდრე საფუძვლამდე“... და მეო „მეორედ კელ ვყავ აღშენებად ტაძარსა ამას“... მეორე ადგილას იგივე კ-ზი ამბობს: „...ახლად კელ ვყავ აღშენებად საყდარსა და აღვაშენე ცაიშისა... საყდარი“ (ე. თაყაიშვილი, იქვე, გვ. 166-168, Brosset, Voyage VII, 29, 33-34).

პროფ. ე. თაყაიშვილის მოწმობით ცაიშის საყდრის ძველი შენობიდან „შეთრყველად არის დაცული „აღმოსავლეთის მხარის ქვემო ნაწილი, განსაკუთრებით საკურთხეველი“, ასე რომ მალაქიას გამოთქმა: „შეიმუსრა თავიდგან საფუძვლამდე“—გადაჭარბებულია. ამდენადვე ეს კ-ზი ცაიშის „მეორედ მაშენებელია“, ან „ახლად მაშენებელი“ და არა „აღმაშენებელი“. ამავე დროს ის, როგორც უჩვენეთ, ცაიშის „აღმაშენებლად“ იწოდება.

ქცა-ს ცნობით გიორგი აფხაზთ მეფემ (X ს-ნის პირველ ნახევარში) „აღაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეფისკოპოსოდ და განაშენა იგი“ (ქ. ცხ. 229, *452). ამავე დროს, როგორც გეგმა („ჯვარი“), ისე მთელი ნაწილები ამ საყდრისა უძველესი დროიდან დაცულია (ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. II, 39-42, Brosset, Voyage VII, 11-17). ასე რომ გიორგი აფხაზთ მეფე შეიძლება მხო-

1) ბროსე კითხულობს: მიმადლე, თაყაიშვილი: მომმადლე.

ლოდ განმაახლებელი იყოს მისი. ქცა-ს ცნობით კი მან „აღაშენა საყდარი“ და სხვ.

ნიკორწმინდის ტაძარი აგებულია ბაგრატ III დროს XI ს-ნის დასაწყისში (Brosset, Voyage XII, 55). ბაგრატ იმერთა მეფე კი 1534 წელს ამ ტაძრისადმი მიცემულ სიგელში ამბობს: ...კელვყავით აღ შენებად დაკნინებულისა მონასტრისა ნიკოლოზ წმინდისა“-ო და ცოტა ქვემოთ... „კელვყავით ახლად აღ შენებად და შემკობად ტაძრისა შენისა და გარდავაკედინეთ ზეით ტყვიითა და სპილენძითა“-ო (ქრონ. II, 279).

მანგლისის ტაძრის წარწერები (სამწუხაროდ, აწ უკვე დაღუპული) გვარწმუნებენ, რომ „იქმნა დიდისა ამის საყდრისა აღ შენებებაჲ ქორონიკონსა სმ (=1020 წ.) (E. Такайшвили, Арх. экск. разыск. и зам. III, 138-139. ბროსედან ნასესხი), ასეთი ცნობა აღშენების შესახებ იქ სამხელ ყოფილა განმეორებული. თითქო საეჭვო აღარა არის რა, რომ ეს ტაძარი მართლაც ამ დროს აუშენებიათ. მაგრამ ხუროთმოძღვრულმა ანალიზმა ნათელყო, რომ ამ დროს ტაძარი მხოლოდ გადაუკეთებიათ (Г. Н. Чубинов, Заметки о Манглиссском храме: საქ. მუზ. მოამბე I, 33-62). ამრიგად აქაც „აშენება“ გადაკეთების შესატყვისობით არის ნახმარი.

დასასრულ, დღეს სადაო არავისთვისაა, რომ ალექსანდრე დიდმა მცხეთის ტაძარი მხოლოდ აღადგინა, რომ თემურ-ლენგის ურდოებს ტაძრის ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის კედლების დიდი ნაწილი დაუნგრეველი დარჩენიათ და რომ ამ ნაწილებმა ჩვენამდის მოაღწიეს. ალექსანდრე მეფე კი ამის შესახებ ლაპარაკობს, რომ მან კელყო „შენებად საყდრისა მცხეთისა“ (ს. კაკაბაძე, ისტ. საბ.: II 12), რომ კელყო... „ახლად გან შენებად და განვრცომად“ (ქრონ. II, 237) და ბოლოს „აღვაშენე და განსრულდაო“ (იქვე) გვეუბნება. ასეთსავე გამოთქმებს („ვიგულსმოდგინე... საყდართა აღ შენებად“; „საყდარნი... ახლად აღვაშენენ და შემაკუჴნ“; „საყდარნი... ახლად აღგვიშენებინ...“) ხმარობს ის თავისი აღმშენებლობითი მოღვაწეობის საერთოდ მოთხრობის დროს 1440 წლის ცნობილ სიგელში (ქრონ. II, 248).

აქიდან, ვფიქრობთ, შემდეგი დასკვნა შეგვიძლია მივიღოთ: „აშენება“ ტერმინი იხმარებოდა, როგორც ახალის აგების (საამისო მაგალითების მოყვანა საჭიროდ არ დავინახეთ; ეს ისედაც ცნობილია), ისე განახლება, გადაკეთება, აღდგენის შინაარსითაც. „ახლად“ „კვალად“, „მეორედ აშენების“ ნაცვლად „აშენება“ ტერმინის ხმარებით ხაზს უსვამდენ განახლების სიდიდეს, მის საფუძვლიანობას.

ეხლა მეორე რიგის ტერმინების შესახებ.

ოპიზა ააშენეს ამონა, ანდრია, პეტრე და მაკარი მონაზვნებმა¹. აშოტ კურაპალატმა ოპიზა „მეორედ ააშენა“—„აშოტ კურაპალატი მეორედ მაშენებელი ოპიზისაჲ და წმიდისა ამის საყდრისაჲ“², ე. ი. აშოტმა უკვე არსებული მონასტერი და ეკლესია გადააკეთა³; ქცა კი გვაუწყებს: „და მოკუდა გუარამ, ძე აშოტისი და დამარხეს ოპიზას, მეორედ მისგან აღშენებულსა“ (ქ. ცხ. 225, *446). ეს ცნობად. ბაქრაძემ, მის შემდეგ რაც მან აშოტის ზემო მოყვანილი წარწერა იპოვა, შეცთომად აღიარა⁴. ჩვენ კი ეფიქრობთ, რომ ქცას-ცნობა სწორია, ხოლო განსვენებული მკვლევარი ცთება. ის ფაქტით, რომ გვარამ მამფალი ოპიზას დაიმარხა, დიდ ნდობას ანიჭებს ქცას ცნობას (აშოტი კი არტანუჯში დამარხეს მის მიერვე აგებულ ტაძარში); ამავე მოსაზრებას უჭერს მხარს ბაგრატი IV-ის სიგლის ცნობა: „...„მოიღეს ოპიზართა დაწერილი გუარამ მამფლისაჲ, რომლითა მას ტყესა და ზღვარსა მიჯნაძოროელთა ერჩოდეს“ (ისტ. საბ. შიომღვიმის მონ. 8).

გამოდის, რომ გვარამ აშოტის ძეს „მეორედ აღშენებია“ აშოტის მიერ უკვე „მეორედ აშენებული“ ოპიზა. აქ „მეორედ აშენება“ თითქო ტექნიკური ტერმინი ჩანს გადაკეთების, განახლების შინაარსით. ასევე ორი „მეორედ მაშენებელი“ სხვადასხვა დროისა ჰყავს სამთავისის საყდარს—ბროსსეს წაკითხვით ერთი XI, ხოლო მეორე XVII-XVIII ს-ნისა (Voyage, XVI p. 3 etc.).

გრიგოლ ხანძთელის დედის დისწული საბა იყო „იშნის მეორედ მაშენებელი“. და ეს იმიტომ, რომ „იქმნა საბა ეპისკოპოს იშხანსა ზედა ნეტარისა ნერსე კათალიკოზისა აღშენებულსა კათოლიკე ეკლესიასა და საყდარსა მისსა, რომელი წელიწადთა მრავალთა დაქურივებულიყო“ (ე. ი. „საყდარი“—ტახტი). „აწკუალად იქმნა სულიერი ქორწილი და მეორედ აღეშენა ამის ნეტარისა მიერ, ხოლო ხორციელად მოლუაწებითა... მეფეთაჲთა“ (გრ. ხანძთ. გვ. ლ, 35-40).

კოსტანტინეპოლიდან მომავალ გრიგოლს და საბას „გამოეცხადა ღმრთისა მიერ... იშნისა პირველი დიდებულებაჲ დაბასა მისსა

¹) ქართული მწერლობა, წიგნი II, 1909 წ. „ცხორებაჲ... სერაპიონისი“, გვ. 5.

²) დ. ბაქრაძე, ისტორია საქ—ლოსი, 214; ვახუშტი, საქ. ისტ. 122 შენ. ბ; Н. Марр, Жизнь Григ. Хандз. 160.

³) სწორედ ასევე ესმის ეს ავ. ნ. მარს op. cit., loc. cit.

⁴) დ. ბაქრაძე, ისტორია საქ—ლოსი 214; ვახუშტი, საქ. ისტ. 122, შენ. ბ.

და წმიდანი ეკლესიანი და ეუწყა: ვითარმედ კუალად განახლებად არს პირველისაებრ კელითა საბანისითა“ (იქვე, გვ. ით). ცხადია: „იშხნის მეორედ მაშენებელი“ საბა არის იშხნის კუალად განმანახლებელიც“ (ხაზი ჩვენია).

რუისის ძველი საეპისკოპოზო ტაძარი თემურ ლენგმა ისე დააქცევინა, რომ მისი შეკეთება, როგორც ჩანს, შეუძლებელი გამხდარა. ამიტომ ახალი ტაძარი (უფრო პატარა) აუგიათ ძველის ნანგრევებიდან. ეს ახლად აგება მოხდა ალექსანდრე დიდის სახელით და სათანადო წარწერაც ამ ეკლესიისა გვამცნობს: „ზე აღიდენ ღმერთმან შეფეთა მეფობა დიდისა ალექსანდრეს, რომლისა მიერ კუალად აღეშენა საყდარი ესე“¹.

ამრიგად ალექსანდრე არის რუისის ეკლესიის „კუალად აღმაშენებელი“.

ს. ვალეს ბაზილიკა XVI ს-ნეში აღადგინა ქაიხოსრო ათაბაგის მეუღლემ დედისიმედმა. სათანადო წარწერაში კი გვამცნობს: ...მე... „დედისიმედმან მეორედ აღვაშენე წმიდაჲ ესე ეკლესიაჲ“—ო².

აქიდან, ვფიქრობთ, ცხადია, რომ: 1) „აშენება“ ტერმინში ახალის აშენების გარდა შეიძლება გადაკეთება, საფუძვლიანი შეკეთება, აღდგენა იგულისხმებოდეს; 2) ზოგჯერ „მეორედ აღშენება“-ის ან; „ახლად აშენება“-ის ნაცვლად „აშენება“ ტერმინს ხმარობდენ 3) „მეორედ აშენება“ არ შეიძლება ჰნიშნავდეს ძველთან ყოველგვარი მიმართების გაწყვეტას და ამიტომ 4) ახალი გეგმით რაისამე ახლად აგებას, საექვოა „მეორედ აშენება“ ეწოდოს; დასასრულ, 5) ამ გამოთქმაში („მეორედ აშენება“) უმთავრესად საფუძვლიან შეკეთებას ან გადაკეთებას ჰგულისხმობდენ.

შეიძლება ყველა ეს მოსაზრება სწორი არ აღმოჩნდეს, ზოგს კიდევ შესწორება დასჭირდეს,—ეს შემდგომი დაკვირვებისა და უფრო ზედმიწევნითი კვლევის საქმეა (საამისო ამ ჟამად არც დრო და არც საშუალება ჩვენ არა გვაქვს),—მაინც ვფიქრობთ, რომ პირველი ორი მოსაზრება საექვო არ არის და ჩვენთვის კი ეს სრულიად საკმაოა: ის სპობს იმ მოსაზრებარ წინააღმდეგობას, ჩვენი დასკვნის შედეგად რომ წამოიჭრა მცხეთის ტაძრის კედლისა და გარეთი ბჭის წარწერათა გამოთქმებიდან. ნამდვილად კი კედლის წარწერა არ ეწინააღმდეგება ბჭის წარწერას: პირველი („აღეშენა“) ზო-

¹) Brosset, Voyage VI, 7; ქრონიკ. II; 252; თაყაიშვილი არხ მოგზ. I 105-106.

²) *Изв. К. О. И. М. А. общества* вып. II 69-76; შდრ. *МАК* вып. IV-72 etc.

ვადი (გადაჭარბებით) გამოთქმაა მელქისედეკის საქმიანობისა ტაძრის მიმართ, ხოლო მეორე („მეორედ აღაშენა“) უფრო ზედმიწევნითი.

საბოლოოდ გამართლდება თუ არა ჩვენი დასკვნები, ამას ახალი ფაქტების მოპოვება გადასწყვეტს. ჩვენ ხელთ არსებული ცნობები კი როგორც დავინახეთ, არ იძლევიან საკმაო საბუთს მცხეთის ტაძრის შენების ეს ხანა XI ს-ნის 20-30-იან წლებს დავაშოროთ.

მიღებული დასკვნები გვაყალბებს ექვის თვალით შევხედოთ მელქისედეკის ანდერძის ერთ ადგილს, რათა ამ ძეგლის მიერ ჩვენი დასკვნების არ დამოწმება ავსხნათ.

ჩვენი ძეგლის XVII ს-ნის პირის მიხედვით (სამწუხაროდ XII ს-ნის პირს ეს ადგილი არ შემოუნახავს) მელქისედეკმა „შეამკო“ მცხეთის ტაძარი. აქ მის „აშენებაზე“ ან „მეორედ აშენებაზე“ არაფერია ნათქვამი. მართალია, „შემკობა“ ფრიად მნიშვნელოვანი ჩანს, მაგრამ ყოველივე ეს „აშენება“ ან „მეორედ აშენება“ კიდევ ვერ არის და რომ ამ „შემკობას“ არ ჰგულისხმობდენ „აღეწენას“. დამწერნი, ეს იქიდან ჩანს, თუ სადაა მოთავსებული ეს წარწერა. „აღეწენა“ და „მეორედ აღაშენა“ აქ გადატანითი მნიშვნელობით არ უნდა იყოს ნახმარი (რაც თამამად შეიძლებოდა ასეთ საფუძვლიან „შემკობას“ დარქმეოდა), არამედ მისი პირდაპირი მნიშვნელობით.

ამიტომ ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია დავსვათ კითხვა: ხომ არ შეიძლება ასეთი ცნობა ჩვენი ძეგლის დამახინჯება ნაკლულევანებაში ვეძიოთ.

სახელდობრ ადგილი:— „მას ჟამსა ოდეს უღირსი ესე ღირს ვიქმენ საჭეთ პყრობად წმიდისა ამის ტაძრისა კათოლიკე სამოციქულოჲსა ეკლესიისა და შეეამკევ სალხინებელად“¹ და სხვ.— ხომ არ შეიძლება ნაკლულევანად მივიჩნიოთ და „შეეამკევ“ გამოთქმის წინ სიტყვა ან მთელი სტრიქონიც გამოტოვებულად ვივარაუდოთ, სადაც უნდა ყოფილიყოს ცნობა ტაძრის „აშენებისა“, „მეორედ აშენებისა“ თუ „ახლად განშენებისა და განვრცობის“ შესახებ?

აწ შესაძლებელია დაუშვათ აგრეთვე, რომ „შეეამკევ“-ის ნაცვლად აქ დედანში ეწერა „აღვაშენე“ ან „ქდ აღვაშენე“ და სხვა ამის შესატყვისი და გადამწერმა უგულისყურობით ქვემო სტრიქონის „შეეამკევ“ დასწერა ამის ადგილას?

მართებულია თუ არა, ჩვენი დასკვნა ასეთ დაშვებას გვავალებს.

1930 წ. იანვარი.

¹) იხ. ტექსტი სტრ. 10-13.

ტექსტი.

ქ. სახელითა ყოვლად სახიერისა ღმრთისა მამისა, და ძისა, და სულისა წმიდისაჲთა, მეოხებითა ყოვლად წმიდისა ღმრთის მშობელი-საჲთა, ძლიერებითა ცხოველს მყოფელისა ღმრთისა ჯუარისაჲთა, შეწვენითა ყოველთა ღმრთისა წმიდათა ზეცისა და ქუეყანისათა ესე დაწერილი მოვაკსენე და შევსწირე ყოველთავე ჩრდილოეთისა კედა(5₁)-რთა შორის უაღრესსა და უაღმატებულეს-უდიდებულესსა, წმიდასა და კათოლიკე და სამოციქულოსა საყდარსა მცხეთისასა, სალოცველსა და სახლსა ღმრთისა დიდებისასა, და მას შინა ღმრთივ აღმართებულსა სუეტსა ცხოველსა, კუართსა სამეუფოსა და მირონსა ღმერთ მყოფელსა და წმიდა მყოფელსა ჩუენ ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ქართლისა კათალიკოზ პატრიარქმან მელქი(10₁)ზედეკ მას ჟამსა, ოდეს უღირსი ესე¹ ღირს ვიქმენ საჭეთ ჰყრობად წმიდისა ამის ტაძრისა კათოლიკე სამოციქულოსა ეკლესიისა და შევამკევ სალხინებელად სულისა ჩემისა და წარსამართებელად ქრისტიანეთა. და შევამკევ ყოვლითავე სამკაულობითა, გარეთითა ბჭითა და გარეშემო სტოითა მოქმნითა და ზედადაბურქვითა. და შევამკევ ყოვლითა სამკაულობითა, ოქროჲთა და ვეცხლითა, თუალითა და (15₁) მარგალიტითა და საღმრთოთა² [წიგნთა³] დაწერითა. და შევ⁴(0)ჭედესუეტი ცხოველი ოქროჲთა და ვეცხლითა; და შევჭედესუეტი ცხოველი ოქროჲთა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტითა; და მოვჭედენ კანკელნი და კარნი საკურთხეველისანი ოქროჲთა და ვეცხლითა; და შევჭმენ ძელნი ცხორებისნი ოქროჲსანი: ბ-ნი: თუალითა და მარ(ა)გალიტითა; და შევჭმენ წმიდაჲ ესე სამარტულო ოქროჲთა და ვეცხლითა, თუალითა და მარგალიტითა. და ამასა შიგან დაუსუენენ ყოველთა წმიდათა ნაწილნი აურაცხელნი და ძელი ცხორებისაჲ;

და დაუსუენენ ხატი ოქროჲსაჲ, რომელი მიბოძა კოსტანტი ბერძენთა მეფემან, და სამარტულოსავე შიგან დაუსუენენ ხატი ესე წმ(10)იდისა ღმრთის მშობელისაჲ შემკობილი ოქროჲთა, თუალითა და მარგალიტითა, რომელი მიბოძა ბასილი ბერძენთა მეფემან, და

¹) ეს სიტყვა სტრიქონს ზემოდან სწერია ტექსტისავე ხელით.

²) „და საღმრ“ — ეს ღრი სიტყვა A პირშია ც არის ამ სახით გადარჩენილი.

³) ამ სიტყვის მაგივრად სტრიქონს ზემოდან ტექსტისავე ხელით სწერია: „წიგნებით“.

⁴) აქამდის იხეკდება B პირის მიხედვით, ხოლო აქიდან დასასრულამდის A პირის მიხედვით.

ხატი ესე დიდი მაცხოვრისაჲ საროთითა და გარეშემო თუალითა შემკობილი, და სხუაჲ ხატი მაცხოვრისაჲ ვეცხლისაჲ, ოქროთა ცურვებული, და ხატი ნათლისმცემელისაჲ: ა:-ი, და თევდორესი: ა:-ი, და საროთითა შექმ(15)ნილნი, ოქროთა და ვეცხლითა შექმ-დილნი, და სხუაჲ ხატები, საროთითა და ოქროფორტლითა და-წერილნი, ჩემნივე დასუენებუ¹ლნი რიცხვთ: 5^ე:

და ბარზიმ ბეშუემი ოქროსაჲ, თუალი*¹თა და მარგალიტითა ღ მინაჲსა ხატებითა შემკობილი, კოვზი ოქ*[რ]ოჲსაჲ და ხვრნი ოქ-როჲსანი, თუალითა და მარგალიტითა შეკაზმ*(20)ულნი, და სამწერო-ბელნი ოქროსანი და მარგალიტითა შემკობილნი, და საცეცხურნი და სასაკუმეველენი ოქროსანი, და სხუანი საცეცხურნი დიდნი ვეცხლისანი, სასაკუმეველენი დიდნი, ორნივე ოქროთა ცურვებულნი და სადაგნი საცეცხურნი, და სასაკუმეველენი ვეცხლისანი დიდნი; ა: და სათანაონი საცეცხურნი (25) და სასაკუმეველენი ვეცხლისანი ა:, და ჯუარი ვეცხლისაჲ სა*თანაოჲ ა:, და ვეცხლისა ტაშტაბრაგი დიდი წყვილი ბ:, და ბე*რქუ*ლი ტაშტაბრაგი ვეცხლისაჲ ოქროთა ცურვებული: ა*:

და წიგ[ნ]ნი საღმრთონი, რომელთა სახელები ესე არს: სახარე-ბისა თარგმანი დიდი: ა:—მათესი, მარკოზისი და ლუკაჲსი, ღ იოვან-ნეს თავისა სა*(30)ხარებისა თარგმანი წიგნი: ა; და სახარებანი ოთხ-თავნი: გ:, სა|თანაოჲ ოთხთავი სახარებაჲ: ა:—გარე თუალითა და მარგალიტითა |შემკობილი, და მოწამეთა წიგნი დიდნი—ზამთარი და ზაფხული, გარე ვეცხლითა შეკაზმულნი, დილოკილოთა ვეცხლისაჲთა: ბ:, და მღდელთ. მოქდლუართა წიგნი დიდი საწელიწდოჲ ვეცხლითა შეკაზმული: ა:, და მარგ(35)ალიტი წიგნი წინამძღუარი: ა:, დევ-ლოლონი წიგნი: ა:, იოვანეს გამოცხადებ[აჲ] |წიგნი: ა:, დედი-ძმასა ჩემსა ანტონის ებოძა ჩემდა ანდრია სალოსი[ს] |ცხო[რებაჲ] წიგნი: ა:, დავითისა თარგმანი წიგნი: ა:, სათანაოჲ მრავალთავი | ა*:, საწელიწდოჲ იადგარი ახალი: ა:, და კურთხევანი, რომელსა შინა სწერია ეკლესიისა კურთხევაჲ, ხუცეს დიაკონთა კურთხევაჲ, გარე ოქროსა ხ[ა]|(40)ტითა და ცუართა მოჭედილნი: ა:, კურთხევანი სხუანი საწელიწდონი სრ[უ]ლნი ყოვლითა ფერთა, გარე ვეცხ-ლისა ცუართა მოჭედილნი: ა:, შჯულ[ის] |კანონი ახალი: ა:, მარ-ხვანი, რომელ სამეფოს იტყჳან: ა:; და სხუაჲ წიგნ*ე|ბი თავ*ი: 13;

1) ამ უ-ნის შემდეგ ნაგვიანევი ნუსხურით საფენ ქალაღზე სწერია ვ.

*) ვარსკვლავით აღვნიშნავ შემდეგ დროში გაცხოველებულ ასოებს, ხოლო შავად აწყობილი სიტყვა, მარცვლი გინა ასო საფენ ქალაღზე სწერია სხვა ზე-ლით.

და ორად გაყოფილი იადგარი მეხური, რომელსა შიგან განგებაჲ |
საწელიწდომ სწერია: ა:, მათიანენი საშინაონი და საალაპენი
ვე(45)ც*ხლითა მოკედლინი: ა:, და მათიანენი სათანაონი ვეცხლითა
მოცუარულნი: ა:, ჟამის წირვანი სათანაონი: ა:.

ესე წიგნები, რომელ მე დამიწერიან | ჯუმლად არს თავი: კე:.

საწიგნენი ოქროთა და ვეცხლითა ცურვებულნი | ა: საკელაპ-
ტრენი დიდნი სპილენძისანი: ა:, და შედეგნი: ა:, საკელაპტრენი
ვეცხლითა ცურვებულნი: ბ:, საკელაპტრენი რკინისანი დიდნი: ა:.

და შესამოსელი სამლუდელთ(50) მოძღუროჲ ოქსინოჲ, უღლითა
ანაფორითა, ხატოვანითა, ოქროვანი[თა] | და ყოვლითავე სრული: ე:,
სამკლავენი: ა:, მაზარაჲ ნივანდარი: ა:, მწუანე ა:, და კუე²რცხის
გული მაკ³ნა ბერძული ოქროთა: ა:, და ბერძენთა მეფისა რომა-
ნოზის ნაბოძვარი შესამოსელი ოქროქსოღლი: ა:, და მაზარაჲ ოქ-
როქსოღლი: ა:, სან[აწ]ილე ოქსინოჲ: გ:, და ზეასაპყრობელი ხატოვანი
ოქროთა ა:, სადაგნი სანაწილე(55)ნი: ბ: და რომელ ეზონი ჩემნი
დაკიდებულნი არიან, ბერძენთა მეფემან ბასილი მიბოძნა, და* ვ-
ჰკიდენ ოქსინონი: გ:, და სუნდუსნი: გ:, კუერცხის გული სუნდუსი
ა:, ს*კარამანგნი დიდნი გარე შეოლვილნი, ვეცხლისა გრგოლითა შე-
კაზმულნი: ბ:, და ბაქრატი კურაპალატისა ნაბოძვარი დიდი სკა-
რამანგი: ა:.

და მონასტერნი და სოფელნი, რომელ მე მომიგინ ამის წმი-
დისა დედაქალაქისათვის: ბერძენთა მეფემან ბასილი(60) მიბოძა
მონასტერი დიდი, რომლისა სახელი არს კესტორი, რომელსა სო-
ფელი აქუს: რ¹ე: და | ტაოს ვიყიდე სოფელი ზადკარეკი ხუ-
თითა აგარაჲთა; და ძალლისკევს ვიყიდე | სოფელი ორთაჲ სა-
მითა აგარაჲთა; ესე ორნივე სოფელნი მათითა აგარაჲთა ძმათა
ჩემთა განძითა ვიყიდენ და დაუდევე ამას წმიდასა დედაქალაქსა შიგან
ალაპი | დღე ხარებაჲ; და კლარჯეთს მოვიგე სოფელი: ა: სხლო-
ანი; და შავშეთს მოვიგე [ს](65)ოფელი დიდი სხლობანი,
აგარაჲ მისი ნალუარევი; და ჯავახეთს მოვიგე [სო]ფელი ტონ-
თოჲ; და კოლას მოვიგე და ავაშენე სოფელი დიდი ოროტანი
აგარაჲთა; და ფანავრას ავაშენე სოფელი: ა: მახარონი; და
საკო[-]ეთს შევიპყრენ და ავაშენენ სოფელნი: ბ: ნაქალაქევი
და ბერდაძორი; და | ქართლს: მონასტერი პალავრაჲ ოთ-

¹) აქ საფენ ქალაღზე უ-ნის შემდეგ ნავვიანევი ნუსხურით სწერია: „არლ“

²) აქ უ-ნის შემდეგ საფენ ქალაღზე სწერია: ბ.

³) აქ რაღაც ასო ამოგლეჯილი უნდა იყოს:

ზითა სჯულითა, და ცუქითი შესავა(70)ლითა მისითა, ყინ-
ცუისი შესავალითა მისითა, და შინდებისა ნახევარ[ი, და] |
კურბითს სააზნაუროდ კარგი სოფელი: ა; ჩოჩეთს უბანი: ა: მი-
წა და ვ[ე]ნაკი სასეფოდ, ზეგანთა სოფელი: ა; შიდარი სო-
ფელი: ა; დაკახეთს ახატანსუბანი: ა; და ნოსორნაჲ სოფე-
ლი: ა; და ჰერეთს მონასტერი დიდითა ძალითა ლაგოდე'კი,
და ჰერეთსვე კატეხისა ეკლესიაჲ შესავალითა მისითა და
კაკს ვაჭარ[ნი](75)ი: იზ: და ზიარი სოფელი. დიდი: ა; ესე ყო-
ველი სოფელი, რომელ მე მომიგია: რ: ლ: ე:

და რომელნი სოფელნი ძუელად ჰქონდეს ამას წმიდასა დედა-
ქალაქსა, შესავალნი იყუნეს და| მე მოვაკენე გამზრდელსა ჩემსა
ბაგრატ კურაპალატსა და შეუვალად გამიკადნეს და მიბოძეს სიმ-
ტკიცე შეუვალობისაჲ და რომელი ქა|ლაქისა გასავალი იყო ამის
წმიდისა დედაქალაქისაგან: ცხუარი, ცხენი, ღვ(80)ნოჲ ზედანი და
რაჲცა იყო, ყოველი ალი ამირამან ამოგვგდო და ავჰკადე | ამას
წმიდასა კათოლიკე ეკლესიასა. და ყოველნი სოფელნი, რომელნი
წმიდისა ამის კათოლიკე ეკლესიისანი არიან, ავაშენენ და დაედგენ
ყოველგან სახლნი, და ავაგენ ეკ*ლესიანი რიცხვთ ყოველნივე.

აწ წმიდანო მღუდელთმოდლუართა მთავარნო, რომელნი შემ-
დგომად ჩემსა ღირს იქმნეთ წინამძღურად წმიდასა ამას დედაქა-
ლაქსა და იხილნეთ ნაქმარნი ესე ჩემნი, წმიდასა ლოცვასა თქუენსა
შომიქსენეთ საწყალო(85)ბელი ესე სული ჩემი, რაჲთა თქუენცა
ღმერთმან სასყიდელი მოგანიჭოს. ამინ. ქრონიკონი იყო: ს: მ.

და ამათ ყოველთა ნაქმართა ჩემთა შემდგომად სამხრით სად-
იაკონოსა, წმიდათა მოწამეთა სამარტვლოსა შიგან შეეკმენ საფ-
ლავე | ჩემი და დაედგი საკურთხეველი, და ამა საკურთხეველსა ზედა
დავაყენე (90) ჟამის მწირველად ცოდვილისა სულისა ჩემისა-
თვს გაზრდილი | ჩემი იოვანე საფლავსა ჩემსა ზედა. და უჩინე
ამა საკურთხეველსა ჩემსა და ჟა*მის მწირველსა და მივსცენ თეძს
გლეხნი სამნი ფუძითა | სრულითა და ვენაკი: ა; მიწაჲ: ა; წისქვლნი
ა; და ქალაჲ, და ოტ|ათლოანს გლეხი: ა; ციხედიდს გლეხი:
ა; ორნივე ფუძითა სრულითა|ა² (95) და ვენაკი: ა; მცხეთას სე-
ნანი: ა; ბოსელი: ა; ყანაჲ: ა; და ვენაკი | მცირე; ესე ყოველი
თავისუფლობით შეუვალად ჰქონდის ყოვლისა შესავალისა სასეფოდ-

1) აქ ა-ნის შემდეგ ტექსტისავე ხელით ქ-ანი სწერია, რომლის შემდეგ უნ-
და ყოფილიყო კვლავ ა-ნი (ქალაღი ამ ადგილას ამოგლეჯილია): „ქა“ შეცთო-
მით ორჯერ დაუწერია.

2) აქ საფენ ქალაღზე ზედმეტი „თა“ სწერია.

საგან, დიდისა და მცირისაგან. და არავისა [ა]ქუს ამას ზედა კელი-
თვნიერ ხუცისა, რომელი საკურთხეველსა ამას ჩემსა ზედა ჟამსა
წირვადეს.

ესე სიკოცხლესა ჩემსა გა[ნ]ვა(100)გე და, ვითა ზემოთ დამი-
წერია, იოვანე საკურთხეველსა ჩემსა საფლავთა ჩემთა ზედა ჟამის
მწირველად დავადგი, ნე და მიუთუალე ესე გასარომელი. ვირც
კოცხალ იყოს, დგეს საკურთხეველსა ჩემსა ზედა, ჟამსა წირვიდეს
და მილოცვიდეს; და შემდგომად მისსა შეილთა და შეილის შეილთა
მისთა დაუტეოს და იგი დგეს, ჟამსა წირ(105)ვიდეს და გვლოცვი-
დეს. და შეუცვალეებლად ჰქონდის ესე გასარომელი | საკურთხეველსა
ჩემსა საფლავთა ჩემთა ზედა ჟამის მწირველსა ხუცესსა უკუნისად-
მდე ჟამთა, ვირემდის წმიდაჲ ესე დედაქალაქი ეგოს. და ამა სა-
მარტვლოსა შიგან საკურთხეველი ჩემი შევმოსე სკარამანგითა, | მოვ-
ქედე ვეცხლითა, დავდგი ბარზიმ-ბეშხუემი ვეცხლისაჲ და კო(110)-
ვზი ვეცხლისაჲ, სანაწილე და ასაპყრობელი, და საცეცხურნი, და სა-
საკუმეველ ენი ვეცხლისანი, შესამოსელი სკარამანგი: ა; ზეწარი: ა;ჲ
და დავჰკიდე | ეზოჲ სკარამანგი შეოლვილი ა; და ამას წმიდასა დე-
დაქალაქსა შიგან | დავიდევ ალაპი თუესა იანვარსა: კ: დ:—დღესას-
წაულსა ყოველთა წმიდათა სა; ლამის თევით და ჟამის წირვით აღე-
სრულებოდის.

აწ წმიდანო (115) მღუდელთ-მოძღუართა მთავარნო, რომელნი
შემდგომად ჩუენსა და შემდგომითი შემდგომად ღირს იქმნეთ წინამძ-
ღურად წმიდასა ამას კათოლიკე ეკლესიასა და | ჰნახნეთ ნაქმარნი
ესე ჩემნი, განგებული ესე და განწესებული, რომელ კოდვილისა
ამის სულისა ჩემისათვის დამიც და მიჩენია, შეუცვალეებლად და
უქცეველად დაამტკიცეთ, რაჲთა შემდგომად თქუენსა სულისა თქუე-
ნისათვის განგებული და განწესებული თქუენი და(120)ემტკიცოს.

და რომელმან ქართლისა კათალიკოზმან, გინა რამანცა გუარ-
მან კაცმან შემდგომად ჩემსა და შემდგომითი | შემდგომად, ვირემდის
წმიდაჲ ესე დედაქალაქი ეგოს, ნაქმარი და განწესებული ესე სუ-
ლისა ჩემისათვის შეცვალოს, რომელ ზემოთგან ქუემომდენ დავგ-
წერია, რასაცა ჟამსა რაჲსაცა მიზეზისა მოღებითა აქციოს და ამა
საკურთხეველსა და საფლავთა | ჩემთა ხუცესი და ესე გასარომელი
მისი მოაკლოს, ანუ ალაპი ჩემი და ძმათა (125) ჩემთაჲ შეცვალოს,—
ჰრისხავსმცა მამაჲ, ძე და სული წმიდაჲ, და წმიდაჲ კათოლიკე ეკლე-
სიაჲ | სუეტი ცხოველი ხატი ღმრთაებისაჲ, წმიდაჲ ღმრთისმშობელი,
ძელი ცხორებისაჲ და | წმიდანნი ესე მარტვლნი, და კიდემცა არს

წესთაგან საეკლესიოთა, და ნაწილიმცა მისი იუდას თანა | არს, რომელმან განყიდა უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე; და დამცაისჯების უარისმყოფელთა ღმრთისაქთა თანა.

ესე ვითა ზემოჲ დამიწერია, ესე ქუემოჲთ კელითა ჩემითა დამიმ(130)ტკიცებია. ვინ აქციოს, კრულია დაუსაბამოჲსა ღმრთისა პირითა, წმიდისა ღმრთის|მშობელისა მადლითა, წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა მადლითა, წმიდათა მოციქულთა მადლითა და ყოველთა წმიდათა მადლითა; კრულმცა [ა]რის სულით და კორციით ორსავე ცხორებასა ამისი გამტებელი; და ვინ დაამტკიცოს, ჯუარი და კურთხევაჲ აქუს.

თქუენ, | წმიდანო მლუდელთ მოძღუარნო, რომელთა ესე დაწერილი და განგებული სულისა ჩემისაჲ ჰნა(135)ხოთ, თქუენ სიმტკიცე დაწერეთ.

ღმრთივ დიდებულნო, ძლიერო ბაგრატ აფხაზთა მეფეო და, ნებითა ღმრთისაჲთა. ყოვლისა აღმოსაეღეთისა კურაპალატო და | ძლიერო მეფეო¹ კვრიკე, არწმუნოს ღმერთმან მეფობასა თქუენსა, ესე დაწერილი და განგებული სულისა ჩემისათჳს კელითა თქუენითა დამიმტკიცეთ |.

ესე ვითა ზემოჲთ მელქიზედეკ ქართლისა კათალიკოზსა დაუწერია და საქმე სულისა მისისაჲ გაუ(140)გია, მე ბაგრატს, ნებითა ღმრთისაჲთა, აფხაზთა მეფესა და კურაპალატსა კელითა ჩემითა დამიმტკიცებია. მტკიცე არს და უქცეველ ნებითა ღმრთისაჲთა |.

ესე ვითა, დიდებულ ყავნ ღმერთმან სული მათი, მელქიზედეკს ქართლისა კათალიკოზსა სულისა მათისათჳს გაუგია და დაუწერია და შედეგად, აღიდენ ღმერთმან, ბაგრატ კურაპალატსა კელითა მათითა ჩაურთავს და დაუმტკიცებია, მეცა კვრიკე მეფესა, (145) დისწულსა კვრიკე მეფისასა კელითა ჩემითა ჩამირთავს და დამიმტკიცებია. | მტკიცე არს და უქცეველ ესე და ვინ უქციოს, ესემცა ზემოკსენებულნი | წმიდანი ყოველნი ჰრისხვენ.

კვრიელემსონ, ესე ვითა სულდიდებულსა და სულკურთხეულსა გამზრდელსა და შემოქმედსა ჩემსა და, ვიკადრო, მამასა მელქიზედეკ ქართლისა კათალიკოზსა დაუწერია და გაუგია თავისა სულისათჳს; აღიდენ (150) ღმერთმან, ძლიერთა მეფეთა დაუმტკიცებია, მეცა გლახაკსა, უღირსსა, | რეცა სახელით კათალიკოზსა დამიმტკიცებია. ქრისტემან პირმტკიცე ყავნ ბრძანებაჲ მათი და ვინმცა | აქცია ანუ შეცვალა ბრძანებაჲ მათი ქრისტეანეთაგანმან კაცმან |.

¹) აქ დედანი გაურკვეველია, საფიქრებელია „მეფეო“; წინარე სტრიქონი კი იძლევა ფორმას: „მეფსო“.

ესე ვითა სულდიდებულსა—მამასა ჩემსა მეღქიზედექს ქართლისა კათალიკოზსა იოვანესდა | დაუწერია, და მათისა სულისა მლოცველად ჟამის მწირველად დაუწე(155)სებია, და მისი გასარომელი უჩენია, და თავისა კელითა სიმტკიცე | დაუწერია, აღიდგენ ღმერთმან, ძლიერთა მეფეთა დაუმტკიცებია, და მეცა | გლახაკსა ქრისტეს მიერ ქართლისა კათალიკოზსა ოქროპირსა ჩემითა კელითა | დამიწერია და მათი ბრძანებული დამიმტკიცებია. და მტკიცე არს უკუნისადმდე | იოვანესთვს, რე ნებიერი არს იოვანე [ყოვლისა] ამის მ[ათისა] (160) ბრძანებულისა ვისთვსცა იოვანეს უნდეს მიცემად და დატევეებად. და ვინცა ვინ, რამანცა გუარმან კაცმან, რასაცა ჟამსა ამისაგანი რააცა დააკლოს და შეცვალოს, კრულმცა არს [ღმრ]თისა ს[იტყუი]თა, წმიდათა მოციქულთა ჯუართთა, წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა მადლითა და ჩუენითა ჯუართთა მკუდარი და ცოცხალი | მისი |¹ (165) ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა. ვინ კულა არაჲ უქციოს, არცა ამისაგანი შეცვალოს, არსმცა კურთხეულ ღმრთისაგან და ჩუენგან.

პარიანტები.

A პირის მიხედვით: 2 თვალითა; 4 თვალითა; 5 სმრტულიდ; 6 თვალითა; 7 აორაცხელნი; 7/8 დაოსუენე; 9 სამარტულილოსავე; 12 სხვაჲ; 15 სხვაჲ; 17 რიცხუით; 18/19 ოქრომსა; 19 ხუირნი; 21 სასაკომეველნი; 22 სასაკომეველნი; 23 ცორვებულნი; საცეცხორნი; 23/24 სასაკომეველნი; 24 საცეცხორნი; 25 სასაკომეველნი; 26 ტაშტაბრაჲგი; 27 ცორვებული; ტაშტაბრაჲგი; 30 ჲოვანეს; 31 თვლითა; 32 ზაფხოლი; 34/34 მღღელთ მოძღვრთა; 34 შეკაზმოლი; 35 ჲოვანეს; 38 მადგარი; 39 ეკლესისა; 42 მტყუნ; 43 მადგარი; 50 უქსინოჲ; 51 მაჲზარაჲ 52 გოლი; 54 ხატუგანი; 56 სუნდოსი; 57 შეკაზმოლნი; 59 ქალაქისათვს; 61 ხოთითა; 64 სხლუანი; 71 რა აზნაოროჲ; 76 მყონეს; 77 შეოვალად; 78 შეოვალობისაჲ; 79 მყო; 79/80 ჲვნოჲ; 80 მყო; ამოგუიგდო; 82 ეკლესიისნი; 83 რიცხუით; 85 მხილნეთ; 87 მყო; 87/88 სადიაკონოსა; 88 სამარტულილოსა; 91 ჲოვანე; 92 ფოძითა; 93 სროლითა; წისქულინი; 94 ფოძითა; 98 აქოს; 99/100 გავაგე; 100 ჲოვანე; 102 მყოს; 104 დაუტეუს; 105 გუილოცვიდეს; 109 ბეხოშემი; 111 სასაკმეველნი; 113 თვესა; 114 აღესროლებოდის; 116 წინამძღოროდ; 118 ჩემისთვს; შეოცვა-

¹) აქ № 631 პირი აღადგენს: „კრულმცა არს“. თუმცა კონტექსტით სწორედ ასეთი აღდგენა თითქოს სამართლიანია და დაზიანებული ადგილის ოდენობაც არ უწინააღმდეგება ასეთს, მაგრამ ასოების ნაშთები არ ამართლებენ მას.

ლზბდ; 122 ჩემისათჳს; 122/123 დაგვიწერია; მიღებითა; 127 მარტულნი; 128 ფუდას; ოფლი; ფესჳ; 128/129 დამცადსჯების; 129 თარისმყოფელთა; ზემოჲ; 131 ეკლესიანთა (ეკლესიანთა?); 133 აქოს; 136 მეფსო; 136/137 კორაპალატო; 138 ჩემისთჳს; 139 გოგია; 142/143 მათისათუის; 143 გოგია; 147 სულკურთხეოლსა; 149 სლსათჳს; 150 ძლიერთთა; 151 ქჳ მტკცე ფყვნ; 152 ანო; 154 მოვანესდა 159 მოვანესთჳს; 160 ვისთუისცა მოვანეს.

В პირის მიხედვით: 1, წმიდისათა; 2, მშობელისათა; 3, ჯვარისათა; 4, მოვანესენე; 7, სვეტსა; 9, პატრიაქმან! 14, ოქროთა; 15, წიგნებით; 0 სვეტი, ოქროთა; 1 წმიდა, ოქროთა; 2 თვალითა, მოგვქედე; 3 ოქროთა; 4 ცხოვრებისანი, ოქროსანი, თვალითა; 5 წმიდა, სამარტულიო, ოქროთა; 7 ცხოვრებისა; 7/8 ოქროსა 10 ლთის მშობელისა, *omittit* ოქროთა; 12 სხვა; 13 მაცხოვრისა, ვეცხლისა, ოქროთა; 14 ნათლისმცემელისა; 15 შექმნულნი, სხვა; 16 დასვენებულნი; 17 ოქროსა, თვალითა, ბარძიმ! 18 მინასა, შემკობილნი; 18/19 ოქროსა, ოქროსანი; 20 ოქროსანი; 21 სასაკმევლენი ოქროსანი; 23 ოქროთა; 25 სასაკმევლენი, ვეცხლისა, სათანაო; 27 ვეცხლისა ოქროთა; 28 ლუკასი, 31 სათანაო, სახარება; 33 ღილკილოთა ვეცხლისათა; 35, წინამძღვარი, გამოცხადება; 37 ცხოვრება, სათანაო; 38 საწელიწდო; 39 კურთხევა, კურთხევა, ოქროსა; 40 ცურითა, სხვანი; 41 ცურითა, სჯულის; 42 იტყუიან; 43 რომელსა შიგან სწერია განგება საწელიწდო; 45 მოცუარილნი; 47 ოქროთა; 50 სამლუდელთმოდლო ოქსინო; 51 *om.* ე; მაზარა; 52 მაკანი, ოქროთა; 53 მაზარა, ოქროქსოილი; 54 ოქსინო, ხატუანი, ოქროთა, 57 საკარამანგნი, 58 საკარამანი; 59 დედა: ქალაქისათვის 60... ბასილი მიბოძა... აქ უმატებს: „და შემოსწირა კათოლიკე ეკლესიასა“; *om.*: რომლისა სახელი არს; 61 აგარათა; 62 ორთა, აგარათა, აგარათა; 63 დედა: ქალაქსა; 64 ხარება; 65 აგარა; 66 ტონთი; 67 აგარათა, მახაროვნი; 69 პალავრა, შესავლითა; 71 კურბითს: რა: აზნაორი, მიწა; 72 სასეფო; 73 ნოსორნა, ერეთს; 74 ერეთსე, ეკლესია; 75 *om.*: რ:ლ:ე; 76 დედა: ქალაქსა; 77 მოვანესენე; 78 შეუვალობისა; 79 „გასავალი“-ს მაგიერად „შესავალი“ 79/80 ღვინო, რაცა; 81 ამოგვიდო; 84 წინამძღუარად; 86 რათა; 88 საღიაკუნოსა; 93 ჭალა; 95 სენაკი; 97 სასეფოსაგან; 100 ზემოთ; 102 გასარმილი; 104 დგეს და; 108 საკარამანგითა; 109 ბარძიმ ბეშხომი ვეცხლისა; 110 ვეცხლისა; 111 საკარამანგი, დავეიდე; 112 ეზო, საკარამანგი; 117 განგებულნი, განწესებულნი; 111 *omittit* დამიცი; 119 თქუენისათუის, 121 წმიდა; 122 ჩემისათუის, რომელი ზე-

მოთგან ქუემომდე დაგვიწერია; 123 რასაცა; 124 *om.* ხუცესი; 125 ჩემთა; რისხაესშცა, მამა, წმიდა, წმიდა, ეკლესია 126 ლთებისა; უმატებს: ყოვლად; წმიდა; ცხოვრებისა; 127 მარტულინი; და კიდემცა დაკლებულმცა; 128 იესო; 129 უარის მყოფელთა თანა ლთისათა. 129 ზემო, ქუემოთ, 132 კრულმცაარს — აქ უმატებს: ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა; ცხოვრებასა; 133 კურთხევა; 137 მეუფებასა თქუენსა; *om.* დაწერილი და; 138 ჩემისათუის; 139 ზემოთ 140 მისისა; 141 ლთისათა; 142 ვითარ, ჰყუენ; 143 შემდგომად; 144 კვირიკე მეფესა და დისწულსა კვირიკე მეფისასა; 147 ყოველნი წმიდანი რისხვენ; კლნი კუალად; 148 *om.* და შემოქმედსა; დავიკადრო და მიმკუიდრო; 149 სულისათუის; მეცა უღირსსა გლახაკსა; დამიმტკიცებია: ქართლისა პატრიარქსა: მტკიცე იყავნ ბრძანება; 153 მელქისედეკს, 154 იოვანე; აქ უმატებს: მლდელი; 159 იოვანესთვის, იოვანე ყოვლისა: ამის: მიერ: საბრძანებელისა; 161/162 ამისგანი რაცა; 162 კრულმცა არს ლთისა და მისთა წმიდათა მოციქულთა; 165 არა უქციოს.

ზოგვიერთ ძარაგმიან სიტყვათა გახსნა.

ბრზიმ—ბარზიმ 109	საღგნი—სადაგნი 54
გმტებელი—გამტებელი 133	საკელპტრნი—საკელაპტრენი 48, 49
გვრმნ—გუარმან 120	სროთითა—საროთითა 15
კესტრი—კესტორი 60	სკარამანგნი, სკრამნგი, სკრმნგი—სკარამანგი 57, 111, 112
კლნ—კვირელისონ 147	ქკ:—ქართლისა კათალიკოზი 138, 139, 142, 148, 154, 156
ქე—კვირიკე 137, 144, 145	ცრითა—ცუარითა 40, 41
მაკნჲ—? 52	ძლისკევს—ძალისკევს 61
მაზრჲ—მაზარაჲ 51	
მეხრი—მეხური 43	
მოცრლნი—მოცუარულნი 45	
მლებითა—მოლებითა 122	

973 წლის ჯვარი იზხანიდან.

1930 წ. 10 ივლისს ღამით გატეხეს და გაძარცვეს ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმი, დაარსებული ამ რამდენიმე წლის წინათ ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელოვნების მეცნიერების კაბინეტთან. ჩვენი ძველი ხელოვნების დაზარალებულ სხვა ძეგლთა შორის, როგორც ჩანს, სამუდამოდ დაიღუპა ამ წერილის სათაურში დასახელებული, 973 წლით დათარიღებული, განსაცვიფრებელი ძველი ოქრომჭედური ხელოვნებისა. ვამბობ: „როგორც ჩანს სამუდამოდ დაიღუპა“, რადგან გაძარცვის შემდეგ—მიუხედავად ენერგიული გამოძიებისა-- აღმოჩენილ იქნა მხოლოდ ძეგლის საცოდავი ნამტვრევები, რომელთა სურათები ქვემოთ იქნება მოყვანილი. მუზეუმის გაძარცვის ამბავი ჩვენთვის წარმოადგენს მრისხანე memento-ს. აშკარაა, რომ არა თუ ადგილებზე დარჩენილ სიძველეთა და ხელოვნების ძეგლთა დაცვა, არამედ მუზეუმში თავმოყრილ ძეგლებისაც, არა დგას ჯეროვან სიმაღლეზე. ჩვენი კოლექციები მხოლოდ მაშინ იქნება უზრუნველყოფილი ამნაირი მძიმე და აუნაზღაურებელი შემთხვევებისაგან, როდესაც ძალაში შევა მთავრობის დადგენილება მეტეხში ისტორიული და ხელოვნების მუზეუმების ქსელის დაარსების შესახებ.

I.

იზხანის ძველი, ვიდრე ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმში იქნებოდა მოთავსებული, ინახებოდა ცაგერში, ლეჩხუმის საეპისკოპოსო კათედრის ახალ ეკლესიაში. ჯვარი შეიძლება ითქვას, სულ უცნობი იყო. მართალია, ბროსემ¹ ამ ჯვრის წარწერები ჩამოთვალა და სცადა მათი ახსნა და შემდეგ გრაფ. პ. ს. უვაროვამაც² მოიხსენია ის, ხოლო წარწერები ხელახლა მოიყვანეს თ. ჟორდანიამ და ა. ხახანაშვილმა³, მაგრამ ამან ოღნა-

¹) Brosset, Rapports sur un Voyage archéologique, SPB. 1851, IX, 35—36.

²) МАК, т. X, Москва 1904, გვ. 182, № 308.

³) თ. ჟორდანიას, ქრონიკები და სხვა მასალა, I, ტფ. 1892, გვ. 91; МАК., т. X, прил. გვ. 32—33.

ვადაც ვერ შეუწყო ხელი ძეგლის გაცნობას და მის მოქცევას მეცნიერული კვლევა-ძიების რეალში. იგი რჩებოდა, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, სრულიად უცნობი; და ასეთ მდგომარეობის თავიდან აცილებას ვერ უშველა ჯვარის დიდი ფორმატის ფოტოგრაფიულმა სურათებმაც, რომლებიც ერმაკოვის კოლექციაში ინახებოდა¹. მხოლოდ როდესაც განათლების სახ. კომის. მეცნიერების მთავარ მმართველობის დავალებით გიორგი ჯაკობიამ 1924 წლის გაზაფხულზე ლეჩხუმში შეკრიბა ხელოვნების წვრილი ძეგლები და ეს ჯვარი ცაგერიდან მუზეუმში ჩამოიტანა, მან უცებ მიიქცია ჩვენი ყურადღება როგორც მთლიანი მხატვრული მიზანდასახულობით ისე სევადის გამოყენებით და ტექნიკით, ნაკეთის შესრულებით, ძვირფასი თვლებით, ხელოვნური მორთულობით და, დასასრულ, ყურადღება მიიქცია, როგორც შესადარებელმა მასალამ დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ჰედვითი ხელოვნების ზოგიერთი საკითხების დასადგენად. დროის უქონლობამ თავის დროზე ნება არ მოგვცა ამის შესახებ სრული გამოკვლევა ჩავვეტარებინა. ეხლა, როდესაც ეს ძეგლი სამუდამოდ დაიღუპა, საჭიროა ახალ კვალზე მოვახდინოთ მისი მაქსიმალურად შესაძლებელი შეფასება, რისთვისაც უნდა გამოვიყენოთ მთელი მის შესახები ფაქტიური (თუნდაც ფრაგმენტარული) მასალა.

ჯვარს, როგორც იგი წარმოდგენილია ფოტოგრაფიულ სურათზე (ტაბ. IX) სიმაღლე ჰქონდა 51 cm. ხოლო განი 36 cm. ეს ჯვარი აგვირგვინებდა, ე. ი. ის თავზე ჰქონდა გაკეთებული სპეციალურ კვერთხს, და იხმარებოდა საპროცესიო ჯვარად. კვერთხი, რომელიც დღესაც დაცულია, წარმოადგენს უწინდელ დამაგვირგვინებელ ბურთიანი სახელურის შეერთებას თვით კვერთხთან, რომელიც გაკეთებულია ცაგერის მიტროპოლიტის სოფრომის მიერ, როგორც ეს წარწერიდან ჩანს: ქ. ამ ჯვარის მადლო შეწიე | სოფრმს ცაგერელ მიტროპოლიტს. კვერთხის ახალი ნაწილი შედგება სამი ბურთისაგან, რომელთა სახეები დამშვენებულია მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრისთვის ტიპიური ჰედვით, და სამი წყვილი გლუვი ცილინდრული რგოლისაგან მათ შუა; კვერთხს ბოლოში აქვს რკინის წვეტი. მიტროპოლიტ სოფრომის დრო განისაზღვრება 1786 წლის წარწერით ცაგერის ეკლესიის კანკელზე². თითონ ჯვარი შეკეთებულია—სახელდობრ მისი ქვედა ნაწილი დამატებულია და ორსავე მხარეს აქვს შეკეთების დროის ასომთავრული წარწერები (შეად. ტაბ. IX). წარ-

¹) №№ 16787 და 16788.

²) Brosset, IX, 37.

წერათა მოხაზულობა მიგვითითებს გვიან დროზე, მე-16 მე-17 საუკუნეზე. ეს წარწერები ასე იკითხება¹:

პირზე:		ზურგზე:	
ჩნ	მე	სერპი	ნიკო
ფეთ	მეფ	ონ : ცა	ლოზ : ც
ემნი : პტონ	მნ:.	გერელ	გერელ
გნი : მეორედ :	გვკ	სა : აბ	სა : კუქი.
ეთედ : ჯრი : ესე :	წრ	შიძესა :	ძესა : შე
სმრთებელდ :	მეფო	შნდოს :	უნდოს :
ბისა : ჩენისათვის :	დ	ლნ : ან :	ლნ : ან:.
ცდვთ	ა : ჩნთ		
ა : შე	სნდო		
ბელ	ად:.		
	ან		

სხვა წყაროებიდან არც ცაგერელი სერაპიონ აბაშიძე, არც ცაგერელი ნიკოლოზ კუჭაიძე ცნობილი არ არიან. მხოლოდ 1610 წლის წყალობის წიგნში (ბოძებულია იმერეთის «მეფეთ მეფის» გიორგის მიერ, 1605—1639 წ.წ.) მოხსენებულია ცაგერელი მამათმთავარი სერაპიონი². შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ სწორედ ეს სერაპიონი არის წარწერაში მოხსენებული ცაგერელი სერაპიონ აბაშიძე³. მაშინ იმხანის კათედრის ბედი, ჩანს, მეტს სიცოცხლეს მიიღებს—მისთვის ბრძოლა და თანდათან სიკვდილი დაახლოვებით მთელი საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა. მე-17 საუკ. დამდეგიდან დაწყებული ბრძოლა⁴ თავდება უკანასკნელი იმხნელ ეპისკოპოსის 1687 წლის ქვეშე ხსენებით, როგორც შენიშნავს თ. ჟორდანიანი⁵. ამ

¹) თითოეული სიტყვის შემდგომ წარწერებში ოთხ-ოთხი, rsp. ხუთ-ხუთი ან ექვს-ექვსი წერტილია დასმული.

²) ს. კაკაბაძე. საცაგერლოს გამოსავლის დავთარი, თბილისი 1914, გვ 9.

³) იმავე სერაპიონ ცაგერელის სხვა სიგელში იხსენიება აგრეთვე კუჭაიძის გვარი (იქვე, გვ. 9—10), შეად. აგრეთვე ცაგერელის სიგელი 1669 წლისა—Monumenta Georgica. Diplomata № 1, გვ. 73.

⁴) შეად. ვახუშტის მიერ აღნიშნული ცალკე ფაქტები აგრეთვე 1565, 1580, 1588 წ.წ. ქვეშ (ქართლის ცხოვრება, II ნაწ., სპ. 1854, გვ. 162 *241, გვ. 166 *243) და შემდეგ საფარ-ფაშის (1625—1635 წ.) და როსტომ-ფაშის (1647—1659 წ.) საზოგადო დახასიათება (იქვე, გვ. 168 *244 და გვ. 169 *244); ან მესხური დავითნის ქრონიკაში 1578, 1580, 1587 წლ. ქვეშ (სამი ისტორიულ-ბრონიკა, გამ. ექვ. თაყაიშვილის მიერ, 1890, გვ. 99, 108, 112).

⁵) ქრონ. და სხ., II, გვ. 506.

თარიღებს შუა, პ. ინგოროყვას მიერ გადმოცემული ცნობით, 1650 წლის თარიღით არის ცნობა იმის შესახებ, რომ „საფრიძეს მტბე-ვარს იშხნელობა და მაწყვერელობა მოუვიდა ხვანთქრისაგან“¹. ეს მოასწავებს, ერთის მხრით, იშხანის კათედრის დაცემას და, მეორეს მხრით, კლარჯეთის დამოკიდებულებას უცხო ხელისუფლებისაგან; ხოლო საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერის, კოლექცია A № 1, მინაწერიდან ჩანს, რომ ქართველთა ტალღა მოილტვოდა კლარჯეთიდან მცხეთაში და უკვე აქიდან მიდიოდა სხვადასხვა ადგილას დასამკვიდრებლად; მათ შორის იშხნელი ეპისკოპოსის ძმა ნიკოლოზ იხსენიება 1687 წლის თარიღით², ე. ი. იშხანში დამოუკიდებელ ადმინისტრაციული ერთეულის საბოლოო მოსპობა ამ წლისათვის შეიძლება გამოკვეთულად ჩაითვალოს. ამნაირად, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ჯვარის გადატანაც ცაგერში მოხდებოდა სწორედ მე-17 საუკუნის დამდეგს.

ვიდრე მიმდინარე წელს ჯვარს გასტეხდნენ გაძარცვის მიზნით, ცაგერის ეპისკოპოსთა ორივე წარწერის მხოლოდ კიდური ასოების ნაწილები ჩანდა იმიტომ, რომ აქ იყო კიდევ ლითონის წვრილი ფირფიტა, მიკრული ოთხ ადგილას ჯვარის გასამაგრებლად. ეს ფირფიტა, უეჭველია, უფრო გვიანაა გაკეთებული (შეად. ტაბ. IX), შესაძლებელია, მე-18 საუკუნის დასასრულსაც, როდესაც სოფრომმა კვერთხი გააკეთებინა.

გარდა ჯვარის ქვედა მკლავისა, შეკეთებულია აგრეთვე 4 პალმეტი 6-დან, რომლებიც განსაკუთრებული ფირფიტით იყო მიმაგრებული ჯვარის ყოველ კუთხეზე, მართალია, თითონ პალმეტები უწინდებურია დარჩენილი, მაგრამ მათი მიმაგრება ხელახლადაა შესრულებული და თანაც მეტად უხეშად (შეადარე ტაბ. IX და XII).

სხვა მხრივ ჯვარი მშვენივრად იყო შენახული და წარმოადგენდა ძვირფასი თვლებით შემკობისა და ქედვის ხელოვნების იშვიათ სურათს ამ ხელოვნების სრული ორგანიული მთლიანობით, თვით ჯვარის სახელურამდე. სწორედ ამაში მდგომარეობდა დაღუპული ძეგლის განსაკუთრებული მხატვრული სიმშვენიერის საიდუმლოება.

ამ დიდი ჯვრის ცენტრში, რომლის ყოველ არეს აქვს ძლიერი კურვატური და ყოველ კუთხეში დამაგვირგვინებელი აქცენტები; მოთავსებულია სრულიად უბრალო ნაკეთი ჯვარცმულისა, დაყვანილი მინიმალურ მოძრაობამდე, და ის მოთავსებულია ასეთსავე სრუ-

¹) ქრონ. II, 465 (შეად. 475).

²) თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, Описание рукописей..., т. I, Тифлис 1903, № 1.

ლიად მარტივ სწორკუთხოვან ჯვარზე ასეთივე უბრალო ფორმის დამატებით: „ფერხთა ფიცარის“ და ზედა წარწერისათვის. ჯვარცმის მთელი გამონასახი თავისი ჯვარით ჩამოსხმულია და შემდეგ წინაპირზე გავლილია საკვეთით, ნახატი დამატებულია გრავურული ტექნიკით და ოქროს მოვარაყებითაა დამშვენებული. ჯვარის ზომა მთლიანად უდრის $21,5 \times 15,3$ cm. ხოლო თითონ ნაკეთის სიმაღლე ფიცრიდან ნიშამდე (ამათი ჩათვლით) უდრის 17,4 cm.; უკანა ნაწილი, რომელიც ეხლაცა ჩანს, ღრუა. ნაპირების მიხედვით, მთელი ნაკეთის სისქე საშუალოდ უდრის 2—3 mm. ოქროთი მოვარაყებულია ჯვარი, ნიშბი, ტილო წელის გარშემო, შემდეგ წვერი, თმათაზე და აგრეთვე ლურსმნები ხელის გულეებზე. ჯვარისა და ნიშბის მთელ კონტურზე პუნცონად ამოჭრილია წყვილ-წყვილი პატარა პატარა წრე წერტილით ყოველი წრის შუაგულში (შეადარე ჯვარის ღერძის მორთულობა მთელი ჯვრის უკანა მხარეს); ტილოზედაც გაბნეულია ეს წრეები წყვილ-წყვილად; დასასრულ, მთელი ფონი წარწერით ჯვარცმულის თავზე აჭრელებულია ამავე პუნცონით. ამის გარდა დამატებით ამოჭრილია ხაზები თმასა, ტანისამოსსა, „ფერხთა ფიცარსა“ და წარწერაში. წარწერა გამოყოფილია ასოთა გლუვი საპრტყეებით კონტურში. იგი იკითხება: „ესე იჲ მფცჳ ჰრთჲ“. ამნაირად, მთელი გამონასახის დამატებითი დასურათების ხერხებში ვხედავთ ისეთსავე მახვილ ნაუანსებს, როგორც დაფერადების მიდგომაში, სადაც ნაკეთის სხეული და პირისახე დატოვებულია თეთრად, დანარჩენი კი თითონ ჯვართან ერთად ოქროთია დაფერილი.

ჯვარის თავისუფლად დარჩენილი გარეგანი ნაწილები მორთული იყო დიდი ძლიერი აქცენტებით სპეციალური ფორმის როზეტებისაგან, რომელნიც თავის ოქროთი, ფერადი თვლებითა და მარგალიტის ელვარებით უფრო აფერადებდნენ ჯვარს. ჯვარის ყოველი არეს ქიმს გამოყოფილი ჰქონდა ზოლი, დაფარული სევადით, რომლის ფონზე გავლილი იყო ორნამენტალური მორთულობა ტალღისებური ღეროსაგან, რომელსაც ყოველ მუხლში ჰქონდა ნახევარფოთოლი. ჯვარის ყოველი მკლავის შინაგან არეზე, გარდა ძვირფასი თვლების როზეტებისა, ამოჭრილი იყო კიდევ ცალკე ორნამენტალური მოკაზმულობა. ხოლო ორივე ჰორიზონტალური მკლავის ქვეშ ამოჭრილია შემკვეთელის წარწერა:

იშხნსთს ილნ შქმნა ვ[ინ] გმვს შმცაჩნზლ არს.

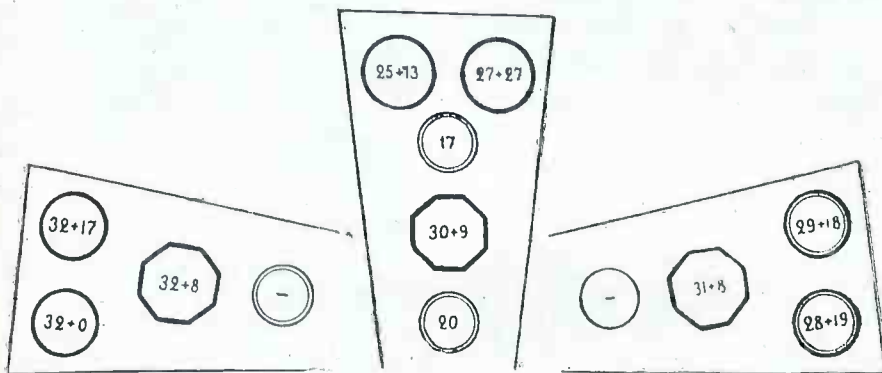
ესე იგი: იშხანისათვის ილარიონ შქმნა, ვინ გამოკვის შემცაჩვენებელ არს. არეზე წარწერის ირგვლივ და აგრეთვე თითოეული

გრავეურული როზეტის ირგვლივ ან შიგნით (რაც როზეტის მოხაზულობისაგან დამოკიდებულია) პუნცონით იყო ამოჭრილი წრეები წერტილით; დანარჩენი ფონი-კი იყო გლუვი.

ეხლა ყველა ამ მოკახმულობისაგან გადარჩა—მუზეუმშია დაბრუნებული—მოწყვეტილი ჯვარცმა, ცალკეული როზეტები ნაწილობრივ ქვებითურთ, და ქვედა, გვიანა დროის, ნაწილი წარწერებით განახლების შესახებ. გადარჩენილი ნაწილები იძლევიან განსამარტებელ მასალას ძეგლის მხატვრული კაზმულობისთვის (ტაბ. XII): ყოველი როზეტი ცალკე ყოფილა დამზადებული ოქროსაგან და მხოლოდ შემდეგ სპეციალურ, ოქროთი დაფერილ ვერცხლის ბუდეში მიუმაგრებიათ თავის ადგილას ჯვარზე. დიდი ოვალური როზეტებიდან სამი ნაპოვნია: ესენი გვიჩვენებენ, რომ თვლის (ქვის) ოქროთი მოკახმულობის უკანა მხარე სპეციალურად დაზრუნებული ყოფილა ფილიგრანული ხელოვნებით და ნაწილობრივ გრეხილი ოქროს მათეულით: ერთი როზეტის შუალა მორთულობა განსხვავდება ორი დანარჩენისაგან. აგრეთვე ცალკე ქვების ნაწილი პირველად ჩასმული ყოფილა ბუდეებში თავისი ოქროს მოჭედილობით, როგორც გვიჩვენებს სამი ნაპოვნი როზეტიდან ორი. თვლები—საგან იქმნებოდა სრულიად დამთავრებული სისტემა—ყველა მსხვილი ქვები, როგორც მრგვალი როზეტების ცენტრში ჩასმულნი, ისე ცალ-ცალკე მოთავსებულნი, საფირონებია; მხოლოდ დიდი თვალი ჯვარცმის თავზე ამეთისტოა, რომელშიაც ჩასმულია მრავალი ოქროს ლურსმანი—ეს ძველი თავისებური ხერხია ქართულ ძეგლებში. ხოლო ოთხფოთლიან როზეტების ცენტრს წარმოადგენდნენ მწვანე ქვები (ზურმუხტები?) ცილინდრული ფორმისა შიგნითა ხერხით; ასეთი ფორმის ზურმუხტები გვხვდება სხვა ძველ ქართულ ძეგლებშიაც¹. როზეტებში გამაგრებული ყოველი ქვა იყო აგრეთვე ორ ზოლად შემოვლებული საშუალო ზომის მარგალიტის ძაფებით, ცალკეული ქვები კი ერთ ზოლად. ამ მარგალიტის ძაფების გასამაგრებლად ყველგან ბუდეებში გაკეთებული იყო ოთხ-ოთხი, ან სამსამი კილო, ხოლო ოთხ-ფოთლოვან როზეტებში—რვა-რვა. მუზეუმში ჩაბარების დროს მარგალიტის ნაწილი უკვე აკლდა; ქვედა მკლავზე იყო ტლანქი (გვიანა, ამ ჟამად ხელახლად ნაპოვნი) ბუდე სამი ქვით—2 ზურმუხტით და 1 ლალით, რომელთაგან ერთი უფრო პატარა ზურმუხტი არაბული ან სირიული წარწერით შექველია. წარმოსდგება იმ ერთი ოვალური როზეტიდან, რომელშიაც ჩასმუ-

¹) იხ. ჩემი წერილი „Ein Goldschmiedetriptychon des 8—9 Jh. aus Martvili, in: *Zeitschrift für bildende Kunst*, Bd. 64, 1930, S. 81 ff.

ლია უბრალო პატარა ქვა. როდესაც 1924 წელს ჯვარი მუზეუმს ჩააბარეს, რეგისტრაციაში გატარებული იყო მარგალიტის ასეთი განაწილება (ამ მარგალიტიდან სამ დაბრუნებულ როზეტზე საერთოდ 24 მარცვალა):

შენიშვნა: ორმაგი წრეებით ნაჩვენებია გაძარცვის შემდეგ ნაპოვნი ბუდეები.

თუ კარგი პირი ასე საუცხოვოდ და კომპოზიციური მკაფიო აწონვით იყო განსახიერებული, ზურგიც მხატვრის დიდი თავდაქვარილობის მიუხედავად. ააშკარავებს გადაწყვეტილების მოფიქრებას და სიყვარულით შესრულებას (ტაბ. IX). აქაც გამოყოფილია ქიმი მარტივი ორნამენტით, რომელიც შედგება გამეორებულ დამოუკიდებელ ელემენტებისაგან დაჩვეტილ (პუნცონით) ფონზე. მას არ გამოუყენებია აქ სევადა, რომელიც იძლევა ესოდენ ძლიერ გაშუქებას და მკაფიოებას, რადგან იგი იცავდა თანაბრობას და ერიდებოდა რისამე და სადმე ხაზის გასმას, გამახვილებას ამ ზურგზე. შინაგანი არე ეჭირა აგრეთვე ჩამოსხმულ, მაგრამ კოხტად გამოყვანილი ფორმის რელიეფურ ღერძს, რომლის დაბოლოებები ფორმის მხრივ ყოველ არეს შესაფერისად გაორდება (მისი ნამტვრევები დააბრუნეს მუზეუმში); ეს ჩამოსხმული ღერძი აძლევდა მთელ ძეგლს ძლიერების, მედგრობის ხასიათს და წონასწორობას ჰქმნიდა კარგი პირის მხარეზე მოთავსებულ რელიეფურ ნაკეთისადმი. ყველა ეს, ისე როგორც გადანაჭედის ძირითადი ადგილები, დამუშავებული იყო მორთულობით და ფორმით. დამახასიათებელია, რომ ღერძის ჯვარედინზე და განშტოებათა სამ ბოლოზე, გრავურულ წრეებში (ოთხფოთლოვანით მათ ცენტრში), მორთულობის ელემენტად გამოყენებულია შემოვლება წვრილი წრეებისა წერტილით შუაში, ისე, როგორც ეს ელემენტი გამოყენებულია ჯვარცმაზე; ასევეა მორ-

თული სამოსლის ნაოჭები 886 წლის ზარზმის ფერისცვალების ხატზე. ხოლო ამ ღეროს გვერდით სწორ ფონზე, რომელიც დაჩვრეტილია აგრეთვე პუნცონით, იყო ორნამენტალური მორთულობა—ზემით მცენარეთა სტილიზაცია, ხოლო გვერდის მკლავებზე წარწერები, რომელიც იყო განაწილებული ამნაირად:

ქ. ძელო ცხრბსო წწმძღრ და მფარველ ექმენ ილენ ებკჳსა	
ქრ	ი
ონ	ყო
იკ	>რ:
მ	:ჟ:
ნი>:	გ:

ქე აღენ მფენი ჩენ[ნი] და ერი მთი დაიფრე > :

ე. ი.: ქ. ძელო ცხორებისაო წინამძღუარ და მფარველ ექმენ ილარიონ ებისკოპოსსა. ქრისტე აღიდენ მეფენი ჩუენნი და ერი მათი დაიფარე. ქორონიკონი იყო რუგ (=973).

მთელი ჯვარი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გამაგრებულია სპეციალურ სახელურზე, რომელიც დღემდე დაცულია, თუმცა ძლიერ დაძველებული სახით. ეს სახელური შესდგებოდა ბურთისაგან, რომელსაც განმყოფელი რგოლის მნიშვნელობა ჰქონდა, და საკუთრივ სახელურისაგან. ორივეს მორთულობის მოტივს წარმოადგენდა თანაბარი სურათი საერთო ქსელით და ერთნაირი ელემენტით ყოველ ნაჭერში (სურ. 1). ფონი მთლად დაფარულია მთლიანი სევადით, რომელიც ყორანის ფრთის ფერად ბზინავს. სევადა დადებული იყო აქ სქელ ფენად, ისე როგორც თითონ ჯვარის პირის მხარეზე¹. ხოლო ვერცხლის ორნამენტის ნახატში იყო ოქროს ქდე; ერთიანი გლუვი პროფილები კი ზემოთ და ქვემოთ ოქროთი იყო მოვარაყებული, ისე როგორც იმ პალმეტის ნაწილის ფონი, რომელიც თვით ჯვარზე გამოდის. ამ სახელურის დამზადების ტექნიკური მხარე მეტად საინტერესოა და გვიჩვენებს ხელოვნების სიმალეს—მიუხედავად ვერცხლის სისქისა ბურთი მაინც შემოჭედილია და ორი ნაწილისაგან არის შეკრული; თანაც შიგნიდან ეს შეერთების ადგილი დაფარულია ვიწრო, თხელი ვერცხლის ფირფიტით, გარედანაც თითქმის არ ჩანს იგი.

სახელურის მორთულობა სევადით განაგრძობს ამნაირად თითონ ჯვარის პირის მორთულობის ერთ-ერთ ელემენტს, ხაზს უსვამს მასთან კავშირს და მთელი მხატვრული შთანაფიქრის მთლიანობას.

¹ ამ ძეგლის ტექნიკურად და მხატვრულად სრული პარალელია მარტივლის მე-X საუკუნის გულსაკიდი ჯვარი დავით და ბაგრატისა.

II

იშხანის ჯვარი წარმოადგენს ქართული ქედვითი ხელოვნების ძეგლს, რომელიც დგას ძველი და საკუთრივ საშუალო-საუკუნეების ეპოქების მიჯნაზე. თუ საშუალო-საუკუნეების გამომხატველად უნდა თავ-

სურ. 1.

საქართველოს მუზეუმის მთაბე, VI.

დაპირველად ჩაითვალოს თვით კონცეფცია ასეთი სახეიშო, ჯვარცმის რელიეფით დამშვენებული, გამოსასვენებელი ჯვარისა, აგრეთვე მისი მორთვა ძვირფასი თვლებით შემკული მედალიონებით, სამაგიეროდ სევადის ტექნიკის მოხმარება (სწორედ ასეთი ხერხით), შემდეგ ორნამენტალური სახეები, რომელიც ამშვენებს ჯვარის ორსავე მხარეს, და წარწერების შესრულების ხასიათი, დასასრულ, თითონ ნაკვთი კარგ-პირზე უნდა მიეკუთვნოს ჯერ კიდევ ძველ ხანას, მის განსაკუთრებულ მხატვრულ განწყობასა და მიდგომას.

ამნაირად, გარდა თავისი ინდივიდუალური თვისებისა და მხატვრული ღირსებისა, ამ ძეგლს აქვს მნიშვნელობა, როგორც მიმდინარე ისტორიული პროცესის მაჩვენებელს, იგი გადადის შემდეგ საფეხურზე—სახელდობრ, საჭიროა განისაზღვროს ის ისტორიული ადგილი, რომელიც მას უჭირავს ქართული ტორეტიკის განვითარებაში მთლიანად. ამის გამოსარკვევად ჩვენ ხელსაყრელ პირობებში ვართ—ჩვენ ხელთა გვაქვს ამავე ტიპის სხვა ჯვრები ახლობელი დროისა. იშხანის ჯვრის შედარება მე-XI საუკუნის მარტვილის ჯვართან უმაღვე ამჟღავნებს მომხდარ სტილისტიურ ცვლილებას.

მარტვილის ჯვარი წარმოადგენს იმავე ფორმის ძეგლს, როგორცაა იშხანისა, საერთოდ იმავე ზომისას (55X36 см.) და ნაწილობრივ იმავე ტექნიკური დეტალებით¹ (ტაბ. X). ასე, პალმეტები ჯვარის კუთხეებზე აქაც ცალკეა შესრულებული და შემდეგ გამაგრებული კუთხეებზე. ზურგი მთლად დაფარულია ორნამენტალური მორთულობით და ისტორიული წარწერით. მაგრამ უკვე ამ პუნქტებშიაც შეიძლება შეენიშნოთ განსხვავება: ფორმის კონტურები მარტვილის ჯვარში შედარებით იშხანის ჯვართან უფრო მეტი შნოითაა შესრულებული, უფრო ხაზგასმულია მათი მეტად გაწეული ბოლოები. ზურგის ორნამენტი გრავურული როდია; იგი გაკეთებულია ძლიერი რელიეფით, თითქო ფონს ზემოთაა დადებული და ჩასმული მკაფიოდ შემოხაზულ ჩარჩოში, რომელშიაც გრავურით ამოჭრილია წარწერა.

ეტყობა, შესრულების ტექნიკაც განსხვავდება. თითონ ჯვარიც ძლიერ მასიურია და ალბათ ჩამოსხმულია და არა შეძერწილი ორი ფირფიტისაგან. პირის ყველა რელიეფური გამონასახი ღრუა, შექედილი და დაკავშირებულია ჯვარის სათანადო ადგილებზე. ფონის თავისუფალი ადგილები ფიგურებს შორის დაფარულია ცალკეული, გრავურული, ორნამენტალური მორთულობით. ხოლო ზურგის ძლიერ ამოწეული ორნამენტები, ეტყობა, ამორჩეულია ჩამოსხმული მასიდან და შემდეგ დამატებით არის გრავურებული. ჯვარიც გატეხილია ქვედა მკლავში და შეკეთებულია ზურგიდან მიმაგრებული ვერცხლის ფირფიტით, რომელიც ჰფარავს როგორც ამ ნაჭრის ორნამენტს, ისე წარწერის 2 ზოლს. დანარჩენში ჯვარი კარგად იყო შენახული უკანასკნელ დრომდე, როგორც გვიჩვენებენ ფოტოგრაფიები, შესრულებული 1913 წელს ადგილობრივ მარტვილში². მხოლოდ ანტირელიგიური მოძრაობის (1924/25) წელს ეცადენ ჯვარის გადატე-

¹) აწერილია კონდაკოვისა და ბაქრაძის მიერ, Описание памятников древности... 1891, გვ. 70-72 და სურ. 35. წარწერები მოყვანილი აქვთ თ. ყორდანიას, ქრონ. I, 1892, გვ. 174-175 და ექვ. თაყაიშვილს, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, II, 1914, გვ. 65-66 (წვრილმანი შეცდომებით):—კარგი-პირის მორთულობაში ქვემოთ მდგარი ფიგურა (წ-ა ი-ე) ძველადვეა შეკეთებული—პირვანდელი ნაკეთისაგან შენახულია მხოლოდ თავი ნიშნით და მხარ-ბეჭის ნაწილი. ყველა დანარჩენი წარმოადგენს მერმინდელ შეკეთებას (ვერცხლით, უოქროსვარაყოთ), რაც ჩანს ფოტოგრაფიული სურათიდანაც. ამ ფიგურის გვერდებზე გამოხატულია ნახევარ-ფიგურები შემდეგი წარწერებით: წ-ა ბსლი და წ-ა გრგი:

²) კონდაკოვის და ბაქრაძის მიერ 1891 წელს გადაღებულ ფოტოგრაფიული სურათების შედარებიდან ჩანს, რომ მას აქით გატეხილია პირისახეების ღვთისმშობლის და ანგელოზის გვერდით.

ბას, ამიტომ მისი ნაწილები გადაგრებილია, ზემოთმდგარი ნაკვთი სარტყელს ქვევით გატეხილია; გატეხილია აგრეთვე ქვედა ნახევარ-ნაკვთი (ბასილისა). ამ სახით ჯვარი შემდეგ ჩააბარეს ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმს. 1930 წლ. დეკემბერში გამაგრების ვერცხლის ზოლი ჯვრიდან ამოღებული იყო და აღმოჩნდა წარწერის ნაწილი და ორნამენტაციის სახე (ტაბ. X, 3). წარწერაში ნაჩვენებია ხელოსანი—„შეიქნა კელითა ივანე დიაკონისაჲთა“¹. ამნაირად ესაა იშვიათი შემთხვევა, რომ ჩვენ ვიცით მხატვრის სახელიც და სოციალური მდგომარეობაც.

ორივე ჯვარის ფიგურების განსახიერება რომ შევადაროთ, დავინახავთ, რომ სტილის ყოველი განსხვავება მათ შორის დაკავშირებულია იმ ფსიქოლოგიურ განწყობასთან შინაარსისა და მიზნის მიმართ, რომელიც განისაზღვრება სხვადასხვა ეპოქებით. იშხანის ჯვარზე ჩვენ ვხედავთ, რომ ევროპის საშუალო საუკუნეთა ხელოვნების საერთო განწყობის თანახმად, მხატვარი მთავარ ყურადღებას აქცევს, ძალას ატანს მკაფიო გამოსახვის მომენტს—ამას იგი აღწევს თავდაპირველად იმით, რომ მარტო ამ ერთ ნაკვთს უპირისპირებს ჯვარის უზარმაზარ დეკორატიულად დამშვენებულ სიბრტყეებს,—ცხადია, რომ ამით მხატვარი აღწევს მაყურებლის ყურადღების კონცენტრაციას, როდესაც კი მაყურებელი გულისყურს მიაპყრობს მისი ნაწარმოების შეგრძნებას. შემდეგ მხატვარი ამასვე აღწევს ოქროსა და ვერცხლის დაპირისპირებით—ოქროს ერთიან ფონზე მხოლოდ ნაკვთის სხეულია დატოვებული მკრთალ ვერცხლში.

სხვანაირადაა საქმე მარტვილის ჯვარზე. აქ ცენტრალური ნაკვთი ძლიერაა გადიდებული შედარებით იშხანის ჯვართან, თუმცა ორივე ჯვარი თანასწორი სიდიდისაა (იშხანის ჯვარს სიმაღლე აქვს ზედა ნიმიბიდან საფეხურამდე ამ უკანასკნელის ჩათვლით 17,4 cm., მარტვილის ჯვარს—23,5 cm.). და მარტვილის ჯვარის ყველა დარჩენილი ნაწილები გავსებულია აგრეთვე ცალკეულ ნაკვთებით და ნახევარ-ნაკვთებით: რაიმე კონცენტრაცია დამახასიათებელი სპეციფიკური გამოხატულების მხრივ, ან რაიმე განსაზღვრული ექსპრესივობა ცენტრალურ ფიგურაში ყოველად შეუძლებელი იყო ასეთ გარემოებაში—იგი მხოლოდ ერთი მრავალთავანია.

ეს განსხვავება საერთო კომპოზიციურ მიდგომაში უფრო თვალსაჩინო ხდება, როცა ცალკალკე ვსინჯავთ თითონ ნაკვთებს. იშხანის

1) წარწერის აღმოჩენილი ნაწილი იკითხება შემდეგნაირად: და|საღხინე-
ბლად ცოდვილისა სოლი|სა ჩემისა[თ]ოვის ამენ. შეიქნა კლ|თა ივანე დიაკონისთა.
ქე შ[ე]. ამ ნაწილს თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს გამოცემაში მე-5 და მე-6 სტრიქონების
შუა ადგილი უჭირავს.

ჯვარცმის მთელი ნაკეთი (ტაბ. XI) არის მხოლოდ განმარტივებული ფორმულა იმ განცდათა—ასე ვთქვათ, დაუბრკოლებლივ გასაგებად, რომელნიც კონცენტრიულად მყლაენდება ფიგურის თავში. თავი დახუჭული, ჩაცვივნიული თვალებით მახვილ სახეზე, რომელიც სავსეა სევდით, ატანილი წამებით, დაქანცულობით და დგას, თითქო შესვენების მოლოდინში იყოს. მთელი თავი მსუბუქადაა დახრილი,—ეს უფრო აძლიერებს ამ შთაბეჭდილებას. ამნაირად, აქ გამოხატულია არა ფიზიკური ტანჯვა, არამედ სულიერი. დეტალების პლასტიურ დამუშავებას, თავის ნაწილების შეფარდების მტკიცე რეალურ შესწავლას—ჩვენ ვერა ვხედავთ აქა. ამიტომ სხეული მოცემულია მხოლოდ ზოგადი ფორმებით, შეიძლება ითქვას, ერთნაირი შინაგანი დაძაბვით; ეს მეტადრე იგრძნობება სიმებივით დაჭიმულ ხელებსა და ფეხებში; ამასთან ხელის მტევენები ხაზგასმულია ზომით, გაჭიმულია, ხოლო ფეხის ტერფები თვალსაჩინოდ შეკუმშულია, ამნაირად, სხეულის, ისე როგორც თავის დამუშავებაში ჩვენ აშკარად ვხედავთ მხატვრის სრულიად შეგნებულ მიდგომას, მის მიზანშეგნებას. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ეს ძეგლი რალაც პრიმიტივი კი არ არის, არამედ მასში განსაზღვრული მისწრაფებაა მიზნისადმი. ამიტომ მან სხეული განსახიერა, მაგრამ განსახიერა მხოლოდ ძირითად ნაწილებში, მთავარი ყურადღება კი მიაქცია შინაგან, სულიერ განცდებს, ამიტომ მან არად ჩააგდო და იქნება შეგნებით, განგებ მოერიდა ლამაზ განსახიერებებს.

ყველა ამ პუნქტებში მარტივის ჯვარის განსახიერება მიდის სულ წინააღმდეგი გზით. უწინარეს ყოვლისა, მთელი ნაკეთი შესრულებულია ლამაზი სრული მოხაზულობით—აქ ფიგურა, თითქოს განგებ გამოსარჩენად, გაწვდილი ხელებით დგას; აქ არა გვაქვს შედეგი ხანგრძლივი, ნაწამები, შინაგან ბრძოლისა და ძიებისა; ამიტომ მხატვარი ეძებს თავისუფალ, რბილ ხაზს სხეულსა და ხელებში, ფეხის დადგმაში და ხელის გულის და მტევენის თავისუფალ მოხრაში. თავი ლამაზადაა განსახიერებული, თმა და წვერი დავარცხნილია, წვერი თანაბრადაა დახუჭუჭებული; არც თვალბში, არც მთელ პირისახეზე არა ჩანს არავითარი დაძაბვა, არავითარი ემოციონალური ხაზგასმულობა, ნამცეცი წამება—სულიერი, ან გინდა ფიზიკური. თვით მჩვარი ლამაზადაა წამოსხმული წელზე, იმ დროს, როდესაც იშხანის ჯვარზე ის მძიმედაა ჩამოშვებული თითქო სხეულის დასათვარავად (შეად. ტაბ. X).

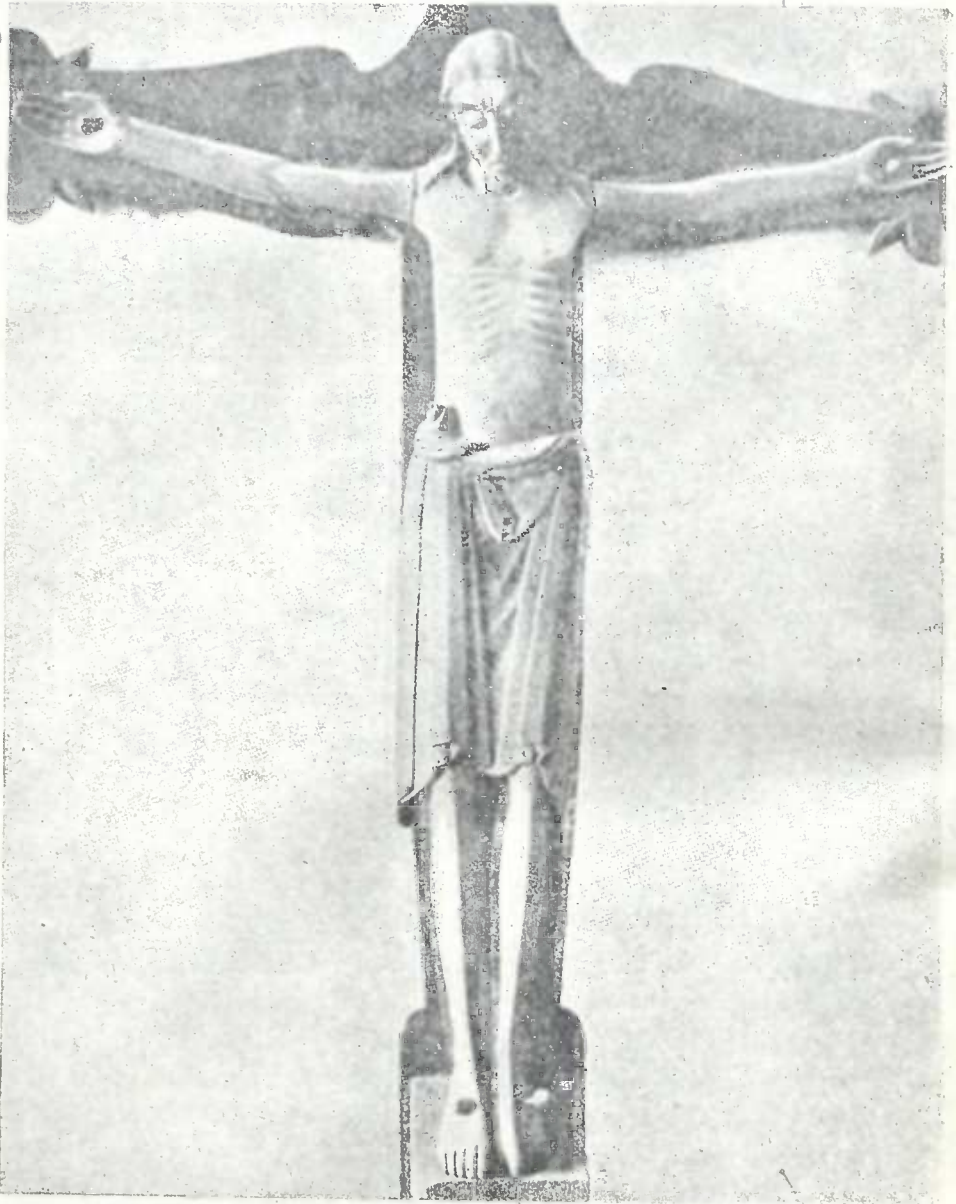
ამნაირად ამ ორი ძეგლის სტილი ცხადად გვიჩვენებს, რომ ერთ მიდგომას მეორე შეუცვლია. მე-10 საუკუნის ძეგლი არის ნაწარმო-

ები იმდროინდელ ექსპრესიონიზმისა, იმ დროს როდესაც მე-11 საუკუნის ძეგლი არის ანარეკლი ჰარმონიული, რეპრეზენტატიული, პლასტიურად განსახიერებული მონუმენტალიზმისა.

ინტერესს მოკლებული არ იქნება აქვე ხაზი გაუსვით იმას, რომ ასეთივე პროცესი სტილისტურ მისწრაფებათა ევოლუციისა, როგორც პასუხი სხვადასხვა ხანის ფსიქოლოგიური შენაცვლისა, შენიშნულია დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ხელოვნების განვითარებაშიც. მხოლოდ ამ პროცესის ქრონოლოგიური ჩარჩოები დასავლეთი ევროპისათვის სხვაა. როგორც მხატვრული განვითარების სხვა დარგებში, ისე პლასტიკაში (მეტადრე ოქრომჭედლობაში) საქართველო (13 საუკუნემდე) უფრო ადრე გადის განვითარების სათანადო ეტაპებს, ხოლო დასავლეთი ევროპა თანდათან ეწევა აღმოსავლეთს. ასე, ექსპრესიონიზმიდან გადასვლას ცალკეულ ნაკვეთის პლასტიურ დამუშავებაზე, როგორც მონუმენტალურ მხატვრულ ამოცანაზე, რომანული ხელოვნების განვითარებაში ვხედავთ მე-12 საუკუნის განმავლობაში, იმ დროს როდესაც საქართველოში ეს მოხდა მე-11 საუკუნეში. რასაკვირველია ეს როდი ნიშნავს იმას, რომ თანადროულ აღმოსავლურ-ქრისტიანული ხელოვნებასა და დასავლეთ ევროპის ხელოვნებას შორის არ არსებობდა არავითარი კონტაქტი, მაგრამ თვით არსი ხელოვნების ხასიათისა და მისი ცვლილების პროცესისა ერთსა და იმავე დროს ნაირ-ნაირია ევროპის და წინა აზიის კოლტურულ მსოფლიოს დაშორებულ ბოლოებში. ამის დასამტკიცებლად მოვიყვან აქ რურის ვერდენის ბრინჯაოს ჯვარცმის სურათს, რომელსაც აკუთვნებენ ადვალვიგის ხანას (1066-1081)¹. მართალია, იგი დიდი ზომისაა (1 m. აქვს სიმაღლე), მაგრამ ფაქტიურად წარმოადგენს მხოლოდ მცირე ხელოვნებათა სათანადო ნაწარმოების გადიდებას, რომელთა შესაფერი სურათები მე არა მაქვს.

ვერდენის ჯვარცმას, შექმნილს 100 წლით გვიან იშხანისაზე, საფუძვლად სწორედ იგივე განწყობა აქვს; იმ ხანის განსაზღვრული მსოფლშეგნება. ინტერესით შინაგანი განცდისადმი და არა ცხოვრების გარეგანი ფორმისადმი, ხელს უწყობს ექსპრესიონული რიგის ნაწარმოებთა შექმნას, რომელთაგან მხოლოდ თანდათან გამოჩნდა ახალი გზა პლასტიურ მიღწევებისკენ. „საერთო შთაბეჭდილება ამ საუცხოვო ქმნილებისაგან,—სწერს მასზე ბენკენი—კეთილშობილურია; მაგრამ, თუ მას შემდეგი საუკუნის ნაწარმოებებს შევადა-

¹) H. Beenken, Romanische Skulptur in Deutschland (11. und 12. Jh) Leipzig 1924, ტაბულა 19 და 20. ტექსტში კარგადაა ნაჩვენები სტილისტური ევოლუციის პროცესი გერმანიის რომანული ხანის მონუმენტალურ ქანდაკებაში.

სურ. 2.

ვერდენ-ამ-რურ (Werden a. R.), ბრინჯაოს ჯვარცმა მე-11 ს. 70-იანი წლ.
რებთ,—დუნეა: სხეული უნერგიო და გაუძაბავია. ეს განსხვავება
დაფასების მხრივ კი არ არის, არამედ სტილის დახასიათების მხრივ“.
„მე-12 საუკუნის ჯვარცმათაგან ვერდენის ჯვარცმა განსხვავდება“.

საკუთარი პლასტიური დამუშავების უქონლობით. აქ ვერ ვხედავთ კომპაქტურ დაზრგვალებას, როგორსაც ვხედავთ მოწიფულ მე-12 საუკუნეში; აქ მხოლოდ ნაზადაა დადებული ერთი მეორეზე კარგად გამართული პარალელური ფენები“. კერძოდ კი სხეულის ცილინდრული ფორმა, სიცოცხლეს მოკლებული კუნთები და ხელ-ფეხი წარმოადგენენ ერთიან, თითქო განუყოფელ გაგრძელებას; მხვარი წელზე მძიმედ, მაგრამ ამასთანავე ბრტყლადაა დადებული თანაბარი კეცებით—ყველა ეს სტილით და ნაწილობრივ კონკრეტული ფორმებით. მჭიდროდ უახლოვდება ამოცანის გადაწყვეტილებას იშხანის ძეგლში

სურ. 3.
იშხანის 973 წლის
ჯვარი: თავი (1/1 ნატურ. ხ.).

სურ. 4.
მარტვილის მე-XI საუკ.
ჯვარი: ჯვარცმულის თავი
(1/1 ნატ. ზომისა).

სურ. 5.
ვერდენის-ამ.რურ (გერმანია) მე-XI საუკ.
ჯვარცმულის თავი (ბევრად შემცირებულია).

უსათუოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს მიმდინარეობა, რომლის ასეთი მკაფიო წარმომადგენელი გერმანიაში არის მე-11 საუკუნის 70-იანი წლების ვერდენის ჯვარი, იწყება გერმანიაში უკვე მე-10 და მე-11 საუკუნეების საზღვარზე, როგორც ამას გვიჩვენებს შატლიდას (973-1011) უძველესი ჯვარი ესენში (სიმაღლე აქვს დაახლ. 45 cm.), ან გიზელის ჯვარი რეგენსბურღის ნიდერმიუნსტერიდან მე-11 საუკუნის ნახევრისა (ამ უამად ინახება München-ის Reiche Kapelle-ში, 44×31 cm.) და მრავალი ნაირ-ნაირი წვრილი ბრინჯაოს ჯვარცმები, რომელნიც შენახულა ჯვრებიდან მოშორებულ ნაკვეთების სახით (სიმაღლით 15-დან 25 cm-მდე) და რომელნიც თანსდევნ განვითარებას ორი, სამი საუკუნის განმავლობაში.

დასავლეთ ევროპის ძეგლების, გინდ აქ ჩამოთვლილების, შედარებას ჩვენს ძეგლებთან შეუძლიან ბევრი ნაირ-ნაირი ხაზული შეიტანოს ამ დასავლეთ ევროპის ძეგლების გასაგებად¹. მაგრამ ამ ამოცანის ასხნა აქ ჩვენ არ დაგვისახავს მიზნად, ვკმაყოფილდებით მხოლოდ უბრალო მითითებით. აქ მოყვანილი სურათების მიხედვით, აღვნიშნავ მხოლოდ დამაკავშირებელ ძაფებს თანადროული ხელოვნებისათვის: მე-11 და მე-12 საუკუნეების ევროპიული ძეგლების საყვარელ ხერხს—წვერის დახუჭუჭებას—ვხედავთ მარტვილის ძეგლზე და მის თანამედროვე ვერდენისაზე, ხოლო ვერდენის თავის საერთო დამუშავება გვაგონებს იშხანის ძეგლს, რომელიც 100 წლით ადრეულია ვერდენისაზე (სურ. 3, 4 და 5).

ამრიგად, ჩვენ ვხედავთ, რომ მსოფლიო ხელოვნების კონექსშიაც იშხანის და მარტვილის ჯვრები დაიჭერენ სრულიად განსაზღვრულ და საკმაოდ თვალსაჩინო ადგილს როგორც სხვა მრავალი ძეგლი ქართული ქედვითი ხელოვნებისა. მით უფრო აუნაზღაურებელია იშხანის ჯვარის დაკარგვა და მარტვილის ჯვარის გაფუჭება, რაც ჩვენ თვალწინ მოხდა.

1937. XII. 8.

¹) აქ ღირს აღვნიშნოთ, თუ რამდენად სრულიად ცალმხრივ და შემცდარ დასკვნებს საზოგადო მიმართულებისა აკეთებენ, ჩვენი აღმოსავლეთის უცოდინარობის გამო, ისეთ შესანიშნავ და მოუქიბებით დაწერილ წიგნშიაც კი, როგორცაა G. Dehio, Geschichte der deutschen Kunst, ³ I, 1923, S, 189.

G. TSCHUBINASCHWILI.**EIN VORTRAGEKREUZ AUS ISCHCHANI VOM J. 973.**

(Zusammenfassung).

In dem vorangehenden Aufsätze wird auf Grund von Photos und Registerangaben des Museums altgeorgischer Kunst das durch die Inschrift des Bestellers des Bischofs Illarion von Ischchani auf das Jahr 973 datierte silberne Vortragekreuz (51×36 cm.) herausgegeben (Taf. IX). Die untere Partie des Kreuzes selbst war bereits in früherer Zeit zerbrochen und wurde (im Anfange des 17 Jh. laut Inschriften) renoviert. Während eines Einbruches am 11. Juli 1930 in der Nacht wurde das Kreuz aus dem Museum geraubt und teilweise geschmolzen. Aufgefunden wurden nur einzelne Rosetten in Filigranausführung der Rückseiten, mit Saphir- und Perlenbesatz der Vorderseiten (Taf. XII in nat. Gr.) und die gegossene Kreuzigungsfigur (Taf. XI, ca. $\frac{2}{3}$ nat. Gr.). In der Behandlung des Kreuzes selbst ist die Verwendung von Vergoldung neben Gravierungen und die Ornamentierung in Auftragniello besonders zu betonen (auf Taf. XII ein Kreuzarmteil in ca. $\frac{1}{2}$ n. Gr.). Ausserdem ist im Museum der ebenfalls mit Niello geschmückte Griff erhalten geblieben (Abb. S. 305). Auf S. 303 wird die Anordnung mit der Zahl vorhandener Perlen an einzelnen Besatzteilen der drei ursprünglichen Kreuzarme, wie sie während der Aufnahme des Denkmals im Museum bestand, wiedergegeben.

Die stilistische Analyse des Denkmals wird im Vergleich mit einem annähernd ebenso grossen (55×36 cm.) Vortragekreuze aus der Kathedrale vom Martvili (Taf. X) geführt, das um die Mitte des 11. Jh. durch den Diakon Johann gemacht wurde, nämlich zur Zeit König Bagrat IV. (1027—1072). Auch dieses Kreuz war in früherer Zeit am unteren Kreuzarme gebrochen und dann mittels einer Silberplatte zusammengehalten. Dadurch war ein Teil der Inschrift und der Ornamentierung an der Rückseite zugedeckt. Dieser freigemachte Teil ist auf Taf. X, Abb. 3 einzeln wiedergegeben.

Der Vergleich beider Kreuze, ihrer Kreuzigungsfiguren und dann der Köpfe des Gekreuzigten (Abb. S. 311 in natur. Grösse) zeigt deutlich zwei stilistisch verschiedene Arten.

Zum Schluss ist noch der Hinweis auf die ähnlichen Kompositionen Westeuropas gemacht, deren ein Beispiel—das grosse Bronzekruzifix aus Werden a. R. (Abb. S. 310)—wiedergegeben wird. Bei der gesamten emotional bedingten Einstellung dieses Kunstwerkes, die also mit dem etwa 100 Jahre früher entstandenen Kreuz von Ischchani zusammengeht, finden wir Einzelheiten, die es auch mit dem gleichzeitigen Martwili-Kreuz zusammenzustellen erlaubt (vgl. die drei Köpfe auf S. 311 abgebildet).

P.S. Elms der Sapphirsteine vom ursprünglichen Schmucke des Ischchani-Kreuzes trägt eine arabische Inschrift. Ich wandte mich an den Kustos der orientalischen Münzabteilung der Eremitage in

Leningrad, R. R. Vasmer mit der Bitte dieselbe nach den zweifach vergrösserten Photoaufnahmen zu entziffern, was er liebenswürdigerweise getan hatte. In der brieflichen Mitteilung bemerkt er, dass die Inschrift so scharf sei, dass der Entzifferung keine Schwierigkeiten im Wege stehen. Sie lautet *العباس بن عيسى* *al-ʿAbbas ibn ʿĪsā*.

Den Schriftzügen nach kann sie ins 9. bis 11. Jh. unserer Zeitrechnung fallen. Den Namen mit bekannten Persönlichkeiten zu identifizieren sei ziemlich schwer. Der Name Abbas-ibn-Isa ist sehr geläufig und konnte von einem beliebigen adeligen Muselmanne, der damals in Georgien sich aufhielt, getragen werden.

7. IV. 1931.

პროფ. სიმ. ყაუხჩიშვილი.

პროკოპი კესარიელის ცნობები საქართველოს შესახებ.

ბიზანტიელ მწერალთა შორის, რომელთაც დაუცავთ ცნობები საქართველოს და მის მეზობელ ქვეყნების შესახებ და რომელთა თხზულებებიც ჩვენამდე მოღწეულა, პროკოპი კესარიელი წარმოადგენს ყველაზე უფრო მდიდარ მასალას.

ბიოგრაფიული ცნობები პროკოპის შესახებ მეტად მცირეა. მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ ისევ მის თხზულებაა ანგან თუ ვგებულობთ რასმე¹: სხვათა ცნობები (მაგ., ისტორიკოსების მენანდრესი და აგათიასი და ლექსიკოგრაფ სვიდასი) გაკვრით და მოკლედ (ორიოდე სიტყვით) ახასიათებენ პროკოპის, როგორც ისტორიკოსს.

პროკოპი დაიბადა პალესტინის კესარიაში 490 წლის მახლობლად. ის წარჩინებულთა წოდებას უნდა ჰკუთვნებოდა, რაც იქიდან ჩანს, რომ იგი თავის თხზულებებში განსაკუთრებულის ყურადღებით იხსენიებს ამ წოდებას. თავის სამშობლო ქალაქში მას იურიდიული განათლება უნდა მიეღოს და დაესრულებიოს იგი მახლობელ ბერიუთში, სადაც ცნობილი სკოლა იყო სამართლის მეცნიერებისა, რის შემდეგაც სამოღვაწეოდ კოსტანტინეპოლში გამგზავრებულა.

527 წელს ჩვენ მას უკვე დიდ თანამდებობაზე ვხედავთ: იუსტინიანე კესარმა ის იურიდიულ მრჩეველად მიუჩინა ველიზარის, რომელიც ჯერ როგორც სარდალი და *dux Mesopotamiae*, ხოლო შემდეგ როგორც *magister militum per Orientem* სპარსეთის ფრონტებზე აწარმოებდა საომარ ოპერაციებს. მასთან დაჰყო მან 531 წლამდე (ამ წელს გადააყენეს ველიზარი). 533 წელს ის იმავე თანამდებობაზე მიჰყვება ველიზარის აფრიკაში, სადაც ის რჩება ველი-

¹) ეს ცნობები თავმოყრილი აქვს Dr. Felix Dahn, *Procopius von Caesarea. Ein Beitrag zur Völkerwanderung des sinkenden Römerthums. Berlin 1865*, გვ.გვ. 12—31.

ზარის გაწვევის შემდეგაც, ხოლო 535 წელს ის მისდევს ველიზარის გუთებთან ბრძოლაში და იქ რჩება 540 წლამდე. 541 წელს ველიზარი ისევ სპარსეთის ფრონტზეა და მასთან ერთად პროკოპიც უნდა გამგზავრებულიყო.

პროკოპი კესარიელი მარტო იურიდიული მრჩეველი (consiliarius) არ ყოფილა ველიზარისთვის. მის თხზულებებში არა ერთი შემთხვევაა დასახელებული, როდესაც ის უშუალოდ იღებს მონაწილეობას საომარ ოპერაციებში. მაგალითად, ის აწარმოებს სამხედრო დაზვერვას (BV I 14), ნეაპოლში ტვირთავს ხომალდებს ხორბლით და ხუთასი ჯარისკაცით (BG II 4) და სხვ.. ქვემოთ მოყვანილი ტექსტებიდანაც დარწმუნდება ადამიანი, რომ საომარი ოპერაციების ასე დაწვრილებით აღმწერი (BP II 17; II 29 და სხვ.) მარტოდენ მრჩეველი იურისტი კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ გამჭრიახი სამხედრო პირიც.

ველიზარისთან ერთად ბიზანტიის საომარ ოპერაციებში მონაწილეობის მიღება გარდამწყვეტი მნიშვნელობისა იყო პროკოპის მომავალი მოღვაწეობისათვის. ამ ლაშქრობათა დროს ის დაწვრილებით ეცნობოდა როგორც საომარი ოპერაციების ტერიტორიას და მისი მცხოვრებლების ყოფა-ცხოვრებას, ისე ბიზანტიის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის იდუმალ კუნჭულებს. სახელმწიფოს ცხოვრებაში ასეთი უშუალო მონაწილეობის შედეგად მივიღეთ ჩვენ მისი თხზულებები, რომლებიც სამ ჯგუფად განიყოფება.

ა) Πολέμαχ. ეს ითვლება პროკოპი კესარიელის ძირითად თხზულებად; იგი ეხება იმ ომების აღწერას, რომელთაც აწარმოებდა ბიზანტია (იუსტინიანეს დროს) სამ ფრონტზე—სპარსელებთან, ვანდალებთან და გუთებთან, და შედგება რვა წიგნისაგან (Ἰστορικὸν ἐν βιβλίοις ἑξά: Phot. 63). ხელნაწერებში ამ თხზულების ჩვეულებრივი სათაურია: Προχοπίου Καισαρέας ἱστορικῶν... ἢ πρώτη, ἢ δευτέρα... ეს თხზულება დაწყებულია პროკოპის მიერ 543—545 წლებში, 550 წელს უკვე მზად იყო 7 წიგნი. 554 წელს პროკოპიმ დაუმატა მეოთხე. ფრონტების მიხედვით წიგნები ასეა განრიგებული:

I—II. De bello persico I—II (... ἱστορικῶν περσικῶν).

III—IV. De bello vandalico I—II (... τῶν περσικῶν πρώτη, δεύτερα; მეოთხე წიგნს O ხელნაწერში აწერია τὸ δ'ον/λαβικὸν β'ον)—შეიცავს ვანდალებთან წარმოებულ ომის ამბებს.

V—VII. De bello gothico. I—III (... τῶν γοთικῶν πολέμων... ἐν τῆσδε τῶν τόμοις διηρημένῃ)—ეხება გუთებთან ბრძოლას.

რებს თავის თხზულებაში, და მის მიერ მონათხრობის გაცხრილვა, ცხადია, აუცილებელია ყოველ კერძო შეითხვევაში. განსაკუთრებით ახასიათებს პროკოპის, როგორც ოფიციალურ ისტორიკოსს, მისი მეორე თხზულება

ბ) Περὶ ἀεδομῶν (De aedificiis, «შენობათა შესახებ»), რომელიც დაწერილია 560 წელს და ექვსი წიგნისაგან შედგება (მისი სრული სათაურია: Περὶ τῆς πόλεως τῆς Καισαρείας περὶ τῶν τῆς πόλεως ἀεδομῶν ἰουδαίων καὶ ἀεδομῶν). აქ ჩანს გადამეტებული ქება იუსტინიანესი. და ეს თავისთავადაც ცხადია: მას ეს შრომა ხომ შეკვეთილი ჰქონდა, მას ნაკარნახევი ჰქონდა ხოტბა შეესხა იუსტინიანესის იმ შენობათა აგებულების, რომელთაც მთავრობამ უამრავი თანხები დაახარჯა. მიუხედავად ამისა ამ თხზულებას მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს თავის აღწერილობითს ნაწილში. ის წარმოადგენს ძვირუფას წყაროს გეოგრაფიული, ტოპოგრაფიული და ეკონომიური ხასიათის ცნობებისათვის.

სულ სხვა ხასიათისაა პროკოპი კესარიელის მესამე ნაშრომი, ე. წ. „საიდუმლო ისტორია“.

გ) Ἀνέχθησα. ჯერ კიდევ სვიდას მიხედვით იყო ცნობილი, რომ „ომების“ წიგნის გარდა ამგვარივე ამბებისათვის პროკოპის «სხვა წიგნიც დაეწერა, ეგრეთწოდებული ანეკდოტა» (Ἐγραψε καὶ ἕτερον βιβλίον, τὸ καλεσόμενον Ἀνέχθησα: Suidas s. v. Προκῆ-παις). ამ ნაშრომში—იმავე სვიდას მოწმობით—იუსტინიანეს და მისი მეუღლის, თეოდორას და, საზოგადოდ, მთავრობის პოლიტიკის ძაგებას ჰქონია ადგილი. მაგრამ, თუ რას წარმოადგენდა ეს თხზულება თავისი შინაარსით, არავინ იცოდა. მხოლოდ 1623 წელს აეხადა ფარდა ამ საიდუმლოებას, როდესაც ნ. ალემანი იმ აღმოაჩინა იგი ვატიკანის ბიბლიოთეკაში. ამ თხზულებაში გამოხატული აზრები იმდენად ეწინააღმდეგება პროკოპის მიერ სხვა ნაშრომებში გამოთქმულ აზრებს, იმდენად მძაფრი არის აქ მთავრობის პოლიტიკის კრიტიკა,—იმ მთავრობის, რომელსაც სხვაგან პროკოპი ქება-დიდებათ იხსენიებს,—რომ დიდხანს მეცნიერთ შორის დავა იყო ამ თხზულების ავტორკუთვნილობის საკითხის გარშემო. დღეს კი, ამ თხზულების შესწავლის შემდეგ როგორც შინაარსის ისე ენის მხრით, დამტკიცებულია, რომ იგი პროკოპის კალამს ეკუთვნის და დაწერილია მის მიერ 550 წლის მახლობელ ხანში, ე. ი. იმავე ხანში, როდესაც ის „ომების“ წიგნს ამთავრებდა. ირკვევა, მაშასადამე, რომ ოფიციალური ისტორიის პარალელურად პროკოპი სწერდა არაოფიციალურ, «საიდუმლო» ისტორიას, რომელიც მას არ გამოუქვეყნებია

(*ἱστορία*), ვინაიდან მისი გამოქვეყნება ავტორს მთავრობის რისხვას დაატეხდა თავს. მიზეზი პროკოპის ამგვარი ოპოზიციონერობისა უნდა ვეძიოთ იმ საზოგადოებრივ დაჯგუფებაში, რომელსაც ადგილი უნდა ჰქონოდა იუსტინიანეს მთავრობის პოლიტიკასთან დაკავშირებით. ამ მხრით ბიზანტიის ისტორიის ეს პერიოდი; სამწუხაროდ, შესწავლილი არ არის, მაგრამ წყაროების მითითებანი იმის შესახებ, რომ იუსტინიანე ებრძოდა მიწისმფლობელ არისტოკრატებს, ხოლო პროკოპი, როგორც ზემოთ იყო მოხსენებული, სწორედ ამ წოდების წარმომადგენელი იყო, გვაფიქრებინებს, რომ «საიდუმლო ისტორიის» ავტორი ამ თავის თხზულებაში მთავრობის პოლიტიკისადმი ოპოზიციურად განწყობილი ფენების იდეოლოგია.

ჩვენს განკარგულებაში იყო პროკოპი კესარიელის თხზულებათა შემდეგი გამოცემანი და თარგმანები:

Haury Jacobus, Procopii Caesariensis opera omnia. I—III. Lipsiae 1905—1913.

Dindorfius Guilelmus, Procopius (=Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) I—III. Bonnae 1833—1838.

Dewing H. B. Procopius (with an english translation) in seven volumes. I—V, London 1914—1928.

Comparetti Domenico, Le Inedite, libro nono delle istorie di Procopio di Cesarea. Testo greco emendato sui manoscritti con traduzione italiana [edizione postuma licenziata da Domenico Bassi]. Roma 1928.

De-Boor Carolus, Excerpta de legationibus (Excerpta Historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta), I—II. Berolini 1903.

Stritter J. G. Memoriae Populorum.... Tomus IV. Petropoli 1779.

Dieterich Karl, Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde, I—II. Leipzi 1912.

Cousin, Histoire de Constantinople, depuis la règne de l'Ancien Justin jusqu'à la fin de l'Empire. I—II, Paris 1685.

Дестунис Спиридон (комментарий Гавр. Дестуниса), Прокопия Кесарийского История войн Римлян с Персами, вандалами и готами: а) История войн Римлян с Персами, кн. I—II. СПб 1876—1880; б) История войн с вандалами, кн. I. СПб 1891.

Coste D. Prokop. Vandalenkrieg, Lpz. 1885.

Coste, D. Prokop. Gothenkrieg (=Die Geschichtsschreiber der Deutschen Vorzeit Bd. 7). Lpz. 1922.

ჩვენ მიერ დაბეჭდილ ბერძნულ ტექსტს საფუძვლად უდევს ჰაურის გამოცემა.

DE BELLO VANDALICO.

მდინარე ფაზისი.

Κατὰ δὲ τὴν τῆς Ἀσίας μέραν,
εἰη δ' ἔν ἐκ Καρχηδόνος ἐς ποτα-
μὸν Φάσιν, ἐς ῥέων ἐκ Κέλγων
κάτεισιν ἐς τὸν Πόντον, ἀνέεται
τεσσαράκοντα ὄμβες ἡμερῶν (Haury
I 309, 12—15)

I 1. აზიური ნაწილის გასწვრივ
გზა კალქედონიდან მდინარე ფა-
ზისამდე, რომელიც კოლხების ქვე-
ყანაში მომდინარეობს და პონტო-
ში ჩადის, გაივლება ორმოც დღე-
ში¹.

ფარსმან კოლხის შვილიშვილები.

[539/40 წელს იუსტიანემ აფრიკის საქმების გაძლოლა (ვანდა-
ლებთან ბრძოლის დროს) სარდალ სოლომონს ჩააბარა]

Στράτευμά τε αὐτῶ παρασχέ-
μενος καὶ ἀρχηγτὰς ἄλλους τε καὶ
Ῥουφίνον καὶ Δεόντιον, τῶς Ζαΰ-
να τῶ Φαρσμάγου (Haury I
508, 7—10)

II 19. და მისცა მას თავის გან-
კარგულებაში ჯარი და სარდლები,
მათ შორის რუფინე და ლეონტი,
ფარსმანის² ძის ზაენას შვილები.

Ἐνταῦθα Ῥουφίνος τε καὶ Δεόν-
τιος, οἱ Ζαΰνα τῶ Φαρσμάγου,
ἔργα ἐπεθεύξαντο ἐς τὸς πολε-
μίας ἀρετῆς ἄξια (Haury I
515, 10—12)

II 20. აქ რუფინემ და ლეონტიმ,
ვაჟკაცობის ღირსი საქმეები გა-
მოაჩინეს მტრის წინაღმდეგ ბრძო-
ლაში.

¹) შდ. BG IV 5: «ევქსინის პონტოს მარჯვენა მხარეზე რომ იარო, კალ-
ქედონიდან ვიდრე მდინარე ფაზისამდე, ორმოცდათორმეტი დღის სავალი გზაა.
მსუბუქად შეიარაღებული კაცისათვის» (Haury, II 509, 1—13).

²) ეს ის ფარსმანია, კოლხი, რომელსაც პროკოპი იხსენიებს BP I 8 (იხ.
ქვევით გვ. 321 და შენიშვნა იქვე).

DE BELLO PERSICO ¹.

ფარსმან კოლხი.

[ანასტასი მეფემ რომ გაიგო სპარსელების მიერ ქალაქ ამიდას გარემოცვის შესახებ, გაგზავნა ჯარი რომლის სტრატეგოსებად დაყენებულ იქმნენ: არეობინდე, კელერი, პატრიკი და იპატი. ამ ოთხ სტრატეგოსთან იმყოფებოდნენ: იუსტინე, პატრიკიოლე ვიტალიანი-თურთ, გოდიდისკლე და ბესსა, და ფარესმანი:]

...καὶ Φαρσαμένης Κόλχας μὲν γέ- I 8... და ფარესმანე, წარმოშო-
νος, διαφερόντως δὲ ἀγαπίος τὰ πε- ბით კოლხი, განსაკუთრებით სახელ-
λέμια (Haury I 37, 4-6). განთქმული სამხედრო საქმეებში ².

¹) ამ თხზულების პირველი წიგნის IV თავში მოთხრობილია პეროზის შე-სახებ, რომელიც დაიღუპა ჰუნებთან (ეფთალიტებთან) ბრძოლის დროს უკანას-კნელთა მიერ მოწყობილი თხროლის წყალობით. სიკვდილის წინ პეროზს მოუხსნია მარჯვენა ყურიდან მარგალიტი და გადაუგდია. ეს მარგალიტი იშვიათი სი-დიდისა და საფასურის ყოფილა. ხელნაწერებში (XIV საუკუნისა) ამ ადგილას შენიშვნაა:

περὶ μαργάρου οὗ λέγουσιν οἱ βῆρες τῆ τῆς φειομήτορος εἰκόνη ἀναψέσθαι (λέγουσιν οἱ βῆρες τῆ τῆς φειομήτορος εἰκόνη ἀναψέσθαι τειντον τὸν μάργαρον P ხელნაწერი—XIV საუკ.). ἔλαειν δὲ /// γ δῶδεκα (ἔξῃγια !β' P) καὶ ἀληθῶς λέγουσιν ὅς καὶ τινες τῶν ἡμετέρων ἔαράχασιν. εἶτε δὲ ἔχειν ἴς ἔσιν ὁ ἑρώμενος γῦν (γῦν აკლია P-ს.) εἴθ' ἕτερος ἀκριβῶς οὐκ ἐπίσταμαι (εἴθ' ἕτερος ὁ γινώσκω P) (Haury I p. XXIII),

ესე იგი: «იბერები ამბობენ, რომ მათ ეს მარგალიტი ღვთისმშობლის ხატს მიუ-ძღვნეს, იწონის კი თორმეტ ეგზავიონს და ქეშმარიტადაც ამბობენ, როგორც ეს ზოგიერთებმა ჩვენიანთაგან ნახეს. ხოლო სწორედ ის არის აწ ხილული თუ სხვა, ეს მე დანამდვილებით არ ვიცი» («ეგზავიონ» სოფოკლეს ლექსიკონის განმარტებით უნკის მეექვსედს უდრის, ხოლო სვიდათი s. v. statēr: «სტატერი—ოთხგრა-მიანი ნომიზმა: ეგზავიონიცა და ზიგიონიც»).

ეს შენიშვნა მოიპოვება პროკოპი კესარიელის თხზულებათა ჩვენამდე მო-ღწეულ ორივე (γ და z) ჯგუფის ხელნაწერებში, რაც ცხადია იმას ჰმოწმობს, რომ ეს შენიშვნა x-არქტიკისაც ჰქონდა.

²) თეოფანე უმათაღმწერელიც (597 ე. ი. 503/4 წლის ქვეშ), ამავე ბრძოლაში მონაწილედ იხსენიებს ფარსმანს: «და ფარიზმანე, ზუნას მამა, წარმოშობით ლაზი» (Theophanis Chronographia rec. C. de Boor I 146), ხოლო პროკოპი 539/40 წლისათვის მოგვითხრობს: იუსტინიანემ აფრიკის საქ-მეების გაძლიერება ვანდალებთან ბრძოლის დროს სარდალ სოლომონს ჩააბარა «და მისცა მას თავის განკარგულებაში ჯარი და სარდლები, მათ შორის რუფინე და ლეონტი, ფარესმანეს ძის ზავნას (ზანნას) შვილები... აქ რუფინემ და

საქართველოს მუზეუმის მოამბე, VI.

კასპიის კარები.

Τὸ Κιλίκων ὄρος ἔταυρος ἀμεί-
βει μὲν τὰ πρῶτα Καππαδόκιος τε
καὶ Ἀρμενίους καὶ τῶν Περσαρ-
μενίων κηλυσμένων τὴν γῆν, ἔτι
μέντοι Ἀλβιχνός τε καὶ Ἰβήρας¹,
καὶ ἕσχα ἄλλα ἔθνη ἀπέναντι τε
καὶ Πέρσας κατ' ἰκὰν τὰς τῆν ὄρη-
ται. ἔξικνεῖται γὰρ ἐς χῶραν πολ-
λὴν, πρὸντι δὲ αἶε τὸ ὄρος τοῦ-
το ἐς μέγα τι χρῆμα εἴρησ τε
καὶ ὑψους διήκει. ὑπερβάντι δὲ
τοὺς Ἰβήρων ὄρους ἀτραπὸς τίς
ἔστιν ἐν στενωχωρίᾳ πῶσλη, ἐπὶ

I 10. კილიკიელთა მთა ტავრი-
გადის ჯერ კაპადოკიელთა, არმე-
ნიელთა და ეგრეთწოდებულ პერ-
სარმენიელთა ქვეყნებზე, შემდეგ
უკვე ალბანთა და იბერთა და იმ
დანარჩენ ტომთა, თვითთავდთა და
სპარსელების ქვეშევრდომთა, რო-
მელნიც აქ ცხოვრობენ. ის გაშლი-
ლია დიდს მანძილზე, ხოლო, რაც
უფრო წინ მიდიხარ, ეს მთა უფ-
რო დიდად იშლება სიგანეზეც და
სიმაღლეზეც. იბერთა საზღვრებს
რომ გადახვალ, ვიწრობში ერ-

ლონტიმ, ფარეზმანეს ძის ხაზნას შვილებმა, ვაჟკაცობის ღირსი საქმეები გამოაჩი-
ნეს მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში» (Hauray I 508 და 515).

ამავე ფარსმანზე უფრო დაწვრილებით სწერს ზ ა ქ ა რ ი ა რ ე ტ ო რ ი:
სპარსთა მეფე კავადი «მოვიდა ჯარით რომაელების წინააღმდეგ. ესენი გაიქცენ
მისგან და დასტოვეს თავიანთი კარვები და განძეულობა, რომელიც თან ჰქონდათ:
არეობინდე გაიქცა ჰარზამის ციხიდან, იპატი, პატრიკი და სხვები ტელლ-ქასრა-
დან. მათ ბევრი ცხენი და ცხენოსანი დაჰკარგეს, რომლებიც კლდეებიდან გადმო-
ეშვენ, დაიშხვრენ, დაიხოცენ ან დაიჭრენ. მხოლოდ ერთმა მამაცმა მომარმა
ფარეზმანემ (Hamilton: „Farzman, a warlike man“; Ahrens-Krüger: „ein
gewisser Kriegsmann Pharezman) რამდენჯერმე გაიმარჯვა ბრძოლაში, შეიქმნა
სახელოვანი და სპარსელებს შიშის ხარი დასცა; მისი სახელი მათ აშინებდა, მისი
საქმეები ანადგურებდა მათ და ასუსტებდა მათ რიცხვს, მის წინაშე ისინი მხდა-
ლობდენ და მარცხდებოდენ. ბოლოს, ეს მოვიდა ხუთასი ცხენოსნით აშიდაში,
დაუდარაჯდა სპარსელებს, რომლებიც სოფლებში გადიოდენ, ზოგიერთი მათგანი
მოკლა და წაართვა მათ საქონელი, რომელიც თან მოჰყავდათ, და ცხენებიც». ვინ-
მე გადდანას მოხერხებულობის წყალობით ფარეზმანე გამოიტყუებს ქალაქიდან
სპარსელთა სარდალს გლონს ჯარითურთ და ამოჟლეტს მათ. სარდლის მოკვლის
გამო სპარსელებმა დაატყვევეს მცხოვრებნი და ქალაქში საშინელი სიმშოილობა ჩა-
მოვარდა. ბოლოს «ქალაქში მოვიდა ფარეზმანე და იქ დარჩენილ, ძალამიხდილ
სპარსელებთან ხელშეკრულება დადვა... ფარეზმანე დარჩა ქალაქში და მართავდა
მცხოვრებლებს და ქვეყანას» (Ahrens-Krüger, Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rheor. Leipzig 1899, S. 112—115; Hamilton-Brooks, The syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene, London 1899, 161—163).

¹) Ἰβήρας, G (აქაც და ქვემოთაც).

σταδίους πεντήκοντα ἐξιχνουμένη. αὕτη δὲ ἢ ἀτραπὸς ἐς ἀπότομόν τινα καὶ ὄλως ἄβατον τελευτᾷ χῶρον. δίοδος γὰρ ἐνδεμεία τὸ λοιπὸν φαίνεται, πλὴν γε δὴ ὅτι ὡσπερ τινὰ χειροποίητον πυλίδα ἐνταῦθα ἢ φύσις ἐξεῦρεν, ἢ Κασπία ἐκ παλαιῶ ἐκλήθη. τὸ δὲ ἐνθ' ἐνδε πεδίον τέ ἐστιν ἰππήλατα καὶ ὑδάτων πολλῶν ἀτεχνῶς ἔμπλεα, καὶ χώρα πολλῆ ἰππύβροτος τε καὶ ἄλλως ὑπτία. εὐ δὲ τὰ Οὐννων ἔθνη σχεδὸν τι ἅπαντα ἴδρυται ἄχρι ἐς τὴν Μαίωτιν διήκοντα λίμνην. οὐτοὶ ἦν μὲν διὰ τῆς πυλίδος ἢς ἄρτι ἐμνήσθη ἴωσιν ἐς τὰ Περσῶν τε καὶ Ῥωμαίων θη, ἀκραιφένει τε τοῖς ἱπποῖς ἴωσι καὶ περιόδιον τινὲν σὺδαμῆ χρώμενοι οὐδὲ κρηινώδεσιν ἐντυχόντες χωρίαις, ὅτι μὴ τοῖς πεντήκοντα σταδίοις ἐκείνοις, οἷσπερ εἰς τοὺς Ἰβηρίους ὄρους, ὡσπερ ἐρρήθη, διήκουσιν. ἐπ' ἄλλας δὲ τινὰς ἐξόδους ἰόντες πόνω τε πολλῶ παρχύνονται καὶ ἱπποῖς οὐκέτι χρῆσθαι τοῖς αὐτοῖς ἔχοντες. περιόδους τε γὰρ αὐτοὺς περιέναι πολλὰς ἐπάναγκας καὶ ταύτας κρηιμώνεις. ἔπερ ἐπειδὴ ὁ Φιλίππου Ἀλέξανδρος κατενόησε, πύλας τε ἐν χῶρῳ ἐτεκτήνατο τῷ εἰρημένῳ καὶ φυλακτῆριον κατεστήσατο. ὃ δὲ ἄλλοι¹ τε πολλοὶ προϊόντος χρόνου ἔσχον καὶ Ἀμβα-

თი ბილიკი შეგხვდება, ორმოცდაათი სტადიონის მანძილზე გაჭიმული. ეს ბილიკი ერთს ციცაბო და სრულიად გაუვალ ადგილს მიადგება: არავითარი გასავალი აქ აღარ ჩანს, ის-ღა არის მხოლოდ, რომ ბუნებას აქ გაუკეთებია თითქოს ხელქმნილი კარი, რომელსაც ძველითგანვე კასპიის კანი ჰქვია. ამის იქით არის გაშლილი ველები, წყლით მდიდარი—ხელოვნურიწყვის გარეშე—და მიწები, ცხენოსანოვი და სხვათა შორის, სწორი. იქ თითქმის მთლიანად მხოლოდ ჰუნთა ტომები დამკვიდრებულან ვიდრე მეოტის ტბამდე. როდესაც ესენი სპარსელთა და რომაელთა ადგილებში მოდიან იმ კართ, რომელზეაც ეხლახან მოგახსენებდით, ისინი წმინდა ჯიშის ცხენებით მოდიან ისე, რომ არავითარ გარემოვლას არ საჭიროებენ და არც დაქანებულ ადგილებს ხვდებიან, გარდა იმ ორმოცდაათი სტადიონისა, რომლითაც მოაღწევნ იბერიის საზღვრებს, როგორც ეს უკვე ითქვა. სხვა რომელიმე გასავლებით რომ წამოვიდენ, მრავალი დაბრკოლება შეხვდებათ და ვერც იმ ცხენებს გამოიყენებენ, რომელიც მათ ჰყავთ. ვინაიდან მათ დასჭირდებათ მრავალ ადგილას გარემოვლა, ისიც დაქანებულ ადგილებში. რადგან ალექსანდრემ, ფილი-

¹ სტრ. 29-33 (ἔπερ -- ἄλλοι) კონსტანტინეს ექსცერპტებში იკითხება ასე: ἔτι κατὰ τὰς κασπίας καλουμένας πύλας ὁ φιλιππου ἀλέξανδρος πύλας τεκτενῆσθαι φυλακτῆριον κατεστήσατο. ὃ δὲ ἄλλοι. (Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor II 490).

ζούκης, Οὐννος μὲν γένος, Ῥωμαί-
 cis δὲ καὶ Ἀνιστασίῳ βασιλεῖ φί-
 λος. εὐτος Ἀμβραζούκης ἐπειδὴ ἔξ
 τε γῆρας ἀφῆκτο βαθὺ καὶ τελευ-
 τᾶν ἔμελλε, πέμψας παρὰ τὸν Ἀν-
 στασίον, χρήματά εἰ δευτέρῳ ἦται,
 ἐφ' ᾧ τό τε φυλακτῆριον καὶ πύ-
 λας τὰς Κασπίας ἐνδῶσει Ῥωμαί-
 οis. βασιλεὺς δὲ Ἀναστάσιος (δρᾶν
 γὰρ ἀνεπισκέπτως εὐδὲν εἶτε ἡ-
 στατο εἶτε εἰώθει) λογισάμενος
 εἶναι εἰ στρατιώτας ἐνταυῖθα ἐκτρέ-
 φειν¹ ἀδυνατᾶ ἦν ἐν χωρίῳ ἐργίμῳ
 τε ἀγαθῶν ἀπάντων καὶ οὐδὲν ἄλλῃ
 ἐν γειτόνων ἔχοντι ἔθνος Ῥωμαί-
 οis κατῆκον, χάριν μὲν τῷ ἀν-
 θρώπῳ τῆς ἐξ αὐτὸν εὐνοίας παλ-
 λῆν ἄμολῶγει, τὸ δὲ ἔργον τῆς
 οὐδὲν ἰσχυρῶς προσίετο. Ἀμβραζού-
 κης μὲν εὖν εἰ παλλῶ ἕταρον
 ἐτελεύτη νόσω, Καβάρης δὲ βια-
 σάμενος τὴν αὐτὸν παῖδας τὰς πύ-
 λας ἔσχεν (Haurgy I 45—47).

კეთილგანწყობილებისათვის, ხოლო თვით საქმე უყურადღებოთ და-
 სტოვა. დიდი ხანი არ გასულა მის შემდეგ და ამბაზუკი გარდაიცვა-
 ლა ავადმყოფობისაგან, ხოლო კავადმა სძლია იმის შვილებს და კა-
 რები დაიპყრა².

დავა ლაზიკის გარშემო.

[კავადი სთხოვს იუსტინეს იშვილოს მისი ძე ხოსრო, უკანასკნე-
 ლის მომავალი მდგომარეობის განმტკიცების მიზნით. იუსტინე კი,
 კვესტორ პროკლეს რჩევით, ამის თანხმობას არ იძლევა და უთვლის
 კავადს, რომ ის გამოგზავნის თავის წარმომადგენლებს სპარსელებთან
 ზავის შესაქრავად და ხოსროს საკითხის მოსაგვარებლად. მოლაპარა-

¹) ἐκτρέφειν VG.

²) «კასპიის კარები» მოხსენებული აქვს პროკოპის ქვემოთაც (BP I, 12, 22;
 II, 10; BG IV, 3).

კებაც სპარსელებსა და რომაელებს შორის მალე დაიწყო ერთ ადგილას, ორივე ქვეყნის საზღვარზე, და მასში მონაწილეობა მიიღეს: რომაელების მხრით—იპატიმ, პატრიკიმ და რუფინემ¹; სპარსელების მხრით—სეოსმა და მევოლიმ.]

Πολλοὶ μὲν οὖν καὶ ἄλλοι λόγοι πρὸς ἀμφοτέρων ὑπὲρ τῶν ἐν σφίσι διαφόρων ἐλέγοντο, καὶ γῆν δὲ τὴν Κογχίδα, ἣ νῦν Λαζική ἐπικαλεῖται, Σεοῦτος ἔλεγε Περσῶν κατήκουσιν το ἀνέκαθεν οὖσαν βιασαμένους λόγῳ οὐδενὶ Ῥωμαῖοις ἔχειν. ταῦτα Ῥωμαῖοι ἀκράδουτες δεινὰ ἐπιοῦντο, εἰ καὶ Λαζική πρὸς Περσῶν ἀντιλέγαιτο....

Μετὰ δὲ Μεβόδης μὲν τὸν Σεόσῃν διέβηκε Καβάδης, ὡς δὴ ἐξέπλητῆδες, οὐ αἱ ἐπιτεταγμένοι πρὸς τὸν δεσπότην, τὸν Λαζικῆς λόγον προειή, τὴν εἰρήνην ἐκκρούων Ἰπκίω τε κινελογησάμενος πρότερον... (Haugy I 53, 16—54, 12).

იბერია და გურგენ მეფე. ლაზების ყოფა-ცხოვრება.

Ἐβῆς δὲ Καβάδης, καίπερ ἐν σπουδῇ ἔχων ἐσβαλῆν τινα ἐξ τῶν Ῥωμαίων ποιῆσθαι τὴν γῆν, οὐδὲ μὴ ἴσχυσεν, ἐπεὶ αὐτῷ ἐναντίωμα τοιοῦδε ξυνηχῆθη γενέσθαι. Ἰβηρες, αἱ ἐν τῇ Ἀσίᾳ αἰκοῦσι, πρὸς αὐταῖς πᾶσι τῆς Κασπίας ἰδρυνται πύλαις, ἀπὲρ αὐταῖς ἐῖσι πρὸς βορρᾶν ἀνεμῶν. καὶ

I 11. ბევრი სხვადასხვანაირი სიტყვები უთხრეს ერთმანერთს მათ შორის არსებულ უთანხმოებათა შესახებ, და სეოსმა თქვა, რომ კოლხიდა, რომელსაც ეხლა ლაზიკე ეწოდება, ძველითგანვე რომ სპარსელთა ქვეშევრდომი იყო, რომაელებს ძალით უჭირავთ, უსამართლოდ. რომაელები აღშფოთებით ისმენდენ ამას, სპარსელები რომ ლაზიკესაც ეცილებოდნენ.....

შემდეგში მევოლიმ დააბეზლა სეოსი კავადთან, თითქოს მას განზრახ, ისე რომ დესპოტისაგან ეს დაეღებულ იარ ჰქონია, ლაპარაკი დაეწყო ლაზიკეზე, რომ გაეკვიანებინა ზავის საქმე, თითქოს ის წინასწარ ყოფილიყო შეთანხმებული იპატისტან.

I 12. თუმცა კავადს განზრახვა ჰქონდა რამენაირად შეჭრილიყო რომაელთა მიწაწყალში, მაგრამ მან ეს მაშინვე ვერ მოახერხა, რადგან მას შემდეგი დაბრკოლება შეხვდა. იბერები, რომელნიც აზიასში ცხოვრობენ, დამკვიდრებულან სადღაც კასპიის კარებთან, რომელიც მათგან ჩრდილოეთით არის.

¹ ხაქარია რეტორის ცნობით ამ მოლაპარაკებაში ბიზანტიელების მხრით მონაწილეობა მიიღეს იპატიმ და «მოხუცმა ფარეხმანემ» (Ahrens-Krüger, 157).

αὐτῶν ἐν ἀριστερᾶ μὲν ἐχομένη πρὸς τὰς ἡλίους δυσμᾶς Λαζική ἐστίν, ἐν δεξιᾷ δὲ πρὸς ἀνίσχοντα ἡλίον τὰ Περσῶν ἔθνη. οὗτος ὁ λεῶς Χριστιανὸί τε εἰσι καὶ τὰ νόμιμα τῆς δόξης φυλάσσουσι ταύτης πάντων μάλιστα ἀνθρώπων ὧν ἡμεῖς ἴσμεν, κατήκει μέντοι ἐκ παλαιῶ τοῦ Περσῶν βασιλέως τυγχάνουσιν ὄντες τότε δὲ αὐτοὺς ἠθέλε Καβάρδης ἐς τὰ νόμιμα τῆς αὐτοῦ δόξης βιάζεσθαι. καὶ αὐτῶν¹ τῶ βασιλεῖ Γουργένης ἐπέστελλε τὰ τε ἄλλα ποιεῖν ἢ Πέρσαι νομίζουσι καὶ τοὺς νεκροὺς τῆ γῆ ὡς ἦμιστὰ κρύπτειν, ἀλλ' ὄρνισι τε ῥιπτεῖν καὶ κυσὶν ἄπαντας. διὸ δὴ Γουργένης προσχωρεῖν Ἰουστίνῳ βασιλεῖ ἠθέλε τὰ τε πιστὰ ἡξίους λαβεῖν, ὡς οὐποτε Ἰβηρας καταπρόησονται Πέρσαις Ῥωμαῖοι. ὁ δὲ ταῦτά τε αὐτῷ ξύν προθυμίᾳ περὶ ἑδίδου καὶ Πρόβον τὸν Ἀναστασίου τοῦ βεβασιλευκότος ἀδελφιδου, ἀνδρα πατρίκιον, ξύν πολλοῖς ἐς Βόσπορον ἐπεμψεν, ἐφ' ᾧ στρατεύμα Οὐνων χρίμασιν ἀναπέισχας Ἰβηροὶ πέμψη ἐς ξυμμαχίαν. ἔστι δὲ πόλις ἐπίθαλασσίᾳ ἢ Βόσπορος, ἐν ἀριστερᾶ μὲν ἐσπλέοντι τὸν Εὐξείνου κελύμενον πόντον, Χερσῶνας δὲ πόλεως, ἢ γῆς τῆς Ῥωμαίων ἐσχάτη ἐστίν, ὁδῶ

მათ მარცხნივ კი დასავლეთით მდებარეობს ლაზიკე, ხოლო მარჯვნივ, აღმოსავლეთით, ცხოვრობენ სპარსელთა ტომები. ისინი (იბერიები) ქრისტიანები არიან და ამ სარწმუნოების წესებს ყველა იმათზე უკეთ იცავენ, რომელთაც ჩვენ ვიცნობთ, ხოლო ძველითგანვე სპარსელთა მეფის ქვეშევრდომნი გამხდარან. მაშინ კავადს უნდოდა ძალით მოექცია ისინი თავისი სარწმუნოების წესებზე, და მათ მეფეს გურგენს შეუთვალა სხვა რამეშიაც ისე მოქცეულიყო, როგორც სპარსელებში იყო მიღებული, და მიცვალებულებიც მიწაში კი არ დაემარხა, არამედ ყველა მიყარა იბერი ფრინველებისა და ძაღლებისთვის გადაეგდო. ამიტომ გურგენმა მოინდომა იუსტინე მეფის მხარეს გადასულიყო და პირობა მიელო, რომ რომაელები არასდროს სპარსელების ხელში არ ჩაადგებდნენ იბერებს. იმანაც (ი. ი. იუსტინე) მას დიდის სიამოვნებით მისცა ეს დაპირება და ბოსპორში გაგზავნა დიდძალი ფულით პრობე, გარდაცვალებული ანასტასის ძმისწული, პატრიკიოსი, რათა ჰუნების ჯარი ფულის საშუალებით დაეყოლიებინა და იბერთა დასახმარებლად გაეგზავნა. ბოსპორი ზღვის ნაპირა ქალაქია, ეგრეთწოდებულ ევქსინის პონტში. რომ

¹) აქიდან დაწყებული კონსტანტინეს ექსცერპტებში იკითხება ასე:

ἔτι ὁ τῶν περσῶν βασιλεὺς ἐπέστελλε τῆς ἰβηροὶ τὰ νόμιμα τῆς αὐτοῦ πολιτείας τηρεῖν, διὸ γουργένης ὁ βασιλεὺς αὐτῶν προσχωρεῖν..... (Excerpta de leg. II 492).

διέχουσα ἡμερῶν εἴκοσιν. ὧν δι-
τὰ ἐν μέσῳ ἅπαντα Οὐνναι. ἔχου-
σιν. οἱ δὲ Βισπορίται αὐτόνομαι
μὲν τὸ παλαιὸν ἦκουσαν, Ἰουστίνῳ
δὲ βασιλεῖ ἔναγχυς προσχωρεῖν
ἔγνωσαν. ἐπεὶ δὲ Πρόβος ἐνθὲνδε
ἄπρακτος ἀνεχώρησε, Πέτρον στρα-
τηγὸν σὺν Οὐνναις τισὶν ἐς Λαζი-
κίαν βασιλεὺς ἔπεμψε Γουργένη
οση δύναμις ξυμμαχήσοντα. ἐν
τούτῳ δὲ Καβάδης στρατεύμα
λόγυα πολλοῦ ἀξίου ἐπὶ τε Γουρ-
γένην καὶ Ἰβηρᾶς ἔπεμψε καὶ
στρατηγὸν ἄνδρα Πέρσην, τῆνδρι-
ζην μὲν τὸ ἀξίωμα, Βόην δὲ ὄνομα.
ο τε Γουργένης ἐλάσσωσ ὀφθαίς
ἢ φέρειν τὴν Περσῶν ἔφοδον, ἐπεὶ
οἱ τὰ ἐκ Ῥωμαίων οὐχ ἔκονα ἦν,
ξὺν Ἰβήρων τῆς λογιμῆς ἄπαισιν
ἐς Λαζικὴν ἔφυγε, τὴν τε γυναῖ-
κα καὶ τοὺς πιδῆδας ξὺν τῆς ἀδελ-
φῆς ἐπαγόμενος, ὧν διη Περάνιος ὁ
πρῆσβύτατος¹ ἦν. ἐν δὲ τῆς Λαζი-
κῆς ὄρειαις γεινόμενοι ἔμενον τῆς
τε δυσχωρῆαις φραξάμενοι τὸς πο-
λεμῆς ὑφίσταντο. Πέρσαι δὲ αὐ-
τοῖς ἐπισπόμενοι οὐδὲν ὅ τι καὶ λόγυα
ἀξίον ἔπρασσιν, τῆς πράγματις σφίσι-
δὲ τῆς δυσχωρῆαις ἀντιστατοῦντες.

¹) πρῆσβύτατος P.

²) ბერძნული ტექსტის მიხედვით მსახვრელი წინადადება «რომელთაგან უხუცესი იყო პერანი» შეიძლება ეკუთვნოდეს როგორც «ძმებს», ისე «შვილებს» დესტუნიის ამ წინადადებას «შვილებს» აკუთვნებს (მაშასადამე, პერანი გურგენის უფროსი ძე ყოფილა) და თავის აზრს ისტორიული მიდგომითაც ასაბუთებს: „сведения о старшинстве между детьми царскими в делах о престолонаследии стоят на первом плане“ (გვ. 145, შენ. 9). პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მიერ დამტკიცებული დებულებით როგორც დასავლეთის ისე აღმოსავლეთ საქართველოში I—VI საუკუნეებში მეფობის უფლების მემკვიდრეობის წესრიგი პირდაპირი კი არ არის, არამედ ეს უფლება უფროსობით გადადის მთელი

შედიხარ—მარცხნივ, ხოლო ქალაქ ქერსონს, რომელიც არის რომაელთა მიწაწყლის უკანასკნელი ადგილი, ოცი დღის სავალ გზაზეა დაშორებული. მათ შუა მდებარე მთელი ადგილი ჰუნებს უჭირავთ. ბოსპორიტები კი ძველად თვითთავადად ცხოვრობდნენ, ხოლო დიდი ხანი არ არის, რაც იუსტინე მეფეს მიეკედლენ. რადგან პრობე იქიდან უშედეგოთ დაბრუნდა, მეფემ პეტრე სტრატეგოსი გაგზავნა ლაზიკეში რამდენიმე ჰუნნითურთ, რომ ის დახმარებოდა გურგენს, რამდენადაც შესაძლებელი იყო. ამავე დროს კავადმაც დიდძალი ჯარი გაგზავნა გურგენისა და იბერების წინააღმდეგ და სარდალი ვინმე სპარსელი, უარიზის პატრიკის მქონე, სახელად ვოი. გურგენმა რომ დაინახა, რომ ის სუსტია სპარსელთა იერიშის ატანისათვის, რადგან რომაელების მიერ გამოგზავნილი რამდენიმე ძალები საკმაო არ იყო, ლაზიკეში გაიქცა იბერთა ყველა დიდებულებითურთ და თან წაიყვანა ცოლი, შვილები და ძმები, რომელთაგან უხუცესი იყო პერანი². ლაზიკის საზღვრებში რომ

Ἐπειτα δὲ οἱ τε Ἰβηρες ἐς
 Βυζάντιον πηρεγένοντο καὶ Πέτ-
 ρος ἐς βασιλεὺς μετὰ πεμπτος ἤλιθε,
 καὶ τὸ λοιπὸν βασιλεὺς Λαζῶς ἐν
 βουλομένοις ξυμφυλάσσειν τὴν χώ-
 ραν ἤξειν, στρατεύμα τε καὶ ἐπι-
 ρηναῖον ἀρχοντα πέμψας. ἔστι δὲ
 φρούρια ἐν Λαζῶς δύο εὐμῦς εἰ-
 σιόντι ἐκ τῶν Ἰβηρίας ἐρίων, ὧν
 φυλακὴ τῆς ἐπιχωρίως ἐκ πηλαιῶν
 ἐπιμελήσ ἦν, καίπερ ταλαιπωρία
 πολλῆ ἔχομενοις, ἐπαὶ οὔτε σῖτος
 ἐνταῦθα οὔτε σῖνος οὔτε ἄλλο τι
 ἀγαθὸν γίνεται. οὐ μὴν οὐδέ τι
 ἐτέρωθεν ἐσοκμιζέσθαι διὰ τ
 στενοχωρίαν εἶν τὲ ἔστιν, ὅτι μὴ
 φερόντων ἀπορώπων. ἔλμους¹ μέντοι

მოვიდენ, აქ გაჩერდენ და, ძნელ-
 გასავლელი ადგილებით დაცულნი,
 იგერიებდენ მტერს. სპარსელები კი
 დაედევნენ მათ, მაგრამ მაინცა-და-
 მაინც ვერაფერი დააკლეს, რად-
 გან საქმეს აფერხებდა ძნელგასა-
 ვლელი ადგილები.

შემდეგ იბერები ბიზანტიონში
 ჩავიდენ, პეტრეც მოვიდა, მეფის
 მიერ გამოწვეული. სხვათა შორის,
 რადგან ლაზებს არ სურდათ თა-
 ვისი ქვეყნის თანადაცვა, მეფემ
 გადაწყვიტა გაეგზავნა ჯარი და
 სარდალი ირენე. იბერიის საზღვ-
 რებიდან რომ შედიხარ, იქვეა ლა-
 ზების მიწაწყალზე ორი სიმაგრე,
 რომელთა დაცვა ძველითგანვე აღ-

სამეფო საგვარეულოს ამათუიმ წვერზე (ქართული სამართლის ისტორია I, 180-
 ტფილისი 1928). და ჩვენ ვფიქრობთ, რომ პროკოპი კესარიელის მიხანიც იყო,
 აღნიშნა ის «უხუცესი» შვილი თუ ძმა გურგენისა, რომელიც მეფობის უფლების
 კანონიერ მემკვიდრედ ითვლებოდა.

იმავე პერანის იხსენიებს პროკოპი რამდენჯერმე: BP II, 24, 25, 26,
 27, 28; BG I, 5, 23; II, 1, 19, 20; III, 6, 27; IV, 26. პ. ინგოროცვა მიუ-
 თითებს ბოლნისის წარწერის «ფრანე ერისთავსა»-ს და ფიქრობს, რომ ეს პრო-
 კოპი კესარიელის «პერანი» უნდა იყოს (იხ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული
 პალეოგრაფია, 179, შენ. 2), მაგრამ ამ წარწერის გამოქვეყნებულ ტექსტში იკით-
 ხება «მე ფარნ////////» (შდ. ა. შანიძე: ტფ. უნ. მოამბე II 279).

¹) ამ მარცვლეულს იხსენიებს პროკოპი მეორე შემთხვევაშიც (BG
 IV 13), სადაც აღნიშნავს, რომ სკანდასა და შორაპანში ჩაყენებულმა ბერძენთა
 ჯარმა ვერ აიტანა «ელვოსით» კვება, რადგან იგი მისთვის უჩვეულო იყო:
 დეუბუას გაგებით ეს მარცვლეული „ლომი“ უნდა ყოფილიყო, და ქართულ
 საისტორიო მწერლობაშიც ასეთი გაგება დამკვიდრდა (იხ. მაგ., ალ. ჭყონია,
 ისტორიული ნარკვევი, 336, ტფილისი 1890; დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართვე-
 ლისი, 179, ტფილისი 1889).

სიტყვა. ἔლμους ბერძნულში იშვიათად იხმარება, მისი ეტიმოლოგიაც გა-
 მოურკვეველია. Etymologicum Magnum იძლევა ასეთ განმარტებას:

Ἐλμος — σπέρμα τι δ' ἐψῖν-
 τες οἱ Λακῶνες ἰσῦιον. Ἀριστο-
 φάνης Νύσοις. παρά τὸ ἔλος. ἔλα-
 მოς· χαίρει γὰρ ἐν ὑγροῖς τῆποις
 καὶ ἐν ἔλσει φέσθαι (ხილბუ-
 გის გამოცემა, სვეტი 302).

ელვოს — ერთნაირი მარცვლეულია,
 რომელსაც ლაკონელები ხარშავენ და ისე
 სჭამენ. არისტოფანე «კუნძულებში». ჰე-
 ლოს-ისაგან ელვოს; ის ხომ სისველის
 შემცველ ადგილებსა და კაობებში ხა-
 რობს.

τισιν ένταύθα γιγνομένοις είμισμένον σφισιν οι Λαζοι άπαζην ίσχυον. τούτοις έξχναστήσας ένθένδε βχσι- λεις τούς φρουρούς, στρατιώτας Ρωμαίους έχέλευεν επί τή φυλα- κή τών φρουρών καθίστασθαι. εις δή και' άρχάς μέν επιτίθεια μίλις Λαζοι έφερρον, ύστερον δέ αυτοι τε προς την ύπασργίαν άπειπον και' Ρωμαίσι τα φρούρια ταύτα έξέλιπον, οι τε Πέρσαι π- νη αυτά ενθεν έσχον. ταύτα μέν έν Λαζοις γέγονε (Haury I 55-58).

ჯარისკაცებს უბრძანა სიმაგრეების საღარაჯოზე დამდგარიყვნენ. თავდაპირველად მათ ლაზები აწოდებდნენ ძლიერ-ძლივობით საჭირო სურსათს, მაგრამ შემდეგ მათ უარი განაცხადეს ამ სამსახურზე და რომაელებმა ეს სიმაგრეები დატოვეს; ისინი ხელთ იგდეს სპარსელებმა სრულიად გაურჯელად. აი, ეს მოხდა ლაზების ქვეყანაში.

ქანების ტომი.

Τότε και Περσών χωρία έν Περ- σαρμενίαις Ρωμαίσι έσχον φρο- ρύν τε τδ Βώλον και τδ Φαράγ- ριον καλούμενον, εμειν δή τδν χρυσδν Πέρσαι άρρσσοντες βασιλει φέρουσιν. έσύγχανον δέ και ελίγψ πρύτερον καταστρεψάμενοι τδ Τζα-

I 15. მაშინ რომაელებმა დაი- ჭირეს სპარსელთა ადგილები პერ- სარმენიელთა ქვეყანაში: სიმაგრე ბოლონი და ეგრეთწოდებული ფა- რანგიონი, სადაც სპარსელები ოქ- როს თხრიან და მეფესთან მიაქვთ. ცოტა ხნის წინათ მოხდა, რომ

«ჰელოს»-ისაგან (ნიშნავს „ქაობს“) «ელვმოს»-ის წარმოებას მრავალი ფონეტიკურ-მორფოლოგიური მოსახრება ელოდება წინ და ამდენად ეს ეტიმოლოგია მიუღებელია. დანარჩენი განმარტება კი საკმაო მასალას იძლევა ჩვენი მარცვლეულის რაობის გამოსარკვევად. პროფ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს გამოკვლევით (საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 366—368, ტფილისი 1930) ეს მარცვლეული, რომელსაც თანამედროვე ბერძნულ-ლათინური ლექსიკონები panicum itali- cum-ად („ფეტვი“) განმარტავენ, ქ ვ რ ი მ ა უ ნ და იყოს.

1) ლაპარაკია სკანდნასა და სარაპანისზე, რომელთა შესახებ დაწვრილებით მოგვითხრობს პროკოპი BP, II, 29; BG, IV, 13, 16; იგივე ციხე-სიმაგრეები იხსენიება 562 წლის მოლაპარაკების დროს, პროდესაც ბიზანტიის რწმუნებული პეტრე პატრიკიოსი და ხოსრო დავობენ სვანეთის შესახებ: «და კვლავ იდავეს სვანეთის შესახებ. მეფემ (ხოსრომ) თქვა: როდესაც მე დავიჭირე Σιάνθεις (var.: Σιένθεις) და Σάραπα და ლაზიკე, თქვენ არ გითქვამთ, რომ მაშინ სვანეთი თქვენ ქვეშეგროდომა რიცხვში გყავდათ» (მ ე ნ ა ნ დ რ ე, ფრგ. 11: Hist. Gr. Minores, II 30 ed. Dindorfius; Excerpta de legationibus, I, 186, ed. C. de Boor).

νικὸν ἔθνος, οἱ ἐν γῆ τῇ Ῥω-
μαίων αὐτίνομοι ἐκ παλαῶν ἰδ-
ρυντο· ἀπερ αὐτίκα ἔντινα ἐπρά-
χθη τρόπον λελέξεται. ἐκ τῶν
Ἄρμενίας χωρίων ἐς Περσαρμενί-
αν ἴδντι ἐν δεξιᾷ μὲν ὁ Ταυρὸς
ἐστίν. ἐς τε Ἰβηρίαν καὶ τὰ ἐκεί-
νη ἔθνη διήκων, ὥσπερ μοι δλί-
γῳ ἔμπροσθεν εἶρηται, ἐν ἀριστε-
ρᾷ δὲ κατάντης μὲν ἐπὶ πλείστον
αἰεὶ προϊούσα ἡ ὁδὸς γίνεται, καὶ
ὄρη ἀποκρέμαται λίαν ἀπότομα
νεφέλαις τε καὶ χιεῖσι κεκαλυμμέ-
να τὴν πάντα αἰῶνα, ἔνθεν ἔξω
ποταμὸς Φάσις φέρεται ἐς γῆν
τὴν Κολχίδα. ταύτη τὸ ἐξ ἀρχῆς
βάρβαροι, τὸ Τζανικὸν ἔθνος, ὁ-
θενδὲ κατήκοοι ἦκοντο, Σάνοι¹ ἐν
τοῖς ἄνω χεῖροις κλυόμενοι, λη-
στεῖαις μὲν χρώμενοι· ἐς τοὺς πε-
ρσιόικους Ῥωμαίους, δῖαιταν δὲ
σκληρὰν ὑπερφῶς ἔχοντες καὶ
τοῖς φωρίοις αἰεὶ ἀποζῶντες. οὐ γάρ
τι ἐς βεῶσιν αὐτοῖς ἀγαθὸν ἢ γῆ
ἔφερε· διὸ δὴ αὐτοῖς χρυσίον τακ-
τὴν ἀνά πᾶν ἔτος ὁ Ῥωμαίων βα-
σιλεὺς ἐπεμπευ, ἐφ' ᾧ δὴ μίπο-
τε ληίσονται τὰ ἐκείνη χωρία. οἱ
δὲ καὶ ἄρκους τοὺς σφίσι πατρι-
ους ὑπὲρ τούτων ἡμύοντες καὶ τὰ
ἡμωσομένα ἐν ἀλογίᾳ ποιοῦμε-
νοι· ἀπροσδόκητοὶ τε ἔμπιπτοντες
ἐκ τοῦ ἐπὶ πλείστον ἐκακουργοῦν
οὐκ Ἄρμενίους² μόνον, ἀλλὰ καὶ
τοὺς αὐτῶν ἐχομένους Ῥωμαίους
μέχρι ἐς θάλασσαν δι' ὀλίγου τε
καὶ ἀφῖοκებდენ არა მარტო არმენიელებს, არამედ რომაელებსაც,
რომელნიც ვიდრე ზღვამდე მათი მეზობლები იყვნენ; ცოტა ხნის

მათ დაიმორჩილეს ჯანების ტომი²
რომელნიც, თვითთავადნი, ძველით-
განვე დამკვიდრებულან რომაელთა-
მიწაწყალზე. თუ რანაირად მოხდა
ეს, ეხლავე იქნება ნათქვამი.

არმენიის ადგილებიდან პერსარ-
მენიაში რომ მიდინარ, მარჯვნივ
არის ტავრი, მიმავალი იბერიაში
და იქ მოსახრი ხალხებამდე, რო-
ვორც ეს მე ცოტა ზემოთ ვთქვი;
ხოლო მარცხნივ მეტად დაქანე-
ბული, დიდ მანძილზე გაჭიმული
გზა არის, და აღმართულია მეტად
ციცაბო და მუდამ ნისლითა და
თოვლით დაფარული მთები, საი-
დანაც გამოდის მდინარე ფაზისი-
და მიდის კოლხეთის ქვეყნისაკენ.
აქ მოსახლეობდა ჯანების ტომი,
თავიდანვე ბარბაროსები, რომელ-
ნიც არავის ქვეშევრდომები არ
არიან, წინა ხანებში სანებად წოდე-
ბულნი, ირგვლივ მოსახლე რომა-
ელების მძარცველნი, რომელნიც
უაღრესად მკაცრ ცხოვრებას ეწე-
ოდენ და მუდამ ქურდობით ირ-
ჩენდენ თავს. მიწა ხომ მათ არა-
ფერს აძლევდა სარჩოდ: ამიტომაც
იყო, რომ რომაელთა მეფე ყოველ-
წლიურად მათ ოქროს განსახ-
ღვრულ ჩაორღობას უგზავნიდა
რათა მათ აღარასდროს არ გაე-
ძარცვათ ის ადგილები. ისინიც
იძლეოდენ ამაზე მათში მიღობულ
მამაპაპეულ ფიცს, მაგრამ შიშვე-
ფიცს ივიწყებდენ და თავს ესხმო-
დენ, მეტნაწილად მოულოდნელად,
არამედ რომაელებსაც,

¹) სუნოი V. ²) არმენიუს G.

τήν ἔφοδον πεπονημένοι εὐθύς ἐπ' οἴκου ἀπεκομίζοντο, καὶ Ῥωμαίων ἰσως ἐντυχόντες στρατῷ ἴσωντο μὲν τῇ μάχῃ, ἀλώσιμοι δὲ παντάπασιν οὐκ ἐγίνοντο χωρίων ἰσχύϊ. μάχῃ τοίνυν ὁ Σίπτας αὐτοὺς πρὸ τοῦδε τοῦ πολέμου νικίσας, ἐπαγωγὰ τε πολλὰ ἐς αὐτοὺς εἰπὼν τε καὶ πράξας, προσποιήσασθαι παντελῶς ἴσχυσε. τήν τε γὰρ διαταγὴν ἐπὶ τὸ ἡμερώτερον μεταβαλόντες, ἐς καταλόγους αὐτοὺς Ῥωμαϊκούς ἐσεγράψαντο καὶ τὸ λοιπὸν ἦν τῷ ἄλλῳ Ῥωμαίων στρατῷ ἐπὶ τοὺς πολεμίους ἐξίσι. τήν τε δόξαν ἐπὶ τὸ εὐσεβέστερον μετέθειντο, ἅπαντες χριστιανοὶ γεγεννημένοι. τὰ μὲν οὖν ἀμφὶ τῶς Τζάνοις ταύτῃ πῆ ἔσχεν.

Ἰπερβάντι δὲ τὰ αὐτῶν ἕρια φάραγξ ἐστὶ βασιεῖά τε καὶ λίαν κρημνώδης, μέχρι ἐς τὰ Κασκάσια ἕρη διήκουσα. ἐνταῦθα χωρία τε πολυανθρωπίατά ἐστι καὶ ἀμπελὸς τε καὶ ἡ ἄλλη ἐπώρα διαρκῶς φύεται. καὶ μέχρι μὲν ἐς τριῶν ἡμερῶν ὁδὸν μάλιστα Ῥωμαίοις ἡ φάραγξ αὐτῆ ἵποτελὴς τυγχάνει οὖσα, τὸ δὲ ἐνθὲν δὲ οἱ Περσαρμενίων ἕροι ἐκδέχονται, οὐδὲ καὶ τὸ τοῦ χρυσοῦ μέταλλῶν ἐστίν, ἔπερ Καβάδου ὄν-

შემდეგ, თავდასხმას რომ მოათავებდენ, ისინი მათხმე შენ ბრუნდებოდენ და თუ ვინცოდა ისინი რომაელთა ჯარს შეემთხვეოდენ, ბრძოლაში მარცხდებოდენ. ხოლო, მათი ადგილების სიმტკიცის გამო, მთლიანად მათი დამორჩილება არ ხერხდებოდა. სიტტამ, მაინც, ბრძოლაში დაამარცხა ისინი ჯერ კიდევ ამ ომამდე¹, და იმით, რომ მომხიბლველად ელაპარაკებოდა და ეპყრობოდა მათ, მან სრულიად შესძლო მათი გადმობირება: მკაცრი ცხოვრება უფრო ჩვილზე შესცვალეს და ეწერებოდენ რომაულ რაზმებში და ამიერიდან რომაელთა ჯართან ერთად მტრების წინააღმდეგ ილაშქრებდენ. სარწმუნოებაც უფრო სანდომიერზე გამოიცვალეს, ყველანი ქრისტიანები გახდენ. ასეთი იყო საქმის ვითარება ჭანებში.

მათ საზღვრებს რომ გადახვალ, ხევი არის, ღრმა და მეტად დაქანებული, რომელიც კავკასიის მთებამდეა გაქიმული. აქ ადგილები ძალიან მჭიდროდ არის დასახლებული და ვენახი და სხვა ხეხილიც საკმაოდ ხარობს, დაახლოვებით სამი დღის სავალი გზის მანძილამდე ეს ხევი რომაელების ხელშია. იმის შემდეგ კი პერსარმენიელთა

¹) ჭანების დამორჩილება უნდა მომხდარიყო 528—535 წლებში. იუსტინიანეს მიერ 528/9 წელს ინიშნება სიტტა magister militum per Armeniam, ხოლო 535 წელს ჭანეთი უკვე ბიზანტიელების ქვეშევრდომია, რაც მტკიცდება იუსტინიანეს ნოველლით, რომელიც 535 წლით თარიღდება. აქ, სახელდობრ, ნათქვამია: ლახების ქვეყანას «მოსდევს ჭანთა მიწა-წყალი, რომელიც ჩვენ დროს იქმნა დაპყრობილი რომაელების მიერ» (ც ა ხ ა რ ი ე-ლ ი ნ გ ე ნ თ ა ლ ი ს გამ. I 192)

τος ἐπετρέπειε τῶν τις ἐπιχωρίων Συμεώνης ὄνομα. οὗτος ἔ Συμεώνης ἐπειδὴ ἀμφοτέρους ἐς τὸν πόνειμον ἀκμάζοντα εἶδε, Καβάνθη τῆς τῶν χρημάτων προσόδου ἀποστρεφῆν ἔγω. διὸ διὰ τὸν τε καὶ τὸ Φαράγγιον Ῥωμαίους ἐνδοῦς οὐδετέροις τὸν ἐκ τοῦ μετὰ γλου χρυσὸν ἀποφέρειν ἡξίου. Ῥωμαῖοι μὲν γὰρ οὐδὲν ἔπραττον, ἀποχρῆν σφίσι ἡγοῦμενοι ἀποκλέναι τοῖς πολεμίοις τὴν ἐνθενδε φορὰν, Πέρσαι δὲ οὐχ οἷοί τε ἦσαν ἀκάντων Ῥωμαίων τὸν τὰς τῆς δασχάριας βιζάντου (Haury I 77-79).

ნენ—რომაელების სურვილის წინააღმდეგ ძალა დაეტანებინათ იქაური მცხოვრებლებისათვის, რადგან ამას ძნელსაგალი ადგილებიც აფერხებდა¹.

თუ რა დიდ მნიშვნელობას აძლევდა იუსტინიანეს მთავრობა ჭანეთის დამორჩილებას, უფრო ნათლად ჩანს 535 წლის სხვა ნოველით (Nov. 1: იგივე გამოცემა 17-18). ჭანეთის შესახებ უფრო დაწვრილებით პროკოპი მოგვითხრობს ქვემოთ De aedificiis III 6.

1) ჭანეთის აღწერილობის შემცველი ეს XV თავი იწყება იმ ბრძოლის ამბებით, რომელიც 530 წელს მოხდა რომაული არმიის მიწაწყალზე.

Καβάνης δὲ ἄλλο στρατεύμα ἐς Ἀρμενίαν τὴν Ῥωμαίων κατήκον ἔπεισε. τὸ δὲ στρατεύμα τ.δ.τ. Περσαρμενίων τε καὶ Σοσ[α]νιτῶν ἦσαν, οἱ δὲ Ἀλანῶν εἰσι δμαρ. Οὐγγοί τε αὐτοῖς οἱ Σάβειροι καλόμενοι τρισχίλιοι ἦσαν, μαχησάμενοι ἔμ. (Haury I 74).

ჩვენ მიერ ხაზგასმული სიტყვა «ს უ | ა | ნ თ ა გ ა ნ» პროკოპის ყველა ხელნაწერში იკითხება *σσανιτων*. ჯერ კიდევ Muralt, Essai de Chronologie Byzantine 150, ჰგულისხმობდა აქ „სვანებს“, ხოლო გ. დესტუნისი (გვ. 180—182) მიუთითებს, მოსე ხორენელის მიხედვით, VI საუკუნეში არარატის აღმოსავლეთით მოსახლე „სვნიელებზე“. დესტუნისის შეუძლებლად მიაჩნია აქ „სვა-

საზღვრები იწყება, სადაც ოქროს მადანი არის, რომელსაც განაგებს, კავადის გადაწყვეტილებით, ერთი ადგილობრივთაგანი, სახელად სიმეონი. როდესაც ამ სიმეონმა დაინახა, რომ ორივე მხარე ბრძოლაში იყო გართული, გადაწყვიტა მოესპო კავადისათვის შემოსავალი, ამიტომ, თავისი თავი და ფარანგიონი რომ რომაელებს ჩააბარა, არც ერთისათვის არ სურდა მდინის ოქროს მიცემა, რომაელები არაფერს ერჩოდენ, მათ თავისთვის ისიც დამაკმაყოფილებლად მიაჩნდათ, რომ მტრისთვის დაკარგული იყო მდინის შემოსავალი; ხოლო სპარსელები უძლურნი იყვნენ

ხოლო კავადმა მეორე ჯარი გაგზავნა რომაელთა ქვეშევრდომ არმენიაში. ეს ჯარი შესდგებოდა პერსარმენიელთაგან და აგრეთვე ს უ | ა | ნ თ ა გ ა ნ, რომელნიც ალანთა. მეზობლად ცხოვრობენ. მათთან იყვნენ ჰუნებიც, საბირებად წოდებულნი, სამი ათასი კაცი, მეტად მამაცი ხალხი.

კასპიის კარების დაცვის საკითხი.

[დარასთან სპარსელების დამარცხების შემდეგ, ბიზანტიელები (რუფინეს პირით) და სპარსელები (თვით კავადი) მოლაპარაკებას აწარმოებენ ზავის შესახებ. კავადი ეუბნება:]

„Ω παῖ Σιλβανου, μηδ'αμὰς ἀντιστρέφειν τὰς ἀπίας περὶ ἡμῶν, πλὴν των ἕξειπιστάμενος μάλιστα ταραχῆς ἀπὸ τῆς ἀπιστίας τούτους γεγενηναί τούς Ῥωμαίους ἡμᾶς. πύλας γὰρ τὰς Κασπίας ἡμεῖς ἔσχομεν ἐπὶ τῇ Περσῶν τε καὶ Ῥωμαίων ἀγαθῷ βιασάμενοι τούς ἐκείνη βάρβαρους, ἐπεὶ Ἀναστασιος ὁ Ῥωμαίων ἀυτοκράτωρ, ὧς που καὶ αὐτὸς οἶσθη, παρὸν αὐτὰς χρισμασιν ἀνεῖσθαι, οὐκ ἔπειθεν, ὥπως μὴ στρατεύμα εἰς πλῆθυσιν ἀναγαίνεσθαι ἕχων χρίματα μεγάλα ἢ πῆρ ἀμφοτέρων

I 16 „ნუ ცდილობ, სილვანეს ძევ, დანაშაულის შებრუნებას, როდესაც ყველაზე უკეთ იცი, რომ მთელი არევდარევის მიზეზი თვენ ხართ, რომაელები. ჩვენ ვსძლიეთ იქ მცხოვრებ ბარბაროსებს და დავიჭირეთ კასპიის კარები სპარსელთა და რომაელთა სასიკეთოდ, რადგან ანასტასიმ, რომაელთა ავტოკრატორმა, როგორც ეს შენ თვითონაც იცი, მათი (ი. ი. კარბის) ყიდვა ფულით, თუმცა ეს შესაძლებელი იყო, არ მოისურვა, რათა იქ მუდმივი ჯარის ყოლით იძულებული არ ყოფილიყო დიდი

ნები“ იგულისხმებოდენ, რადგან სვანები ბიზანტიის ქვეშევრდომნი იყვნენ და სპარსელებმა ისინი შემდეგ დაიპყრესო. ჩვენის აზრით, არ შეიძლება იმის თქმა, თითქოს სვანები ამ დროს მტკიცედ იკავდნენ ბიზანტიის ორიენტაციას. მთელი VI საუკუნის განმავლობაში ბიზანტიასა და სპარსეთს შორის დავა სწარმოებს სვანეთის გარშემო და შეუძლებელია ჩვენ ეს ბრძოლა ისე წარმოვიდგინოთ, თითქოს სვანები მას გულხელდაკრეფილნი უცქეროდნენ. პირიქით, სვანეთის მოსახლეობა, როგორც ეს ნათლად ჩანს მ ე ნ ა ნ დ რ ე ს ფრაგმენტებიდან, აქტიური მონაწილეა ამ ბრძოლისა, და ეს მონაწილეობა, რასაკვირველია, ერთსულოვანი არაა: ერთი ნაწილი ბიზანტიის ორიენტაციისაა, ხოლო მეორე—სპარსეთისა. ამას უნდა მივწერებოდეს ის გაბედული სიტყვები, რომელთაც წარმოსთქვაჰს სპარსელთა წარმომადგენელი ჯიქი ნსშ წლის საზავო მოლაპარაკების დროს: «სვანები თვითთავადნი იყვნენ და არასდროს კოლხების ძალაუფლებას არ ექვემდებარებოდნენ»-ო (მ ე ნ ა ნ დ რ ე, ფრგ. 11: Hist. Gr. Min. II, 19).

რომ პროკოპის შემომოყვანილ ნაწყვეტში სვანები უნდა იგულისხმებოდნენ და არა „სვნიელები“, ამას კმოწმობს ის გარემოებაც, რომ ისინი ალანთა მეზობლებად არიან მოხსენიებულნი. ასეთი გეოგრაფიული განსაზღვრა სწორედ სვანებს შეეფერება და არა „სვნიელებს“. დასასრულ, ფორმა Σουαγίται კანონიერი წარმოებაა Σουαγία-დან. მართალია, ჩვეულებრივ ბიზანტიელები ხმარობენ Σουάγιοι, მაგრამ ასეთი ფორმა პროკოპის არსად არ უხმარია (შდ. Ernst Stein: RE III, A, s. v. Sittas, 405, 42. Stuttgart 1927).

προιεσθαι αναγκάζηται. ἐξ ἐκεί-
 νου τε ἡμεῖς στρατιὴν τοσαύτην
 τὸ πλῆθος ἐνταῦθα καταστησά-
 μενοι καὶ ἐς τὸν παρόντα χρόνον
 ἐκτρέφοντες δεδῶκαμεν ὑμῖν τὸ
 γε κατὰ τοὺς ἐκείνη βραβύρους
 μέρος ἀδῆυτον τῆν χώραν οἰκεῖν,
 ἔξιν πολλῆ ἀπραγμᾶσῶν τὰ ὑμέ-
 τερα αὐτῶν ἔχουσιν. ὥσπερ δὲ
 οὐχ ἱκανὸν ὑμῖν τοῦτ' ἔστι, καὶ πύ-
 λιν μεγάλην Δάραις ἐπιτείχισμα
 Πέρσαις πεποίησθε, καίπερ διαρ-
 ρήθην ἐν ταῖς σπονδαῖς ἀπειρημέ-
 νον, ὥσπερ Ἀνατόλιος πρὸς Πέρ-
 σας ἔφητο· καὶ ἀπ' αὐτοῦ δοῦν
 στρατοπέδον ἀνάγκη πύλαις τε
 καὶ θαλάσῃ κεκακῶσθαι, τὰ Περ-
 σῶν πράγματα, τὸ μὲν, ὥπως μὴ
 Μασσαγέται τῆν ἀμφοτέρων γῆν
 ἔχειν τε καὶ φέρειν ἀδεῶς δύνων-
 ται, τὸ δὲ, ὥπως ἂν τὰς ὑμετέ-
 ρας ἐπιδρομὰς ἀναστῆλοιμεν. ὑπὲρ
 ὧν ἔναγχος μεμφομένων ἡμῶν,
 δοῦν τε τὸ ἕτερον ἀξιούτων παρ'
 ὑμῶν γίνεσθαι, ἢ ἔξ ἀμφοτέρων
 τὸν ἐς πύλας τὰς Κασπίας στρα-
 τὸν στέλλεσθαι, ἢ πόλιν Δάραις
 καταλύεσθαι, τῶν μὲν λεγομέ-
 νων τῆν μάθησιν οὐ προσιέ-
 σθε, κακῶ δὲ μεῖζονι κρατύν-
 οσθαι τῆν ἐς Πέρσαις ἐπιβουλήν
 ἔγνωτε, εἴ τι μεμνήμεθα τῆς ἐν
 Μίνδουσι οἰκοδομίας· καὶ γὰρ δὲ
 Ῥωμαίοις ἔλετ' ἂν μὲν τὰ τῆς εἰρή-
 νης, αἰρετὰ δὲ τὰ ἔπλα, ἢ τὰ
 δίκαια πρὸς ἡμᾶς τιθεμένοις, ἢ
 ἀπ' ἐναντίας αὐτῶν ἰούσιν. οὐ
 γὰρ τὰ ἔπλα καταθήσουσι· πρότε-

ფული გაელო ორივე მხარის გუ-
 ლისთვის. ჩვენ რომ იქ იმ დროი-
 დან ჩაყენებული გყავს დიდძალი
 ჯარი და ვინახავთ იმას დღევან-
 დლამდე, ამით თქვენ საშუალება
 მოგეცით გქონოდათ მიწაწყალი,
 იქ მოსახლე ბარბაროსების მხრით
 აწიოკებისაგან უზრუნველყოფილი:
 თქვენი საქმეები ამივომ დიდს
 ზრუნვას თქვენგან არ მოითხოვდენ.
 მაგრამ ეს თითქოს საკმარისი არ
 იყო თქვენთვის და ააგეთ ქალაქი
 დარა, როგორც სპარსელების წი-
 ნააღმდეგ მიმართილი სიმაგრე, თუ-
 მცა ეს გარკვევით. იყო აკრძალუ-
 ლი იმ საზავო ხელშეკრულებით,
 რომელიც ანატოლიმ დასდო სპარ-
 სელებთან. ამის გამო უცილობ-
 ლად დაზარალდა სპარსელთა საქ-
 მეები ორ ბანაკად ბრძოლითა და
 ხარჯებით; ერთი ბანაკი გაშლილი
 იყო ჩვენ მიერ, რათა მასაგეტებს
 არ შესძლებოდათ ორივე (ი. ი.
 ჩიქნი და თიქნი) მხარის მიწა-
 წყლის უშიშრად აოხრება; ხოლო
 მეორე, რათა თქვენი იერიშები
 მოგვეგერიებინა. როდესაც ჩვენ
 ამას წინათ გისაყვედურებდით და
 ვფიქრობდით, რომ ორში ერთი
 ყოფილიყო თქვენი მხრით გაკეთე-
 ბული: ან ორივე (ჩიქნის და თიქ-
 ნი) მხრით გაგზავნილიყო ჯარი
 კასპიის კარებში, ან ქალაქი დარა
 ყოფილიყო დანგრეული, თქვენ
 ყურად არ იღეთ ნათქვამი და გა-
 ნიზრახეთ უფრო მეტის სიბ ორო-
 ტის ჩიქნით გაგეძლიერებინათ
 სპარსელების წინააღმდეგ მიმართი-

ρον Πέρσαι, πρὶν δὴ αὐτοῖς Ῥωμαῖοι ἢ τὰς πύλας δικαίως τε καὶ ὀρθῶς ξυμφυλάξουσιν, ἢ πόλιν Δάραι; καταλύσονται“ (Haugy I 80-81)

წავიღებ. სპარსელები მანამდე არ დაჰყრიან იარაღს, სანამ რომაელები ან კარებს მათთან ერთად არ დაიცავენ, რაც სამართლიანი და სწორი იქნებოდა, ან ქალაქ დარას არ დაანგრევენ“.

532 წლის „უვადო“ ზავი.

[531 წლის ბოლოს ბიზანტიის ელჩები (ერმოგენე, რუფინე, ალექსანდრე და თომა) ტიგრის ნაპირებთან საზავო მოლაპარაკებას აწარმოებენ ხოსროსთან].

. . . Χοσρόης. . . τὴν μὲν εἰρή-
γην πέρας οὐκ ἔχουσαν δέκα καὶ
ἑκατὸν κεντηγαρίων ἠμολόγηι πρὸς
αὐτοὺς βῆσεσθαι, ἐφ’ ᾧ δὴ ὁ τῶν
ἐν Μεσοποταμίᾳ στρατιωτῶν ἄρ-
χων μηκέτι ἐν Δάραις τὸ λοιπὸν
εἶη, ἀλλ’ ἐν Κωνσταντίνῃ τὸν
ἅπαντα χρόνον διαγένοιτο, ἥπερ
καὶ τὸ παλαιὸν εἴθιστο. φρουρία
δὲ τὰ ἐν Λαζικῇ οὐκ ἔφη ἀπο-
δώσειν, καίπερ αὐτὸς τὸ τε Φα-
ράγγιον¹ καὶ Βῶλον τὸ φρουρίον
δικαίως πρὸς Ῥωμαίων ἀπολα-
βεῖν. ἔλκει δὲ λίτρας τὸ κεντηγά-
ριον ἑκατὸν, ἀφ’ οὗ δὴ καὶ ἠνό-
μασταί. κέντον γὰρ τὰ ἑκατὸν
καλοῦσι Ῥωμαῖοι. τοῦτο δὲ οἱ δι-
δοσθαι τὸ χρυσίον ἡξίου, ὡς μή-
τε πόλιν Δάραις Ῥωμαῖοι καθ-
ελεῖν ἀναγκάζωνται μήτε φυλακ-
τηρίου τοῦ ἐν πύλαις Κασπίαις
μεταλαχεῖν Πέρσαις. οἱ μὲντοι
πρέσβεις τὰ μὲν ἄλλα ἐπηγοῦν,
τὰ δὲ φρουρία ἐνδιδόναι οὐκ ἔφα-

რი მზაკვრობა; ჩვენ კიდევ გვახსოვს
მინდუის სიმაგრის აშენება. ესლა
რომაელებმა უნდა ან ზავი მიიღონ
ან ომი ირჩიონ, ან სამართლიანი
მოგვიზღონ ან ამის წინააღმდეგ
დაჰყრიან იარაღს, სანამ რომაელე-
ბი ან დაიცავენ, რაც სამართლიანი და
სწორი იქნებოდა, ან ქალაქ დარას არ დაანგრევენ“.

I 22. ხოსრო თანახმა კი იყო
ას ათ კენდინარად უვადო ზავი
დაედვა მათთან იმ პირობით, რომ
მესოპოტამიის ჯარის სარდალი
დარაში კი აღარ დარჩებოდა, არა-
მედ კონსტანტინეში იქნებოდა მუ-
დამ, როგორც ის ძველადვე იყო
ჩვეული; მაგრამ ისიც უთხრა, რომ
ლაზიკის სიმაგრეებს არ დაუბრუ-
ნებდა, თუმცა თვითონ კანონიე-
რად თვლიდა რომაელებისაგან უკან
მიეღო ფარანგიონი და ბოლონის
სიმაგრე. კენდინარი კი ას ლიტ-
რას იწონის, რითაც აიხსნება მი-
სი სახელი: κέντον’ს ხომ რომაე-
ლები ასს ეძახიან. მისთვის ამ ოქ-
როს მიცემას ის შოითხოვდა, რათა
არც ქალაქ დარას დანგრევა და-
სჭირვებოდათ რომაელებს, არც
კასპიის კარების დაცვაში მონა-
წილეობის მიღება სპარსელებთან
ერთად. ელჩები სხვა ყველაფერში
დაეთანხმენ, ხოლო სიმაგრეების
ჩაბარება შეუძლებლად სცნეს, თუ

¹) ფარაგვი H.

σπονδῶν οἱοῖ τε εἶναι, ἣν μὴ βασι-
λέως ἀμφ' αὐτοῖς πύθωνται πρό-
τερον. ἔδοξε τοίνυν Ῥουφίνῳ μὲν
ὄπερ τούτων ἐς ἰσχύαντιν στέλλε-
σθαι, τοὺς δὲ ἄλλους, ἕως αὐτὸς
ἐπανίη, μένειν. καὶ χρόνους ἡμε-
ρῶν ἐβδόμηκοντα Ῥουφίνῳ ξινέ-
κειτο ἐς τὴν ἀφιξίν. ἐπεὶ δὲ ὁ
Ῥουφίνος ἐς Βυζάντιον ἀφικόμε-
νος βασιλεῖ ἀπήγγελλεν, ὅσα Χο-
σρόη ἀμφὶ τῆς εἰρήνης ὁλοκλυτα
εἶη, ἐκέλευσε βασιλεὺς κατὰ ταῦ-
τα σφίσι τὴν εἰρήνην ξυμίστα-
σθαι.

'Ἄλλ' ἐν τούτῳ φήμη τις οὐκ
ἀληθῆς ἦκουσα ἐς τὰ Περσῶν
ἰθὴ βασιλέα Ἰουστινιανὸν ἰγγε-
λεν ὀργισθέντα Ῥουφίνον κτείνειν.
οἷς δὲ Ἰωσρόης ξυνταχθεὶς τε
καὶ θυμῷ πολλῇ ἰθὴ ἐλόμενος
τῷ παντὶ στρατῷ ἐπὶ Ῥωμαῶν
ἦει. Ῥουφίνος δὲ οἱ μεταξὺ ἐπ-
ανήκων ἐνέτυχε πόλεως Νισβιδας
οὐ μακρὰν ἀπέσθεν. διὸ δὴ αὐτὸς
τε ἐν τῇ πόλει ταπεινὸν ἐγένοντο
καί, ἐπεὶ τὴν εἰρήνην βεβαιούσιν
ἔμελλον, τὰ χρήματα οἱ πρέσβεις
ἐνταῦθα ἐκόμισον. ἀλλ' Ἰουστι-
νιανῷ βασιλεῖ τὰ Λαζიკῆς φρο-
νιὰ ξυγκεχωρηκῶς μετέμελεν ἰθὴ,
γράμματά τε ἀντικρὺς ἀπέλεγον-
τα τοῖς πρέσβεισιν ἔγραφε, μηδα-
μῶς αὐτὰ πρᾶεσθαι Πέρσαις. διὸ
δὲ Ἰωσρόης τὰς σπονδὰς θέσθαι
οὐκέτι ἠξίου. οἱ τε γοῦν
πρέσβεις ξὺν τοῖς χρήμασιν ἐς
Δάρσας ἦλθον καὶ ὁ Περσῶν στρα-
τὸς ἐπίσω ἀπήλαυε.

წინასწარ არ გაიგებდენ მეფის
ახრის ამის შესახებ. კიდევაც გა-
დასწყვიტეს რუფინე გაეგზავნათ
ამის გამო ბიზანტიონში, სხვები კი
დარჩენილიყვნენ, ვიდრე ის და-
ბრუნდებოდა. და სამოცდაათი
დღის ვადა დაუდევს რუფინეს
გზავრობისათვის. როცა რუფინე
ბიზანტიონში მოვიდა და მეფეს
მოახსენა, თუ რა პირობებს აყე-
ნებდა ხოსრო ზავის შესახებ, მე-
ფემ უბრძანა ზავი დადებული ყო-
ფილიყო ამ პირობებით.

მაგრამ ამ დროს სპარსელთა ქვე-
ყანაში ხმები მოვიდა, სიმაართეს
მოკლებული, რომელიც იუწყებო-
და, იუსტინიანე მეფემ, გაჯავრე-
ბულმა, რუფინე მოაკლევინაო. ამ
ხმებით შეწფოთებული და მეტად
დანაღვლიანებული ხოსრო მთელი
თაფისი ჯარით რომაელების წინა-
აღმდეგ გაემართა. მაგრამ ქალაქ
ნიზიბინის მახლობლად მას შეხვ-
და რუფინე, რომელიც ამასობაში
უკვე ბრუნდებოდა. ამიტომ ისინი
ამ ქალაქში დარჩენ და, როდესაც
ზავის დადებას აპირებდენ, ელჩებ-
მა იქ ფულიც მოიტანეს. მაგრამ
იუსტინიანე მეფე უკვე ნანობდა,
რომ დაუთმო ლაზიკის სიმაგრეები
და ელჩებს სწერდა ამის პირდაპირ-
უარყოფელ წერილებს, არას გზით
არ მისცეთ ისინი სპარსელებსო.
ამიტომ ხოსროს აღარ სურდა
ხელშეკრულების დადება..... და
ელჩები ფულითურთ დარაში მო-
ვიდენ და სპარსელთა ჯარიც უკან
დაბრუნდა.

... χρόνῳ δὲ οὐ πολλῶ ὕστερον Ῥουφίνος τε αὐτὸς καὶ Ἐρμολογένης αὐτοὺς παρὰ Χερσόρην ἐστέλλοντο, ἕς τε τὰς σπονδὰς αὐτίκα ἀλλήλοις ξυνέβησαν, ἐφ' ἧ ἑκάτεροι ἀπ.δῶσουσιν ἕσα δὴ ἀμφοτέροι χωρία ἐν τῷδε τῷ π.λέμῳ ἀλλήλους ἀφείλοντο, καὶ μηκέτι στρατιωτῶν τις ἀρχὴ ἐν Δάρας εἶη· τοῖς τε Ἰβηρσιν ἐδεδόκτα ἐν γνώμῃ εἶναι ἢ μένειν αὐτοὺς ἐν Βυζαντίῳ, ἢ ἐς σφῶν τὴν πατρίδα ἐπαγίεναι. ἦσαν δὲ πολλοὶ καὶ οἱ μένοντες καὶ οἱ ἐπαγίοντες ἐς τὰ πάτρια ἦδη¹. οὕτω τοῖσιν τὴν τε ἀπέραντον καλουμένην εἰρήνην ἐσπέισαντο, ἕκταν ἦδη ἔτος τὴν βασιλείαν Ἰουστινιανοῦ ἔχοντας, καὶ Ῥωμαῖσι μὲν τὸ τε Φαράγγιον² καὶ Βῶλον τὸ φροῦριον ξὺν τοῖς χερήμασι Πέρσαις ἔδοσαν, Πέρσαις δὲ Ῥωμαῖσις τὰ Λαζικῆς φροῦρια (Haury I 115—117).

...ცოტა ხნის შემდეგ იგივე რუფინე და ერმოგენე კვლავ იქნენ გამოგზავნილი ხოსროსთან; ეხლა კი შეთანხმდნენ ერთმანეთთან საზავო პირობებში, სახელდობრ, რომ ორივე მხარე დააბრუნებდა იმ ადგილებს, რომელიც ამ ომში მათ ერთმანერთს წაართვეს, და ჯარის არც ერთი სარდალი აღარ იქნებოდა დარაში; იბერებს-კი ნება მიეცათ მოიცილოყფინენ როგორც უნდოდათ: ან დაარჩენილიყვნენ იქვე, ბიზანტიონში, ან დაბრუნებულყვნენ თავიანთ სამშობლოში. ბევრი იყო, რომელიც დარჩა, ბევრი კიდევ დაბრუნდა სამშობლო ქვეყანაში. ამ გვარად დადვეს ეგრეთ-წოდებული უვადო ზავი, შეექვესე წელს იუსტინიანეს მეფობისა³. რომაელებმა მისცეს სპარსელებს ფარანგიონი და ბოლონის სიმაგრე, და თან ფუელიც⁴, ხოლო სპარსელებმა რომაელებს—ლაზიკის სიმაგრეები.

ხოსროს ლაშქრობა კოლხიდაში.

[ხოსროს წინააღმდეგ შეთქმულებას აწყობენ სპარსელი დიდებულები, რომელთაც სურთ მისი ნახევარ-ძმის, ზამის ძის, კავადის გამეფება, ხოსროს განკარკულებით სიკვდილით იქმნა დასჯილი შეთქმულების ყველა მონაწილე. გადარჩა მხოლოდ კავადი, რომელიც

¹) ἦσαν—ἦδη გამოტოვებულია *H.* ²) *φαράγγιον H.*

³) ე. ი. იმ წელს, რომელიც 532 წლის 1 აპრილიდან იწყებოდა. თუმცა იუსტინიანე 527 წლის 1 აგვისტოს ავიდა ტახტზე, მაგრამ ის თავისი მეფობის წლებს ითვლიდა დღიდან თავისი თანაკეისრობისა (527 წლის 1 აპრილიდან).

⁴) ას ათი კენდინარი, როგორც ამას ხოსრო მოითხოვდა. 110 კენდინარი, ანუ 11 ათასი ლიტრა ოქრო, უდრის დაახლოვებით ხუთ მილიონ ოქროს მანეთს.

დამალა—ისე, რომ ხოსრომ ვერ გააგო—მისმა გამზრდელმა ქანარანგმა აღერგულუნვადმა].

Χρόνῳ δὲ ὑπερον ὁ μὲν Χοσ-
ρόης ἐς γῆν τὴν Κολχίδα¹ στρα-
τῆν μεγάλην ἐπέβαλλεν, ὡς μοι ἐν
τοῖς ἔπισηθεν λόγοις γεγράφε-
ται (Haury I 120,7-9).

[ამ ლაშქრობის დროს გაიგო ხოსრომ ქანარანგის შვილის, ვარამისაგან კავადის თავგადასავალის შესახებ, აღინთო შურისძიებით ქანარანგისადმი და]

ἤνικα ἐκ γῆς τῆς Κολχίδος²
ἐπ' οἴκου ἀναχωρεῖν ἔμελλε, γρά-
φει τῆν γαναράγγη τοῦ πῦρ ἔτι δὴ
αὐτῆν βεβούλε μένα εἴη παντὶ τῆν
στρατῆν ἐς γῆν τὴν Ῥωμαίων ἐπ-
βάλλειν (Haury I 120,18-21).

[და უბრძანებდა მას გამოცხადებულიყო მასთან პირადად ზოგიერთი, ლაშქრობასთან დაკავშირებული, საკითხების შესახებ მოსალაპარაკებლად. ნამდვილად კი ხოსროს განზრახვა ჰქონდა ის მოეკვლევინებინა].

ბიზანტიის პოლიტიკისათვის არმენიაში, ქანეთსა და ლაზეთში.

Συμεώνης ἔχεινος, ὁ τὸ Φαράγγ-
γιν Ῥωμαίους ἐνδοῦς, Ἰουστινιανὸν
βασιλέα πείθει, ἔτι τῆν παλέμῳ
ἀκμάζοντος, κύμας αὐτόν τισιν
ἀνδρῶν Ἀρμενίων³ δαρήσασθαι.
κύμας τε τῶν χωρίων γενόμενος
πρὸς τῶν αὐτὰ πάλαι κερτημένων
ἐξ ἐπιβολῆς φνήσκει. ἐξείργασ-
μένον δὲ τοῦ κακοῦ οἱ τοῦ φόνου
ἀρχηγοὶ⁵ φεγοῦσιν ἐς τὰ Περ-
σῶν ἡμῆ. ἀδελφῶ δὲ ἦσθη ἄνο

I 23. შემდეგ ხოსრო დიდი ჯა-
რითურთ შეიჭრა კოლხიდაში, რო-
გორც ეს ჩემ მიერ აღწერილი იქ-
ნება შემდეგ მოთხრობებში³.

... როდესაც დააპირა კოლხი-
დიდან შინ დაბრუნება, მისწერა
იმ ქანარანგს, რომ მან გადასწყვი-
ტა მთელი ჯარით რომაელთა მი-
წაწყალში შეჭრილიყო

II 3. იმ სიმეონმა, რომელმაც
რომაელებს ფარანგიონი ჩააბარა,
იუსტინიანე მეფე დაიყოლია, ჯერ
კიდევ მაშინ როდესაც ომი იყო
გაჩაღებული, ეჩუქებინა მისთვის
არმენიელ მფლობელთა ზოგიერთი
სოფელი. ამ სოფლებს რომ დაე-
უფლა, ის მოკლულ იქმნა მათი
წინანდელი მფლობელების მზაკ-
ვრობით. ამ ბოროტმოქმედების
ჩადენის შემდეგ მკვლევობის მომ-

1) კოლχίდა G. 2) კოლχიდოს G.

3) ეს ლაშქრობა აღწერილია პროკოპის მიერ ქვევით BP II 17.

4) არმენიონ VG (აქაც და ქვევითაც). 5) არჩეგოი P, ასთარ-
გოი VG.

Περόζου παῖδε, βασιλεύς τε ταῦ-
τα ἀκούσας τὰς τε κώμας Ἀμα-
ζάσπη παραδίδωσι τῷ Συμεώνου
ἀδελφιδῆ καὶ ἄρχοντα κατεστή-
σατο Ἀρμενίοις αὐτόν. τοῦτον
τὸν Ἀμαζάσπηγ, πρῶτόντος τοῦ
χρόνου, Ἰουστινιανῷ βασιλεῖ τῶν
τις ἐπιτηδείων διέβαλλεν, Ἀκά-
κιος ἄνομα, κακουργεῖν τε ἐς Ἀρ-
μενίους καὶ βιάσεσθαι Πέρσας
ἐνδυναῖν θεοδωσιπύλιν τε καὶ
ἄλλα ἅττα πάλισματα. ταῦτα ἐ-
πὼν γυνῆ βασιλέως Ἀκάκιος
τὸν Ἀμαζάσπηγ δὲ λῶ ἔκτεινε,
καὶ τὴν Ἀρμενίων ἀρχὴν δόντος
βασιλέως ἔσχεν αὐτός. πνευρὸς
δὲ ὢν φύσει ἔσχε καὶ ὁ τι τὰ
τῆς ψυχῆς ἦμῃ ἐνδείξειτο. γέγο-
νεν οὖν ἐς τὰς ἀρχιμένους ὁμό-
τατος ἀνθρώπων ἀπάντων. τὰ τε
γὰρ χρήματα ἐληίζετο σὺδενί
λόγῳ καὶ φόρῳ αὐτοῖς ἀπαγα-
γὴν εἴπατε εἴσαν ἐς κεντηνάρια
τέσσαρα ἔταξεν. Ἀρμένιοι δὲ (φέ-
ρειν γὰρ οὐκέτι αὐτόν εἶσι τε
ἦσαν) κτείνουσι τε ξυμφρονήσαν-
τες τὸν Ἀκάκιον καὶ ἐς τὸ Φαραγ-
γιον καταφύγουσι.

მათ უკვე აღარ შეეძლოთ მოეთმინათ აგი) შეთქმულება მოაწყვეს და მოკლეს აკაკი და გაიქცენ ფარანგიონში¹.

წყობნი გაიქცენ სპარსელთა ქვე-
ყანაში. ესენი იყვნენ ორნი ძმანი,
პეროზის შვილნი. ეს რომ მეფემ
გაიგო, ის სოფლები ამაზასპეს გა-
დასცა, სიმეონის ძმისწულს, და
არმენიელთა არქონტად დააყენა
იგი. ეს ამაზასპე, შემდეგ ხანებში,
იუსტინიანე მეფესთან დააბეზლა
იმისმა ერთმა მახლობელთაგანმა,
სახელობრ აკაკიმ; არმენიელებს ცუ-
დად ეპყრობა და სპარსელებს უნ-
და გადასცეს თეოდოსიუპოლი და
ზოგიერთი სხვა სიმაგრეებიცო. ეს
მოახსენა აკაკიმ და მეფის ნებისა-
მებრ ვერაგულად მოაკვლევინა ამა-
ზასპე და არმენია თვითონ იგლო
ხელთ: მეფემ მას მისცა საგამგეოდ.
ხოლი აკაკი ბუნებით ბოროტი კა-
ცი იყო და იხრია მიეცა საშუალება
გამომეჟლანებინა თავისი ხასიათი;
ქვეშევრდობთა მიმართ ის მართ-
ლაც რომ ყველაზე უფრო მკაცრი
აღმოჩნდა: სრულიად უსამართლოდ
ართმევდა მათ ქონებას და დაად-
ვა მათ ისეთი სახარკო გადასახა-
დი, როგორიც არასდროს არ ყო-
ფილა, დაახლოვებით ოთხი კენდი-
ნარი. არმენიელებმაც (ვინაიდან

¹) ფარანგიონს იხსენიებს პროკოპი რამდენჯერმე (BP I 15, 22; II 29; BG IV 13) და ყოველთვის „ბოლონის სიმაგრესთან“ დაკავშირებით. ამ ცნობე-
ბით ბოლონის ციხე და ფარანგიონი პერსარმენიაში მდებარეობენ (BP I 15) ჭა-
ნეთის მეზობლად იმ მიდამოებში, სადაც მდინარე ბოასის სათავეა (BP II 29).
ფარანგიონი ცნობილია ოქროს-მადნებით და ამიტომ გასაგებია, რომ მის დასა-
ცავად ამ ადგილის მფლობელთ ციხე (ბოლონი) აუგიათ. გასაგებია ისიც, რომ ბი-
ზანტიელი სარდლის სიტტას ერთ-ერთ დანიშნულებას შეადგენს ამ ადგილის და-
პყრობა. სიტტა თავისი ნაცადი პოლიტიკით, სხვადასხვა სიკეთის დაპირებით (კე-

Διὸ δὴ Σίτταν ἐπ' αὐτοὺς ἐκ
Βυζαντίου βασιλεὺς ἐπεμψεν. ἐν-
ταῦθα γὰρ ὁ Σίττας διέτριβεν,
ἐπειδὴ Ῥωμαῖοις ἐγένοντο αἱ πρὸς
Πέρσας σπανδαί. Ἐξ δὲ ἐς Ἀρ-
μενίους ἐλθὼν τὰ μὲν πρῶτα ἐξ
τὸν πᾶλεμον ὀκνηρῶς ἦει, τὴν αὖ-
σεβειν μέντοι καὶ ἐπὶ τὰ πρότερα

ამის გამო მეფემ მათ წინააღ-
დეგ სიტტა გაგზავნა ბიზანტიო-
ნიდან. სიტტა ხომ აქ იყო, მის
შემდეგ რაც რომაელებმა ზავი შე-
კრეს სპარსელებთან. ამრიგად, ის
მოვიდა არმენიელთა ქვეყანაში:
პირველ ხანებში ის შეუდგა ომს
საკმაოდ მოზვებულად; ის ცდი-

რძოდ, ოქროს-მადნით სარგებლობის უფლების მინიჭებით), მიიმხრობს ფარან-
გიონის მმართველს სიმეონს (531 წ.) და ოქროს მადნებს ბიზანტიის ტერიტორიას
შემოუერთებს (BP I 15). თუ რა დიდ მნიშვნელობას აძლევდნენ ბოლონ-ფარან-
გიონის საკითხს მებრძოლი მხარეები, იქიდან ჩანს, რომ 532 წლის საზავო მოლა-
პარაკების დროს ეს საკითხი ერთი უმთავრესთაგანია: სპარსელები არასგზით არ
თმობენ ამ ადგილებს და კიდევაც მიაღწევენ იმას, რომ ბიზანტიელები დაუბრუ-
ნებენ მათ ფარანგიონსა და ბოლონის სიმაგრეს (BP I 22; იხ. შემოთ გვ. 337).
პროკოპის გარდა ბიზანტიელებისა და სპარსელების ამ სადავო საკითხს ეხება
აგრეთვე უამთაღმწერელი მალალა: მისი გადმოცემით კავადმა «უარყო საზა-
ვო ხელშეკრულების დადება. მიზეზად მოიყვანა ოდესღაც ანასტასი მეფის დროს
აღმოჩენილი ოქროს-მადნები, რომელიც რომაელების ხელში იყო; წინათ ხომ ეს
მთები სპარსელთა ძალაუფლების ქვეშ იყო; ეს ოქროსმადნიანი მთები მდებარე-
ობს რომაული არმენიისა და პერსარმენიის საზღვრებს შუა, როგორც ამბობენ
ამ საქმის მტოდენნი...» (Ioannis Malalaе Chronographia, rec. Dindor-
fius, Bonnæ 1831, გვ. 455—456). მართალია, სახელი მოყვანილი არაა, მაგრამ
ცხადია იმ სადავო, ოქროს-მადნის შემცველ, ადგილზეა ლაპარაკი, რომელსაც
პროკოპი ფარანგიონს უწოდებს. თუ, სახელდობრ, რომელი ადგილია ეს, ამის თქმა
ძნელია. დესტუნისს მოჰყავს ძველ მკვლევართა აზრი ფარანგიონის და ისპი-
რია, აგრეთვე ფარანგიონის და არკნის იგივეობის შესახებ და არ ეთანხმება მათ
(გვ. 188—192); თუ რა აზრისაა თვითონ, არა ჩანს. ნ. ადონციის აზრით ფა-
რანგიონი იგივეა, რაც სომხ. „სპერ“, კლასიკ. „სისპირის“, ხოლო თვით სიტყვა-
სპარსულ „ფარჰანგ“-იდან წარმოშობილად მიაჩნია: нам кажется, что оно
ничто иное, как персид. farhang, арм. հրահանգ в значении обработка,
завод, рудник (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, гв. 25—26).
ნ. ადონცი მართალია, როდესაც ამბობს, რომ პროკოპის გამოთქმა «ეგრეთწოდე-
ბული ფარანგიონი» (BP I 15) მიგვითითებს იმაზე, რომ აქ არაბერძნულ, ადგი-
ლობრივ სახელთან უნდა გვქონდეს საქმე; მაგრამ, ვინაიდან — როგორც მალა-
ლას ტექსტიდან ჩანს — ბიზანტიელებისა და სპარსელების ეს სადავო ადგილი
«ოქროსმადნიანი მთები» იყო, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ «ფარანგიონი» ამ
მთების სახელს გადმოგვცემდეს და «პერანგის» მთებს უდრიდეს. ამ სახელწოდების
მთები ხომ რამდენიმეა დაცული კავკასიის მთათა სისტემაში. ერთი, მაგალითად,
ჩრდილოეთით იმერეთ — ოსეთს შუა. ხოლო მეორე სამხრეთით აჭარაში. და შეი-
ძლება ვიფიქროთ, რომ ჭანეთის მეზობლად მდებარე, ოქროს-მადნების შემცველი
და პერსარმენიისა და რომაული არმენიის მოსაზღვრე მთა „პერანგის“ სახელს
ატარებდა.

ἤθη ἀντικαθίστάναι τὸν ἀνθρώ-
 πους ἠπειγέτο, πείθειν βασιλέα
 ὑποσχόμενος ἀφεῖναι αὐτῆς τὴν
 καινὴν τοῦ φόρου ἀπαγωγὴν. ἐπεὶ
 δὲ αὐτὸν βασιλεὺς τῆς μελλήσεως
 πάλλᾳ ὀνειδίξω ἀκάκιζεν, ἡγγέ-
 νος ταῖς Ἀδολίου διαβλααῖς τοῦ
 Ἀκακίου παιδός, ἐνταῦθα ἴδῃ ὁ
 Σίττας τὰ ἐξ τὴν ξυμβολῆν ἐξη-
 γῆται. πρῶτον μὲν σὺν ὑπασχέ-
 σεσι πολλῶν ἀγαθῶν ἀναπειθῆεν
 τε καὶ ἐταιρίζεσθαι αὐτῶν τινὰς
 ἐνεχείρησεν, ὥπως αὐτῶν ῥάων τε
 καὶ ἀπηνωτέρᾳ ἢ ἐξ τὸν λιποῦς
 ἐπικράτησις γένοιτο. καὶ οἱ τῶν
 Ἀσπειτιανῶν¹ καλουμένων γένος,
 μέγα τε ὄν καὶ πλεονάθρωπον,
 προσχώρειν ἤθελε. πέμψαντές τε
 παρὰ τὸν Σίτταν ἐν γράμμασιν
 ἐδέοντο διδόναι τὰ πιστὰ σφίσι,
 ὅτι δῆ, ἦν ἐν τῷ ἔργῳ τοῦς ἐμ-
 γενεῖς ἀπαλιπόντες ἤξωσιν ἐς τὴν
 Ῥωμαίων παράταξιν, κακῶν πην-
 τάσιν ἀπαθεῖς μείνωσι, τὰ σφέ-
 τερα αὐτῶν ἔχοντες. ὁ δὲ αὐτοῖς
 ἕσμενός τε γράψας ἐν βιβλίδι,
 καθάπερ ἐδέοντο, τὰ πιστὰ ἔδωκε,
 καὶ τὸ γράμμα κατασημηγόμενος
 ἐς αὐτοῦς ἔπειμψε. φαρσῶν τε ὡς
 δι' αὐτῶν ἀμαχητὶ τοῦ πελέμου.
 κρατήσῃ, τῷ παντὶ στρατῷ ἐξ

ლობდა დაემშვიდებინა ხალხი და
 დაებრუნებინა ისინი მათ ძველ
 სამკვიდრებელში და ამიტომ ჰპირ-
 დებოდა მათ მეფის დაყოლიებას
 იმაზე, რომ მას მოეხსნა მათთვის
 ახალი სახარკო გამოსაღები. ხოლო
 ვინაიდან მეფე, აკაკის ძის აღო-
 ლის დაბეზლებით, ძალიან უტყვედა
 მას და უსაყვედურებდა სინელისა-
 თვის, მაშინ უკვე სიტტა მოემზა-
 და შეტევისათვის. ჯერ მან სცადა
 ბევრნაირი სიკეთის დაპირებით
 დაეყოლიებინა და მიემხრო ზოგი-
 ერთი მათგანი (ი. ი. ანძინიძისა-
 განი), რათა მას უფრო ადვილად
 და გაუჭირვებლად დაეძლია და-
 ნარჩენები. და მართლაც, ეგრეთ-
 წოდებულ ასპეტთანთა გვარი, ძლი-
 ერი და მრავალრიცხოვანი, მოწადი-
 ნებული იყო მიმხრობოდა მას. მათ
 მოციქულიანი გაუზზავნეს სიტტას და
 მოითხოვედნ მისგან წერილობით
 მიეცა იმის პირობა, რომ, თუ ისი-
 ნი ბრძოლის დროს დასტოვებდნ
 თავიანთ ნათესავებს და რომელ-
 თა ბანაკში მივიდოდნ, მათ სრუ-
 ლიად არავითარი ვნება არ შეხ-
 ვდებოდათ და თავიანთი საკუთრე-
 ბაც შერჩებოდათ. სიტტამაც სია-
 მოვნებით მისწერა წიგნი², სადაც
 დაუღვა მათ პირობა, როგორც ისი-

¹) ასპეტიათ P. ხელნაწერი P ამ სიტყვაში ჩვეულებრივ უხიგმო ფორ-
 მას იცავს.

²) გაუჩვეველია გამოთქმა *γράφας ἐν βιβλίδι*. სიტყვა «ბიბლიდონ»
 ჩვეულებრივ თქმაში ნიშნავს „წიგნაკს“, „წერილს“; მაგრამ იხმარება აგრეთვე მა-
 სალისა და წერილის ფორმის გამოსახატავად და აღნიშნავს „პაპირუსს“, „პა-
 პირუსის გრაფილს“ (Th. Birt, Das antike Buchwesen, Brl. 1882, გვ. 21 და
 432), ასე რომ ჩვენი ადგილი შეიძლება ნიშნავდეს: „მისწერა პაპირუსის გრაფილზე“.

χωρίαν Οἰνηγαλάκων ἦει, ἔνθα
 τὰς Ἀρμένιους ἐστρατοπεδεῦσθαι
 ξυνέβαινε. τύχη δὲ τινι οἱ τὸ
 βιβλίον ἔχοντες ἑτέρα ἰόντες δὲ
 Ἀσπετιανούς ἐντυχεῖν ἐδάμῃ ἰσ-
 χυσαν. μοῖρα μέντοι τῶν Ῥωμαίων
 στρατοῦ ὀλίγοις τισὶν αὐτῶν ἐντυ-
 χόντες, οὐκ εἰδότες τε τὰ ξυγκεί-
 μενα, ὡς πολεμιοὶς ἐχρήσαντο.
 καὶ αὐτὸς Σιτταξ ἐν σπηλαίῳ που
 παιδᾶς τε αὐτῶν καὶ γυναικῶς λα-
 βῶν ἔκτεινε, ἢ τὸ γεγονός ἐν
 ξυνοίᾳ ἢ δι' ὀργῆς Ἀσπετιανούς
 ἔχων, οἷοι καὶ ἄλλοι ξυνέκειτο,
 ἐν προσεχώρῳ (Haurgy I 153—

156).
 ში იხელთა მათი ბავშვები და ცოლები და ამოჟლიტა ისინი, ან
 იმიტომ რომ ვერ გარკვეულიყო მომხდარ ამბავში, ან იმიტომ რომ
 გაჯავრებული იყო ასპეტთანებზე, რადგან ისინი მიუხედედალ შეთან-
 ხმებისა არ მიემხრენ მას.

[ამ ბრძოლაში დაეცა სიტტა. მის ადგილას ბიზანტიის მთავ-
 რობამ დანიშნა ბუხე (Βουζῆξ), რომელიც იმავე ხერხებს მიმართავს,
 როგორც სიტტა: ერთის მხრით ის ელაპარაკება არმენიელებს კეი-
 სართან მორიგების შესახებ, ხოლო მეორეს მხრით ვერავლად ეპყ-
 რობა მათ. მან მოაკლევინა არმენიელთა ერთ-ერთი წინამძღოლი:
 არსაკილი იოანნე]

. . . καὶ ἄπ' αὐτοῦ οὕτε τινὰ ἐλ-
 πῖδα ἐξ Ῥωμαίων Ἀρμένιοι ξυμψά-
 σεως πέρι τὸ λοιπὸν ἔχοντες οὕτε
 βασιλέα τῆς πολέμου ὑπεραίρειον

ნი მოითხოვდენ, დაბეჭდა წერილი
 და გაუგზავნა მათ. გათამამებული-
 იმით, რომ მათი შემწეობით უბრ-
 ძოლველად გაიმარჯვებდა ამ ომ-
 ში, ის მთელი თავისი ჯარით სო-
 ფელ ინოქალაკონ-ისკენ¹ გაემართა,
 სადაც არმენიელები იყვნენ დაბან-
 კებულინი. მაგრამ რალაც შემთხვე-
 ვით წიგნის წამლებნი სხვა გზით
 წასულიყვნენ და ასპეტთანებს ვერ-
 სად შეხვდენ. ზოგიერთ მათგანს კრ-
 რომაელთა ჯარის ერთი ნაწილი
 შეეხეჩა და, რადგან ამათ არ იცო-
 დენ იმ შეთანხმების შესახებ, მოე-
 ჰყრენ მათ როგორც მტრებს. და

თვითონ სიტტამაც ერთს მღვიმე-
 ში იხელთა მათი ბავშვები და ცოლები და ამოჟლიტა ისინი, ან
 იმიტომ რომ ვერ გარკვეულიყო მომხდარ ამბავში, ან იმიტომ რომ
 გაჯავრებული იყო ასპეტთანებზე, რადგან ისინი მიუხედედალ შეთან-
 ხმებისა არ მიემხრენ მას.
 . . . და ამის შემდეგ არმენიელები,
 რომელთაც უკვე აღარც იმედი-
 ჰქონდათ რომ რომაელებს მოუბრ-
 ვდებოდენ ამიერიდან და არც ძა-

¹) ამ სახელწოდების ადგილი სხვაგან არსად იხსენიება. ეს სიტყვა ადგი-
 ლობრივი უნდა იყოს და არა ბერძნული. საფიქრებელია, რომ ის „ინოქალაკონ“-ის
 შერყენილი ფორმა იყოს, სადაც „ი“ დედრობითი სქესის ართრონს წარმოადგენს
 (ი), ხოლო „ინოქალაკონ“ ერთ-ერთი იმ „ნაქალაქევ“-თაგანია, რომელიც ასე
 მრავლად მოიპოვება იმ ტერიტორიის მიდამოებში, სადაც საომარი ოპერაციებო-
 სწარმოებდა VI საუკუნეში (ერთ-ერთი ასეთი ნაქალაქევი მოხსენებული აქვს
 ლეონტი მროველსაც: «ესე ყოველნი შეკრიბნა ფარნავაზ და მიეგება ნაქა-
 ლაქევსა თანა არტანისასა», მ-მ დედ. ვარ. გვ. 19).

οἱ τε ὄντες παρὰ τὸν Περσῶν βασιλέα ἦλθον, Βασσάκου σφίσιν ἡγουμένους, δραστηρίου ἀνδρός. ὡν τότε οἱ πρῶτοι Χοσρόη ἐς ὄψιν ἐλθόντες ἔλεξαν τινάδε „Ἐἰσὶ μὲν ἡμῶν πολλοὶ Ἀρσακίδαι, ὧ δέσποντα, ἐκείνου Ἀρσάκου ἀπόγονοι, ὃς δὴ οὔτε τῆς Πάρθων βασιλείας ἀλλότριος ἐτύχχανεν ὧν, ἡγίκα ὑπὸ Πάρθοις ἔκειτο τὰ Περσῶν πράγματα, καὶ βασιλεὺς ἐπιφανῆς γέγονε τῶν κατ' αὐτὸν ἐνδονὸς ἦσσαν. πάρεσμεν δὲ τανῦν εἰς ἡμᾶς ἀπαντες δοῦλαί τε καὶ δραπέται γεγενημένοι, ἐν ἑκόντοισι μέντοι, ἀλλ' ἡναγκασμένοι ὡς μάλιστα, τῆ μὲν φαινομένη ὑπὸ τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, τῆ δὲ ἀληθεῖ λόγῳ ὑπὸ σῆς, ὧ βασιλεῦ, γνώμης. εἶπερ ὁ τὴν ἰσχὺν τῆς ἀδικεῖν βουλομένοις διδοὺς αὐτοῖς ἂν φέροιτο καὶ τὴν αἰτίαν τῶν ἔργων δικαίως. εἰρήσεται δὲ μικρὸν ἀναθῆν ὅπως δὴ, ἀπαισι παρακολληθῆν τοῖς πεπραγμένοις δυνήσεσθε. Ἀρσάκης γὰρ ὁ τῶν προγόνων τῶν ἡμετέρων βασιλεὺς ὑστατος ἐξέστη τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτοῦ Θεοδοσίῳ τῆ Ῥωμαίων ἀντικράτορι ἐκὼν γε εἶναι, ἐφ' ἣ δὴ ἀπαντες οἱ κατὰ γένος αὐτῆ μέλλοντες πάντα τὸν αἰῶνα προσήκειν τὰ τε ἄλλα βιοτεύσουσι κατ' ἐξουσίαν καὶ φόρου ὑποτελεῖς ὑδαμῆ ἔσονται. καὶ διεσωσάμεθα τὰ თავისუფლად იცხოვრებდა საზოგადოდ და კერძოდ, არასდროს ხარკს არ გაიღებდა. და ამ შეთანხმებას ჩვენ ვიცავდით. მანამდე, სანამ

ლა შესწევდათ ომში გაემარჯვებოდით, სპარსელთა მეფესთან მოვიდნენ; მათ მეთაურობდა ბასსაკე, მოხერხებული კაცი. როდესაც უწარჩინებულესნი მათგან ხოსროს წარუდგენ, მათ თქვეს შემდეგი: „მრავალი ჩვენთაგან, ბატონო, არსაკიდები არიან, იმ არსაკის შთამომავალნი, რომელიც არც პართელთა სამეფო ხელისუფლებისათვის იყო უცხო, როდესაც სპარსეთი პართელებს ექვემდებარებოდა, და რომელიც ბრწყინვალე მეფე იყო და თავისი დროის არც ერთ მეფეს არ ჩამოუვარდებოდა. ეხლა კი ვდგევართ თქვენს წინაშე ყველანი მონებად და ლტოლვილებად ქცეულნი, მაგრამ არა ჩვენი ნებით, არამედ უღარესად იძულებულნი, ერთის შეხედვით, რომელიც მართველობით, ნამდვილად კი, მეფეც, შენი წყალობით, თუ, მართლაც, ის, ვინც უსამართლოდ მოქცევის მსურველთ ზურგს უმაგრებს, თვით არის ნამდვილად ამ უსამართლო საქმეებში დამნაშავე. გაიმბობთ ცოტა შორიდან, რათა შესძლოთ ყველა მომხდარ ამბავს კვალდაკვალ მისდიოთ. არსაკმა ხომ, ჩვენი წინაპრების უკანასკნელმა მეფემ, თავისი საგამგებლო რომაელთა ავტოკრატორს თეოდოსის გადასცა თვისი ნებით იმ პირობით, რომ მომავალში მუდამ ყველა ის ვინც არსაკის გვარისა იქნებოდა, რომ

ξυγκείμενα, ἕως ἡμεῖς ταύτως πεποι-
 ησθε τὰς διανοήτους σπονδὰς, ἀεὶ δὴ
 κοινόν τινα ἔλεθρον καλῶν τις, οὐδὲ-
 μεῖθα, οὐκ ἂν ἄμαρτοι. φίλων τε γὰρ
 καὶ πολεμίων τὸ ἐντεῦθεν ἀφροντισ-
 τήτας ἀπαντα ξυνέχεέ τε καὶ ξυνετά-
 ραζε τὰ ἀνθρωπεία ὁ σὸς, ὡ βίασιλεῦ,
 τῷ λόγῳ μὲν φίλος, ἔργῳ δὲ δυσμε-
 νής. σπερ καὶ αὐτὸς οὐκ εἰς μα-
 κρὰν εἴση, ἐπειδὴν τάχιστα τοὺς
 ἐσπερίους εἶός τε ἦ παντάπασι
 καταστρέψασθαι. τί γὰρ τῶν πρό-
 τερον ἀπειρημένων οὐκ ἔπραξεν;
 ἦ τί οὐκ ἐκίνησε τῶν εἰς καθεσ-
 τῶτων; εὐχὴ ἡμῖν μὲν φόρου ἀπα-
 γαγῆν ἔταξεν ὅς τε πρότερον οὐσαν,
 καὶ Τζάγους¹ τοὺς ἐμόρους ἡμῖν
 αὐτονομίους ζήτας δεδῶλωται, τῷ
 δὲ βασιλεῖ τῶν ἀθλίων Λαζῶν
 ἄρχοντα Ῥωμαῖον ἐπέστησε; πρᾶγ-
 μα οὐτε τῆ φύσει τῶν πρᾶγματων
 ξυμβαῖνον οὐτε λόγῳ ῥᾶθιν ἐρ-
 μηγυῖσθαι. σὺ Βοσπρίτις μὲν
 τῆς Οὐγγων κατηκόις στρατη-
 γοὺς ἐπεμψε καὶ τὴν πόλιν προσ-
 ἐπιήσαστο οὐδὲν αὐτῷ προσήκον,
 ὁμοιχμίαν δὲ πεποιήται πρὸς τὰς
 τῶν Ἀλιθόπων ἀρχάς, ὡν καὶ
 ἀνήκοι τὸ παράπαν Ῥωμαῖοι
 ἐτηχον ὄντες; ἀλλὰ καὶ Ὀμη-
 ρίτας τε καὶ θάλασσαν τὴν Ἐρυ-
 θρὰν περιβέβληται καὶ τὸν φοινι-
 κῶνα προστίθησι τῆ Ῥωμαίων ἀρ-
 χῇ. ἀφίμεν γὰρ λέγειν τὰς Ἀιβῶν
 τὰ καὶ Ἰταλῶν πόλιν. ἦ γῆ τὸν
 ἀνθρωπῶν ἐν χωρεῖ ξύμπασα· μι-
 κρόν ἐστιν αὐτῷ πάντων ὁμοῦ τῶν

თქვენ იმ ცნობილ ზავს არ შეჰკ-
 რავდით, რომელსაც — ვფიქრობთ
 — შეიძლება აღამიანმა სრულიად
 შეუცდომლად საყოველთაო უბე-
 დურება უწოდოს. ამ მადის შიგ-
 რის დროიდან მოკიდებული ხომ
 მეგობრებსაც და მტრებსაც აბუჩად
 იგდებდა, შლიდა და რევდა ქვეყ-
 ყნის საქმეების ის, ვინც სიტყვით
 შენი კეთილმსურველია, მეფევ, ნამ-
 დვილად კი ბოროტმზრახველი. ამას
 შენ თითონაც გაიგებ სულ მალე,
 როგორც კი ის შესძლებს დასავ-
 ლეთის ხალხთა სრულიად დამორ-
 ჩილებას. რა არ ჩაიღინა მან ისე-
 თი, რაც წინათ აკრძალული იყო?
 ან რამდენი კარგი მოწყობილი სა-
 ქმე არ დაანგრია მან? განა იმან
 არ დაგვადვა ჩვენ სახარკო გამო-
 საღები, რასაც წინათ ადგილი არ
 ჰქონია, და ჩვენი მოსახლევე, წი-
 ნათ თვითთავადი ქანები არ და-
 იმორჩილა, ხოლო საცოდავ ლაზ-
 თა მეფეს რომელი სარდალი
 არ ჩაუყენა? ეს საქმე არც მოვლე-
 ნათა ბუნებას შეეფერება, არც სი-
 ტყვით ახსნება ადვილად. განა
 მან ბოსპორიტებს, ჰუნთა ქვეშე-
 ვრომებს, სტრატეგოსები არ გა-
 უზზავნა და არ მიითვისა ეს ქა-
 ლაქი, რომელთანაც მას არაფერი
 ხელი არ ჰქონდა, ხოლო ეთიო-
 პელთა სამეფოებთან, რომელთა
 შესახებაც რომაელებს სრულიად
 არაფერი სმენიათ, სამხედრო კავ-
 შირი არ შეკრა? გარდა ამისა ის
 ხელს ადებს ჰომერიტთა ქვეყანას

1) ტჯაგოუს G.

ἀνθρώπων κρατεῖν. ὁ δὲ καὶ τὸν ἀ-
 φέρει περισκοπεῖ καὶ τοὺς ὑπὲρ τὸν
 ἄκεχρὸν διερευνᾷται μυχοὺς, ἄλ-
 λην αὐτῷ τινα οἰκουμένην περι-
 ποιῆσθαι βουλόμενος. τί οὖν ἔτι,
 ὦ βασιλεῦ, μέλλεις ¹; τί δὲ τὴν ἀ-
 κιστὰ ἀπολουμένην εἰρήγην ἀισ-
 χύνη, ὅπως δηλαδὴ σε ἰστάτην
 πειρήσεται βρῶσιν τῶν ἄλλων
 ἀπάντων; εἰ μὲν ἔστί σοι βουλο-
 μένω μαθεῖν ὅποσός τις ἂν Ἰου-
 στινιανὸς ἔς τοὺς αὐτῷ εἰκοντα;
 γένοιτο, ἐγγύθειν σοι τὸ παραδει-
 γμα παρ' ἡμῶν τε αὐτῶν ἔστι
 καὶ τῶν ταικλιπύρων Λαζῶν. εἰ
 δέ, ὅπως ποτὲ εἶψαι τοῖς τε ἀγ-
 νῶσι καὶ οὐδ' ἔτι οὖν ἡδικοῦσι
 χρῆσθαι, Κανδύλους τε καὶ Γότ-
 θοὺς καὶ Μαυρουσίους διαλογίζου.
 τό τε δὴ κεφάλαιον οὐπω λέλεχ-
 ται. οὐκ Ἄλλα μὲν οὐδ' αὖτε μὲν ἐν
 σπονδαῖς τὸν σε, ὦ κράτιστε
 βασιλεῦ, δοῦλον ἀπάτη τε περι-
 ελθεῖν καὶ βασιλείας ἀποστήσαι
 τῆς σῆς ἔργον πεποιήται, Οὐγ-
 νους ² δὲ τοὺς οὐδαμόθεν αὐτῷ
 γνωρίμους ἐπὶ τοῖς σοῖς ἔναγχος
 ἔταιρίζεσθαι πράγμασιν ἐν σπου-
 δῇ ἔσχε; καίτοι πρῶτος ἀτοπωτέρα
 ταύτης οὐ γέγονεν ἔκ τοῦ παντὸς
 χρόνου. ἐπειδὴ γὰρ ἦσθετο, οἶμαι,
 εἰς πέρας αὐτῷ ὅσον οὐπω ἀφίξε-
 σθαι τὴν τῶν ἑσπερίων κατα-
 στροφῆν, τοὺς ἑώους ἦδη μετελ-
 θεῖν ὑμᾶς ἐγκεχειρήκεν, ἐπεὶ καὶ
 μόνον ἀπολέλειπται αὐτῷ ἔς ἀγῶνα
 τὸ Περσῶν κράτος. ἢ μὲν οὖν εἰρή-

ლა მეწამულ ზღვასაც და ფინი-
 კონსაც უერთებს რომაელთა სამფ-
 ლობელოს. აღარას ვამბობთ ლი-
 ბიელთა და იტალიელთა უბედუ-
 რებაზე. ამ კაცს მთელი დედამი-
 წაც ველარ იტევს: მისთვის ისიც
 ცოტაა, რომ ერთად ფლოს მთელი
 მსოფლიო. ის ეთერსაც შეჰყურებს
 და ოკეანეს იქით ეძებს იღუმალ
 საყუდლებს, სადაც უნდა შექმნას
 თავისთვის მეორე სამყარო. რაღას
 აყოვნებ, მეფე? რაღას გერიდება
 ამ უაღრესად მავნებელი ზავის?
 ალბათ იმიტომ, რომ შენ უკანას-
 კნელ ლუკმად გახდე? თუ შენ
 გსურს გაიგო, თუ როგორია იუ-
 სტინიანე იმათ მიმართ, ვინც მას
 უთმობს, შენთვის უახლოესი მაგა-
 ლითი იქნება მოცემული თვით ჩვენ-
 გან და საბრალო ლაზებისაგან;
 ხოლო თუ გსურს გაიგო, თუ რო-
 გორ ეპყრობა ხოლმე ის ჩვენუ-
 ლებრივ იმათაც, ვინც მას ვრ
 იცნობს და ვინც მას არაფერში
 უსამართლოდ არ მოქცევია, მია-
 ყურე ვანდილებს, გუთებს და მა-
 ვრუსიებს. მაგრამ უმთავრესი ჯერ
 კიდევ არ თქმულა. განა იმან ზო-
 მები არ მიიღო იმისათვის, რომ
 ზავის ღროს მოტყუებით მიემხრო
 ალამუნდარი, შენი მონა, მეფევე,
 და ჩამოეშორებინა ის შენი სამე-
 ფოსათვის? განა იმან ამას წინათ
 არ სცადა შენი საქმეების საწი-
 ნააღმდევოდ დაკავშირებოდა ჰუნ-
 ნებს, რომელთანაც მას მანამდე სა-
 ქმე არ ჰქონია? მართლაც რომ არ

1) μέλλεις P. 2) οὐγνους P.

νη τὸ ἐκείνου μέρος ἦδη σοι λέλυται, καὶ σπονδαῖς αὐτὸς πέρας ταῖς ἀπεράντοις ἐπέθηκε. λύουσι γὰρ τὴν εἰρήνην οὐχ οἱ ἄν ἐν ἔπλοις γένοιεντο πρῶτοι, ἀλλ' οἱ ἄν ἐπιβουλεύοντες ἐν σπονδαῖς τοῖς πέλας ἄλσειεν. τὸ γὰρ ἔγκλημα τῷ ἐγχεχειρηχότι, ἂν ἀπῆ τὸ κατορθοῦν, πέπρακται. Ἔπη ποτὲ δὲ ὁ πόλεμος χωρήσει παντὶ που δῆλον. οὐ γὰρ οἱ τὰς αἰτίας τῷ πολέμῳ παρασχόμενοι ἀλλ' οἱ τοὺς παρασχόμενους αὐτὰς ἀμυνόμενοι, κρατεῖν ἀεὶ τῶν πολεμίων εἰώθησαν. οὐ μὴν οὐδὲ ἕξ ἀντιπάλου ἡμῶν τῆς δυνάμεως ὁ ἀγὼν ἔσται. Ῥωμαίοις γὰρ τῶν τε στρατιωτῶν πλείστους πρὸς ταῖς τῆς οὐκουμένης ἐσχατιαῖς ἔμβαίνει εἶναι καὶ δυοῖν στρατηγοῖν, ὥπερ αὐτοῖς ἦσαν, τὸν ἕτερον μὲν Σίτταν κτείναντες ἦκαμεν, Βελισάριον δὲ οὐποτε Ἰουστινιανὸς τὸ λοιπὸν ὀφεται. ὥπερ ἐκεῖνος ὀλιγαρήσας μεμένηκε πρὸς ταῖς ἡλίου δυσμαῖς, αὐτὸς ἔχων τὸ Ἰταλῶν κράτος. ὥστε σοι ἐπὶ τοὺς πολέμους ἴδοντι ἀπαντήσῃ τῶν πάντων οὐδείς, ἕξεις δὲ καὶ ἡμᾶς εὐνοίᾳ τε, ὧς τὸ εἶχός, καὶ χάριαν ἐμπειρίᾳ παλλῆ τῷ σῶ στρατῷ ἕξῃγουμένους“ (Hauryl 158—162).

ჩვენ ეხლახან მოვკალით, ხოლო მორიღს—ველისარის ველარ იხილავს ამიერიდან იუსტინიანე. მან უგულებელყო ეს უკანასკნირი, დარჩა დასავლეთში და თითონ იგდო ხელთ იტალიელთა სახელმწიფო. ასე რომ, თუ შენ მტრის წინააღმდეგ გაილაშქრებ, არავითარი წინააღმდეგობა არ შეგხვდება, ჩვენი სახით კი გეყოლება ისეთები, რომელნიც გაუძღვებიან შენს ჯარს კეთილი განწყობილებით, როგორც შეგვეფერის, და ადგილების კარგი ცოდნით ალქიჩიონი“.

ახსოვს უამთა ვითარებას ამაზე უფრო უმსგავსო საქმე. როგორც კი, ვფიქრობ მე, მან შეატყო, რომ დასავლელთა დაპყრობა თითქმის დასასრულს უახლოვდებოდა, უკვე ხელი მიჰყო აღმოსავლელთა, ისე იგი თქვენს დევნას, ვინაიდან მხოლოდ სპარსელთა სახელმწიფო დარჩა მას დასაპყრობი. ამრიგად, მისგნით ზავი უკვე დარღვეულია შენთვის და უვადო ზავს მან დაუდგა ვადა. ზავს ხომ ის არ აღვევს, ვინც პირველი აისხამს იარაღს, არამედ ის, ვინც ზავის დროს იქნება შემჩნეული მეზობლების წინააღმდეგ ბოროტმზრახველობაში; ვინაიდან დანაშაული ჩადენილად ეთვლება მის განმზრახველს, თუნდაც მან მისი შესრულება ვერ შესძლოს. ხოლო თუ რით გათავდება ომი, ეს ყველასთვის ცხადია. ჩვეულებრივ ხომ მუდამ იმარჯვებს მოწინააღმდეგეზე არა ომისათვის საბაბის მიმცემი, არამედ ის, ვინც საბაბის მიმცემს იგერიებს. კიდევ მეტიც: ეს ბრძოლა არ იქნება ჩვენთვის თანაბარი მხარითა ძალეობით; ჯარის მეტი წილი ხომ რომაელებს მსოფლიოს შორეულ კიდეებში ჰყავთ, და ორი სტრატეგოსიდან, რომელნიც მათ საუკეთესონი ჰყავდათ, ერთი—სიტტა

გადასახადი კასპიის კარების დაცვისათვის.

ანტიოქიის ალების შემდეგ (540 წელს) ხოსროს წარუდგენ ბიზანტიელი ელჩები, რომლებიც აღნიშნავენ, რომ ხოსრომ დაარღვია 532 წელს დადებული ხავი და სთხოვდნ მას შეეწყვიტა თავისი თავდასხმები. ხოსრო ამის სავასუხოდ მოითხოვს დიდძალ ფულს და აღნიშნავს, რომ]

Δείν τοῖσιν ῥωμαίοις τακτὴν
τι φέρειν ἐπέτειον Πέρσαις. „Ὅντα
γὰρ ἀντίει“ ἔφη „τῶν εἰρήνῃ
Πέρσαι βέβαιον ἔξουσι, τὰς τε
Κασπίας ἀπτοὶ φυλάσσοιτες πᾶλας
καὶ ἀσκέτι ἀπτοὶς ἀχθόμενοι δὲ
πέλιον Δάραις, ἢ πᾶρ ἢ ἔμμεται

II 10. საქიროა, ამრიგად, რომელმაც აძლიონ სპარსელებს ყოველწლიური გადასახადი, „ვინაიდან, თქმა მან, ამნაირად სპარსელები მათ მტკიცე ხავს შეუწარმუნებენ, თვითონ დაიცავენ კასპიის კარებს¹ და აღარ გაჰკიცხავენ მათ

¹) კასპიის კარები, ბიზანტიელი ისტორიკოსების ცნობებით, შეიქმნა საბაბი ბიზანტია-სპარსეთის სამხედრო ოპერაციების განახლებისა VI საუკუნის დასაწყისში. ვინაიდან კავკასიის მთის გადაღმა დამკვიდრებული ტომები ამ კარებით შემოდიოდნ სპარსელთა და ბიზანტიელთა ადგილებში (BP I 10), მათი დაცვარივე სახელმწიფოს ინტერესს შეადგენდა. ბიზანტიასა და სპარსეთს შორის 363 წელს დადებული ხელშეკრულებით ორივე სახელმწიფო საერთო ხარჯით (χοινῶν δαπάνων) იცავს ამ შემოსავალ კარებს. ხოლო როდესაც ბიზანტიელები V საუკუნეში მთელ თავის რესურსებს დასავლეთისა და ჩრდილოეთის ფრონტებზე გადაიხრიან, კავკასიის ჩრდილოეთიდან ხსენებული შემოსავლით მოზღვაებული ტომების მოგერიება მთლიანად სპარსელებს აწევბა: ისინი საკუთარი ხარჯით ინახავენ კასპიის კარებთან ჩაყენებულ სადარაჯო რაზმებს (Ioannis Lydi de magistratibus populi romani III 52; ed R. Wuensch Lp. 1903, p. 140—141). შემდეგ მეფე კავადი კატეგორიულად მოითხოვს ანასტასი კეისრისაგან დათქმული ფულადი გადასახადის გაღებას და, როდესაც ბიზანტიელები ფულის გადახდაზე უარს ამბობენ, იწყებს ლაშქრობას (502 წელს) ბიზანტიის წინააღმდეგ. და ეს ომია რომ მთელი VI საუკუნის მანძილზე გრძელდება (K. Güterbock, Byzanz und Persien, Bri. 1906, გვ. 38). და როდესაც საომარი ოპერაციების განმავლობაში სახავო მოლაპარაკება იმართება, ერთ-ერთ საკითხად კასპიის კარების სადარაჯო რაზმების შესანახად გასაღები თანხების საკითხიც დგას.

ბიზანტიელი მწერლებიდან ბევრი იხსენიებს «კასპიის კარებს» (მაგ., პრისკეპანიელი, პროკოპი, ავათია, იოანე ლიდე, მენანდრე); იხსენიებენ მათ ადრინდელი მწერლებიც (სტრაბონი, პლინი). მაგრამ ამ სახელწოდებით ყოველთვის ერთიდაიგივე «კარები» არ იგულისხმება; ჩრდილო-კავკასიიდან გადმოსავალი კარებისათვის არსებობს სხვადასხვა სახელწოდება: Caspiae portae, Caucasiae p., Albaniae p., Sarmaticae p. და სხვ. «ალბანიის კარები» ყოველთვის ეწოდება დარუბანდის კარს; «კავკასიის კარებით» და «სარმატიის კ.» აგრეთვე ყოველთვის აღინიშნება დარიალის კარი. რაც შეეხება «კასპიის კარებს», წყაროები ამით ხან დარიალს ჰგულისხმობენ, ხან დარუბანდს: ჯერ კიდევ პლინი

καὶ αὐτοὶ ἐς αἰὲ ἔσοντα:“. „Ὅν-
 σὴν“ οἱ πᾶσι βίβλονται. Ῥωμαίους
 ἐς φόρου ἀπαγωγὴν ἔχειν“. „Ὅν,
 ἀλλὰ στρατιῶτας αἰκείους“ ὁ Δο-
 σθρόης εἶπεν „ἔξουσι τὸ λοιπὸν
 Πέρσας Ῥωμαῖσι, μισθὸν τῆς ὑπ-
 οურγίας αὐτοῖς χορηγοῦντες ῥητόν·
 ἐπεὶ καὶ Ὀννων τισὶ καὶ Σαρακη-
 νοῖς ἐπέτε:ν χορηγεῖτε χρυσόν,
 εὐ φόρου αὐτῶν ὑπαυλαῖς ὄντες,
 ἀλλ' ὅπως ἀδῆκτον γῆν τῆν ἡμε-
 τέρην φιλᾶξασιν ἐς τὸν πάντε
 αἰῶνα“ (Haury I 197, 2-15).

მედ ამას შერჩობით იმ მიზნით, რომ მათ თქვენი მიწაწყალი სამუ-
 დამოდ შეგინახონ აუხობრებელი“.

აღნიშნავდა, «კასპიის კარებად» სახელსდებენ იმ კარებს, რომელიც «კავკასიის
 კარები» (==დარიალი) არისო (Nat. hist. VI 30). ტ ა ც ი ტ ე ერთ ადგილას «კას-
 პიისად» თვლის დარიალს (ann. VI, 33), ხოლო მეორე ადგილას (hist. I 6)—და-
 რუბანდს; ასევე ნაირნაირი მნიშვნელობით აქვთ სხვებსაც ნახმარი ეს სახელი.
 შესაძლებელია, ამ არევის მიზეზი იყოს ის დებულება, რომელიც თავის დროზე
 გეოგრაფოს ერატოსთენეს წამოუყენებია: «ერატოსთენე ამბობს, რომ კავ-
 კასს ადგილობრივი მცხოვრებლების მიერ კასპიონ-ი ეწოდება, შეიძლება კასპი-
 ბისაგან დაერქვა ეს»-ო (Strabo XI, 15, ed. Meineke II, 698). შეიძლება ერა-
 ტოსთენეს ახრი შემტდარი იყოს, როგორც ამას მარკვარტი ამტკიცებს
 (Caucasica, Fasc. 6, I გვ. 30), მაგრამ სტრაბონის ეს ცნობა გასაგებად ხდის
 «კავკასიის» ნაცვლად «კასპიის» ხმარებას ბერძენ და რომაელ მწერალთა მიერ.

ამგვარად, წყაროების გამოყენებისას, ყოველთვის საჭიროა წინასწარ იქნეს
 გამორკვეული, თუ რომელ კარებს ჰგულისხმობს ესა თუ ის ავტორი «კასპიის
 კარებად». დამაფიქრებელია, მაგალითად, პ რ ი ს კ ე პ ა ნ ი ე ლ ი ს შემდეგი
 ცნობა: სარაგურები სპარსელების წინააღმდეგ გამოლაშქრებისას «ჯერ მოადგენ
 კასპიის კარებს, ხოლო როდესაც დაინახეს, რომ აქ სპარსელი დარაჯნი იყ-
 ვნენ ჩაყენებული, მიმართეს სხვა გზას, რომლითაც იბერიაში მოვიდნენ, მოაო-
 ხრეს ის და სომეხთა სოფლებიც მოარბიეს, ასე რომ სპარსელებს... შეეშინდათ ამ
 შემოსევის და ელჩები გაუგზავნეს რომაელებს და თხოვედნ მათ ან ფული მოეცათ
 მათთვის ან კაცები Ἰουροειπάρχ-ის სიმაგრის დასაცავად» (Excerpta de leg.,
 ed. de Boor II 588; Hist. Gr. Min., ed. Dindorfius I 346). როგორც ვხე-
 დავთ ჰუნნები ჯერ «კასპიის კარებით» წამოსულან, ხოლო შემდეგ მეორე გზის-
 თვის მიუმართავთ, სადაც ციხე ყოვილა აგებული (მაგრამ იმ დროს ცუდად და-
 ცული); და ამ მეორე გზით იბერიაში შემოსულან. მაშასადამე, ჩრდილოეთიდან
 იბერიაში შემოსასვლელი ეს მეორე გზა იყო (დარიალი), და არა «კასპიის კარე-
 ბი». იგივე ავტორი მეორე ადგილას ამბობს: სპარსთა ელჩები მოითხოვდენ «რათა

ქალაქ დარას გამო, რის ნაცვლა-
 დაც ისინი სამუდამოდ ჯამაგირში
 იქნებიან“. ელჩებმა უთხრეს: „მა-
 შასადამე, სპარსელებს ჰსურთ, რო-
 მაელები ჰყავდეთ ქვეშევრომ მო-
 ხარკეებად“. „არა—უპასუხა ხოს-
 რომ—სხვათა შორის, ეს ისე გამო-
 ვა, რომ სპარსელები საკუთარ ჯა-
 რისკაცებად ეყოლებათ რომაელებს,
 რომლებიც მათ დათქმულ ჯამაგირს
 მისცემენ“. როდესაც ზოგიერთ
 ჰუნნებსაც და სარკინოზებს ყო-
 ველწლიურად ფულს აძლევთ, მა-
 თი მოხარკეები კი არა ხართ, არა-

ბიზანტიის ეკონომიური პოლიტიკისათვის ლაზეთში (ვაქრობის მონოპოლია).

Ἐν τούτῳ δὲ ὁ Χοσρόης ἐπὶ Κολχίδα τὸν στρατὸν ἦγε, Λαζῶν αὐτὸν ἐπαγόμενων ἐξ αἰτίας ταύτης. Λαζοὶ τὰ μὲν πρῶτα γῆν τὴν Κολχίδα φίκουν, Ῥωμαίων κατήκοοι ἦντες, ὃ μὲντοι ἐξ φόρου ἀπαγωγῆν, σὺν δὲ τι ἄλλο ἐπαγγέλλουσιν αὐτοῖς ἐπικλοῦσντες, πλὴν γε δῆσει, ἐπειδὴν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς ἑτελευτήσῃει,

II 15. ამ დროს ხოსრომ კოლხიდის წინააღმდეგ წაიყვანა ჯარი: ლაზებმა მოიხმეს იგი შემდეგი მიზეზის გამო. ლაზები თავდაპირველად კოლხიდის ქვეყანაში მოსახლეობდნენ და რომაელთა ქვეშევრდომნი იყვნენ, ხოლო არც ხარკს იხდიდნენ, არც სხვა რამეში ემორბილებოდნენ მათ გარდა იმისა, რომ

რომაელებს ან ფულის გაღებით ეზრუნათ Ἰουρσειπανάχ-ის სიმაგრეზე, რომელიც კასპიის კარებთან მდებარეობს, ან ჯარი გაეგზავნათ მის დასაცავად (იქვე II 586). ამ მეორე ცნობით ციხე თვით კასპიის კარებშია; ესე იგი, «კასპიის კარები» პრისკეს ცნობით, ერთ შემთხვევაში დარიალის კარია, მეორე შემთხვევაში კი სხვა (დარუბანდის). პროფ. ივ. ჯავახიშვილი პრისკეს ამ ცნობას ასე გადმოგვცემს: „სარაგურები ...კასპიის კარს მთადგენ. მაგრამ ეს ადგილი მათ გამაგრებული დახვდათ... და სხვა გზით, ივრის ხეობაზე, საქართველოსა და სომხეთს შემოესივნენ... სპარსელებმა ბიზანტიელებს კაცები მიუგზავნეს და სთხოვეს: ან ფულით ან ჯარით დაგვეხმარეთ, რომ ივრის ხეობა გავამაგროთ და ჭუნები შევიკავოთ“ (ქარ. ერის ისტორია I, 220). ივ. ჯავახიშვილს, ცხადია პრისკეს კასპიის კარი დარიალის კარად მიაჩნია და ამის შემდეგ იბერიაში შემოსასვლელი „სხვა გზა“ პრისკე პანიელისა არ შეიძლება დარიალის გზა იყოს. და ასეთ სხვა გზად მას მიაჩნია ივრის ხეობა, ალბათ, იმიტომ რომ პრისკეს მოხსენებული აქვს «იურთიპაახ». ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ პრისკეს ამ ფრაგმენტში კასპიის კარად დარუბანდი იგულისხმება, ხოლო „სხვა გზა“ დარიალის კარია. რაც შეეხება «იურთიპაახ»-ს, ის არ შეიძლება ივრის ხეობას ნიშნავდეს, ვინაიდან პრისკეს ორსავე ფრაგმენტში ის ციხე-სიმაგრედ არის მოხსენებული. გაცილებით უკეთ აქვს დაცული ამ ციხის სახელწოდება VI საუკუნის ავტორს იოანე დიდეს. ის ორჯერ იხსენიებს მას: მისი სიტყვით კასპიის კარებთან ბარბაროსთა შემოსევების საწინააღმდეგოდ სპარსელებმა ააგეს ციხე, რომელსაც საკუთარ ენაზე «ვირაპარახ»-ს ეძახდნენ: οἱ Πέρσαι ἔσχον ἀνάγκην, οἷα πρόσελάττειν ταῖς τῶν βαρβάρων ἐφόδοις, ἀντοικοινομεῖν φοροῖον ἔχει, Βιραπαράχ πατρῶς ἀπὸ καλέσχατες (Ioannis Lydi de magistratibus III 51, 52, 53). ამის შემდეგ გასაგებია პრისკე პანიელის მიერ მოყვანილი ფორმა, სახელდობრ: Ἰουρσειπανάχ < Ουρσειπανάχ < Βιραπαράχ. რაც შეეხება ამ სიტყვის მნიშვნელობას, ის, როგორც ტომაშევიკი ამბობს, სომხურ სახელწოდებას უნდა წარმოადგენდეს და ნიშნავდეს „იბერთა საფარს“ (RE III, 489).

პროკოპი კესარიელი «კასპიის კარებით» ყოველთვის დარიალის კარს ჰგულისხმობს. მეორე, დარუბანდის კარს ის უწოდებს Τζοპ (იხ. ქვევით BG IV 3 და იქვე ჩვენი შენიშვნა).

ξύμβολα τῆς ἀρχῆς τῷ διαδεξο-
 μένῳ τὴν βασιλείαν ὁ Ῥωμαίων
 βασιλεὺς ἐπεμπε. τὰ δὲ τῆς γώ-
 ρας θρία ξὺν τοῖς ἀρχομένοις ἐς
 τὸ ἀκριβὲς διεφάλασσαν ὅπως δὴ μὴ
 Οὐννοὶ πολέμοι ἐξ ἔθρου τοῦ Καυ-
 κάσου, ἑμῶρου σφίσι δὲντας, δ.ἀ
 Λαζικῆς παρευόμενοι: ἐσβάλλασιν
 ἐς γῆν τὴν Ῥωμαίων. ἐφάλασσαν
 δὲ οὔτε αὐτοὶ χρήματα ἢ στρα-
 τιὰν πρὸς Ῥωμαίων δεχόμενοι
 οὔτε Ῥωμαῖοις πη ξυστρατεύοντες,
 ἐπ' ἐμπυρίῃ δὲ τῆς κατὰ θάλασ-
 σαν πρὸς Ῥωμαίους ἀεὶ τὸς ἐν
 πόντῳ φηκίμενους ἐργαζόμενοι.
 αὐτοὶ μὲν γὰρ οὔτε ἄλλας οὔτε
 σῖταν οὔτε ἄλλο τι ἀγαθὸν ἔχου-
 σι, δέρρεις δὲ καὶ βύρσας καὶ
 ἀνδράποδα παρεχόμενοι τὰ σφίσι
 ἐπιτήδεια ἐκομίζοντο. ἐπειδὴ δὲ
 τὰ ἀμφὶ Γουργένει τῷ Ἰβήρων
 βασιλεῖ γενέσθαι ξυνέπεσαν, ὥσ-
 περ μὲν ἐν τοῖς ἔμπροσθιν λόγοις
 ἐρρήθη, στρατιῶται Ῥωμαίων
 ἐπιχωράζειν Λαζοῖς ἤρξαντο, οἷς
 δὴ οἱ βάρβαροι οὗτοι ἤχθοντο,
 καὶ πάντων μάλιστα Πέτρῳ τῷ
 στρατηγῷ, ἐπηρεάζειν τοῖς ἐντυγ-
 χάνουσιν εὐπετῶς ἔχοντι. ὁ δὲ
 Πέτρος οὗτος ὠρμητο μὲν ἐξ Ἀρ-
 ζανηγῆς, ἢ ἐκτὸς Νυμφίου ποτα-
 μοῦ ἔστι, Περσῶν κατήκοος ἐκ
 παλαιῶν ἔσση, πρὸς Ἰουστίνου δὲ
 βασιλέως ἔτι παῖς ὢν ἡνδραπό-
 διστο, ἡνίκα Ἰουστίνος μετὰ τὴν
 Ἀμίδης ἀλασιν ξὺν τῷ Κέλερο
 στρατῷ ἐσέβαλλεν ἐς τὴν Περ-

როდესაც მათ მეფე მოუკვდებოდა
 რომაელთა მეფე უგზავნიდა სამეფო
 ტახტის მემკვიდრეს ძალაუფლების
 სიმბოლოს. ის ზედმიწევნით იცა-
 ვდა თავის ქვეშევრდომებთან ერ-
 თად ამ ქვეყნის საზღვრებს, რათა
 მტრულად განწყობილი ჰყენებოდა,
 მათი (ღაშღიხის) მოსახლვრე კავკა-
 სის მთიდან ლაზიკეზე გამოვლით
 რომაელთა მიწაწყალში არ შემო-
 ქრილიყვნენ. ისინი მტკიცედ იცავ-
 დენ იმათ, ისე, რომ არც ფუფს
 ლებულობდენ რომაელებისაგან,
 არც ჯარს, და არც ლაშქრობდენ
 რომაელებთან ერთად,—რა სახი-
 თაც არ უნდა ყოფილიყო ეს—
 და მულამ აწარმოებდენ პონტოში
 მცხოვრებ რომაელებთან საზღვაო
 ვაჭრობას. თვით მათ არც მარი-
 ლი ჰქონდათ, არც ხორბალი, არც
 სხვა რამე სიკეთე; ისინი მხოლოდ
 აწვდიდენ ტყავსათარებს, ტყავებს
 და მონებს და თავისთვის საჭირო
 საგნებს იძენდენ. როდესაც მოხდა
 გურგენ, იბერთა მეფის წყალობით
 შემთხვეული ამბავი, როგორც ეს
 ზემოთ იყო ჩემ მიერ მოხსენებული¹,
 ლაზებთან დაიწყეს ჩადგომა რომა-
 ელთა ჯარისკაცებმა, რომლებითაც
 ის ბარბაროსები შეწუხებული იყ-
 ვნენ, და პირველ ყოვლისა მღწიბი-
 ბერი იყვნენ პეტრე სტრატეგოსით,
 რომელიც ადვილად ექცეოდა ხოლ-
 მე მათ უდიერად. ეს პეტრე შთა-
 მომავლობით იყო არზანენიდან,
 რომელიც მდინარე ნიმფის იქით
 არის. და ძველითგანვე სპარსელთა

¹) ეს ამბავი მოთხრობილია BP I 12 (იხ. ზემოთ გვ. 325 შდლ.).

σῶν γῆν. φιλανθρωπία δὲ πολλῆ
 χρηομένου τοῦ κεκτημένου ἐς αὐτὸν
 ἐξ γραμματιστοῦ ἐφοίτησε. καί
 τὰ μὲν πρῶτα Ἰουστίνου γραμμα-
 τεὺς γέγονεν, ἐπεὶ δὲ Ἀνστα-
 σίου τετελευτηκότος Ἰουστίνος τὴν
 βασιλείαν παρέλαβε Ῥωμαίων, ὁ
 Πέτρος στρατηγὸς γεγὼς ἐξ τε
 φιλοχρηματίαν εἶπερ τις ἄλλος
 ἐξώκειλε καὶ ἀβελτερίᾳ πολλῆ ἐξ
 ἅπαντας ἐχρήτο.

Ἰσπερον δὲ βασιλεὺς Ἰουστινι-
 νὸς ἄλλους τε ἐξ Λαζიკὴν ἄρχον-
 τας ἔπεμψε καὶ Ἰωάννην, ὃν
 Ἰζιβον ἐκάλου, ἄνδρα ἐξ ἀφανῶν
 μὲν καὶ ἀδόξων ἀρχὴν γεγονότα,
 ἐξ στρατηγίαν δὲ ἀναβεβηκότα
 κατ' ἄλλο οὐδὲν ἢ ἔτι πονηρό-
 τατός τε ἦν ἀνθρώπων ἅπαντων
 καὶ πόρους χρημάτων ἀδίκους
 ἰκανώτατος ἐξευρεῖν. ὃς δὲ ἅπαν-
 τα ἔσφηλέ τε καὶ συνετάραξε τὰ
 Ῥωμαίων τε καὶ Λαζῶν πράγμα-
 τα. οὗτος καὶ βασιλείᾳ Ἰουστινι-
 νὸν πόλιν ἀνέπεισεν ἐπιθλασσίαν,
 Πέτρων ὄνομα, ἐν Λαζοῖς δειμα-
 σθαι· ἐνταῦθα τε ὡσπερ ἐν ἀχρο-
 πόλει καθήμενος ἦγέ τε καὶ ἔφερε
 τὰ Λαζῶν πράγματα. τοὺς τε γὰρ
 ἄλλας καὶ ἕσα ἄλλα φορτία Λαζοῖς
 ἀναγκᾶ ἐδόκει εἶναι, οὐκέτι φέ-
 ρειν ἐς γῆν τὴν Κολχίδα τοῖς
 ἐμπόροις ἐξῆν, ἢ ἄλλο τι¹ ἐνθιένδε
 ὠνεῖσθαι, ἀλλ' ἐν Πέτρᾳ.² ἕστῃσά-

ქვეშევრდომია; ის ჯერ კიდევ ბავ-
 შობისას ტყვედ იქმნა წამოყვანი-
 ლი მეფე იუსტინეს მიერ, როდეს-
 საც იუსტინე ამიღის ალების შემდეგ
 კელერის ჯარითურთ შეიჭრა სპარ-
 სელთა მიწაწყალში. როდეს ბატო-
 ნი მას დიდის კაცთმოყვარეობით
 ეპყრობოდა, მან დაიწყო გრამატი-
 ტულ სკოლაში სიარული. და თავდა-
 პირველად ის გახდა იუსტინეს მწე-
 რალი. ხოლო, როდესაც ანასტასის
 გარდაცვალების შემდეგ იუსტინემ
 რომაელთა სამეფო მიიღო, პეტრე
 სტრატეგოსად დაინიშნა; ის ვერ-
 ცხლის-მოყვარეობაში ჩავარდა —
 როგორც არც ერთი სხვა — და მე-
 ტად უდიერად ეპყრობოდა ყველას.

ხოლო შემდეგ იუსტინიანემ სხვა
 მთავრები გააგზავნა ლაზიკეში,
 მათ შორის იოანეც, რომელსაც
 ციბეს უწოდებდენ, კაცი არაწარ-
 ჩინებულთა და არასახელოვანთა
 შთამომავალი, რომელმაც სტრა-
 ტეგოსობამდე მიაღწია სხვა არა-
 ფრით, გარდა იმისა რომ ყველა-
 ზე უფრო საზიზღარი იყო და ყვე-
 ლაზე უფრო მონებრებული ფულის
 საშოვნელად უსამართლო საშუა-
 ლედათა გამოგონებაში. ის იყო,
 რომ რომაელთა და ლაზთა ყველა
 საქმეები გაამრუდა და არივდარია.
 მანვე დააჯერა მეფე იუსტინი-
 ანე ლაზების ქვეყანაში ზღვისპი-
 რა ქალაქი აეშენებინა, სახელად

¹) ἄλλο P, ἄλλοτι G, ἄλλομι ჰაუროის კონექტურა. დესტეფა-
 ნი (Byz. Zeit. 14, 641) უპირატესობას აძლევს G ხელნაწერის კითხვას, რასაც
 შემდეგ ჰაუროც იზიარებს (ის. პროკოპის გამოცემის III, 391).

²) Πέτρᾳ] πέτραις. უკანასკნელ ფორმას იძლევა ყველა ხელნაწერი, პირ-

μενος τὸ δὴ καλούμενον μισοπώ-
λιον αὐτὸς κάπηλός τε καὶ ξυμπάσης
τῆς περι ταῦτα ἐργασίας ἐπιστάτης
ἐγίγνετο, ἅπαντα ὠνούμενός τε
καὶ ἀποδιδόμενος Κόλχοις, οὐχ
ἤπερ εἰμιστο, ἀλλ' ἤπερ ἐξῆν. ἅμα
δὲ καὶ ἄλλως οἱ βάρβαροι ἤχθόντο
ἐπιχωριάζοντι αὐτοῖς εὐκ εἰωθὸς
πρότερον τῶν Ῥωμαίων στρατῶν. ἃ
δὴ οὐκέτι φέρειν οἱεῖ τε ὄντες
Πέρσαις τε καὶ Χοσρόῃ προσχω-
ρεῖν ἔγνωσαν, πρέσβεις τε ἀντίκα
ταῦτα διαιπραξομένους κρύφα Ῥω-
μαίων παρ' αὐτοῖς ἔπεμψαν. εἰς
δὴ εἶρητο τὰ πιστὰ πρὸς Χοσρόου
λαβῆσαι, οὐ γὰρ εὐπίστευτοι Λαζοὺς
ἄκοντας ἐκδώσει Ῥωμαίοις, οὕτω
δὴ αὐτὸν ξὺν τῶν Περσῶν στρατῶν
ἐξ τῆν χώραν ἐπαγαγέσθαι.

ჯარი ჩაუყენეს, რასაც წინათ ადგილი არ ჰქონია. რადგან ამის ატა-
ნა აღარ შეეძლოთ, განიზრახეს მიმხრობოდენ სპარსელებს და ხოს-
როს; მაშინვე რომაელების ჩუმად ელჩებიც გააგზავნეს მათთან ამის
მოსაგვარებლად. მათ დააბარეს, რათა ხოსრო, მის შემდეგ რაც მი-
ილებდენ მისგან იმის პირობას, რომ ის არადროს არ მისცემდა
ლაზებს—მათი ნების წინააღმდეგ — რომაელების ხელში, მოსულიყო
მათს ქვეყანაში სპარსელთა ჯარიოთურთ.

Ἀφικόμενοι τοῖσιν ἐς Πέρσας
οἱ πρέσβεις καὶ Χοσρόῃ λάθρα ἐς
δψιν ἐλθόντες ἔλεξαν τειάδε „Εἰ-
τινας καὶ ἄλλους ἐκ τοῦ παντὸς
χρόνου τῶν μὲν βικείων ἀποστάν-
τας ἔντινα δὴ τέρπειν, ἀνδράσι δὲ
τὸ παράπαν ἀγνώσι προσκεχωρη-
κότας εὐ δέον αὐτοῖς ἐν πεινήσῃ
ἢ τύχῃ ἄς μάλιστα ἀσμένους ἐπι-

ველი მოცემულია პეტრეის მიერ
თხზულებათა გამოცემაში.

¹⁾ ლაზების ამ სიტყვაზე მიუთითებს პროკოპი წინათვე (BP II 2), როდესაც

პეტრა. იქ იჯდა ის, ვითარცა
აკროპოლისში, და სძარცვავდა
ლაზთა ქონებას. ვაჭრებს ხომ უკ-
ვე ნება აღარ ჰქონდათ კოლხიდა-
ში შეეტანათ მარილი და სხვა სა-
ქონელი, რაც ლაზებისთვის აუცი-
ლებლად საჭიროა, არც აქიდან
შეეძლოთ რამე ეყიდინებინათ, არა-
მედ მან (ი. ი. იოანნიძე) შემოიღო
ეგრეთწოდებული მონოპოლი და
თვით გარდაიქცა მეწვრიმალედ
და მთელი, ამ საგნებით ვაჭრობის
ხელამდგომად: ყველაფერს ჰყიდუ-
ლობდა და აწვდიდა კოლხებს არა
ისე, როგორც ეს ჩვეულებრივ იყო,
არამედ ისე, როგორც ეს მის მიერ
ნებადართული იყო. გარდა ამისა
ბარბაროსები იმითაც იყვნენ უკმა-
ყოფილონი, რომ მათ რომაელთა

როგორც კი ელჩები მოვიდნენ
სპარსთა ქვეყანაში და ფარულად
წარუდგენ ხოსროს, მიმართეს მას
შემდეგი სიტყვით¹: „თუ მთელი
ამ ხნის განმავლობაში შიგბეჭდნი-
ისეთები, რომელნიც რალაც-ნაი-
რად თავისიანთაგან გადამდგარან
და სრულიად უცხო ხალხს მიჰკედ-
ლებიან—რასაც ადგილი არ უნდა

მის, 1607 წელს დაბეჭდილ პროკოპის

τὸς πρὶν ἐπανήγαγεν ἐπιτηδεῖους
 τισιούτους δὴ τινες καὶ Λαζούς, ᾧ
 μέγιστε βασιλεῦ, νόμιζε εἶναι.
 Κόλχαι¹ γὰρ Πέρσαις σύμμαχοι
 τὸ ἀνέκαθεν ὄντες πολλά τε εἰρ-
 γάσαντο αὐτοὺς ἀγαθὰ καὶ αὐτὶ
 ἔπαυον· ᾧν δὲ ἐν γράμμῃσι μνη-
 μεῖα πολλὰ ἡμεῖς τε ἔχομεν καὶ
 τῆς βασιλείας τῆς σοῖς ἐς τὸ παρὸν
 δικασώμεθα. χρόνῳ δὲ ὕστερον τοῖς
 ἡμετέροις προσγόνους τετύχηκεν
 εἶτε παρ' ἡμῶν ἀμεληθεῖσιν εἶτε
 ἄλλοις του ἕνεκα (οὐ γὰρ ἔχομεν
 τι σαφές περὶ τούτων εἰδέναι)
 Ῥωμαίοις ἐνσπόνδοις γενέσθαι.
 καὶ νῦν ἡμεῖς τε καὶ ὁ Λαζικῆς
 βασιλεὺς διδόμεν Πέρσαις ἡμᾶς
 τε αὐτοὺς καὶ γῆν τῆν ἡμετέραν
 ἕ τι βούλοισθε χρῆσθαι. δεόμεθα
 δὲ ἡμῶν οὐτωσὶ σκοπεῖσθαι περὶ
 ἡμῶν. εἰ μὲν οὐδὲν πρὸς Ῥω-
 μαίων πεπονθότες δεῖνόν, ἀλλ'
 ἀγνωμοσύνην ἔχομενοι κευχήκα-
 μεν εἰς ἡμᾶς, τήνδε ἡμῶν εὐμῆ-
 ἀποσεισασθε τὴν ἰκετείαν, οὐδὲ
 ἡμῖν ποτε πιστεύς ἔσεσθαι Κόλ-
 χους² οἰόμενοι (φιλίας γὰρ διαλε-
 λυμένης ὁ τρόπος τῆς μετ' ἐκεί-
 νην πρὸς ἑτέρας καθισταμένης
 ἔλεγχος γίνεται)· εἰ δὲ λόγῳ μὲν

ჰქონოდა — და კეთილად შეტრია-
 ლებულ ბედს ისინი კვლავ თავი-
 სიანებისთვის დაუბრუნებია უფრო
 მეტად დაკმაყოფილებულნი, — ირ-
 წმუნე დიდებულო მეფე, რომ ასე-
 თები ლაზებიც არიან. კოლხები
 ხომ ძველითგანვე სპარსელების
 მოკავშირეები იყვნენ და ბევრი
 სიკეთე უყვეს მათ და თვითონაც
 განიცადეს მათგან: ამის წერილო-
 ბითი საბუთები მრავალი გვაქვს
 ჩვენ და შენს სამეფო საგანძურე-
 ბში ეხლაც არის დაცული, ხოლო
 შემდეგ ხანებში ჩვენს წინაპრებს
 მოუხდათ რომაელებთან კავშირის
 შეკვრა — მოხდა კი ეს ან თქვენი
 უბრუნველობით იმათზე, ან სხვა
 მიზეზის გამო (ჩვენ ამის შე-
 სახებ დანამდვილებით არაფერი
 ვიცით). ეხლა-კი ჩვენ და ლაზი-
 კის მეფე გაძლევთ სპარსელებს
 თორიბას გამოგვიყენოთ, ჩვენ და
 ჩვენი ქვეყანა ისე, როგორც თქვენ
 გსურთ. ხოლო გთხოვთ თქვენ გან-
 საჯოთ ჩვენ შესახებ შემდეგნაირად:
 თუ ჩვენ რომაელებისაგან არავი-
 თარი უბედურება არ განგვიც-
 დია, არამედ უფიცობით შეპყრო-
 ბილნი გადმოვდივართ თქვენკენ,
 უმაღვე უკუაგდეთ ჩვენი თხოვნა

გვთ უიტიტიგისის ელჩები დაარწმუნებენ ხოსროს, რომ სპარსეთის ინტერესებისა-
 თვისვე საჭიროა დაარღვიოს ზავი ბიზანტიელებთან, პროკოპი დასძენს;

οὐ δὴ καὶ ἐς τοὺς Ἀρμενίων τε καὶ
 Λαζῶν λόγους ἐλίγω ὕστερον ἔδρα-
 σεν ἅπερ μοι αὐτίκα μάλα λελέ-
 ξεται (Haurgy I 153 12—14)

ასევე მოიქცა იგი (ე. ი. ხოსრო) ცოტა
 ხნის შემდეგ არმენიელთა და ლაზთა სიტ-
 ყვების დროს, რაც ჩემ მიერ მოთხრობი-
 ლი იქნება ეხლავე.

1) კოლχοί VG. 2) კალχούς VG.

საქართველოს მუზეუმის მთაბბე, VI.

φίλοι Ῥωμαίων, ἔργῳ δὲ ἀνδρά-
 πειδα γεγονότες πιστά, ἔργῳ πεπίν-
 θαμεν πρὸς τῶν ἐφ' ἡμῖν τετυ-
 ραννηχίτων ἀνόσιχ, δέξασθε μὲν
 ἡμᾶς τοὺς πρόσωθε ξυμμάχους, κτή-
 σασθε δὲ δεύλους εἰς φίλοις; ἐχρήσ-
 θε, ἰσθήσατε δὲ τυραννίδα πικ-
 ρὰν εὖτως μῖν ἐν γειτόνων¹ ἐγγι-
 γερμένην, τῆς δικαιοσύνης ἄξι-
 πρόσσοντες, ἣν περιστέλλειν αἰ-
 πάτριον Πέρσαις. εὖ γὰρ ὁ μη-
 δὲν αὐτὸς ἀδικῶν δίκαιος, εἰ μὴ
 καὶ τοὺς ὑφ' ἐτέρων ἀδικουμένους
 ἔχων ἐν ἐξουσίᾳ ῥύεσθαι πέφυκεν.
 ἔνια δὲ εἰπεῖν ὧν τετιμῆχισιν
 οἱ κατάρατι Ῥωμαῖσι κατ' ἡμῶν
 ἄξιον. τῷ μὲν γὰρ ἡμετέρῳ βα-
 σιλεῖ τὸ σκήμα μόνον τῆς βασι-
 λείας ἀπολιπόντες; αὐτῶν τῆν ἐξου-
 σίαν ἐπὶ τῶν ἔργων ἀφῆρηγται,
 καὶ κἀθηται βασιλεὺς ἐν σπηρέτου
 μόρῳ, τὸν ἐπιτάττοντα στρατηγὸν
 δεδωῖ; στρατιᾶς δὲ ἡμῖν ἐπέστη-
 σαν πλῆθος, οὐχ ἔπως τῆν χώραν
 ἀπὸ τῶν ἐνοχλούντων φερύρουνται
 (εὖ γὰρ οὐδὲ τις τῶν ἑμῶν ἡμᾶς
 πλῆν γε δὴ Ῥωμαίων ἠνώχλησεν),
 ἀλλ' ἔπως ἡμᾶς ὡσπερ ἐν δεσ-
 μωτηρίῳ καθείρξαντες κήριοι τῶν
 ἡμετέρων γενήσονται. λεγισάμενοι
 δὲ στυγιωτέρων ποιήσασθαι τῆν
 τῶν ἡμῖν σπαρχόντων ἀφαίρεσιν,
 ἔρχ, ὦ βασιλεῦ, ἐς ἐπαίαν τινὰ
 ἐν τῶν ἡλθον· τῶν ἐπιτηδείων
 ἃ μὲν περιττὰ παρ' ἐκείνους εἶναι
 τετύχηκεν, ἀναγκάζουσαι οὐχ

თქვენ, რომელნიც იფიქრებთ, რომ
 კოლხები არც თქვენი ერთგული
 იქნებიან ოდესმე (ვინაიდან ღარ-
 ლეული მეგობრობის მაგალითი
 ამის შემდეგ სხვებთან დადგენილი
 მეგობრობის საზომად შეიქმნება).
 ხოლო თუ ჩვენ რომაელების მეგო-
 ბრები ვიყავით სიტყვით, საქმი-
 თი ერთგული მონები, და ჩვენი
 მიმძლავრებლებისაგან უწმინდური
 საქმეები განვიცადეთ, მიგვიღეთ
 ჩვენ, წინანდელი მოკავშირეები:
 გაიჩინეთ მონებად ისინი, ვინც
 თქვენ მეგობრებად გყავდათ; შეი-
 ზიზღეთ მწარე მიმძლავრება, თქვენ
 მეზობლად რომ აღმართულა ჩვენ-
 ზე, და თქვენ იქმთ სამართლი-
 ანობის ღირსეულ საქმეს, რომელ-
 ზე ზრუნვაც მუდამ მამაპაპეული
 წესი იყო სპარსელებში. უსამართ-
 ლოდ არ მომქცევი ხომ არ ჩაბ-
 თვლება სამართლიან ადამიანად,
 თუ ის სხვების მიერ ჩაგრულებს არ
 დაიცავს ხოლმე, როდესაც ეს
 მის ხელთ არის. საჭიროა ითქვას
 ზოგიერთი რამ, რაც ჩაიდინეს
 ჩვენ წინააღმდეგ წყევლმა რომა-
 ელებმა. ჩვენს მეფეს ხომ მეფო-
 ბის მხოლოდ გარეგნული ნიშნე-
 ბი დაუტოვეს, ხოლო ძალაუფლება
 საქმეებში თვითონ მიითვისეს; მე-
 ფეც მოსამსახურის ბედში იმყოფე-
 ბა და განმკარგულებელი სტრატე-
 გოსის ეშინიან. უამრავი ჯარიც
 ჩავიყენეს, მაგრამ არა იმიტომ რომ
 დაიცვან ქვეყანა შემწუხებელთა-

¹) ἐν γειτόνων V, ἐγγειτόνων G, ἐκ γειτόνων P.

ἐκόντως ἀναίσθαι Λαζούς, ἔσχα δὲ αὐτοῖς χρησιμώτατα φέρειν Λαζική πέφυκεν, οἷδε ἀξίως αἰδῆθεν τῷ λόγῳ παρ' ἡμῶν πρίσθαι, τιμῆς ἐκκτέρωσι γνώμη τῶν κρατούντων ὀριζομένης. οὕτω τε ξὺν τοῖς ἀναγκάσις ἔπαν ἀφαιροῦνται τὸ χρυσίον ἡμᾶς, ὀνόματι μὲν τῷ τῆς ἐμπορίας εὐπρεπεῖ χρώμενοι, ἔργῳ δὲ ἡμᾶς ἄς ἐνι μάλιστ'α βιαζόμενοι. ἐφέστηκέ τε ἡμῶν ἀρχῶν κάπηλος, τὴν ἡμετέραν ἀπορίαν, ἐργασίαν τινὰ τῆ τῆς ἀρχῆς ἐξουσία πεποιημένους. ἡ μὲν οὖν τῆς ἀποστάσεως αἰτία τοιαύτη τις οὐσα τὸ δ' ἄκχιον ἐφ' ἔχουτῆς ἔχει. ὅσα δὲ ἡμῶν αὐτοῖς ξύμφορα ἔσται, δεχομένοις τὴν Λαζῶν δέησιν, αὐτὰ ἐροῦμεν. τῆ Περσῶν ἀρχῆ βασιλείαν ἀρχαιοτάτην προσθήσετε, μηκυσόμενον τε ἀπ' αὐτῆς ἔξετε τὸ τῆς ἡγεμονίας ἀξίωμα, μετεῖναι δὲ τῆς Ῥωμαίων θαλάσσης ἡμῶν διὰ τῆς ἡμετέρας ξυμβήσεται χάρας, ἐν ἡ πλοῖά σοι, ὦ βασιλεῦ, νηπηγουμένῳ βατὸν οὐδενὶ πόνῳ τὸ ἐν Κιζαντίῳ πηλάγιον ἔσται. μετὰ ἔξ γὰρ ἐναντίῳμα οὐδὲν ἔσται.

1) ეს ადგილი ლაზთა სიტყვისა, ისევე როგორც პროკოპის მიერ ზემოთ (გვ. 351—352) გადმოცემული ცნობა იოანე ციბეს სავაჭრო პოლიტიკის შესახებ ლაზეთში, ეხება ბიზანტიის VI საუკუნის ისტორიის ძირითად საკითხს. ლაზეთში იუსტინიანეს მიერ დანიშნულმა იოანე ციბემ შემოიღო ე. წ. მონოპოლი: ლაზეთში საქონელი თვითონ შეჰქონდა და ჰყიდდა (მაგ., მარლის), საექსპორტო საქონელსაც თვითონ იძენდა მტკიცე, მის მიერ დაწესებულ ფასებში. რადგან იოანე «ყველაფერს ჰყიდულობდა და აწვდიდა კოლხებს არა ისე, როგორც ეს ჩვეულებრივ იყო, არამედ ისე, როგორც ეს მის მიერ ნებადართული იყო», ცხადია, ის ლაზების თვალში ჩვეულებრივი მიმძღავრებელი და მეწვრიმალე იყო, რომლის მთავარ მიზანს ფულის შოვნა და გამდიდრება შეადგენდა. მაგრამ აქ, რასაკვირველია, გაცილებით უფრო რთული ამბავია მოთხრობილი, ვიდრე ეს ლაზებს წარმოედგინა

გან (მოსაზღვრეებიდან სხვა ხომ არაინ გვაწუხებდა ჩვენ, გარდა რომაელებისა), არამედ რათა დავემწყვდიეთ ჩვენ როგორც სალილეგოში და ჩვენს ქონებას დაჰპატრონებოდნენ. იმ აზრით რომ უფრო სწრაფად მოეხდინათ ჩვენი ქონების მითვისება, აი, მეფევე, რანაირ დასკვნამდე მივიდნენ: რაც-კი საჭირო საგნებიდან მათთვის ზედმეტი აღმოჩნდება, მის ყიდვას აიძულებენ ლაზებს, მათი ნების წინააღმდეგ; ხოლო, რაც მათთვის საჭირო საგნებიდან ლაზიკეს შეუძლია მისცეს, ისინი ფიქრობენ, რასაკვირველია, მათ შესყიდვას ჩვენგან მხოლოდ სიტყვით, რადგან ფასი თვითთულ შემთხვევაში წესდება მმართველთა აზრისა და მიხვედით. ამნაირად, საჭირო საგნებთან ერთად ისინი გვართმევენ მთელ ოქროსაც, და უწოდებენ ამას ვაჭრობის კეთილშობილ სახელს, საქმით კი ისინი გემძღავრობენ, რაც შეიძლება უფრო მეტად. ჩვენ გვიყენია მთავარი მეწვრიმალე, რომელიც ჩვენს სიღარიბეს, ძალაუფლების წყალობით, მოგების საშუალებად ხდის¹. აი,

φίλοι Ῥωμαίων, ἔργῳ ἔε ἀνδρά-
 πεδα γεγονότες πιστά, ἔργα πεπίν-
 θαμεν πρὸς τῶν ἐφ' ἡμῖν τετυ-
 ραννηκέντων ἀνόσιχ, δέξασθε μὲν
 ἡμᾶς τοὺς πρόσθε ξυμμάχους, κτή-
 σασθε δὲ δούλους ἐς φίλοις ἐχρήσ-
 θε, μισήσατε δὲ τυραννίδα πικ-
 ρὰν οὕτως μῖν ἐν γειτόνων¹ ἐγῆ-
 γερμένην, τῆς δικαιοσύνης ἄξια
 πράσσετε, ἣν περιστέλλειν αἰεί
 πάτριον Πέρσαις. εὖ γὰρ ἔμη-
 δὲν αὐτὸς ἀδικῶν δίκαιος, εἰ μὴ
 καὶ τοὺς ὑπ' ἐτέρων ἀδικουμένους
 ἔχων ἐν ἐξουσίᾳ ῥύεσθαι πέφυκεν.
 ἔνια δὲ εἰπεῖν ὧν τετυμῆκισιν
 οἱ κατάρται. Ῥωμαῖοι καὶ ἡμῶν
 ἄξιον. τῷ μὲν γὰρ ἡμετέρῳ βι-
 σιλεῖ τὸ στήμα μόνον τῆς βασι-
 λείας ἀπολιπόντες αὐτοὶ τὴν ἐξου-
 σίαν ἐπὶ τῶν ἔργων ἀφῆργηται,
 καὶ κἀμῆται βασιλεὺς ἐν ὑπηρέτου
 μίρᾳ, τὸν ἐπιτάττοντα στρατηγὸν
 δεδῶς· στρατιᾶς δὲ ἡμῖν ἐπέστη-
 σαν πληθὺς, οὐχ ἔπως τὴν χώραν
 ἀπὸ τῶν ἐνοχλήσόντων φρευσήσουσιν
 (εὖ γὰρ οὐδέ τις τῶν ὁμόρων ἡμᾶς
 πλην γε δὴ Ῥωμαίων ἠνώχλησεν),
 ἀλλ' ἔπως ἡμᾶς ὡσπερ ἐν δεσ-
 μωτηρίῳ καθείρξαντες κύριοι τῶν
 ἡμετέρων γενήσονται. λογισάμενοι
 δὲ σπυτιματέραν ποιήσασθαι τὴν
 τῶν ἡμῖν ὑπαρχόντων ἀφαίρεσιν,
 ἔρχ, ὦ βισιλεῦ, ἐς ἐπίαν τινὰ
 ἐν, ἢν ἡλθον· τῶν ἐπιτηδείων
 ἃ μὲν περιττὰ παρ' ἐκείνους εἶναι
 τετύχηκεν, ἀναγκάζουσιν οὐχ

თქვენ, რომელნიც იფიქრებთ, რომ
 კოლხები არც თქვენი ერთგული
 იქნებიან ოდესმე (ვინაიდან დარ-
 ლვეული მეგობრობის მაგალითი
 ამის შემდეგ სხვებთან დაღვენილი
 მეგობრობის საზომად შეიქმნება).
 ხოლო თუ ჩვენ რომაელების მეგო-
 ბრები ვიყავით სიტყვით, საქმი-
 თი ერთგული მონები, და ჩვენი
 მიმძლავრებლებისაგან უწმინდური
 საქმეები განვიცადეთ, მიგვიღეთ
 ჩვენ, წინანდელი მოკავშირეები:
 გაიჩინეთ მონებად ისინი, ვინც
 თქვენ მეგობრებად გყავდათ; შეი-
 ზიზღეთ მწარე მიმძლავრება, თიქენ
 მეზობლად რომ აღმართულა ჩვენ-
 ზე, და თქვენ იქმთ სამართლი-
 ანობის ღირსეულ საქმეს, რომელ-
 ზე ზრუნეაც მუდამ მამაპაპეულა.
 წესი იყო სპარსელებში. უსამართ-
 ლოდ არ მომქცევი ხომ არ ჩაი-
 თვლება სამართლიან ადამიანად,
 თუ ის სხვების მიერ ჩაგრულებს არ
 დაიცავს ხოლმე, როდესაც ეს
 მის ხელთ არის. საჭიროა ითქვას
 ზოგიერთი რამ, რაც ჩაიდინეს
 ჩვენ წინააღმდეგ წყეულმა რომა-
 ელებმა. ჩვენს მეფეს ხომ მეფო-
 ბის მხოლოდ გარეგნული ნიშნე-
 ბი დაუტოვეს, ხოლო ძალაუფლება
 საქმეებში თვითონ მიითვისეს; მე-
 ფეც მოსამსახურის ბედში იმყოფე-
 ბა და განმკარგულელებელი სტრატე-
 გოსის ეშინიან. უამრავი ჯარიც
 ჩაგვიყენეს, მაგრამ არა იმიტომ რომ
 დაიცვან ქვეყანა შემწუხებელთა-

1) ἐν γειτόνων V, ἐγγειτόνων G, ἐκ γειτόνων P.

ἐχόντως ὠνεῖσθαι Λαζούς, ὅσα δὲ αὐτοῖς χρῆσιμώτατα φέρειν Λαζική πέφυκεν, οἷδε ἀξιῶσι δῆθεν τῷ λόγῳ παρ' ἡμῶν πρίσθαι, τιμῆς ἐκπέρῳσι γνῶμη τῶν κρατούντων ὀριζομένης. οὕτω τε ζῶν τοῖς ἀναγκάσις ἅπαν ἀφαιρῶνται τὸ χρυσίον ἡμᾶς, ὀνόματι μὲν τῷ τῆς ἐμπορίας εὐπρεπεῖ χρώμενοι, ἔργῳ δὲ ἡμᾶς ὡς ἐνι μάλιστα βιαζόμενοι. ἐφέστηκέ τε ἡμῖν ἀρχῶν ἀπήλως, τὴν ἡμετέραν ἀπορίαν ἐργασίαν τινὰ τῆ τῆς ἀρχῆς ἐξουσία πεποιημένου. ἡ μὲν οὖν τῆς ἀποστάσεως αἰτία τοιαύτη τις οὖσα τὸ δίκαιον ἐφ' ἑαυτῆς ἔχει· ὅσα δὲ ἡμῖν αὐτοῖς ξύμφορα ἔσται, δεχομένοις τὴν Λαζῶν δέησιν, αὐτίκα ἐροῦμεν. τῆ Περσῶν ἀρχῇ βασιλείαν ἀρχαιοτάτην προσθύσετε, μηκῆνόμενόν τε ἀπ' αὐτῆς ἔξετε τὸ τῆς ἡγεμονίας ἀξίωμα, μετεῖναι δὲ τῆς Ῥωμαίων θάλασσης ἡμῖν διὰ τῆς ἡμετέρας ξυμψήσεται χῶρα, ἐν ἣ πλοῖά σοι, ὦ βασιλεῦ, νυπηγουμένῳ βατὸν οὐδενὶ πόνῳ τὸ ἐν Βυζαντίῳ πηλάγιον ἔσται. μεταξὺ γὰρ ἐνζυγίῳμα οὐδὲν ἔσται.

1) ეს ადგილი ლაზთა სიტყვისა, ისევე როგორც პროკოპის მიერ ზემოთ (გვ. 351—352) გადმოცემული ცნობა იოანე ციბეს სავაჭრო პოლიტიკის შესახებ ლაზეთში, ჩება ბიზანტიის VI საუკუნის ისტორიის ძირითად საკითხს. ლაზეთში იუსტინიანეს მიერ დანიშნულმა იოანე ციბემ შემოიღო ე. წ. მონოპოლი: ლაზეთში საქონელი თვითონ შეჰქონდა და ჰყიდდა (მაგ., მარილს), საქსპორტო საქონელსაც თვითონ იძენდა მტკიცე, მის მიერ დაწესებულ ფასებში. რადგან იოანე «ყველაფერს ჰყიდულობდა და აწვდიდა კოლხებს არა ისე, როგორც ეს ჩვეულებრივ იყო, არამედ ისე, როგორც ეს მის მიერ ნებადართული იყო», ცხადია, ის ლაზეთის თვალში ჩვეულებრივი მიმძღავრებელი და მეწვრიმალე იყო, რომლის მთავარ მიზანს ფულის შოვნა და გამდიდრება შეადგენდა. მაგრამ აქ, რასაკვირველია, გაცილებით უფრო რთული ამბავია მოთხრობილი, ვიდრე ეს ლაზებს წარმოედგინ-

გან (მოსაზღვრებიდან სხვა ხომ არაინ გვაწუხებდა ჩვენ, გარდა რომაელებისა), არამედ რათა დავემწყვდიეთ ჩვენ როგორც სალილეგოში და ჩვენს ქონებას დაჰპატრონებოდნენ. იმ აზრით რომ უფრო სწრაფად მოეხდინათ ჩვენი ქონების მითვისება, აი, მეფეც, რანიორ დასკვნამდე მივიდნენ: რაც-კი საჭირო საგნებიდან მათთვის ზედმეტი აღმოჩნდება, მის ყიდვას აიძულებენ ლაზებს, მათი ნების წინააღმდეგ; ხოლო, რაც მათთვის საჭირო საგნებიდან ლაზიკეს შეუძლია მისცეს, ისინი ფიქრობენ, რასაკვირველია, მათ შესყიდვას ჩვენგან მხოლოდ სიტყვით, რადგან ფასი თვითელ შემთხვევაში წესდება მმართველთა აზრისა და მიხვედით. ამნაირად, საჭირო საგნებთან ერთად ისინი გვართმევენ მთელ ოქროსაც, და უწოდებენ ამას ვაჭრობის კეთილშობილ სახელს, საქმით კი ისინი გვმძღავრობენ, რაც შეიძლება უფრო მეტად. ჩვენ გვიყენია მთავარი მეწვრიმალე, რომელიც ჩვენს სიღარიბეს, ძალაუფლების წყალობით, მოგების საშუალებად ხდის¹. აი,

προσθεῖη δ' ἄν τις ὧς λαὶ ληΐζεσθαι τοὺς ἐμόρους βραβάρους τῆν Ῥωμαίων γῆν ἀνά πᾶν ἔτος ἐφ' ἑμῖν κείσεται. ἕρσει γὰρ τοῖς Καυκασίοις ἐπιτεῖχισμα μέχρι τούτου γεγονέναι τῆν Λαζῶν χώραν πάντως πού καὶ ἡμεῖς ξυνεπίστασθε. ἤγουμένου τοῖσιν τοῦ δικαίου, πρόσθοντος δὲ τοῦ ξυμφέροντος, τὸ μὴ οὐχὶ τοὺς λόγους προσέσθαι οὐδεμιᾶς ἄν εὐβοῦλιας οὐδέμεθα εἶναι“. τοσαῦτα μὲν οἱ πρέσβεις εἶπον.

Ἄσπρόης δὲ τοῖς λόγοις ἤσθεις ἀμύγειν τε Λαζοῖς ἀμολόγησε καὶ τῶν πρέσβεων ἐπανθάνετο εἰ οἱ στρατῶ μεγάλα ἐς γῆν τῆν Κολχίδαν ἴεναι δυνατὰ εἴη. πολλῶν

ასეთია მიზეზი ჩვენს განდგომისა და მისი გამართლება მასშივეა. იმ სარგებლობის შესახებ, რომელიც გვექნებათ თქვენ ლაზთაგან, თუ მათ თხოვნას შეიწყნარებთ, ეხლავე მოგახსენებთ. სპარსელთა ძალას თქვენ შეჰმატებთ უძველეს სამეფოს და მისი საშულებით თქვენი ჰეგემონიის ღირსება გადიდებული იქნება, ხოლო ჩვენი ქვეყნის გზით რომაელთა ზღვას დაუკავშირდებით: აქ თუ ხომალდებს ააგებ, მეფევ, არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს, რომ ბიზანტიონის პალატს მიალწიო. გზაზე ხომ არავითარი წინააღმდეგობა არ შეგხვდება. უნდა დაუმატოთ ისიც, რომ თქვენზე იქნება დამოკიდებული, რომ

ნათ და ვიდრე ეს თვით პროკოპისაც აქვს ამ ადგილას მოთხოვნილი, პროკოპი ცდილობს საქმე ისე წარმოგვიდგინოს, თითქოს იოანე ციბე იყო კაცი, ყოვლად საზიზღარი და «მოხერხებული ფულის საშოვნელად უსამართლო საშუალებათა გამოგონებაში», და თითქოს მან თავისი მოქმედებით «რომაელთა დე ლაზთა საქმეები გაამრუდა და არივდარია», მაშინ როდესაც ყველაფერი ეს მიეწერება არა იოანე ციბეს, არამედ იმ ეკონომიურ პოლიტიკას, რომელიც ამდროინდელ ბიზანტიაში იყო შემოღებული.

მართალია, ჯერ ჩვენ არა გვაქვს ნათელი სურათი ბიზანტიის ეკონომიურ-მდგომარეობისა VI საუკუნეში, მაგრამ ამდროინდელი ნოველები, ერთი მხრით, და პროკოპის „საიდუმლო ისტორია“, მეორე მხრით, მიგვითითებენ იმ სიძნელეებზე, იმ ეკონომიურ კრიზისზე, რომელსაც ბიზანტია განიცდიდა. ამ კრიზისიდან თავის დასაღწევად ერთ-ერთ ძირითად ზომად მთავრობის მიერ მიჩნეულ იქნა ვაჭრობის მონოპოლიის შემოღება. ჩვენ მიერ ზემოთ დასახელებული წყაროებიდან თანდათან ირკვევა, რომ ეს მონოპოლია შეეხებოდა არა მარტო ფუფუნების და არამასიური მოხმარების საგნებს (მაგ., აბრეშუმს), არამედ პირველმოთხოვნილების საგნებსაც (მაგ., პურს). ასეთი მონოპოლია იყო შემოღებული, მაგალითად, კონსტანტინეპოლში და ალექსანდრიაში (Procopius, Anecdota, ed Haury III, 1 p. 164), და ეს მონოპოლია შეეხებოდა არა მარტო საბითუმო ვაჭრობას, არამედ წვრილდასაც. რომ ლაზეთში შემოღებული წესები ვაჭრობისა იოანე ციბეს მიერ მოგონილი კი არ იყო, არამედ ცენტრალური მთავრობის მიერ დამტკიცებული რეგლამენტიდან გამომდინარეობდა, ჩანს იქიდანაც, რომ მაგ. ალექსანდრიაში შემოღებულ წესებს პროკოპი ისეთივე გამოთქმებით ახსიათებს, როგორც ლაზეთში შემოღებულს. იქაც ალექსანდრიის პრეფექტი ჰეფესტე წოდებულია *χρηγισ*, როგორც იოანე ციბე, რომელიც ჰეფესტეს მსგავსად ფასებს თვითონა წესებს.

γὰρ ἀπαγγελλόντων ἔφασκεν ἀκη-
 κοέναι τὰ πρότερα δύσοδον ἐπιει-
 κῶς καὶ ἀνδρὶ εὐζῶνῳ τὴν χῶ-
 ραν εἶναι, κρημνῶδη τε ὑπερφινῶς
 οὐσαν καὶ δένδροις συχνοῖς τε
 καὶ ἀμφιλαφείν ἐπὶ μακρότατον
 συνεχομένην. οἱ δὲ οἱ ἰσχυρίζοντο
 παντὶ τῷ Περσῶν στρατῷ τὴν
 ἐκείνην ὁδὸν εὐπετῆ ἔσσεσθαι, τέ-
 μνουσαι μὲν τὰ δένδρα, ἐς δὲ τῶν
 κρημνῶν τὰς δυσχωρίας αὐτὰ ἐμ-
 βαλλομένοις. καὶ αὐτοὶ ὁμολογῶν
 τῆς τε ὁδοῦ ἡγεμόνες καὶ τοῦ ἔρ-
 γου τοῦτου Πέρσαις ἔσσεσθαι¹.
 ταύτη ὁ Χοσρόης ἐπηρμένους
 τῆ ὑποθήκῃ στρατιάν τε πολ-
 λὴν ἡγεῖρε καὶ τὰ ἐξ τὴν ἔφοδον
 ἐξήρτυετο, οὔτε τὸ βούλευμα ἐς
 Πέρσας ἐξενεγκῶν, πλὴν γε δὴ
 οἷς τὰ ἀπόρητα κοινολογοῖσθαι
 μόνους εἰῶθει, καὶ τοῖς πρέσβεισιν
 ἐπαγγεῖλας ἔπας τὰ πρασσόμενα
 μηδὲν φράσασιν, ἀλλ' ἐς Ἰβηρίαν
 τῷ λόγῳ ἐπέλλετο, ὥς τὰ τῆδε
 κατὰσθησόμενος πράγματα. ἔθνος
 γὰρ Οὐγγικὸν ἐνταῦθα πῆ ληισκή-
 ψαι τῆ Περσῶν² ἀρχῆ ἔπετῆμιζεν.
 გასაგრძელი შეიქმნებოდა, როდესაც ისინი ხეებს მოსჭრიდენ და მათ
 დაქანებულ ადგილთა ძნელგასავლებში ჩაყრიდენ. თვითონ ალუთ-
 ქვეს, რომ გზისა და ამ საქმის წინამძღოლებად ეყოლებოდათ სპარსე-
 ლებს. ამ საწინდრით წაქეზებულმა ხოსრომ შეკრიბა დიდძალი ჯარი
 და მოემზადა ლაშქრობისათვის, მაგრამ არ გაუმხილა თავისი განზრ-
 ხვა სპარსელებს გარდა იმ პირებისა, რომელთაც მხოლოდ ჩვეუ-
 ლებრივ გაანდობდა ხოლმე საიდუმლოებას; ელჩებსაც განუცხადა,
 რათა არავისათვის გაემჟღავნებინათ ეს საქმე; თქმით-კი ის მიემ-
 გზავრებოდა იბერიაში, ვითომც იქაური საქმეების მოსაწესრიგებ-
 ლად: მიზნად ასახელებდა, ვითომც იქ სადღაც ჰუნების ტომი თავს
 დასხმოდეს სპარსელთა ძალებს. (Haury I 215—221).

მოსახლვრე ბარბაროსებმა ყოველ
 წელიწადს არბიონ რომაელთა მი-
 წაწყალი. ყოველ შემთხვევაში
 თქვენ აღბათ იცით, რომ ლახთა
 ქვეყანა დღემდე კავკასიის მთების
 წინააღმდეგ საფარს წარმოადგენ-
 და. მაშ, როდესაც სამართლიანო-
 ბა გიკარნახებს, ხოლო სარგებლო-
 ბა თვალსაჩინოა, ვფიქრობთ, მო-
 კლებული იქნება ყოველგვარ გონიე-
 რებას, თუ ეს სიტყვები არ იქნება
 მიღებული“. აი ეს თქვეს ელჩებმა:

ამ სიტყვებით ნასიამოვნებმა ხო-
 სრომ ალუთქვა ლახებს დახმარება
 და შეეკითხა ელჩებს, შესაძლებელი
 იქნება თუ არაო, რომ ის დიდი
 ჯარით მივიდეს კოლხიდის ქვეყა-
 ნაში. ბევრს უთქვამს—განაცხადა
 მან—და წინათაც მსმენია, რომ ეს
 ქვეყანა საკმაოდ ძნელგასავლელია
 მსუბუქად ჩაცმული კაცისათვისაც-
 კი, რადგან ის ზომასე მეტად და-
 ქანებულია და ხშირად უხარმაზა-
 რი ტყეების შემცველი დიდ მან-
 ძილზე. ხოლო ისინი დაქინებით
 უმტკიცებდენ, რომ სპარსელთა
 მთელი ჯარისთვის ის გზა ადვილი
 ისინი ხეებს მოსჭრიდენ და მათ
 დაქანებულ ადგილთა ძნელგასავლებში ჩაყრიდენ. თვითონ ალუთ-
 ქვეს, რომ გზისა და ამ საქმის წინამძღოლებად ეყოლებოდათ სპარსე-
 ლებს. ამ საწინდრით წაქეზებულმა ხოსრომ შეკრიბა დიდძალი ჯარი
 და მოემზადა ლაშქრობისათვის, მაგრამ არ გაუმხილა თავისი განზრ-
 ხვა სპარსელებს გარდა იმ პირებისა, რომელთაც მხოლოდ ჩვეუ-
 ლებრივ გაანდობდა ხოლმე საიდუმლოებას; ელჩებსაც განუცხადა,
 რათა არავისათვის გაემჟღავნებინათ ეს საქმე; თქმით-კი ის მიემ-
 გზავრებოდა იბერიაში, ვითომც იქაური საქმეების მოსაწესრიგებ-
 ლად: მიზნად ასახელებდა, ვითომც იქ სადღაც ჰუნების ტომი თავს
 დასხმოდეს სპარსელთა ძალებს. (Haury I 215—221).

¹) ἔσσεσθαι πρόπονοι P (შდ. ჰაური III 391). ²) Περσῶν|ჭაქაიან G

ქალაქი პეტრა.

Χοσρόης δὲ καὶ ὁ Μήδων στρα-
 τός, ἐπειδὴ τὴν Ἰβηρίαν ἀμεί-
 φαντες ἐν τοῖς τῆς Λαζიკῆς ἔθροις,
 τῶν πρέσβειων σφίσιν ἵγγουμένων,
 ἐγένοντο, τὰ δένδρα οὐδενὸς ἀγ-
 πιστατοῦντος ἐκτέμνοντες, ἅπερ
 ἐνταῦθα συχνά τε καὶ δεινῶς
 ἀμφιλαφῆ τε καὶ ὑψηλὰ ἐν χω-
 ρίσις κρημνώδεσιν ἔντα παντάπα-
 σιν ἄβρατον τῆ στρατιᾶ τὴν χώραν
 ἐποιεῖ, ταῦτά τε ἐς τὰς ὄσχω-
 ρίας ἐρρίπτουν καὶ ὄλως εὐπετῆ
 τὴν ὁδὸν ἀπειργάζοντο. ἀφικόμε-
 νοις τε αὐτοῖς ἐς μέσῃν Κολχίδα
 (οὗ δὲ τὰ τε ἀμφὶ Μήδειαν καὶ
 Ἰάσονα οἱ ποιηταὶ γεγενῆσθαι
 μυθολογοῦσιν) ἐλθὼν Γουβάζης, ὁ
 Λαζῶν βασιλεὺς, προσεκίνησεν
 αἰτε δεσπότην Χοσρόην τὸν Καβά-
 δου, αὐτὸν τέ οἱ ξὺν τῆς βασιλείᾳς
 καὶ Λαζიკῆν ἐνδιδοῦς ἄπασαν.

Ἔστι δὲ Πέτρα πόλις ἐπιθα-
 λασσία ἐν Κόλχοις, πρὸς τῷ
 Εὐξείνῳ καλουμένῳ πόντῳ, ἣν
 ὀγὼ φανλὸν τι χωρίον τὰ πρότερα
 οὖσαν Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς τῷ
 τε περιβόλῳ καὶ τῆ ἄλλῃ κατα-
 σκευῇ ἐχυσάν τε καὶ ἄλλως ἐπι-
 φανῆ καταστήσατο. ἐνταῦθα τὸ
 Ῥωμαίων στρατεύμα εἶναι ξὺν τῇ
 Ἰωάννῃ μαθὼν ὁ Χοσρόης στρα-
 τιάν τε καὶ στρατηγὸν Ἀνιαβέδην
 ὡς αὐτὸς βραβείον ἔξελθόντας ἐπὶ αὐ-
 τοὺς ἔπεμψε. γνοῦς δὲ Ἰωάννης

II 17. როდესაც ხოსრომ და
 მიღთა ჯარმა იბერიის გავლის
 შემდეგ ლაზიკის საზღვრებში მოა-
 ლწიეს—ელჩები მათ წინუძლო-
 დენ—იმათ დაიწყეს, ისე რომ არა-
 ვინ წინააღმდეგობას არ უწევდა,
 ხეების მოჭრა, რომელიც იქ, და-
 ქანებულ ადგილებში, მეტად ხში-
 რი, შტომრავალი და მაღალი იყო
 და ჯარისათვის იმ ქვეყანას სრუ-
 ლიად გაუვალს ხდიდა, ჰყრიდენ
 მათ ძნელსავალ ადგილებში და
 სრულიად ადვილგასავლელად აქ-
 ცევდენ გზას. როდესაც მიაღწიეს
 შუა კოლხეთს (სადაც ადგილი
 ჰქონდა მედეას და იასონის ამბავს,
 როგორც ამას პოეტები მოგვი-
 თხრობენ), მოვიდა გუბაზი, ლაზ-
 თა მეფე, ეთაყვანა ხოსროს კავა-
 დის ძეს, ვითარცა ბატონს, და
 თავისი თავი სამეფო ძალაუფლე-
 ბითურთ და მთელი ლაზიკე გადა-
 სცა მას.

პეტრა ზღვისპირა ქალაქია
 კოლხეთში ეგრეთწოდებულ ევქსი-
 ნის პონტოსთან; ის უმნიშვნელო
 იყო წინათ, ხოლო იუსტინიანე მე-
 ფემ, გარეზღუდისა და სხვა მინა-
 შენების საშუალებით გაამაგრა და
 ყოველმხრივ გაამშვენებინა კიდევ.
 როდესაც ხოსრომ გაიგო, რომ იქ
 რომაელთა ჯარი იყო იოანეთურთ,
 მან გაგზავნა მათ წინააღმდეგ ჯა-
 რი და სარდალი ანიაბედი იმ მი-
 ზნით, რომ მათ პირველი იერი-
 შითვე აეღოთ ქარაიი. როგორც კი

τὴν ἔφοδον οὕτε τοῦ περιβόλου
 τινὰ ἕξω γενέσθαι οὕτε ἀπὸ τῶν
 ἐπάλλξεων φανῆναι τοῖς πλεμίοις
 ἐκέλευσεν, ἀλλὰ πᾶν ἕξοπλίσας
 τὸ στράτευμα πλησίον του τῶν
 πυλῶν ἔστησεν, ἐπιστείλας σιγῇ
 ἔχεσθαι, μίγτε ἦρχον μίγτε φωνῆν
 ἀφιέντας τινά. οἱ γοῦν Πέρσαι
 ἄγχιστά πρὸ τοῦ περιβόλου γενό-
 μενοι, ἐπεὶ οὐδὲν σφίσι πολέμιον
 οὕτε καθειρωῖτο οὐτ' ἠκούετο,
 ἔρημον ἀνδρῶν εἶναι τὴν πόλιν,
 Ῥωμαίων αὐτὴν ἐκλειοιπότητων,
 ἐνόμιζον. οἷο δὲ ἔτι μᾶλλον ἀμφὶ
 τὸν περιβόλον ἦλθον, ὡς κλίμακας
 εὐθύς, ἄτε οὐδενὸς ἀμυνθέντος,
 ἐπιθήσοντες. πολέμιόν τε οὐδὲν
 οὕτε ἑρῶντες οὕτε ἀκούοντες, πέμ-
 ψαντες παρὰ Χοσρόην τὰ πα-
 ρόντα σφίσι βεβήλουν. καὶ ὅς τὸ
 μὲν πλείστον τῶν στρατοῦ πέμψας
 πανταχόθεν ἀποπειρασθαι τοῦ
 περιβόλου ἐκέλευε, κριῖν τε τῇ
 μηχανῇ ἀμφὶ τὰς πύλας χρῆσθαι
 τῶν τινι ἀρχόντων ἐπέστελλεν, ἐν
 δὲ τῇ λόφῳ καθήμενος, ὅς δὲ τῇ
 πόλει ὡς ἀγχοτάτω ἐπίκειται, θεα-
 τῆς τῶν πρασσομένων ἐγίνετο. αὐ-
 τίκα δὲ Ῥωμαῖοι τὰς τε πύλας ἀν-
 ἐκλινον ἐκ τοῦ ἀφηνίσιου καὶ ἀπρσι-
 δόκητοι ἐπιπεσόντες πλείστους
 τῶν πολεμίων διέφθειραν, καὶ μά-
 λιστα τοὺς ἀμφὶ τὸν κριὸν τεταγ-
 μένους· οἱ δὲ λοιποὶ μόλις ξὺν τῇ
 στρατηγῷ διαφυγόντες ἐσωθήσαν.
 οὐμῶν τε ὁ Χοσρόης ἐχόμενος
 Ἀναβέδην ἀνεσκολόπισεν, ἄτε
 καταστρατηγηθέντα πρὸς τῶν

ვაიგო ითანემ თავდასხმის შესახებ,
 ბრძანა, რომ არავინ ზღუდის იქით
 არ გასულიყო და არც ვინმე კე-
 დლების ნიკებებიდან მტერს და-
 ნახვებოდა; მან მთელი ჯარი შეა-
 იარალა, ქალაქის კარების მახლო-
 ბლად დააყენა და უბრძანა სიჩუმე
 დაეცვათ ისე, რომ კრინტი არა-
 ვის დაეძრა. და, აი, როდესაც
 სპარსელები ზღუდეს მოუახლოვ-
 დენ, და მოწინააღმდეგეთაგან ვერც
 ვერავინ დაინახეს, ვერც ყური
 მოჰკრეს სადმე, იფიქრეს, რომე-
 ლებს ქალაქი დაუტოვებიათ და
 იგი დაცალიერებულაო. ამიტომ
 ისინი კიდევ უფრო ახლოს მივი-
 დენ ზღუდესთან, რომ მაშინვე კი-
 ბეები მიედგათ, რადგან კერძის
 დამცველი არავინ იყო. ვინაიდან
 ისინი მტრისას ვერაფერს ვერც
 ჰხედავდენ, არც ესმოდათ, გაუგ-
 ზავენეს ხოსროს კაცობი და აცნო-
 ბეს საქმის ვითარება. და იმანაც
 გაუგზავნა მეტი წილი ჯარისა და
 უბრძანა ყოველი მხრიდან ცდი-
 ლიყვნენ ზღუდის აღებას; ერთს
 მთავართაგანს იმასაც უბრძანებდა,
 რომ კარებისათვის კრიოს მანქანა
 გამოეყენებინა, ხოლო ის თვითონ
 იჯდა ბორცვზე, რომელიც ქალა-
 ქის მახლობლად აღმართულიყო,
 და უყურებდა, თუ რა ხდებოდა.
 მაშინვე რომაელებმა უცებ გააღეს
 კარები, მოულოდნელად თავს
 დაესხენ და ამოჟლიტეს მეტი წი-
 ლი მტრისა, განსაკუთრებით ისი-
 ნი, რომელნიც მანქანასთან იყვ-
 ნენ დაყენებული: დანარჩენები კი

Ἰωάννου, καπῆλου τε καὶ ἀπο-
λέμου τὸ παράπαν ἀνδρός. τινὲς
δὲ οὐκ Ἄνιαζέδην, ἀλλὰ τὸν ἄρ-
χοντα, δεῖ δὴ ἐφειστήκει τοῖς τὸν
κρίδον ἐνεργούσιν, ἀναγκολπισ-
θηγνί φασιν. αὐτὸς δὲ ἄρας παντὶ
τῷ στρατῷ ἀγχιστά τε τοῦ Πέ-
τρως περιβόλου ἀφίκεται καὶ στρα-
τοπεδευσάμενος ἐς πλιουρκίαν κα-
θίστατο. τῇ δὲ ὑστεραία κήκλιφ
περιῶν τὸν περίβολον, ἐπεὶ οὐ
λίαν ἀξιόμαχον αὐτὸν ὑπώπτου-
σεν εἶναι, τειχομαχεῖν ἔγνω. τό-
τε στρατεύμα ὄλον ἐνταῦθα ἐπα-
γαγῶν ἔργου εἶχετο, καὶ τοξεύειν
ἀπαντας ἐπὶ τὰς ἐπάλξεις ἐκέ-
λευε. Ῥωμαῖοι δὲ ἀμυνόμενοι
ταῖς τε μηχαναῖς καὶ πᾶσιν
ἐχθρῶν τοξεύμασι. τὰ μὲν
οὖν πρῶτα Πέρσαι, καίπερ συχνὰ
κομιζῆ βάλλοντες, ἐλίγα τε Ῥω-
μαῖους ἐλύπουσιν καὶ πάλλα πρὸς
ἐκείνων, ἅτε ἀφ' ὑψηλοῦ βαλλόμε-
νοι, κακὰ ἐπασχον. ἔπειτα δὲ (καὶ
γὰρ ἔδει Πέτρον Χοσρόην ἀλῶναι)
βληθεὶς Ἰωάννης τυχῆ τινὶ ἐξ τὸν
τράχηλον θνήσκει, καὶ ἀπ' αὐτοῦ
οἱ ἄλλοι Ῥωμαῖοι ἐς ἐλιγυρίαν
ἀπάντων κατέστησαν. τότε μὲν
οὖν βίρβαροι ἐς τὸ στρατόπεδον
ἀνεχώρησαν ἤδη γὰρ καὶ ξυνε-
σχόταξε. τῇ δὲ ὑστεραία δυνάμει
ἐπὶ τὸν περίβολον ἐπενόουσιν τρὸ-
παρ τοῖςδε.

ნეს კისერში ხვდება ისანი და
რომაელები სრულიად მოღუნდებიან.
შაშინ უკვე ბარბაროსები
ბანაკში დაბრუნდენ, ვინაიდან
უკვე ბინდდებოდა; ხოლო მეორე
დღეს მათ მოისაზრეს გვირაბი
შემდეგი ხერხით.

ძლივს გაიქცენ სარდალთან ერთად
და გადაჩენ. გაჯავრებულმა ხო-
სრომ ანიაბელი სარზე წამოაგე-
ბინა, იმიტომ რომ მან თავი მოა-
ტყვილებინა იოანეს, მეწვრიმალეს
და სრულიად არამეომარ კაცს,
ზოგიერთები ამბობენ, რომ სარზე
წამოაგეს არა ანიაბელი, არამედ
ის მთავარი, რომელიც მანქანას-
თან მომუშავეებს ზედამდგომლო-
ბდა. თვითონ ის კი წამოვიდა
მთელი თავისი ჯარით, პეტრას
ზღუდეს მიაღვა და იქ დაბანა-
კებულმა ალყა შემოარტყა ქალაქს.
ხოლო მეორე დღეს ზღუდეს რომ
ირგვლივ შემოუარა და ის აზრი
გამოიტანა, რომ ის არც თუ ისე
ბრძოლის გამძლე იყო, გადა-
წყვიტა სძგერებოდა მას. კიდევაც
მიიყვანა იქ მთელი ჯარი და სა-
ქმეს შეუდგა: გასცა განკარგულე-
ბა, რომ ყველას ისრები დაეშინა
კედლის ნიკებებისათვის. რომაელებიც
მტრის მოგერიებისას ხმარობ-
დენ მანქანებსა და ყოველგვარ სა-
სროლ იარაღს. პირველ ხანებში
სპარსელები მცირედ ვნებდენ რო-
მაელებს, თუმცა ხშირ-ხშირად ის-
როდენ, და, პირიქით, თვითონ დიდ
ზიანს განიცდიდენ მათგან, ვინაი-
დან რომაელები მათ მაღლიდან
ესროდენ. შემდეგ-კი (პეტრა ხომ
ხოსროს მიერ აღებული უნდა ყო-
ფილიყო) რაღაც შემთხვევით იოა-
ნეს და კვდება. და ამის გამო დანარჩენი
შაშინ უკვე ბარბაროსები
გაეთხარათ ზღუდის დასანგრევად

Πέτρα ἡ πόλις πῆ μὲν ἐκ θαλάσσης ἀπρόσοδός ἐστι, πῆ δὲ ἐκ πετρῶν ἀποτόμων, αἱ τὰ ἴτη πινταχόθεν ἀνέχουσιν· ἀφ' οὗ δὴ καὶ τὴν προσηγορίαν ἔλαχε τὰ ὑτην. μίαν δὲ εἴσοδον ἐν τῷ ἑμαλεῖ ἔχει, καὶ ταύτην οὗ λίαν εὐρεῖαν· κρημνοὶ γὰρ αὐτῆς ἐφ' ἑκάτερα ἕξασιν ἀποκρέμονται. ἔνταυθα προσώμενοι τὰ πρότερα οἱ τὴν πόλιν δευμάμενοι, μὴ σφίσι τὸ ἐκεῖνη τοῦ περιβόλου μέρος ἐπίμαχον εἴη, τείχη μακρὰ παρὰ τὸν κρημνὸν ἑκάτερον τῆς εἰσόδου ἐπὶ πλείστον πεποιήνται. τούτων τε τῶν τειχῶν ἑκατέρωθεν πύργους ἐτεκτίσαντο δύο, οὐχ ἥπερ εἰώθει, ἀλλὰ τρόπον ἑτέρω. κενὸν γὰρ τὸ ἐν μέσῳ τῆς οἰκοδομίας χωρὶν οὐδὲ μὴ εἶασαν, ἀλλ' ὄλας ἐκ γῆς ἄχρι ἐξ ὑψος μέγα τὸς πύργους λίθους παμμεγέθεσιν ἀλλήλων ἐχόμενοις εἰργάσαντο, ἔπως δὴ κριῶ ἢ μηχανῆ ἄλλῃ ὡς ἦκιστα κατασεύοντο. τὰ μὲν οὖν Πέτρας τοῦ περιβόλου ταύτη πῆ ἔχει, Πέρσαι δὲ λάβρα ἐς τὴν γῆν κατώρυχα ποιησάμενοι ἔνερθεν θιατέρου τῶν πύργων ἐγένοντο, τῶν τε λίθων ἐνθένδε πολλοὺς ἐκφοριῶντες, ἕνα ἐς τὴν ἑκείνων εἰσέθεντο χώραν, ἅπερ ὀλίγη ὑστερον ἔκαυσαν. ἡ τε φλόξ κατὰ βραχὺ ἀερομένη διέσφυσε μὲν τὴν τῶν λίθων ἰσχύν, ἔλον δὲ τὸν πύργον κατασεύασα ἐκ τοῦ ἀφονείου ἐς τὸ ἕδαφος καθέλεν αὐτίκα. Ῥωμαῖοι δὲ, οἱ ἐν

ქალაქი პეტრა მიუვალთა ჯერ ერთი ზღვის მხრით, მერე ციკაბო კლდეებით, რომელიც იქ ყოველმხრით არის აღმართული: აქიდან არის რომ მას ეს სახელწოდება ხვდა წილად. მხოლოდ ერთი შესავალი აქვს მას დაბლობში. ისიც არც თუ ისე ფართე: ვინაიდან მის ორივე მხარეს არაჩვეულებრივი კლდეებია დაკიდებული. რადგან იმათ, რომელთაც ქალაქი პირველად ააშენეს, წინასწარ განსჭერიტეს, რომ ზღუდის ეს ნაწილი არ ყოფილიყო ადგილი იერიშებისათვის, გრძელი კედლები გააკეთეს აქ დიდ მანძილზე მისავალის თვითეული კედლის გასწვრივ და ამ კედლების ორივე მხარეს ორი კოშკი ააგეს, ჩვეულებრივი წესით კი არა, არამედ სხვანაირად. შენობის შუაში იმათ არსად არ დასტოვეს ცარიელი ადგილი, არამედ მთელი ეს კოშკები მიწიდან დაწყებული უმაღლეს წვერამდე უდიდესი, ერთმანერთთან გადახლართული ქვებისაგან ააშენეს, რათა რაც შეიძლება ნაკლებ მოსახერხებელი ყოფილიყო მათი შერყევა კრიოთი ან სხვა მანქანით. აი, ასეთი იყო პეტრას ზღუდის მდგომარეობა. სპარსელებმა რომ მიწაში მალულად გვირაბი გაიყვანეს, ერთ-ერთი კოშკის ქვევით აღმოჩნდნენ; იქიდან გამოალაგეს მრავალი ქვა და მათ ადგილას შემები ჩააწყვეს, რომელსაც ცოტა ხნის შემდეგ ცეცხლი წაუქიდეს. ალი რომ თან-

τῶν πύργῳ ἦσαν, τοιοῦτων τῶν
 πεισιμένων ἤσθοντο πρότερον,
 ὅσον αὐτῶ μὴ ξυμπεσεῖν ἐς τὸ
 ἔδαφος, ἀλλὰ φυγόντες ἐντὸς τοῦ
 τῆς πόλεως περιβόλου γενέσθαι
 παρήν, τε ἤδη τοῖς πλεμίοις ἐν
 τῷ ἔμαλει τειχομαχοῦσι πόνῳ
 οὐδενί¹ τὴν πόλιν κατὰ κράτος
 εἰλεῖν. διὸ δὴ καταρραδηκότες
 Ῥωμαῖοι τοῖς βαρβάρους ἐς λόγους
 ἤλθον, καὶ τὰ πιστὰ ὑπὲρ τε τῶν
 σωμάτων καὶ τῶν χρημάτων πρὸς
 Χοσρόου λιβόντες σφᾶς τε αὐτοὺς
 καὶ τὴν πόλιν ἔμολιγίζα παρέδο-
 σαν. οὕτω μὲν Πέτρῳ Χοσρόης
 εἶλε. καὶ τὰ μὲν Ἰωάννου χρήματα
 Μαν ἀδρᾶ εὐρῶν αὐτὸς ἐλβε, τῶν
 δὲ ἄλλων οὐδενὸς οὔτε αὐτὸς οὔτε
 τις τῶν Περσῶν ἤψατο, ἀλλὰ Ῥω-
 μιῶι τὰ σφέτερα αὐτῶν ἔχοντες
 τῶ Μήδων στρατῶ ἀνεμίγυσται.

აღმოჩნდა, თვითონ ხოსრომ წაიღო. სხვა არაფრისთვის ხელი არ უხლიათ არც თვით ხოსროს, არც ვინმეს სპარსელთაგანს; რომაელებმა თავიანთი ქონება თვითონ შეინარჩუნეს და ისე შეუერთდენ მიღთა ჯარს.

¹) ხელნაწერებში იკითხება πόνῳ ἔ, οὐδενί.

²) პეტრას მდებარეობა დღემდე გამოურკვეველია, და უბუნა დე მონპერე (Voyage III, 86) ფიქრობდა, რომ პეტრას ნაშთი უჯენარში უნდა ვეძიოთ წმ. ნიკოლოზის ფორტის 15 ვერსტის მოშორებით ნატანებსა და სკურდებს შუა. ბროსეს აზრით კი პეტრა ქობულეთის მახლობლად უნდა მდებარეობდეს (Additions IV, 103). ვინაიდან უჯენარი (დ. ბაქრაძის მიხედვით «ვაშნარი»: Арх. пут. по Гурин и Адчаре, გვ. 275; შდ. გაზეთი „Кавказ“ 1856, № 56, გვ. 225) ზღვას 20 ვერსტით არის მოშორებული, ცხადია, იქ პეტრას ძებნა სრულიად შეუფერებელია, რადგან პროკოპი კესარიელი რამდენსამე ადგილას აღნიშნავს, რომ პეტრა ზღვისპირა ქალაქია (BP II, 15; II 17). პროკოპი კესარიელი უფრო დაწვრილებითაც აღწერს პეტრას მდებარეობას: ის ფაზისის მარჯვნივ მდებარეობს (BP II, 29; BG IV, 2); მას რომ მიაღწიო, მდინარე ბოა უნდა გადალაზო და ფაზისი მარჯვნივ დასტოვო (BP II 29, 23); გარდა ამისა პეტრადან რომ მიდიხარ სამხრეთით, მაშინვე რომაელთა საზღვრებს მიაღგები, სადაც მრავლად დასახლებული ადგილები (ათენი, რიზე) შეგხვდება (BP II 29, 22). მართა-

დათან ზევით იწვევდა, ქვების ძალა შეარყია, მთელი კოშკიც შეანძრია და უეცრად ძირს დაანარცხა მაშინვე. ხოლო რომაელებმა, რომელნიც კოშკში იყვნენ, წინდაწინ იმდენად მაინც იგრძნეს, რაც ხდებოდა, რომ მომობი მიიღო და ძირს კი არ დაეცენ, არამედ გაიქცენ და ქალაქის ზღუდის შიგნით აღმოჩნდნენ. ამით აიხსნება, რომ მტერმა დაბლობში კედელი გაანგრია და ადვილად შესძლო ქალაქის დაპყრობა. ამიტომ შეშინებულიმა რომაელებმა მოლაპარაკება გამართეს ბარბაროსებთან და, როდესაც მიიღეს ხოსროსაგან პირობა მათი სიცოცხლისა და ქონების შესახებ, ამ პირობით ჩააბარეს მას თავიანთი თავი და ქალაქიც. ასე აიღო ხოსრომ პეტრა². იოანეს ქონებაც, რომელიც ბლომად

ნეს ქონებაც, რომელიც ბლომად აღმოჩნდა, თვითონ ხოსრომ წაიღო. სხვა არაფრისთვის ხელი არ უხლიათ არც თვით ხოსროს, არც ვინმეს სპარსელთაგანს; რომაელებმა თავიანთი ქონება თვითონ შეინარჩუნეს და ისე შეუერთდენ მიღთა ჯარს.

Ἐν τῷ δὲ Βελισάριος τε
καὶ ὁ Ῥωμαίων στρατός, σὺ-
θέν τι πεπυσμέναι τὴν ταύτην ἐπι-
ράσσει, κόνιαυ πολλῶν ἐκ Δάρας
πόλεως ἐπὶ Νίσιβιν ἦεισαν (H a u-
r y I 224—228).

[სანამ კოლხიდაში 17. თავში მოთხოვნილი ამბები ხდება, სარდალი ველისარი აწყობს ლაშქრობას ნისიბინის და სისაევანონის სიმაგრის წინააღმდეგ, ხოლო სარკინოზთა მეფეს არეთას ჰგზავნის საბრძოლველად ასურასტანში. ხოსრო ყველაფერ ამას შემდეგ გაიგებს.]

Χοσρόη δὲ Πέτραν ἔλόντι ε-
λίσარიος ἐπαχλῶν ἐξ ἡγῶν τῆν Περ-
σίδα ἡγγέλλετο καὶ ἡ ἀμφὶ τὸ-
λιν Νίσιβιν ξυμβολή, φρουρία τε
τῶν Σισαυράων ἡ ἀλασις, καὶ

II 18. ამასობაში ველისარი და რომაელთა ჯარი, რომელთაც არაფერი გაუგიათ, რაც აქ (ი. ი. კორხირაში) ხდებოდა, სრულის სიმწყობრით გამოემართენ ქალაქ და რადან ნისიბინისკენ.

ლია ძნელია იმ ცნობის გარკვევა, სადაც ბოას წყალზე და ფახისზეა ლაპარაკი, ვინაიდან პროკოპი კესარიელი ხშირად ერთმანერთში ურევს ამ მდინარეთა სახელწოდებებს, მაგრამ უკანასკნელი შენიშვნა (BP II 29, 22), ბოას (ჩვენის ახრით კოროხის) მოხსენებასთან დაკავშირებით, გვაფიქრებინებს, რომ პეტრა მდებარეობდა ბიზანტიის საზღვართან ახლოს, ისე რომ პეტრასა და ბიზანტიას შუა სხვა ღირსშესანიშნავი და ცნობილი ადგილი არ უნდა ყოფილიყო. მის სამხრეთით, ერთი დღის სავალ მანძილზე, ყოფილა აფსკრტე (აფსარუნტი), «ძველად მრავალცხოვრებინანი» ქალაქი, რომელსაც «გარშემო უფლიდა მრავალი კედელი და შემკული იყო თეატრითა და იპოდრომით», ხოლო პროკოპის დროს მის ნაშენობათა საძირკვლები და ყოფილა დარჩენილი (BG IV, 2).

ასე რომ პეტრა ეხლანდელი ბათომის მახლობლად უნდა ვეძებოთ, ზღვის ნაპირას. ასეთ ადგილებად შეიძლება მიჩნეულ იქნეს გონიოს ციხე (ბათომის სამხრეთით) ან ციხისძირი (ბათომის ჩრდილოეთით). საბოლოოდ საკითხს გადასწყვეტს ზედმიწევნით არქეოლოგიური ძიება ადგილობრივ, ჩვენ გვინდა აქ მხოლოდ მიუთითოთ შემდეგ ორ გარემოებაზე:

1) სახელწოდება «პეტრა» უნდა წარმოადგენდეს რომელიღაც ადგილობრივი სახელის ბერძნულ თარგმანს (ისევ როგორც «არქეოპოლის» = ნოქალაქებს, «როდოპოლის» = ვარდციხეს, «ჰიპოს» = ცხენისწყალს და სხვ.) და ვინაიდან ჩვენი გეოგრაფიული სახელებიდან ბევრია წარმოდგენილი მრავლობითი რიცხვის ფორმით (რკონი, ქვები და სხვ.), საფიქრებელია, რომ აქაც გვქონდეს მრავლობითი რიცხვის ფორმა, მით უმეტეს რომ, როგორც ზემოთ (გვ. 351—352) მოყვანილი შენიშვნიდან ჩანს, ხელნაწერები იძლევიან ფორმას $\xi\gamma\ \pi\acute{\epsilon}\tau\rho\alpha\iota\varsigma$, რომელიც XVI საუკუნის გამომცემელს შეუცვლია. რომ პეტრა ადგილობრივი სახელი იყო, ეს მტკიცდება აგრეთვე იუსტინიანეს ერთი, 535 წლით დათარიღებული ნოველით, სადაც ნათქვამია: «...შემდეგ მდებარეობს ჩვენი ლაზიკე, სადაც არის ქალაქი პეტრა (ἡ Πετραία) [Var. Πετραία] ἐστὶ πῆλις; ჩვენ მიერ იწოდა ის ქალაქად»

ὄσα Τίγρηγ παταμόν διαβάν τὸ ξὺν
 τῷ Ἀρέθῃ στρατεύμα ἔπρασεν.
 οὐδὲν τε φυλακὴν ἐν τῇ Πέτρῃ
 κατατησάμενος ξὺν τῷ ἄλλῳ
 στρατῷ καὶ Ῥωμαίων τοῖς ἀλοῦ-
 σιν ἐς τὰ Περσῶν ἤθη ἀπήλυ-
 νε. ταῦτα μὲν ἐν τῇ δευτέρῃ Χο-
 σρόνῃ ἐσβλήθη ξυνηγέθη γενέσ-
 θαι. Βελισάριος δὲ βασιλεὺς ἐς
 Βυζάντιον μετὰ πεμπτος ἑλθὼν
 διεχειμάζειν (Haury I 238).

ჩაიღინა არეთასთან ერთად ჯარმა
 მდინარე ტიგროსს გადასვლის შემ-
 დგ. მან მაშინვე ჩააყენა მცველე-
 ბი პეტრაში და დანარჩენი ჯარი-
 თა და დატყვევებული რომაელები-
 თურთ გაემართა სპარსთა ქვეყა-
 ნაში. ეს მოხდა ხოსროს მეორე
 შემოჭრის დროს. ველისარი მეფის
 მიერ ბიზანტიონში იქნა გამოწვეუ-
 ლი და იქ დაიხამთრა.

ღვინი და იბერთა აღებ-მიცემობა.

Ἔστι δὲ τὸ Δοξίσιος χῶρα τις II 25. ღუვი ისეთი ქვეყანაა,
 τὰ τε ἄλλα ἀγαθὴ καὶ ἀέρων τε რომელსაც. ჭარბად აქვს ყოველ-
 და ჩვენი კეთილშობილების სახელის მიხედვით მას იუსტინიანე დაერქვა» (Nov.
 XXVIII=XXXI ed. Zachariae a Lingenthal I p. 192).

2) ჩვენი პეტრას ძიება უნდა დაუკავშირდეს იმ „პეტრას“ საკითხს, სადაც
 ლაზიკის ერთ-ერთი საეპისკოპოსო კათედრა იყო. ლაზიკის ეპარქიაში ხომ ბერძნუ-
 ლი წყაროები იხსენიებენ ოთხს ეპისკოპოსს (Georgius Cyprius, ed. Gelzer, p. 24):

ὁ Ῥοδ π λεως, ὁ τῆς Ἀβιασηγῶν, ὁ Περσῶν, ὁ τῆς Ζιγανέων
 (აქაც ქალაქის სახელი მრავლობითი რიცხვის ფორმითაა მიცემული).

მართალია, პროკოპის ჩვენების წაკითხვით შეიძლება მკითხველს ერთბა-
 შად ისეთი შთაბეჭდილება შეექმნას, თითქოს ქალაქი პეტრა იუსტინიანეს გაუშე-
 ნებიოს, მაგრამ საკმარისია გულდასმით ჩაუკვირდეთ პროკოპის ტექსტს, რომ
 დავრწმუნდეთ, რომ იუსტინიანეს უკვე არსებული დასახლებული ერთეული უნდა
 გაემაგრებინოს, ციხე-სიმაგრედ ექციოს. რომ პეტრა ითანე ციხეს იქ მისვლამდე
 უკვე დასახლებული ერთეული და გარკვეული სავაჭრო ცენტრი არ ყოფილიყო,
 ის ასე უცებ არ გადაიქცეოდა ვაჭრობის მონოპოლიის ლაზეთში გამტარებელი
 ხელისუფლის რეზიდენციად. ჩანს, პეტრა ამ კუთხის მნიშვნელოვან ეკონომიურ
 ცენტრს წარმოადგენდა, რის საშუალებითაც ლაზები აწარმოებდნენ იმ თავის სა-
 ვაჭრო ოპერაციებს, რომელზედაც პროკოპი ლაპარაკობს (BP II 15; II, 28). და
 ამ მნიშვნელოვანი საზღვაო პუნქტისკენ უნდა ყოფილიყო მიმართული სპარსეთის
 მისწრაფებანიც, რომლის მთავარ ინტერესს ბიზანტიასთან ბრძოლაში ლაზეთის
 გამო უთუოდ საზღვაო კარის ხელში ჩაგდება წარმოადგენდა. ტყვილა ხომ არ ეუ-
 ბნებოდა ლაზები ხოსროს: «ჩვენი ქვეყნის გზით რომაელთა ზღვას დაუკავშირდებით;
 აქ თუ ხომალდებს ააგებ, მეფევ, არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს, რომ ბი-
 ზანტიონის პალატს მიაღწიო»-ო (იხ. ზემოთ გვ. 356).

[ლაზეთის ქალაქების საკითხისათვის საგულისხმოა აკად. თ. უსპენსკის
 წერილი „Старинная крепость на устье Чороха“: *Изв. Ак. Наук.* 1917
 № 2 163—169].

και ἡδύτων εὐεξίαν διαρκῶς ἔχουσα, Θεοδοσιουπόλεως δὲ ἐδῆ ἡμερῶν ἔκτῳ διέχει. καὶ πεδίᾳ μὲν ἐνταῦθα ἰππύλατά ἐστι, κῶμαι δὲ πολλαὶ πολυανθρωπότητι φηγῆνται ἀγχιεσθῶ ἀλλήλαις· καὶ πολλοὶ ἔμποροι κατ' ἐργασίαν ἐν ταῦταις οἰκοῦσιν. ἔκ τε γὰρ Ἰνδῶν καὶ τῶν πλησιοχώρων Ἰβήρων πάντων τε ὡς εἶπεῖν τῶν ἐν Πέρσαις ἐθνῶν καὶ Ῥωμαίων τινῶν τὰ φορτία ἐσχυρίζομενοι ἐνταῦθα ἀλλήλοις ξυμβάλλουσι (Haury I 263—264).

გვარი სიკეთე, სალი ჰაერო და წყალიც; თეოდოსიუპოლს რვა დღის სავალი გზით არის დაშორებული. იქ არის მინდვრები ცხენსარბენი, მრავალი მჭიდროდ დასახლებული სოფელი გაშენებულია ერთმანერთის მახლობლად და მრავალი ვაჭარი ცხოვრობს იქ და იწიკა თაგის საქმიანობას. იქ ხომ საქონელი შემოაქვთ ინდოეთიდან, მეზობელი იბერიიდან და თითქმის ყველა, სპარსეთში მოსახლე ტომთა და რომაელების იქ იმეორებენ ზოგიერთ ხალხთა ქვეყნებიდან და ერთმანერთში ალებ-მიცემობას აწარმოებენ.

პერანი და მისი რაზმები.

[ფისონის სიმაგრის მახლობლად (მარტიროპოლის რაიონში) მდგომ რომაულ ჯარში მოღვაწეთა შორის დასახელებულია პერანი.]

Ἰουστὸς τε ὁ βασιλέως ἀνεψιὸς καὶ Περάνιος καὶ Ἰωάννης ἔ Νικίτου παῖς ξὺν τε Δομηντιόλῳ καὶ Ἰωάννῃ τῷ Φαγγᾷ τὴν ἐπίκλησιν ἐστρατιπεδεύσαντο πρὸς τῷ Φισῶν καλοῦμένῳ φρουρίῳ, ὅπερ ἀγχιεσθῶ πη τῶν Μαρτυροπόλεως ἑρῶν ἐστίν (Haury I 262).

II 24. იუსტე, მეფის ძმისწული, და პერანი და ნიკეტას შვილი იოანე დომენტიოლითურთ და ფაგას მეტსახელით ცნობილი იოანეთურთ დაბანაკდენ ეგრეთწოდებულ ფისონის სიმაგრის მახლობლად, რომელიც მარტიროპოლის საზღვრების მახლობლად არის.

[24. თავში მოხსენებული პერანი დანარჩენ რომაელებთან ერთად იბრძოდა ანგლონთან (543 წელს). ამ ბრძოლაში რომაელები დამარცხდნენ და უკან დახევა დაიწყეს.]

οὗ τε ἀμφὶ τὸν Ἰουστον καὶ Περάνιον ἐσβαλόντες ἐς τὰ ἐπὶ Ταρσύναν χωρία καὶ ἑλίγα ἄττα ληιστάμενοι ἐμθῶς ἐπανήλθον (Haury I 268).

II 25. იუსტესა და პერანის რაზმები შეიჭრენ ტარავონთან მდებარე სოფლებში და ზოგიერთი მათგანის დარბევის შემდეგ მაშინვე უკან გამობრუნდნენ.

[იგივე პერანი ბიზანტიელთა ჯარში იმყოფებოდა 544 წელს ედესაში, სადაც სპარსელებს უკვე ალყა ჰქონდათ შემორტყმული და ხელოვნურ ბორცვს აშენებდენ.]

Πέτρος δὲ ὁ Ῥωμαίων στρατηγός (ἐντεῦθα γὰρ ἦν Μακρινὸς καὶ Περσίνος ἐτίγγανεν αὐτὸν) ταῦτα ἐργαζομένους ἀποπέμψεν ἐπὶ τῶν οὐκ ἐπιτιμωμένων τινῶν ἐπ' αὐτοὺς ἔπεμψεν (Haury I 272).

[ედესიდან ბიზანტიელებმა სთან მოსალაპარაკებლად].

Χοσρόης δὲ οὐ πρότερον ἀπακλήθησεν: ἀπολόγοι ἐνθένδε, εἰ μὴ Πέτρον τε καὶ Περσίνον αὐτῷ παραδόντες Ῥωμαῖοι, ἐπὶ δὴ οὐ, δούλοί γε ὄντες πατρίοι, τετολήμασιν ἀντιτάχασθαι. τούτοις δὲ ἦν μὴ ὄραν Ῥωμαῖοι ἐν ἡδονῇ ἔστιν, ἀλλὰ δούλοισιν αὐτοὺς ἐπιτάχωντας ἐλέσθαι τὸ ἕτερον ἢ περὶ ταχόσια κεντηνάρια χρυσῶν σφίσι δίδόναι, ἢ δέξασθαι τῆς πόλεως τῶν οὐκ ἐπιτιμωμένων τινῶν, οὐ τὰ χρήματα διερευνήσασθαι ἀπαιτῶν τὸν μὲν χρυσῶν τε καὶ ἀργύρου, ὅσον δὴ ἐνταῦθα ἔμψαίνει εἶναι, κινύοντες ἐς αὐτὸν ἕξασθαι, τῶν δὲ τούτων κίρῶν ἐξασθῶν ἔχειν (Haury I 274).

[უკანასკნელი დამარცხება ედესასთან სპარსელებმა განიცადეს პრინციპალად: როდესაც სპარსელებმა გარეთა ანუ წინა კედელი (πρωταίχισμα) აიღეს და დიდ კედელთან მეზობელებს ეძებდნენ]

αὐτοὺς Περσίνος ἦν τε στρατιώταις πλείους καὶ τῶν Ἐδουαργίων τισιν ἐπέξιπθε μάχη τε γιγνώσκοντες (Haury I 281).

II 26. რომელთა სტრატეგოსმა პეტრემ (ის აქ იმყოფებოდა მარტინესთან და პერანისთან ერთად) გადაწყვიტა მომუშავეთა (სპარსელებთა) შეფერხება და გააგზავნა მათ წინააღმდეგ ზოგიერთი მისი ხელქვეითი ჰუნნი.

ცნობილი ექიმი გააგზავნეს ხოსროსთან.

II 26. მაგრამ ხოსრო არ დათანხმდა იქიდან წასულიყო მანამდე, სანამ რომელები მას არ გადასცემდნენ პეტრესა და პერანის, რომლებიც—ამბობდა ის—მისი მამაპაპეული მონები იყვნენ და გაბედეს მის წინააღმდეგ მოქმედება. ხოლო თუ რომელებს ამის ასრულება არ სურთ, აუცილებელია მათ ორში ერთი აირჩიონ: ან მისცენ ხუთასი კენდინარი ოქრო, ან მიიღონ ქალაქში ზოგიერთი მისი კაცები, რომლებიც გამოიხრეკენ მთელ ოქროსა და ვერცხლს, რაც კი იქ აღმოჩნდება, და მას მოუტანენ, ხოლო დანარჩენ რამეებს პატრონებს დაუტოვებენ.

II 27. პერანი მრავალი ჯარისკაცითურთ და ზოგიერთი ედესელითურთ გამოვიდა ბრძოლით, გაიმარჯვა კიდევაც და განდევნა მტერი.

[544 წელს ედესასთან ბრძოლა ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის დამთავრდა იმით, რომ სპარსელებმა ედესელებისაგან ხუთი კენჯინარი მიიღეს და შინ გაბრუნდნენ].

ხუთწლიანი დროებითი ზავი (545 წ.).

Ἐπὸ τὸν χρόνον τούτων Ῥωμαίων τετελευτήκασιν στρατηγοὶ δύο, Ἰουστός τε ὁ βασιλεύς ἀνεβίβης καὶ Περσάνιος ὁ Ἰβηρ, Ἰουστός μὲν νόσῳ διαφθαρείς, Περσάνιος δὲ συνέβη ἐν κωνηγεσίῳ τῷ ἱπποῦ ἐκπεπτωκότι διαρραγῆναι. διὸ δὴ ἀντ' αὐτῶν βασιλεὺς ἑτέροισι καταστησάμενος ἔπεμψε Μάρκελλον τε, τὸν ἀδελφεὸν, τὸν αὐτοῦ ἄρτι γενειάσκοντα, καὶ Κωνσταντιανόν, ὃς δὴ ὀλίγω πρότερον ἅμα Σεργίῳ παρὰ Χοσρόην πρεσβέων ἐστάλη. ἔπειτα δὲ Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς πρέσβεις παρὰ Χοσρόην ἐπὶ τῇ ξυμβάσει Κωνσταντιανόν τε καὶ Σέργιον ἔπεμψεν. οἱ δὲ αὐτὸν καταλαμβάνουσιν ἐν Ἀσσυρίοις... ἐνταῦθα ἐνταχόντες Χοσρόη οἱ πρέσβεις ἠξίουσαν μὲν τὰ ἐπὶ τῆς Λαζიკῆς χωρὶς Ῥωμαίοις ἀποδοῦναι, βεβαίωτατα δὲ πρὸς αὐτοὺς τὰ ἄμφι τῇ εἰρήνῃ κρατύνασθαι. Χοσρόης δὲ οὐ ἔχθισεν αὐτοὺς ἔφασκεν εἶναι ἀλλήλοισι ξυμβῆναι, ἢ μὴ τινα ἐκ χειρὶν ὑμέτεροι πρότερον οὕτω τε ἀδεῆστε ἢ αἰ¹ ἔξ ἀλλήλους φοιτῶντες τὰ τε διαφορὰ διελθούσιν καὶ τὰ τῆς εἰρήνης ἐν τῷ ἀσφαλεῖ τὸ λοιπὸν ὑγίσονται. χρῆναι δὲ ὑπὲρ τῆς αἰ² ἐκ χειρὸς

II 28. ამ დროის მახლობლად გარდაიცვალა რომაელთა ორი სტრატეგოსი: იუსტე მეფის ძმისწული, და პერანი იბერიელი; იუსტე გარდაიცვალა ავადმყოფობისაგან, ხოლო პერანი ნადირობის დროს ცხენიდან გადმოვარდა და სული აღარ აჰყოლია. ამიტომ მეფემ მათ ნაცვლად სხვები დანიშნა: სახელდობრ, მან გაგზავნა მარკელე, თავისი დისწული, რომელსაც ის იყო წვერი ამოდიოდა, და კონსტანტიანე, რომელიც ამ ცოტახნის წინათ სერგისთან ერთად ხოსროსთან იყო ელჩად გაგზავნილი. ხოლო შემდეგ იუსტინიანე მეფემ ხოსროსთან გააგზავნა ზავის შესაკრავად კონსტანტიანე და სერგი. იმათ ის ასურასტანში ნახეს.... ელჩები მოითხოვდნენ, რომ რომაელებს დაბრუნებოდა ლაზიკის სოფლები და შეკრული ყოფილიყო მათთან მტკიცე ზავი. ხოსრომ უთხრა, რომ მათ შორის შეთანხმება ადვილი არ არის, თუ ისინი წინასწარ ერთგვარ დროებითს ზავს არ დასდებენ და, როდესაც ამნაირად უფრო უზრუნველყოფილი იქნება მათ შორის მუდმივი მისვლა-მოსვლა, გადასწვევტენ სადავო საკითხებს და შეჰკრავენ მტკიცე ზავს, ასეთი სპობს Herwerden: *Mnemosyne* XXXIV

¹) აἰ ἂν ἄρῃს H-ში. ²) αἰ=ს (Haury III 392).

χρήματά τε οἱ τὸν Ῥωμαίων αὐτοκράτορα δοῦναι καὶ τινὰ Τριβούνον ὄνομα ἰατρὸν πέμψαι, ἐφ' ᾧ οἱ ξυνδιατρίψει ταχῶν τινὰ χρόνον. ἐτύγγανε γὰρ ὁ ἰατρὸς αὐτὸς νόσου τε αὐτὸν ἀπαλλάξας χαλεπῆς πρότερον καὶ ἀπ' αὐτοῦ φίλος τε καὶ ποθεινός ἐς τὰ μάλιστα ὦν. ταῦτα ἐπεὶ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἤκουσε, τὸν τε Τριβούνον καὶ τὰ χρήματα εὐθύς ἐπέμψε ξυμμένοντα ἐς κεντηνάριχ εἰκόσιν. οὕτω τε αἰσπονηδὲν γέγονασι Ῥωμαίοις τε καὶ Πέρσαις ἐς ἐνιαυτούς πέντε, δέκατόν τε καὶ ἑνατον ἔτις Ἰουστινιανοῦ βασιλείᾳς τὴν αὐτοκράτορα ἀρχὴν ἔχοντας.

. . . Χρυσῶς δὲ, ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ἐνδηλὸς γέγονε τὴν ἐκχειρίαν νῦν δελεῶν πρὸς Ῥωμαίους πεπονημένους, ἐφ' ᾧ δὴ αὐτοὺς διὰ τὴν εἰρήνην ἀναπεπτωκότας λαβῶν ἀνίκεστόν τι ἐργάσεται. τρίτῳ γὰρ τῆς ἐκχειρίας ἐνιαυτῷ μηχανᾶται ταῖςδε ἴσστην ἐν Πέρσαις ἀδελφοὶ δύο, Φάβριζός τε καὶ Ἰσδιγούσνας, ἀρχὰς μὲν περιβεβλημένω ἐνταῦθα μεγίστας καὶ ἄλλως λογισμῷ πονηροτάτω Περσῶν ἀπάντων καὶ δόξαν ἐπὶ τῇ δεινότητι καὶ κακοτροπίᾳ πολλὴν ἔχοντε. βουλευσάμενος οὖν πόλιν Δάρας καταλαβεῖν ἐξ ἐπιδρομῆς καὶ Λαζიკῆς ἐξοικίσει Κόλχους ἀπαντας, Πέρσας δὲ ἀντ' αὐτῶν εἰκίτορας καταστῆσασθαι τῷ ἄνδρῳ τοῦτῃ ἐς ἄμφω τὰ ἔργα ὑπῆ-

ხანდაზმული ღროვებითი ზავისათვის საჭირო იყო რომაელთა თვითმპყრობელს მიეცა მისთვის ფული და გაეგზავნა ერთი ექიმი, სახელად ტრიბუნე, იმ მიზნით რომ ამას გარკვეული ხანი გაეტარებინა მასთან. ამ ექიმს, თურმე, მძიმე ავადმყოფობისაგან მოუტრეხინა წინათ; მისთვის ის ამიტომ ძვირფასი და განსაკუთრებით სასურველი იყო. როდესაც იუსტინიანე მეფემ ეს მოისმინა, მაშინვე გაუგზავნა მას ტრიბუნეც და ფულიც, ოცი კენდინარის რაოდენობით. ასე შეიკრა რომაელებსა და სპარსელებს შორის ზავი ხუთი წლით, მეცხრამეტე წელს იუსტინიანე მეფის თვითმპყრობელობისა

...ცხადი იყო, რომ ხოსრომ, სპარსთა მეფემ, ვერაგი განზრახვით შეკრა ღროვებითი ზავი რომაელებთან, სახელდობრ იმ მიზნით, რომ ეხელთა ის ღრო, როდესაც ისინი ზავის წყალობით გულხელდაკრეფილნი იქნებოდნენ, და საშინელი რამ ჩაედინა. მესამე წელს ღროვითი ზავისა მან მოაწყო შემდეგი: იყო სპარსეთში ორი ძმა, თაბრიზი და ისლიგუსნა, რომელთაც იქ დიდი ძალაუფლება ეპყრათ და ყველა სპარსელზე უფრო ვერაგნი იყვნენ და სახელი ჰქონდათ გავარდნილი მოუხეშავობისა და ცუდზნეობისათვის. რადგან მან (ი. ი. ხოსრომ) გადასწყვიტა ქალაქი დარა აელო მოულოდნელად და ლაზიკიდან კოლხები ყველანი გამოესახლებინა, ხოლო მათ ნაცვლად სპარსელები

ρετήσοντας εἶλετο· ἔρμαιεν γὰρ
καὶ λόγους πολλοὺς ἄξιον εἶναι γῆν
τῆν Κολλιδᾶ σφετερισαμένῃ ἐν
τῷ βεβαίῳ τῆς κτήσεως ἔχειν,
ξήμφορον λογιζαμένῃ τῆ Περσῶν
ἀρχῆ κατὰ πολλὰ ἔσεσθαι τοῦτο
γε. τῆν τε γὰρ Ἰβήρων ἐν τῷ
ἀσφάλεϊ ἐξ τὸ ἔπειτα ἔξειν, οὐκ
ἔν ἔτι ἐχόντων Ἰβήρων ἐφ' οὐσ-
τιναι: ἀνθρώπων ἀποστάντες σαμῆ-
σονται· ἐπειδὴ γὰρ οἱ ἰούτων δὲ

დაესახლებინა, ეს ორი კაცი აირ-
ჩია ამ ორივე საქმის მომგვარებლე-
ბად. მას ხომ ღირსშესანიშნავ მო-
პოვებად მიაჩნდა კოლხიდის ქვე-
ყანა ჰქონოდა მტკიცე საკუთრე-
ბად მითვისებული, რადგან, მისი
აზრით, სპარსეთის ძალაუფლებას
ეს დიდს სარგებლობას მოუტანდა¹;
იბერიაც ხომ მომავალში უშიშ-
რად ეპყროდა, რადგან იბერებს
აღარ ეყოლებოდათ ის ხალხი, ვის-

1) ამ სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რომ სპარსეთის მთავარი ყურადღება ბი-
ზანტიელებთან ომის დროს სწორედ ლაზეთის ფრონტს ჰქონდა მიქცეული. რო-
დესაც ხოსრომ ბიზანტიელებს საბოლოო ზავზე უარი უთხრა (იხ. ზემოთ გვ.
367), მისი განზრახვა ნათელი იყო. როგორც დასაყრდენი პუნქტი მომავალი იერი-
შებისათვის ბიზანტიის წინააღმდეგ, მას ესაჭიროებოდა ლაზეთი და არა დარა ან
ედესა. ლაზეთის გზით ის 1) გადიოდა ზღვაზე, სადაც მნიშვნელოვანი სავაჭრო
პუნქტი—პეტრა—მდებარეობდა; 2) ადვილად აწყობდა იერიშებს ბიზანტიის პრო-
ვინციების—კაპადოკიის, გალატიისა და ბითინიის—წინააღმდეგ, საიდანაც ბიზან-
ტიას შედიოდა დიდძალი ნედლეული; 3) უზრუნველყოფდა სპარსეთს ლაზეთის
ჩრდილოეთიდან მომავალი ჰუნებისაგან და 4) განამტკიცებდა სპარსეთის ძალა-
უფლებას იბერიაში, რომელიც 532 წელში დამოუკიდებლობის დაკარგვის შემდეგ
მუდამ მზად იყო აჯანყებულიყო (რაც კიდევაც მოხდა 572 წელს: Theoph.
Byz. frg. 3, Hist. Gr. Min. ed. Dindorfii I 448). ამიტომ სპარსეთი ორ საქმეს
ისახავდა მიზნად: 1) გაეჩინა ფლოტი შავ ზღვაზე—ამის საბუთია პროკოპის სი-
ტყვები (BP II, 29): ხოსრომ «გაგზავნა ლაზიკეში აუარებელი ხე-ტყე, რომელიც
ხომალდების გასაკეთებლად იყო გამოსადეგი, მაგრამ არავის გაუშხილა, თუ რის-
თვის გაგზავნა ისინი, არამედ თქვა, ისინი გაგზავნენ პეტრას კედლებზე მანქანების
დასადგმელად»; 2) გაეძლიერებინა სპარსული და საზოგადოდ უცხო ელემენტები
ლაზეთის ტერიტორიაზე, ვინაიდან ლაზებზე დანდობა, ცხადია, ვერ გამოდგებოდა
საწინდრად სპარსეთის ამ რთული მიზნების განხორციელებისა.

ვინაიდან სპარსეთს კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული, რომ ბიზანტიის
დამარცხება სწორედ იმ წერტილში უნდა მომხდარიყო, სადაც იკვანძებოდა ბიზან-
ტიის სავაჭრო პოლიტიკის ძაფები, და გათვალისწინებული ჰქონდა აგრეთვე ისიც,
რომ საჭირო იყო ბიზანტიისათვის გამოეცლია ის ტერიტორია, სადაც ბიზანტია
ფიქრობდა ახალი გზების გაჩენას სავაჭრო ვაჭრობისათვის, რითაც ის თავს დააღ-
წევდა სპარსეთის შუამავლობას აღმოსავლეთთან ვაჭრობის საქმეში,—ამიტომ,
ცხადია, სპარსეთი მხოლოდ დროებით ზავს (5 წლით) თანხმდებოდა, რომ ამ წნის
განმავლობაში მოემზადებინა ნიადაგი თავისი მიზნების მიღწევის გასაადვილებლად.
როგორც შემდეგ თავებში პროკოპის მიერ მონათხრობი გვარწმუნებს, სპარსე-
თი თავის დასავლეთ ფრონტზე სიწყნარეს იცავს (იცავს დროებითი ზავის პირო-
ბას), ხოლო ჩრდილოეთით (ლაზიკეში) ის ფართე გეგმებს შლის.

λογιμώτατοι τῶν βαρβάρων ἑμοῦ
 Γουργένη τῷ βασιλεῖ ἐξ ἀποστα-
 σιν εἶδον, ὥσπερ μοι ἐν τοῖς ἔμ-
 προση λόγοις ἐρρήθη, εὔτε βα-
 σιλεὶ σφίσι κατστήσεσθαι τὸ ἐν-
 φένθε ξυνεχώρουν Πέρσαι εὔτε
 ἀυτογνωμο οὖντες Περσῶν κατή-
 κοι Ἰβηρας ἦσαν, ἀλλ' ὑποψία
 τε καὶ ἀπιτία ἐξ ἀλλήλους πᾶσιν
 εἶχοντο. ἐνδηλοῖ τε Ἰβηρας ἦσαν
 δυσανασχετοῦντές τε ἰσχυρότατα
 καὶ νεωτεριοῦντες οὐ πᾶσιν ὑσ-
 τερον, ἢν τινὸς ποτε καιροῦ λαβέσ-
 θαι δυνατὸν εἶεν. καὶ πρὸς Οὐγγων
 τῶν Λαζικῆ προσείκων ἀδύητον
 μὲν τὴν ἰερσῶν ἀρχὴν ἐξ ἀεί-
 ἔσεσθαι, ἔσθ' ἂν δὲ καὶ ἀπώτερον
 αὐτὸς τῆ Ῥωμαίων ἀρχῆ ἐπι-
 πέμψειν, ἦν ἴκα ἀν αὐτῶ βυλι-
 μένω εἶη. οὐ γὰρ ἄλλο οὐδὲν τοῖς
 ἐν Κασκάσφ ἀκούσι βαρβάρους ἢ
 ἐπιτείχισμα Λαζικῆν εἶναι. μά-
 λιστα δὲ πάντων κατὰ τοῦτο ξυ-
 σσειν πρὸς Λαζικῆς ἐπικράτησιν
 ἤλπιζε Πέρσαις, ὅτι δὴ ἐξ ἀ-
 τῆς ἑρμώμενοι ἔσυνήσονται εὐδενὶ
 πόνῳ καταθέεντες καὶ πεζῆ καὶ
 ναυσὶ τὰ ἐπὶ τοῦ Ἐδξείνου καλυ-
 μένω πόντου χωρὶα Καππαδόκας
 μὲν καὶ τοῖς αὐτῶν ἐχθροῦς
 Γαλάτας καὶ Βιθυνούς παραστή-
 σεσθαι, ἐξ ἐπιδρομῆς δὲ Βυζαν-
 τῆς ἀιρήσειν, εὐδενὸς σφίσι ἀν-
 τισταθέντες. τούτων μὲν δὴ ἔνε-
 κα προσπαίεσθαι Χοσρόης Λαζι-
 κῆν ἠθέλεν, ἐπὶ Λαζίς δὲ τὸ

თანაც ისინი, განდგომის შემთხვე-
 ვაში, თავს გადაიჩინდნენ. მის
 შემდეგ რაც ამ ბარბაროსთა დი-
 დებულნი გურგენ მეფესთან ერთად
 განდგომას იზრახავდნენ, როგორც
 ეს ჩემ მიერ წინა მოთხრობებშია
 ნაამბობი ¹, იმ დროიდან არც სპარ-
 სელები აძლევედნენ ნებას მათ მეფე
 ჰყოლოდათ, არც იბერები ემორ-
 ჩილებოდნენ სპარსელებს თავისი
 ნებით, არამედ დიდი ეჭვითა და
 უნდობლობით ეპყრობოდნენ ერთ-
 მანერთს. ცხადი იყო, რომ იბერებს
 ძალიან უჭირდათ ასეთ მგომარე-
 თბაში ყოფნა და ახლო მომავალში
 განზრახული ჰქონდათ აჯანყება,
 თუ კი შესძლებდნენ ოდესმე შიშ-
 თიერი დრო ეხელთათ. აგრეთვე ლა-
 ზიკის მეზობლად მოსახლე ჰუნენ-
 ბისაგანაც სპარსელთა სახელმწი-
 ფო სამუდამოდ დაუტრბეველი იქნე-
 ბოდა, ხოლო გაცილებით უფრო
 ადვილად მიუხევედა იმათ რომაელ-
 თა სახელმწიფოს, როცა კი ეს მას-
 თვის, სასურველი იქნებოდა: კავ-
 კასში მოსახლე ბარბაროსთათვის
 ლაზიკე არის მხოლოდ საწინააღ-
 მდეგო ტიხრი. ყველაზე უფრო-კი,
 მას იმედი ჰქონდა, ლაზიკის მხრით
 გაძლიერება. სპარსელებისთვის
 იმით იქნებოდა სასარგებლო, რომ
 იქიდან შეტევით ისინი ადვილად
 შესძლებდნენ თავს დასხმოდნენ,
 ხმელეთითაც და ზღვითაც, ეგრეთ-
 წოდებულ ექსინის პონტზე მდებ-
 ბარე სოფლებს, დაემორჩილებინათ

¹) იხ. ზემოთ გვ. 326-328.

φαρσεῖν ἤμιστα εἶχεν. ἐπειδὴ γὰρ
 Ῥωμαῖοι ἐκ τῆς Λαζიკῆς ἀνεχώρη-
 σαν, Λαζῶν τὸ πλῆθος τῆ Περ-
 σῶν ἀργῆ ἐπεικῶς ἤχθετο. μο-
 νότροποι γάρ, εἶπερ ἄλλοι τινές,
 εἰ Πέρσαι εἰσὶ καὶ τὰ ἐς τὴν διαί-
 ταν ὑπεράγαν σκληροί. καὶ αὐ-
 τῆς εἰ τε νόμοι δυσπρόσοδοι εἰσι
 πρὸς πάντων ἀνθρώπων καὶ τὰ
 ἐπιτάγματα οὐδ' αὖθι ἀνεκτά. πρὸς
 μέντοι Λαζοὺς καὶ διαφερόντως τὸ
 διαλλάσσειν τῆς τε γνῶμης ἀεὶ
 καὶ τῆς διαίτης παρὰ πολὺ δια-
 φαίνεται, ἐπεὶ Λαζοὶ μὲν Χρισ-
 τIANCI εἰσι πάντων μάλιστα, Πέρ-
 σαις δὲ ἀπ' ἐναντίας αὐτῶν τὰ
 ἐς τὸ μείον ἀπαντα ἔχει. χωρὶς
 δὲ τούτων ἄλλες μὲν τῆς Λαζიკῆς
 οὐδ' αὖθι γίνονται, εὐ μὴν οὕτε σίτος
 οὕτε εἰνός οὕτε τι ἄλλο ἀγαθὸν φύε-
 ται. ἐκ δὲ Ῥωμαίων τῶν παρα-
 λίων ἀπαντα ταῖς ναυσὶν ἐπεισέρ-
 χεται σίσι, καὶ ταῦτα οὐ χρυσὸν
 τῆς συμβάλλουσι προίεμέναις,
 ἀλλὰ δέρρεις τε καὶ ἀνδράποδα
 καὶ εἰ τι ἄλλο ἐνταῦθα κατὰ
 πολὺ περιεῖναι ξυμβαίνει τούτου
 τε, ὡς τὸ εἰκός, ἀπεκλεισμένοι
 τὸ λοιπὸν ἡσχαλλον. ὧν δὲ ὁ
 Χριστοῦ αἰσθόμενος προτερῆσι
 ξὺν τῷ ἀσφαλεῖ, πρὶν τι ἐς αὐτὸν
 γεωτερίσειαν, ἐν σπουδῇ εἶχε. καὶ

კაპადოკიელები, მათი მოსასაზღ-
 ვრე გალატელები და ბითინელები,
 და მოულოდნელად დაეპყროთ ბი-
 ზანტიელები, ისე რომ მათ არა-
 ვინ წინააღმდეგობას არ გაუწევ-
 და. ამიტომ უნდოდა ხოსროს ლა-
 ზიკის შემოერთება, ხოლო ლაზე-
 ბისადმი ნდობა მას ძალიან ნაკლე-
 ბად ჰქონდა. ვინაიდან, როდესაც
 რომაელები ლაზიკიდან წავიდნენ,
 ლაზთა უმეტესობა სპარსელების
 ხელისუფლების ქვეშ საგრძნობ-
 ლად შეწუხდა: სპარსელები სხვებ-
 ზე უფრო ერთფეროვანი ცხოვრე-
 ბის მოყვარულნი განმარტოებულ-
 ნი არიან და ცხოვრებაში ზო-
 მაზე მეტად მკაცრნი, და მათი კა-
 ნონებიც მიუწვდომელია ყველასა-
 თვის და მათი დადგენილებანი
 სრულებით მიუღებელი. ლაზების
 მიმართ მაინც განსაკუთრებით
 ძლიერ იჩენს თავს განსხვავება
 მსოფლმხედველობისა და ცხოვრე-
 ბისა, რადგან ლაზები ქრისტიანენი
 არიან, ყველაზე უფრო მეტად,
 სპარსელებში-კი, პირიქით, ღმერ-
 თის კულტი-ყველაფერია. ამის
 გარდა ლაზიკეში არსად არ არის
 მარილი, არც ხორბლეული მოდის,
 არც ღვინო, არც სხვა რამ სიკეთე¹.
 ყველაფერი შემოაქვთ მათთან ნა-
 ვებით რომაელთა სანაპიროებიდან,

¹ რომ მარილი და ხორბლეული ლაზებს არ მიაგოვებოდათ, ამაზე პრო-
 კოპი ზემოთც. ლაპარაკობს (BP I 12; II 15; იხ. ზემოთ გვ.გვ. 329 და 350). აქ
 კი, ისევე როგორც BP II 15 (ზემოთ გვ. 350), ის დამატებით აღნიშნავს ზოგიერთ
 იმ საგანს, რომელიც ბიზანტიას გაჰქონდა ლაზეთიდან. ეს არის ტყავეულობა, რო-
 გორც ნედლი მასალა ბიზანტიის წარმოებისათვის, და მონები, როგორც მუშა-ხე-
 ლი იმავე წარმოებისათვის.

οὐ βουλεσομένῳ ξυμφορώτατον
 ἔδοξεν εἶναι Ἰουβιάζην τὸν Λαζῶν
 βασιλέα ἐκποδῶν ἕτι τάχιστα
 ποιησομένῳ Λαζῶς ἐνθενδε παν-
 δημῆι ἀναστήσειν, οὕτω τε Πέρ-
 σῶς καὶ ἄλλα ἕκτα ἔθνη ξυνοι-
 κίσειν ἐν ταύτῃ τῇ χώρῃ (H a u-
 r y I 282—287).

ბოდენ, წინასწარ უზრუნველ ეყო თაჟისი მდგომარეობა. და მას, ამის განმზრახველს, ყველაზე უფრო მიზანშეწონილად მიაჩნდა, რომ თავიდან მოეცილებინა ლახთა მეფე გუბაზი და ლახები იქიდან სრულიად გადაესახლებინა და ამრიგად იმ ქვეყანაში ჩაესახლებინა სპარსელები და ზოგიერთი სხვა ტომებიც.

და ამაში ისინი ფულს-კი არ აღ-
 ლევენ მიმწოდებლებს, არამედ ტყა-
 ვებს, მონებს და თუ სხვა რამ სი-
 ჭარბით აღმოაჩნდებათ, ცხადია, ეს-
 რომ დაჰკარგეს, გამწარებული იყ-
 ვნენ. რადგან ხოსრომ ეს იცოდა,

ის იმის ცდაში იყო, რომ, ვიდრე ისინი მის წინააღმდეგ აჯანყდებოდნენ, წინასწარ უზრუნველ ეყო თაჟისი მდგომარეობა. და მას, ამის განმზრახველს, ყველაზე უფრო მიზანშეწონილად მიაჩნდა, რომ თავიდან მოეცილებინა ლახთა მეფე გუბაზი და ლახები იქიდან სრულიად გადაესახლებინა და ამრიგად იმ ქვეყანაში ჩაესახლებინა სპარსელები და ზოგიერთი სხვა ტომებიც.

პავლე ინგოროძე.

ქველ-ქართული წარმართული კალენდარი

მე-5—8 საუკუნის ძეგლები.

წერილი პირველი.

I

მე-8 საუკუნის წინა-დრინდელ მწერლობაზე წინასწარი შენიშვნები.

საკითხი ქველ-ქართული წარმართული კალენდარის შესახებ ჩემს წინაშე აღიძრა ქართული მწერლობის უძველესი ძეგლების დათარიღების კითხვასთან დაკავშირებით.

ქართული მწერლობის შესახებ მე-8 საუკუნის უწინარესი ხანი-სა ჩვენ ძლიერ ცოტა ვიცით. ქართული ლიტერატურის ისტორია, არსებულს მდგომარეობაში, დაგვისახელებს მხოლოდ თხუთმეტამდე ტექსტს, რომელთა შესახებ შესაძლოა გადაჭრით ითქვას, რომ ისინი ეკუთვნიან მე-8 საუკუნის ნახევარზე აღრინდელ დროს. ესენია:

- ა) ბიბლიური ტექსტები ახალი და ძველი აღთქმისა;
- ბ) ორი ორიგინალური ჰაგიოგრაფიული ნაწარმოები: მარტვილობა შუშანიკისი და ევსტათი მცხეთელისა¹;
- გ) და რამდენიმე თარგმნილი თხზულება, აღმოჩენილი ხანმეტ-ჰაემეტ პალიმფსესტებში, როგორცაა — ტვიკონის ფრაგმენტი, აპოკრიფული აქტები მოციქულთა, და ზოგიერთი პატრისტული ტექსტი, დაცული ხანმეტ „მრავალთავში“.

ამავე დროს ამ ტექსტების გაცნობა გვიჩვენებს, რომ ამ ეპოქის ქართული მწერლობა, არათუ გვიან, არამედ უკვე თვით მე-5

¹ მესამე ჰაგიოგრაფიული ტექსტი «წამება ცხრათა ყრმათა კოლაელთაჲ», ჩვენის დასკვნით, აგრეთვე ამავე ხანას ეკუთვნის, მაგრამ მას აქ არ ვასახელებთ, რადგან არც მისი თარიღი და არც წარმოშობის საკითხი დღემდე საბოლოოდ არ ყოფილა გარკვეული ჩვენს საისტორიო მწერლობაში.

საუკუნეშიაც წელ-მომავრებულია და ტრადიციების მექონე. მართლაც, უძველესი ძველი ქართული ორიგინალური მწერლობისა, რომელიც ჩვენამდე მოღწეულა, მარტვილობა შუშანიკისი (— მე-5 საუკუნის 70-იან წლებში დაწერილი) — იმდენად მაღალხარისხოვანი ლიტერატურული ნაწარმოებია, და ამასთან ისეთის შეზომილი და რთული წმინდა-მხატვრული ხერხებით დაწერილი, რომ მისი წარმოშობა ხანგრძლივსა და ინტეგრალურს ლიტერატურულს ტრადიციას იგულისხმებს.

რომ ქართული მწერლობა ამ ხანისა ფართე დიპაზონისა უნდა ყოფილიყო, ამას გვანიშნებს თითონ საერთო ფონი ამ ეპოქის ქართული კულტურული ცხოვრებისა, — ის ინტენსიური იდეური ძიებანი და გონებრივი მოძრაობა, რომლის შესახებ დაცულია რეალიები კვრიონ დიდის მიწერ-მოწერაში და საერთოდ „წერილთა წიგნი“.

[აღსანიშნავია ამასთან „პეტრე იბერიელის ცხორება“ — რომელიც ამ ეპოქის კულტურული მილიეს შესახებ საერთო წარმოდგენას გვაძლევს].

პირველ-წყაროებს შემოუნახავს ფრაგმენტარული ცნობები და გადმოცემანი ამ ხანის ზოგიერთ ქართველ მწერალთა შესახებაც. ასე, მწერალი ჯალი, რომელიც, გადმოცემით, მე-5 საუკუნის დასაწყისის მოღვაწე ყოფილა. — მემატიანე გრიგოლ, მოხსენებული «ქართლის მოქცევაში», რომლის შესახებ ზედმიწევნითი თარიღი არა გვაქვს, მაგრამ რომლის მოღვაწეობა მე-4—7 საუკუნეთა ფარგლებში უნდა ვიგულისხმოთ. — განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ცნობა, რომელიც დაუცავს ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსს — მობიდანის შესახებ. მობიდან, ამ გადმოცემით, მე-5 საუკუნის ნახევრის მოღვაწე ყოფილა, და მას, მემატიანის ცნობით, რამდენიმე თხზულება («წიგნები») დაუწერია, რომელიც მართლ-აღმსარებელი ქრისტიანობის საწინააღმდეგო იდეებს შეიცავდა.

მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობის შესახებ გაცილებით მეტსაც ვფიქრობ. ზოგიერთი რეალიები გვაძლევს საფუძველს დავასკვნათ, რომ ამ ხანაში საერო ქართული მწერლობაც უნდა არსებულიყო. მაგრამ ეს იმდენად რადიკალური შეხედულებაა ჩვენი ლიტერატურის ისტორიისათვის, და თანაც იმდენად რთულს პრობლემას წარმოდგენს [იგი დაკავშირებულია ზოგიერთი ძეგლების ან ძეგლთა ცალკე ნაწილების გადათარიღებასთან, ზოგიერთი ტექსტების ახალ ინტერპრეტაციასთან], რომ ამ კითხვას აქ მხოლოდ გაკვრით აღვნიშნავთ და იგი სპეციალური მიმოხილვის საგანი იქნე-

ბა. მოვიხსენებთ აქ მხოლოდ ერთ ფაქტს: ქართული ლექსთწყობა ამ დროს უკვე დამუშავებული ყოფილა; ქართული ლექსი, საფიქრებელია საერო მწერლობიდან, ლიტერატურის სხვა დარგებშიაც შემოხიზნულა; ასე, ერთს უძველეს ჰაგიოგრაფიულს ძეგლში, რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი, ჩვენ გვხვდება ციტატი—ლექსი, მეტრულად გამართული. და ეს არა ერთი მაგალითია ქართული ლექსის ხმარებისა ამ უძველეს ხანაში.

აი ასეთ საერთო კონტურებში ისახება ჩვენს წინაშე მე-8 საუკუნეზე უწინარესი ხანის ქართული მწერლობა.

რომ ქართული მწერლობა მე-5—7 საუკუნეებისა მაღალ კულტურულ დონეზე უნდა მდგარიყო, ეს ზოგჯერ მოსჩანს ისეთი რელიეზებიდან, რაც პირველის შეფასებით წვრილმანად გვეჩვენება.

ავილოთ თუნდ ასეთი, პირველის შეხედვით მეორე-ხარისხოვანი წმინდა ტექნიკური მხარე, როგორცაა—განკვეთილობის, სასვენი ნიშნების ხმარების ისტორია.

ვინც გაცნობილია პირველ-წყაროებს,—ძველ-ქართულ ხელნაწერებს მე-8 საუკუნის დასასრულიდან მოკიდებული ვიდრე მე-11 საუკუნის პირველ ნახევრამდე¹, — მისთვის რასაკვირველია აშკარაა, რომ მე-8—11 საუკუნის ქართული მწერლობა, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ამდენად მდიდარია და არც ერთს ამ ეპოქის ახლო-აღმოსავლეთის მეზობელ ხალხთა მწერლობას არ დაუვარდება, —აი ამ შემდგომი ხანის, მე-8—11 საუკუნის მწერლობაში ჩვენ ვერ ვპოულობთ განკვეთილობის ნიშანთა ხმარების რაიმე გარკვეულს; მკვიდრად ჩამოყალიბებულს გრამატიკულ სისტემას.

განკვეთილობის ნიშანთა ხმარების გარკვეული წყობა შემოულიათ მხოლოდ მე-11 საუკუნეში, ჯერ ცნობილ ქართველ მწერალს გიორგი მთაწმიდელს (—საგალობელთა წიგნში), შემდეგ კი ეს სისტემა ჩამოუყალიბებია მეორე ცნობილ ქართველ მეცნიერს—ეფრემ მცირეს². ეფრემ მცირე გადმოგვცემს, რომ ძველ-ქართველ მწერლებს—გარდა გიორგი მთაწმიდელისა—„არა რაა ელუაწათ წერტილითა განკუჴთისათჴს საკითხავთაჴსა, ამისთჴსცა ზეპირითა უკმდა განკუჴთაჴ ყოველთა სახელოვანთა მკით-

¹) მხედველობაში მაქვს მანუსკრიპტები — ცნობილი ჭილ-ეტრატის ჰიმნოგრაფიული კრებულის დროიდან დაწყებული ვიდრე ათონური ხანის ხელნაწერებამდე.

²) ჩვენ აქ არ ვებნებით უფრო გვიანი დროის — პეტრიწონულ-გელათური სკოლის რეფორმას, რომელიც უკვე მე-11—12 საუკუნის საზღვარეკუთვნის.

ხველთა“; ამის გამო, —სწერს ეფრემ მცირე, —ქართველი მოღვაწის იოანე ფარაკნელის ბრძანებით, მე შემომამქვს ერთგვარი ჩამოყალიბებული წესი სასვენი ნიშნების ხმარებისა —საკითხავთა „მართლად განკუთხილობის“ მიზნით¹.

ეფრემ მცირე მართალი იყო, როცა აღნიშნავდა განკვეთილობის ნიშანთა უსისტემობას მე-8—11 საუკუნის მწერლობაში; მაგრამ მას არ სცოდნია, რომ ბევრით უფრო ადრე, მე-5—7 საუკუნეებში, ასეთი სისტემა ქართულს ლიტერატურაში უკვე არსებობდა.

განკვეთილობის ნიშანთა ხმარებას მე-6—7 საუკუნის ქართულს პალიმფსესტებში პირველად ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება². ამის შემდეგ ჩვენ შემთხვევა გვქონდა სპეციალურად შეგვესწავლა ერთი პალიმფსესტი, რომელიც მე-6—7 საუკუნის საზღვარს ეკუთვნის (საქართველოს მუზეუმის კოლექციის ხელნაწერი № 999, პალიმფსესტი A — ოთხთავი). [თავდაპირველად უნდა აღვნიშნო, რომ სასვენი ნიშნების აღდგენა ამ პალიმფსესტში მთლიანად და სავსებით მოხერხდა, რადგან ყველა იმ შემთხვევებში, სადა კი სასვენი ნიშნები იხმარება, სიტყვათა შორის აქ დატოვებულია გარკვეული მანძილი]. და აი ამ ხელნაწერის შესწავლამ სრულიად მოულოდნელი სურათი წარმოგვიდგინა. ამ მე-6—7 საუკუნის ხელნაწერში ისეთის სიზუსტით არის ჩამოყალიბებული განკვეთილობის ნიშანთა ხმარება, ისეთის ზედმიწევნილობით შეფარებულია იგი კითხვის ბუნებრივ მდინარებასთან და ენის გრამატიკულ წყობასთან, რომ ამ მხრივ ამ მე-6—7 საუკუნის ძეგლში წარმოდგენილი სისტემა არაფრით დაუფარდება ეფრემ მცირის მიერ შემოღებულ წესს. პირიქით, ზოგ შემთხვევაში უპირატესობა სწორედ ამ მე-6—7 საუკუნის ხელნაწერს უნდა მიეკუთვნოს. ასე, მაგალითად, აქ ჩვენ გვხვდება მიმართვის გამოყოფა სასვენი ნიშნებით, რაც ეფრემის ნაწერებში მიღებული არაა. ამას გარდა, სამ- და ექვსწერტილელი ეფრემის სისტემისა, რაც ასე აჭრელებს ტექსტს, მე-6—7 საუკუნის ხელნაწერში შეცვლილია უფრო მარტივი, მაგრამ არა ნაკლებ ზუსტი წყობით.

ეს რაც შეეხება განკვეთილობის ნიშნების ხმარებას:

მაგრამ, ამას გარდა, მეტის აღნიშვნაც შეიძლება. მე-6—7 საუკუნეთა პალიმფსესტების გაცნობა ადასტურებს, რომ არსებობდა არა მარტო სისტემა საკითხავთა „მართლად განკუთხილობისა“.

¹) ქრონიკები I, გვ. 218.

²) იხ. წერილი: „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები“ (ტფილისის უნივერსიტეტის შრომები, II, გვ. 369).

არამედ უნდა არსებულებოდა საერთოდ სწავლა ქართული სალიტერატურო ენის შესახებ, მის გრამატიკულ ნორმებზე და ორთოგრაფიის შესახებაც, სულ ერთია ჩაწერილი იყო ეს სწავლა, თუ ლიტერატურის ტრადიციებით დაკანონებული.

მე-8 საუკუნის უწინარესი ხანის მწერლობაში ჩვენ ორს ორთოგრაფიულს სკოლას ვხვდებით: 'ხანმეტს' და 'ჰაემეტს' ¹. რომ აქ სკოლაა, და არა უბრალო დიალექტური მრავალსახეობა, ამას ის გარემოება ადასტურებს, რომ სხვაობა ამ ორ მიმართულებას შორის ეხება მხოლოდ ერთს გარკვეულს ფონეტურს ელემენტს (—ზმნისა და ზედშესრულის გარკვეულ გრამატიკულ კატეგორიებში). დანარჩენში კი მართლწერა ორივე მიმართულებებისა—ერთი და იგივეა. და არა მხოლოდ მართლწერა. საერთოდ, გადაჭრით შეიძლება აღინიშნოს, მე-6—7 საუკუნის ქართულს ძეგლებში ჩვენ გვაქვს იმდენად ჩამოქნილი ლიტერატურული სტილი, ლექსიკაში გამოიხატება ეს თუ სინტაქსში, აქ ისეთის სიმწყობრით არის ჩამონაკეთილი ენის, სტილისტური და გრამატიკული სახე, რომ ამისი არსებობა წარმოუდგენელია გარეშე დიდი ლიტერატურული ტრადიციისა და ენის ზანგრძლივი კულტურისა, რომელსაც თავი დაუღწევია დიალექტური მერყეობისათვის და შეუმუშავებია მტკიცე, ზოგადი სალიტერატურო ნორმები ².

დასასრულ, კიდევ ერთი დეტალი,—ძველ-ქართული ხელნაწერების შესრულების წმინდა ტექნიკური მხარე,—კალიგრაფია.

ვისაც გადაუშინჯავს ძველ ქართული პალიმფსესტები მე-6 - 7

1) ხანმეტობა და ჰაემეტობა პარალელურად არსებობდა და არა ერთი-მეორის შემდგომ. [ეს სიხანს ხელნაწერი მასალებიდან. ასე, ხანმეტობა დამოწმებულია მე-6 საუკუნის დასაწყისიდან (ბოლნისის წარწერა) ვიდრე მე-8 საუკუნის დასაწყისამდე (ხანმეტი მრავალთავი). ამავე დროს ჰაემეტობის კვალი ჩვენ იმავე მე-6 საუკუნეშიაც გვხვდება (კემბრიჯის პალიმფსესტი), ხოლო მე-7 საუკუნის დასაწყისში, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, გადაწერილია ჰაემეტად მთელი ტექსტი „მცირე კანონისა“. — ჰაემეტობა შემდეგაც გვხვდება სპორადულად (გრაცის ლექციონარი, „დიდი კანონის“ ტექსტი, ჰადისის ოთხთავის ორიგინალი).—ამრიგად აქ პარალელურ მოვლენასთან გვაქვს საქმე.]

2) ჩვენ აქ არ ვეხებით ხანმეტობა-ჰაემეტობის წარმოშობის საკითხს. ცხადია იგი თავდაპირველად დიალექტურ ნიადაგზე აღმოცენდა. მაგრამ ჩვენ აქ ხახს ვუსვამთ იმ გარემოებას, რომ მე-5—7 საუკუნეებში სალიტერატურო ენის დიალექტიური მრავალსახეობა უკვე დაძლეულია; ხანმეტობა-ჰაემეტობა ამ ეპოქაში წარმოადგენს მხოლოდ გადანაშთს, რომელიც არ არ ჰყვებს სალიტერატურო ენის მკაფიოდ ჩამონაკეთილს სახეს, სალიტერატურო ენა ამ ხანაში მტკიცედ ჩამოყალიბებულს ორთოგრაფიულსა და გრამატიკულ-სტილისტიურ ზოგად ნორმებზე ემორჩილება.

აუკუნეებისა, იგი დაგვეთანხმება, რომ ეს ძეგლები, წერის ტექნიკის მიხედვით, ქართული დამწერლობის საუკეთესო ნიმუშებს წარმოგვიდგენენ. კალიგრაფიული ხელოვნება აქ მართლაც დიდ სიმალღემდეა აყვანილი. ამ მხრით ეს ძეგლები მე-6 საუკუნიდან ვიდრე მე-8 საუკუნის დასაწყისამდე არათუ დაუვარდება, არამედ მაღლა დგას კიდევ მე-9—10 საუკუნის ხელნაწერებთან შედარებით (ჩვენ წი მე-9—10 საუკუნე ქართული კალიგრაფიის კლასიკურ ხანად მიგვაჩნდა). ისეთი არტიკული კალიგრაფიული ხელოვნებით დაწერილი ხელნაწერი, როგორცაა მაგალითად ხანმეტი მრავალთავი № 3092, ან ხანმეტი ოთხთავები № 89 და 999 და საერთოდ თითქმის ყველა ხელნაწერი მე-6—7 საუკუნეებისა, შემდეგს უფრო გვიან ეპოქაში იშვიათად თუ შეგვხვდება.

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ ზოგად მოხილვას მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობისა, და მასთან დაკავშირებით მწიგნობრობის ტექნიკის.

ჩვენ აქ შევჩერდით ამ ზოგიერთ დეტალებზე, რომ საერთო ხაზებში მაინც გვეჩვენებია ზოგადი კონტურები მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობისა, რომელიც ჯერ კიდევ ბურუსით არის მოცული. ჩვენ აქ მიუთითეთ მხოლოდ ისეთ ხაზებზე, რაც პირველი გაცნობიდანვე ცხადი ხდება, და რაც გვანიშნებს, რომ მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობა წელ-მომავრებული და ტრადიციების მექონი ლიტერატურა უნდა ყოფილიყო და მისი დიაპაზონი, საფიქრებელია, არ დაუვარდებოდა შემდეგი ხანის მე-8—10 საუკუნის ქართული მწერლობისას.

*

და აქ იბადება საკითხი, რა ბედი ეწია ძველი პერიოდის ამ მწერლობას?

რასაკვირველია, ის გარემოება, რომ ჩვენ ძლიერ ცოტა ვიცით მე-8 საუკუნეზე ადრინდელი ხანის ლიტერატურის შესახებ, რომ ჩვენ დღეს საშუალება გვაქვს დავასახელოთ მხოლოდ თხუთმეტიოდნე ტექსტი მე-5—7 საუკუნეებიდან, ნაწილობრივ იმითაც აიხსნება, რომ ქართული მწერლობის სამეცნიერო შესწავლა ახალი საქმეა. ჩვენ დღეს ძეგლების რიგიანად დათარიღებასაც კი ვერ ვახერხებთ. ჩვენ ძალიან ცოტა ვიცით, მაგალითად, ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ცალკე სტადიების შეხახებ, რომ დათარიღების დროს ენის ჩვენებას დავემყაროთ. ქართული მწერლობის ისტორია, იმ მდგომარეობაში, რომელშიაც იგი ამჟამად იმყოფება, საშუალებას გვაძლევს მე-5—7 საუკუნის თარიღი მივაკუთვნოთ მხოლოდ ისეთს

თხზულებებს, სადაც ან პირდაპირ თითონ ტექსტშია მოცემული და-
მათარიღებელი ჩვენება (როგორც მაგალითად შუშანიკისა და ევსტა-
თი მცხეთელის მარტვილობაში), ან და ისეთს ძეგლებს, რომელთაც
ჩვენ ვპოულობთ მე-6—7 საუკუნის პალიმფსესტებში.

მაგრამ ამას გარდა ჩვენ გვაქვს მთელი რიგი დაუთარიღებელი
ტექსტებისა.—ჯერ მარტო ექვსი ქრესტომათია — «მრავალთავი»
მე-9—10 საუკუნეებისა (სინას მთის ხელნაწერი 864 წლისა, სიძვე-
ლეთა მუზეუმის ხელნაწერები № 19, 95, 144 და 1103, და ათონუ-
რი № 80)— შეიცავს ორასზე მეტს დაუთარიღებელს ნაწარმოებს.—
აგრეთვე მეორე ტიპის კრებულებში ჰაგიოგრაფიული ხასიათისა
(—„ცხოვრებანი“ და მარტვილთა აქტები)—დაუთარიღებელი თხზუ-
ლებანი ასეულობით აღირიცხება. რასაკვირველია ყველა ეს ტექს-
ტები მე-9—10 საუკუნეებს არ ეკუთვნის, არამედ ნაწილობრივ უფრო
ძველი დროიდან მოდის.

რომ მე-9—10 საუკუნის ხელნაწერებში ბევრი ძველი ტექსტია
გადმოწერილი, ეს შემდეგი გამოკვლევიდანაც ცხადი გახდება. ჩვენ
ქვემოთ სპეციალურად ვეხებით ქართულ კალენდარს, რაც გარკვე-
ულს კრიტერიუმს იძლევა ტექსტების დასათარიღებლად, და მარტო
ამ ერთი საქრონოლოგიო მაჩვენებლის მიხედვით შესაძლო ხდება
საგრძობელი შემატება შევიტანოთ ჩვენს ცოდნაში მე-5—7 საუკუ-
ნის მწერლობის შესახებ. სახელდობრ, ამ მაჩვენებლის თანახმად ირ-
კვევა, რომ იმ დაუთარიღებელ ნაწარმოებთა შორის, რომლებიც მე-
9—10 საუკუნის ხელნაწერებში შენახულა, 16-მდე ჰაგიოგრაფიული-
თხზულება და 2 ეგზეგეტიკური ტექსტი ეკუთვნის უფრო ძველ დროს,
მე-8 საუკუნის ნახევარზე აღრინდელ ხანას, მე-5—7 საუკუნეებს. ამას
გარდა შესაძლო ხდება წინათ ცნობილ ნაწარმოებთა დათარიღებაში
მეტი გარკვეულობა შევიტანოთ.

ამ 18 ახალი ძეგლის შემატება მე-5—7 საუკუნის ქართული-
მწერლობისათვის შესაძლო ხდება, როგორც აღვნიშნეთ, მარტო ერ-
თი საქრონოლოგიო მაჩვენებლის აღმოჩენის, ქართული კალენდრის
განმარტების შემდეგ. მაგრამ, რასაკვირველია, მე-5—7 საუკუნის
ნაწარმოებთა რიცხვი გაცილებით მეტი უნდა იყოს იმ დაუთარიღე-
ბელ ტექსტებს შორის, რომლებიც ჩვენამდე მოღწეულა. [კალენდა-
რის მიხედვით შესაძლოა მხოლოდ ზოგიერთი ტექსტების გამორჩევა,
სახელდობრ ისეთებისა, სადაც კალენდარული ხასიათის ცნობებია
დაცული; მაგრამ დიდი უმრავლესობა უთარიღო ტექსტებისა სრუ-
ლებით არ შეიცავს არავითარ საკალენდრო ცნობებს და მათი
თარიღის გარკვევის საკითხი ჯერ ისევ ღია რჩება]. მომავალში, რო-

ცა ქართული მწერლობის შესწავლა გაღრმავდება, და კეოსოდ ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია საფუძვლიანად იქნება გამო-რკვეული, ჩვენ, გარდა კალენდრისა, არა ერთს და ორს სხვა დამატარილებელ კრიტიკრიუმს მივიღებთ და საშუალება მოგვეცემა გამოეყოთ დაუთარილებელი ტექსტებიდან სხვა ძველი თხზულებებიც, რომლებიც მე-5—7 საუკუნეებს ეკუთვნიან. უეჭველია მუშაობის ამ გაღრმავების შემდეგ ჩვენ გვექნება ბევრად მეტი რიცხვი მე-5—7 საუკუნის ძეგლებისა, ვიდრე დღეს საშუალება გვაქვს დავასახელოთ.

ეს ასეა. მე-5—7 საუკუნის მწერლობა სჩანს არც ისე მთლად უკვალოდ გამქრალა. მაგრამ მაინც ჩვენ დიდად შემცდარი ვიქნებოდით, თუ ვიფიქრებდით, რომ ყველა ეს მოღწეული ძეგლები მე-5—7 საუკუნისა, დათარილებული, თუ ჯერ დაუთარილებელი, მთლიანს წარმოდგენას გვაძლევს მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობის შესახებ. მთელი რიგი მოსაზრებათა ჩვენ საბუთს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობის მთავარი ნაწილი [— და დაუმატებთ, რომ მასთან ერთად, საფიქრებელია, აღ-რინდელი წარმართული ხანის მწერლობაც]—დაღუბულია და ჩვენამდე არ მოღწეულა.

ჩვენ აქ მოგვიხდება ამ კითხვაზე შევჩერდეთ, რათა სწორი პერსპექტივი გვქონდეს მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობის მოცულობის შესახებ. ამ სწორი პერსპექტივის დადგენა საჭირო ხდება როგორც წინამდებარე გამოკვლევისათვის, ისე წერილების იმ სერიისთვის, რომელსაც ეს ნარკვევი სსნის. ამის გარეშე, ვიდრე ჩვენ ნათლად არ გვაქვს გათვალისწინებული უძველესი ხანის ქართული მწერლობის ბედი, და ის კატასტროფა, რომელიც ამ მწერლობამ განიცადა, შესაძლოა მოულოდნელად გვეჩვენოს ზოგიერთი რადიკალური დასკვნა, რომელსაც გამოკვლევის შედეგად ვღებულობთ.

ჩვენ ვამბობთ, რომ მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობის ძეგლთა მეტი ნაწილი დაღუბული უნდა იყვეს და ეს უმთავრესად შემდეგს სამს მოვლენას უნდა გამოეწვია.

*

1. კულტურულ - კონფესიური ტრადიციების შეცვლა.

როგორც ცნობილია, აღმოსავლეთი საქართველო ანუ იბერია, რომელიც მე-4—8 საუკუნეებში თუ ერთად-ერთი არა, ყოველშემთხვევაში მთავარი მატარებელი იყო ქართული მწიგნობრობისა, — მე-7 საუკუნის დასაწყისისათვის იბერია საბოლოოდ ჩამოყალიბდა კონფესიურად, როგორც ქრისტიანობის ერთი ფრთის, ქალკედონიანთა

მოდღვრების მიმდევარი. მაგრამ ქალკედონიანთა აღსარების საბოლოო გამარჯვებას დიდი რელიგიური ბრძოლები უძლოდა წინ. მე-7 საუკუნის დასაწყისამდე იბერიაში რამდენჯერმე შეიცვალა კონფესიური ტრადიციები. ასე, ეხლა უკვე ცნობილია, რომ მე-5 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ვიდრე მე-6 საუკუნის მეორე ნახევრამდე, ე. ი. მთელი საუკუნის განმავლობაში იბერიაში გაბატონებული იყო ანტი-ქალკედონური აღსარება.—ამავე ხანებში ჩვენში გავრცელება ჰქონიანესტორიანობასაც.— უფრო ადრე, მე-5 საუკუნის პირველ ნახევარში, როგორც ეს დიდის გონება-მახვილობით გამოარკვია ივ. ჯავახიშვილმა, აღმოსავლეთ საქართველოში იმდენად ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მანიქეველობა, რომ ერთხანად მას ხელმძღვანელი როლიც ჰკუთვნებია იბერიის კონფესიურ ცხოვრებაში¹.—ჩვენ აქ არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ მახდებიანობაც და ძველი ქართული წარმართობაც ამ დროს ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო. წარმართობას და მახდებიანობას არ დაუთმია საბოლოოდ ასპარეზი ქრისტიანობისათვის თვით მე-7 საუკუნემდე, როგორც ამას ადასტურებს, სხვათა შორის, ძველ-ქართული მატიანეც—„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. ასე, მემატიანე მოგვითხრობს, თუ რა ზომები მიიღო ბიზანტიის იმპერატორმა ჰერაკლემ საქართველოში „სჯულის განსაწმედელად“ (მე-7 საუკუნის 20—30-იან წლებში):

„ამან ჰერაკლს ტფილისს, და მცხეთას, და უჟარმას განავლინა ქადაგნი, რაჲთა ყოველნი ქრისტიანენი ქალაქთა შინა ეკლესიათა შინა შემოკრბენ და ყოველნი მოგუნი და ცეცხლის-მსახურნი ანუ მოინათლნენ, ანუ მოისრნენ. ხოლო მათ ნათლისღებაჲ არა ინებეს, [არამედ] ზაკუეით თანა აღერინეს ქრისტიანეთა, ვიდრემდის ყოველთა ზედა წარჰმართა მახვლი და ეკლესიათა შინა მდინარენი სისხლისანი დიოდეს. ხოლო ჰერაკლე განწმიდა შჯული ქრისტესი და წარვიდა“².

ამგვარი წესი „შჯულის განწმედისა“ სისხლითა და მახვილით უეჭველია არა ერთგზის ჩატარებულა როგორც მე-7 საუკუნეში, ისე ამაზე ადრეც.

გასაგებია ამის შემდეგ, რომ როცა მეშვიდე საუკუნეში ქალკედონიანობამ საბოლოოდ გაიმარჯვა იბერიაში და ერთად-ერთი „მართალი აღსარების“ ადგილი დაიჭირა, ამან საბედისწერო როლი ითამაშა ძველი ხანის ქართული მწერლობის დაღუპვის საქმეში. გა-

¹) იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1928 წ., წიგნი I, გვ. 280—290, 316—318.

²) იხ. ე. თაყაიშვილის გამოცემა, OP, II, გვ. 726.

მარჯვებულ ეკლესიას, გადატანილი ბრძოლების შემდეგ, რომელიც არა მარტო იდეური ბრძოლა იყო, არამედ ზოგჯერ სისხლითაც იყო შესვრილი, რასაკვირველია ყველაზედ ნაკლებ ახასიათებდა შემწყნარებლობა. ყველა ის ძველი ქართული მწერლობის ძეგლები, რომელთაც კი მოწინააღმდეგე ბანაკის იდეებთან რაიმე კავშირი ჰქონდა, — მონოფიზიტობა იყო ეს, ნესტორიანობა, თუ მანიქეველობა, მით უფრო მაზდეიანობა თუ წარმართობა, — აღვიღად. გასაგებია, რომ ეს ძეგლები თანდათან მოისპო და დაიღუპა.

[არაა ინტერესს მოკლებული აღვნიშნოთ, რომ ძველ-ქართული მატრიანების თვით ოფიციალურ კრებულში, მიუხედავად იმ ცენზურისა, რომელშიაც იგი გატარებულია, მაინც შენახულა ყრუ გამოძახილი იმ დევნისა, რომელსაც არა-ორთოდოქსალური მწერლობა განიცდიდა. ასე, ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსის ცნობით, მანიქეველის მობიდანის წიგნები, რომელიც მართლმორწმუნეობის თვალსაზრისით „საცაურს“ შეიცავდა და ფარულად ვრცელდებოდა, ჯერ კიდევ მე-5 საუკუნეში ყოფილა დევნის საგანი და «ყოველი წერილი» მობიდანისა და მისი მიმდევრებისა დაუწვავს მიქაელ კათოლიკოსს.]

და დაიღუპა არა მარტო ამგვარი. „მწვალებლური“ ან „წარმართული“ და საერთოდ „სარწმუნოებიდან განდგომილთა“ ნაწერები, არამედ საუკუნეთა განმავლობაში დავიწყებას მიეცა და დაიკარგა თვით ის ორთოდოქსალური ხასიათის ძეგლებიც კი, რომლებიც „მწვალებლობასთან“ და „წარმართობასთან“ ბრძოლას ისახავდა საგნად. ჯერ ერთი იმის გამო, რომ ქალკედონიანობის საბოლოო გაბატონების შემდეგ ასეთი თხზულებანი აღარ წარმოადგენდნენ აქტუალურ ინტერესს. და ამას გარდა, ასეთი თხზულებების არსებობა ეწინააღმდეგებოდა იმ შეხედულებას, რომელიც შემდეგ დამკვიდრდა საქართველოში, თითქო „ქართველთა ნათესავი“ თავიდანვე „მართალი“ სარწმუნოების (ე. ი. ქალკედონიანობის) მიმდევარი იყო. ასე, მაგალითად, დიდი ქართველი მეცნიერი, და ამავე დროს საეკლესიო იდეოლოგიის კანონმდებელი მეთაური მე-11 საუკუნეში, გიორგი მთაწმიდელი აცხადებს: „არცა ოდეს წვალეებისა მიმართ მიდრეკილ არს ნათესავი ჩუენი (ე. ი. ქართველობა)... რაჟამს ერთგვის გვცნობიეს, არღარა მიდრეკილ ვართ მარცხულ, გინა მარჯულ“. — იმავე შეხედულებას, როგორც საერთოდ მიღებულს, იმეორებს მეორე ქართველი მეცნიერიც — ეფრემ მცირე, რომელიც ამბობს: „არსმცა და ჰგიეს საფარველსა ზედა მართლმადიდებლობისა ვიდრე მოაქამომდე უცვალებელად დაცული ნათესავი ჩუენი“. — ესევე შეხედუ-

ლება დაკანონებულია და ერთგვარ დოგმატად არის აღიარებული რუსის-ურბნისის ძველის-წერაში, რომელიც საეკლესიო კანონმდებლობის ძირითად აქტს წარმოადგენდა შემდეგი საუკუნეებისათვის. ამავე შეხედულებას, როგორც საყოველთაოდ მიღებულს დებულებას, აღიარებენ ყველა სხვა ქართველი მწერლები მომდევნო საუკუნეებისა¹.

რასაკვირველია, ასეთს პირობებში შეუძლებელია გადაჩენილიყო არათუ „მწვალებლური“, „მანიქეური“, „წარმართული“ და ყოველგვარ „სარწმუნოებიდან განდგომილთა“ თხზულებანი, არამედ თვით ის ორთოდოქსალური ქალკედონური აღსარების გამომსახველი ნაწერებიც კი, რომელიც ქართულ „მწვალებლობასთან“ პოლემიკის ჩვენებას შეიცავდა, რაკი აქედან ცხადი ხდებოდა მწვალებლობის არსებობა საქართველოში და არღვევდა ამ საყოველთაოდ აღიარებულს დოგმას ქართველთა სარწმუნოების „უცთომელობისა“ და „ბიწ-შეუხებლობის“ შესახებ საქართველოს გაქრისტიანების პირველი დღიდანვე.

აი ეს იყო, უეჭველია, ერთ-ერთი მიზეზი, რამაც საბედისწერო როლი ითამაშა უძველესი ხანის ქართული მწერლობის ძველთა დაღუპვის საქმეში. კულტურულ-კონფესიური ტრადიციების არა-ერთგზისმა შეცვლამ და ქალკედონიანობის საბოლოო გამარჯვებამ მე-7 საუკუნეში, იმსხვერპლა სწორედ ის ნაწილი ძველი მწერლობისა, რომელიც განსაკუთრებით საგულისხმო უნდა ყოფილიყო, და სადაც ასახვა უნდა ჰქონოდა მე-5—7 საუკუნეთა მრავალფეროვანს იდეურ მოძრაობას.

[ამას ემატება კიდევ ერთი გარემოება, რაც შემდეგი გამოკვლვიდან ცხადი გახდება: შექმნილმა პირობებმა ხელი შეუწყო არა მარტო ზემოთ-დასახელებული ჯგუფის ნაწერების მოსობას, არამედ ამასთან ერთად ნიადაგი გამოაცალა საერთოდ არა-სარწმუნოებრივი ხასიათის, საერო მწერლობის არსებობას. საერო მწერლობა, რომლის არსებობა ამ უძველეს ხანაში დასტურდება ზოგიერთ გარკვეულ ჩვენებათა მიხედვით, ცხადია აღმოცენებული უნდა ყოფილიყო და გავრცელებით-სარგებლობდა არა იმ საზოგადოებრივ ფენებში, რომელიც ქრისტიანული პროზელიტიზმით, ვიწრო სარწმუნოებრივი განკერძოებით იყო შემოზღუდული. ამას გარდა, საერო მწერლობის არსებობის შესაძლებლობას ცხადია ხელს უწყობდა საერთოდ ის გარემოებაც, რომ ამ ხანაში არ ჰქონდა განუსაზღვრელი ბატონობა ერთს ეკლესიას, რელიგიური წრეები შინაგან განხეთქილებას და ბრძოლას მოეცვა, და ამრიგად „ერთად-ერთი და უცთომელი“ აღსარების მკაცრი ცენზურა არ ზღუდავდა თავისუფალ აზროვნებას. ხოლო შემდეგ, როცა ქალკედონ-

¹) იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1928 წ., წიგნი I, გვ. 280—282.

ნურმა ეკლესიამ მე-7 საუკუნეში საბოლოოდ გაიმარჯვა და „ერთად-ერთი მართალი“ სარწმუნოების ადგილი დაიჭირა, ამ მებრძოლ ეკლესიას რასაკვირველია ყველაზე ნაკლებ ახასიათებდა შემწყნარებლობა, ამან ცხადია საბოლოოდ ჩამოაყალიბა ვიწრო-კონფესიური განკერძოება, საეკლესიო ცენზურა გააბატონა და საერო მწერლობის არსებობას ნიადაგი გამოაცალა.

უნდა აღინიშნოს ამასთან, რომ მარტო ესეც არ იყო მიზეზი საერო მწერლობის მოსპობისა. ამას ხელი შეუწყო აგრეთვე კულტურის იმ საერთო დაქვეითებამ, რამაც თავი იჩინა მე-7—8 საუკუნის საზღვარზე, და რის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი. მაგრამ მთავარი როლი საერო მწერლობის მოსპობაში, უეჭველია, „ერთი და უცთომელი“ ეკლესიის გაბატონებას ეკუთვნის.

მე-7—8 საუკუნის საზღვარზე შეწყვეტილი საერო მწერლობის ტრადიცია ისევ განახლდა გვიან, მე-11 საუკუნეში, როცა სამისოდ ახალი სათანადო კულტურულ-საზოგადოებრივი პირობები შეიქმნა.]

*

2. მეორე მოვლენა, რომელმაც ხელი შეუწყო უძველესი ხანის ქართული მწერლობის განადგურებას, ეს იყო უეჭველია არაბთა მფლობელობის პირველი ხანა.

ტეხილი, რომელიც გამოიწვია საქართველოს კულტურის ისტორიაში არაბთა მფლობელობის დამკვიდრებამ, დღემდე არაა მთელი სისავსით შეფასებული. რასაკვირველია, მას შემდეგ, რაც მოხდა არაბთა მფლობელობის ერთგვარი სტაბილიზაცია, ქართულმა კულტურამ უეჭველია ბევრი რამ შეიძინა არაბებისაგან. მაგრამ პირველი ხანა არაბთა მფლობელობისა, მე-7 საუკუნის ნახევრიდან დაწყებული, და განსაკუთრებით მე-8 საუკუნის პირველი ნახევარი, სჩანს ნამდვილი კატასტროფა იყო.

თუ რამდენად დიდი იყო ეს კატასტროფა, როგორც საქართველოს, ისე კავკასიის სხვა ხალხთა ისტორიაში, ეს შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ჯერ მარტო იმის მიხედვით, რომ არაბთა მფლობელობის დამკვიდრებას ქრონოლოგიურად უკავშირდება ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, როგორცაა დენაციონალიზაციის დასაწყისი კავკასიის ერთი მნიშვნელოვანი ეთნიური ჯგუფისა, — კავკასიის ალვანებისა, რომელსაც წინა-არაბულ ეპოქაში როგორც რიცხვით, ისე კულტურ-პოლიტიკური წონით, თანაბარი ადგილი ეჭირა კავკასიაში ქართველებისა და სომხების გვერდით¹.

¹) ამ კითხვაზე უფრო დაწვრილებით ცალკე. — ალვანთა დენაციონალიზაცია, ხანგრძლივსა და რთულს პროცესს წარმოადგენდა. აქ რამდენიმე მომენტი მოქმედებდა, მაგრამ არა უკანასკნელი როლი აქ ითამაშა არაბთა შემოსევამ, რამაც წელში გასტეხა ალვანთა პოლიტიკურ-კულტურული კოლექტივი. ალვანთა დენაციონალიზაცია, დაწყებული არაბთა შემოსევების ხანიდან, დასრულდა მე-11—12 საუკუნეებში, როცა ძველი ალვანის ტერიტორიას თურქთა ახალი ტალღები მოაწყდა.

რაც შეეხება საქართველოს, მან ეს ქართველი თუმცა გადაიტანა, მაგრამ ბუნებრივია ამას უნდა მოჰყოლოდა, ეროვნულ დასუსტებასთან ერთად, კულტურული დაქვეითება.—არაბთა მხედართმთავრების ექსპედიციები, მასლამას თუ მურვან-ყრუს შემოსევები, სჩანს არაფრით განიჩეოდა შემდეგი საუკუნეების, მონგოლთა ნოინების ან თემურლენგის ექსპედიციებიდან. არაბთა შემოსევებს ზოგჯერ შედეგად მოჰყოლია მთელი პროვინციების განადგურება და უკაცურად გახდომა.

ასე, ქართული წყაროების მიხედვით, ჩვენ შეგვიძლია აღვადგინოთ სურათი არაბთა ერთი ექსპედიციისა, მურვანის მხედართმთავრობით, რომელსაც ადგილი ჰქონდა მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში.—აქ საკმაო იქნება მოვიყვანოთ უკომენტარიოდ თვით პირველწყაროების ჩვენებანი.

ასე, ერთი მატთანე მე-8 საუკუნისა (ექსცერპტის-სახით დაცული ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ს ქ რ ი ს ქ ა მ ი), გადმოგვცემს:

„მოვლო მურვან-ყრუ ყოველი კავკასია, და დაიპყრა კარი და რილანისა და დარუბანდისა, და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და უმრავლესნი ციხენი ყოველთა საზღვართა ქართლისათა¹... შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ეგრიისისა [ნი]², და ციხე იგი სამზღუდე შემუსრა, რომელ არს ციხეგოჯი³, და შევლო ზღუდე იგი საზღვარი კლისურისა⁴... შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმში“⁵.

ამ განმანადგურებელი ექსპედიციის შემდეგ,—იმავე მემატანის სიტყვით:

„იქმნა მას ჟამსა განრყუნილ ქუეყანა ქართლისა, სომხითისა და რანისა, რამეთუ არღარა იპოვებოდა ნაშენები, არცა საქამადი კაცთა და პირუტყუთა ყოველადვე“⁶.

¹) ქართლი, იმ დროინდელის ტერმინოლოგიის თანახმად, აღნიშნავდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთლიანად (კლასიკურ იბერიას).

²) ეგრიისი—აღნიშნავდა ამ დროს დასავლეთ საქართველოს მეტ ნაწილს (შორაპნის ქვემოთ).

³) „ციხე-გოჯი“ (იგივე „ჯიხანქვიჯა“) სამეგრელოში იყო (ეზლანდელი ნა ქალაქევი).

⁴) ზღუდე კლისურისა — აფხაზეთშია (ცნობილი „კელასურის კედელი“).

⁵) აფშილეთი—აფხაზეთის ერთი თემია. — ცხუმში—ეზლანდელი სო-ზუმი. — მატანის ტექსტი იხ. ე. თაყაიშვილის გამოცემაში, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 200—201.

⁶) იხ. იქვე, გვ. 205.

ათეულმა წელმა განვლო ამ ექსპედიციის შემდეგ, მაგრამ ქვეყანა იმავე გაოხრების სურათს წარმოადგენდა; იგივე მემო უიანე მოგვითხრობს:

„წარკდა ამას შინა წელიწადი თორთმეტი, ხოლო განრყუნილ იყო საყოფელად მცხეთა... ყოველი პირი კავკასიისა რანით კერძო უმკვდრო ქმნილ იყო, ხოლო ჰერეთი და კახეთი ქალაკთა და ტყეთაგან უკეთუ დარჩომილ იყო“¹.

განადგურებულია როგორც აღმოსავლეთი საქართველო, ისე დასავლეთის პროვინციებიც. მეორე ძეგლში [არგვეთელ მოწამეთა მარტიროლოგში, რომელიც „ძუელთა უწყებათა“ ემყარება] აღნიშნულია:

„გამოიხუნა [ყრუმან მურვან] ციხენი, და ქალაქნი ალაოკრა, და უვალ და უკაცურ ჰყო ქუეყანა მეგრელთა და აფხაზთა“².

მესამე ქართველი ისტორიკოსის სუმბატ დავითის-ძის მოწმობით, მურვან-ყრუს შემოსევის დროს უდაბნოდ ქცეულა თვით ისეთი მიუვალი და მთიანი მხარე, როგორც მაგალითად შავშეთი იყო. მოსახლეობა ომში გაწყვეტილა, ხოლო ვინც გადარჩა, უმსხვერპლნია ომის შედეგებს, შიმშილობას და ეპიდემიებს. და როდესაც მურვან-ყრუს შემოსევიდან 60—70 წლის შემდეგ აქ დამკვიდრდა ქართველი მთავარი აშოტ კურაპალატი, შავშეთი — ასეთი ხანგრძლივი დროის შემდეგაც — ჯერ კიდევ ვერ წამომდგარიყო ფეხზე, იგი თითქმის უკაცრიელი ყოფილა. მემატთანე გადმოგვცემს — რომ „კევი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასა... მცირედლა დაშეთს კაცნი ადგილ-ადგილ“³.

ასეთი იყო მარტო ამ ერთი ექსპედიციის შედეგები. — არაბთა შემოსევები ამ პირველ ხანაში ჩანს წარმოადგენდა არა უბრალო ომს, არამედ ძირითად შერყევას სამოქალაქო ცხოვრების საფუძვლებისა.

ამ შემოსევების დროს სჩანს პირველ რიგში განადგურდა სწორედ ცენტრალური ქართლის პროვინცია, რომელიც წინა-არაბულ ხანაში საქართველოს კულტურულ მეტროპოლიას წარმოადგენდა. ქართლის შუა-გული, ქალაქი ტფილისი არაბებმა თავის საჯდომად გაიხადეს. ამ ხნიდან იწყება ქართული მოსახლეობის შემცირება განსაკუთრებით სამხრეთ-ქართლში (გუგარეთში). მე-5—7 საუკუნეებში

¹) იხ. იქვე, გვ. 209—210.

²) იხ. საქართველოს სამოთხე, მ. საბინინის გამოცემა, გვ. 329.

³) იხ. ე. თაყაიშვილის გამოცემა, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 343.

სამხრეთი ქართლი ერთ-ერთი ძირითადი ქართული პროვინცია იყო, საქართველოს კულტურულ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჩვენ მას პირველ რიგში ვხედავთ, ხოლო არაბთა მფლობელობის შემდეგ ქართული ელემენტი აქ ძალზე შემცირებული სჩანს¹.

და საერთოდ არაბთა შემოსევების პირველ პერიოდთან დაკავშირებულია დიდი მიგრაციული პროცესები საქართველოში. ქართული მოსახლეობა, განსაკუთრებით ქართლისა და კახეთის სამხრეთი პროვინციებიდან, მაგრამ ნაწილობრივ სჩანს შუა-ქართლიდანაც, დაიძრა ძველი ნაფუძარიდან და გადაიხიზნა ნაწილობრივ მესხეთის მთიან რაიონებში, ტაო-კლარჯეთში, ხოლო უმთავრესად დასავლეთ საქართველოში. [ამ ემიგრაციას და მოსახლეობის გადაჯგუფებას იმდენად ფართო ხასიათი ჰქონია, რომ ამას სჩანს გამოუწვევია დასავლეთ საქართველოს თვით ტომობრივი შემადგენლობის მნიშვნელოვანი შეცვლა].

რასაკვირველია ასეთი ძირითადი და ქარტეხილიანი შერყევა სამოქალაქო ცხოვრების საფუძვლებისა უშედეგოდ არ ჩაივლიდა, ამას საერთო დაქვეითება უნდა მოჰყოლოდა, როგორც ეკონომიური, ისე კულტურული. თვით ბიზანტიის იმპერია, რომელსაც, რასაკვირველია, გაცილებით მეტი შესაძლებლობა ჰქონდა არაბთა ექსპედიციების სიმწვავე უფრო ადვილად გადაეტანა (ბიზანტიაში მხოლოდ პერიფერიები გახდა არაბთა შემოსევების მსხვერპლი), ჩვენ ვხედავთ, რომ ბიზანტიაც ნაწილობრივ ასეთსავე მდგომარეობაში ჩავარდა და აქაც ადგილი ჰქონდა ანალოგიური მიზეზების გამო კულტურული ცხოვრების მოღუწებას, და კერძოდ მწერლობის დაქვეითებას მე-7—8 საუკუნეთა საზღვარზე. — და თუ ასეთი იყო შედეგი არაბთა შემოსევებისა ბიზანტიის კულტურისათვის, რაღა უნდა ითქვას ისეთის შედარებით პატარა ქვეყნის შესახებ, როგორიც საქართველო იყო, სადაც არაბთა შემოსევის პირველ სარბიელს სწორედ ცენტრი—ქართლი, და საერთოდ ძველი იბერია წარმოადგენდა, და რომლის საზღვრით საზღვრამდე მოლახვა ბოლოს-და-ბოლოს მხოლოდ ერთი ექსპედიციის საქმე იყო.

მაგრამ ჩვენ აქ მხედველობაში უნდა მივიღოთ არა მარტო კულტურის ეს საერთო დაქვეითება, არამედ თითონ ძველი პერიო-

1) იმ მოვლენას, რომ შემდეგს ხანაში, მე-9—11 საუკუნეებში, სამხრეთ ქართლის ტერიტორიაზე არა-ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეულები ყალიბდება, — უეჭველია ხელი შეუწყო ქართული ელემენტის შემცირებამ ამ მხარეში:

დის მწერლობის ძეგლების ფიზიკური დალუპვა.—თუ რა შედეგი უნდა მოჰყოლოდა ამ შემოსევებს ძველი მწერლობის ძეგლთათვის, ადვილად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ უფრო ახლო დროის ანალოგიებიდან. ასე, მონგოლთა მფლობელობის და განსაკუთრებით თემურ-ლენგის ექსპედიციების შემდეგ (მე-14—15 საუკუნეთა მიჯნაზე) ქართულმა მწერლობამ, შეიძლება ითქვას, დაჰკარგა უდიდესი ნაწილი თავისი ძველი მემკვიდრეობისა. სხვათა შორის, ამ დროს დაილუპა თითქმის ერთიანად მე-11—13 საუკუნის საერო მწერლობის ძეგლები. რასაკვირველია შოთას პოემა არ იყო ასე განმარტოებული და მის გვერდით, უეჭველია, მე-12—13 საუკუნეებში ათეული დამეტი პოემები არსებობდა. ამას გარდა არსებობდა რასაკვირველია, მრავალი ნაწარმოები საერო მწერლობის სხვა დარგებიდანაც. მე-12 საუკუნის გადარჩენილ თხზულებებში ჩვენ, მაგალითად, გვხვდება ჩვენება მთელი რიგი ქართული რომანების შესახებ, ხოლო ეხლა ამ რომანებიდან ჩვენ მარტო გმირების სახელები ვიცით. ყველაფერის დაიკარგა. შოთას პოემა, და თითოეორადაც სხვა ძველი საერო მწერლობისა, შემთხვევით გადარჩენილი განძია.

ასეთივე სურათი ძველი ქართული მწერლობის ძეგლების განადგურების უნდა გვეჩინოდა მე-7—8 საუკუნეთა საზღვარზედაც. არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ იმ კატასტროფისა და სამოქალაქო ცხოვრების ძირითადი შერყევის დროს, რაც არაბთა პირველ შემოსევებს მოჰყვა, როცა მთელი პროვინციები უკაცრიელი ხდებოდა, ხოლო გადარჩენილი მოსახლეობა იყრებოდა ძველი ნაფუძრებიდან და გარბოდა სამშობლო თემებიდან, რომ ამ დროს ნაკლები კულტურული საგანძური განადგურდა, ნაკლები რიცხვისალიტერატურო ძეგლებისა დაილუპა, ვიდრე მაგალითად თემურლენგის ექსპედიციების დროს.

და ამას გარდა არც ის შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ქართული მწერლობა, რომელიც არაბთა მფლობელობის ერთგვარი სტაბილიზაციის შემდეგ, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან და მე-9 საუკუნიდან აღორძინდა, რომ ეს განახლებული მწერლობა უფრო მდიდარი იყვეს, ვიდრე ის ძველი მწერლობა, რომელიც წინა პერიოდში, მე-5—7 საუკუნეებში არსებობდა, და რომელიც წინ უსწრებდა არაბთა შემოსევების ამ ქარტეხილს, და საზოგადოებრივი ცხოვრების საერთო ტონუსის დაბლა დაწევას.

*

3. დასასრულ დაგვრჩენია შევეხოთ აქ მესამე მოვლენასაც, რამაც აგრეთვე ერთგვარი როლი ითამაშა მე-5—7 საუკუნის ქარ-

თული მწერლობის ძველთა შემცირების საქმეში. ეს არის თვით სალიტერატურო ენის ნორმების შეცვლა, ხანმეტობა-ჰაემეტობის გადავარდნა.

როგორც ცნობილია, უძველესი ქართული ხელნაწერები (პალიმფსესტები), ხასიათდება სალიტერატურო ენის ამ თავისებურებით—ხანმეტობა-ჰაემეტობით. შემდეგ ეს ხანმეტობა-ჰაემეტობა ხმარებიდან გამოდის. როდის მოხდა სალიტერატურო ენის ტრადიციების ეს შეცვლა?

ეს კითხვა საკამათოდ არის მიჩნეული, ამის გამო საჭირო ხდება ამ კითხვაზე შევჩერდეთ აქ, თუნდ გაკვრით.

მთელი რიგი მოსაზრებათა ადასტურებს, რომ ხანმეტობა-ჰაემეტობის გადავარდნას ადგილი ჰქონია მე-7—8 საუკუნის საზღვარზე, არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის პირველი ნახევრისა. ამ თარიღის დაშორება შეუძლებელია იმ ტეხილისაგან, რომელიც გამოიწვია საქართველოს კურტურულ ცხოვრებაში არაბთა მფლობელობის დამკვიდრების პირველმა ხანამ.

შევჩერდეთ ჯერ ლიტერატურული მასალების, ძველ ქართულ ხელნაწერთა ანალიზზე.

პირველ რიგში აქ ყურადღებას იქცევს ცნობილი ძველ-ქართული ხელნაწერი—ქილ-ეტრატის ჰიმნოგრაფიული კრებული. გადაწერილია ეს ხელნაწერი ან მე-8 საუკუნის დასასრულს, ან, ყოველ შემთხვევაში, არა უგვიანეს მე-9 საუკუნის პირველი ნახევრისა. ზოგიერთი გარემოება გვაძლევს საბუთს დავასკვნათ, რომ ეს ხელნაწერი უფრო მე-8 საუკუნის დასასრულს ეკუთვნის, ვიდრე გვიან დროს: მისი თარიღი მიახლოებით 786—796 წლებს შუა ზღდება.

[ამ ხელნაწერის დათარიღების საკითხს უფრო დაწვრილებით გვხვებით „საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობაში“, I, რომელიც დასაბეჭდად მზადდება და აქ მხოლოდ შემდეგს აღვნიშნავთ:

დრო, რომლის უადრეს არაა გადაწერილი ეს ხელნაწერი, ცნობილია; გადაწერილია იგი არა უადრეს 786 წლისა, რადგან აქ მოიპოვება ჰაბოს († 786 წ.) საგალობლები. აქ საძიებელია მეორე თარიღი, დრო რომლის უგვიანეს არ გადაწერილა ეს ხელნაწერი.

ერთ-ერთ თარიღად, რომლის უგვიანეს არაა გადაწერილი ეს ხელნაწერი, შეგვეძლო მიგველო 853 წელი; ატენის სიონის წარწერა, რომელიც 853 წელს ეკუთვნის, პალეოგრაფიული ნიშნების თანახმად—უფრო ახალ სახეს ატარებს, ვიდრე ჩვენი ხელნაწერის დამწერლობა.

მაგრამ თარიღის უფრო ზედმიწევნით გასარკვევად აქ მნიშვნელობა აქვს პალეოგრაფიული ტრადიციის ტერიტორიულ ლოკალიზაციას.

ჩვენი ხელნაწერი პალესტინიდან მომდინარეობს (გადაწერილია იგი,

როგორც ეს ირკვევა ერთი დეტალის მიხედვით, პალესტინის საენეში — პალესტინის სადაც ქართველები მკვიდრობდნენ). ხოლო მე-9 საუკუნის ნახევრიდან მაინც, თუ უფრო ადრე არა, პალესტინის პალეოგრაფიული სკოლა სჩანს უკვე გადასულა დამწერლობის იმ ახალ ნორმებზე, რომელსაც კლასიკურს ვუწოდებთ, და რომელიც საერთო გავრცელებას ლეზულობს მე-9—10 საუკუნეებში. პალესტინური 864 წლის მრავალთავი, მაგალითად, უკვე ამ ახალი პალეოგრაფიული სკოლის ძეგლია. ხოლო ჩვენი ხელნაწერი, ჭილ-ეტრატის კრებული, პალეოგრაფიული თვისებებით, უფრო ძველს ხანას ეკუთვნის, იგი ქართული დამწერლობის უფრო ძველ სახეს წარმოგვიდგენს, და საერთოდ შეიცავს მთელს რიგს ისეთი ნიშნებისას, რაც ახალ პალეოგრაფიულ სკოლაში უკვე აღარ გვხვდება. ასე, მაგალითად:

1. თავშეკრული დამწერლობა ასო ვ-ისი, სისტემატიურად, არ არის არც ერთი გამოჩაყლისი. (ამას გარდა, სპორადიულად, სხვა ასოების თავშეკრული დამწერლობაც მოიპოვება. ასე, იხ. ტომი I, გვ. 40a, სტრიქონი 14 და სხვანი);

2. თავისებური მოხაზულობა ზოგიერთ ასოებისა, მაგ. ასო ნ-არის;

3. შემოკლებათა თავისებურობანი (მაგ. მარცვლები მ ა ნ და გ ა ნ სიტყვის ბოლოშიაც მოკლდება როგორც მ და გ);

4. პუნქტუაციის სიღარიბე და საერთოდ განსხვავებული სახე;

5. ორთოგრაფიის თავისებურობანი: დიფთონგი „ჟი“ ამ ხელნაწერში ყოველთვის იწერება როგორც „ოვი“ და არც ერთხელ არ გვხვდება ამ დიფთონგის აღსანიშნავად მარტივი „ჟ“. — დიფთონგი „ც“ უმრავლეს შემთხვევაში გადმოიკვამა ფონეტიური ტრანსკრიპციით „ეჟ“. — და სხვანი.

ეს რაც შეეხება პალეოგრაფიულ მხარეს.

ხოლო თუ ამასთან ერთად გავითვალისწინებთ იმ ისტორიულ ფაქტსაც, რომ პალავრა სახეებით ააოხრეს სარკინოზებმა 796 წელს და ამის შემდეგ იგი კარგა ხნის მანძილზე აღარ განახლებულა, ამის მიხედვით ჩვენი ხელნაწერის თარიღად უნდა მივიღოთ 786—796 წლები.

და საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული პალეოგრაფიული ტრადიციების შეცვლა პალესტინეში, ყველა ნიშნებით დაკავშირებულია გარკვეულ გარემოებებთან და ეს მიჯნა ძველსა და ახალს შორის სჩანს იყო სარკინოზთა ზემოთ-დასახელებული აოხრება 796 წლისა, რასაც შედეგად უნდა მოჰყოლოდა პალავრას და საბაწმიდის ქართული კოლონიების ან მოსპობა, ან ძალზე შესუსტება. ხოლო როდესაც მე-9 საუკუნის დასაწყისიდან ხელახლა გაიზარდა ქართული კოლონიზაცია, და თუმცა პალავრა ამ დროს აღარ აღდგენილა, მაგრამ საბაწმიდაში ისევ გაჩაღდა სალიტერატურო მოღვაწეობა ფართე მასშტაბით, — ახალ კოლონიზაციას საქართველოდან სჩანს უკვე ახალი სალიტერატურო ტრადიციები მოუტანიათ, და კერძოდ ამ დროიდან უნდა განმტკიცებულიყო აქ ის ახალი პალეოგრაფიული სკოლაც, რომელსაც კლასიკურს ვუწოდებთ.

ხოლო თავისთავად ის ფაქტი, რომ 796 წლის განადგურების შემდეგ პალესტინის ქართული სალიტერატურო სკოლის განახლება მე-9 საუკუნის პირველ ათეულ წლებიდანვე დაიწყო, დასტურდება გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებით. 826 წლის ახლო ხანებში საბაწმიდა ამ ძეგლში უკვე დასახელებულია როგორც ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი ქართული მწიგნობრობისა. (ასე, მაგ. აქედან ლეზულობს გრიგოლ ხანძთელი „წესისა და განგების“ პირს. ამავე დროსვე, 826 წლის ახლო, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში მოიხსენება პალესტინიდან ჩამო-

სული მოღვაწე ილარიონ, რომლის შესახებ საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ მას „აქუნდეს კეთილნი ჴიგნნი“).

ამრიგად, თუ გავითვალისწინებთ ყოველსავე აქ აღნიშნულს, რომ ჩვენი კილ-ეტრატის კრებული უფრო არქაულ ხაზებს შეიცავს ვიდრე კლასიკური ხანის დამწერლობა და წარმოადგენს პალესტინის ძველი პალეოგრაფიული სკოლის ძეგლს,—მისი თარიღი ვერ დაშორდება მე-8 საუკუნის დასასრულს, ანუ, უფრო მიახლოებით, 786—796 წლებს.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ თითონ მასალაც, კილი (პაპირუსი), რომელიც გამოყენებულია ჩვენი ხელნაწერისათვის, ხელნაწერის სიძველის მაჩვენებელია.

ჩვენ ჯერ-ჯერობით ამით შეგვიძლია დავასრულოთ საუბარი ხელნაწერის თარიღის შესახებ.]

ჩვენი ხელნაწერის შესახებ ირკვევა აგრეთვე მეორე საგულისხმო გარემოებაც,—სახელდობრ ეს ხელნაწერი სჩანს არ წარმოადგენს პირველ-ნაწერს, პირველ-ორიგინალს, არამედ გადმოწერილია უფრო ძველი დედნიდან, რომელიც ამ დროს უკვე დაზიანებული ყოფილა. ხელნაწერის გადამწერი ამას რამდენჯერმე აღნიშნავს შენიშვნებში: „დედანი ურვილნი მქონდეს“, „დედაჲ ალქატი იყო“¹.—ხოლო რაკი დედანი მე-8 საუკუნის ბოლოს უკვე დაზიანებული, ყოფილა, ცხადია იგი მე-8 საუკუნის ნახევარზე უფრო გვიანი დროისა არ უნდა ყოფილიყო. და ჩვენ ვხედავთ, რომ ამ ხელნაწერში არათუ არ ვგვხვდება ხანმეტობა-ჰაემეტობა, არამედ ვერავითარ ამის მოგონებასაც ვერ ვპოულობთ აქ, თუნდაც გადანაშთის სახით. სჩანს, რომ ამ ხელნაწერის თვით პირველ-ორიგინალიც არ ყოფილა ხანმეტ-ჰაემეტით ნაწერი, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში ძნელრ დასაშვებია, რომ პირის გადმოღების დროს სადმე არ შერჩენილიყო ხანმეტ-ჰაემეტის კვალი.—ამრიგად ამ ხელნაწერის მიხედვით, ხანმეტ-ჰაემეტობა, მე-8 საუკუნის ნახევრიდან მაინც, უკვე დრო-გადასული მოვლენა ყოფილა.

ამ დასკვნას ეთანხმება და ამაგრებს ამ პერიოდის მწერლობის სხვა ძეგლთა ანალიზიც.

ასე, იოანე საბანისძის ცნობილი თხზულება, რომელიც მე-8 საუკუნის ბოლოს ეკუთვნის, სჩანს დაწერილი უნდა ყოფილიყო არა ხანმეტურად ან ჰაემეტურად, არამედ ახალი ნორმების მიხედვით. იოანე საბანისძის თხზულების ხუთი ძველი პირია ცნობილი, რომლებიც მე-9—10 საუკუნეებშია გადაწერილი, [მათ შორის „უდაბნოს მრავალთავე“ მე-9 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს] და ეს ტექსტები არ შეიცავს არავითარ გადანაშთს ხანმეტობა-ჰაემეტობისა.

¹) იხ. ხელნაწერის პირველი ტომი, გვ. 119b, 9a.

ყველაზე უფრო მეტ დროს ხანმეტობა-ჰაემეტობა უნდა შერჩენილიყო, ბუნებრივია, სახარებისა და საერთოდ ბიბლიის ტექსტებში, რომელთაც საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდათ, და სადაც უფრო მოსალოდნელი იყო ერთგვარი კონსერვატიზმი. მაგრამ აქაც-კი ამ ლიტერატურულ ნორმას მე-8 საუკუნის შემდეგ უკვე საფუძველი გამოცლილი ჰქონია. ასე, მე-9 საუკუნის ჰადიშის სახარების გადაწერის ხელთა ჰქონია ძველი ხანმეტ-ჰაემეტი დედანი, მაგრამ გადაწერის დროს ხანმეტ-ჰაემეტი გამოუშვია; ხოლო საცა კი შემთხვევით გაჰპარვია პირის გადმოღების დროს ეს ხანმეტ-ჰაემეტი, ისიც ამოუშლია¹.

ხანმეტობა-ჰაემეტობა არ გვხვდება აგრეთვე «კანონი»-ს («იერუსალჰმის წესისა და განჩინების») კალის ხელნაწერში; ხოლო ეს ხელნაწერი, როგორც ამას ქვევით ვუჩვენებთ, მე-8 საუკუნეს ან მე-9 საუკუნის დასაწყისს ეკუთვნის (აქ ჩვენ გვაქვს ერთი წყება ასოების თავშეკრული დამწერლობა, რაც საქრონოლოგო მიითითებას იძლევა).

გარდა აქ მოხსენებული ცალკე კონკრეტული მაგალითებისა, საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთი ტექსტი მე-8 საუკუნის შემდეგი დროისა, არც ერთი პალეოგრაფიულ-ეპიგრაფიკული დოკუმენტი მე-8—9 საუკუნიდან მოკიდებული (ატენის 853 წლის წარწერა, 864 წლის მრავალთავი და სხ.) არ შეიცავს ხანმეტობა-ჰაემეტობის რაიმე კვალს. ყველაფერი გვიჩვენებს, რომ ეს სალიტერატურო ნორმა უკვე კარგახნით აღრე გადავიწყებული ყოფილა და ყოველ შემთხვევაში მე-8 საუკუნის ნახევრიდან ხმარებიდან გამოსულა.

ასეთია ის დასკვნები, რომელსაც იძლევა ხანმეტობა-ჰაემეტობის გადავარდნის თარიღის შესახებ ქართული მწერლობის ძეგლთა ანალიზი.

მაგრამ თარიღს კიდევ მეტის სიმკვიდრით ადასტურებს საერთო ისტორიული პერსპექტივის გათვალისწინება. ასეთი დიდი ტეხილი სალიტერატურო ენის განვითარების ისტორიაში ცხადია არ

¹) რომ დედანი, საიდანაც გადმოწერილია ჰადიშის სახარება, შეიცავდა როგორც ჰაემეტობას, ისე ხანმეტობასაც, ეს ცხადია ტექსტის ანალიზიდან. ასე, აქ გვხვდება ხანმეტობიდან მომდინარე „ხოლო-მეტობა“. (გადამწერი იმდენად დაშორებული ყოფილა ხანმეტობის ტრადიციას, და იმდენად ვერ ერკვეოდა მასში, რომ მეტი ხანი („ხ“) მას მიუღია, როგორც შემოკლება სიტყვის „ხოლო“, და ხანმეტის ნაცვლად იგი ძალიან ხშირად „ხოლო“-ს სწერს. რომ ეს ასეა, ამას დოკუმენტალურად ადასტურებს ჰადიშის ტექსტის შედარება ხანმეტ პალიმფსესტთან № 999). ამას გარდა, ჰადიშის ტექსტში არის შემთხვევა ამოშლილი ხანების (ასე, იხ. ფოტოტიპური გამოცემა *MAK*, ტ. XIV, ტაბულა 197, სვეტი მე-6, სტრიქონი 7).

მომხდარა ex abrupto, არამედ დაკავშირებული იყო განსაკუთრებული მნიშვნელობის გადატეხასთან თვით საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებაში. და მართლაც, აქ ჩვენ გვაქვს თარიღების მეტად საგულისხმო შეხვედრა, რაც რასაკვირველია შემთხვევითი არაა. სამწერლო ძეგლების ანალიზმა, როგორც ვნახეთ, გვიჩვენა, რომ თარიღი სალიტერატურო ნორმების შეცვლისა—ეს არის მე-8 საუკუნის ნახევრის წინარე დრო, მე-7—8 საუკუნის მიჯნა, ხოლო ეს თარიღი ზედმიწევნით უდგება არაბთა მფლობელობის დამკვიდრების პირველ ხანას. სალიტერატურო ენის ნორმების ეს შეცვლა, სჩანს, არაბთა მფლობელობის პირველ ხანასთან არის დაკავშირებული. ამრიგად, ეს მოულოდნელი ტეხილი სრულიად ბუნებრივ ახსნას პოულობს. სალიტერატურო ენის ნორმების შეცვლა ცხადია გამოწვეული იყო იმ დიდი მიგრაციული პროცესებით და კულტურის ცენტრების გადაადგილებით, რაც არაბთა მფლობელობის დამკვიდრებას მოჰყვა შედეგად. კატასტროფამ, რომელიც თავს დაატყდა ქართულ სახელმწიფოებრივობას და საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებას არაბთა პირველი ექსპედიციების დროს, გარკვეული ზღვარი გაავლო ქველსა და ახალს შორის. ხოლო როდესაც არაბთა შემოსევების პირველმა ქართველიმა გადაიარა, ახალი პოლიტიკური ვითარების ერთგვარი სტაბილიზაცია მოხდა და საქართველოში კულტურული და სალიტერატურო ცხოვრების თანდათან განახლება დაიწყო, სალიტერატურო ენასაც ახალი ელფერი მიუღია. მართალია, სალიტერატურო ენის ტრადიცია არ შეწყვეტილა, მაგრამ ისეთი ელემენტები, რაც დროგადასული იყო, ან და განსაკუთრებით უცხო მოვლენას წარმოადგენდა იმ ქართველ ტომებისათვის, რომელნიც განახლებულ ლიტერატურაში ახლო მონაწილეობას იღებდნენ, (ხოლო ასეთი-კი, პირველ რიგში, ხანმეტობა-ჰაემეტობა ყოფილა),— ხმარებიდან გამოსულა.—ამრიგად, მე-8 საუკუნის ნახევრიდან მოკიდებული, განახლებული ქართული მწერლობა თითონ ენის მხრითაც ერთგვარად გადახალისებულად გვევლინება; გარდა ხანმეტობა-ჰაემეტობის გადავარდნისა, აქ ნაწილობრივ, სჩანს, განახლებულა ლექსიკონიც.

ეს გარემოება,—სალიტერატურო ენის ნორმების შეცვლა,—იმ მხრივ არის აქ ჩვენთვის საგულისხმო, რომ ამან არა უკანასკნელი როლი ითამაშა ქველი, მე-5—7 საუკუნის წერილობითი ძეგლების გაქრობის საქმეში. სალიტერატურო ენის ნორმების განახლების შემდეგ ქველი ხანმეტ-ჰაემეტი ხელნაწერები ხმარებიდან გამოვიდა. მართალია ხანმეტობა-ჰაემეტობა მხოლოდ გარკვეულ გრამატიკულ

ფორმებში იხმარება, მაგრამ იგი არსებითად სცვლის ენის საერთო ელფერს. ახალ სამწერლო ენას შეჩვეული მკითხველი ველარ ეგუებოდა ძველებური ხანმეტობა-ჰაემეტობით დატვირთულს ნაწერს. ამიტომ ეს ძველი ხელნაწერები შემდეგს საუკუნეებში მოხმარებულ იქმნა როგორც უბრალო საწერი მასალა. მკითხველს რასაკვირველია კარგად მოეხსენება, რომ ეტრათი, რომელზედაც დაწერილი იყო ძველი ხელნაწერები, იმ დროს ძვირად ფასობდა, ამიტომ ძველი გამოუსადეგარი ხელნაწერის ტექსტს გადარეცხავდენ ხოლმე და ეტრათის გადარეცხილს ფურცელს ახალი ტექსტის დასაწერად იყენებდენ. ამ-რიგად დაილუპა დიდი უმრავლესობა ხანმეტ-ჰაემეტი ხელნაწერებისა. როდესაც ათვალიერებთ ჩვენს ხელნაწერთა კოლექციებში ძველ-ქართულს პალიმფსესტებს, პირდაპირ გული გიღონდებათ, როცა ხედავთ, თუ რა ძვირფასად შესრულებული ხანმეტ-ჰაემეტი ხელნაწერი გადაურეცხიათ და საწერ მასალად გაუხმარიათ. მართო გარეგანი მხარე ამ პალიმფსესტებისა, გვიჩვენებს, თუ რამდენად მაღლა მდგარა ქართული მწიგნობრობა და მისი ტექნიკა მე-6—7 საუკუნეებში, რა დროსაც ეს პალიმფსესტები ეკუთვნიან.

ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ერთად-ერთი ხანმეტი ხელნაწერი არის აღმოჩენილი, რომელიც გადარჩენია პალიმფსესტად ქცევას. ეს არის პალესტინური ხანმეტი ლექციონარი, რომელიც დღეს გრაცშია დაცული. ამ ხელნაწერის გადარჩენას ჩვენ უნდა ვუმაღლოდეთ მე-10 საუკუნის ქართველი მწერლის იოანე-ზოსიმე სინელის განათლებულ მზრუნველობას და იმ წმინდა ისტორიულ-არქეოლოგიურ ინტერესს, რომელსაც ეს საინტერესო მწერალი ძველი ქართული ძეგლების მიმართ იჩენდა. თუ არ ჩავთვლით ამ ერთად-ერთს ხელნაწერს, ყველა დანარჩენი ხანმეტ-ჰაემეტი ტექსტები დღეს პალიმფსესტებში არის დამარხული.

რასაკვირველია ეს არ ნიშნავს, რომ ხანმეტ-ჰაემეტი ხელნაწერების თანდათან მოსპობასთან ერთად მთლიანად დაილუპა მე-5—7 საუკუნის ქართული მწერლობა. უეჭველია ბევრი ძველი ტექსტი გადმოწერილ იქმნა ახალ ხელნაწერებში, მხოლოდ ენის განახლებით, ხანმეტ-ჰაემეტის გამოშვებით. ამ გზით გადარჩა, მაგალითად, შუშანიკის მარტილობისა და ევსტათი მცხეთელის მარტილობის ტექსტები. ამის მსგავსად უეჭველია ბევრი სხვა ძველი ქართული ნაწარმოებიც გადმოღებულა მე-9—10 საუკუნის ხელნაწერებში. მაგრამ ისიც ცხადია, რომ ბევრი ძველი ტექსტი ხანმეტ-ჰაემეტ ხელნაწერებთან ერთად გაჰქრა. ასე, რასაკვირველია, წარმოუდგენელია, რომ ძველ სამონასტრო მწერალს გადმოეწერა მაგალითად „მწვალე-

ბლური“ არა-ქალკედონური, ან მით უფრო წარმართულა ხასიათის თხზულება, ან თუნდაც საერო პოეზიის, საერო მწერლობის ძეგლები. თვით სასულიერო ტექსტების გადმოღების დროსაც უეჭველია ერთგვარი შერჩევა ხდებოდა. იწერდნენ მხოლოდ იმას, რაც ახალსალიტერატურო და იდეურ მიმდინარეობათა თვალსაზრისით მისაღები იყო, ან და კონფესიურ-რელიგიური საჭიროება მოითხოვდა, ხოლო ის, რაც ამ განახლებული მწერლობის სოფლხედვასა და იდეებს არ ეთანხმებოდა, ან ეწინააღმდეგებოდა, ან და საერთოდ ახალი დროისათვის აქტუალურ ინტერესს არ წარმოადგენდა, ამ-გვარი თხზულებანი ასეთს პირობებში, ბუნებრივია, განწირული იყვნენ დაღუპვისათვის.

ამ-რიგად ამ მოვლენამ, სალიტერატურო ენის ნორმების შეცვლამ, და ამის გამო ხანმეტ-ჰაემეტი ხელნაწერების თანდათანმა მოსპობამ, ბევრი ძველ-ქართული ძეგლი იმსხვერპლა; ის რაც გადაურჩა ჯერ მე-5—7 საუკუნეთა რელიგიურ ბრძოლებსა და შეურიგებლობას, შემდეგ გადაურჩა მე-7—8 საუკუნეთა არაბთა შემოსევების კატასტროფას, ეს ძალზე შემცირებული მემკვიდრეობა მე-5—7 საუკუნის მწერლობისა კიდევ უფრო შემცირდა და შემოკლდა შემდეგ საუკუნეებში, როცა ხანმეტ-ჰაემეტობა გადავარდა და ძველი ხელნაწერები თანდათან მოისპო.

ასეთი იყო უძველესი ხანის ქართული მწერლობის ბედი.

II

კალენდარული ტერმინოლოგია, როგორც საქრონოლოგიო მაჩვენებელი.

ძველ-ქართული კალენდარის საკითხამდე, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ჩვენ პირველად მიგვიყვანა უძველესი პერიოდის ქართული მწერლობის ქრონოლოგიის პრობლემებმა, და კერძოდ კითხვამ, თუ რა გზით არის შესაძლებელი თარიღის გამორკვევა იმ ძველი ტექსტებისა, რომლებიც ნაგვიანვე ხელნაწერებში შენახულა.

ზემოთ-წარმოდგენილი მიმოხილვიდან გამოირკვა, რომ შემდეგი დროის, მე-9—10 საუკუნის ხელნაწერებში მოსალოდნელია აღმოჩნდეს უძველესი დროის ტექსტებიც.

გავითვალისწინოთ ამის შემდეგ უფრო დაახლოვებით, რას წარმოგვიდგენს ეს მე-9—10 საუკუნის ხელნაწერები.

თუ მე-5—7 საუკუნის [და ამაზე ადრინდელი დროის] ქართული მწერლობა კატასტროფიულად დაიღუპა, შემდეგი ხანის, მე-9—10

საუკუნის შწერლობა შედარებით უფრო კარგად არის მოღწეული. ჩვენ ვამბობთ შედარებით, რადგან არაბთა მფლობელობის შემდეგაც ქართულმა სახელმწიფოებრიობამ, როგორც ცნობილია, არა ერთი და ორი განადგურება განიცადა, რამაც უეჭველია ქართული ლიტერატურის მემკვიდრეობის დიდი ნაწილი იმსხვერპლა. მაგრამ მაინც ამ შემდეგ საუკუნეთა შწერლობის ნაშთები მეტი შენახულა, რადგან საქართველოში ამის შემდეგ ადგილი აღარ ჰქონია არც იმ შინაგანს გამწვავებულს რელიგიურ ბრძოლებს, რასაც მე-5—7 საუკუნეებში ვხედავთ, და არც სალიტერატურო ენის ნორმების იმგვარს შეცვლას, რასაც ხანშეტობა-ჰაემეტობის გადავარდნა წარმოადგენდა. [მართალია ძველ-ქართული სალიტერატურო ენის გვერდით ახალი სალიტერატურო ენაც ჩამოყალიბდა, ენა საერო მწერლობისა, მაგრამ ამით ძველი სალიტერატურო ენა არ მოსპობილა და პარალელურად განაგრძობდა არსებობას ახალთან ერთად].

სულ მე-9—10 საუკუნეებიდან ჩვენ დრომდე ასზე მეტი ხელნაწერი შენახულა. ბევრი ამათგანი წმინდა რიტუალური ხასიათის ტექსტებს შეიცავს, მაგრამ ბევრი მათგანი უფრო ფართე მნიშვნელობის სალიტერატურო ძეგლების კრებულებს წარმოადგენენ. როგორც ეს უკვე აღნიშნული გვექონდა, მარტო ექვს ქრესტომათიაში, რომელთაც „მრავალთავი“ ეწოდება, და რომლებიც მე-9—10 საუკუნეებშია გადაწერილი, ამ ექვს ქრესტომათიაში მოთავსებულია 213 ნაწარმოები (უმთავრესად პატრისტული ტექსტები). ან კიდევ მეორე ხასიათის კრებულებში, რომელთაც «მოწამეთაჲ», «მამათაჲ» და «დედათაჲ» ეწოდებოდათ, ასეულობით მოიპოვება ჰაგიოგრაფიული თხზულებები, რომლებიც წარმოადგენენ სხვა-და-სხვა ხასიათის «საკითხავებს», ხშირად ერთგვარ სასულიერო რომანებსაც, ან და ეკუთვნიან ბიოგრაფიულ ლიტერატურას.—ესევე ითქმის, თუმცა ნაკლების მოცულობით, ლიტერატურის დანარჩენ დარგთა შესახებაც.

რომელია ამ ტექსტებს შორის ახალი, და რომელია ძველი? მეტი ნაწილი ამ ტექსტებისა, უნდა ვიფიქროთ, იმავე მე-9—10 საუკუნეს ეკუთვნის, როცა გადაწერილია თვით ეს ხელნაწერები; მაგრამ ნაწილი, როგორც აღვნიშნეთ, საფიქრებელია უფრო ძველი დროიდან, მე-5—7 საუკუნეებიდან მოდის.

ძველი და ახალი ტექსტების გასარჩევად ჩვენ დღემდე არ მოგვეპოვება რაიმე მკვიდრი საქრონოლოგიო კრიტერიუმი. ამომწურავი მნიშვნელობის ჩვენებას ამ მხრივ რასაკვირველია სალიტერატურო ენის დაწვლილებული ისტორია მოგვცემდა, თუკი სალიტერატურო ქართულის განვითარების ყველა ნიუანსები გამოვკვეთული ყოფი-

ლიყო. მაგრამ უძველესი სალიტერატურო ქართული ენა ჯერ სათანადოდ შესწავლილი არაა. და ამას გარდა, ამ შესწავლისათვის არც არსებობს საკმაო მასალები. მარტო სახარებისა და ბიბლიური ტექსტების ენის შესწავლით ჩვენ სადაო საკითხებს ვერ გადავწყვეტთ. საქმე ის არის, რომ სახარებაში მოცემულია მხოლოდ ერთი გარკვეული წრისა და ერთი გარკვეული პერიოდის ენა, რომელიც მე-4—5 საუკუნის საზღვრებს ხვდება. და ამ სახარება-ბიბლიის ენის თვისებით, საფიქრებელია, არ განისაზღვრებოდა თვით მარტო მე-ხუთე საუკუნის ლიტერატურის ყველა დარგები. ხოლო რა განშტოებანი ჰქონდა საერთოდ ქართულ სალიტერატურო ენას მე-4—5 საუკუნიდან ვიდრე მე-11 საუკუნემდე, ეს ჯერ კიდევ საძიებელია. [როგორი იყო ნიუანსები ცალკე დარგების ენისა? ატარებდა თუ არა განსხვავებულს სტილს საერო მწერლობის ენა? ყოველ შემთხვევაში საგულისხმო მოვლენაა: ზოგ საისტორიო თხზულებას, მაგალითად, გარკვევით ემჩნევა საერო მხატვრული მწერლობის სპეციფიური სტილის გავლენა და ენაც აქ, ბევრ ხაზებში, თავისებურ ელფერს შეიცავს; ხოლო ეს, თუკი არა გვაქვს სწორი პერსპექტივი, ძველთა დათარიღების საქმეს აძნელებს, და შესაძლოა, ენის სხვაობის გამო, ერთი ეპოქის ძველები სხვადასხვა ხანას მივაკუთვნოთ.—ამას გარდა ისიც საძიებელია, რა ფაზები განვლო თვით სასულიერო მწერლობის ენამ. რა თავისებურობას შეიცავდა ამა თუ იმ ეპოქის სკოლები? ან როგორი იყო ამ სკოლათა ქრონოლოგიური რკალი და თანამიმდევრობა, ან და მათი ტერიტორიული გავრცელებისა და გავლენის ფარგლები? ჰქონდა თუ არა ადგილი ამა თუ იმ პროვინციულს ან ტომობრივს ნიადაგზე აღმოცენებულს სახე-სხვაობას? დამთელი წყება ასეთი კითხვებისა].

ამ შემთხვევაში ჩვენ ბევრს არას გვშველის მე-5—6 საუკუნეების რამდენიმე დათარიღებული თხზულება, როგორიცაა შუშანიკისა და ევსტათი მცხეთელის მარტვილობანი, რადგან ისინი მე-10—11 საუკუნის პირების სახით მოღწეულა, და რამდენად არის აქ უცვლელად გადმოღებული ძველი ენის ნორმები, ამაზე გადაჭრილი პასუხი არა გვაქვს. რაც შეეხება მე-6—7 საუკუნის პალიმფსესტებს, მეტი წილი ამ პალიმფსესტებისა ჯერ გარჩეული არაა, ხოლო რაც ამოკითხულია, ისინი უმთავრესად ერთ წყებას, იმავე ბიბლიური ტექსტების გაყინულს ენას წარმოგვიდგენენ და კვლევისათვის დიდს გასაქანს არ იძლევიან.

ეს გარემოება, რომ მე-9—10 საუკუნეზე უწინარესი ძველი ტექსტების დასათარიღებლად ჩვენ არ მოგვეპოვება მტკიცე საქრონოლოგიო კრიტერიუმები, ბევრი შემცდარი დასკვნების წყაროდ

უამხდარა ჩვენი მწერლობის ძველი პერიოდის შესახებ. თვითელი მკვლევარი ამ შემთხვევაში აპრიორი, ხშირად ნაჩქარევად შემუშავებული სქემებით სწავეტს საკითხს, როგორც თარიღის, ისე ამა თუ იმ ძეგლის წარმოშობის შესახებ, იმ დროს როდესაც სხვა ქრონოლოგიურ რკალში მოქცეული, თითონ ძეგლის წარმოშობა და მასში მოცემული რეალიები სულ სხვანაირ გაშუქებას მიიღებდა.

და საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ქრონოლოგიის უქონლობის გამო, ჩვენი მწერლობის ძველი პერიოდის შესახებ ერთგვარი მოჯადოებული წრეა შექმნილი. ერთის მხრით ქართული სამწერლო ენის განვითარების სურათის აღდგენა ძნელდება, რაკი ძველი ქართული ტექსტების დიდი უმრავლესობა დაუთარილებელია; ხოლო მეორე მხრით თვით ამ თარიღების დადგენაც საძნელო ხდება, რადგან ენის ისტორია არაა გამორკვეული. ასეთს პირობებში რასაკვირველია საჭიროა სხვა საქრონოლოგიო კრიტერიუმების გამონახვა, რომ მივიღოთ საკმაო რიცხვი დათარიღებული ძეგლებისა, რომელთა საფუძველზე შესაძლო გახდება როგორც ენის ისტორიის სურათის უფრო მთლიანი აღდგენა, ისე ლიტერატურის ისტორიის ძირითადი საკითხების გადაწყვეტა.

და ჩვენ აქ ერთი ასეთი საქრონოლოგიო კრიტერიუმის შესახებ გვექნება საუბარი. ეს არის ძველ-ქართული საკალენდრო ტერმინოლოგია, რომელიც, როგორც ვნახავთ, გარკვეულს დამათარილებელს მაჩვენებელს წარმოადგენს.

ვინც გაცნობილია ძველ-ქართულ ძეგლებს, მან რასაკვირველია იცის, რომ მე-9—10 და შემდეგს საუკუნეებში ქართულს მწერლობაში მიღებული იყო თვეების აღსანიშნავად **რომაული** საკალენდრო ტერმინოლოგია [—ე. ი. შემდეგი სახელები: იანვარი, თებერვალი, მარტი და სხვანი, ვიდრე დეკემბრამდე]. ეს რომაული თვეთა-სახელები, როგორც ცნობილია, გარკვეული დროიდან ფართე გავრცელებით სარგებლობდა ქრისტიანულ მსოფლიოში; კერძოდ იგი მიღებულ იქმნა ბერძნულში, ახლო აღმოსავლეთშიაც, და ქართველებსაც შეუთვისებიათ იგი ქრისტიანულ ხანაში როგორც ინტერნაციონალური, ზოგად-ქრისტიანული საკალენდარო ტერმინები.

მაგრამ, გარდა ამ რომაულ თვეთა-სახელებისა, ძველ-ქართულს ძეგლებში ჩვენ გვხვდება მეორენაირი თვეთა-აღრიცხვა, ადგილობრივი ქართული, რომელიც სჩანს წარმართობის დროიდან მოდის. ეს ძველ-ქართული თვეთა-სახელებია: ახალწლისაჲ, სთუელისაჲ, ტირისკნისისაჲ, ტირისდენისაჲ, სურწყუნისაჲ, აპნისისაჲ, იგრიკისაჲ, ვარდობისაჲ, ქუელთობისაჲ და სხვანი.

ეს ძველ-ქართული თვეთა-აღრიცხვა ქართულს მწერლობაში იხმარებოდა უფრო ადრე, ვიდრე რომაულ აღრიცხვას შემოიღებდნენ. შემდეგ კი, როცა რომაული ტერმინოლოგია შემოიღეს, ეს ძველ-ქართული აღრიცხვა ხმარებიდან გამოვიდა. რომ ეს ასეა, რომ პირველი აღრიცხვა უფრო ადრინდელია ვიდრე მეორე, ამას სრულის უეჭველობით ადასტურებს თვით ქართული ძეგლების პირდაპირი ჩვენება; ძველ-ქართული თვეთა-აღრიცხვა ჩვენ გვხვდება სწორედ უძველესი პერიოდის წერილობითს ძეგლებში, როგორცაა ბიბლიური ტექსტები, შუშანიკის მარტილობა და სხვანი. მხოლოდ შემდეგ, ბევრად უფრო გვიან, ჩვენ ვხვდებით რომაული თვეთა-აღრიცხვის ხმარების მაგალითებს ძველ-ქართულის ნაცვლად.

ადელი გასაგებია, თუ რით იყო გამოწვეული ძველ-ქართული თვეთა-აღრიცხვის უარყოფა. იგი წარმართულ ხანასთან, წარმართულ მოგონებებთან იყო დაკავშირებული; თვით თვეთა-აღრიცხვის ტერმინებიც კი, როგორც ეს ქვემოთ დაწვრილებით იქნება გამორკვეული, მიუთითებდა ამა თუ იმ წარმართულ კულტს, ან და წარმართულ დღესასწაულებს, რომლებიც ამა თუ იმ თვეში იმართებოდა. გასაგებია ამის გამო, რომ ქრისტიანობის მოშურნე მამებს ეს ძველ-ქართული საკალენდრო ტერმინოლოგია თანდათან ხმარებიდან გამოუგდიათ, და მის ნაცვლად რომაული თვეთა-აღრიცხვა შემოულიათ, როგორც ზოგად-ქრისტიანული. მართალია, თვით რომაული თვეთა-აღრიცხვაც იმავე წარმართულ წრეს ეკუთვნის, მაგრამ ამას ამ შემთხვევაში არ ჰქონდა მნიშვნელობა, რადგან, ჯერ ერთი, იგი საერთო გავრცელებით სარგებლობდა ძირითად ქრისტიანულ ქვეყნებში, და ამას გარდა სიტყვები — იანვარი, თებერვალი, მარტი და სხვანი, ქართველი მორწმუნისათვის არავითარ წარმართულ რემინისცენციას არ შეიცავდა, იმ დროს როდესაც ძველ-ქართული თვეთა-სახელები ამა თუ იმ საწარმართო კულტის ცოცხალ მოგონებას წარმოადგენდა.

ამ-რიგად, ძველ-ქართული თვეთა-აღრიცხვა ერთის მხრით, და რომაული სათვეო ტერმინოლოგია მეორეს მხრით, ორი სხვადასხვა პერიოდის მაჩვენებელია. აქ ჩვენ გვაქვს სრულიად გარკვეული საქრონოლოგიო კრიტერიუმი.

და თუ ჩვენ შევსძლებდით გამოგვერკვია, თუ სახელდობრ რა დრომდე იხმარებოდა ქართულს მწერლობაში ძველ-ქართული თვეთა-აღრიცხვა, და შემდეგ რომელი დროიდან შესცვალა იგი რომაულმა თვეთა-აღრიცხვამ, ამით ჩვენ მკვიდრს საქრონოლოგიო ბაზას მივიღებდით მრავალი სალიტერატურო ძეგლის დასათარიღებლად, რომ-

მელთა ერთ ჯგუფში ძველ-ქართული სათვეო ტერმინოლოგია გვხვდება, ხოლო მეორე ჯგუფში რომაული თვეთა-აღრიცხვა არის მიღებული.

ჩვენც ამ კითხვის განხილვაზე გადავდივართ.

III

რომაული თვეთა-აღრიცხვის შემოღების თარიღი.

თუ რა დროიდან დამკვიდრდა ქართულს მწერლობაში რომაული თვეთა-აღრიცხვა, ამისი გამორკვევა არსებული წყაროების მიხედვით შესაძლებელია.

წინასწარ, ვიდრე პირდაპირ ამ კითხვაზე გადავიდოდეთ, ჩვენ აქ მოგვიხდება ჯერ შევჩერდეთ რამდენსამე ძველ-ქართულ ხელნაწერზე.

1. ჩვენამდე მოღწეულა ქართული მწერლობის უძველესი პერიოდიდან ერთი ლიტურგიკული ძეგლი, რომელიც ცნობილი იყო «კანონი»-ს სახელწოდებით. «კანონი» ორს სხვადასხვა ხასიათის ტექსტს შეიცავს: 1) ტიპიკონს და 2) ლექციონარს.

პირველ ნაწილში—ტიპიკონში—მოთავსებულია საეკლესიო კალენდარი. [სახელდობრ აქ კალენდარულის თანამიმდევრობით ყოველი დღისათვის ნაჩვენებია ამა თუ იმ წმინდანის ხსენება ან დღესასწაული, ამავე დროს აღნიშნულია თუ სად უნდა გადაიხადონ ეს დღესასწაულები და რა საკითხავები უნდა წაიკითხონ ეკლესიაში თვითეული დღისათვის].—მეორე ნაწილი ანუ ლექციონარი წარმოადგენს პირველი ნაწილის ანუ ტიპიკონის ერთნაირს დამატებას: სახელდობრ აქ მოყვანილია თვით იმ საკითხავების ტექსტი, რომელიც ტიპიკონის თანახმად დანიშნულია თვითეული დღისათვის.

ლიტურგიკული პრაქტიკა, რომელიც წარმოდგენილია «კანონ»-ში, შეთვისებული ყოფილა საქართველოს ეკლესიის მიერ იერუსალიმიდან. ეს სჩანს თითონ კანონის ტექსტის მიხედვით. ის გარემოება, რომ საქართველოს ეკლესია უძველეს პერიოდში თავის ლიტურგიკულ პრაქტიკაში იერუსალიმს მისდევდა, მოულოდნელს არას შეიცავს. უახლოესი კავშირი საქართველოს ეკლესიისა იერუსალიმთან ამ ხანაში დადასტურებულია იმ რეალიებით, რომელსაც შეიცავს მე-5 საუკუნის მოღვაწის პეტრე იბერიელის ცხოვრება, მე-6 საუკუნის დასაწყისის საბა პალესტინელის ანდერძი, ხოლო მე-6—7 საუკუნის საზღვარზე «წერილთა წიგნი» და კვირონ დიდის მიწერ-მოწერა.

ქართულს ენაზე ამ იერუსალიმური ტიპის «კანონი» - ს ორბრედაქცია არსებობს: ერთი—მოკლე, პირვანდელი სახისა, და მეორე—ვრცელი, უფრო გვიანდელი დროის. ამ ორი ტექსტის ერთმანერთისაგან გასარჩევად—პირველს, მოკლე რედაქციას «მცირე კანონი»-ს დავარქმევთ, ხოლო მეორეს, უფრო ვრცელსა და გვიანდელს «დიდი კანონი» -ს¹.

ჩვენ აქ ჯერ საუბარი გვექნება მხოლოდ ამ პირველი უძველესი რედაქციის ანუ «მცირე კანონი» - ს შესახებ.

ეს «მცირე კანონი» აღმოჩნდა პალიმფსესტ ხელნაწერში². ხელნაწერის ენას უძველესი პერიოდის სალიტერატურო ქართულისთვისება „ჰაე-მეტობა“ ახასიათებს. ერთი ნაწილი ამ «მცირე კანონი»-სა უკვე გამოცემულია პროფ. აკაკი შანიძის მიერ. (იხ. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. III, გვ. 354—388).

ხელნაწერი, რომელშიაც დაცულია «მცირე კანონი»-ს ტექსტი, უთარილოა. გამომცემელი პროფ. აკაკი შანიძე თარიღის საკითხს დაწვრილებით არ ეხება, და მხოლოდ, ზოგადად აღნიშნავს შემდეგს:

„ენის ფორმების მიხედვით, ჩვენი ძეგლი, უეჭველია ძველი ძეგლია, დაახლოვებით მერვე საუკუნისა, რასაც არ ეწინააღმდეგება აგრეთვე პალეოგრაფიული ნიშნებიც“.

პატივცემული მეცნიერი თუმცა დათარიღებაში სიფრთხილეს იჩინს და ამ ზოგადი განცხადებით კმაყოფილდება, მაგრამ რამდენადაც იგი მაინც უჩვენებს „დაახლოვებით მერვე საუკუნეს“, მას აქ მძიმე შეცდომა მოსდის. ძეგლი არ არის მერვე საუკუნის, არამედ ბევრად აღრინდელი; იგი ეკუთვნის მე-7 საუკუნეს, და ისიც არა მე-7 საუკუნის მეორე ნახევარს, არამედ მე-7 საუკუნის დასაწყისს.

რომ ეს ძეგლი მე-7 საუკუნის დასაწყისს ეკუთვნის, ეს ცხადი გახდება ქვემოთ, როცა მოვახდენთ მის შედარებას სხვა ძველ-ქართულ ხელნაწერებთან. ჯერ კი საკმაო იქნება ზოგადად აღვნიშნოთ terminus post quem non, დრო რომლის უგვიანეს არ არის დაწერილი ეს ხელნაწერი. ამ ხელნაწერის ენას, როგორც მოვიხსენიეთ, «ჰაე-მეტობა» ახასიათებს. ხოლო, როგორც უკვე განმარტებული გვექონდა, ეს

1) ტერმინი «დიდი კანონი» ძველ-ქართულ მწერლობაშიაც გვხვდება და მიემართება სწორედ ამ მეორე ვრცელს რედაქციას.

2) ხელნაწერი, რომელშიაც მოთავსებულია „მცირე კანონი“ ორ ნაწილად არის გაყოფილი. ერთი ნაწილი ამ ხელნაწერისა დაცულია საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა კოლექციაში № 1329. ხოლო მეორე ნაწილი ამავე ხელნაწერისა სვანეთში, სოფელ იფარში იქნა აღმოჩენილი 1923 წელს პროფ. აკაკი შანიძის მიერ. ამ-ჟამად ეს მეორე ნაწილიც ტფილისშია ჩამოტანილი და საქართველოს მუზეუმში უნდა შემოვიდეს.

ძველი ნორმები, როგორც ხანმეტობა, ისე ჰაემეტობა, მერვე საუკუნეში გადავარდნილა; მერვე საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როდესაც არაბთა მფლობელობის «ჟამთა სიავე» შენელდა და ქართული ლიტერატურის ახალი აღორძინება დაიწყო, ხანმეტობა-ჰაემეტობა უკვე გადასულ მოვლენას წარმოადგენდა და განახლებულ ლიტერატურაში იგი უკვე ხმარებაში აღარა სჩანს. მაშასადამე, ერთად-ერთი, რაც ჩვენ ჯერ-ჯერობით გადაჭრით შეგვიძლია ვთქვათ ჩვენი ხელნაწერის თარიღის შესახებ, არის ის, რომ ეს ხელნაწერი გადაწერილი უნდა იყვეს არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის ნახევრისა.

ხოლო როდის არის იგი სახელდობრ გადაწერილი, ვიდრე ამის გამორკვევას შევუდგებოდეთ, ჩვენ აქ მოგვიხდება მოკლედ შევხვით ორ სხვა ხელნაწერსაც (ლექციონარებს), რომელთაგან ერთი გრაცის (ავსტრიაში) უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში არის დაცული, ხოლო მეორე საქართველოს მუზეუმის კოლექციაში ინახება (№ 999).

ა. გრაცის ხანმეტ-ჰაემეტის ლექციონარის ფოტოგრაფიული პირები მიღებულია ტფილისში და იგი უკვე დაბეჭდა ძველი პერიოდის ტექსტების იმავე დაულალავმა მკვლევარმა აკაკი შანიძემ (ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. IX, გვ. 313—342).

ამ ხელნაწერის თარიღს აკ. შანიძე უფრო დაწვრილებით ეხება და სრულის საბუთიანობით აღნიშნავს, რომ ხელნაწერი არ შეიძლება მიეკუთვნოს მე-7 საუკუნეზე უფრო გვიან დროს. საფუძველი ასეთი დათარიღებისა არის ენის თვისებები. საქმე ის არის, რომ ხანმეტობა-ჰაემეტობა ამ ხელნაწერში მკვიდრს, სისტემატიურს სახეს ატარებს. იგი სჩანს გადაწერილია ისეთ დროს, როცა ეს ძველი ნორმები ჯერ კიდევ სავსებით მტკიცე მოვლენას წარმოადგენდა ლიტერატურაში. თუკი ძველი ენის ტრადიცია ამ დროს შერყეული ყოფილიყო, ძნელი წარმოსადგენია რომ ახალი ენის ფორმებს სადმე თავი არ ეჩინა. ხოლო ამ ხელნაწერში ეს ძველი ნორმები თავით ბოლომდე გატარებულია არა მარტო ბიბლიურ ტექსტებში, არამედ, რაც განსაკუთრებით საინტერესოა, იგი ჩვენ გვხვდება თვით შენიშვნა-ხელნაწერილებშიაც. ენის ხასიათის მიხედვით ეს ძველი დიდად განირჩევა მეორე ხანმეტი ხელნაწერიდან—„მრავალთავიდან“ (რომელიც მე-7—8 საუკუნის საზღვარს ეკუთვნის და ყოველ შემთხვევაში მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარზე გვიანი არაა). ხანმეტ „მრავალთავში“ ძველი ნორმები უკვე დარღვეულია, აქ ადგილი აქვს შერყეობას, ძველის გვერდით ხშირად გვხვდება ახალი ფორმები, მოკლედ—ძველი ენის ტრადიციები ამ დროს უკვე საფუძვლიანად შერყეული ყოფილა. ხოლო გრაცის ლექციონარში სულ სხვა სურათი გვაქვს, ძველი

უნის-თვალსაზრისით იგი თავიდან ბოლომდე მკვიდრი ნორმების მაჩვენებელი ძეგლია. ამის მიხედვით გრაცის ლექციონარი გარკვევით მე-7 საუკუნეს უნდა მიეკუთვნოს და ამაზე გვიან ხანას ვერ მიუწერება¹.

ბ. მეორე ხანმეტი ლექციონარი, რომელიც საქართველოს მუზეუმშია დაცული (№ 999), პალიმფსესტს წარმოადგენს. შენახულა პალიმფსესტად ქცეული ცხრა ფურცელი.

პალიმფსესტის ამ 9 ფურცლიდან 4 ფურცელი ამოიკითხა და გამოსცა პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა². ეს გამოცემული ნაწილი შეიცავს ფრაგმენტებს დაბადების წიგნებიდან („შექმნათაჲ“ და „იგავნი სოლომონისნი“). ამის მიხედვით პროფ. ივ. ჯავახიშვილი დაასკვნია, რომ ეს პალიმფსესტი დაბადების ხელნაწერის ნაწყვეტს წარმოადგენს.

მაგრამ ეს დასკვნა არ არის მთლიანად სწორი.

საქმე ის არის, რომ ამ პალიმფსესტის დანარჩენ ფურცლებზე, რომლებიც დღემდე გარჩეული არ იყო, და რომლის სრულად ამოკითხვა შესაძლებელი გახდა, აღმოჩნდა სახარების ტექსტი (მთ. 24, 29—43).

ამის მიხედვით ეს პალიმფსესტი წარმოადგენდა არა დაბადების ხელნაწერს, არამედ ლიტურგიული დანიშნულების კრებულს—**ლექციონარს**, რომელშიაც შეტანილი ყოფილა საკითხავები როგორც დაბადებიდან, ისე სახარებიდან³.

ეს მეორე ლექციონარი აგრეთვე გარკვევით მე-7 საუკუნის ძეგლია. ხანმეტობა აქ მტკიცედ, სისტემატიურად არის დაცული თავით ბოლომდე და ამის გამო იგი შეუძლებელია მე-7 საუკუნეზე გვიან დროს მიეკუთვნოს. [ამ დათარიღებას მხარს უჭერს აგრეთვე პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, რომლის დასკვნით ეს ხელნაწერი, თუ უფრო ადრინდელი არა, ყოველ შემთხვევაში მე-7 საუკუნეზე გვიანი არ არის].

*

დაუზღბრუნდეთ ამის შემდეგ პირველი ძეგლის—«მცირე კანონი»-ს თარიღის საკითხს. ამ ძეგლის, «მცირე კანონის» ზედმიწევნითი დათარიღება განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს

¹) იხ. ტფ. უნ. მოამბე 1929 წ., IX, გვ. 322—323.

²) იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართ. ხელნაწერები (ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, II, 1922—1923 წ., გვ. 371—372).

³) რომ ეს ხელნაწერი სწორედ ლექციონარს წარმოადგენს, ამას რასაკვირველია განმარტება არ ესაჭიროება. ძველ-ქართული ხელნაწერების ტრადიციის თანახმად მხოლოდ ლექციონარში არის შესაძლებელი დაბადებისა და სახარების ტექსტებს ამგვარი გაერთიანება.

ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვის, რადგან იგი ჩვენ საშუალებას მოგვცემს გამოვარკვიოთ, თუ რა დროიდან შემოვიდა ქართულს მწერლობაში რომაული თვეთა-აღრიცხვა. ამის გამო გვაპატივოს მკითხველმა, თუ ჩვენ, თარიღის გამორკვევის მიზნით, ცოტა ხნით დავდლით მის ყურადღებას ზოგიერთი წვრილმანებით ლიტურგიული პრაქტიკის ისტორიიდან.

ლიტურგიული წესების განვითარებას, როგორც ცნობილია, გრძელი ისტორია ჰქონდა. თავდაპირველად ქრისტიანული ღვდელმსახურება ბევრად მარტივი იყო, შემდეგში იგი თანდათან გართულდა.

ჩვენ აქ მივაქცევთ მკითხველის ყურადღებას ერთ მხარეს ლიტურგიული პრაქტიკისას,—სახელდობრ შემდეგს: სხვადასხვა ეპოქაში რა წიგნები იყო მიღებული ეკლესიაში, როგორც „საკითხავი“.

უძველეს ხანაში ეკლესიაში „საკითხავად“ დანიშნული იყო ორი წიგნი: 1) სახარება და 2) მოწამეთა ანუ მარტილთა აქტები.— ამას გარდა იხმარებოდა აგრეთვე დავითნი, მაგრამ არა როგორც „საკითხავი“, არამედ როგორც საგალობელთა წიგნი.

რაც შეეხება ახალი და ძველი აღთქმის დანარჩენს წიგნებს, მათი კითხვა ეკლესიაში უძველეს ხანაში არ იყო საყოველთაოდ დაკანონებული და მხოლოდ შემდეგ გახდა აუცილებელი ნაწილი საეკლესიო რიტუალისა.

მივმართოთ ამის შემდეგ ჩვენს „მცირე კანონს“, რომელიც ლიტურგიული პრაქტიკის წესსა და განგებას წარმოადგენს. ჩვენ ვხედავთ რომ „მცირე კანონი“ უაღრესად ძველს სახეს ატარებს: „მცირე კანონი“—მა ლიტურგიულ პრაქტიკაში იცის მხოლოდ ზემოთდასახელებული ორი წყება საკითხავებისა: 1) სახარებიდან და 2) მოწამეთა აქტებიდან („მოწამეთაჲ“, „მარტვრთაჲ“). არც ერთი ტექსტი არც ძველი აღთქმიდან, და არც ახალი აღთქმიდან, გარდა სახარებისა, „მცირე კანონში“ მოხსენებული არაა. ამ რიგად აქ ჩვენ გვაქვს ლიტურგიული პრაქტიკის უძველესი სახე.

რა დროს იყო მიღებული საქართველოში ასეთი ლიტურგიული წესი და რა დროიდან გადავარდა იგი?

თავდაპირველად აქ საჭიროა აღინიშნოს, რომ „მცირე კანონი“ მეტად საგულისხმო პარალელს შეიცავს შუშანიკის მარტილოზის ტექსტთან, რომელიც მე-5 საუკუნის დასასრულს ეკუთვნის. შუშანიკის მარტილოზაში, როგორც ცნობილია, დასახელებულია სამი წყება წიგნთა: 1) „ევანგელჲ“ (ე. ი. სახარება); 2) „წიგნი მოწამეთანი“; და 3) „დავითნი“. აქედან „დავითნი“, როგორც მოვიხსენეთ.

წარმოადგენდა არა საკითხავს, არამედ საგალობელთა წიგნს, რომლითაც, — როგორც ამას აღნიშნავს თვით ავტორი შუშანიკის მარტვიბისა, — «სათნოსა მას გალობასა შესწირვიდეს». ხოლო დანარჩენი ორი წყება წიგნთა «ევანგელს» და «წიგნნი მოწამეთანი» — ის წიგნებია, საიდანაც იღებდნენ საეკლესიო საკითხავებს. საკმაოა დაუუკვირდეთ შუშანიკის მარტვილობის ტექსტს, რათა ცხადი გახდეს, რომ ამ საში წიგნის დასახელება წარმოადგენს იმდროინდელი ლიტურგიული პრაქტიკის ანარეკლს. [ეს წიგნები გარკვეულის მიზნითა აქვს მოხსენებული ავტორს: შუშანიკის მარტვილობის ავტორი ამით გვაგულისხმებს, რომ შუშანიკს, როდესაც იგი დატყვევებული იყო, და ამრიგად მოკლებული იყო საშუალებას ეკლესიაში ეარნა, თან ჰქონდაო ყველა ის წიგნები, რომელთაც კი ამ დროს ეკლესიაში ხმარობდნენ: „დავითნი“ — როგორც საგალობელი და „ევანგელს“ და „მოწამეთანი“ — როგორც საკითხავი].

ამრიგად ის ლიტურგიული პრაქტიკა, რომლის გამომხატველია „მცირე კანონი“, იგივეა, რასაც ადგილი ჰქონია შუშანიკის მარტვილობის დაწერის დროს, ე. ი. მე-5 საუკუნის დასასრულში (70-იან წლებში).

ამის შემდეგ გამოსაძიებელი დაგვრჩა, თუ რა დრომდე გასტანა ამ პრაქტიკამ? ამის გამორკვევაც შესაძლებელია.

ამის გამოსარკვევად დავუბრუნდეთ იმ ორ ლექციონარს, რომლებიც ზევით გვქონდა აღწერილი: 1) გრაცის ლექციონარს მე-7 საუკუნისა; და 2) ლექციონარს საქართველოს მუზეუმისა № 999, რომელიც აგრეთვე მე-7 საუკუნეს ეკუთვნის.

ლექციონარი, როგორც ეს უკვე აღნიშნული გვქონდა (და როგორც ეს საერთოდ ცნობილია) წარმოადგენს ლიტურგიული დანიშნულების კრებულს და ემყარება ამა თუ იმ «კანონს» ანუ ტიპიკონს. ლექციონარი წარმოადგენს «კანონის» უბრალო დამატებას, და შეიცავს კრებულს იმ საკითხავებისა, რომელიც, «კანონის» თანახმად, უნდა წაკითხულ იქმნეს ეკლესიაში სხვადასხვა დღეს.

შევადაროთ ეხლა ეს ორი ლექციონარი — ჩვენს «მცირე კანონს».

შედარებიდან ვხედავთ, რომ «მცირე კანონი» უფრო ძველდროს ეკუთვნის, ვიდრე ლექციონარები; ლექციონარები წარმოგვიდგენენ საეკლესიო რიტუალის განვითარების შემდეგს საფეხურს:

1) გრაცის ლექციონარი. — ეს ლექციონარი არაა მთლიანად მოღწეული; მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ცხადია, რომ ამ ხელთნაწერის გადაწერის დროს საეკლესიო „საკითხავების“ წრე არ განისაზღვ-

რებოდა მარტო სახარებით და მარტვილთა აქტებით (როგორც ეს მიღებულია „მცირე კანონში“ და შუშანიკის ცხორებაში). აქ ლიტურგიულ პრაქტიკაში სახმარებლად მოყვანილია, გარდა სახარებისა, ახალი აღთქმის სხვა წიგნებიც (ასე, პავლეს ეპისტოლენი).

2) ლექციონარი საქართველოს მუზეუმისა № 999 — კიდევ უფრო საგულისხმო სურათს წარმოადგენს; ამ ლექციონარში შეტანილია საკითხავები არა მარტო ახალი აღთქმიდან, არამედ ძველი აღთქმიდანაც (შენახულა ტექსტები დაბადების წიგნებიდან: „შექმნათაჲ“ და „იგავნი სოლომონისნი“).

ამრიგად, როგორც ვხედავთ მე-7 საუკუნის ამ ორი ლექციონარიდან, ის მარტივი ლიტურგიული წესი, რომელიც მიღებული ყოფილა „მცირე კანონის“ არსებობის დროს, უკვე გადავარდნილი ყოფილა მე-7 საუკუნისათვის. საქართველოში, თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში მე-7 საუკუნიდან მოკიდებული, გავრცელება მიუღია უფრო რთულ ლიტურგიულ პრაქტიკას.

ამის მიხედვით „მცირე კანონი“ არ შეიძლება ეკუთვნოდეს უფრო გვიან დროს, ვიდრე მე-6 საუკუნის ბოლო, ან მე-7 საუკუნის დასაწყისი. —

„მცირე კანონის“ თარიღი შესაძლოა სხვა მხრივაც შევამოწმოთ და კიდევ უფრო ზედმიწევნით განვსაზღვროთ.

საქმე შემდეგია. „მცირე კანონი“, როგორც აღნიშნული გვქონდა, შეიცავს კალენდარს. (შენახულა კალენდარის ნაწილი 5 ნოემბრიდან — ვიდრე 1 დეკემბრამდე): კალენდარში დღეების თანამიმდევრობით მოხსენებულნი არიან „მარტურნი“ და სხვა საეკლესიო მოღვაწენი. ეს საეკლესიო მოღვაწეები, რომლებიც ჩამოთვლილია კალენდარში, ეკუთვნიან სხვა და სხვა დროს პირველი საუკუნიდან დაწყებული ვიდრე მე-6 საუკუნემდე (ჩვენი წელთაღრიცხვისა).

მოგვყავს აქ სრული ქრონოლოგიური სია ყველა იმ პირთა, რომლებიც კალენდარში მოიხსენება:

I საუკუნე: ანდრეა, იაკობ, ფილიპე მოციქულნი. — ლეონტი მარტური ¹. —

II საუკუნე: ევსტათი მარტური ². — ბიქტორ მოწამს ³. —

III საუკუნე: გრიგოლ ნეოკესარიელი († 266—270) ⁴. — თალელე მარტური († 284) ⁵.

¹) Сергий, Полный месяцеслов Востока, 1901 წელი, მეორე წიგნი, ნაწილი მეორე (В), 226. — ²) იქვე, ნაწილი პირველი (А), გვ. 289. ³) იქვე, А, 351, В, 465. — ⁴) იქვე, А, 356, В, 472. — ⁵) იქვე, А, 150, В, 189, (შეად. К. Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь, გვ. 280—281).

- IV საუკუნე: ალფე, ზაქე, რომანე—მარტვრნი († 303) ⁶;
 გეორგი [მოწამს] († 303) ⁷;
 მენა მოწამს († 304) ⁸;
 აგაპი [მარტვრი] († 304—306) ⁹;
 ანტონინე და სხუანი მარტვრნი († 308) ¹⁰;
 პეტრე მთავარეპისკოპოსი [ალექსანდრიელი, მარტვრი] († 311) ¹¹;
 აფთონ († 341—345) ¹²;
 პავლე ეპისკოპოსი მარტვრი († 350) ¹³;
 V საუკუნე: პავლაჲ მაშნებელი (346—404) ¹⁴;
 იოანე პატრეარქი იერუსალმისაჲ 387—417) ¹⁵;
 პასარიონ ხუცესი († 429) ¹⁶;
 ეფთვი ხუცესი († 473) ¹⁷;
 ბასაჲ მაშნებელი (მე-5 საუკუნე) ¹⁸;
 VI საუკუნე: პეტრე პატრეარქი იერუსალმისაჲ (524—544) ¹⁹;
 იესტინიანე მეფე (526—565).

აქ საგულისხმოა ჯერ ერთი ის გარემოება, რომ ამ სიაში არ გვხვდება არც ერთი მოღვაწე მე-6 საუკუნეზე უფრო გვიანი დროისა, რაც ეთანხმება „მცირე კანონი“ ს თარიღის იმ საერთო ფარგლებს, რაც უკვე ზევით გამოიკვავა;

ამავე დროს ამ სიაში ჩვენ გვაქვს გარკვეული terminus ante quem non, დრო რომლის უადრეს არაა დაწერილი „მცირე კანონი“. მცირე კანონის კალენდარში, როგორც ვხედავთ, უკვე შეტანილია მოსახსენებელი იუსტინიანე მეფისა († 565 წელს) და ამის მიხედვით მცირე კანონი ეკუთვნის დროს არა უადრეს მე-6 საუკუნის მეორე ნახევრისა.

ამრიგად, თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ როგორც კალენდარის ამ ჩვენებას, ისე ყველა იმ სათარიღო ცნობებს, რაც ზევით გვქონდა გარკვეული (შედარება შუშანიკის მარტვილობასთან ერთის მხრით და მე-7 საუკუნის ლექციონარებთან მეორეს მხრით) ჩვენ ვღებულობთ შემდეგს გარკვეულს დასკვნებს:

1. იმგვარი ხასიათის ლიტურგიული წესი, რომელიც გადმოცემულია „მცირე კანონში“, საქართველოში არსებულა უძველეს ხანაში, მე-5—6 საუკუნეებში, და დამოწმებულია შუშანიკის მარტვილობის მოთხრობით.

2. თითონ ის ქართული ტექსტი «მცირე კანონისა», რომე-

⁶) С е р г и й, А, 357, В, 473—475.—⁷) იქვე, А, 119.—⁸) იქვე, А, 351, В, 464.—⁹) იქვე, А, 251.—¹⁰) იქვე, А, 353, В, 468—469. — ¹¹) იქვე, А, 365, В, 484—5.—¹²) იქვე, А, 341.—¹³) იქვე, А, 345, В, 456.—¹⁴) К. Кекелидзе, Иерус. Кан., 259—260. ¹⁵) იქვე, 190.—¹⁶) იქვე, 253.—¹⁷) С е р г и й, А, 19, В, 31.—¹⁸) К. Кекелидзе, Иерус. Кан., 249.—¹⁹) იქვე, 190.

ლიც ჩვენამდე მოღწეულა, ეკუთვნის მე-6—7 საუკუნის მიჯნას. [1) არა უადრეს მე-6 საუკუნის მეორე ნახევრისა, რადგან ტექსტში მოხსენებულია იუსტინიანი; 2) არა უგვიანეს მე-7 საუკუნის დასაწყისისა, რადგან მე-7 საუკუნიდან მოკიდებული საქართველოში უკვე გავრცელება ჰქონია უფრო რთულს ლიტურგიულ პრაქტიკას, რასაც ამტკიცებს ჩვენამდე მოღწეული მე-7 საუკუნის ლექციონარები.]

ამრიგად „მცირე კანონი“-ს ტექსტის თარიღი გამოკვეთულია.

აქ მხოლოდ შეიძლება აღიძრას შემდეგი კითხვა. შესაძლოა დაგვეშვა ასეთი დებულება, რომ თუმცა „მცირე კანონის“ ქართული ტექსტი ეკუთვნის მე-6 საუკუნის მეორე ნახევარს, ან მე-7 საუკუნის დასაწყისს, მაგრამ თვითონ ხელნაწერი კი იქნებ ოდნავ უფრო გვიან არის გადაწერილი, მაგალითად მე-7 საუკუნის მეორე ნახევარში, ან მე-8 საუკუნის დასაწყისში. (ამაზე უფრო გვიანი დრო კი თავისთავად გამორიცხულია, რადგან ხელნაწერი „ჰაიმეტს“ წარმოადგენს).

თუნდაც ასე ყოფილიყო, ამას ჩვენი საკითხისათვის მნიშვნელობა არ ექნებოდა. ჩვენთვის აქ საინტერესო იყო გამოგვეჩვენა, თუ რა დროს ეკუთვნის ეს ქართული ტექსტი, ხოლო გადაწერის თარიღს არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა იმ საკითხებისათვის, რომელთაც ქვემოთ ვეხებით.

მაგრამ მაინც, საჭიროა აქ ისიც აღინიშნოს, რომ არა მარტო ტექსტი, არამედ თვითონ ხელნაწერიც ეკუთვნის დროს არა უგვიანეს მე-7 საუკუნის დასაწყისისა. მართლაც, სხვანაირ დასკვნას არავითარი საფუძველი არ ექნებოდა. ჩვენი ხელნაწერი თავისი შინაარსით წარმოადგენს არა ლიტერატურულ ნაწარმოებს, არამედ პრაქტიკული ყოველდღიური ლიტურგიული საჭიროებისათვის გადაწერილს წიგნს, წესსა და განგებას.

ასეთი ხასიათის წიგნს, გარეშე ლიტურგიული პრაქტიკისა, რაიმე სხვა დანიშნულება არა აქვს; ამ პრაქტიკის გადავარდნის და სხვა უფრო რთული საეკლესიო წესების დაკანონების შემდეგ ასეთი ტექსტის გადაწერას უკვე არავითარი აზრი არ ჰქონდა. ცხადია, ეს წიგნი გადაწერილია იმ დროს, როცა ის ლიტურგიული წესი, რომელსაც იგი მისდევს, ჯერ კიდევ ძალაში იყო და ხმარებიდან გამოსული არ ყოფილა, ე. ი. არა უგვიანეს მე-7 საუკუნის დასაწყისისა.

დასასრულს, საჭიროა აქ ისიც ითქვას, რომ ჩვენ მიერ წარმოდგენილს თარიღს ამ ძეგლისას—ეთანხმება ხელნაწერის პალეოგრაფიული ნიშნებიც.

აქ ჩვენ გვაქვს თავშეკრული დამწერლობა გარკვეული წყების ასოებისა: ყ-არისა, ვ-ესი, შ-ინისა და, რაც უფრო მნიშვნელოვანია თავშეკრული ბ-ანი.

არა სჩანს მხოლოდ სრულის გარკვეულობით [პალიმფსესტის გადარეცხის გამო], იყო თუ არა ეს ასოები თავშეკრული ყველა შეთხვევებში, თუ აქ თავშეკრულ დამწერლობასთან ერთად თავგახსნილი დამწერლობაც იხმარებოდა. — ხელნაწერის დაკვირვებული განხილვა უფრო იმას გვაფიქრებინებს, რომ აქ სჩანს ადგილი უნდა ჰქონოდეს მეორე შემთხვევას, ე. ი. თავშეკრული და თავგახსნილი დამწერლობის პარალელურს ხმარებას.

მთლიანი თავშეკრული დამწერლობა მე-6 საუკუნის ძეგლებში გვხვდება (ბოლნისი, მე-6 საუკუნის დასაწყისისა). ხოლო მეორე შემთხვევა, თავშეკრული და თავგახსნილი დამწერლობის პარალელური ხმარება დამოწმებულია მე-6—7 საუკუნის საზღვარზე (მცხეთის ჯვარის წარწერებში)¹.

„მცირე კანონის“ დათარიღების საკითხზე იმის გამო შევჩერდით ასე დაწვრილებით, რომ ამ ძეგლში ჩვენ გვაქვს უძველესი ჩვენება რომაული თვეთა-ალრიცხვის შესახებ. **„მცირე კანონი“ რომაულს თვეთა-ალრიცხვას მისდევს.**

1) ჩვენ აქ მოგვიხდება ორიოდ სიტყვით შევხვით მცხეთის ჯვარის წარწერების თარიღსაც, რადგან ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლევა ქართული პალეოგრაფიის ისტორიაში, და კავშირი აქვს აქ აღძრულ საკითხთანაც. ამ საგანზე შემდეგი უნდა აღვნიშნოთ:

ა) მცხეთის ჯვარის წარწერებიანი ბარელიეფები (—სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსისა, დემეტრე ვპატოსისა, ადარნერსე ვპატოსისა, და ქობულ-სტეფანოსისა) სჩანს ერთ დროს ეკუთვნის. ამას სრულის უცილობლობით ადასტურებს მათი ტექნიკური განრიგება ამ სახუროთმოძღვრო ძეგლზე: ეს ბარელიეფები მოთავსებულია გარე-კედლების ერთ ზოლზე, ქვების ნაშენობის ერთი სარტყელის ხაზით.

ბ) ბარელიეფები სჩანს ეკუთვნის იმ დროს, როცა ქართლის (==ბერის) ხელისუფლების მეთაურად ანუ მთავრად სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი იყო. ამას გვიჩვენებს ჯერ ერთი ის გარემოება, რომ სტეფანოსს ცენტრალური ადგილი აქვს მიკუთვნებული ბარელიეფების ამ წყებაში; ხოლო განსაკუთრებით ცხადი ხდება ეს იმის მიხედვით, რომ წარწერებში მარტო სტეფანოსს მიემართება ზედწოდება „ქართლისა“ (—„ქართლისა პატრიკიოსი“). დანარჩენების ტიტულატურაში ზედწოდება „ქართლისა“ არ გვხვდება.

ამრიგად ამ ბარელიეფების სახით ჩვენ გვაქვს არა სხვა-და-სხვა დროის ქანდაკებანი, არამედ ერთდროულად შესრულებული ერთი ჯგუფი, სტეფანოს I-ის ხანისა. სტეფანოსს, თავის ქანდაკებასთან ერთად, თავის ოჯახის წევრთა ქანდაკებებიც მოუთავსებია. (დემეტრე ვპატოსი, ქართული წყაროების ცნობით, ძმად სტეფანოსისა, ხოლო ადარნერსე არის სტეფანოსის მემკვიდრე. ქობულ-სტეფანოსის ვინაობის საკითხს ღიად ვტოვებთ).

აქ საჭიროა ხაზი გაუსვათ ერთ გარემოებას, რასაც არევა შეჰქონდა წარწერათა ზუსტი დათარიღების საკითხში. კითხვა ეხება ადარნერსე ვპატოსს. ადარნერსე ვპატოსი, სტეფანოსის მემკვიდრე, ბარელიეფის წარწერაში მოიხსენიება ბიზანტიური ტიტულით „ვპატოსი“; მაგრამ ეს რასაკვირველია არ ნიშნავს, რომ იგი

ამასთან უნდა გვახსოვდეს, რომ ეს ტექსტი, «კანონი», არ არის შემთხვევითი ხასიათის ტექსტი, არ არის ვიწრო დანიშნულების, ან კერძო ხასიათის უბრალო სალიტერატურო ნაწარმოები, არამედ იგი ერთგვარს საეკლესიო-სალიტურგიკო კანონდების ძეგლს წარმოადგენს. იგი ფართო გავრცელებისათვის იყო დანიშნული პრაქტიკულის მიზნით სახმარებლად. ამის მიხედვით სჩანს, რომ რომაული თვეთა-აღრიცხვა უკვე ოფიციალურად ყოფილა მიღებული საქართველოში მე-6—7 საუკუნის საზღვარზე, არა უგვიანეს მე-7 საუკუნის დასაწყისისა. —

ამ გამოსავალი თარიღის გამორკვევის შემდეგ აღვნიშნავთ აქ დანარჩენ ძველ ქართულ ძეგლებსაც, სადაც გვხვდება თვეთა-აღრიცხვის შესახები ცნობები.

2. მე-7 საუკუნის დასაწყისამდე, როგორც გამოიკვია, ჩვენში გავრცელება ჰქონია „მცირე კანონი“. — მე-7 საუკუნეში ხმარებაში

ამ დროს უკვე ქართლის მთავარი იყო. ეს ბიზანტიური ტიტული შესაძლოა ჰქონოდა მთავრის მემკვიდრესაც, ისე როგორც ეს ტიტული ჰქონდა მთავრის ძმას, — დემეტრე ჰაბთასს, რომელიც ქართლის მთავრად (ხელისუფლების პირველ მეთაურად) არასოდეს არ ყოფილა. რომ ადარწერსე ამ დროს მხოლოდ მემკვიდრე იყო: (და იქნება თანაჰმართველიც, როგორც მემკვიდრე), და არა ქართლის მთავარი, ეს სრულიად ნათლად სჩანს იმის მიხედვით, რომ მის ტიტულატურაში, როგორც აღვნიშნეთ, არც კია ჩართული თვით ეს ზედწოდება — „ქართლისა“ — იგი უბრ ალოდ იწოდება „ადარწერსე ჰაბთასი“, იმ დროს როდესაც მთავრის ტიტულატურას თან ერთვის ზედწოდება „ქართლისა“ („სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი“).

სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსის მთავრობა, როგორც ეს უკვე გამოიკვევლია, 586/591—604 წლებს ეკუთვნის, და მაშასადამე მცხეთის ჯვარის ბარელიეფები გარკვევით თარიღდება ამ წლებით.

ჩვენი საკითხისათვის აქ საგულისხმო ისაა, რომ ერთ-ერთი ბარელიეფის, ქობულ-სტეფანოსის წარწერაში, რომელიც ამრიგად მე-6—7 საუკუნის მიჯნას ეკუთვნის, უკვე გვაქვს ასობ-ანის თავგახსნილი დამწერლობა.

ამავე დროს მცხეთის ჯვარის ეპიგრაფიკაში ჩვენ გვაქვს მეორე წარწერა (რომელშიაც მოიხსენება თემესტია). ეს წარწერა თემესტიასი თუმცა აღნიშნავად ადრინდელია ბარელიეფების წარწერებთან შედარებით (იგი ნაშენობის უფრო ქვემო წყებაში არის ჩატანებული), მაგრამ მაინც, სჩანს, უახლოეს წლებსვე ეკუთვნის (— იმავე სტეფანოსის მთავრობის დასაწყისს, რადგან, მათიანის გარკვეული ცნობის თანახმად, მცხეთის ჯვარის აღმშენებლობა, «წელს ზემოთ», სტეფანოსის მთავრობის დროს იყო წარმოებული). ხოლო თემესტიას ამ წარწერაში ასობ-ანის თავშეკრული დამწერლობა გვაქვს.

ამრიგად, ჯვარის ეპიგრაფიკაში, მე-6—7 საუკუნის საზღვართან, ჩვენ დამწერებული გვაქვს პარალელურად ასობ-ანის ორგვარი დამწერლობა, როგორც თავშეკრული (— თემესტიას წარწერა), ისე თავგახსნილი (— ქობულ-სტეფანოსის წარწერა).

ყოფილა მეორე ტიპიკონი, რომლის მიხედვით შედგენილია ლექციონარები გრაციისა და საქართველოს მუზეუმისა № 999. — ხოლო ამის შემდეგ საქართველოში შემოსულა ეგრეთ-წოდებული «დიდი კანონი»

ეს ძველი აღმოაჩინა და აღწერა პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა. სინას მთაზე (1902 წელს), ხოლო ტექსტი, ორი სვანური ხელნაწერის მიხედვით, დაბეჭდა პროფ. კორნ. კეკელიძემ (1912)¹.

ძველის გამომცემლის პრ. კ. კეკელიძის დასკვნით «დიდი კანონის» ბერძნული დედანი მეშვიდე საუკუნისაა, ხოლო ქართული ტექსტის თარიღი მე-8, საუკუნის ფარგლებს ხვდება.

რომ ეს დათარიღება სწორია; ამას, სხვათა შორის, ის გარემოებაც გვიჩვენებს, რომ «დიდი კანონის» ერთ პირში შერჩენილია ჰაემეტობის კვალი². ამის მიხედვით პირველი დედანი ან ჰაემეტო უნდა ყოფილიყო, ან იმ დროს დაწერილი, როცა ჰაემეტობა ჯერ კიდევ საბოლოოდ გადავარდნილი არ ყოფილა, ე. ი. არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის პირველი ნახევრისა.

ამას გარდა, ისიც აღსანიშნავია, რომ არა მარტო ტექსტია ძველი, არამედ ერთ-ერთი ხელნაწერი «დიდი კანონისა», რომელიც ჩვენამდე მოღწეულა, სახელდობრ კალის ხელნაწერი, აგრეთვე დიდით არაა დაშორებული ამავე თარიღს; პალეოგრაფიულის ნიშნებით, კალის ხელნაწერი მე-8 საუკუნეზე (ან მე-9 საუკუნის დასაწყისზე) გვიან დროს ვერ მიეკუთვნება. ჩვენ შემთხვევა გვქონდა გაგვესინჯა ამ ხელნაწერის ცალკე ფურცლების ფოტოგრაფიული პირები, გადმოღებული ე. თაყაიშვილის მიერ, და როგორც გამოირკვა, მისი დამწერლობა არქაულ სახეს ატარებს. აღვნიშნავთ, სხვათა შორის, რომ ამ ხელნაწერის გადაწერის დროს ჯერ კიდევ არ ყოფილა დავიწყებული ზოგიერთი ასოების თავშეკრული დამწერლობის ტრადიცია.

ჩვენი საკითხისათვის აქ საგულისხმო ისაა, რომ «დიდი კანონი», რომლის სახითაც ჩვენ გვაქვს გარკვევით მე-8 საუკუნის ძველი, რომაულ თვეთა-აღრიცხვას მისდევს.

3. შემდეგი ძველ-ქართული ხელნაწერი, რომელიც შეიცავს ჩვენებას თვეთა-აღრიცხვის შესახებ, ეს არის ჭილ-ეტრატის ჰიმნოგრაფიული კრებული. ეს ხელნაწერი, როგორც აღვნიშნული გვქონდა, მე-8 საუკუნის ბოლოს ეკუთვნის, მაგრამ გადმოწერილია უფრო ძველი დედნიდან, რომელიც მე-8 საუკუნის ნახევარზე უფრო გვიანი დროისა არ უნდა ყოფილიყო³.

¹) იხ. К. Кекелидзе, Иерусалимский канонарь, ტფილისი, 1912 (რუსული თარგმანი, ქართული ტექსტების დართვით).

²) იხ. აკ. შანიძე, ჰაემეტი ტექსტები (ტფ. უნივერს. მოამბე, III, გვ. 362)-

³) იხ. ზევით, გვ. 389—391.

ამ ხელნაწერშიაც ჩვენ აგრეთვე იგივე რომაული თვეთა-აღრიცხვა გვაქვს.—

მე-8 საუკუნის დასასრულიდან მოკიდებული დათარიღებული ძეგლების მეტი რიცხვი შენახულა ჩვენ დრომდე და აქაც ყველგან სისტემატიურად იგივე რომაული თვეთა-აღრიცხვა გვხვდება:

— ჰაბოას მარტილობა მე-8 საუკუნის დასასრულისა (786 წლის ახლო დროისა);

— ატენის სიონის წარწერა 853 წლისა;

— კონსტანტი კახაას მარტილობა 853 წლის ახლო ხანისა;

— მაკარი ლეთეთელის მრავალთავი 864 წლისა (საკითხავთა ზედწერილები).

განსაკუთრებით საგულისხმოა აღენიშნოთ აქ სპეციალური საკალენდრო გამოკვლევა, რომელიც ძველ-ქართულ ლიტერატურაში შენახულა, და რომელსაც ეწოდება: „ცნობისათვის და უწყებისა ქეშმარიტად, რომელი მოგუეთხრა ჩუენ მოძღუართა მიერ განსაზღვრებულად, გამოძიებისათვის ჟამთა და წელთა, თთუეთა და დღეთა“.

ამ გამოკვლევის ორი ვერსია შენახულა. ერთი ვერსია დაცულია სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერში № 38, რომელიც გადაწერილია 870—904 წლებს შორის¹.

მეორე ვერსია ეკუთვნის მე-10 საუკუნის ცნობილ ქართველ მწერალს იოანე-ზოსიმე სინელს და ერთ-ერთი პირი გამოკვლევისა გადაწერილია 949 წელს. მაგრამ ეს მეორე ვერსიაც უფრო ძველი დედნიდან ყოფილა დამოკიდებული; ძირითადი ტექსტი ამ მეორე ვერსიისა (მისი პირველ-დედანი) გადაწერილი ყოფილა, როგორც ეს სპეციალურ ნარკვევში იქნება ნაჩვენები, 861 წელს, ხალიფა ჯაფარ მუთავაქელის დროს².

საკალენდრო ტრაქტატის ორსავე ვერსიაში ჩვენ გვაქვს იგივე რომაული თვეთა-აღრიცხვა. და რაც განსაკუთრებით საგულისხმოა, თვით ამ სპეციალური ხასიათის გამოკვლევებშიაც კი არ მოიპოვება არავითარი მოგონება იმისა, რომ წინათ ქართულს ლიტერატურაში სხვანაირი თვეთა-აღრიცხვა არსებობდა. სჩანს ძველ-ქართული თვეთა-აღრიცხვა ამ დროს უკვე საფუძვლიანად გადავიწყებული ყოფილა. —

¹) ამ ხელნაწერზე იხ. ჩუენს წერილში: „რა თარიღთან არის დაკავშირებული ქართული ქრწნიკონის დასაწყისი (ეტიუდი ძველ-ქართული წელთაღრიცხვის შესახებ)“.

²) იხ. იქვე.

დაგვრჩენია გავაკეთოთ დასკვნები.

როგორც წარმოდგენილი მიმოხილვიდან გამოიკვეა, რომაული თვეთა-აღრიცხვა ქართულს ლიტერატურაში დამოწმებულია მე-6—7 საუკუნის საზღვარზე, არა უგვიანეს მე-7 საუკუნის დასაწყისისა; ამ დროს უკვე რომაული თვეთა-აღრიცხვა ოფიციალურად ყოფილა მიღებული, რადგან იგი გვხვდება არა შემთხვევითი ხასიათის ძველ-ში, არამედ «კანონ»-ში, რომელიც საეკლესიო წესსა და განგებას წარმოადგენს.

დაწყებული ამ დროიდან, მე-7 საუკუნის დასაწყისიდან, ჩვენ გვაქვს — როგორც ვნახეთ — მთელი წყება ძეგლებისა, რომლებიც ადასტურებენ, რომ მე-7 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-9 საუკუნემდე (და აგრეთვე, რასაკვირველია, შემდეგს საუკუნეებში) რომაული თვეთა-აღრიცხვა საყოველთაოდ მიღებული ყოფილა ქართულს ლიტერატურაში.

ამრიგად რომაული თვეთა-აღრიცხვა მე-6—7 საზღვარზე შემოვიდა ქართულს მწერლობაში, და დაიჭირა ძველი წარმართული თვეთა-აღრიცხვის ადგილი. — მაგრამ ეს რასაკვირველია არ ნიშნავს, რომ ძველი წარმართული თვეთა-აღრიცხვის ხმარება ერთს დღეს შეწყდა და მაშინვე იქნა დავიწყებული. საფიქრებელია, რომ ძველი თვეთა-აღრიცხვა კიდევ განაგრძობდა ერთხანად არსებობას, რომაულთან ერთად. და ეს მართლაც ასე ყოფილა.

ჩვენამდე მოღწეული ძეგლები, სადაც გვხვდება ეს ძველი წარმართული თვეთა-აღრიცხვა, ორ ჯგუფად იყოფა.

პირველი ჯგუფი (რომელშიაც შედის 14 ჰაგიოგრაფიული მოთხრობა, ერთი ეგზეგეტიური ნაწარმოები და რამდენიმე ბიბლიური ტექსტი), — სრულებით არ იცნობს რომაულს თვეთა-აღრიცხვას და აქ მხოლოდ ეს ძველი, წარმართული დროიდან მომდინარე თვეთა-აღრიცხვა არის მიღებული. ეს ძეგლები (— რომელთა შორის ჩვენ გვხვდება რამდენიმე ბიბლიური ტექსტიც) — სჩანს წარმოადგენს ქართული მწერლობის უძველეს ნაშთებს, რასაც ეთანხმება, გარდა წარმართული ხანის სათვეო ტერმინოლოგიისა, სხვა ნიშნებიც, ასე — ენის განსაკუთრებული არქაულობა. ეს ძეგლები ამ პირველი ჯგუფისა სჩანს ეკუთვნიან მე-4—5 და 6 საუკუნეებს და მე-7 საუკუნის დასაწყისზე გვიანი არ არის.

რაც შეეხება მეორე ჯგუფს, აქ ჩვენ უკვე გვხვდება შერეულად რომაული და ძველი თვეთა-აღრიცხვა. ამ მეორე ჯგუფს წარმოადგენს ტექსტები: მარტულობაჲ ფილექტიმონისი (ათონურ კრებულში № 57) და კომენტარი პავლეს ეპისტოლეებისა და მოციქულთა საქმე-

თა (—ხელნაწერი ყოფ. წერა-კითხვის კოლექციისა № 407 და 1138)¹. აქ რომაულ თვეთა-აღრიცხვას თან ახლავს განმარტების სახით ძველი თვეთა სახელები, მაგალითად: „იენისი, რომელ არს თიბისაჲ“, „აპრილი, რომელ არს იგრიკაჲ“, და სხვანი.—ეს ძეგლები სჩანს უნდა მიეკუთვნოს გარდამავალ ხანას, როდესაც ძველი ტერმინოლოგია ჯერ კიდევ არ ყოფილა გადავიწყებული ე. ი. მეშვიდე საუკუნეს, ან მე-8 საუკუნის დასაწყისს.—ხოლო უკანასკნელად ასეთი შერეული ტერმინოლოგიის ხმარების მაგალითი ჩვენ გვხვდება მე-8 საუკუნის ნახევარში; ასე ყოფილა, სჩანს, დათარიღებული არჩილის მარტივილობის ძველი პირვანდელი მოსახსენებელი (20 მიჰრაკანი—მარტი), საიდანაც ეს შერეული თარიღი მოხვედრილა არჩილის იმ განახლებულ სვინაქსარში, რომელიც „ქართლის-ცხოვრებაში“ არის შეტანილი.

ხოლო მე-8 საუკუნის ნახევრიდან უკვე საბოლოოდ გამოდის ხმარებიდან თვით ეს შერეული რომაულ-ქართული ტერმინოლოგიაც და ძველი თვეთა-აღრიცხვა დავიწყებას ეძლევა. მერვე საუკუნის ნახევარს აქეთ ქართულ წერილობით ძეგლებში ჩვენ ვერ ვპოულობთ ვერავითარ კვალს ძველი თვეთა-აღრიცხვის ხმარებისას, თუნდაც განაშთის სახით; მას არ იცნობს, როგორც აღვნიშნეთ, არც ჰაბოს მარტივილობა მე-8 საუკუნისა, არც „დიდი კანონი“, არც ჭილ-ეტრატის ჰიმნოგრაფიული კრებული, არც სპეციალური ტრაქტატები კალენდრის შესახებ, და არც სხვა რომელიმე შემდეგ-დროინდელი ძეგლი.

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ ზოგად ექსკურსს იმის შესახებ, თუ რა ქრონოლოგიურ ფარგლებში ხდება სხვა-და-სხვა ჯგუფი თვეთა-აღრიცხვისა. ჩვენი დასკვნები, მაშასადამე, შეგვიძლია საბოლოოდ ჩამოვაყალიბოთ შემდეგს ოთხს დებულებაში:

1. ძველი თვეთა-აღრიცხვა, წარმართული ხანიდან გამომსული, ქართულს მწერლობაში გავრცელებით სარგებლობდა მე-6 საუკუნემდე.

2. მე-6—7 საუკუნის საზღვარზე (არა უგვიანეს მე-7 ს. დასაწყისისა) ქართულს მწერლობაში დამკვიდრდა რომაული თვეთა-აღრიცხვა.

3. მე-7 საუკუნიდან — მე-8 საუკუნის ნახევრამდე ჩვეულებრივ რომაული თვეთა-აღრიცხვა იხმარება, მაგრამ ამის გვერდით იშვიათად გვხვდება აგრეთვე შერეული რომაულ-ქართული ტერმინოლოგიის მაგალითებიც.

¹) ანალოგიური შემთხვევა გვაქვს აგრეთვე პროკოპის მარტივილობის ძველი ვერსიის ერთ ადგილას, მაგრამ, როგორც ირკვევა, რომაული ტერმინი აქ სხვაგვარი წარმომობისაა. (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ, ნარკვევი—„ქუელთაშის თფჳს“ შესახებ, სადაც სპეციალურად ვეხებით პროკოპის მარტივილობას).

4. მე-8 საუკუნის ნახევრიდან გამოდის ხმარებიდან გარდამავალი ხანის ეს შერეული ტერმინოლოგიაც და აპის შემდეგ ძველ-ქართული თვეთა-აღრიცხვის კვალი ქართულს მწერლობაში აღარ გვხვდება; მის ადგილს საბოლოოდ იკვრს რომაული თვეთა-აღრიცხვა.

გადავდივართ ამის შემდეგ ძველ ქართულ კალენდართან დაკავშირებულ სხვა საკითხების განხილვაზე.

ჩვენ აქამდე ვეხებოდით ძველ-ქართულ წარმართულ კალენდარს, როგორც საქრონოლოგიო მაჩვენებელს, რომელიც გვაძლევს საშუალებას გამოვყათ ქართული მწერლობის უთარიღო ძეგლებიდან უფრო ძველი ხანის, 4/5—7 საუკუნის ნაწარმოებნი.

მაგრამ ინტერესი, რომელსაც წარმოადგენს წარმართული ქართული კალენდარი ქართული კულტურის ისტორიკოსისათვის, რასაკვირველია, არ ამოიწურება ამით. უფრო მეტი, ეს არ არის მთავარი. წარმართული ქართული კალენდარი, როგორც გამოირკვევა, ეს არის უაღრესად მნიშვნელოვანი დოკუმენტი, რომელიც ჩვენ გვაძლევს საშუალებას დავსვათ, და გადავჭრათ კიდევ, მთელი რიგი პრობლემებისა არქაული ქართული კულტურის ისტორიიდან.

ქართული მწერლობის ძეგლები ჩვენ გვტოვებენ მე-4 საუკუნის მიჯნაზე, როცა საქართველოში ქრისტიანობა განმტკიცდა და ოფიციალურ სარწმუნოებად იქმნა გამოცხადებული. ხოლო უფრო ადრინდელი, თვით წარმართული ხანის მწერლობა, ჩვენამდე აღარ მოღწეულა იმ რთულ ისტორიულ პირობებში, რის შესახებაც ზემოთ ვგვიჩინდა საუბარი.

მაგრამ ამ დოკუმენტის, წარმართული ქართული კალენდარის სახით, ჩვენ გვაქვს მეტად საყურადღებო ნაშთი წარმართული ხანის ქართული ინტელექტუალური კულტურისა.

რა წარმოშობისაა ეს კალენდარი? რა დროს ეკუთვნის მისი ჩამოყალიბება? (და ამასთან, არის იგი ერთიანი მონოლითური ძეგლი, თუ აქ გვაქვს სხვა-და-სხვა ეპოქების დაფენებაც?) რა არის მასში ორიგინალური და რა არის აქ ნასესხები?

ძველ-ქართული მსოფლიო, ქართველური ენების მსოფლიო, დღემდე ირრაციონალურ ელემენტად ითვლება ძველი აღმოსავლეთის კულტურათა ციკლში. მაგრამ ბევრი რამ გვანიშნებს, რომ ძველი აღმოსავლეთის (და ხმელთა-შუა-ზღვის მსოფლიოს) კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი პლასტი კავშირში უნდა იმყოფებოდეს ქარ-

თველური ენების მსოფლიოსთან. ბევრი რამ გვაფიქრებინებს, რომ ქართველური ენების მსოფლიო, ეს არის მეტად მნიშვნელოვანი რეგიონი, საიდანაც სათავეს ღებულობდა უძველესი კულტურის ერთ-ერთი დიდი ნაკადი. ბევრი ბუნდოვანი, გაურკვეველი ელემენტი ძველი აღმოსავლეთისა და ხმელთა-შუა-ზღვის მსოფლიოს ისტორიისა ქართულ მასალებში მოელის ახსნას.

წარმართული ქართული კალენდრის შესწავლას ერთგვარი შუქი შეაქვს ამ უაღრესად რთული პრობლემების კვანძში; იგი გვაძლევს საშუალებას რეალურ ნიადაგზე დავაყენოთ ზოგიერთი კითხვა ამ პრობლემათა ციკლიდან.

მაგრამ ამ დიდ საკითხებს, რომლებთანაც დაკავშირებულია წარმართული კალენდარი, ჩვენ აქ მხოლოდ ვანიშნებთ ეხლა, და ნათხე საუბარს ჩვენ ჯერ-ჯერობით გვერდზე გადავდებთ.

ჩვენი გამოკვლევის საგანს თავდაპირველად ვიწრო წრით შემოვფარვლავთ. ჩვენ აქ ჯერ შევხებით წარმართული ქართული კალენდარის სტრუქტურას, შევეცდებით აღვადგინოთ მთლიანად წარმართული ქართული კალენდარის სისტემა, თვეების სახელები, მათი თანმიმდევრობა, თარიღები, და სხვა, ე. ი. განვიხილავთ წარმართულ ქართულ კალენდარს ტექნიკური ქრონოლოგიის თვალსაზრისით.

ხოლო გამოკვლევის მეორე ნაწილში, ტექნიკური ქრონოლოგიის ამ მონოგრაფიული შესწავლის შემდეგ, ჩვენ შევხებით იმ ზოგად პრობლემებსაც, რომელთაც ჩვენს წინაშე აღძრავს წარმართული ქართული კალენდარი, და რომელსაც, როგორც ვთქვით, ბევრ ხაზებში ახალი სინათლე შეაქვს არქაული ქართული კულტურის ისტორიაში და მის ურთიერთობაში ძველი აღმოსავლეთის კულტურასთან.

ამ წინასწარი შენიშვნების შემდეგ გადავდივართ ჩვენი გამოკვლევის ამ პირველ ნაწილზე, წარმართული ქართული კალენდარის ტექნიკური ქრონოლოგიის მონოგრაფიულ შესწავლაზე.

IV

ძველ-ქართული წარმართული კალენდარი.

საგნის ლიტერატურა.

არსებული საგამოკვლევო ლიტერატურა ძველ-ქართულ თვეთა-აღრიცხვის შესახებ თითქმის ამოიწურება იმ მოკლე შენიშვნებით, რომელსაც იძლევა საბა-სულხან ორბელიანი თავის ლექსიკონში. სა-

ხელობრ, საბა განმარტავს, — რომაული კალენდრის რომელ დღეებს უდრის ძველ-ქართული სახელები.

საბას შემდეგ ამ კითხვას არავინ შეჰხებია სპეციალურად, და თუ ვისმე შემთხვევით უწერია ამ საგანზე, აქ მხოლოდ იგივე საბას ცნობებია განმეორებული.

საბას ლექსიკონი, დასაკვირველია, უაღრესად ანგარიშგასაწევი წყაროა. საბა დიდი და დაკვირვებული მეცნიერი იყო და ამჟამინ ძველ-ქართული ენის დიდ ერუდიტი. მაგრამ კერძოდ ამ შემთხვევაში, თვეების ძველ-ქართული სახელების განმარტების დროს, საბას შეცდომები მოსვლია.

საბას შეცდომები იმით არის გამოწვეული, რომ მის დროს ძველი თვეთა-სათვალავის შესახებ პირდაპირი გადმოცემა, დასაკვირველია, არ არსებობდა. ძველი თვეთა-აღრიცხვა, როგორც გამოირკვა, საბოლოოდ გამოსული იყო ხმარებიდან უკვე მე-8 საუკუნის ნახევრის შემდეგ; და არა თუ საბას დროს, არამედ ბევრად უფრო ადრეც, ასე მე-11 საუკუნეში, თვით გამოჩენილ მწიგნობრებს შეცდომები მოსდიოდათ ძველი თვეების მნიშვნელობის განმარტების დროს. მაგალითად, ცნობილი მოღვაწის პროტორე, ჯვარელის მიერ გადაწერილ ერთ კრებულში ჩვენ ვხვდებით შემცდარ ზედწერილ-გლოსსას, სადაც მიჰრაკანის თვის შესაფარდად ნაჩვენებია აპრილი¹; ნამდვილად კი მიჰრაკანი, როგორც გამოკვლეული იქნება, სულ სხვა თვეს უდრის.

საბას მიერ წარმოდგენილი თვეთა-სათვალავის განმარტება ფილოლოგიური კვლევის ნაყოფია. მას ხელთა ჰქონია, ცოტა მეტ-ნაკლებობით, იგივე მასალები, რაც ამ ჟამად ჩვენა გვაქვს, და მათი მიხედვით გაუკეთებია დასკვნები.

ამ მასალების განხილვიდან ისიც ირკვევა, თუ საიდან წარმომდგარა საბას შეცდომები. ასე, ერთ-ერთი მიზეზი საბას შემცდარი დასკვნებისა ის ყოფილა, რომ ჩვენს ლექსიკოგრაფს ჰგონებია, თითქო ძველ-ქართულ თვეების აღრიცხვა იწყება ეხლანდელი თვეების პირველი რიცხვიდან; ნამდვილად კი თვეების ძველი აღრიცხვა ეხლან-

1) ჰაგიოგრაფიულ მოთხრობაში სპევსიპეს და თანამარტვილთა შესახებ წამების თარიღად თითქმის მოთხრობის ტექსტში აღნიშნულია 16 რიცხვი მიჰრაკანის თვისა. გადამწერი სცდილა ამ ძველი თარისის ახსნას და მოთხრობის სათაურში გაუკეთებია. ზედწერილი გლოსსა: 16 აპრილი. ამრიგად მიჰრაკანი მას აპრილის შეფარდება ჰგონებია და 16 მიჰრაკანი—16 აპრილად აუხსნია. (აღწერილობა პრობლემე, ჯვარელის ან ხელნაწერისა იხ. P. Peeters, De codice Hiberico: *Analecta Boliandiana*, XXI, გვ. 307).

დელისას უმეტესაკლებოდ არ უდრის, იწყება ერთ თვეში და გადმოდის მეორეში. ამას კი საბა შეცდომაში შეუყვანია თვეთა ნამდვილი რიგის აღდგენის დროს.

მეორე გარემოება, რასაც გამოუწვევება საბას შემცდარი დასკვნები, ის არის, რომ ძველს თვეთა-აღრიცხვაში ერთ თვეს ზოგჯერ ორი პარალელური სახელწოდება მოეპოვება; საბას ეს პარალელური სახელწოდებანი ორი დამოუკიდებელი თვის სახელად მიუღია, რასაც აგრეთვე თვეთა რიგის არევა გამოუწვევია.

ამის გარდა, არის კიდევ ერთი გარემოებაც, რასაც საბა შეცდომაში შეუყვანია (სახელდობრ, ზოგიერთ თვეთა სახელების ქართულ-უცხოური პარალელიზმები), მაგრამ ეს ჩვენთვის გასაგები გახდება ქვემოთ გამოკვლევის შემდეგ, და ამაზე აქ აღარ შევჩერდებით.

აი ყველა ის მიზეზები, საიდანაც მომდინარეობს საბას არასწორი დასკვნები. ამის გამო საბას მიერ წარმოდგენილი თვეების განმარტება დეფექტიურია, მთელი რიგი თვეთა სახელებისა ვერ არის სწორედ განმარტებული, და ამის გარდა პარალელური სახელწოდებანიც ვერ არის ამოცნობილი.

მაინც საბას ღვაწლი ძველ-ქართულ თვეთა-აღრიცხვის შესწავლის საქმეში მნიშვნელობას მოკლებულად ვერ ჩაითვლება. ჯერ თავისთავად დასაფასებელია ის ფაქტი, რომ საბა პირველი მეცნიერია, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ამ საგანს, ძველ-ქართული თვეთა-სათვალავის არსებობას. და ამის გარდა საბას ეს ნარკვევი თავის დროისათვის თვალსაჩინოდ უნდა ჩაითვალოს: საბას, რაც არ უნდა იყვეს, მაინც მოუხერხებია მთელი რიგი თვეების მნიშვნელობის მიახლოებულნი განმარტება.

ხოლო განსაკუთრებით ძვირფასი საბას შრომაში ის არის, რომ მას დაუცავს ზოგიერთი ცნობები ისეთი პირველ-წყაროებიდან, რაც საბას დროს ჯერ კიდევ არსებულა, ხოლო დღეს უკვე დაკარგულია, ან ჯერ-ჯერობით აღმოჩენილი არაა.

V

ქართული თვეთა-აღრიცხვის კავშირი ზოდიაკოთა რკალთან.

როდესაც ჩვენ ქართული თვეთა-აღრიცხვის შესწავლას შევედებით, პირველი მაგალითებიდანვე ცხადი გახდა, რომ ძველ-ქართული თვეების დასაწყისი არ უდრის ეხლანდელი თვეების პირველი რიცხვს. ქვემოთ, როცა ცალკე მაგალითებს განვიხილავთ, ენახავთ,

რომ 1 რიცხვი სურწყუნისის თვისა უდრის 22 დეკემბერს, 1 აპნისისა—უდრის 20 იანვარს, 1 მიჰრაკნისა უდრის 19 თებერვალს, 1 რიცხვი „ახალწლის თთვსა“ უდრის 23 აგვისტოს, და სხვა.

საკითხავია, რასთან იყო დაკავშირებული თვეების ამგვარი არა-თანაბარი, სხვადასხვა რიცხვებში დაწყება.

ძველ-ქართული თვეთა აღრიცხვის შესახები ტექსტების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ამ ძველი თვეების დასაწყისი დაკავშირებული ყოფილა ზოდიაკოთა რკალთან. თვითველი თვე იწყება იმ რიცხვში, როცა მზე შედის გარკვეული ზოდიაკოს ნიშანში, და ეს თვე სრულდება, როცა მზე სტოვებს ამ ზოდიაკოს ნიშანს.

რომ ეს ასეა, ამაში დავრწმუნდებით, როცა ცალკე თვეების კონკრეტულ განხილვას წარმოვადგენთ. — და თავისთავად ამ მოვლენაში მოულოდნელი არაფერია. ცნობილია, რომ მთელი რიგი ძველი ეპოქის კალენდრებისა შეფარდებული იყო ზოდიაკოთა რკალთან. აქ ჩვენ გვაქვს ცის წრე დაყოფილი 12 ზოდიაკოზე, რომელთაც გაივლის მზე წლიური მოქცევის დროს, ხოლო ყოველს ზოდიაკოს უდრის ერთი გარკვეული თვე. თვით იდეა ასეთი პარალელიზმისა, ცის წრის 12 ზოდიაკოდ დანაწილება ერთის მხრით, და წელიწადის თორმეტ თვედ დანაწილება მეორე მხრით, წარმოშობითაც დაკავშირებულია ერთმანეთთან, თორმეტი თვისათვის აქ მონახულია ასტრონომიული განსაზღვრა.

რაკი ამრიგად ქართული თვეების დაწყება ზოდიაკოთა რკალთან ყოფილა შეფარდებული, ამის გამო, ვიდრე ცალკე თვეების კონკრეტულ განხილვას დავიწყებდეთ, ჩვენ აქ წარმოვადგენთ ზოგიერთ განმარტებას თვით ამ ზოდიაკოთა რკალის შესახებ. — ეს საჭირო ხდება იმის გამო, რომ თვითველ კალენდარს თვეთა-სათვალავის ზოდიაკებთან შეფარდების დროს თავისი პირობითი ელემენტები ჰქონდა, და აქ გამოსარკვევია, თუ სახელდორ რაგვარ სისტემას მისდევდა ქართული თვეთა-აღრიცხვა.

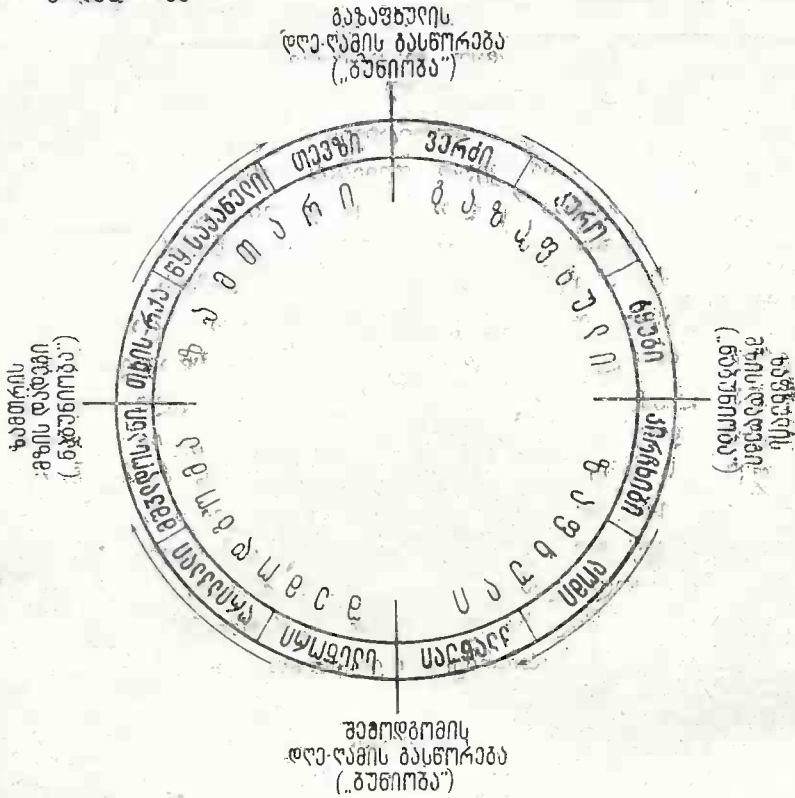
*

ზოდიაკოს ნიშნები.

ძველ-ქართულ მწერლობაში ზოდიაკოთა ნიშნები შემდეგს შითოლოგიურ სახელებს ატარებდა (რასაც პარალელი აქვს სხვა ენებში): 1—ვერძი; 2—კურო; 3—ტყუბი; 4—კირჩხიბი; 5—ლომი; 6—ქალწული; 7—სასწორი; 8—ღრიაკალი; 9—მშკლდოსანი; 10—თხის-რქა; 11—წყლის-საქანელი; 12—თევზი.¹

¹) აქ ჩამოთვლილი ტერმინები ზოდიაკების აღსანიშნავად მიღებული იყო ჩვენი მწერლობის კლასიკურ ხანაში, მე-9—13 საუკუნეებში (—იხ. ხელნაწერები

ზოდიაკების ნიშნების შეფარდებას წლის სეზონებთან წარმოკვი-
ლგენს შემდეგ სქემა:

სიძვ. მუხ. № 39, გვ. 243a—244a, 247b; № 65, გვ. 353b—354a); ქვემოთ ცალკე ზოდიაკები ამ ტერმინოლოგიის თანახმად გვექნება დასახელებული.

აღენიშნავთ ამასთან, რომ უფრო ძველ ხანაში, მე-4—6 საუკუნეებში, ზოგიერთ ზოდიაკს სხვა სახელი რქმევია, მაგალითად: „გაცე“ (უდრის „თხის-რქას“), „მეულღე“ (უდრის „სასწორს“).

ამის გარდა საბას მოყვანილი აქვს ორი ვარიანტი სახელებისა: „მერწყული“ (უდრის „წყლის-საქანელს“) და „მარჩბივი“ (იგივე „ტყუბი“). იგივე ტერმინები გვხვდება ღვთაების ცნობილ გუჯარში 1722 წლისა.

გარდა ძირითადი ქართული სახელებისა, მე-12—13 საუკუნის ქართულ მწერლობაში მიღებული ყოფილა არაბული ტერმინოლოგიაც. ასტრონომიულ-ასტროლოგიურ ტრაქტატში, რომელიც დაცულია სიძვ. მუზეუმის ხელნაწერში № 65, გვ. 352—374, შემდეგი ტერმინები გვხვდება: ჰან-ლი—ვერძი, თავრი—კურო, ჯავზა—ტყუბი, სარატან—კირჩხიბი, ასად—ლომი, სუმბ-ლა—ქალწული, მიზან—სასწორი, აყრატ—ღრიაკალი, ყაეს—მშვიდდოსანი, ჯადი—თხის-რქა, დაღე—წყლის-საქანელი, ჰუთი—თევზი.

აღენიშნავთ დასასრულს, რომ ცნება „ზოდიაკოს“ აღსანიშნავად ძველ-ქართულ მწერლობაში რამდენიმე ტერმინი გვხვდება: „ცხოველთა-სახილველი“ ანუ „ცხოველთა-სახილავი“ (იხ. ხელნაწერები სიძვ. მუზეუმისა, № 38, გვ. 217, № 65 გვ. 354), და ბურჯი (ხელნ. № 65, გვ. 352—374).

გ ა ზ ა ფ ხ უ ლ ი შ თვეების განმავლობაში მზე თანდათან გარე-
ლის შემდეგ ზოდიაკოთა ნიშნებს: ვერძს, ჭებროს და ტყუის; ზ ა ფ-
ხ უ ლ ი შ თვეებში — კიჩიჩიბს, ლომსა და ქალწულს; შუ მ ო დ გ ო მ ი ს
თვეებში — სასწორს, ღრიაქალს და მშებლდოსხნს; ზ ა მ თ რ ი ს თვე-
ებში — თხის-რქას, წყლის-საქანელს და თევზს¹.

სეზონებისა და ტყეების გაანგარიშებისათვის ძველს კალენ-
დრებში ძირითადი მნიშვნელობა ჰქონდა ორ მომენტს: დღე და
ღამის გასწორებას [რასაც ძველ-ქართულში „ბუნიაობა“ ეწო-
დება], რომელიც წელიწადში ორჯერ ხდება, შეიძლება დასაწყისსა
და ჭაზაფხულის დასაწყისში.

1. შუ მ ო დ გ ო მ ი ს დღე-ღამის გასწორება ხდება ზო-
დიაკოთა წრის იმ პუნქტში, როცა მზე სტოვებს ქალწულის ზოდია-
კოს ნიშანს და გადადის სასწორის ნიშანში.

2. გ ა ზ ა ფ ხ უ ლ ბ ს დღე-ღამის გასწორება ხდება ზო-
დიაკოთა წრის იმ პუნქტში, როცა მზე სტოვებს თევზის ზოდიაკოს
ნიშანს და გადადის ვერძის ზოდიაკოს ნიშანში.

აქ მხედველობაში მისაღებია ერთი ასტრონომიული მოვლენა
რაც ვაღვლენას ახდენდა თვეების ანგარიშზე იმ ძველ კალენდრებში,
რომლებიც შეფარდებულნი იყო ზოდიაკოთა რკალთან.

საქმე შემდეგში მდგომარეობს.

როგორც ცნობილია, ორბიტის ელიპტიურობის გამო, დედამი-
წა გარელის ხაზზე მანძილს შუ მ ო დ გ ო მ ი ს დღე-ღამის გასწორე-
ბის წერტილიდან — გ ა ზ ა ფ ხ უ ლ ი შ დღე-ღამის გასწორების წერ-

1) საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ აქ, და ქვემოთაც ყველგან, ჩვენ მხედველობა-
ში გვაქვს „ზოდიაკოთა ნიშნები“, როგორც ეს ჭაყინულის სახით მიღე-
ბული იყო კალენდარში გარკვეულნი ეპოქიდან, და არა მითითებულნი ზოდიაკები და მა-
თი თ. ნა-ვარსკვლავებში — თანამედროვე ჭაგებში.

როგორც ცნობილია, მის რეალური მდგომარეობა ზოდიაკების რკალში,
თანდათანობით სცილდება იმ წერტილებს, რომელიც მოცემულია „ზოდიაკოთა
ნიშნების“ სისტემაში. ეს თანდათან დაცილება გამოწვეულია იმ ასტრონომიული
მოვლენის გამო, რომელსაც პრეცესია ეწოდება: დაცილება გამოინატება 1 გრადუსით
ყოველ 71 წლის და მ ზ ჯ მ ს განმავლობაში, და ერთი ზოდიაკის მანძილზე ყოველ-
2150 წლის განმავლობაში.

ზოდიაკების რეალურ შეფარდებას პირობითს „ზოდიაკოს ნიშნებთან“ ჩვენ
ქვემოთ სპეციალურად ვხვებით ამ გამოკვლევის მეორე ნაწილში, როცა ვიკვლევთ
დროს, თუ როდის ჩამოყალიბდა წარმართული ქართული კალენდარი და აგრეთვე
როდის მოხდა მისი ოქროსი. (როგორც გამოიკვება, ადგილი ჰქონდა კალენდარ-
ის ოქროსისა და პრესბუტლ შეფარდება თვეებში ზოდიაკოს ნიშნებთან ძველ-
ქართულ კალენდარის ქრონოლოგიური განრიგების უკანასკნელ სტადიას წარმო-
ადგენს).

ტილამდე — უფრო მოკლე დროის განმავლობაში, ვიდრე გ. ა. ზ. ა. ფ. ხ. ულის წერტილიდან შემოდგომის წერტილამდე. ძველად, რასაკვირველია, არ იცოდენ დედამიწისა და მზის სისტემის მოძრაობის კანონები (მნათობთა მოძრაობას სხვანაირ ახსნას აძლევდენ), მაგრამ თითონ ფაქტი კი, დღეების რაოდენობის განსხვავება ამ ორ პერიოდს შუა, შემჩნეული იყო. სახელდობრ შემოდგომის დღე-ღამის წერტილიდან ვიდრე გ. ა. ზ. ა. ფ. ხ. ულის დღე-ღამის გასწორების წერტილამდე უწევს ცოტა-მეტნაკლებობით 179 დღე, ხოლო გაზაფხულის წერტილიდან შემოდგომისამდე — 186 დღე. ამრიგად, ზოდიაკებს არ ხედება ზუსტად განაწილებული რიცხვი დღეებისა, ე. ი. გაზაფხულისა და გაზაფხულის ზოდიაკებზე 7 დღე მეტი მოდის, ვიდრე შემოდგომისა და ზამთრისაზე.

ამ უსწორობის გამო, რომელსაც შეიცავს სეზონების მოქცევის ცალკე პერიოდები, დღეების რიცხვის განაწილება ცალკე ზოდიაკებზე (ანუ რაც იგივეა, თვეებზე) სხვადასხვა კალენდარში შესაძლოა სხვადასხვანაირი ყოფილიყო.

აქ შესაძლოა ორი ძირითადი ვარიანტი.

პირველი ვარიანტი. შემდეგია: რაკი შემოდგომისა და ზამთრის ექვს ზოდიაკოს საერთო რიცხვით უწევს 179 დღე, ამის გამო ხუთ ზოდიაკოს მიკუთვნებული აქვს ოცდაათ-ოცდაათი დღე, ხოლო ერთ ზოდიაკოს 29 დღე. — ეს 29-დღიანი რკალი მიეკუთვნება ან „თევზის“ ზოდიაკოს (ე. ი. ზამთრის უკანასკნელ ზოდიაკოს, რომლის ფარგლებში შედის მზე 20 თებერვალს). ან და „თხის-რქის“ ზოდიაკოს (— რომლის ფარგლებში შედის მზე 22 დეკემბერს და რადროსაც უწევს ყველაზე მოკლე დღეები)¹.

რაც შეეხება გაზაფხულის და ზაფხულის ექვს ზოდიაკოს, რაკ მათ საერთო რიცხვით უწევს 186 დღე, — ამიტომ აქ თვითეულ ზოდიაკოს ზუსტად მიეკუთვნება 31 დღე.

ამ რიგად, ამ პირველი ვარიანტის თანახმად, მთელი წლის განმავლობაში დღეები შემდეგი თანმიმდევრობით არის განაწილებული ცალკე თვეებზე (შემოდგომის დღე-ღამის გასწორების წერტილიდან დაწყებული): 30, 30, 30, 29 (ან 30), 30, 30 (ან 29), 31, 31, 31, 31, 31, 31.

მეორე ვარიანტი — უფრო გამართლებულს აღრიცხვას შეიცავს აქ თვითეულს ზოდიაკოს-თვეს მიკუთვნებული აქვს ოცდაათ-ოცდაათი დღე, ხოლო განსხვავება ხუთი დღე ემატება ზაფხულის თვე-

¹) აქვე დაემატება ნაკიან წელიწადში ერთი დღე.

ების ბოლოში, მაშასადამე, ამ მეორე ვარიანტის თანახმად, შემოდგომის დღე-ღამის გასწორების წერტილიდან ვიდრე გაზაფხულისადმე მოდის 180 დღე, ხოლო გაზაფხულის წერტილიდან ვიდრე შემოდგომისადმე 185 დღე. როგორც ვხედავთ, აქ არის ერთ-დღიანი სხვაობა სეზონების რეალისა პირველ ვარიანტთან შეფარდებით, ე. ი. 180 დღე—179-ის ნაცვლად, და 185 დღე—186 დღის ნაცვლად. მაგრამ აღრიცხვის ეს მეორე ვარიანტიც არაა არსებითად დაშორებული ასტრონომიულს შეფარდებას. საქმე ის არის, რომ სხვადასხვა უსწორობათა გამო, რომელსაც განიცდის დედამიწის მოძრაობა, დღე-ღამის გასწორების წერტილები გაზაფხულზე და შემოდგომაზე ქანაობს ერთი დღის ფარგლებში: ამრიგად, ასტრონომიული საფუძველი აქვს როგორც ერთს, ისე მეორე აღრიცხვასაც.

აქ განხილული ორი ვარიანტიდან, რომლებიც როგორც ვხედავთ, სხვადასხვანაირად ანაწილებენ დღეების რიცხვს ცალკე ზოდიაკებზე (ანუ, რაც იგივეა, თვეებზე),—მეორე ვარიანტი ჩვენ გვხვდება, მაგალითად, მაკედონურსა და ეგვიპტურს კალენდრებში¹, აგრეთვე ძველ-სონხურშიაც.

რაც შეეხება ძველ-ქართულ კალენდარს, იგი, როგორც შემდეგი გამოკვლევებიდან ცხადი გახდება, პირველ ვარიანტს მისდევს².

ამ საკითხის გამოსარკვევად, თუ როგორ იყო განაწილებული ძველ-ქართულ კალენდარში დღეების რიცხვი ცალკე ზოდიაკებზე (თვეებზე), ჩვენ აქ განვიხილავთ იმ ძირითად ცნობებს, რომლებიც შენახულია ქართულ მწერლობაში ზოდიაკოთა წრის შესახებ.

მართალია, ეს ქართული წყაროები არ იძლევიან პირდაპირ განმარტებას ძველ-ქართული კალენდრისას, მაგრამ აქ მოცემულია

¹) W. Kubitschek, Grundriss der antiken Zeitrechnung, München, 1928, გვ. 148.

²) ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს ძველ-ქართული კალენდარის არსებული სახე, მისი უკანასკნელი სტადია, რომელიც პირველი ვარიანტის აღრიცხვას შეეფარდება.

მოვავონებთ ამასთან მკითხველს, რომ ძველ-ქართულ წარმართულ კალენდარს თავის განვითარებაში რამდენიმე საფეხური გაუვლია, და შენახულა ჩვენებანი იმის შესახებ, რომ უფრო ძველ ხანაში ძველ-ქართული კალენდარი მეორე ვარიანტის აღრიცხვას მისდევდა. მაგრამ ეს დამოუკიდებელი საკითხია, და ძველ-ქართული კალენდარის განვითარების ისტორიას ჩვენ სპეციალურად ვეხებით ამ გამოკვლევების მეორე ნაწილში. ხოლო აქ კი ჩვენ ჯერ საუბარი გვაქნება ძველ-ქართული კალენდარის არსებული სახის, მისი უკანასკნელი სტადიის შესახებ, როგორადაც იგი წარმოდგენილია 4/5—7 საუკუნის წერილობითს ძეგლებში, და, რომელიც, როგორც ვნახავთ, პირველ ვარიანტის აღრიცხვასთან ყოფილა შეფარდებული.

ზოდიაკოთა ანტიციკლის სხვადასხვანაირი სისტემები, და მათ შორის შეგვხვდება ისეთი, რომელიც შეიცავს ძველ-ქართული კალენდრის ზოდიაკალურ ჩონჩხს. ავტორებს უსარგებლნიათ ძველი დროის წყაროებით ზოდიაკოთა რკალის შესახებ, მაგრამ უკვე აღარ ესმოდათ, რომ ეს ზოდიაკალური რკალი ძველ-ქართულ წარმართულ კალენდართან ზუსტად დაკავშირებული; ეს ავტორები ეწებიან ზოდიაკებს, როგორც განყენებულს ასტრონომიულს სისტემას, ძველ-ქართულ წარმართულ კალენდარისაგან დამოუკიდებლად.

ქართული წყაროები, რომლებიც შეიცავენ ცნობებს ზოდიაკოთა რკალის შესახებ, შემდეგია:

1. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი. [ის ცნობები, რომელიც შემოუნახავს საბას ლექსიკონს, განსაკუთრებით საგულისხმოა, რადგან, როგორც ანალიზი დაგვარწმუნებს, საბას ეს ცნობები გადმოუწერია უძველესი დროის ტექსტიდან].

2. მეათე საუკუნის მწერლის იოანე-ზოსიმე სინელია საკალენდარო ტრაქტატი, (რომელიც თავისი მხრივ დამოკიდებულია მეცხრე საუკუნის ნახევრის, 861 წლის პირველ-დედნიდან) ¹.

3. საკალენდრო ტრაქტატი, რომელიც დაკულია სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერში № 38 (გადაწერილია 870—904 წლებს შორის) ².

4. მეორე ტექსტი, რომელიც მოთავსებულია იმავე ხელნაწერში № 38, და იწყება სიტყვებით: „დასაბამი დაბადებისა“ ³.

5. მესამე ტექსტი, რომელიც მოთავსებულია იმავე ხელნაწერში № 38 და იწყება სიტყვებით: „უკუეთუ გინდეს ცნობის, თუ მზ(ს) რომელსა ეტლსა ზედა ზის“. (ეს ტექსტი ჩვენ ქვემოთ ყველგან მოხსენებული გვეყენება «ექსცერპტი»-ს სახელწოდებით) ⁴.

6. ტექსტი, რომელიც წარმოდგენილია სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერში № 65 (მე+12—13 საუკუნისა) ⁵.

¹) ტექსტი იოანე-ზოსიმეს ტრაქტატისა გამოცემული აქვს აკად. მარტი ბროსეს (იხ. *Études de chronologie technique*, S.—Pét., 1868, გვ. 2—9)

²) იხ. აღნიშნული ხელნაწერის ფურცლები 239a—243a.

³) იხ. აღნიშნული ხელნაწერის ფურცლები 243a—244a.

⁴) იხ. აღნიშნული ხელნაწერის ფურცლები 246b—247b.

⁵) იხ. აღნიშნული ხელნაწერის ფურცლები 353b—354a. (ეს უკანასკნელი ტექსტი იჭრება, რაც მე-4 ტექსტი „დასაბამი დაბადებისა“), მაგრამ აქ არის სხვაობა ორი ზოდიაკოს თარიღში).

გარდა აქ ჩამოთვლილი ექვსი ტექსტისა ქართულს ენაზე არსებობს აგრეთვე ვრცელი ასტრონომიულ-ასტროლოგიური გამოკვლევა ზოდიაკებზე, რომელიც შეტანილია სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერში № 65 (გვ. 352—374), მაგრამ ეს

ეს ტექსტები, იმისდა მიხედვით, თუ როგორ გადმოგვცემენ ზოდიაკოთა რეალს, სამ წყებად იყოფა: ერთ წყებას წარმოადგენს საბას ლექსიკონი, მეორეს ექსცერპტი, ხოლო მესამეს ყველა დანარჩენი ტექსტები.—

მოგვყავს აქ თვითეული წყაროს ცნობები.

1. საბას ლექსიკონის ცნობების თანახმად თვითეულ ზოდიაკოზე დღეების რაოდენობა ასეა განაწილებული, და მზე შედის ამა თუ იმ ზოდიაკოს ნიშანში თვეების შემდეგ რიცხვებში.

ცხრ-ლს ვალაგებთ შემოდგომის დღე-ღამის გასწორების წერიტილიდან:

ზოდიაკოს ნიშნები	მზე იმყოფება აღნიშნულ ზოდიაკოს ნიშნის ქვეშ:	თვე და რიცხვი, როდესაც შედის მზე აღნიშნულ ზოდიაკოს ნიშანში:
1. სასწიპრი	30 დღე	23 სექტემბერს
2. ღრიაკალი	30 „	23 ოქტომბერს
3. მშვლდოსანი	30 „	22 ნოემბერს
4. თნის-რქა	29 „	22 დეკემბერს
5. წყლის-საქანელი (მერწყული)	30 „	20 იანვარს
6. თევზი	30 „	19 თებერვალს
7. ვერძი	31 „	[21] მარტს
8. კურო	31 „	[21] აპრილს
9. ტყუბი (მარჩბივი)	31 „	[22] მაისს
10. კირჩხობი	31 „	22 ივნისს
11. ლომი	31 „	23 ივლისს
12. ქალწული	31 „	23 აგვისტოს

ზმრიგად, საბას ლექსიკონში წარმოდგენილი რეალურ წარმოადგენს სრულებით გარკვეულ სისტემას. დღეების რიცხვი ცალკე ზოდიაკოსი არ წარმოადგენს ჩვენი საკითხისათვის პირდაპირ ინტერესს, რადგან იგი არაბულ წყაროდან მომდინარეობს და არა აქვს უშუალოდ კავშირი ქართული კალენდრის საკითხებთან.

დიაკებზე განაწილებულია იმ რიგად, როგორც ეს ნაჩვენები იყო პირველის ვარიანტით, ე. ი. გაზაფხულის და ზაფხულის ზოდიაკებზე 31 დღე, შემოდგომის და ზამთრის ზოდიაკებზე 30 დღე, ხოლო ზამთრის მზის-დადგვის („თხის-რქის“) ზოდიაკოზე 29 დღე!

*

2. ზოდიაკოთა რკალი, რომელიც წარმოდგენილია მეორე წყაროში «ექსცერპტში». ზოგ ხაზებში უახლოვდება საბას ცხრილს, ხოლო ზოგ ხაზებში დაშორებულია. განსხვავება იმისგან წარმოსდგება, რომ საბას ცხრილში დღეების რიცხვი ცალკე ზოდიაკებზე განაწილებულია პირველი ვარიანტის თანახმად, ექსცერპტში კი მეორე ვარიანტის მიხედვით, ე. ი. თვითეული ზოდიაკოსთვის აქ მიკუთვნებულია 30 დღე, ხოლო განსხვავება ხუთი დღე ემატება ცალკე.

მოგეყავს აქ ზოდიაკოთა ქრონოლოგია ექსცერპტის საანგარიშო ფორმულის თანახმად, მხოლოდ აქ ჯერ არ ვუმატებთ ხუთ-დღიან განსხვავებას. ვლებულობთ შემდეგს სურათს. (ექსცერპტი აღრიცხვას „ვერძიდან“ იწყებს და ჩვენც ცხრილს ასე დავალაგებთ):

1) იხ. საბას ლექსიკონი, 1928 წლის გამოცემა, გვ. 130.

ჩვენ აქ მოვიყვანეთ საბას ცხრილი დღგენილი სახით. — ტექსტის დაცულობის შესახებ აქ საჭიროა შემდეგი ავნიშნოთ:

საბას ცხრილში, იმ სახით, როგორადაც აგი ჩვენამდე მოღწეულა, ადგილი აქვს, ორი ზოდიაკოს მიმოათ, გადაწერას შეცდომას, სახელდობრ:

თევზის ზოდიაკოს მიკუთვნება 29 დღე

ტყუბის „ „ 32 „

აქ აშკარა შეუსაბამობაა და ცხადია იმ თხზულებაში, საიდანაც საბას გადმოღწერილია თავისი ცხრილი, ტექსტი დამახინჯებული ყოფილა. შეუსაბამობა, როგორც შეამჩნევდა მკითხველი, შემდეგში მდგომარეობს:

1. „ტყუბს“ აქ მიკუთვნება 32 დღე, მაგრამ 32 დღიანი თვე ანუ ზოდიაკო არ არსებობს და ამგვარი აღრიცხვა საერთოდ უცნობია კალენდრის ისტორიაში.

2. 29 დღიანი თვე ანუ ზოდიაკო შესაძლოა იყვეს წელიწადში მხოლოდ ერთხელ; ხოლო საბას ცხრილში ერთხელ უკვე ნაჩვენებია 29-დღიანი ზოდიაკო („თხის-რქა“ — ზამთრის მზის დადგვის დროს), ანიტომ შეუძლებელია მეორე ზოდიაკოსაც „თევზს“ 29 დღე ჰქონოდა მიკუთვნებული.

ამრიგად, ტექსტის დამახინჯება აქ საესებრთ აშკარაა და ნამდვილი ვითარების აღდგენა შესაძლო ხდება, როცა ავიღებთ ამ ცხრილს მთლიანად და გავითვალისწინებთ იმ გარკვეულს სისტემას, რომელიც საფუძვლად უდევს ამ ცხრილს; სახელდობრ „ტყუბს“ უნდა მიეკუთვნოს არა 32, არამედ 31 დღე (ისევე როგორც გაზაფხულისა და ზაფხულის დანარჩენ თვეებს), ხოლო „თევზს“ არა 29 დღე, არამედ 30 (— ისევე როგორც შემოდგომისა და ზამთრის დანარჩენ თვეებს; გარდა ზამთრის მზის-დადგვისა).

ზოდიაკები:	მზე შედის აღნიშნულ ზოდიაკოში:
1. ვერძი	21 მარტს
2. კურო	20 აპრილს
3. ტყუბი	20 მაისს
4 კირჩხიბი	19 ივნისს
5 ლომი	19 ივლისს
6. ქალწული	18 აგვისტოს
7. სასწაურო	17 სექტემბერს
8. ღრიაკალი	17 ოქტომბერს
9. მშვილდოსანი	16 ნოემბერს
10. თხის-რქა	16 დეკემბერს
11. წყლის-საქანელი	15 იანვარს
12. თევზი.	14 თებერვალს

რაც შეეხება ხუთ-დღიან ნაშთს, იგი, ასტრონომიული შეფარდების თანახმად, უნდა დავამატოს ზაფხულის ერთ-ერთ ზოდიაკოს, რადგან, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ეს ხუთ-დღიანი განსხვავება გროვდება გაზაფხულიდან—ზაფხულის ბოლომდე. კერძოდ, ეგვიპტური და მაკედონური კალენდარი, რომელიც ანალოგიურს 30-დღიან აღრიცხვას მისდევდა, ამ ხუთ-დღიან ნაშთს უმატებდა აგვისტოს ბოლოს (ლომის და ქალწულის ზოდიაკოს შუა) ¹.

და აქ ერთი საკულისხმო გარემოება ირკვევა. ექსცერპტის რედაქტორი საკმაოდ ძველ ხანას ეკუთვნის, არა უგვიანეს მე-9 საუკუნისა (თვითონ ხელნაწერი 870—904 წლებშია გადაწერილი), და ჩვენ ვხედავთ, რომ ამ ძველი დროის ავტორსაც უკვე აღარ ესმის ამ ხუთ-დღიანი ნაშთის მნიშვნელობა და არ იცის სად მიაკუთვნოს იგი. ამ ხუთ-დღიან ნაშთს იგი უმატებს არა ზაფხულის ბოლოს (აგვისტოში) არამედ ზამთრის ბოლოს (21 მარტის წინ). ამის გამო აქ ხდება სრული არევა ასტრონომიული შეფარდებისა. ზამთარს უწევს აქ 185 (ნაცვლად ასტრონომიული 180-ისა), ხოლო ზაფხულს 180 დღე (ნაცვლად 185-ისა). ეს გარემოება ცხადლივ გვიჩვენებს, რომ თვით ისეთს საკმაოდ ძველ ხანაში, რა დროსაც ეკუთვნის ექსცერპტის უკანასკნელი რედაქტორი (ე. ი. ყოველ შემთხვევაში არა უგვიანეს მე-9 საუკუნისა), ეს ძველი სისტემა ზოდიაკალური აღრიცხვისა უკვე საფუძვლიანად ყოფილა გადავიწყებული საქართველოში; ექსცერპტის რედაქტორს უსარგებლნია რომელიღაც უძველესი დროის ტექსტით, რომლის ცნობებშიაც იგი მთლიანად ვერ გარკვეულა.

¹) W. Kubitschek, l. c. გვ. 148.

ამ განმარტების შემდეგ მოგვყავს აქ ექსცერპტის ცხრილი, ზუთ-დლიანი ნაშთის ტაშტებით თავის აღვილას (ე. ი. ზაფხულის მანძილზე, ლომისა და ქალწულის ზოდიაკებს შუა),—და მასთან შესადარებლად საბას ცხრილი.

ზოდიაკები	მზე იმყოფება აღნიშნულ ზოდიაკოში	
	ექსცერპტის ცხრილის მიხედვით	საბას ცხრილის მიხედვით
1. ვერძი	21 მარტიდან—19 აპრილ.	21 მარტიდან—20 აპრილ.
2. კურო	20 აპრილიდან—19 მაის.	21 აპრილიდან—21 მაის.
3. ტყუბი	20 მაისიდან—18 ივნისამდე	22 მაისიდან—21 ივნისამდე
4. კირჩხიბი	19 ივნისიდან—18 ივლის.	22 ივნისიდან—22 ივლის.
5. ლომი	19 ივლისიდან—17 აგვისტ.	23 ივლისიდან—22 აგვისტ.
ზუთ-დლიანი ნაშთი	(+5 დღე)	
6. ქალწული	23 აგვისტოდან—21 სექტემბ.	23 აგვისტოდან—22 სექტემბ.
7. სასწორი	22 სექტემბრ.—21 ოქტომბ.	23 სექტემბრ.—22 ოქტომბ.
8. ღრიაკალი	22 ოქტომბრიდან—20 ნოემბ.	23 ოქტომბრიდან—21 ნოემბ.
9. მშვილდოსანი	21 ნოემბრიდან—20 დეკემბ.	22 ნოემბრიდან—21 დეკემბ.
10. თხის-რქა	21 დეკემბრ.—19 იანვრამ.	22 დეკემბრ.—19 იანვრ.
11. წყლის საქან.	20 იანვრიდან—18 თებერვლ.	20 იანვრიდან—18 თებერვლ.
12. თევზი	19 თებერვლ.—20 მარტ.	19 თებერვლ.—20 მარტ.

ჩვენ ამით დავამთავრებთ საბას და ექსცერპტის ცხრილის განხილვას.

*

3. რაც შეეხება ტექსტების შესაბამე წყებას, — ისინი ჩვენს საკრებო-თხისათვის ნაკლებ ინტერესს წარმოადგენენ. ამ ტექსტებში წაშლილია არქაულობის კვალი, და აქ ჩვენ გვაქვს ნაგვიანები ქრისტიანული ნაწიხს გავლენა.

„დასტვამი დაბადებუხისაჲ“ (ხელნაწ. № 38) და მისი ვარიანტი დაცული ხელნაწერში № 65, ზოდიაკოთა შემდეგს ქრონოლოგიას იძლევიან:

ზოდიაკები	მზე იმყოფება აღნიშნულ ზოდიაკოში	თვითველ ზოდიაკოზე მოდის დღეები
1. ვერძი	21 მარტიდან - 20 აპრილამდე	31
2. კურო	21 აპრილიდან - 20 მაისამდე	30
3. ტყუბი	21 მაისიდან - 20 ივნისამდე	31
4. კირჩხიბი	21 ივნისიდან - 20 ივლისამდე	30
5. ლომი	21 ივლისიდან - 20 აგვისტომდე	31
6. ქალწული	21 აგვისტოდან - 20 სექტემბრამდე	31
7. სასწორი	21 სექტემბრიდან - 20 ოქტომბრამდე	30
8. ღრიაკალი	21 ოქტომბრიდან - 20 ნოემბრამდე	31
9. მშვილდოსანი	21 ნოემბრიდან - 20 დეკემბრამდე	30
10. თხის-რქა	21 დეკემბრიდან - 19 იანვრამდე	30
11. წყლის-საქანელი	20 იანვრიდან - 18 თებერვლამდე	30
12. თევზი	19 თებერვლიდან - 20 მარტამდე ¹	30

როგორც ვხედავთ ამ ცხრილიდან, „დასაბამი დაბადებისა“¹-ს ტექსტში გატარებულია ერთგვარი სქემატიზაცია; ცალკე ზოდიაკებისათვის მიკუთვნებული დღეების რაოდენობა აქ შეფარდებულია საერთო ხაზებში ჩვეულებრივი რომაული იულიანეს კალენდარის თვეების ხანგრძლივობასთან და თანმიმდევრობასთან, როგორადაც ეს მიღებული იყო საქრისტიანო მსოფლიოში. (ე. ი. „ვერძის“ ზოდიაკოს ნიშანი იწყება მარტიდან—მას ეკუთვნის 31 დღე როგორც მარტს; „კურო“ იწყება აპრილიდან, მას ეკუთვნის 30 დღე როგორც აპრილს; „ტყუბი“ იწყება მაისიდან; მას ეკუთვნის 31 დღე, როგორც მაისს, და ასე შემდეგ ბოლომდე. გამონაკლისია მხოლოდ უკანასკნელი სამი თვე, დეკემბერი იანვარი და თებერვალი, რომელთაც მიკუთვნებული აქვთ 30—30 დღე. თუ საიდან უნდა წარმომდგარიყო

1) ასეა ნაჩვენები უკანასკნელი ორი ზოდიაკოს თარიღები ხელნაწერში № 38, ხოლო № 65 უკანასკნელ ორ ზოდიაკოს ასე ათარიღებს: წყლის-საქანელი 20 იანვრიდან—19 თებერვლამდე (31 დღე); თევზი 20 თებერვლიდან—20 მარტამდე (29 დღე). — გარდა ამ ორი განსხვავებისა, დანარჩენში ხელნაწერები № 65 და № 38 ვთანხმებიან ერთმანეთს.

უკანასკნელი სამი თვის სხვაობა, ამაზე ქვემოთ).— ასეთი სქემატიზაციის გამო აქ დარღვეულია ასტრონომიული ქრონოლოგია სეზონების მოქცევისა; სახელდობრ, შემოდგომის დღე-ღამის გასწორების წერტილიდან—ვიდრე გაზაფხულის ასეთ წერტილამდე ჩვენ ვღებულობთ 181 დღეს, ხოლო გაზაფხულის აღნიშნულ წერტილიდან ვიდრე შემოდგომისამდე 184 დღეს, რაც არ ეფარდება იმ ასტრონომიულ რკალს, რომელსაც ძველი კალენდრები მისდევენ ¹.

*

დასასრულ, უკანასკნელი ტექსტები, — იოანე-ზოსიმეს გამოკვლევა და საკალენდარო ტექსტი № 38. ამ ტექსტებში არაა ჩამოთვლილი ზოდიაკები და მხოლოდ აღნიშნულია ოთხი ძირითადი წერტილი მზის მოქცევისა ზოდიაკოთა წრეში:

მზის მოქცევა	სრულდება	იწყება
1. გაზაფხულის დღე-ღამის გასწორება (20—21 მარტის მიჯნაზე)	„თეზი“— 20 მარტს	„ვერძი“— 21. მარტს
2. ზაფხულის მზის დადგეი (19—20 ივნისის მიჯნაზე)	„ტყუბი“— 19 ივნისს	„კირჩხიბი“— 20 იანვარს
3. შემოდგომის დღე-ღამის გასწორება (18—19 სექტემბრის მიჯნაზე)	„კალწული“ 18 სექტემბერს	„სასწორი“— 19 სექტემბერს
4. ზამთრის მზის დადგეი (18—19 დეკემბრის მიჯნაზე)	„მშვილდოსანი“ 18 დეკემბერს	„თხის-რქა“— 19 დეკემბერს

¹) აქ საჭიროა ხაზი გაუსვავთ შემდეგს გარემოებას, რაც მკითხველმა არ უნდა გაუშვას მხედველობიდან, ექსცერპტისა და მესამე ჯგუფის წყაროების შედარების დროს. ჩვენ ვნახეთ, რომ შეცდომა დღეების განაწილებაში ზამთარზე და ზაფხულზე მოიპოვება აგრეთვე ექსცერპტში, მაგრამ ექსცერპტი მაინც არსებითად განიჩნევა ამ მესამე ჯგუფის ტექსტებიდან. ექსცერპტში უცვლელად დაცულია ძველი აღრიცხვის ჩონჩხი, რაც სხვათა შორის მტკიცდება იქიდან, რომ ყველა თვეებს იქ მიკუთვნებული აქვს 30 დღე, რაც შემდეგდროინდელ ქრისტიანულ აღრიცხვაში შიღბული არ იყო. ექსცერპტის რედაქტორს სჩანს უცვლელად გაუმეორებია რომელიღაც ძველი დროის წყარო. რაც შეეხება იმ ერთ შეცდომას (ხუთდღიანი ნაშთის განაწილებას), რომელიც მოიპოვება ექსცერპტში, ეს შეცდომა, როგორც გამოირკვეა, წმინდა მექანიკური ხასიათისაა, და იმისაგან წარმოსდგება, რომ უკანასკნელ რედაქტორს არ სცოდნია თუ სად მიეკუთვნებია ეს ნაშთი.

ხოლო მესამე ჯგუფის ტექსტებში („დასაბამი დაბადებისაჲ“-ში) არსებითად განსხვავებული სურათი გვაქვს. აქ, როგორც ვნახეთ, გარკვევით ეჩინევა იულიანის კალენდარის გავლენა და დღეები განაწილებულია ცალკე ზოდიაკებზე იმავე რაოდენობით და იმავე თანამიმდევრობით, როგორც ამას ჩვეულებრივი საქრისტიანო თვეთააღრიცხვა იძლევა.

როგორც ვხედავთ ამ ცხრილიდან, ეს უკანასკნელი ტექსტები კიდევ უფრო დაშორებულია ასტრონომიულ ფუძეს. სქემატიზაცია აქ ბოლომდე მიყვანილი: წლის ოთხი სეზონის ზოდიაკებზე აქ უბრალოდ არის თანასწორად გაყოფილი 365 დღე, ხოლო ნაშთი ერთი დღე დამატებული აქვს ზამთარს (ე. ი. გაზაფხულის, ზაფხულის და შემოდგომის ზოდიაკებს მიეკუთვნება 91—91 დღე, ზამთარს 92). გაზაფხულის დღე-ღამის გასწორების წერტილიდან—შემოდგომის დღე-ღამის გასწორების წერტილამდე, ამ გაანგარიშების თანახმად, მოდის 182 დღე, ხოლო შემოდგომის წერტილიდან გაზაფხულისამდე—183 დღე, რაც არსებითად დაცილებულია ასტრონომიულ შეფარდებას.

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ ზოგად მიმოხილვას არსებული ქართული წყაროებისას ზოდიაკოთა წრის შესახებ. როგორც გამოიჩვენა, ყველა ტექსტები, გარდა საბასი და ექსცერპტისა, მოკლებულია მნიშვნელობას ჩვენი საკითხისათვის, რადგან ისინი სქემატიზირებულია შემდეგში და აქ წაშლილია ასტრონომიული ქრონოლოგიის კვალი.

მაინც საგულისხმოა აღვნიშნოთ, რომ ამ შესაბამე ჯგუფის ტექსტებს ზოგჯერ ემჩნევათ მერყეობა ისეთ დამახასიათებელ ხაზებში, რაც გვიჩვენებს, რომ ერთ-ერთი პირველ-წყარო ამ ჯგუფისათვის საბასეული ცხრილი ან ექსცერპტი ყოფილა.

ასე, მაგალითად, როცა „დასაბამი დაბადებისაჲ“ უკანასკნელ თვეებს მიაკუთვნებს 30—30 დღეს, აქ მოჩანს ექსცერპტის ფორმულის გაღვნი.

ამის გარდა, საკალენდრო ტრაქტატში № 38 ჩვენ გვხვდება ტერმინი „უამი“ ოცდაათ-დღიანი ციკლის აღსანიშნავად, რაც იმავე ექსცერპტის სისტემიდან მომდინარეობს.

※

გადავიდეთ ამის შემდეგ ჩვენი გამოკვლევის პირდაპირ საგანზე. წარმოდგენილი მიმოხილვიდან მაშასადამე ირკვევა, რომ ძველ-ქართულ კალენდარში მიღებული ზოდიაკოთა შესატყვისობის განხილვის დროს ჩვენ შეიძლება ვისარგებლოთ პირველი ორი წყების ტექსტებით, საბას და «ექსცერპტის» ცნობებით, რადგან ისინი არქაულ სახეს ატარებენ.

საკითხავია ამის შემდეგ, რომელ წყაროს უდგება ძველ-ქართული კალენდარი, საბას მიერ გადმოწერილს ტექსტს, თუ «ექსცერპტს»? ან და იქნება არც ერთ მათგანს არ უდგება, და ძველ-ქართული კალენდარის ზოდიაკალური ქრონოლოგია არ მოღწეულა? ქვემოთ წარმოდგენილი ანალიზი ცალკე თვეების შესახები ცნო-

ბებნისა და გვიმტყეცებს, რომ ქართულ კალენდარს, აწესებულის სახით, საფუძვლად უდევს ზოდიაკოთა რკალის სწორედ ის ქრონოლოგია, რომელსაც შეიცავს საბას მიერ გადმოწერილი ტექსტი¹.

თავისთავად ეს გარემოება, რომ საბას გადმოუწერია ცნობები რომელიღაც უძველესი დროის ქართული წერილობითი ძეგლიდან, რომელიც ზოდიაკოთა რკალს და საერთოდ მნათობებს შეეხებოდა, — ეს გარემოება მოულოდნელი არაა ჩვენთვის.

ივ. ჯავახიშვილმა სხვა მაგალითის მიხედვით გამოარკვია, რომ საბას, მეორე ანალოგიურ შემთხვევაში, სწორედ ასეთი უძველესი დროის წყარო გადმოუწერია. ასე, ამგვარ წყაროდან აქვს ამოღებული საბას ცნობები კვირიაკის შეიდეულის ცალკე დღეების შესახებ, თუ რომელი დღე კვირიაკისა რომელ მნათობს მიეკუთვნებოდა ძველად.

როდესაც, მაგალითად, საბა გადმოგვცემს, რომ ხუთშაბათი აფროდიტეს (-ვენუსის) დღეა, ხოლო პარასკევი დიოსისა (-იუპიტერესა), საბას არ შეეძლო ეს ცნობა ამოეღო რომელიმე უცხო, არა-ქართული ძეგლიდან, რადგან ასეთი შეფარდება სხვაგან არსად არ გვხვდება, არც ძველ-ბერძნულსა და ლათინურ წყაროებში, არც ქრისტიანული ხანის მწერლობაში, არც ევროპიელ ხალხთა დღეების სახელებში, და არც რაიმე სხვა უცხო წყაროში, რაც საბასთვის ხელმისაწვდომი ყოფილიყო. საბას ეს ცნობა შესაძლოა ამოეკითხა მხოლოდ ძველ-ქართულ ძეგლში, რომელიც ამა თუ იმ გზით, უშუალოდ თუ მეშვეობით, ქართული წარმართობის ხანიდან მომდინარეობდა, იმიტომ რომ ასეთი შეფარდება დღეებისა სწორედ ძველ-ქართულ წარმართობაში არსებობდა, როგორც ეს მხოლოდ ეხლა გამოარკვია ფილოლოგიურმა კვლევამ².

რომ საბას ხელთა ჰქონია წარმართობის ხანიდან მომდინარე რაღაც მითოლოგიური ხასიათის წყარო მნათობთა შესახებ, ამას სხვა რეალიებიც გვანიშნებს. ასეთია მაგალითად უალრესად საინტერესო ცნობები იმის შესახებ, თუ რა სახელები ერქვა ძველ-ქართულად ცის მნათობთა სფეროებს (— „ჭირანო“, „ცორანო“, „მელტარო“ და სხვანი), რაც ქრისტიანული ხანის მწერლობის წრეს აგრეთვე დაშორებულა³.

¹) ხოლო რა წარმოშობისაა მეორე ტექსტის, ე. ი. ექსცერპტის ქრონოლოგია, ეს სხვა საკითხია და მას ცალკე ვებებით,

²) იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1928 წ., I გვ. 109-115, 128-132.

³) ამ საკითხებს—კვირიაკის დღეების განრიგებისა და ცის მნათობთა სფეროების სახელების შესახებ—ჩვენ გვექნება შემთხვევა ისევ დაუბრუნდეთ.

და რაკი, ამრიგად, მთელი ეს კომპლექსი ცნობებისა, რომელსაც საბა გადმოგვცემს მნათობთა შესახებ, სჩანს დამოკიდებულია ისეთი ძველ-ქართული წერილობითი ძეგლიდან, რომელიც ქართული წარმართობის ხანიდან მოდის, უშუალოდ თუ მეშვეობით,—გასაგებია ამის შემდეგ, რომ კერძოდ ზოდიაკოთა ქრონოლოგია, რომელიც გადმოუწერია საბას, საფიქრებელია—იმავე ძეგლიდან, უადრესად არქაულ სახეს ატარებს და უმეტესაკლებოდ უდგება ძველ-ქართულ წარმართული კალენდარის ქრონოლოგიურ განრიგებას.

ყველა ამ წინასწარი საკითხების განმარტების შემდეგ ჩვენ შევუდგებით თვით ძველ-ქართული კალენდარის მიმოხილვას და ცალკე თვეების მნიშვნელობის გამორკვევას.

VI

თვეების ძველ-ქართული სახელები, მათი თანმიმდევრობა და თარიღები.

მიმოხილვას ზამთრის თვეებიდან დავიწყებთ.

1. «თთუჴ სურწყუნისაჲ» (ანუ «სურწყუნისაჲ»).

ამ თვის სახელწოდება ჩვენ გვხვდება ერთს ჰაგიოლოგიურს ნაწარმოებში, სახელდობრ სტეფანე პირველ მოწამის მარტვილობის უძველეს ვერსიაში, რომლის პირები გადმოწერილია მე-9—10 საუკუნეთა ხელნაწერების მთელ რიგში (სინას მთის „მრავალთავში“ 864 წლისა, ტფილისის სიძველეთა-მუზეუმის ხელნაწერებში № 19 და 95 მე-10 საუკუნისა, და საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერში № 535,—აგრეთვე მე-10 საუკუნისა).

მარტვილობის ტექსტში ჩვენ გვხვდება შემდეგი თარიღი:

„აღესრულა... სტეფანე თთუესა სურწყუნისასა ექუსსა, დღესა პარასკევსა“¹.

თუ რომელ თვეს უდრიდა „სურწყუნისაჲ“, და ამის გარდა რა რიცხვიდან იწყებოდა იგი, ამის გამორკვევა ზედმიწევნით

1) იხ. ხელნაწერი № 19, გვ. 134; № 95, გვ. 107; № 535, გვ. 49b.

[ხელნაწერებში თვის სახელი მოყვანილია ფორმით „სურწყუნისასა“, მაგრამ აქ შესაძლოა გამოშვებული იყვეს ქარაგმა („სურწყუნისასა“) და თავდაპირველ დედანში წერებულყო „სურწყუნისა“.—ყოველ შემთხვევაში, რომ არსებობდა ასეთი ხელნაწერიც, სადაც იკითხვოდა. „სურწყუნისაჲ“, ამას ადასტურებს საბა, რომელსაც ამ თვის სახელი შემდეგი ფორმებით აქვს მოყვანილი ლექსიკონში: „სურწყუნისა“, „სურწყუნისი“ (იხ. საბას ლექსიკონი, ქართული წიგნის გამოცემა, 1928 წ., გვ. 326, 353, 139)].

შესაძლო ხდება. საქმე ის არის, რომ ჩვენამდე მოღწეულა სტეფანეს მარტვილობის მეორე ვარიანტიც, რომელიც აგრეთვე ქართული მწერლობის ძველ ხანას ეკუთვნის, და რომლის პირი მოიპოვება მე-10 საუკუნის ხელნაწერებში (—სიძველეთა-მუზეუმისა № 95, გვ. 102—115, და ათონის კოლექციისა № 57, გვ. 17a--21b). ამ მეორე ვერსიაში სტეფანეს მარტვილობის თარიღი უკვე ნაჩვენებია რომაული თვეთა-სათვალავით:

„აღსრულა... სტეფანს თთუესა დეკემბერსა ოც-და-შვდსა“¹.

სტეფანეს აღსრულების ეს თარიღი, 27 დეკემბერი, ჩვენ გვხვდება არა მარტო ამ ტექსტში, არამედ იგი საერთოდ ცნობილია ქრისტიანული ჰაგიოლოგიის ძირითად ძეგლებში, კერძოდ ბერძნულში, აგრეთვე სხვა აღმოსავლურ და დასავლურ ტექსტებში².

ეგვეთ თარიღი 27 დეკემბერი დადებულია სტეფანეს ხსენების აღსანიშნავად აგრეთვე სხვა-და-სხვა ძველ-ქართულ თხზულებებშიაც, ასე: «დიდ კანონში» (—რომლის ბერძნული დედანი მე-7 საუკუნის ეკუთვნის, ხოლო ქართული მე-8 საუკუნის ნახევარზე გვიანი არაა)³, და ქილ-ეტრატის ჰიმნოგრაფიულ კრებულში (გადაწერილია მე-8—9 საუკუნის საზღვარზე)⁴.

დასასრულ, ეგვეთ თარიღი, 27 დეკემბერი, მეორდება შემდეგი დროის ძეგლებშიაც: გიორგი მთაწმიდელის „დიდ სვანქსარში“⁵, და არსენი და იოანე მღვმელის „სვანქსარში ათორმეტთა თთუეთაჲ“⁶.

ამრიგად ყველა ამ ძეგლების ჩვენებათა შეფარდებიდან ირკვევა, რომ 6 რიცხვი სურწყუნისის თვისა უდრიდა 27 დეკემბერს. მაშასადამე I სურწყუნისისა უდრის 22 დეკემბერს.

¹) იხ. ხელნაწერი № 95, გვ. 114—115.

²) იხ. Сергий, Полный Месяцеслов Востока, 1901 წ., წიგნი I, გვ. 614 615, 410, 414, 418, წიგნი II, ნაწილი პირველი, გვ. 395, ნაწილი მეორე, გვ. 524.—ძველ-ბერძნულსა და აღმოსავლურ ტექსტებში ჩვეულებრივ 27 დეკემბერი გვხვდება, ხოლო ზოგ ლათინურსა (და ერთ სირიულში) განსხვავებაა ერთი დღით და ნაჩვენებია 26 დეკემბერი. ბუნებრივია, რომ ქართული დათარიღება, 27 დეკემბერი, ბერძნულ-აღმოსავლურს უდგება.

³) იხ. К. Кекелидзе, Иерусалимский канонарь VII века, 1912 წ., გვ. 49.

⁴) იხ. ხელნაწერი საქართველოს მუზეუმისა № 2123, I ტომი, გვ. 4.

⁵) იხ. ხელნაწერი საქართველოს მუზეუმისა № 2211, გვ. 130b.

⁶) იხ. ხელნაწერი საქართველოს მუზეუმისა № 1342, გვ. 47a.

აქ გამოსარკვევი იყო მხოლოდ, თუ რად იწყებოდა სურწყუნისის თვე დეკემბრის 22 რიცხვიდან. მაგრამ ეს ჩვენთვის ეხლა გასაგები ხდება, მას შემდეგ რაც განვმარტეთ წარმართული ხანის თვეთა-ალრიცხვის პარალელიზმი ზოდიაკოთა გარკვეულ რკალთან. სურწყუნისის თვე იწყებოდა დეკემბრის 22-დან, რადგან ზოდიაკოთა ზემოთ განხილული ძველ-ქართული ქრონოლოგიის თანახმად, სწორედ ამ რიცხვში, 22 დეკემბერს, მზე შედის თხის-რქის ზოდიაკოს ნიშანში და იმყოფება ამ ეტლს ქვეშ ვიდრე 19 იანვრამდე. ამრიგად, თარიღების ეს ზედმიწევნელი შეხვედრა ადასტურებს, რომ ძველ-ქართული თვეთა-ალრიცხვა მართლაც დაკავშირებული ყოფილა ზოდიაკების რკალთან, და «თთუჲ სურწყუნისაჲ» იწყებოდა 22 დეკემბრიდან და სრულდებოდა 19 იანვარს იმის ვამო, რო გარკვეულს ზოდიაკალურ ნიშანს უდრიდა.

*

2. «თთუჲ აპნისისაჲ».

ამ თვის სახელი აღნიშნულია სამს ძველ-ქართულ ძეგლში 1) შუშანიკის მარტვილობა; 2) კვრილე იერუსალიმელის საკითხავი «გამოჩინებაჲ პატიოსნისა ჯუარისაჲ» და 3) ლუკიანეს სახითხავი «პონაჲ...სტეფანსსი, რჩულისა მის მსახურისაჲ და პირველმოწამისაჲ».

„შუშანიკის მარტვილობა“, როგორც ცნობილია, მე-5 საუკუნის ძეგლია. დანარჩენი ორი საკითხავების პირი გადმოწერილია სინას მთის 864 წლის მრავალთავში და მე-9—10 საუკუნის მთელრიგ ხელნაწერებში¹. ენის განსაკუთრებული არქაულობის მიხედვით ეს ორი უკანასკნელი საკითხავებიც სჩანს ქართული მწერლობის უძველეს ხანას ეკუთვნიან.

ამ სამი ძეგლის შედარებითი განხილვა გვიჩვენებს, რომ აპნისის თვე მომდევნო თვე ყოფილა სურწყუნისის თვისა. ხოლო რაკი სურწყუნისის თვე, ზოდიაკალური რკალის თანახმად, უდრიდა „თხის-რქის“ ნიშანს და სრულდებოდა 19 იანვარს,—მაშასადამე ეს მეორე აპნისის თვე უდრიდა შემდეგს „წყლის-საქანელის“, ზოდიაკოს ნიშანს; ამრიგად აპნისის თვე იწყებოდა 20 იანვარს (როცა მზე შედის „წყლის-საქანელის“ ნიშანში) და სრულდებოდა 18 თებერვალს (როცა მზე სტოვებს ამ ნიშანს).

1) სახელდობრ, კვრილე იერუსალიმელის საკითხავი: სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერებში № 1109, 19, 95, 144. ლუკიანეს საკითხავი—საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერში № 535, სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერში № 19 და ათონის კოლექციის ხელნაწერში № 57.

შუშანიკის მარტვილობაში ჩვენ გვაქვს შემდეგი თარიღი:

„და არს დასაბამი ტანჯვათა მათ... შუშანიკისათაჲ თთუესა აპნისისასა, მერვესა თთვსასა“¹.

შუშანიკის მარტვილობის მოთხრობის მიმდინარეობიდან ირკვევა, რომ „დასაბამი ტანჯვათა შუშანიკისათაჲ“ ყოფილა უწინარეს «დიდთა მათ მარხვათა»², მაშასადამე იანვარ-თებერვალში, რაც უდგება აპნისის თვის ზემოთ-განმარტებულს რკალს: მე-8 რიცხვი აპნისის თვისა—„დასაბამი ტანჯვათა შუშანიკისათაჲ“—უდრის, ზოდიაკალური ქრონოლოგიის თანახმად, 27 იანვარს.

რომ აპნისის თვე ზემოთ-აღნიშნულ ფარგლებს შეიცავდა, ამას ადასტურებს აგრეთვე მეორე ძეგლიც, საკითხავი კვრილე იერუსალიმელისა. ამ საკითხავის ტექსტში ჩვენ გვაქვს ასეთი ჩვენება:

„მეშვდესა წელსა სუფევასა კონსტანტინუს დიდისა მეფისასა, თთუესა აპნისისა [რიცხვი ნაჩვენები არაა] შეკრბა დიდძალიერი წარმართთაჲ მდინარესა ზედა, რომელს ჰრქუიან დანუბი“³.

უძველეს თარიღიან ხელნაწერში 864 წლისა, და ზოგიერთ სხვა ხელნაწერებშიაც, ამ საკითხავს სათაურში დართული აქვს ზედწერილი: „იანვარსა: კთ: (ე. ი. 29-ს)“⁴. ამის მიხედვით იანვრის 29 რიცხვი აპნისის თვის ფარგლებში ყოფილა მოქცეული; და მართლაც ზემოთ-განმარტებული ზოდიაკალური ქრონოლოგიის თანახმად: 29 იანვარი უდრის აპნისის 10-ს.

ამასვე ეთანხმება ამ საკითხავის შენახული ბერძნული დედანი, სადაც ქართული ტექსტის „აპნისის“ თვის შესაფარდად სწერია—იანვარი. (რაც შეეხება თვის რიცხვს, იგი, ქართულ ტექსტის მსგავსად, არც ბერძნულ დედანშია აღნიშნული)⁵.

მაგრამ ჩვენი საკითხისათვის განსაკუთრებით საინტერესოა მე-

¹) იხ. 1917 წლის გამოცემა (ს. გორგაძის რედაქციით). გვ. 22.—1882 წლის გამოცემა (მ. საბინინის რედაქციით—„საქართველოს სამოთხე“), გვ. 192.

²) იხ. გვ. 10 (ს. გორგაძის გამოცემისა) და გვ. 185 (მ. საბინინის გამოცემისა).

³) იხ. ხელნაწერები № 1109, გვ. 30b; № 19, გვ. 487; № 95, გვ. 391; № 144, გვ. 280a; სინას მთის ხელნაწერი (ცნობებს ამ უკანასკნელზე ვლებულობთ ნ. მარრის აღწერილობიდან), გვ. 54. (სტილისტიურ ვარიანტებს აღარ აღვნიშნავთ; კერძოდ თვის სახელი ხელნაწერში № 19 და სინას მთის ხელნაწერში 864 წლისა მოყვანილია ფორმით „აპნისისა“, დანარჩენებში „აპნისა“).

⁴) იხ. ხელნაწერი 864 წლისა, გვ. 59; იხ. აგრეთვე ხელნაწერები № 19, გვ. 487 და № 95, გვ. 391.

⁵) იხ. E. Nestle, Die Kreuzauffindungslegende: *Byzantin. Zeitschrift*, IV, გვ. 324.

საშე ტექსტი, — ლუკიანეს საკითხავი „პოვნაჲ სტეფანსი“, რადგან მისი მიხედვით ირკვევა არა მხოლოდ თვის ზოგადი მოცულობა, არამედ რიცხვიც, და თვის დასაწყისი. ამ საკითხავში ნაჩვენებია ნაწილთა პოვნის თარიღი: «აპნისისა თთუესა სამსა»¹. აპნისის თვის 3 რიცხვი, ზემოთ-განმარტეიული ზოდიაკალური ქრონოლოგიით, უნდა უდრიდეს 22 იანვარს. და მართლაც 22 იანვარი დაკავშირებული ყოფილა სტეფანეს ხსენებასთან, რასაც ადასტურებს ძველ-ქართული ძველი «დიდი კანონი», სადაც აღნიშნულია:

«22 იანვარს სტეფანე-წმიდას კსენებაჲ წთა მოწამეთაჲ, რომელნი სტეფანსით განვიდრე დღენდელად დღემდე წამებულ არიან»².

ამრიგად, ყველა ამ წყაროების შეთანხმებული ჩვენებიდან ირკვევა, რომ ეს მეორე „აპნისის“ თვე ეფარდება წყლის-საქანელის ზოდიაკოს ნიშანს, იწყებოდა 20 იანვარს და სრულდებოდა 18 თებერვალს.

*

3. «თთუჲ მიჰრაკნისაჲ» (ანუ «მიჰრაკანი»)³.

ქართულ ბიბლიაში, ეზრას პირველ წიგნში, ჩვენ გვაქვს შემდეგი ადგილი:

„რომელსა დღესა სამი იყო აღარ თთუსაჲ, წელსა მეექუსესა შარავანდედობასა დარეჰისსა, მიჰრაკნისა თთუესა ოც-და-სამსა, აღესრულა ტაძარი იგი ღმრთისა და ყვეს ძეთა ისრაელისათა... სატფური“ (თავი 6, 14-15)⁴.

ამრიგად, ბიბლიაში მოხსენებული ებრაული თვის აღარის 3 რიცხვი ძველ ქართველ მთარგმნელს განუმარტავს როგორც ქართული მიჰრაკნის თვის 23 რიცხვი. მაშასადამე ქართული „მიჰრაკნის თთუჲ“ ეთანაბრებოდა ებრაულ თვეებს „შბატსა“ და „ადარს“ (ე. ი. იწყებოდა „შბატის“ მეორე ათეულში და გადმოდიოდა „ადარის“ თვეში).

ებრაული თვეების აღრიცხვა, როგორც ცნობილია, დამყარე-

¹) იხ. ხელნაწერი № 535, გვ. 51a.

²) იხ. К. Кекелидзе, Иерусалимский Канонарь, 1912., გვ. 51.

³) ჩვენ აქ ვეხებით „მიჰრაკნის“ თვის ძირითადს, პირველადს მნიშვნელობას, როგორადაც ეს უძველეს ტექსტებში, კერძოდ ბიბლიაში არის წარმოდგენილი. — რაც შეეხება ამ თვის თარიღის ვარიაციებს, ამას ქვემოთ ცალკე განვიხილავთ.

⁴) იხ. ბიბლიის ხელნაწერები სიძველეთა მუზეუმისა № 570 და № 646 (ორთოგრაფიულ ვარიანტებს აღარ აღვნიშნავთ).

ბულია მთვარის მოქცევაზე, და მაშასადამე მოძრავია, ხოლო ქართული თვეები მზის მოქცევასთან არის დაკავშირებული და უძრავს კალენდარს შეიცავს. ამიტომ ებრაული მოძრავი მთვარის თვეები არ გადაიყვანება სრულის ზედმიწევნით მზის უძრავ თვეებზე და აქ მხოლოდ მიახლოებულნი შეფარდებაა მოცემული. ანალოგიურ შემთხვევებში, ქრისტიანულ მწერლობაში მიღებული იყო ხოლმე, რომ როცა ებრაული თვეების მნიშვნელობას რომაულ თვეთა სახელებით გადმოსცემდნენ, „შ ბ ა ტ ი ს“ თვის შეფარდებად ითვლებოდა. თებერვალი (ხან ზუსტად, ხან ცოტა მეტნაკლებობით), ხოლო „ა დ ა რ ი ს“ თვისა — მ ა რ ტ ი (აქაც ასეთი ოდნავი მეტნაკლებობით).

მაშასადამე, ბიბლიის ქართული ტექსტი, რომლის თანახმად ქართული „მიჰრაკნის თთუპ“ იწყებოდა შბატში და გადმოდიოდა ადარში, — გვიჩვენებს, რომ ქართული მიჰრაკნის თვე იწყებოდა თებერვალში და გადმოდიოდა მარტში.

აქედან ირკვევა, რომ მიჰრაკნის თვე უშუალოდ მოსდევდა აპნისის თვეს, რომელიც, როგორც ვნახეთ, სწორედ ამ დროს, თებერვლის 18 რიცხვში სრულდება, (როცა მზე სტოვებს წყლის-საქანელის ნიშანს); ამის მიხედვით მიჰრაკნის თვის დასაწყისი ყოფილა **18 თებერვალი** (როცა მზე შედის შემდეგი ზოდიაკოს — „თევზის“ ნიშანში) და დასასრული უწევს **20 მარტს** (როცა მზე სტოვებს ამ ნიშანს).

რომ მიჰრაკნის თვე შეიცავდა აქ ნაჩვენებს რკალს; ეს სჩანს, გარდა ბიბლიის აქ განმარტებული ტექსტისა, აგრეთვე არჩილის მარტვილობის თარიღიდან და «სახის-მეტყუელის» (ფიზიოლოგოსის) ძველ-ქართული ვერსიიდან.

არჩილის მარტვილობის თარიღი, რომელიც ძველი სვინაქსარული მოსახსენებელიდან შეუტანიათ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში, ასე იკითხვის:

„თთუჟსა მიჰრაკნისასა, რომელ არს მარტი, ოცსა მის თევსასა“¹.

ოცი რიცხვი მიჰრაკნის თვისა, ზოდიაკალური რკალის თანახმად, მართლაც მარტის ფარგლებშია მოქცეული და უდრის მარტის 10 რიცხვს.

რაც შეეხება მესამე ძეგლს — «სახის-მეტყუელს» (ფიზიოლოგოსის ძველ-ქართულს თარგმანს), აქ, შეათე თავში, რომელიც ფენიქსს შეეხება, ვკითხულობთ:

¹) იხ: მარიამ დედოფლის ვარიანტი „ქართლის ცხოვრებისა“, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 215, და იქვე შენიშვნა 5.

„არს მფრინველი რაჟმე ჰინდოჲ, სახელი ჰრქვან მას ფკნიქს... და მოვიდის თთუესა მიჰრაკნისასა...“¹.

ფიზიოლოგოსის უცხოურ დედნებში, იმ ადგილას, სადაც ქართულს თარგმანში მოხსენებულია „თთუე მიჰრაკნისაჲ“, ჩვენ ასეთი შეფარდება გვაქვს:

1. ბერძნულ დედანში აქ გვხვდება „ადარი“², რაც, როგორც ვნახეთ, ცოტა მეტნაკლებობით მარტს უდრის და მაშასახამე უდგება ქართული მიჰრაკნის თვის საერთო რკალს;

2. სომხურ დედანში აქ მოხსენებულია თვე „არეგ“³, რომელიც იწყებოდა თებერვალში და გადმოდიოდა მარტში, და მაშასადამე კიდევ უფრო ახლო უდგება ქართულს მიჰრაკნის თვის;

3. ამის გარდა, როგორც სომხურს, ისე ბერძნულს დედანში, ქართული „მიჰრაკნის თვის“ შესაფარდად დასახელებულია ეგვიპტური თვის სახელიც — „ფამნუდ“⁴, რომელიც აგრეთვე იწყებოდა თებერვალში და გადმოდიოდა მარტში.

ამრიგად, ყველა ზემოთ-მოყვანილი მასალების გათვალისწინების შემდეგ ცხადი ხდება, რომ მიჰრაკნის თვე ძველ-ქართულ კალენდარში შეიცავდა თებერვლის ბოლო ნაწილს და მარტის პირველ ნაწილს; მიჰრაკნის თვე შეფარდებული ყოფილა „თევზის“ ზოდიაკოს ნიშანთან, და ზოდიაკალური ქრონოლოგიის თანახმად იწყებოდა 19 თებერვალს და სრულდებოდა 20 მარტს.

*

4. «თთუე იგრიკისაჲ» (ანუ «იგრიკაჲ»).

ამ თვის წნიშვნელობის განსამარტებლად ჩვენ ჯერ ქართულ რიბლიას მივმართავთ.

ეთერის წიგნის ძველ-ქართულ ვერსიაში ჩვენ ვკითხულობთ: „მეათორმეტესა დღესა ადარისასა, რომელ არს იგრიკისაჲ“⁵ (თავი 3, 13).

„მეათსამეტესა დღესა თთუსა მის მეათორმეტისასა, თთუესა ადარსა, რომელ არს იგრიკაჲ“⁶ (თავი 8, 12).

1) იხ. აკადემიკოს ნ. მარრის გამოცემა, TP, VI, გვ. 13.

2) შეადარეთ იქვე, გვ. 72.

3) იხ. იქვე, გვ. 71.

4) იხ. იქვე, გვ. 71 და 72, შენიშვნა 1.

5) იხ. ხელნაწერი სიძველეთა მუზეუმისა № 646. (ამ ხელნაწერში ნაცვლად „იგრიკისაჲ“ შეცდომით სწერია „იგრაკისა“).

6) იხ. ხელნაწერები სიძველეთა მუზეუმისა №№ 646, 570, 51. (აღსანიშნა-

„წელსა მეორესა მეფობასა ასკრეოსისა დიდისასა, რომელ არს არტახშენი, ერთსა მას თთუესა ნისანისასა, ესე არს თთუე იგრიკისაჲ“¹ (ეთერის წიგნის ზედწერილში).

ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ ბიბლიის ძველ-ქართველი მთარგმნელები ქართულ მიჰრაკნის თვეს უფარდებენ ებრაულ თვეების ნაწილებს, შბატის ბოლო ორ ათეულს და ადარის პირველ ათეულს. ხოლო იგრიკის თვე, როგორც ვხედავთ, სწორედ ამის შემდეგ იწყება, ადარის ათეულიდან, და შეიცავს ადარის ბოლო ორ ათეულს და ნისანის პირველ ათეულს. (ეთერის წიგნის ზემოთ-მოყვანილ ტექსტების თანახმად, როგორც ვნახეთ, რიცხვები—12 ადარი, 13 ადარი და 1 ნისანი მოქცეულია იგრიკის თვის ფარგლებში). მაშასადამე იგრიკის თვე უშუალოდ მოსდევს მიჰრაკნის თვეს.

მიჰრაკნის თვე, როგორც გამოირკვა, უდრიდა „თევზის“ ზოდიაკოს ნიშანს და სრულდებოდა, რომაულის თვეთა-აღრიცხვით, 20 მარტს. ამრიგად ეს შემდეგი იგრიკის თვე იწყებოდა 21 მარტიდან (როცა მზე შედის მომდევნო „ვერძის“ ზოდიაკოს ნიშანში) და სრულდებოდა 20 აპრილს (როცა მზე სტოვებს ამ ნიშანს).

რომ იგრიკის თვეს სწორედ ეს ფარგლები ჰქონდა მიკუთვნებული, ამას, გარდა ბიბლიის ტექსტისა, ადასტურებს აგრეთვე ძველ-ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები: ფილეკტიმონის მარტვილობა², და ბიკტორის მარტვილობა³.

1. ფილეკტიმონის მარტვილობაში ერთ-ერთი მოწამის აღსასრული ასეა დათარიღებული:

„მეშვდესა აპრილისა თთუესა, რომელ არს იგრიკაჲ“⁴.

აქაც, მაშასადამე, იგივე საერთო ქრონოლოგიური რკალი გვაქვს: აპრილის მე-7 რიცხვი იგრიკის ფარგლებშია მოქცეული და უდრის იგრიკის 17 რიცხვს.

2. მეორე ძველი— ბიკტორის მარტვილობა განსაკუთრებით საინტერესოა ჩვენი საკითხისათვის რადგან აქ გვაქვს შეხვედრა არა

ვია, რომ საბა ორბელიანსაც ეთერის წიგნის ასეთივე ხელნაწერი ჰქონია ხელთა; ლექსიკონში, იგრიკის თვის განმარტების დროს, საბა მიუთითებს ეთერის წიგნის ამ ადგილს— 8, 12).

1) იხილეთ ხელნაწერები სიძველეთა მუზეუმისა № 507 და 646.

2) დაცულია მე-10 საუკუნის ხელნაწერში ათონის კოლექციისა (№ 57): ტექსტი ფილეკტიმონის მარტვილობისა გამოცემული აქვს კ. კეკელიძეს (იხ. Keimena, I, 1919 წ., გვ. 133—160).

3) დაცულია საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერში № 341 (მე-11 საუკუნის დასაწყისისა) და სინას-მთის კოლექციის ხელნაწერში № 52 (მე-10 საუკუნისა).

4) იხ. Keimena, I, გვ. 160.

მარტო საერთო რკალისა, არამედ აქ მოიპოვება პირდაპირი ჩვენება, თუ სახელდობრ რომელ რიცხვში იწყებოდა იგრიკის თვე.

ბიკტორის მარტვილობაში — შემდეგი თარიღია წარმოდგენილი: „იწამნეს ბიკტორ და სტეფანოს ოც-და-რვას თთუესა აგრიკისასა“¹.

იგრიკის 28 რიცხვი, ზემოთ-განმარტებული ზოდიაკალური ქრონოლოგიის თანახმად, უნდა უდრიდეს 18 აპრილს. და მართლაც ერთ ხელნაწერში, სადაც მოთავსებულია ბიკტორის მარტვილობა, [სახელდობრ სინას მთის ხელნაწერში № 52, რომელიც გადაწერილია მე-10 საუკუნის მწერლის იოანე-ზოსიმეს მიერ], ბიკტორის მარტვილობას სათაურში წარწერილი აქვს თარიღი რომაულის სათვალავითაც და აქ აღნიშნულია სწორედ ეს რიცხვი: 18 აპრილი².

ამრიგად, ეს ზედმიწევნითი შეხვედრა რომაული და ქართული თვეთა-სათვალავის რიცხვებისა ცხად-ჰყოფს, რომ იგრიკის თვე ვერძის ზოდიაკოს ნიშანს უდრიდა (დროს 21 მარტიდან—20 აპრილამდე).

*

ბ. «თთუჳ ვარდობისაჲ».

ეს თვე ძველ-ქართულ ძეგლებში რამდენიმე სახელწოდებით არის ცნობილი:

- 1) «ვარდობისაჲ» (ანუ მისი pendant «ყუავილობისაჲ»), და;
- 2) «ახალთაჲ», ანუ «ახალთაჲსა».

¹) იხ. ხელნაწერი საქართველოს მუზეუმისა, № 341, გვ. 3° 6.

²) იხ. აღწერა აღნიშნული ხელნაწერისა პროფ. ი. ყიფშიძის მიერ (Христ. Восток, II, вып. I, 1913, გვ. 64): „თთუესა აპრილსა: იმ: (ე. ი. 18-ს) კსენებაჲ წ'დისა ბიკტორისი“.

ამის გარდა ბიკტორის მარტვილობის ტექსტში, რომელიც გამოცემულია Acta Sanctorum-ის სერიაში (t. III, გვ. 265—271), ჩვენ შემდეგი დათარიღება გვაქვს:

„Passus est S. Victor martyr et B. Corona octava calendas Majas“.

„Octava“—ე. ი. რიცხვობრივი გამოხატულებით VIII, სჩანს, არის პალეო-გრაფიულ ნიადაგზე შეცვლილი XIII, რაც ირკვევა ამ ადგილის შეფარდებიდან სინას მთის ხელნაწერის ჩვენებასთან. რომაული აღრიცხვა—„ცამეტი დღით უწინარეს მაისის კალანდისა“ უმეტნაკლებოდ უდრის იმავე 18 აპრილს.

რომ ბიკტორის ხსენება დაკავშირებული იყო სწორედ 18 აპრილთან, ამას, გარდა სინას მთის ხელნაწერისა № 52, ადასტურებს აგრეთვე ამისი რემინისცენცია სხვა სვინაქსარულ-კალენდარულ ტექსტებშიაც. (იხ. Полный Месяцеслов Востока, წიგნი II, ნაწილი I, გვ. 113.—კონსტანტინეპოლის „დიდი ეკლესიის წესსა და განგებაში“ მე-9—10 საუკუნისა, და ბასილი მაკედონელის „თთვენში“ მე-10 საუკუნისა, 18 აპრილზე გადატანილია ხსენება ბიკტორ ნიკომედიელისა, რომელიც 303 წელს ეწამა).

თუ რა ნიადაგზე წარმოიშვა ეს პარალელური სახელები, ამ საკითხს ჩვენ ქვემოთ ცალკე განვიხილავთ, და იქ ვნახავთ, რომ ამ თვის ძველი სახელებია «ვარდობისა» და «ყუაველობისა», ხოლო სახელი «ახალთა» ანუ «ახალთაჲსა» შემდეგ არის შემოსული.

[აქ მხოლოდ აღვნიშნავთ, წინასწარი ორიენტაციისათვის, რომ თვის სახელის ეს შეცვლა, დაკავშირებული იყო იმ ისტორიასთან, რომელიც „ვარდობის“ დღესასწაულმა განიცადა. დღესასწაული „ვარდობა“, რომელმაც სახელი მისცა „ვარდობის-თოუს“ წარმართული ხანიდან მომდინარეობს, და თავდაპირველად იგი წარმოადგენდა ვეგეტაციის დღესასწაულს და დაკავშირებული იყო წარმართული ღვთაების „დიდი დედის“ კულტთან. შემდეგ მოხდა „ვარდობის“ ნაწილობრივი ქრისტიანიზირება და იგი „ღვთისმშობლის“ კულტს დაუკავშირეს. კიდევ უფრო გვიან ამ კულტმა ეორტოლოგიური ცვლილება განიცადა, მისი ვადებიც გადაიწია, ხოლო ის შვიდეული, როცა ძველად სრულდებოდა „ვარდობის“ დღესასწაული (8 მაისიდან—15 მაისამდე), „სატფურების“ ანუ „განახლების“ დღესასწაულად აქციეს].

ჩვენ აქ შევჩერდებით ვარდობის-თვის თარიღზე, როგორადაც ეს დამოწმებულია ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში, პირველ რიგში ბიბლიაში.

ბიბლიის ტექსტებში ჩვენ გვაქვს შემდეგი ჩვენებანი:

ეთერის წიგნი, 8,⁹:

„და მოუწოდეს მწიგნობარსა პირველსა მას თთუესა ჩისანსა, რომელ არს ვარდობისაჲ, ოც-და-სამსა მის თთვსასა, და მიუწერეს...“¹

გამოსვლათაჲ 23,¹⁵:

„დღესასწაული უცომოებისაჲ დაიმარხეთ ყოფად, შუდ დღე. შუამდეთ უცომოსა, ვითარცა გამცენ თქუენ ჟამსა მას ოდენ თთუესა ახალთასა, რამეთუ მას თთუესა გამოხუედით ქუეყანით ეგვიპტით“².

გამოსვლათაჲ 34,¹⁸:

„ჟამსა მას თთვსა ვარდობისასა, რამეთუ თთუესა მასა ყუაველობისსა გამოხუედ შენ ქუეყანით ეგვიპტით“³.

¹) იხ. ხელნაწერები სიძველეთა მუზეუმისა № 51, 570 და 646; თვის სახელი ხელნაწერებში ასეა მოყვანილი: № 51—„რომელ არს ვარდობისაჲ“; № 570—„რომელ არს ვარდობაჲ; № 646—„რომელ არს ვარდობა“.—(აღვნიშნავთ აქვე, რომ საბა ამ შემთხვევაში უდგება № 51 -ს; ლექსიკონში თვის სახელი საბას მოყვას ფორმით „ვარდობისა“ და უჩვენებს ეთერის წიგნის ამავე ადგილს: 8,⁹.

²) იხ. ხელნაწერი საქართველოს მუზეუმისა № 1207, სიძველეთა მუზეუმისა № 5, 470.—(ათონურის პირი) და ბაქარისეული ტექსტი.—(სტილისტიური ვარანტები აღარ ავკინიშნავს.—სახელწოდება თვისა ყველა დედნებში ერთნაირადაა მოყვანილი: თთუესა ახალთასა“.)

³) იხ. ხელნაწერი № 1207 საქართველოს მუზეუმისა.—(ათონურს აქ ფურცლები აკლია).

იგივე ადგილი (—სხვა დედნებში: ხელნაწერში № 51 და ბაქარისეულში):

„უამსა მას ოდენ თთუესა მას ახალ[თა]სა, რამეთუ თთუესა მას ახალ[თა]სა გამოხუედ შენ ქუეყანით ეგვპტით“.

აქ ტექსტების შედარება ერთმანეთთან, და აგრეთვე ბიბლიის სხვა ენაზე თარგმანებთან შემდეგს არკვევს:

1. ტერმინები „ვარდობისაჲ“, „ყუავილობისაჲ“ და „ახალთაჲსა“, როგორც ვხედავთ, სინონიმები ყოფილა; როდესაც ერთ წყებად დედნებში ჩვენ გვხვდება „ახალთაჲსა“ მეორეში ამის საბადლოდ სწერია „ვარდობისაჲ“ — „ყუავილობისაჲ“.

2. ამ ვარდობის-თვის თარიღის გამოსარკვევად ჩვენ გვაქვს შემდეგი ცნობები: ვარდობის-თვის ფარგლებში მოქცეული ყოფილა — „ეთერის“ წიგნის ჩვენების თანახმად — 23 რიცხვი ნისანის თვისა, და „გაშოსვლათა“ წიგნის ჩვენების თანახმად — დღესასწაული უცომობისაჲ, რაც ამავე ნისანის 15-ს ხვდება.

აქედან ცხადია, რომ ვარდობის-თვის უშუალოდ მისდევს იგრიკის თვეს. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ ბიბლიის მთარგმნელნი ქართულს იგრიკის თვეს უფარდებდენ ებრაული თვეების ადარის ბოლო ორათეულს და ნისანის პირველ ათეულს; ხოლო ვარდობის-თვის, როგორც ეს მოყვანილი ტექსტიდინ სჩანს, სწორედ ნისანის ათეულის შემდეგ იწყება, შეიცავს ნისანის 15-სა და 23 რიცხვებს, და მასასა-დამე უდრის ნისანის უკანასკნელ ორ ათეულს და იარის პირველ ათეულს.

იგრიკის თვე, როგორც გამორკვეული იყო, დასრულდება 20 აპრილს, როცა მზე დასტოვებს ვერძის ზოდიაკოს ნიშანს; მასასა-დამე ვარდობის-თვის იწყება **21 აპრილიდან**, როცა მზე შედის მომდევნო ზოდიაკოს — „კუროს“ ნიშანში და **დასრულდება 21 მაისს**, როცა მზე გაივლის ამ ნიშანს.

სხვა ძველ-ქართული ძეგლებიდან, სადაც მოხსენებულია ვარდობის-თვის, ჩვენ აქ შევჩერდებით კვრილე იერუსალიმელის საკითხავზე «პოვნაჲ პატიოსნისა ჯუარისაჲ» და «სამქუელთა ჯუარისათა» რომლის პირები გადმოწერილია სინასეთის „მრავალთაჲში“ 864 წლისა და მე-9—10 საუკუნის სხვა ხელნაწერებში¹.

აქ ჩვენ გვაქვს შემდეგი დათარიღება:

„ნეტარმან ჰელენე დედოფალმან ამცნო მამათა და დედათა აღსრულებად საკსენებელი წდისა ჯუარისაჲ და თუესა ვარდობისაჲსა, მეათესა დღესა მისეჲ თთუესაჲ და რავედენნი“

¹) სახელდობრ, ხელნაწერებში სიძველეთა მუზეუმისა № 1109, 95 და 114.

აღსრულებდნ საკსენებელსა წდისა ჯუარისასა, ყოველნივე ღირს იქმნენ მოღებად ნაწილსა წდისა მარიამისასა“¹.

ტექსტის შესახებ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ შენახულ ხელნაწერებში, ყველა ნიშნებით, ადგილი აქვს მცირეოდენ შეცდომას რიცხვში, სახელდობრ უნდა ყოფილიყო რიცხვი 11, და არა 10. მაგრამ ამ ერთ-დღიან სხვაობას ჩვენი საკითხისათვის, საერთო რკალის გამორკვევისათვის, არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა.

ეს ერთდღიური შეცდომა საფიქრებელია იმისგან წარმოსდგა, რომ თავდაპირველ დედანში რიცხვი ეწერებოდა არა სიტყვებით, არამედ ანბანური რიცხვნიშნებით. რიცხვი თერთმეტი ანბანური რიცხვნიშნებით იწერება ამ-რიადა: „ი-ა“. უნდა ვიცოდეთ, რომ ასეთი დამწერლობა იძლევა წაკითხვის ორგვარ შესაძლებლობას. „ი-ა“ ნიშნავს თერთმეტს, მაგრამ ამავე დროს ი-ა შესაძლოა წაკითხულ იქმნას როგორც „მეთეს-ა“, ესე იგი „ი“ გაგებული იქმნეს როგორც ათი, ხოლო „ა“ როგორც ბრუნვის ჩვეულებრივი დაბოლოება „ა“: მეთეს-ა. ჩვენ გვაქვს სხვა მაგალითები, როცა რიცხვების ანბანურ გამოხატულებაში დაბოლოება „ა“ ზოგჯერ ბრუნვის დაბოლოების აღსანიშნავადაც იხმარება. მაგალითად სამწვერისის ერთი წარწერა მე-9 საუკუნის დასასრულისა ასე იწყება: ზა წელსა კონსტანტინუს მეფობისასა“, რაც ნიშნავს: „მეშვდესა წელსა კონსტანტინუს მეფობისასა“ (ესე იგი „ზ“ აღნიშნავს რიცხვს შვიდი, ხოლო ბილო „ა“ უჩვენებს ბრუნვის დაბოლოებას: მეშვდეს-ა“).

ეს ერთი ახსნა იმისი, თუ რა გზით შესაძლოა წარმომდგარიყო ეს ერთ-დღიანი შეცდომა, როცა ტექსტში, ნაცულად რიცხვისა „თ ერთმეტსა“ (ანუ; ძველ-ქართული მართლწერით, „მეთერთმეტესა“) გვხვდება „მეთესა“.

მაგრამ, ამის გარდა, შეცდომა შესაძლოა იმისგანაც იყვეს წარმომდგარი, რომ ორიგინალი, საიდანაც ითარგმნა ქართული ტექსტი, საფიქრებელია, კალენდრებით აღრიცხვას შეიცავდა, ხოლო ასეთ შემთხვევაში ერთდღიანი შეცდომა მით უფროა მოსალოდნელი; კალენდრების ჩვეულებრივ აღრიცხვაზე გადაყვანის დროს, როგორც ცნობილია, ერთდღიანი შეცდომა მოსდიოდათ არათუ უცხოელ მწერლებს, არამედ თვით რომაელ და ბერძენ მწერლებსაც.

ორიგინალი სიიდანაც უშუალოდ ითარგმნა ქართული ტექსტი, თუმცა ცნობილი არაა², მაგრამ თარიღის განმარტება მაინც მოსახერხებელია არსებულ ჰაგიოგრაფიულ და კალენდარულ ტექსტების შედარებითი განხილვიდან.

ვარდობის-თვე; როგორც აღნიშნული გვექონდა, იწყებოდა, ზოლიაკალური რკალის თანახმად, 21 აპრილიდან და სრულდებოდა

¹) იხ. ხელნაწერები: № 1109, გვ. 36a; № 95, გვ. 400; № 144, გვ. 288. — (სტილისტურ ვარიანტებს აღარ აღვნიშნავთ).

²) კერძოდ ბერძნულ დედანში, რომელიც ხელთა გვაქვს, ის ადგილი, რომელსაც აქ ვეხებით, ნაწილობრივ გამოშვებულია, ნაწილობრივ გადაკეთებული და მას სხვა ეორტოლოგიური ინტერპრეტაცია აქვს მიცემული. (იხ. E. Nestle, Die Kreuzauffindungslegende: *Byzantin. Zeitschrift*, IV, გვ. 331).

20 მაისს. მაშასადამე მე-11 რიცხვი ვარდობის-თვისა, რა დროსაც: მიეკუთვნება ჯვარის აღმოჩენა, უნდა უდრიდეს 1 მაისს. და რომ თარიღის ეს განმარტება სწორეა, სჩანს იმის მიხედვით, რომ ერთი-კვირის განმავლობაში, 1 მაისიდან 7 მაისამდე ჩვენ მართლაც გვხვდება ჯვარის დღესასწაულთა მთელი რიგი. მთელი ეს ერთი-კვირეული, 1—7 მაისი, ჯვარის ხსენებისთვის ყოფილა განკუთვნილი.

ასე, ბერძნულსა, ლათინურსა და აღმოსავლურს ჰაგიოგრაფიულ ტექსტებში ელენეს მიერ ჯვარის აღმოჩენის ხსენება დადებულია. 1 მაისს (— „კონსტანტინეპოლის დიდი ეკლესიის წესსა და განგებაში“ მე-9—10 საუკუნისა)¹; 3 მაისს (— სინას მთის ბერძნულ სენაქსარში მე-9—10 საუკუნისა და ძველ-რომაულ ტექსტებში)²; 4 მაისს. (აბაშურ სენაქსარში)³. 7 მაისზე გადმოტანილია ხსენება ჯვარის ნიშის გამოჩინებისა კვირიღე იერუსალიმელის დროს⁴.

იგივე რკალი. 1 მაისიდან 7 მაისამდე ჯვარის დღესასწაული სათვის განწესებული ყოფილა საქართველოშიაც ადგილობრივ დღეობათათვის უძველესი დროიდანვე. ასე, ნინოს ცხოვრების შატბერდულ-ქელიშური ტექსტის თანახმად, მცხეთის ჯვარის შექმნა მოხდა 1 მაისს, ხოლო მისი აღმართება 7 მაისს⁵.

ამრიგად პირველი კვირეული მაისისთვისა, 1-დან 7-მდე, ჯვარის ხსენებისათვის ყოფილა მიკუთვნებული; ხოლო შემდეგ კვირეულში, 8-დან 15-მდე, დაწესებული ყოფილა მარიამის სახსოვარი. რომ მარიამის მოხსენება ჯვარის დღეობასთან ყოფილა დაკავშირებული, ამას პირდაპირ გვანიშნებს კვირიღე იერუსალიმელის ზემოთ-დასახელებული საკითხავი, სადაც, როგორც ვნახეთ, ნათქვამია: „და რავდენნი აღასრულებდენ საკსენებელსა წდისა ჯუარისასა, ყოველნივე ღირს იქმნენ მიღებად ნაწილსა წდისა მარიამისსა“.

და მართლაც, ამ მეორე რკალის ფარგლებში, მაისის 8-დან 15-მდე, ჰაგიოლოგიაში შერჩენილა მთელი რიგი მარიამის სახსოვართა, რომელთაც უმთავრესად „განახლებაჲ“ („სატფური“) ეწოდება. ასე, ამგვარნი მოსახსენებელნი, მარიამის სახელთან დაკავ-

¹) იხ. С е р г и й, Подный Месяцеслов Востока, II, ნაწილი I, გვ. 128.

²) ibid, გვ. 130 და 66.

³) ibid, გვ. 66.

⁴) idid, გვ. 135.

⁵) იხ. ნინოს ცხოვრების შატბერდული და ქელიშური ვარიანტები, ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს გამოცემა, ОР, გვ. 788.

შირებულნი, ნაჩვენებია: 10 მაისს (ბერძნულში)¹, 13 მაისს (ბერძნულში)², 14 მაისს (ბერძნულში)³, 15 მაისს (ბერძნულსა და სირო-ფინიკიურში)⁴.

კერძოდ სირო-ფინიკიურს „თთუნში“ დღესასწაული ატარებს სახელწოდებას: „ღმრთის-მშობლისაჲ თავთავთა ზედა“, ე. ი. ღვთის-მშობელზე აქ გადმოტანილია ატრიბუტი წარმართული ღვთაების „დიდი-ღვდისა“, პურის თავთავთა და საერთოდ ვეგეტაციის მფარველისა⁵.

ჩვენი საკითხისათვის აქ განსაკუთრებით საგულისხმო ის არის, რომ ანალოგიური მოსახსენებელი მარიამისა—მაისის თვის რკალში—საქართველოშიაც არსებულა, და ამ დღესასწაულს კარგა ხნის მანძილზე შერჩენია „ვარდობის“ სახელი, რაც ამჟღავნებს ქართული დღეობის კავშირს იმავე წარმართულ ვეგეტაციის კულტთან. ძველ-ქართულ საგალობელთა კრებულში, რომელიც სინას მთაზეა დაცული, აკადემიკოს ნ. მარრის აღწერილობის თანახმად, მარიამის ეს დღეობა ასეთის სახელწოდებით ყოფილა აღნიშნული: «ვარდობაჲ ღმრთის-მშობლისაჲ, მაისისა იე (—15-სა) დღესა»⁶.

(გაგრძელება შემდეგ ნომერში).

1) იხ. Сергей, Полный Месяцеслов Востока, წიგნი II, ნაწ. I, გვ. 139.

2) იქვე, გვ. 141 და 142.

3) იქვე, გვ. 143.

4) იქვე, წიგნი I, გვ. 202, წიგნი II, ნაწილი I, გვ. 144.

5) იხ. იქვე, წიგნი I, გვ. 202.

6) იხ. ნ. მარრი, Аркаун, монгольское название христиан: Византийский Временник, 1905 წ., XII, გვ. 57.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია.

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО ЗАВЕДЫВАЮЩЕМУ КРЫМСКО-КАВКАЗСКОЙ СЕКЦИЕЙ ИНСТИТУТА ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЫ
А. П. ГЕРАСИМОВУ.

Многоуважаемый Александр Павлович!

В последнем выпуске *Известий Главного-Геолого-Разведочного Управления* Вы от лица Крымско-Кавказской Секции высказываетесь¹ по поводу моей критической заметки², касающейся работы Б. Мефферта о геологии Рачи (Зап. Грузия)³. Ваш приговор не оставляет сомнений: «...голословные обвинения, набор хлестких, несправедливых и некорректных слов и выражений, совершенно необычных на страницах научных изданий».

Конечно я не мог пройти мимо такого суждения, выказанного от имени столь авторитетного учреждения. Но напрасно я старался узнать, что собственно Вы считаете некорректным в моем реферате? В Вашем письме указаний на это к сожалению не имеется. А хотелось бы знать. К тому же возможно, что самое представление о корректности у нас различное.

К примеру. Почти два года тому назад Б. Мефферт на публичном заседании Крымско-Кавказской Секции в самой недопустимой форме критиковал меня*. Узнавши об этом от

¹) *Известия Главного Геолого-Разведочного Управления*, XLIX, 1930, № 5, стр. 124.

²) *Bulletin du Musée de Géorgie*, V, Tiflis 1930, p. 300-323.

³) Мефферт, Б. Ф., Геологические исследования в Рачинском уезде Зап. Грузии в 1928 г. (предварительный отчет): *Материалы по общ. и прикл. геол.*, вып. 140, 1930 г., стр. 73-117, с геол. картой.

*) Все свидетели единодушны в оценке характера этого выступления, на котором вообще небыизвестный в отношении стиля Б. Меф-

случайного свидетеля, проф. К. Габуниа, я написал Вам письмо, в котором указывал на явную неосновательность тех из нападок Б. Мефферта, о которых мне стало известно, и просил довести это до сведения Секции. Вы мне ответили, что научный спор между Б. Меффертом и мной есть наше частное дело и Секция в него вмешиваться не может. Когда же я выступил с критикой Б. Мефферта, Вы уже считаете необходимым вмешаться и даже не находите нужным скрывать односторонность Вашего вмешательства. Это ли нужно разуметь под справедливостью и корректностью?

Моей просьбы осведомить Секцию Вы не исполнили, но зато нашли возможным передать мое письмо Б. Мефферту. Может быть это зовется корректностью?

Мне известны выражения, к которым прибегал Б. Мефферт на упомянутом заседании К.-К. Секции (под Вашим председательством), стиль его критики в уже опубликованной работе известен всем. И Вы находите, что критические замечания Б. Мефферта «опубликованы им в совершенно литературных и корректных выражениях», а меня находите нужным «осудить самым решительным образом». Не это ли корректность?

И еще один пример. Касаясь моей критики методов съемки, практикуемых Б. Меффертом, Вы изволите писать: «Все остальные указания относятся к крайнему восточному уголку карты (площадью около 150 кв. км.), который по совершенно ясному заявлению Б. Мефферта (I. с., стр. 73) *им посещен не был*» (курсив мой, А. Дж.).

А Б. Мефферт со своей стороны в том же номере *Известий Г. Г.-Р. У.* клянется: «*Никакой Хеоры я никогда не видел, как не был в сел. Бравалдзали, 1. Пир-Цитела и на хребте Хихалта*»¹.

Между тем мои самые тяжелые замечания относятся именно к району Бравалдзали-Хихата. Моя некорректность Мефферт превзошел самого себя. Однако с моей стороны ничего абсолютно этому не предшествовало. Вы это прекрасно знаете и тем не менее хотите изобразить из Б. Мефферта нечто в роде жертвы неудавшегося покушения. Очевидно критику Вы относите к числу необратимых процессов.

¹) Мефферт, Б. Ф., О критике геологии Рачи (Зап. Грузия): *Известия Г.Г.-Р.У.*, XLIX, 1930, № 5, стр. 130. (Курсив мой).

видна. Но посмотрим теперь, что говорится на стр. 73 работы Б. Мефферта, на которую вы ссылаетесь: «*С юга* (курсив мой) границей исследований пока являлись кряжи и обрывы ургона от высот Поцхвреви (1.125 саж. абс. в.) к Хихамта, Вельтхеви, Сацалико...» Район, о котором у меня идет речь лежит к северу от этой линии, причем, к слову сказать, высоты Поцхвреви находятся к востоку от р. Хеоры, которой Б. Мефферт «никогда не видел».

А вот, что пишет последний в критикуемой работе (стр. 88): «Строение восточной части хребта Хихамта (от высоты 1.019 саж. до главной вершины Хихамта—1.049 саж.) остается мне неизвестным». Значит западную часть хребта до вершины 1019 саж. он видел, а я касаюсь только этой части!

Или возьмем стр. 82 той же работы. Здесь Б. Мефферт пишет «...исходя из *исследованной мной области* Земо-Бари и *Мравалдзали*» (курсив мой)! И это называется «по совершенно ясному заявлению Б. Мефферта район им посещен не был».

Вот примеры корректности! И оперируя такими аргументами, Вы предлагаете «осудить А. Джанелидзе самым решительным образом». Но может быть Вы не заметили указанных мест в работе Б. Мефферта? К сожалению нет возможности допустить такое предположение: на эти места я специально ссылаюсь с указанием страницы и даже строчки! (см. стр. 11 моего реферата).

Положение Б. Мефферта понятно: он принужден изворачиваться. Но Вы почему влутываете себя в эту некрасивую историю? Нельзя не высказать искреннего сожаления, что под таким документом Вы подписываетесь в качестве официального лица, как председатель Кр.-Кавказской Секции.

Однако довольно о корректности. Перейдем к более существенному. Вы говорите о моих неясных и явно оскорбительных намеках. Помилуйте, Александр Павлович! Не намеками, а определенно и недвусмысленно указываю я на

1. Недобросовестные приемы критики Б. Мефферта;
2. На его чрезмерно неосторожное обращение с правом литературной собственности;
3. На неслыханный произвол в деле съемки;
4. На яркие примеры малограмотности (в обл. тектоники);

И Вы должны отдать мне справедливость: каждое из приведенных положений я подкрепляю целой цепью доказательств. Быть может слабых, но это следовало бы показать. Однако Вы даже попытки такой не делаете и ссылаетесь на Б. Мефферта, последний же явно злоупотребляет соображением, что на критику А. Джанелидзе отвечать не стоит.

Я смотрю на дело несколько иначе и намерен кое-что напомнить относительно каждого из перечисленных пунктов.

1. Первое положение я иллюстрировал целым рядом примеров (стр. 3—6 моего реферата). Из них Б. Мефферт в ответной заметке касается только одного: изверженной породы в сел. Никорцминда. Он утверждает, что мог заключить, что я считаю эту породу диабазом, так как на моей карте соответствующая сигнатура обозначает только диабазы и андезиты (*Известия Г.Г.-Р.У.*, XLIX—5, стр. 128). Между тем Вы можете без труда убедиться на моей карте, что это обозначение соответствует диабазам, андезитам и базальтам (см. стр. 5 моего реферата)*. Далее Б. Мефферт добавляет, что не мог знать содержание грузинского текста. Между тем помимо перевода этого текста у него имелось мое письмо, переданное ему Вами, из которого он знал, как я смотрю на эту породу (см. подстр. примеч. на стр. 4 моего реф.).

После этого я кажется имею право считать, что мое заключение остается в силе.

2. Также рядом примеров я подкрепил свое заключение о неосторожности Б. Мефферта в отношении к литературной собственности: порфириновая серия, выход юры в Тхмори и т. д. Вместо того, чтобы ответить мне по существу, Вы называете все это открытиями в кавычках и даете вопросу такое освещение, будто речь идет о защите мной прав приоритета. Со своей стороны и Б. Мефферт объявляет упоминание или упоминание автора «пустяком» (l. c., стр. 129) и смело заявляет, что и сам о праве приоритета никогда не заботился (ib.)**.

*) Опять образец корректности!

***) Меня же он упрекает в том, что я упоминаю лишь о найденной им *Parkinsonia*, тогда как он нашел целую *Parkinsonia Parkinsoni*. И любезно поясняет при этом, что Паркинсонии встречаются не только в байсском, но и в батском ярусе, думая, что поймал меня на ошибке,

Разрешите внести некоторую точность в обсуждение вопроса. Речь идет вовсе не о защите моих прав. Но, когда Б. Мефферт пространно разбирает мнение авторов, не заметивших складчатости порфиритовой серии, и заключает указанием, что он разрешил этот вопрос (Геол. иссл. в Рач..., стр. 106), а о том, что в критикуемой им моей работе, эта складчатость установлена, совершенно умалчивает; когда он говорит о возрасте порфиритовой серии, а о том, что мной по этому вопросу было сделано, умалчивает (ib.); когда он пишет, что на всех картах до него дается замкнутый выход юры у Тхмори, а о критикуемой им моей карте опять умалчивает (l. c., стр. 78); когда после этого он добавляет, что А. Джанелидзе ничего в своей работе не добавил к тому, что было известно уже за 50 лет, трудно избежать необходимость нравственной оценки такого поведения. Не то важно, что «открытия» сделаны мной, а то что Б. Мефферт их присваивает, чего Вы не можете отрицать. Вы пытаетесь извинить такое поведение Б. Мефферта тем, что грузинский текст не дает прав на приоритет. Это своеобразное возражение я предвидел*, но я не мог

так как я говорю о байском возрасте порфиритовой серии. Опять странная неосведомленность. Когда пишут просто *Parkinsonia*, это значит, что видовых определений не касаются, и если дальше говорится о байосе, всякому ясно, что подразумеваются байосские виды. Точно таким же образом можно сказать, что найденные в глауконитовых песчаниках аммониты позволяют установить альбский возраст этих отложений, хотя хорошо известно, что аммониты встречаются не в одном альбском ярусе. Другое дело, когда пишут *Parkinsonia* sp. Это значит, что видовое определение не сделано, или не могло быть сделано, и в таком случае вопрос о байосском или батском возрасте ископаемого остается неразрешенным. Именно таково положение, когда Б. Мефферт, говоря о келловее в Цеси, ссылается на найденный им *Macrocephalites* sp. *Macrocephalites* sp. встречается от верхнего бата до нижнего оксфорда включительно и вопроса о келловейском возрасте цесских слоев решить не может.

*) По этому поводу мне вспоминается следующий случай. Музей Грузии находится в отношениях обмена изданиями приблизительно с 200 научных учреждений. Из них около $\frac{3}{4}$ в Союзе, а остальные в разных странах Старого и Нового Света. И вот единственное Русское Минералогическое Общество, председателем которого Вы состоите, вернуло посланные ему экземпляры *Известий Музея* обратно, мотивируя это тем, что работы пишутся на непонятном языке.

предвидеть, что мне его сделают после того, как я в своем реферате особо подчеркнул, что о складчатости порфиритовой серии говорится не только в грузинском тексте, но и во французском резюме, не говоря уже о карте и разрезе. А для выхода юры в Тхмори достаточно и одной карты. Кроме того у Мефферта был и перевод грузинского текста. Этого он не отрицает и в своем ответе (I. с., стр. 126): «По этому пустому (! А. Дж.) поводу могу заметить, что таким полным переводом я никогда не располагал, а на переводах своих частных знакомых конечно не мог основываться». Ни о каком другом переводе, кроме сделанного его «частными знакомыми», я и не говорил. Что же касается того, что он не может «основываться на переводах своих частных знакомых», так для чего же тогда он их беспокоит? *

А относительно важности этих «открытий» вот что я писал на стр. 8 моего реферата: «Конечно речь идет о столь простых вещах, что их мог заметить всякий, в том числе и Б. Мефферт, и, если бы последний совсем не упоминал о моей работе, это бы меня не удивило. Но когда этот автор находит нужным писать даже о том, что «судя по карте» А. Джанелидзе считает никорцминдский эффузив диабазом, его умалчивание о вышеприведенных фактах приобретает вполне определенное значение». Пусть открытия в кавычках! Но думаете ли Вы, что это может облегчить положение Б. Мефферта? Согласитесь, что и здесь моя оценка остается в силе.

3. Совершенно недопустимый произвол, практикуемый Б. Меффертом в деле геологической съемки я иллюстрировал несколькими примерами. При этом определенно указывал, что ограничиваюсь случаями абсолютно убедительными «даже для читателя не видавшего Рачи». И к этому вопросу Вы должны были отнестись особенно серьезно.

Относительно района сел. Укеши Вы замечаете, что этот пример я сам считаю мелочным (?) и неубедительным. Не так-

*) Однако Б. Мефферт не всегда был такого мнения. Когда при встрече с ним в Тифлисе я предупредительно заметил, что он не мог избежать недоразумений за недоступностью для него грузинского текста, он вызывающе ответил, что располагал полным переводом и просит об этом не беспокоиться. Так как речь идет о Б. Мефферте, считаю нужным добавить, что это происходило при свидетелях.

во должно быть Ваше мнение. Но пусть! Ну а восточная часть карты?

Здесь необходимо кое что уточнить. Если Вы читали мой реферат, конечно знаете, что затрагиваемый мной участок карты я разбиваю на две части и относительно района к востоку от Хеоры, Б. Меффертом не посещавшегося, пишу особо (стр. 9—10 моего реферата). Однако, когда Вы утверждаете, что и я признаю за автором право составлять схематическую карту непосещавшегося района и сам пользуюсь тем же методом, это требует пояснений. Давая схематическую карту местности, мной неисследованной, я основываюсь на данных предыдущих авторов, изменяя лишь то, что я видел, или то чего они непосредственно исследовать не могли и мне представляется мало вероятным. Б. Мефферт наоборот не задумался перекрасить участок карты, о нахождении на котором верхнего мела имеются точные указания Абиха, Симоновича и др., посещавших этот район. А между тем достаточно было бы проехать несколько километров, чтобы убедиться в правильности наблюдений названных авторов.

Однако для иллюстрации методов работы Б. Мефферта я этим не ограничился. Главное внимание я сосредоточил на районе Бравалдзали-Хихата, который он непосредственно исследовал (там же, стр. 10—11). Со всеми нужными подробностями я показал, что здесь дело обстоит еще хуже. Ни Вы, ни Б. Мефферт даже не думаете опровергать мои замечания. Единственный выход Вы ищете в безнадежной попытке установить alibi Б. Мефферта: он-де района не посещал. Об этом достаточно говорилось выше.

Значит и в районе им исследованном Б. Мефферт позволяет себе такие же вольности, как и в районе неисследованном. И у Вас хватает решимости утверждать, что А. Джанелидзе ничего не сказал о негодности методов работы «одного из виднейших геологов Геологического Комитета»; что им «никаких конкретных указаний на неправильность контуров не приводится!»

В течение последнего лета я руководил геолого-разведочными работами на другом участке района, снятого Б. Меффертом: в окрестностях селений Дзмуиси, Тхмори и

Баджи, и мне удалось посетить также участок Тола-Хванчкара. Естественно приходилось проверять карту Б. Мефферта. Результат превзошел самые пессимистические ожидания. И конечно речь идет не о деталях*.

Это о съемке. Здесь же я скажу несколько слов о стратиграфии. Вы повторяете вслед за Б. Меффертом будто я касаюсь единственно лишь «красноцветной свиты». Быть может Вы потрудитесь проверить себя, Александр Павлович! А средний мел? А вопрос о трансгрессиях? А вопрос о фациях? Но допустим, что Вы правы. Разве «красноцветная свита» не играет у Б. Мефферта совершенно исключительную роль? Разве не она лежит в основе всей его тектоники? Мог ли я сделать лучший выбор? Или может быть мои замечания несущественны и «голословны?»

Во всяком случае эти замечания остаются, как и другие, без ответа. Единственное, что Б. Мефферт нашелся сказать, это, что слой с *Nerinea* у сел. Цеси, о котором я говорю, не тот, который имеется в виду у Л. Конюшевского и Б. Мефферта и который находится на берегу Риона. Но беда в том, что в юрских отложениях сел. Цеси пока известен только один горизонт с *Нериней* и лежит он в основании келловея. Что же касается ссылки на Л. Конюшевского, свои заметки о Цеси я напечатал давно, кроме того, он присутствовал на моем докладе по поводу работы Б. Мефферта в Геологическом Институте Грузии и, очевидно, если бы разделял приписываемую ему мысль, сам бы заявил об этом.

К тому же Вы ведь подчеркиваете, что «для красноцветной свиты в районе работы Б. Мефферта никем отчетливой фаунистической характеристики не дано». А тут вдруг целый слой с *Нериней*. Ведь это находка первостепенной важности. Где эти *Неринеи*, кто их обрабатывает?

4. Мне особенно интересно было бы слышать компетентное мнение о моей критике тектонических построений Б. Мефферта (стр. 17—20 моего реф.). Вы этот вопрос разрешаете довольно просто: «фактические данные, опубликованные (Б. Меф-

*) Краткий отчет вместе с геологической картой будет сдан мной в Закавказское Геолого-Разведочное Управление.

фертом), не противоречат предложенной им тектонической концепции». И это все.

Но Вы находитесь в приятном заблуждении. Речь идет не о соответствии тектонической схемы, предложенной Б. Меффертом, его же «фактическим данным», а о чем то совершенно ином. Вот что я писал, убедившись в полной ненадежности карты Б. Мефферта: «Никакой тектоники на наблюдениях Б. Мефферта строить нельзя. Но не ограничиваясь этим, рассмотрим его тектонические построения сами по себе, независимо от их реальности». Подробно изучив с этой точки зрения сброс к востоку от Дзмуиси, взброс по реке Шауле у сел. Тхмори, взброс между Сакеция и Ица, южный рачинский надвиг, северный рачинский надвиг, я пришел к заключениям, о которых Вы и Б. Мефферт предпочитаете умалчивать. Перед нами не схемы, которые могут оправдаться или нет, а вещи, за которые студентов гоняют с экзаменов. Или может быть я был «голословен?»

Если Б. Мефферт не находит нужным опровергать меня, зато я сам воспользовался первой же возможностью проверить свои выводы на месте и могу сообщить, что они оправдались полностью. При этом я был не один и фактов выдумывать не могу.

По поводу моей критики Вы высказываете очень интересное соображение, разделяемое и Б. Меффертом: «Еще меньше оснований признать правильность нападков критики на тектонические схемы Б. Мефферта. Такие суждения можно было бы делать лишь в том случае, если бы А. И. Джанелидзе облек свои представления в такие же графические изображения, как карта и разрезы критикуемого автора».

Так вот до чего мы договорились! Значит, чтобы иметь право критиковать какого нибудь геолога, необходимо самому проделать всю ту работу, которую тот выполнил. Интересно бы знать, когда комиссия Крымско-Кавказской Секции высказалась по поводу той же работы Б. Мефферта, сколько времени она провела в Раче и в какие «графические изображения» облекла свои суждения?

Если такова сила Ваших доводов, можно ли удивляться беспомощности Б. Мефферта? Благоразумно обойдя молчанием

вопросы тектоники, он имеет неосторожность вспомнить о знаменитых виргациях и мое слишком тяжелое для него замечание называет «игрой слов». Оказывается у него и в мысли не было принимать осевые линии складок за линии простирания. А вот, что он писал в своей работе (стр. 77): «Так, SSW—NNE *простирание* ургона правобережья р. Цхенис-цхали связано *одной непрерывной линией* с широтным *простиранием* (курсив всюду мой) миоцена правого берега Риона в Раче».

Другой пример. Анализируя карту Б. Мефферта в районе Тхмори, я прихожу к заключению, что по данным карты мы имеем здесь сброс по реке Шарауле с опущенным северным крылом. Между тем по описанию автора здесь проходит взброс* крупного регионального значения с надвигом северного крыла на южное, т. е. дислокация диаметрально противоположного характера. Вывод ясен (см. стр. 18 моего реф.).

Касаясь этого щекотливого вопроса Б. Мефферт с самым невинным видом замечает (стр. 128): «Разбор А. Джanelидзе установленных мной крупных разрывов во всей рассматриваемой области в районах Хончиори, Шаври, Тхмори, Дерчи сводится к мало содержательному набору слов. Подчеркнутое шрифтом указание А. Джanelидзе, что в *сбросе* (курсив мой, А. Дж.) у Тхмори, „должно было произойти диаметрально противоположное“ тому, что есть на моей карте, предоставляю понять самому читателю».

Я сомневаюсь чтобы читатель сумел здесь чтонибудь понять, так как «короткий надвиг регионального значения» уже успел благополучно превратиться в сброс. Для меня это было так неожиданно, что слово сброс я счел за типографскую ошибку, но скоро убедился, что такая же метаморфоза постигла и всю линию разрыва вплоть до района Дерчи-Орхва (см. там же). Нужно ли Вам более яркое доказательство основательности моей критики?

И еще пример. Желая показать, что я ему приписываю мысль, которой он не высказывал, Б. Мефферт пишет: „В реферате А. Джanelидзе сказано: «келловейскую трансгрессию в Раче он (Б. Мефферт) отрицает (ссылка на стр. 105 работы Б. Меф-

*) В действительности там нет ни того, ни другого.

ферта)». При рассмотрении района Цеси в работе Б. Мефферта на указанной странице значится: «не отрицая трансгрессии келловей, как возможной и действительно существующей в других областях Кавказа...» и т. д.

Уже из этой запутанной выписки видно, что «не отрицающая в других областях» (курсив мой, А. Дж.), в Раче он отрицает. Ведь без этого мне с ним и спорить было бы не о чем.

Прежде чем закончить, я хочу ответить еще на два упрека Б. Мефферта*. Первый относится к моей фразе, что «критика Б. Мефферта имела в виду не только меня лично и даже не меня главным образом». Он называет это туманным намеком. Я считаю этот упрек заслуженным, хотя для самого Б. Мефферта никакого тумана здесь не может быть. Спешу исправить мою ошибку. Значение упомянутой фразы следующее. Критикуя мою работу, Б. Мефферт имел в виду на этом примере показать, что никакой научной работы в Тифлисе нет и быть не может, как нет и научных работников. Условий для того, чтобы подумать о создании здесь какой нибудь научной ячейки, придется еще подождать. Все это он откровенно высказал в Горном Отделе ВСНХ Грузии в присутствии многих свидетелей. Это не просто мнение, а целая программа, хорошо мне знакомая. Последнюю необходимо было учесть, а зарвавшемуся геологу указать его настоящее место.

Второй упрек касается того, что я сделал свой доклад относительно работы Б. Мефферта до официального опубликования последней. Так как Б. Мефферт освещает факты явно тенденциозно, я считаю нужным восстановить истину.

Выступление Б. Мефферта против меня на заседании Кавказской Секции состоялось в феврале 1929 года. Письмо мне Б. Мефферт написал двумя или тремя месяцами позже и не по своей инициативе, как он пишет, а после того, как Вы передали ему мое к Вам письмо. Содержание письма Б. Мефферта было такое, что на него можно было ответить только презрением.

В мае того же года состоялась, на этот раз действительно

*) Критику работы Б. Мефферта я уже дал в вышеназванной моей заметке и здесь повторяться не намерен.

но по его почину, моя встреча с Б. Меффертом в Тифлисе. Каково было его поведение при этом и достаточно ли я проявил сдержанности, об этом знают присутствовавшие лица.

Через несколько месяцев в Тифлисе появился экземпляр работы Б. Мефферта, прошедший все стадии корректуры. Он был прислан автором Горному Отделу ВСНХ Грузии, геологическим подотделом которого заведывал инж. Л. Конюшевский. Около двух месяцев книга ходила по рукам, очевидно «для служебных надобностей», прежде чем она попала ко мне. Свой доклад в Геологическом Институте Грузии я сделал лишь после этого. Доклад был сделан на русском языке, но Б. Мефферта в Тифлисе уже не было. Однако член научного совета Г. И. Грузии проф. Г. Цулукидзе уведомил последнего, что я готов повторить свой доклад в его присутствии, если он того пожелает. Ответа не последовало. Печатание своего доклада я задержал до официального опубликования работы Б. Мефферта.

Как видите, в преждевременном распространении своей работы повинен сам автор. Сделать устный доклад по поводу книги, которая была направлена против меня и была пущена в обращение среди моих слушателей по университету, я имел полное право. Впрочем, уже после публичного доклада Б. Мефферта в Крымско-Кавказской Секции я имел право сделать ответный доклад и использовать все те материалы, которыми он аргументировал. Б. Мефферт на докладе не присутствовал не по моей вине (в этом необходимости и не было), но ему была предложена возможность это сделать*.

Подведем итоги.

На тон критических выступлений Б. Мефферта я жаловаться не думаю. Тем лучше, если Вы находите, что он соответствует традициям академической этики.

Вопреки Вашему заявлению ни одного из замечаний мое-

*) Впрочем, если Б. Мефферт выразит желание, я и теперь не откажусь повторить свой доклад в его присутствии. Мало того, в случае предложения со стороны Кр.-Кавказской Секции я готов воспользоваться первым же своим приездом в Ленинград, чтобы на публичном заседании сделать доклад по всем затрагиваемым мной вопросам.

го критика я без ответа не оставил. Быть может ответ Вас не удовлетворяет, но это уже дело другое. Если речь шла о местах мной непосещенных, я это указал, а по поводу Наманевского эффузива определенно отметил что высказанный мной взгляд—считаю подлежащим проверке, причем указал также на явные ошибки и противоречия в работе Б. Мефферта по этому вопросу. Это не мешает последнему утверждать будто вопрос о роде залегающих Наманевского эффузива я замалчиваю (*Изв. Г.Г.Р.У.*, XLIX—5, стр. 128). Главное-же и неизменно повторяемое им обвинение состоит в том, что я ничего не понял в геологическом строении Рачи, так как не заметил описанных им надвигов. Очевидно он никак не может примириться с мыслью, что эти надвиги существуют только в его сочинении.

Моя ответная критика абсолютно корректна по форме, но крайне резка по своим выводам. При том ее можно назвать чем угодно, но только не голословной. Ее нужно опровергнуть или согласиться с ней. Третьего выхода не может быть. Нет сомнения, наш спор выходит далеко за пределы обычной научной дискуссии, но необходимо помнить, что и самая полемика и ее характер навязаны мне Б. Меффертом.

Теперь относительно Вашего вмешательства. Вы говорите, что Крымско-Кавказская Секция отвечает за методы работы своих сотрудников. Ничего возражать не имею. Скажу только, что требуется немало гражданского мужества, чтобы сделать все вытекающие отсюда выводы.

Однако Вы не сумели удержаться в рамках такой постановки вопроса. Вместо того, чтобы убедиться в удовлетворительности работы Б. Мефферта и ошибочности моей критики и этим ограничиться, Вы берете последнего под свою защиту, вмешиваетесь в спор, как сторона, и полемизируете со мной. Poleмика да еще при помощи ковычек вряд ли соответствует тону официального документа.

Ставши на этот скользкий путь, Вы уже не могли избежать прискорбных ошибок. Не довольствуясь до чудовищности односторонним освещением вопроса, Вы не задумываетесь писать, что моя критика «является попыткой опорочить работу одного из виднейших геологов Геологического Комитета,

что может подорвать доверие и к другим работам этого учреждения“ (курсив мой). Мое мнение о работах Геологического Комитета Вы могли найти на первой же странице моего реферата; думаю, что авторитет этого учреждения не может зависеть от случайностей полемики; но учитываете ли Вы всю серьезность последствий, вытекающих из формулированного Вами положения?

Ведь если признание негодной какой-нибудь одной работы, исходящей из Вашей Секции «может подорвать доверие и к другим работам», Секция будет всегда во что бы то ни стало отстаивать правоту каждого из своих сотрудников. Критиковать кого-нибудь из последних будет означать иметь дело со всей Секцией.

Впрочем такой вывод Вы уже сделали, пытаясь подменить мой спор с Б. Меффертом спором с Крымско-Кавказской Секцией: «Выступление профессора Грузинского Университета в Тифлисе А. И. Джанелидзе с весьма пространной критикой одной из работ Кавказской Секции Геологического Комитета можно было бы только приветствовать, *если бы в этой заметке содержались указания на неправильность принятых Секцией методов работы или на существенные недостатки и промахи, замеченные в уже опубликованных материалах*» (курсив мой). Т. е., если вы вздумали критиковать кого-нибудь из сотрудников Геологического Комитета, извольте сначала доказать, что сам Геологический Комитет никуда не годится!

И так как Геологический Комитет является одним из крупнейших учреждений Союза, притом пользующимся некоторыми монопольными правами, такая точка зрения не может не привести к полному уничтожению всякой свободы критики.

Вполне возможно, что не таково Ваше желание, но Б. Мефферт уже сделал соответствующий вывод. Он пишет: «...утверждается о недобросовестности *старшего геолога Геологического Комитета Б. Мефферта*» (курсив мой). Возникает дело об оскорблении мундира! Между тем недобросовестными может оказаться Иван или Петр несмотря на то, что он старший геолог, а не в качестве старшего геолога.

А вот еще пример иллюстрирующий всю шаткость Вашей

позиции. В том же самом номере „Известий Г.Г.-Р.У.“, где Вы пишете о моем реферате, помещена критическая заметка Б. Мефферта по поводу работы С. С. Кузнецова: «Нуммулиты темных известняков северо-восточного побережья озера Гокча». Работа издана Академией Наук в трудах научной экспедиции по изучению бассейна озера Севан. И вот как Б. Мефферт резюмирует свое мнение (стр. 110): «Невольные ошибки и погрешности возможны во всякой научной работе добросовестного типа, однако статья С. С. Кузнецова, опубликованная под высоким титулом, слишком превосходит пределы допустимого». И далее прямо инсинуируется, что очевидно в экспедиции не было ни одного компетентного палеонтолога, стратиграфа или, быть может, даже геолога!

Не касаясь всех достоинств этой критики, я хотел бы знать Ваше мнение: чтобы Вы ответили, если бы ктонибудь сказал, что она является попыткой «опорочить работу одной из экспедиций Академии Наук, что может подорвать доверие и к другим работам этого учреждения?»

Ваше положение тяжелое. Взявши на себя защиту явно безнадежного и в такой же мере несправедливого дела, Вы ставите меня перед необходимостью ловить Вас на каждом слове.

В заключении я Вам поставлю еще один вопрос из многих, которые напрашиваются. Вы изволили заявить, что, неся ответственность за доброкачественность работы своих сотрудников, Крым.-Кавказская Секция со всей строгостью изучила случай Б. Мефферта. Однако убедилась, что моя критика относится к району им непосещенному. Я Вам неопровержимо доказал противоположное и еще уличил Б. Мефферта в нехорошей попытке скрыть истину. Как Вы намерены на это реагировать?

С глубоким уважением А. Джанелидзе.

P. S.—В Вашем письме имеется ссылка на комиссию, выделенную Кр.-Кавказской Секцией. Так как никто не нашел нужным поставить меня в известность не только о ходе работ этой комиссии, но даже об ее существовании, полагаю, что она

является делом внутрисекционным, и касаться ее не считаю возможным. Замечу однако, что при Вашей постановке вопроса разрешение моего спора с Б. Меффертом таким способом вряд ли можно считать удобным. При наличии действительного желания выяснить дело можно было бы найти гораздо более подходящие методы, могущие удовлетворить не только Вас и меня, но и общественное мнение. А. Д.

საქართველოს მუზეუმის 1928 – 30 წწ. მუშაობის ანგარიში.

1. ზოგადი მიღწევები.

სამი საანგარიშო წლის განმავლობაში „საქართველოს მუზეუმი“ თავისი განვითარების ახალი ფაზისის რამდენიმე საფეხური განვლო. ამ ახალ ფაზის საფუძველი ეყრება იმ დროიდან, როდესაც მუზეუმის ახალი შენობის (რუსთაველის პროსპექტზე) დამთავრება ხორციელდება და ამასთან დაკავშირებით ს.ს.ს.რ. სახალხო კომისართა საბჭოს დადგენილებით (1928 წ.) მუზეუმს 50 ათასი მანეთი ეძლევა საგამოფენო დარბაზების მოსაწყობად. ეს ორივე მომენტი ჯერ კიდევ წინა პერიოდში მომზადდა მუზეუმის მაშინდელი დირექტორის პროფ. ალ. ჯანელიძის ხელმძღვანელობით. ამ ორი მნიშვნელოვანი საქმის დამთავრების შემდეგ ა. ჯანელიძემ ითხოვა თანამდებობიდან განთავისუფლება. 1928—29 საბიუჯეტო წლის დასაწყისში მისი შუამდგომლობა დაკმაყოფილებულ იქმნა და 1929 წლის იანვარში დირექტორად დანიშნულ იქმნა გეოფიზიკური ობსერვატორიის დირექტორი ან. კაკაბაძე, ხოლო იმავე წლის აპრილში დირექტორის მოადგილის თანამდებობაზე დაინიშნა პროფ. გ. ჩუბინაშვილი.

განყოფილებათა შორის საგამოფენო დარბაზების განაწილების გეგმა ხელახლა იქმნა გადასინჯული. ზოგიერთი მუხლი უფრო ზედმიწევნით და ზუსტად იქმნა ჩამოყალიბებული, რის შემდეგაც მუზეუმი შეუდგა გამოფენათა დაწვრილებით: გეგმისა და პროგრამის შემუშავებას. იმის გასაცნობად, თუ როგორ იყო დაყენებული გამოფენის საქმე კავშირის სხვა ცენტრებში, ჩვენი მუზეუმის დირექტორი სამი ჯვით იქმნა მივლინებული მოსკოვსა და ლენინარადში (1929 წელს), სადაც ის სარესტავრაციო საქმესაც ეცნობოდა. შემდეგ იმავე დირექტორმა მონაწილეობა მიიღო მუზეუმის მუშაკთა ყრილობაზე, რომე-

является делом внутрисекционным, и касаться ее не считаю возможным. Замечу однако, что при Вашей постановке вопроса разрешение моего спора с Б. Меффертом таким способом вряд ли можно считать удобным. При наличии действительного желания выяснить дело можно было бы найти гораздо более подходящие методы, могущие удовлетворить не только Вас и меня, но и общественное мнение. А. Д.

საქართველოს მუზეუმის 1928 – 30 წწ. მუშაობის ანბარიში.

1. ზოგადი მიღწევები.

სამი საანგარიშო წლის განმავლობაში „საქართველოს მუზეუმმა“ თავისი განვითარების ახალი ფაზისის რამდენიმე საფეხური განვლო. ამ ახალ ფაზისს საფუძველი ეყრება იმ დროიდან, როდესაც მუზეუმის ახალი შენობის (რუსთაველის პროსპექტზე) დამთავრება ხორციელდება და ამასთან დაკავშირებით ს.ს.ს.რ. სახალხო კომისართა საბჭოს დადგენილებით (1928 წ.) მუზეუმს 50 ათასი მანეთი ეძლევა საგამოფენო დარბაზების მოსაწყობად. ეს ორივე მომენტი ჯერ კიდევ წინა პერიოდში მომზადდა მუზეუმის მაშინდელი დირექტორის პროფ. ალ. ჯანელიძის ხელმძღვანელობით. ამ ორი მნიშვნელოვანი საქმის დამთავრების შემდეგ ა. ჯანელიძემ ითხოვა თანამდებობიდან განთავისუფლება. 1928—29 საბიუჯეტო წლის დასაწყისში მისი შუამდგომლობა დაკმაყოფილებულ იქმნა და 1929 წლის იანვარში დირექტორად დანიშნულ იქმნა გეოფიზიკური ობსერვატორიის დირექტორი ან. კაკაბაძე, ხოლო იმავე წლის აპრილში დირექტორის მოადგილის თანამდებობაზე დაინიშნა პროფ. გ. ჩუბინაშვილი.

განყოფილებათა შორის საგამოფენო დარბაზების განაწილების გეგმა ხელახლა იქმნა გადასინჯული. ზოგიერთი მუხლი უფრო ზედმიწევნით და ზუსტად იქმნა ჩამოყალიბებული, რის შემდეგაც მუზეუმი შეუდგა გამოფენათა დაწვრილებითი გეგმისა და პროგრამის შემუშავებას. იმის გასაცნობად, თუ როგორ იყო დაყენებული გამოფენის საქმე კავშირის სხვა ცენტრებში, ჩვენი მუზეუმის დირექტორი სამი აჯიტი იქმნა მივლინებული მოსკოვსა და ლენინარადში (1929 წელს), სადაც ის სარესტავრაციო საქმესაც ეცნობოდა. შემდეგ იმავე დირექტორმა მონაწილეობა მიიღო მუზეუმის მუშაკთა ყრილობაზე, რომე-

ლიც შედგა მოსკოვში 1930 წლის დეკემბერში. გარდა ამისა მუზეუმის ეთნოგრაფი გ. ჩიტაია მივლინებული იყო ხარკოვში ორიენტალისტთა ყრილობაზე 1929 წელს, რის შემდეგაც ის გაეცნო სამუზეუმო საქმეს უკრაინის ქალაქებში.

რადგან რეალურად შეუძლებელი იყო საგამოფენო მუშაობა მუზეუმის ყველა განყოფილებას ერთდროულად გაეშალა, გადაწყდა პირველ რიგში მუზეუმის ის კოლექციები გამოფენილიყო, რომელიც ჩვენი რესპუბლიკის ნედლეულისა და წარმოების ეკონომიური გამოყენების საკითხს უკავშირდებოდა. ამასთან დაკავშირებით მოწყობილი იქმნა ორი ექსპედიცია ხევსურეთში ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვებისა და კვლევის მიზნით. ექსპედიციების შემდეგ მუზეუმში შეუდგა შეგროვებული მასალის დალაგებასა და გაფორმებას დროებითი გამოფენისათვის. ამ გამოფენის ძირითადი მოწყობილობა დამზადებულ იქმნა პროფ. შარლემანის ესკიზების მიხედვით, გამოყენებულ იქმნა აგრეთვე მუზეუმის ძველი ინვენტარი. სპეციალური დანიშნულების მოწყობილობის დასამზადებლად დირექციამ თვით მუზეუმის შენობაშივე შეადგინა სადურგლო არტელი, რომელმაც შეასრულა მთელი საინვენტარო მუშაობა დირექციის მუდმივი მეთვალყურეობით და პროფ. შარლემანის ხელმძღვანელობით.

1929 წლის შემოდგომაზე მოზეუმი შეუდგა ხევსურეთის დროებითი გამოფენის გაფორმებას. ამ გამოფენასთან დაკავშირებული ყველა საკითხი, წამოჭრილი თემების დამუშავება, ჩაატარა მუზეუმის ეთნოგრაფმა გ. ჩიტაიამ ლენინგრადის მატ. კულტ. ისრ. აკადემიის ასპირანტ ვ. ბარდაველიძე-ლოშიას თანამშრომლობით. გამოფენის მხატვრული გაფორმების საკითხებს ხელმძღვანელობდა პროფ. ი. შარლემანი, ხოლო ცალკე დავალებებს ასრულებდნენ ახალგაზრდა მხატვრები რ. შმერლინგი, ს. საბუცკი და სხვები. ხევსურეთის გამოფენა გაიხსნა მნახველთათვის საქართველოს გასაბჭოების 10 წლის თავზე; ახლო მომავალში მუზეუმი მოსცემს სათანადო მეგზურს. საჭირო განმარტებისათვის და ექსკურსიების ხელმძღვანელობისათვის დაწესებულია მუდმივი შორიგეობა.

გარდა ხევსურეთის გამოფენის სამუშაოებისა მუზეუმის მიერ დამუშავებულ იქმნა აგრეთვე ეთნოგრაფიული განყოფილების მთლიანი საგამოფენო გეგმა. ამის მიხედვით მუზეუმის სადურგლო სახელოსნოში დამზადდა საგამოფენო ინვენტარის ნაწილი — ვიტრინები კოსტუმების გამოსაფენად. საყოფაცხოვრებო გამოფენის შემდგომი გაშლა მუზეუმის მორიგ ამოცანას წარმოადგენს. ამავდროს მუზეუმი მუშაობს იმ მიმართულებით, რომ სმუს-ის მონაწილეობით მოა-

წყოს გეოლოგიური გამოფენა, სადაც გაშლილი იქნება ჩვენი ქვეყნის წილ-მადნეულის ექსპონატები.

1929 წლის გაზაფხულის განმავლობაში მუხეუმის მიერ შესრულებულ იქმნა გან. სახ. კომისარიატის დადგენილება სამუხეუმო ფონდების კონცენტრაციის შესახებ: ამ დადგენილების ძალით საქ. მუხეუმს შემოუერთდა საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუხეუმის კოლექციები, რომელიც სახელმწიფო უნივერსიტეტის შენობიდან მუხეუმის შენობაში იქმნა გადმოტანილი სრულიად დაუზიანებლად და შედარებით სწრაფად, ასე რომ ამ კოლექციებით სარგებლობა მხოლოდ მცირეოდენი ხნით შეჩერდა. საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუხეუმის ხელნაწერების კოლექცია მუხეუმმა დამოუკიდებელ განყოფილებად მოაწყო და მისცა მას ორი ოთახი (სეიფი) ხელნაწერების დასაცავად და სამი სამუშაო ოთახი, ხოლო ბიბლიოთეკა შეუერთდა საქ. მუხეუმის ბიბლიოთეკას; სამუხეუმო კოლექციები კი დროებით მოაწყო ახალი შენობის მეორე სართულში, სადაც ეს კოლექციები მნახველთათვის ხელმისაწვდომია; აქვე გრძელდება მათი კვლევა და დამუშავება.

ამასთან შედარებით, რასაკვირველია, უმწყობროდ და წინასწარი გეგმის შეუმუშავებლად მოხდა სხვა სამუხეუმო ერთეულების შემოერთება. ასეთი ერთეულები იყო: 1) პედაგოგიური მუხეუმი, რომლის კოლექციათა უმეტესი ნაწილი საქ. მუხეუმმა სხვადასხვა ტექნიკუმებს გადასცა; 2) სასოფლო-სამეურნეო მუხეუმი (კოლექციების ნაწილი საქ. მუხეუმის ამორჩევით); 3) დენდროლოგიური მუხეუმი (საქ. მუხეუმს გადმოეცა მხოლოდ ის, რაც გადარჩა სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტს); 4) სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელნაწერთა კოლექცია, რომელიც მუხეუმმა შეურია თავის კოლექციებს; 5) სახ. უნივერსიტეტის ხელოვნების კაბინეტთან არსებული ძველ ქართული ხელოვნების მუხეუმი და 6) სახ. უნივერსიტეტის ფოტოთეკი (40 ათასამდე ჩეგატივით). ვინაიდან ის დაწესებულებები, სადაც ზემო აღნიშნული ერთეულები იყო მოთავსებული, სასწრაფოდ მოითხოვედნ მათ გადმოტანას საქ. მუხეუმში (ვადად სდებდენ ორ—სამ კვირას), საქ. მუხეუმს მოუხდა ამ კოლექციების გადმოტანა უდებინფექციოდ, რაც მუხეუმს ავალებს განსაკუთრებული თვალყური ადევნოს იმ ბინებს, სადაც ეს კოლექციები იქნა მოთავსებული. მთელი ეს მუშაობა უამრავი კოლექციების გადმოტანისა და დალაგებისა ჩაატარა საქ. მუხეუმის ტექნიკურმა პერსონალმა განყოფილებათა გამგეების უშუალო მონაწილეობით. ყოფილი პედაგოგიური მუხეუმის კოლექციათა გადარჩევა და რაციონალური დანაწილება ჩაატარეს მუხეუმის გან-

ყოფილებებმა; ეს სამუშაო დამთავრებულ იქმნა მუზეუმის მთელი შემადგენლობის მიერ დაკვრიტი წესით დამკვრელის მეორე დღეს. შემოსული სახელნაწერო ფონდის გადარჩევა და დალაგება ჩაატარეს აგრეთვე დამკვრელობის ხაზით განყოფილების მუშაკებმა ამხ. ამხ. ინგოროყვამ, ბერძენიშვილმა და ბარამიძემ. ახლად გადმოტანილი ერთეულებიდან ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა ორი—ძველქართული ხელოვნების მუზეუმი და ფოტოთეკი-ძველქართული ხელოვნების მუზეუმი, რომელსაც უკვე გაფორმებული ჰქონდა ზოგიერთი განყოფილების გამოფენა სახ. უნივერსიტეტის შენობაში, გაძარცვულ იქმნა გადმოტანის რამდენიმე კვირის წინ, ხოლო მისი შტატი საქ. მუზეუმში გადმოტანის შემდეგ შემცირებულ იქმნა იმდენად, რომ დარჩენ მხოლოდ გამგე და მსახური. რადგან ამ ერთეულის გადმოტანას გვაჩქარებდნენ, საქ. მუზეუმმა შესძლო მხოლოდ ამ ერთეულისათვის საქ. მუზეუმში განკუთვნილი ბინის გამაგრება; რაც შეეხება დანარჩენ სამუშაოს—ექსპოზიციას და დამუშავებას—ეს ვერ მოხერხდა, რადგან ამ ერთეულისათვის განკუთვნილ ბინას ვამზადებდით მაშინ, როდესაც თვით კოლექციები უკვე ბინაში იყო მოთავსებული. ასე რომ კოლექციები ყუთებშია დაბეჭდილი და მუშაობა შეჩერებული. რაც შეეხება ფოტოთეკს, ისიც ნაჩქარევად იქმნა გადმოტანილი სათანადო ბინის მოუზადებლად. მასაც მხოლოდ ერთი თანამშრომელი ჰყავს.

ზემო ჩამოთვლილ კოლექციათა და სამუზეუმო ერთეულთა შემოერთება მხოლოდ ერთგან იყო გათვალისწინებული სამუზეუმო მშენებლობის გეგმით. და ვინაიდან ამ გეგმით უკვე სათანადოდ იყო განაწილებული მუზეუმის მთელი შენობა საგამოფენო და სამუშაო ფართობებად, ცხადია, ახალი სამუზეუმო ერთეულების მოულოდნელად მომატებამ დიდი სიძნელეები შეუქმნა მუზეუმს ორგანიზაციული მხრით, მით უმეტეს რომ საამისო მტკიცე მატერიალური ბაზა არ გააჩნდა მუზეუმს, რომელიც მხოლოდ ეხლა იწყებს თავის ორგანიზაციულ მუშაობას.

მუზეუმის დაგეგმვაზრებული მუშაობის მიზნით საანგარიშო პერიოდის განმავლობაში საფუძველი ჩაეყარა ფიზიკურ-ქიმიური სარესტავრაციო ლაბორატორიის მოწყობას, რასაც ხელს უწყობენ სხვადასხვა ორგანიზაციები. ლაბორატორიას ხელმძღვანელობს მუზეუმის დირექტორი ამხ. ან. კაკაბაძე და მან უკვე ჩაატარა ცდები ლითონთა წამლობისა და პალიმფესტთა ამოშიფრვისა და აგრეთვე მთელი რიგი ცდები საექსპოზიციო ტექნიკის დარგში.

საანგარიშო პერიოდის ბოლოს მოხერხდა აგრეთვე ფოტოგრა-

ფიული ლაბორატორიის გამოყოფაც. ამას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ მუზეუმში გადმოვიდა სახ. უნივერსიტეტის და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ფოტოთეკის ნეგატივები. ამრიგად, საქ. მუზეუმში ამჟამად მუშაობს სამი ლაბორატორია: ტაქსიდერმიული, სარესტავრაციო და ფოტოგრაფიული.

სარესტავრაციო და ფოტოგრაფიული ლაბორატორიების ჩამოყალიბებამ საშუალება მისცა მუზეუმს მიეღო ლენინგრადის მატკულტ. ისტ. აკადემიის გამოწვევა სოც. შეჯიბრებაში, თავისი მხრით საქ. მუზეუმმაც გამოიწვია სოც. შეჯიბრებაში სომხეთისა და აზერბეიჯანის მუზეუმები და აგრეთვე ტფილისის საჯარო ბიბლიოთეკა და სახ. უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა.

საპოლიტგანმანათლებლო მუშაობის ხაზით მუზეუმი აწყოებს მოძრავ გამოფენებს და ლექციებს ზოოლოგიის, პირველყოფილი ადამიანის კულტურის და სხვა საკითხებზე.

თუ მუზეუმის მუშაკთა საბოლოო მიზანს წარმოადგენს კოლექციების საგამოფენო გაფორმება, რის საშუალებითაც მუზეუმი უშუალოდ უკავშირდება მნახველს და მასების განმანათლებელ-ორგანიზატორი ხდება, — ამ მიზნით მიღწევის ერთ-ერთ ძირითად წინასწარ პირობას სამუზეუმო კოლექციების მეცნიერული დამუშავება წარმოადგენს. ამ მუშაობის შედეგები მოცემულია მუზეუმის გამოცემებში. სამი საანგარიშო წლის განმავლობაში საქართველოს მუზეუმმა გამოსცა „საქ. მუზეუმის მოამბე“ ტომი IV (გამოვიდა 1928 წ.), ტ. V (1930 წ.); ამის გარდა გამოდის ეს VI ტომი და დაწყებულია VII ტომის ბეჭდვა.

მუზეუმთან არსებობს ხელოვნების, სიძველეთა და ბუნების ძეგლთა დაცვის კომიტეტი, რომელსაც უძღვება მუზეუმის დირექტორი მეცნიერ-მუშაკთა თანამშრომლობით. კომიტეტს ინსპექტორის გარდა მოეპოვება რწმუნებულები ადგილებზე, რომლებიც ადგილობრივი რაიადმასკომების კულტ. სექტორებთან შეთანხმებით თვალყურს ადევნებენ ძეგლებს.

სანგარიშო ხნის განმავლობაში აღსანიშნავია აგრეთვე ორი დიდი მოვლენა მუზეუმის ცხოვრებაში. 1930 წლის ზაფხულის თვეებში (ივნისიდან — ოქტომბრამდე) მოწყობილ იქმნა ძველქართული ხელოვნების ძეგლთა გამოფენა გერმანიაში (ბერლინში, კიოლნში, ლაიფციგში და მიუნქენში). ამ გამოფენის მოსაწყობად წინა წელს ჩატარდა სპეციალური ძიებანი, რის საშუალებითაც სამუზეუმო კოლექციები გამდიდრდა ფრესკების პირებით. გამოფენასთან დაკავშირებით აღნიშნულ ქალაქებში წაკითხულ იქმნა მოხსენებები (აგ-

პავლე ინგოროჟვა.

ქველ-ქართული წარმართული კალენდარი

მე-5—8 საუკუნის ქველგზი.

წერილი პირველი.

I

მე-8 საუკუნის წინა-დროინდელ მწერლობაზე წინასწარი შენიშვნები.

საკითხი ქველ-ქართული წარმართული კალენდარის შესახებ ჩემს წინაშე აღიძრა ქართული მწერლობის უძველესი ძეგლების დათარიღების კითხვასთან დაკავშირებით.

ქართული მწერლობის შესახებ მე-8 საუკუნის უწინარესი ხანი-სა ჩვენ ძლიერ ცოტა ვიცით. ქართული ლიტერატურის ისტორია, არსებულს მდგომარეობაში, დაგვისახელებს მხოლოდ თხუთმეტამდე ტექსტს, რომელთა შესახებ შესაძლოა გადაჭრით ითქვას, რომ ისინი ეკუთვნიან მე-8 საუკუნის ნახევარზე აღრინდელ დროს. ესენია:

- ა) ბიბლიური ტექსტები ახალი და ძველი აღთქმისა;
- ბ) ორი ორიგინალური ჰაგიოგრაფიული ნაწარმოები: მარტვილობა შუშანიკისი და ევსტათი მცხეთელისა¹;
- გ) და რამდენიმე თარგმნილი თხზულება, აღმოჩენილი ხანმეტ-ჰანმეტ პალიმფსესტებში, როგორცაა — ტვიკონის ფრაგმენტი, აპოკრიფული აქტები მოციქულთა, და ზოგიერთი პატრისტული ტექსტი, დაცული ხანმეტ „მრავალთავში“.

ამავე დროს ამ ტექსტების გაცნობა გვიჩვენებს, რომ ამ ეპოქის ქართული მწერლობა, არათუ გვიან, არამედ უკვე თვით მე-5

¹) მესამე ჰაგიოგრაფიული ტექსტი «წამება ცხრათა ყრმათა კოლაელთაჲ», ჩვენის დასკვნით, აგრეთვე ამავე ხანას ეკუთვნის, მაგრამ მას აქ არ ვასახელებთ, რადგან არც მისი თარიღი და არც წარმოშობის საკითხი დღემდე საბოლოოდ არ ყოფილა გარკვეული ჩვენს საისტორიო მწერლობაში.

რეთვე ქალაქ კილშიაც) და გამოცემულ იქმნა დასურათებული კატალოგი გერმანულ ენაზე¹.

საზღვარგარეთთან კულტურული კავშირის საზოგადოების საქართველოს განყოფილების მუშაობის მეორე, — მუზეუმის მუშაობასთან უშუალოდ დაკავშირებულ — შედეგს წარმოადგენს რომაულ-ბიზანტიური არქეოლოგიის სპეციალისტის დოქტორ შნაიდერის ჩამოსვლა საქართველოში², რომელსაც დავალებული ჰქონდა ნოქალაქევეში (ძველს არქეოპოლისში) ეწარმოებინა საცდელი გათხრა. მან გათხრები ჩაატარა 1930—31 წ. დეკემბერ—იანვარში საქ. მუზეუმის ორი ასპირანტის ამხ. ამხ. გ. გოზალი შვილისა და ლ. მუსხელი შვილის თანამშრომლობით. ამ საცდელი გათხრების დროს აღმოჩენილი ყველა ნივთები შემოვიდა საქ. მუზეუმში. გათხრების მოკლე ანგარიში დაიბეჭდება მუზეუმის გამოცემებში, ხოლო მათი ვრცელი ანგარიში გამოსაცემად მზადდება გერმანიაში.

2. განყოფილებათა მუშაობა.

ვიდრე ვალკე განყოფილებათა მუშაობის ანგარიშს შეუდგებოდეთ, საჭიროა გავითვალისწინოთ ის ბაზა, რომელსაც წარმოადგენს მუზეუმში შტატი და საოპერაციო ბიუჯეტი.

1927—28 საბიუჯეტო წელს მუზეუმს შეადგენდა 6 განყოფილება (გეოლოგია, ბოტანიკა, ზოოლოგია, ეთნოგრაფია, არქეოლოგია და ბიბლიოთეკა), სულ ირიცხებოდა 13 მეცნიერ-თანამშრომელი და 16 ტექნიკური მომუშავე. შრომის ხელფასს რომ უნდებოდა

¹) აქვე აღვნიშნავთ ამ გამოფენასთან დაკავშირებით გერმანიაში გამოქვეყნებულ გამოცემებს: a) Georgische Kunst. Ihre Entwicklung vom 4—18. Jh. Ausstellung der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas und des Volksbildungskommissariats der S. S. R. Georgien in Berlin, Köln, Nürnberg, München, Wien. Juli—Oktober 1930. Im Osteuropa—Verlag. Berlin 1930, in 8° (48 S.S. u. 16 Abb.)

b) Die altgeorgische Kunst. Hauptlinien ihrer Entwicklung. Mit 14 Abb. Vortrag von Prof. Dr. Georg Tschubinaschwili, Tiflis, gehalten in der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas zu Berlin am 9. Juli 1930: Osteuropa—Zeitschr. f. die gesamten Fragen des europäischen Ostens. August—September 1930 (№ 11—12), S. 759—769.

გამოფენისა და იქ წარმოდგენილი ძეგლების შესახებ და აგრეთვე ამ ძეგლებთან დაკავშირებული სამეცნიერო პრობლემების შესახებ ბევრი რამ დაიწერა გერმანიის ჟურნალ-გაზეთებში, რომელთაგან აღვნიშნავთ: Zeitschrift für bildende Kunst, Der Sammler, Römische Quartalschrift და სხვ.

²) საქართველოში ჩამოსვლამდე ის აწარმოებდა არქეოლოგიურ თხრებს კუნძულ სამოსზე, იუდაში და სხვაგან.

21.157 მან. 73 კ., სამეცნიერო ხარჯები უდრიდა 2462 მ. 43 კ., ხოლო სამეურნეო ხარჯები—2742 მ. 98 კ. (სახ. ბიუჯეტით); მუზეუმის სპეციალური თანხებიდან დახარჯულია 3658 მ. 14 კაპ.

1928—29 საბიუჯეტო წელს მუზეუმი შედგებოდა იმავე 6 განყოფილებისაგან (13 მეცნიერ—თანამშრომლით და 18 ტექნიკური მომუშავეთ). შრომის ხელფასი—32861,85 მან., სამეცნიერო ხარჯები—7713,50 მან., ხოლო სამეურნეო ხარჯები 3300 მ. (სახ. ბიუჯეტით). გარდა ამისა დაიხარჯა 4150 მ. მუზეუმის სპეც. თანხებიდან.

1929—30 საბიუჯეტო წელს და 1930 წლის საგანგებო კვარტალში მუზეუმში უკვე 8 განყოფილება იყო (არსებულ 6 განყოფილებას დაემატა ხელნაწერებისა და ისტორიულ—ეთნოგრაფიული განყოფილებები) და მუშაობდა 17 მეცნიერ-თანამშრომელი და 21 ტექნიკური მოსახსახურე. გარდა ამ 8 განყოფილებისა მუზეუმშივეა ძველქართული ხელოვნების მუზეუმი. შრომის ხელფასს დასჭირდა 70857,87 მან., სამეცნიერო ხარჯებს 15427,42 მან., ხოლო სამეურნეო ხარჯებს—6219,09 მან. (სახ. ბიუჯეტით); სპეც. თანხებით—5061,16 მან.

მოყვანილი ციფრობლივი ცნობებით ცხადი უნდა იყოს, თუ რა სუსტი იყო საქ. მუზეუმის ბაზა როგორც ფინანსიურ შესაძლებლობათა, ისე მომუშავეთა რაოდენობის მხრით: თითოეულ განყოფილებას ორთაშუა რიცხვით მხოლოდ 2 მეცნიერ—თანამშრომელი ჰყვებოდა. ამას უნდა დაუმატოთ ისიც, რომ ორ განყოფილებას (გეოლოგიურსა და ბოტანიკურს) არ ჰყავს გამგეები, რაც დირექციის განსაკუთრებულ საზრუნავ საგანს შეადგენს. მუზეუმის ძველ მუშაკთაგან (გარდა მისი თხოვნით განთავისუფლებულ პროფ. ალ. ჯანელიძისა, რომელიც გეოლოგიურ განყოფილებას განაგებდა) საანგარიშო პერიოდში მუზეუმს გამოაკლდა ზოოლოგიური განყოფილების ტაქსიდერმიული ლაბორატორიის გამგე კარლ კრელი, რომელიც 1930 წლის შემოდგომაზე თავის სამშობლოში, გერმანიაში გაბრუნდა; კ. კრელი იშვიათი სპეციალისტი იყო: ტექნიკური სრულყოფით და ნამუშავეართა მხატვრული გაფორმებით მას მთელ საბჭოთა კავშირში ერთი პირველი ადგილთაგანი ეჭირა.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ამავე საანგარიშო პერიოდში მუზეუმმა დაკარგა დაუღალავი მუშაკი, გეოლოგიური განყოფილების ასისტენტი კ. თათარიშვილი, რომელიც ანაზღვეულად გარდაიცვალა 1928 წლის აპრილში.

მიუხედავად სუსტი ბაზისა ფინანსიური და თანამშრომელთა რაოდენობის მხრით, განყოფილებებში მაინც ენერგიული მუშაობა წარ-

მოებდა და ზოგ მათგანს უდიდესი მიღწევებიც აქვს. ამის ნათელსა-ყოფად მოგვყავს განყოფილებათა მუშაობის ანგარიში უკანასკნელი წლის განმავლობაში.

1. გეოლოგიური განყოფილება. დაცვის საქმე. გაშლილ და გადარჩეულ იქმნა პედაგოგიური მუზეუმიდან გადმოტანილი მასალები. მოყვანილ იქმნა წესრიგში და ტექნიკურად მომზადებული ასისტ. ივანე რუხაძის კოლექციები—ზემო იმერეთისა, რაჭისა, ლეჩხუმისა და ჩრდ. სამეგრელოს—ენგურის ხეობის, რომელიც ხსენებულია პირმა ამა წლის ზაფხულში შეაგროვა საქ. გეოლოგიური საკვლევო ინსტიტუტის დავალებით.

ურთიერთობა სამეცნიერო დაწესებულებებთან. განყოფილება ურთიერთობაშია ს. ს. რ. კ. გეოლოგიურ კომიტეტთან, რომლის თანამშრომელს შტილკოს დავალებული აქვს ტფილისის შიდამოებში პროფ. ვლ. ბოგაჩევის მიერ შეგროვილი თევზების კოლექციების დამუშავება და წერილის შედგენა ჩვენი „მოამბე“-სათვის. — კატალოგიზაცია. ძველ დაბეჭდილ კატალოგში მოქცეული მასალების წესრიგში მოყვანა დამთავრებულია; ხოლო შემდეგ შემოსულებისა მიყვანილია 1924 წლამდე.

მასალების დამუშავება რაჭის პალეონტოლოგიური მასალების (იურა-ცარცი) საბოლოოდ დამუშავება მინდობილი აქვს პროფ. ალ. ჯანელიძეს, რომელიც ამ სამუშაოს უკვე ამთავრებს და სათანადო შრომასაც ამზადებს დასაბეჭდად. ქისათიბის თევზების ნამარხებს ამუშავებს პროფ. ვლ. ბოგაჩევი (ბაქო); აგრეთვე მუზეუმის Ζευგილიონ-ს. ხარაგოულის, ლორეშის, ნიკორწმინდის, ენგურის ხეობის პალეონტოლოგიური ცარცეული მასალების დამუშავება შესრულებულია ივ. რუხაძის მიერ. „მუზეუმის მოამბე“-ში, მე-VI ტომში, დაიბეჭდა მისი წერილი Notice sur les Belemnites et les Nautilus de l' Aptien de Koutais.—გამოფენისათვის მოსამზადებელი მუშაობა. დგება გეგმა საქართველოს სასარგებლო ნამარხების გამოფენის მოსაწყობად: აღნიშნულია ყველა ის ადგილი ლიტერატურის მიხედვით, საიდანაც მოტანილი უნდა იქმნეს მასალები.

2. ბოტანიკური განყოფილება. დაცვის საქმე. კოლექციების დაცვისათვის ჩატარდა მთელი მასალების დეზინფექცია.—კოლექციების ზრდა და გაცვლა. განყოფილებას შეემატა მასალა ტფილისის შიდამოებიდან—გაზაფხულის ფლორა 50 ფურცელი; ელ. ქიქოძის მიერ თემის ხეობაში შეგროვილი კოლექცია—700 ფურცელი. გაცვლის წესით განყოფილებას შეემატა—გროსჭიმისა—

გან აზერბეიჯანის ფლორის ჰერბარიუმი 295 ფურც.; შვეციიდან ლუნდის მუზეუმის ჰერბარიუმი—სპარსეთ-ოსმალეთის კოლექცია—407 ფურცელი; ბრნოს უნივერსიტეტის ბოტანიკური ინსტიტუტიდან—ჩეხო-სლოვაკიის ფლორის ჰერბარიუმი — 226 ფურცელი.

ურთიერთობა სამეცნიერო დაწესებულებებთან. გამოყენებითი ბოტანიკის და ახალ კულტურების ინსტიტუტს გაეგზავნა დასამუშავებლად გვარი *Amygdalus*. პროფ. ბ. შიშკინს გაეგზავნა დასამუშავებლად გაურკვეველი მასალები 1916 წლ. ურმიის ექსპედიციისა.—კატალოგიზაცია. 1927 წლიდან განყოფილებაში დაგროვილი მასალები სისტემაშია მოყვანილი და ჩატარებულია ინსერაცია კავკასიის ფლორის ჰერბარიუმში.

მასალების დამუშავება. ატენის ხეობის მასალებიდან გარკვეულია და შედგენილია სიები შემდეგი ოჯახებისა: *Taxaceae*, *Pinaceae*, *Betulaceae*, *Fagaceae*, *Ulmaceae*, *Berberidaceae*, *Papaveraceae*, *Satifragaceae*, *Crassulaceae* და ნაწილობრივ *Borragaceae*. დამუშავებულია 1926 წლის ექსპედიციის მიერ თეძმის ხეობაში შეგროვილი მასალების უმეტესი ნაწილი და 1930 წლის შეგროვილი კოლექცია ნაწილობრივ. დამთავრებულია ატენის ხეობის ფიტო-გეოგრაფიული რუკის შედგენა. პროფ. ბ. შიშკინმა დამუშავა ზოგიერთი *Carex*-ები ატენის ხეობიდან და უმეტესად შეამოწმა ოჯ. *Cyperaceae*, გარკვეული ელ. ქიქოძის მიერ. ს. თამაშვევაძე (ერევნის უნივერსიტეტის ბოტანიკური კაბინეტი) დამუშავა გვ. *Pelygala*. სპეც. სმირნოვის მიერ (მოსკოვის უნივერსიტეტის ბოტანიკური კაბინეტი) დამუშავებულია გვარი *Stipa*. განყოფილებას დაუბრუნდა ვენის ბოტანიკური ინსტიტუტიდან ფირჰაპერის მიერ დამუშავებული გვარი *Erigeron* (დაიბეჭდა „მუზეუმის მოამბის“ ამ მე-VI ტომში გვ. გვ. 115—124).

ექსპედიციები. ასისტ. ქიქოძე მივლინებულ იქმნა თეძმის ხეობაში. მიზანს შეადგენდა მასალების შეგროვება თრიალეთის ქედის ჩრდილოეთ ფერდობის გეო-ბოტანიკური აღწერისათვის და, კერძოდ, თეძმის ხეობის მცენარეული საფარის შესწავლა და ამრაიონის გეო-ბოტანიკური რუკის შედგენა. ამისათვის შესწავლილია მთავარი ფორმაციების გავრცელება ხეობაში, ზონალობა.

ჰ. ზოოლოგიური განყოფილება. დაცვის საქმე. გატარებული იყო სადებინფექციო კამერაში მწერთა მთელი მასალა და აგრეთვე ადგილობრივად გაუკეთდა დებინსექცია გამოფენილ მასალას.—კოლექციების ზრდა. შემოვიდა შემდეგი მასალა: ძუძუმწოვრები—36 ცალი, ფრინველები—113 ც.; მწერები—500 ც. და სხვა—

დასხვა უხერხემლოები—110 ც.—ურთიერთობა სამეცნიერო დაწესებულებებთან. ენტომოლოგს ნ. არხანგელსკის გაეგზავნა როსტოვის „კრაისტაზრა“-ში დასამუშავებლად ოჯახი Curculionidae. მალჩეევს გაეგზავნა ლენინგრადში ლესგაფტის სახელობის სამეცნიერო ინსტიტუტში—გუნდი Hymenoptera ოჯახი Apidae, გვარი Ceranina დასამუშავებლად. პროფ. ოგნეევს გაეგზავნა მოსკოვის უნივერსიტეტის ზოოლოგიურ მუზეუმში კურდღლების მასალა. ვ. გ. გეპნერს გაეგზავნა მოსკოვის უნივერსიტეტის ბიოლოგიურ მუზეუმში მიწის ვირთაგვების (Gorbillus) მასალა.—კატალოგიზაციია. ჩაიწერა საშემოსავლო წიგნში და საინვენტარო კატალოგში მოლუსკების 2840 ცალი და სხვადასხვა ცხოველთა 649 ცალი.—მასალების დამუშავება. ივ. ჩხიკვიშვილმა დაამუშავა ახლად შემოსული მამლოგიური და ორნითოლოგიური მასალა რიცხვით 148. ასისტ. ვ. როსტომბეგოვი ამზადებდა საკატალოგიზაციოდ რბილკანიანების მასალას, სახელობრ Mollusca. პროფ. ზაიცევი დაამუშავა ენტომოლოგიურ განყოფილებაში დაცული მასალიდან ოჯახი Carabidae-ის ერთერთი გვარი Carabus—მასალის ძირითადი სისტემატიური კოლექციების შესავსებლად. ენტომოლოგმა კირშენბლატმა დაამუშავა ოჯახი Carabidae-დან გვარი Nebria პროფ. ზაიცევის ხელმძღვანელობით (იბეჭდება „მუზ. მოამბის“ VII ტომში). ენტომოლოგმა ნ. არხანგელსკიმ აწარმოვა ინსერაცია Curculionidae ოჯახის მთელი მასალის ძირითადი კოლექციებისა. პრეპარატორმა ნინო იოსელიანმა აწარმოვა ინსერაცია Scorabeidae ოჯახის პროფ. ზაიცევის ხელმძღვანელობით. ა. სადოვსკი მუშაობდა Mollusca-ზე. ენტომოლოგი ზიმინი მუშაობდა გუნდი Hymenoptera ოჯახი Apidae-ს მასალებზე და ამზადებდა მუზეუმის გამოფენისათვის ამ ოჯახის ბიოლოგიურ ჯგუფებს.—ივ. ჩხიკვიშვილმა დაბეჭდა Материалы по орнитофауне Кахетии (in Закавказский Краеведческий Сборник); Bubo bubo transcaucasicus subsp. nova (მუზ. მოამბის მე-V ტ.), და როსტომბეგოვმა Из наблюдений над некоторыми змеями из окрестностей Тифлиса (მუზ. მოამბე, V ტ.).—ექსკურსიები. ტფილისის მიდამოების ფაუნის შესწავლის მიზნით მოეწყო სამი ექსკურსია (კოჯორი, ღრმა-ღელე და მცხეთა). ჯავახეთის ფაუნის შესასწავლად მოეწყო ექსპედიცია.—საგამოფენო საქმე. ტაქსიდერმიულ ლაბორატორიუმში გამოფენისათვის დამზადებულია ძუძუმწოვართა დოლოჩები ირმები—2 ცალი, ჯიქი—1 ც, ნიამორი—2 ცალი, არჩვები—4 ცალი, ტყავები—16 ცალი, სხვადასხვა ცხოველთა ჩონჩხი—10

ცალი. დამზდებულია ჯგუფები: არჩვები დევნილი ბატკანჭამიას მიერ და კავკასიის ირმები. გამოფენილია: საქართველოს სარეწავი-ძვირფას ბეწვეულმქონე ცხოველები.

მ ნ ა ხ ვ ე ლ თ ა რ ი ც ხ ვ ი 1930 წელს:

1) მოწაფეები	13.245
2) წითელარმიელები	3.340
3) მუშა-მოსამსახურეები	3.400

4. **ეთნოგრაფიული განყოფილება.** დაცვის საქმე. რომ კოლექციები დაცული ყოფილიყო ჩრჩილისა და სხვა მავნებლებისაგან, განყოფილება იყენებდა ნაფტალინსა და გოგირდ-ნახშირბადისაგან. — კოლექციების ზრდა. შემოვიდა 254 ცალი ახალი საკოლექციო საგანი. — ურთიერთობა სამეცნიერო დაწესებულებებთან ბერლინისა და ჰამბურგის ეთნოგრაფიულ მუზეუმებთან, მოსკოვის ცენტრალურ ეთნოგრაფიულ მუზეუმთან. — მასალების დამუშავება. გ. ნიორაძემ დაბეჭდა გერმანიაში *Be-gräbnis und Totenkultus bei den Chewsuren*. გ. ჩიტაიამ დაბეჭდა *О новой грузинской этнологии: Східний Світ, № 13, 1929 г.*; „მუზეუმის მოამბის“ მე-V ტომში: 1) მასალები საქართველოს სახენელი იარაღების ისტორიასათვის; და 2) ხევესურული საცერული. გ. ჩიტაია მივლინებული იყო სრულიად უკრაინის მე-II აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ყრილობაზე ხარკოვში, სადაც წაიკითხა მოხსენება *О новой груз. этнологии* და ცხოველი მონაწილეობა მიიღო სხვადასხვა სექციების მუშაობაში. ექსკურსიები: გ. ჩიტაიამ მოაწყო ექსკურსია ბებნისი—რუისი—ურბნისი სახლის ტიპების გასარკვევად. ეცნობოდა მეგრელ-მეჯოგეების ყოფას ლაღოს ქედებზე. — საგამოფენო საქმე. გ. ჩიტაია აწყობდა ხევესურულ გამოფენას (იხ. ზემოთ). მივლინებული იყო უკრაინის სამუზეუმო მშენებლობის გასაცნობად კიევისა და ხარკოვში, დაამუშავა საქართველოს ეთნოგრაფიული გამოფენის პროგრამა.

5. **არქეოლოგიური განყოფილება.** დაცვის საქმე. კოლექციების დასაცავად წარმოებდა ცდები ქიმიურ ლაბორატორიუმში დირექტორის (ა. კაკაბაძის) მიერ. — კოლექციების ზრდა. შემოვიდა 373 ცალი ახალი საკოლექციო საგანი. — ურთიერთობა სამეცნიერო დაწესებულებებთან: ჰენლსინგფორსის უნივერსიტეტთან და ერმიტაჟთან. — კატალოგიზაცია. დამთავრდა ქვის ძეგლების საბარათო კატალოგის შედგენა. — მასალების დამუშავება: გ. ნიორაძემ დაბეჭდა: *Die Nachbestattung im al-*

ten Georgien (*Archiv für Anthropologie*, N. F. Bd. XXII) და ზემო-აფხაზის სამარე („მუზ. მოამბე“, VI ტ.). ასისტ. ს. მაკალათიამ დაბეჭდა: ფლავისმანის უძველესი ნეკროპოლი („მუზ. მოამბე“, ტ. V). განყოფილებაში მუშაობდნენ: ა. ამირანაშვილი კრინჯაოს ბალთებზე; პროფ. ზახაროვმა დაამუშავა გემების კოლექცია (დაიბეჭდა მუზეუმის „მოამბის“ მე-V ტომში).

6. ისტორიულ—ეთნოგრაფიული განყოფილება. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული განყოფილება წარმოადგენს საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმის ფონდს და გადმოტანილია ინვენტარითურთ 1929 წელს საქართველოს მუზეუმში. 1930 წლ. თებერვლამდე წარმოებდა კოლექციების გადმოტანა, ახალ ბინაში გასინჯვა და საზოგადო დალაგება.—დაცვის საქმე. გადმოტანის შემდეგ შემოწმებულ იქნა კოლექციები და ყველაფერი დაცული აღმოჩნდა. დაავადებისაგან, მხოლოდ საქურველთა კოლექციის ექსპონატები საჭიროებდნენ ამ მხრივ უფრო მაღალ დონეზე დაყენებას.—კოლექციების ზრდა. განყოფილებაში შემოსულია 35 კედლის მხატვრობის Facsimile—პირი და 13 ხელსაქმის საგანი.—ურთიერთობა სამეცნიერო დაწესებულებებთან. განყოფილებას ჰქონდა კავშირი საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებასთან; ამის გარდა განყოფილებამ თავისი მასალის სარგებლობის შეძლება მისცა „შორეული აღმოსავლეთის ხელოვნების მუზეუმის“ (კაოლნში) თანამშრომელს Salmony-ს.—კატალოგიზაცია. საქ. საისტ. და საეთნოგრ. მუზეუმში ინახებოდა განსახკომის განკარგულებით გადმოცემული ორი კოლექცია, რომელთა ბედი ჯერ სავსებით არ იყო გადაჭრილი და რომელნიც ამიტომ არ იყო შეტანილი მუზეუმის ქონების დავთრებში. მხოლოდ მუზეუმის ფონდის ძველი ბინიდან დაძვრის წინა კვირებში იქნა მიღებული ნებართვა ხსენებული კოლექციების საინვენტარო კატალოგიზაციისა, რაც ნაწილობრივ მაშინვე შესრულდა. 1930 წელს გრძელდებოდა ეს კატალოგიზაცია ნივთების შედარებით და ფართო აღწერილობის წარმოებით. სულ აწერილია 157 ექსპონატი.—ექსპედიციები. ქართული კედლის მხატვრობის პირების გადმოღება სისრულეში მოიყვანა საზღვარ-გარეთ გამოფენის გამმართველი კომისიის მიერ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მოწყობილმა ექსპედიციებმა. დამზადებული პირები გადმოეცა განყოფილებას.—საგამოფენო საქმე. მოეწყო გამოფენა უმათერესად ქართული ხელსაქმის ექსპონატებისა და შემდეგ სხვა; განსაკუთრებით ისტორიული ხასიათის ნივთებისა.—კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა. რადგანაც გამოფენა მოწ-

ყობილ იქნა მხოლოდ სასწავლო მიზნით იმ დარბაზებში, სადაც წარმოებს განყოფილების მიმდინარე მუშაობა, ამიტომ განყოფილებამ მისცა საშუალება ზოგიერთ კულტურულ დაწესებულებათა წარმომადგენლებს (საოპერო დასს, ხელსაქმის სასწავლებლის წარმომადგენლებს, და სხ.) გასცნობოდნენ გამოფენილსა და მათთვის საინტერესო გამოუფენელ ექსპონატებს და გადაეღოთ მათთვის საჭირო ექსპონატების სახეები.

7. ხელნაწერთა განყოფილება. ხელნაწერთა განყოფილება მხოლოდ საანგარიშო წლის განმავლობაში დაარსდა; მას საფუძვლად დაედვა ყოფ. საქ. საისტ. და საეთნოგრ. მუზეუმის ხელნაწერთა მდიდარი კოლექცია.—დაცვის საქმე. განყოფილებამ, კოლექციების გადმოტანისთანავე, აღძრა საკითხი და აუცილებელ საჭიროებად ჩათვალა სპეციალური სეიფების აგება. ამ სეიფების (ორი სპეციალურად მოწყობილი ოთახის) აგება უკვე დასრულდა 1929 წლის განმავლობაში. ამრიგად, ხელნაწერთა კოლექციების დაცვის საქმე სავსებით მოგვარებულად უნდა ჩაითვალოს.—კოლექციების ზრდა. საანგარიშო წლის განმავლობაში ძირითად კოლექციას შეემატა 102 ნომერი. 1930 წლის ოქტომბერში გადმოტანილია უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერთა მთელი კოლექცია; იმავე წლის ნოემბერში თავი დამკვრელებად გამოაცხადეს განყოფილების მუშაკებმა და სამი თვის სამუშაო გეგმა (ახალი კოლექციების დალაგება, აღნუსხვა და სხვა) ორ თვეში შეასრულეს.—კატალოგიზაცია და დამუშავება მასალებისა. ქრონოლოგიური რიგის მიხედვით აღწერისათვის დანიშნულ იქმნა პალიმფსესტები. პალიმფსესტების ეს გენერალური აღრიცხვა უკვე დასრულდა ხელნაწერთა კოლექციების გაშლის დროს. კერძოდ ის ხელნაწერები, რომლებიც განსაკუთრებით დაზიანებული იყო (დაშლილი, არ მოეპოვებოდა ყდები, და სხ.), მოყვანილ იქმნა წესრიგში და პაპკებში იქმნა მოთავსებული წლის განმავლობაში და გამოირკვა, რომ კოლექციაში მოიპოვება 88 პალიმფსესტური ტექსტი. საჭიროა ზოგიერთი ძალზე დაზიანებული ტექსტების ამოსაშიფრავად ლაბორატორულ საშუალებათა დანხარება.—საისტორიო საბუთების აღწერის საკითხის ყოველმხრივი შესწავლის შემდეგ მიღებულია საბარათო სისტემა; გათვალისწინებულია საბუთის შინაარსის მთლიანად გასაცნობად ყველა საჭირო კითხვები. სულ საანგარიშო წლის განმავლობაში აღწერილ იქმნა 806 საბუთი (მათ შორის 206 საბარათო სისტემის მიღებამდე).—დაბეჭდილია პ. ინგოროყვას წერილი „ძველქართული წარმართული კალენდარი“ „მუზეუმის მოამბის“-ი მე-VI ტ. და ნიკობერძის შვილის „მცხეთის საბუთი მე-XI საუკ.“ იმავე ტომში.

8. **ბიბლიოთეკა.** წიგნადი ქონების შენამატი 1203 ინვენტარული ერთეულით გამოიხატება და ნაწილდება წყაროების მიხედვით შემდეგ ნაირად:

წყაროების მიხედვით:	ენების მიხედვით:
ურთიერთ. განყოფილების 681	რუსულ 871
წიგნის პალატა 173	ქართულ 125
ფასით 100	დან. კავკ. 8
შემოწირულობა 182	დას. ევროპ. 197
სხვა გზით 67	
<hr/> 1203	<hr/> 1203

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ აკად. ნ. მარრის მეოხებით-ნივეთიერი კულტურის ისტორიის აკადემიამ (ლენინგრადი) ბიბლიოთეკას უფასოდ დაუთმო 154 ცალი ძვირფასი მეცნიერული გამოცემა, დაახლ. 600 მან. ღირებულის.

ქონების მოვლა. მუზეუმის შენობა არ არის იზოლირებული მტკრიანი ქუჩებისაგან. წიგნთსაცავში და საერთოდ ბიბლიოთეკის ბინაზე იმდენი მტვერი გროვდება, რომ წიგნთსაცავის საფუძვლიანი დასუფთავება თვეში ერთხელ მაინც აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს. მექანიკური საშუალების უქონლობის გამო იძულებულა ვართ დასუფთავება მუშა ხელის საშუალებით და ისიც მხოლოდ ერთხელ წლის განმავლობაში გავატაროთ.— ბინა. მუზეუმის ძველი კორპუსის მეორე და მესამე სართულში უნდა მოთავსდეს მუზეუმის ბიბლიოთეკა და გამოცემათა საწყობი. საწარმოო გეგმის მიხედვით ახალი ბინის გამართვა უნდა დაიწყოს 1931 დამდეგიდან, რადგანაც ძველი ბინა იმდენად ამოწურულია სივრცის მხრით, რომ ახალი შენამბტისათვის უკვე თითქმის ადგილი აღარ არის და არც ცალკე სამკითხველო ოთახი მოეპოვება.— სამკითხველო სა და აბონენტების მუშაობის დასასურათებლად მოგვყავს შემდეგი სტატისტიკური ცნობები. 1929 წლის განმავლობაში ბიბლიოთეკაში მუშაობდა სულ 192 სხვადასხვა პირი, რომელნიც მოსულან ბიბლიოთეკაში 3216 ჯერ. მოთხოვნილია სულ 3628 წიგნი, გაცემული 3510 წიგნი, დაუკმაყოფილებელ მოთხოვნათა რიცხვი 118 უდრის, აქედან 73 შესაფერი წიგნის უქონლობის გამო.— ზოგადი. 1) შემუშავებულია ბირობები და ტექნიკა საბიბლიოთეკო სტატისტიკისა, სსრ კავშირის ცენტრალურ სტატისტიკურ სამართველოს მოთხოვნათა თანახმად; ამ საფუძველზე მუშაობა წარმოებს 1930 წლის 1 იანვრიდან; 2) შემუშავებულია ბიბლიოთეკის ახალი ბინის სივრცეთა განრიგების გეგმა და სტელაჟის ტიპი.

- სპეციალური სამუშაო. 1) პერიოდიკის კატალოგის გადამუშავება წარმოებს კოლექტიური ავტორის პრინციპის გატარების მიზნით, საანგარიშო წლის განმავლობაში დამუშავებულია 5000 ტომი.—2) მე-19 საუკუნის ქართულ ჟურნალ-გაზეთების სიაში აწერილია 67 სახელწოდების ერთეული.—უ რ თ ი ე რ თ ო ბ ი ს გ ა ნ ყ ო ფ ი ლ ე ბ ა. საანგარიშო წლის განმავლობაში გავრცელებულია მუზეუმის გამოცემათა 463 ცალი. რაც შეეხება ურთიერთობის ქსელს, ის 1929 წლის დასასრულს შეიცავდა 263 სამეცნიერო ორგანიზაციას, რომელთაგან მუზეუმს მოსდიოდა 335 სხვადასხვა სახელწოდების ჟურნალი და სერიალური გამოცემა. ცხრილი ურთიერთობის საქმის განვითარებისა 1926—1930 წლ. განმავლობაში (ფრჩხილებში ჩაოდელობა მიღებული სახელწოდებისა):

	1926	1927	1928	1929	1930
კავშირი	56 (83)	93 (95)	133 (141)	159 (164)	173 (205)
უცხოეთი	33 (53)	56 (71)	79 (94)	85 (118)	90 (130)
სულ	89 (136)	149 (166)	212 (235)	244 (282)	263 (335)

(სია სამეცნიერო ორგანიზაციებისა, რომლებთანაც საქ. მუზეუმს ჰქონდა გამოცემათა გაცვლა-გამოცვლა 1930 წლის განმავლობაში და მათგან მიღებულ გამოცემათა სახელწოდებანი იბეჯდება ქვემოთ).

3. მორიგი ამოცანები.

დასასრულ, საჭიროა მოკლედ მაინც შევჩერდეთ იმ ამოცანებზე, რომელიც სდგას ამჟამად მუზეუმის წინაშე.

მიმდინარე მომენტში, როგორც ცნობილია, საზოგადოდ, მთელი კავშირის მუზეუმების, და, კერძოდ საქართველოს მუზეუმის წინაშე, გადაუდებელ ამოცანად არის დასმული მთელი მუშაობის გადახალისება და მისი შეფარდება სოციალისტური მშენებლობის მოთხოვნებთან. ამასთან დაკავშირებით საჭიროა ძირიანტესვიანად შეიცვალოს სამუზეუმო მუშაობის შინაარსი, მისი მეთოდები და ტემპები; ჩვენი მუზეუმიც გაშლილი ფრონტით შეუდგა ამ მიმართულებით მუშაობას. ამ მუშაობის დროს საჭიროა, პირველ ყოვლისა, ყურადღება მივაქციოთ სამუზეუმო მუშაობის იდეოლოგიურ მხარეს, ამ მუშაობის კლასიურ გააზრებას, მის პოლიტიკურ მნიშვნელობას ჩვენი სამეცნიერო-კვლევითისა და საპოლიტიკანმანათლებლო მუშაობის საერთო სისტემაში¹.

¹) სამუზეუმო მასალის მარქსისტულად გაშუქების ნიმუშად შეიძლება მივიჩნიოთ საქართველოს მუზეუმის „ხევსურეთის გაროფენა“, სადაც ნივთების ექს-საქართველოს მუზეუმის. მოამბე, VI.

ამ დიადი ამოცანის განსახორციელებლად აუცილებელია მუზეუმის მუშაობის შემდეგ სპეციალურ მხარეებს მივაქციოთ ყურადღება:

1) როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უკანასკნელი სამი წლის განმავლობაში საქართველოს მუზეუმი საგრძნობლად გაიზარდა, ამ ზრდას სრულიად არ შეეფერება მომუშავეთა არსებული რაოდენობა. მეცნიერ მუშაკთა და ტექნიკური პერსონალი იმდენად მცირეა და სამუშაო იმდენად გაიზარდა, რომ შეუძლებელი ხდება თვითმული მუშაკის მოვალეობათა, მუშაობის მოცულობისა და მისი პასუხისმგებლობის სათანადოდ განსაზღვრა. ამიტომ ისეთ მუშაკთა კადრების მომზადების მიზნით, რამელნიც შესძლებენ სამუზეუმო მუშაობის ჩატარებას, საჭიროა შეიქმნას მუზეუმში ასპირანტურისა და სტაჟიორების ინსტიტუტი. 1931 წლისათვის ნავარაუდები გეგმით გამოთხოვილი იყო ასპირანტისა და სტაჟიორის 9 ადგილი.

2) სამეცნიერო-კვლევითისა და საგანმანათლებლო მუშაობისათვის მუზეუმს არ მოეპოვება სათანადო საწარმოო-ეკონომიური ბაზა. მოწყობილობისა და იარაღების შეძენის საქმე იმდენად ჩამორჩა გაფართოვებულ მუშაობას, რომ ზოგიერთი გამოკვლევა, რომელიც აუცილებელი გახდა მუშაობის პროცესში, გაჩერებულია სათანადო მოწყობილობის უქონლობის გამო. ასეთივე მდგომარეობაა საექსპედიციო მუშაობის სფეროშიც; ეს გარემოება კი ძალიან აწელებს მუშაობის ტემპებს.

3) საქართველოს მუზეუმის ორგანიზმს იმდენი სამუზეუმო ერთეული შეემატა ტფილისში არსებულ სხვადასხვა მუზეუმებიდან, რომ შეუძლებელი გახდა ამ ერთეულების სათანადოდ მოვლა, ვინაიდან შემოერთებულ სამუზეუმო ნივთების გაშლას ისეთი ფართობი სჭირდება, რაც სრულიად არ მოეპოვება მუზეუმს. ამიტომ მუზეუმის წინაშე კვლავ დაისვა საკითხი ბინის გაფართოვების შესახებ, თუ მუზეუმს შემოუერთდება იმავე კვარტალის ორი შენობა (სამრეწველო ტექნიკუმისა და სტამბის), ეს საშუალებას მისცემს მუზეუმს ერთის მხრით სათანადოდ გაშალოს თავისი მუშაობა, ხოლო მეორე მხრით უზრუნველყოფს მას ყოველგვარი ხიფათისაგან (ამჟამად ეს შენობები შიგ მუშაშია შემოჭრილი მუზეუმის ეზოში).

4) დასასრულ, მუზეუმის მუშაობის წარსამართავად ახალი

პოზიცია მოცემულია მათს მოძრაობაში და დაკავშირებაში, სადაც ახრი გამოთქმულია ურთიერთშორის წარწერებით და ილუსტრაციებით დაკავშირებული დან-ნივთების კომპლექსთა საშუალებით.

გზით გარდამრწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ბიბლიოთეკის დაბინავებას ისეთ ფართობზე, სადაც მას უკეთ შეეძლება შეასრულოს თავისი დანიშნულება და მიაწოდოს წიგნები მასებს.

იმ დაწესებულებითა სია, რომლებთანაც მუზეუმს აქვს გამოცემათა გაცვლა-გამოცვლა.

ს.ს.რ.პ.

ბათომი.

ბათომის ბოტანიკური ბაღი.

ზუგდიდი.

სამეგრელოს მუზეუმი.

სოხუმი.

Абхазское научное общество (Труды).

Научно-Исследовательский институт абхазского языка и литературы (ცალკე გამოცემანი).

ტფილისი.

საქართველოს გეოლოგიური საკვლეო ინსტიტუტი.

საქართველოს მიწათმოქმედების სახალხო კომისარიატი. მცენარეთა დაცვის განყოფილება (Известия).

ექსპერიმენტალ აგრონომიის ინსტიტუტი (მოამბე).

ტფილისის ბოტანიკური ბაღი (1. მოამბე. 2. შრომები. 3. მეცნიერულ-გამოყენებით განყოფილებათა ნაწერები).

ტფილისის ზოოპარკი.

ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი (1. მოამბე. 2. ცალკე გამოცემანი).

Закавказский историко-археологический институт Академии наук СССР (1. Известия. 2. Бюллетень).

Закавказский коммунистический университет им. 26 Бакинских коммунаров. Научно-исследовательский краеведческий кабинет (Закавказский краеведческий сборник).

ქუთაისი.

ქუთაისის სახ. საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმი.

Александровск на Мурмане.

Мурманская Биологическая станция (Работы).

Алма-Ата.

Общество изучения Казакстана (Труды).

Ашхабад.

Институт туркменской культуры («Туркменоведение»).

Баку.

Азербайджанский гос. музей (1. Бюллетень. 2. Материалы).

Азербайджанский гос. научно-исследовательский институт (Известия).

Азербайджанский гос. университет (1. Известия, отд. естествознания и медицины. 2. Востоковедение. Изв. восточного фак.).

Азербайджанский комитет охраны памятников старины, искусства и природы (1. Известия. 2. ცალკე გამოცემანი).

Азербайджанская научно-промысловая ихтиологическая станция (Известия).

Азербайджанский политехнический институт (Известия).

Наркомзем Азербайджанской ССР (ცალკე გამოცემანი).

Общество обследования и изучения Азербайджана (1. Известия. 2. Труды. 3. Материалы по истории Азербайджана. 4. ცალკე გამოცემანი).

Бахчисарай.

Гос. Дворец-Музей татарской культуры (ცალკე გამოცემანი).

Вольск.

Вольский окружной научный историко-образовательный музей (Труды).

Владивосток.

Тихоокеанская научно-промысловая станция (Известия).

Владикавказ.

Горский педагогический институт (Известия).

Горский сельско-хозяйственный институт (Известия).

Горская станция защиты растений (ცალკე გამოცემანი).

Ингушский научно-исследовательский институт краеведения
1. Известия. 2. ცალკე გამოცემანი.

Осетинский научно-исследовательский институт краеведения
(1. Известия. 2. Памятники народного творчества осетин.
3. ცალკე გამოცემანი).

Северо-Кавказская гидробиологическая станция (Работы).

Еленовка (Армянская ССР).

Севанская озерная станция (1. Труды. 2. ცალკე გამოცემანი).

Бюро гидрометеорологических исследований на озере Севан (Бюллетень).

Казань.

Казанский гос. университет (Ученые записки).

Центральный музей Татарской ССР (1: Материалы. 2. ცალკე გამოცემანი).

Киев.

Всеукраїнська академія наук (1. Вісті. 2. Записки соц.-экон. відділу. 3. Збірник соц.-экон. відділу. 4. Записки істор.-філ. відділу. 5. Збірник істор.-філ. відділу. 6. Записки фіз.-мат. відділу. 7. Труды фіз.-мат. відділу. 8. ცალკე გამოცემანი).

— Бібліографічна комісія (Українська бібліографія).

— Біологічний Інститут ім. Хв. Омельченка (Збірник праць... [в „Труды фіз.-мат. відділу“]).

— Ботанічний музей (Збірник праць... [в „Труды фіз.-мат.“ відділу]).

— Всенародная бібліотека України (Бібліотечний збірник).

— Всеукраїнський археологічний комітет (1. Хроника археології та мистецтва. 2. ცალკე გამოცემანი. 3. Коротке звіт-домлення).

— Дніпровська біологічна станція.

— Зоологічний музей (Збірник праць... [в „Труды фіз.-мат. відділу“]).

— Інститут технічної механіки (Збірник праць... [в „Труды фіз.-мат. відділу“]).

— Кабинет антропологии ім. Ф. Вовка (1. Антропология. Річник кабінету. 2. Бюллетень).

— Комісія новитного українського письменства (Литература).

— Культурно-історична комісія (цალკე გამოცემანი).

— Музей діячів науки та мистецтва України (Збірник... [в „Збірник істор.-філол. відділу“]).

— Ориенталистическая библиотека.

— Постійна комісія для виучування продукційних сил України (1. Продукційні сили України. 2. Бюллетень).

— Українське ботанічне товариство (Український ботанічний журнал).

— Український театральний музей (Річник).

Всеукраїнське етнографічне товариство („Побут“).

Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка (ცალკე გამოცემანი).

Кієвський державний ботанічний сад (Вісник).

Киевское общество естествоиспытателей (Записки).

Український науково-дослідчий геологічний інститут (Труди).

Українське районове геолого-развідкове Управління (1. Бюлетень. 2. Вісник. 3. Матеріяли до загальної та застосованої геології України. 4. ცალკე გამოცემანი).

Краснодар.

Адыгейский областной историко-этнографический музей (ცალკე გამოცემანი).

Кубанский сельско-хозяйственный институт (Труды).

Ленинград.

Академия Наук СССР (1. Отчет. 2. ცალკე გამოცემანი. 3. Доклады А. 4. Доклады В. 5. Северо-двинские раскопки проф. Амалицкого. 6. Труды Якутской экспедиции. 7. Труды радиевой экспедиции. 8. Труды Памирской экспедиции. 9. Труды по изучению радия и радиоктивности руд. 10. Известия отделения гуманитарных наук. 11. Известия отделения физико-математических наук. 12. Записки отд. физико-математических наук. 13. Известия отд. русского языка и словесности. 14. Сборник отд. русск. яз. и словесности. 15. Памятники старо-славянского языка).

— Азиатский музей.

— Археографическая комиссия (Полное собрание русских летописей).

— Ботанический музей (1. Труды. 2. Список растений гербария русской флоры. 3. Флора Сибири и Дальнего Востока).

— Геологический музей (Труды).

— Зоологический музей (1. Ежегодник. 2. Фауна СССР и сопредельных стран. 3. Наставления для собирания зоологических коллекций).

— Комиссия по изучению малярийных комаров (Паразитологический сборник).

— Комиссия по изучению озера Байкал (Труды).

— Комиссия по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран (1. Известия. 2. Труды).

- Комиссия экспедиционных исследований (Материалы).
- Комиссия по изучению четвертичного периода (Бюллетень).
- Комиссия по изучению Якутской Автономной ССР (1. Материалы. 2. Труды).
- Минералогический музей (Труды).
- Музей антропологии и этнографии (1. Сборник. 2. ცალკე გამოცემანი).
- Особая зоологическая лаборатория (Труды).
- Постоянная словарная комиссия (Словарь русского языка).
- Постоянная центральная сейсмическая комиссия (Известия).
- Почвенный институт им. В. В. Докучаева (Труды).
- Физико-математический институт имени Стеклова (Известия).
- Яфетический институт (Яфетический сборник).
- Комиссия по изучению естественных производительных сил СССР (1. Материалы. 2. Монографии. 3. ცალკე გამოცემანი).
- — Бюро по евгенике (Известия).
- — Институт физико-химического анализа (Известия).
- — Сапропелевый комитет (Известия).
- Главный ботанический сад (1. Труды. 2. Известия. 3. ცალკე გამოცემანი).
- Гос. Гидрологический институт (1. Известия. 2. Записки. 3. Труды Олонецкой научной экспедиции. 4. Исследование морей СССР. 5. Исследование реки Невы и ее бассейна. 6. ცალკე გამოცემანი).
- Гос. Академия истории материальной культуры (1. Известия. 2. Сообщения).
- Институт археологической технологии.
- Гос. музей революции (ცალკე გამოცემანი).
- Гос. публичная библиотека (1. Orientalia. 2. ცალკე გამოცემანი).
- Гос. Русский музей (ცალკე გამოცემანი).
- Этнографический отдел (1. Материалы по этнографии. 2. ცალკე გამოცემანი).
- Гос. Эрмитаж (Сборник).
- Институт защиты растений ВАСХ им. Ленина. Отдел прикладной энтомологии и зоологии (1. Известия. 2. Труды по прикладной энтомологии. 3. ცალკე გამოცემანი).

Институт прикладной ботаники и новых культур ВАСХ им. Ленина (1. Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. 3. ცალკე გამოცემანი).

Ленинградский восточный институт им. А. С. Енукидзе (1. Восточные записки. 2. ცალკე გამოცემანი).

Ленинградский гос. университет (1. Известия. 2. ცალკე გამოცემანი).

— Географический факультет (Известия).

— Географо-экономический исследовательский институт (Сборник).

— Этнографическое отделение (1. Сборник этнографических материалов. 2. ცალკე გამოცემანი).

Ленинградский лесной институт (Известия).

Ленинградское общество естествоиспытателей (Труды).

Март, Николай Яковлевич, академик.

Русское энтомологическое общество (Русское энтомологическое обозрение).

Москва.

Гос. Академия истории материальной культуры. Московская секция (Сборник).

Гос. Исторический музей (Труды).

Гос. музей изящных искусств (1. Жизнь музея. 2. ცალკე გამოცემანი).

Гос. музей центрально-промышленной области (1. Труды. 2. ცალკე გამოცემანი).

Гос. Оружейная палата (ცალკე გამოცემანი).

Гос. Третьяковская галерея (1. Советский музей. 2. ცალკე გამოცემანი).

Научно-исследовательский институт этнических и национальных культур народов востока СССР. (1. Ученые записки. 2. პუბლიკაციების სერია).

Морской научный институт (Труды).

Московский гос. университет, 1-ый. Антропологический институт (Русский антропологический журнал).

— Ассоциация научно-исследовательских институтов при физико-математическом факультете (Известия).

— Научно-исследовательский институт зоологии (Труды).

1 | Этнографо-археологический музей (1. Труды. 2. ცალკე გამოცემანი).

Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии (1. Известия 2. Отчет о деятельности. 3. Мемуары бот. отд. 4. Мемуары геол. отд. 5. Мемуары геогр. отд. 6. Мемуары зоол. отд. 7. Мемуары отд. физиологии. 8. Мемуары хим. отд. 9. Мемуары этногр. отд. 10. Записки биолог. станции в Большеве).

Сектор археологии гос. Академии искусствознания.

«Советская Азия» журнал.

Центральный музей народоведения (1. Труды. 2. Этнологические очерки. 3. ცალკე გამოცემანი).

Махач-Кала.

Ассоциация северо-кавказских горских краеведческих организаций (1. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. 2. Дагестанский сборник).

Дагестанский музей (Бюллетень).

Дагестанский научно-исследовательский институт (ცალკე გამოცემანი).

Дагестанская областная сельско-хозяйственная селекционная станция (Труды).

Минск.

Центральное бюро краязнаутства при Беларускай акадэміі навук (1. Советская країна. 2. ცალკე გამოცემანი).

Никольск-Уссурийский.

Южно-Уссурийский отд. гос. русского географического общества (1. Известия. 2. Записки. 3. Отчет опытной шелководственной станции).

Новороссийск.

Новороссийская биологическая станция (Работы).

Новочеркасск.

Северо-кавказский институт сельского хозяйства и мелиорации (Известия).

Одесса.

Одесское общество естествоиспытателей (1. Записки. 2. ცალკე გამოცემანი).

Петергоф.

Петергофский естественно-научный институт (Труды).

Покровск.

Центральный музей республики немцев Поволжья (Mitteilungen).

Полтава.

Полтавский державный музей ім. В. Г. Короленко (1. Сбірник Полтавщины. 2. Серия экскурс. видань. 3. ცალკე გამოცემანი).

Пятигорск.

Бальнеологический институт на Кавказских минеральных водах (1. Труды. 2. ცალკე გამოცემანი).

Ростов на-Дону.

Северо-кавказская краевая станция защиты растений (1. Известия 2. ცალკე გამოცემანი).

Северо-Кавказский гос. университет (Известия).

— Общество естествоиспытателей (Протоколы заседаний).

Азовско-Черноморская научная рыбохозяйственная станция (Труды).

Саратов.

Волжская биологическая станция (1. Работы. 2. Ежегодник. 3. Монографии).

Институт по изучению засухи в РСФСР (Журнал опытной агрономии).

Саратовское общество естествоиспытателей и любителей естествознания (Труды).

Севастополь.

Севастопольская биологическая станция Академии Наук СССР (Труды).

Симферополь.

Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы (Записки).

Центральный музей Тавриды (Труды естеств.-историч. отдела).

Смоленск.

Смоленский гос. университет (Научные известия).

— Общество естествоиспытателей и врачей (Труды).

Ставрополь.

Ставропольская станция защиты от вредителей (1. Известия. 2. Работы).

Ташкент.

Главный Средне-Азиатский музей (ცალკე გამოცემანი).

Средне-Азиатский гос. университет (Труды).

Средне-Азиатский институт защиты растений (САИЗР) (ცალკე გამოცემანი).

Средне-Азиатский комитет по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы (Известия).

Тобольск.

Общество изучения Тобольского края при Музее Севера (1. Бюллетень. 2. ცალკე გამოცემანი).

Томск.

Сибирское орнитологическое общество (Uragus).

Тула.

Общество по изучению Тульского края (Тульский край).

Харьков.

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (Східний світ).

Український інститут востоківедення Археологического комитета Всеукраїнской Академии наук.

Український комітет охорони пам'яток культури при Укрнауці (1. Охорона пам'яток культури на Україні. 2. Збірник).

Український комітет охорони пам'яток природи при Укрнауці (1. Охорона пам'яток природи на Україні. 2. ცალკე გამოცემანი).

Харьковская научно-исследовательская кафедра ботаники (Научови записки).

Харьковское общество испытателей природы (1. Труды. 2. ცალკე გამოცემანი).

Харківська секція науково-дослідчої катедри мистецтвознавства (1. Мистецтвознавство. 2. Збірник).

Херсон.

Державний херсонський історико-археологічний музей (Літопись музею).

Херсонский естественно-исторический музей (ცალკე გამოცემანი).

Чебоксары.

Общество изучения Чувашского края (1. Труды. 2. Отчет. 3. ცალკე გამოცემანი).

Эривань.

Ботанический сад ССР Армении (Труды).

Ялта.

Никитский ботанический сад (1. Записки. 2. Бюллетень отдела лекарственных и технических растений. 3. ცალკე გამოცემანი).

უცხოეთი.**ავსტრია.****Wien.**

Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-Naturwissenschaftliche Klasse (Anzeiger).

Anthropologische Gesellschaft (Mitteilungen).

Mechitaristen-Kongregation (Handes Amsorya).

Naturhistorisches Museum (Annalen).

Wiener prähistorische Gesellschaft (Wiener prähistorische Zeitschrift).

Zoologisch-botanische Gesellschaft (Verhandlungen).

არგენტინა.**Buenos-Aires.**

Gobierno de la provincia. (Obras completas de Florentino Ameghino).

Museo nacional de historia natural „Bernardino Rivadaria“ (Memoria anual).

ბელგია.**Bruxelles.**

Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique (1. Annuaire. 2. Bulletin de la classe des sciences).

Jardin botanique de l'état Bruxelles (Bulletin).

Société des bollandistes (Analecta bollandiana).

ბულგარეთი.**Sofia.**

Българско природоизпитателно дружество. Société bulgare des sciences naturelles (Трудове).

გერმანია.**Berlin.**

Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (Zeitschrift für Ethnologie).

„Berliner Münzblätter“. Redaktion.

Botanischer Verein der Provinz Brandenburg (Verhandlungen).

Deutsche zoologische Gesellschaft.

Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft (1. Bericht. 2. Deutsche Forschung).

Preussische Akademie der Wissenschaften.

Verein für Kommunalwirtschaft und Kommunalpolitik.
Zoologisches Museum (Mitteilungen).

Bremen.

Naturwissenschaftlicher Verein (Abhandlungen).

Wiesbaden.

Nassauischer Verein für Naturkunde (Jahrbücher).

Halle a/S.

Deutsche Akademie der Naturforscher („Leopoldina“).

Sächsisch-Thüringischer Verein für Erdkunde („Mitteilungen“).

Dresden.

Verein für Erdkunde (Mitteilungen).

Hamburg.

Geographische Gesellschaft (Mitteilungen).

Museum für Völkerkunde (Mitteilungen).

Giessen.

Oberhessische Gesellschaft für Natur- und Heilkunde (1. Bericht
Naturwiss. Abt. 2. Bericht. Medicin. Abt.).

Königsberg i. Pr.

Physikalisch-ökonomische Gesellschaft (Schriften).

Leipzig.

Deutsche morgenländische Gesellschaft (Zeitschrift).

Städtisches Museum für Völkerkunde. (1. Jahrbuch. 2. Veröffentlichungen).

München.

Bayerische Akademie der Wissenschaften. Mathematische-naturwissenschaftliche Abteilung. (1. Abhandlungen. 2. Sitzungsberichte. 3. ცალკე გამოცემანი).

Museum für Völkerkunde.

Frankfurt a. M.

Frankfurter Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.

Senckenbergische naturforschende Gesellschaft. (1. Senckenbergiana. 2. Aus Natur und Museum).

დანციგი.

Danzig.

Naturforschende Gesellschaft (Schriften).

Westpreussischer botanisch-zoologischer Verein (Bericht).

დანია.**Kobenhavn.**

Kongl. Nordiske oldskriftselskab. Société royale des antiquaires du Nord (Mémoires).

ესპანეთი.**Madrid.**

Real Sociedad espanda de historia natural (1. Boletin. 2. Memorias).

ესტონეთი.**Tartu.**

Loodusuurjate selts Tartu ülikooli juures Naturforschende Gesellschaft bei der Universität Tartu (Aruanded-Sitzungsberichte). Tartu ülikool. Universitas tartuensis. (1. Acta et commentationes. A. Mathematica; physika, medica. 2. Acta et commentationes. C. Annales).

ინგლისი.**Cambridge.**

E. H. Minns.

Liverpool.

Liverpool biological society (Proceedings and transactions).

London.

British museum.

British museum (Natural history) (ცალკე გამოცემანი).

Imperial Institute of entomology (Bulletin of entomological research).

Royal anthropological institute of Great Britain and Ireland („Man“).

Zoological society of London.

იტალია.**Genova.**

Museo di zoologia e anatomia comparata della R. Università di Genova (Bolletino).

ლატოვეთი.**Riga.**

Naturforscher-Verein (Arbeiten).

პოლონეთი.**Krakow.**

Polska Akademia Umi-jetnosci. Academie polonaise des sciences.

Classe des sciences mathématiques et naturelles (1. Bulletin international. Sér. A. Sciences mathématiques. 2. Bulletin

international. Sér. B. Sciences naturelles. 3. Mémoires. Sér. A. Sciences mathématiques. 4. Comptes rendus mensuels des sciences. 5. Flora polska. 6. ცალკე გამოცემანი).

— Museum fizjograficzne. Musée physiographique de l'Académie polonaise des sciences (1. Prace monograficzne Komisji fizjograficznej. 2. Sprawozdanie Komisji fisiograficznej).

Warsawa.

Panstwowe museum arzeologiczne. Musée archéologique polonais (Wiadomosci archeologiczne).

Panstwowe museum zoologiczne. Museum zoologicum polonicum (1. Annales. 2. Fragmenta faunistica. 3. Podrecznik).

რუმინეთი.

Sibiu (Hermannstadt).

Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften (Verhandlungen und Mitteilungen. 1. Wissenschaftlicher Teil. 2. Aus dem Vereinsleben).

საფრანგეთი.

Paris.

Société française d'ethnographie (Revue d'ethnographie et des traditions populaires).

უნგრეთი.

Budapest.

«Magyar botanikai lapok» (Ungarische botanische Blätter). Redaktion.

Magyar nemzeti museum. Museum nationale hungaricum (Annales historico-naturales).

Magyar földrajzi tarsasag. Société hongroise de géographie (Földrajzi közlemenyek).

ურუგვაი.

Montevideo.

Museo de historia natural (Anales).

ფინეთი.

Helsingfors.

Societas pro fauna et flora fennica (1. Acta. 2. Acta botanica fennica. 3. Acta zoologica fennica. 4. Memoranda).

Suomen muinaismuistoyhdistys. (Finnische Altertumsgessellschaft)

(1. «Eurasia Septentrionalis Antiqua» 2. Tidtskrift. 3. Suomen museo. 4. Finskt museum).

შვეიცარია.

Basel.

Naturforschende Gesellschaft Basel (Verhandlungen).

Bern.

Naturforschende Gesellschaft Bern (Mitteilungen).

Geneve.

Société botanique de Genève (Bulletin).

Lausanne.

Schweizerische Naturforschende Gesellschaft (Verhandlungen).

შვეცია.

Stokholm.

Kungl. Svenska Vetenskaps-akademien (1. Handlingar. 2. Arkiv för botanik. 3. Arkiv för zoology 4. Arkiv för kemi, mineralogi och geologi).

Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien (1. Arsbok. 2. «Fornvännen»).

Riksmuseets Etnografiska avdelning (Smärre meddelanden).

Upsala.

Geological institution of the University (Bulletin).

ჩეხოსლოვაკია.

Brno.

Masarykova universita. Prirodovedecká faculta. Universitě Masaryk Faculté des sciences (Spisy).

Praha.

Československa společnost entomologika. Societas entomologicae Cechosloveniae (Casopis).

«Lotos». Deutscher naturwissenschaftlich-medizinischer Verein für Böhmen («Lotos»).

ჩრდილო-ამერიკის შეერთებული შტატები.

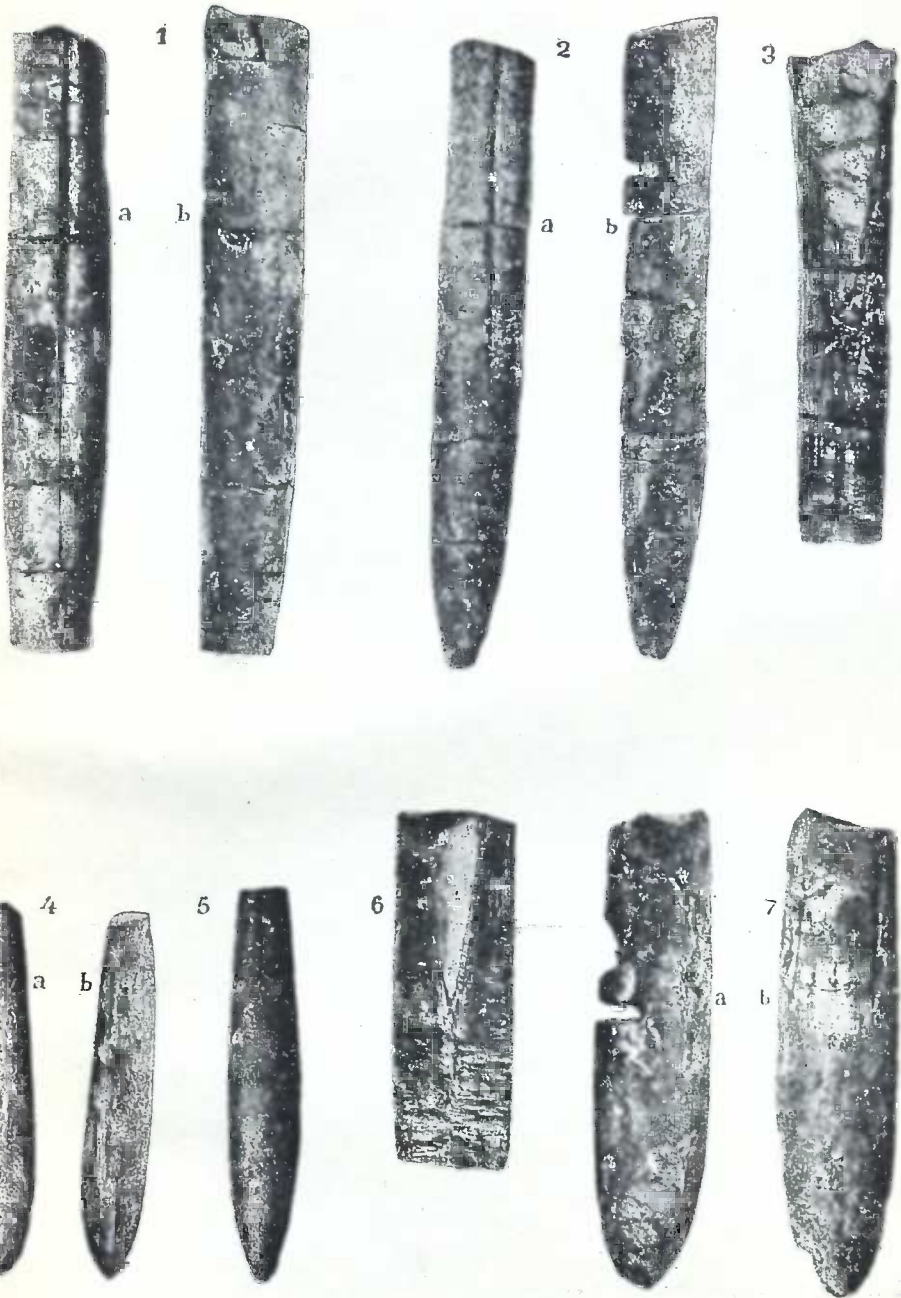
Cincinnati.

Lloyd library (Bulletin).

Cincinnati museum association (Annual report).

Chicago.

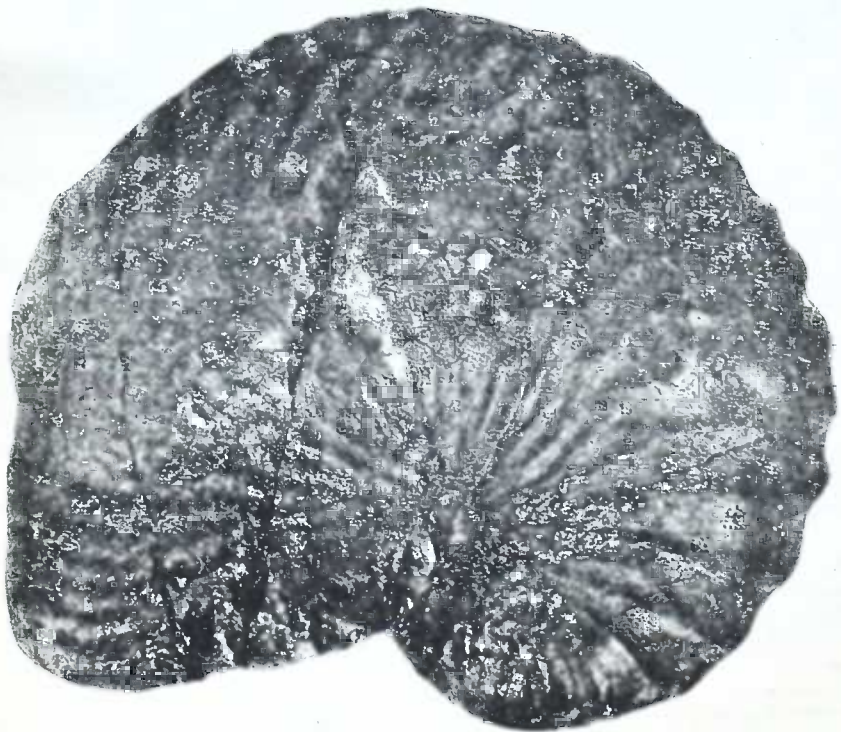
John Crerar Library.

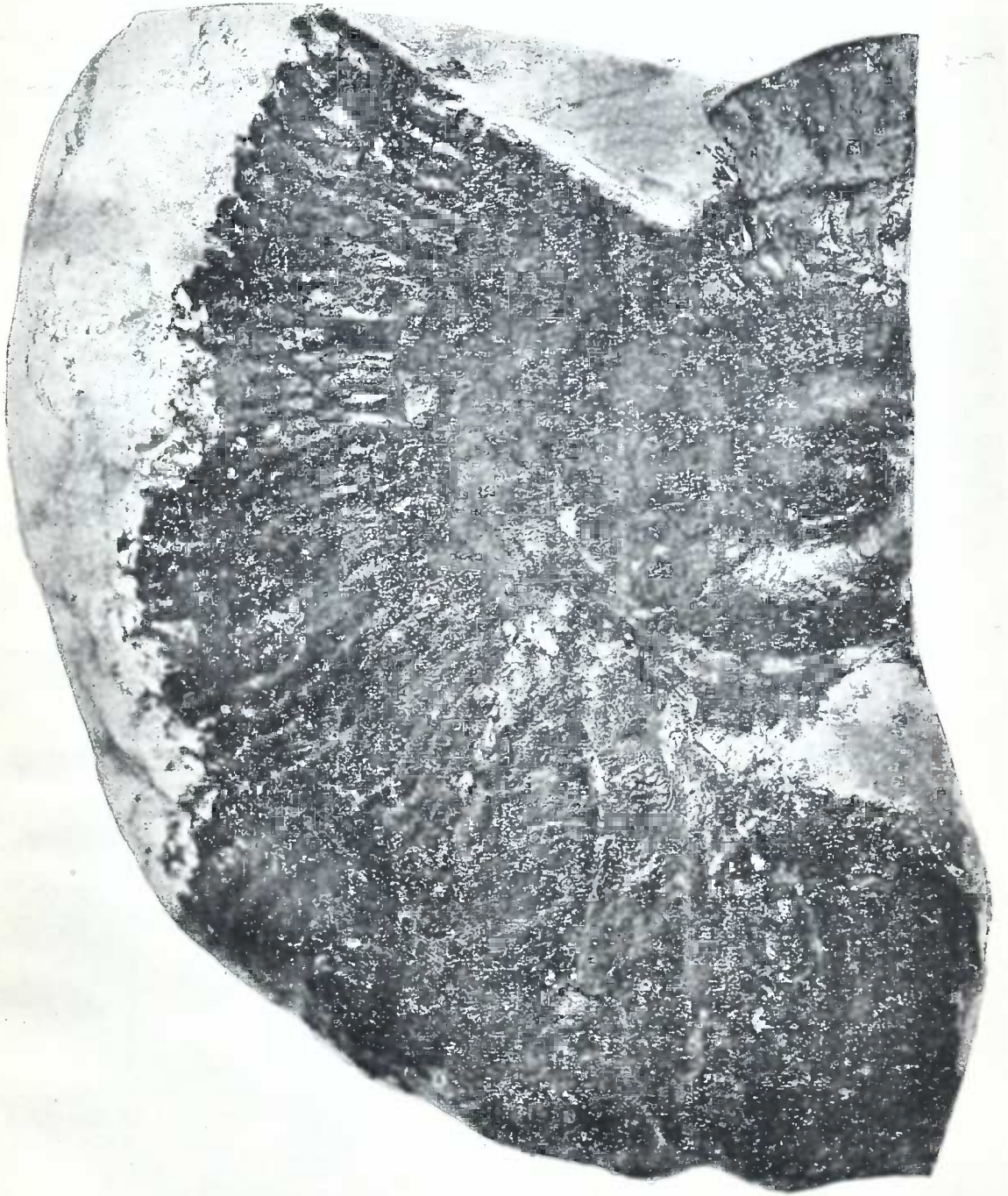
J. Rouchadzé, Sur les Belemnites et les Nautilus de l'Aptien de Koutaïs.

1

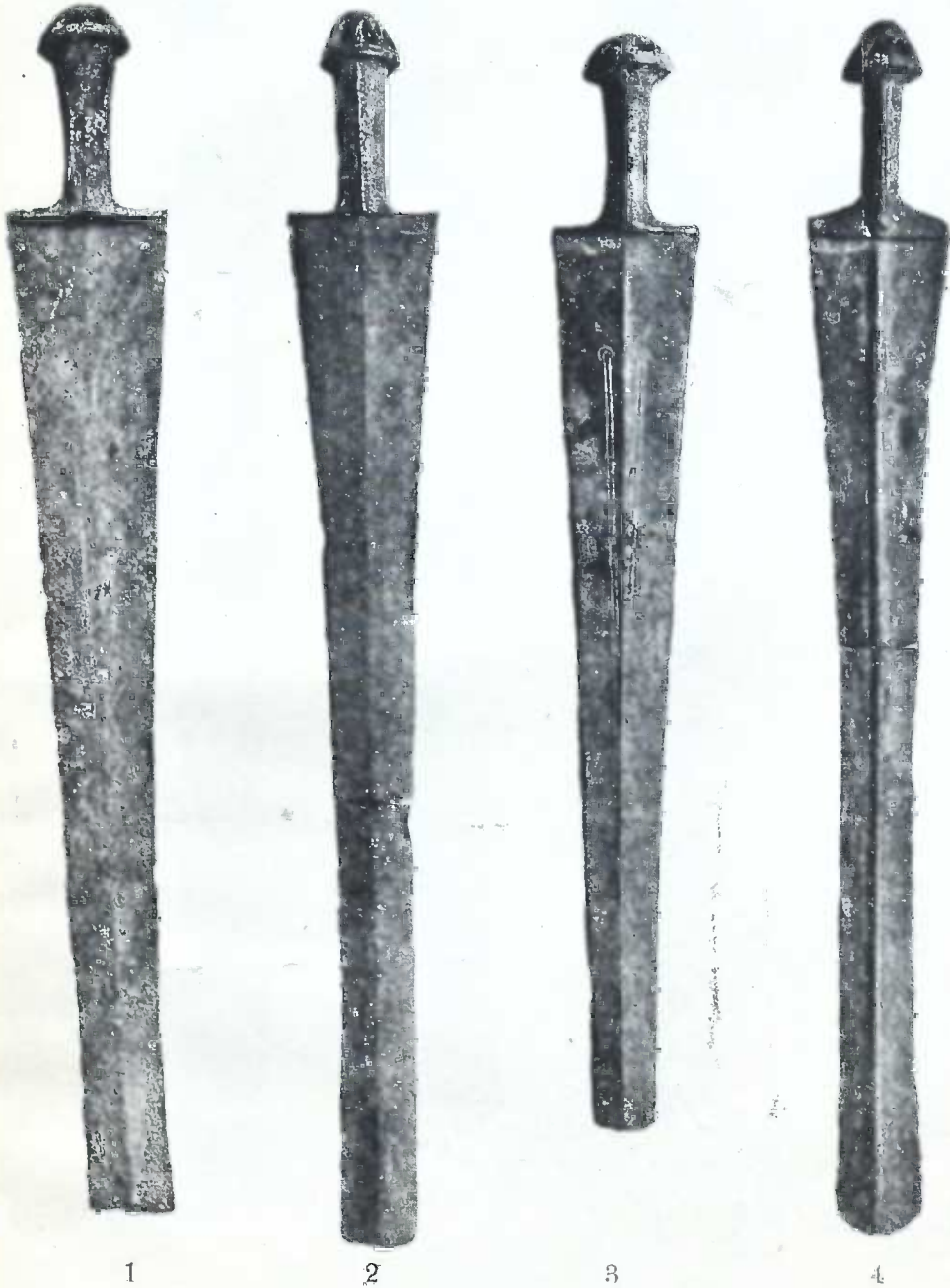
2

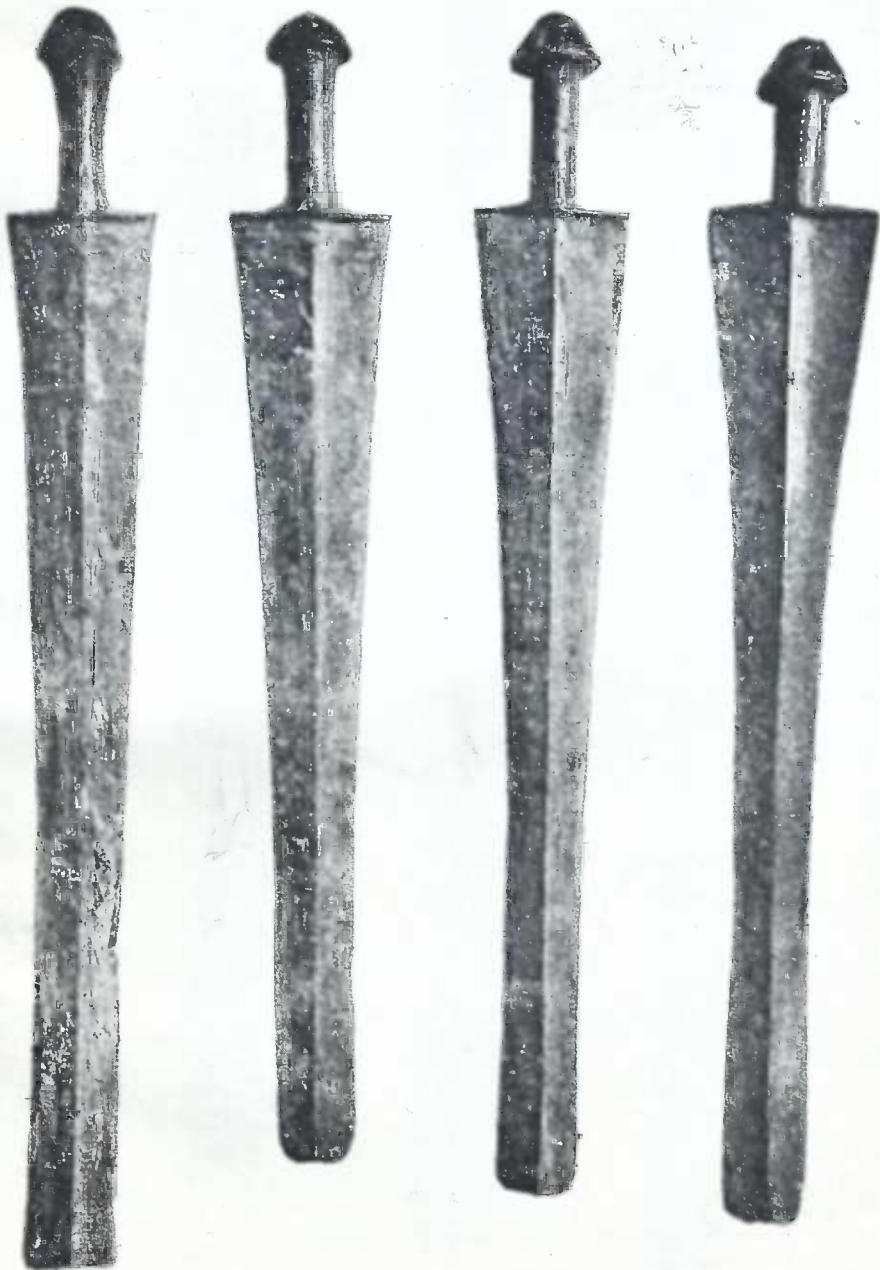
J. Rouchadzé, Sur les Belemnites et les Nautilus de l'Aptien de Koutaïs.

საქათოელის მუჭეების მოამბე, VI.

IV.

გ. ნიორაძე, ზემოავჯალის სამარე.

1

2

3

4

გ. ნიორადე, ზემოაქალის სამარე.

გ. ნიორაძე, ზემოაქალის სამარე.

საქართველოს მუზეუმის მთავარი, VI.

VII.

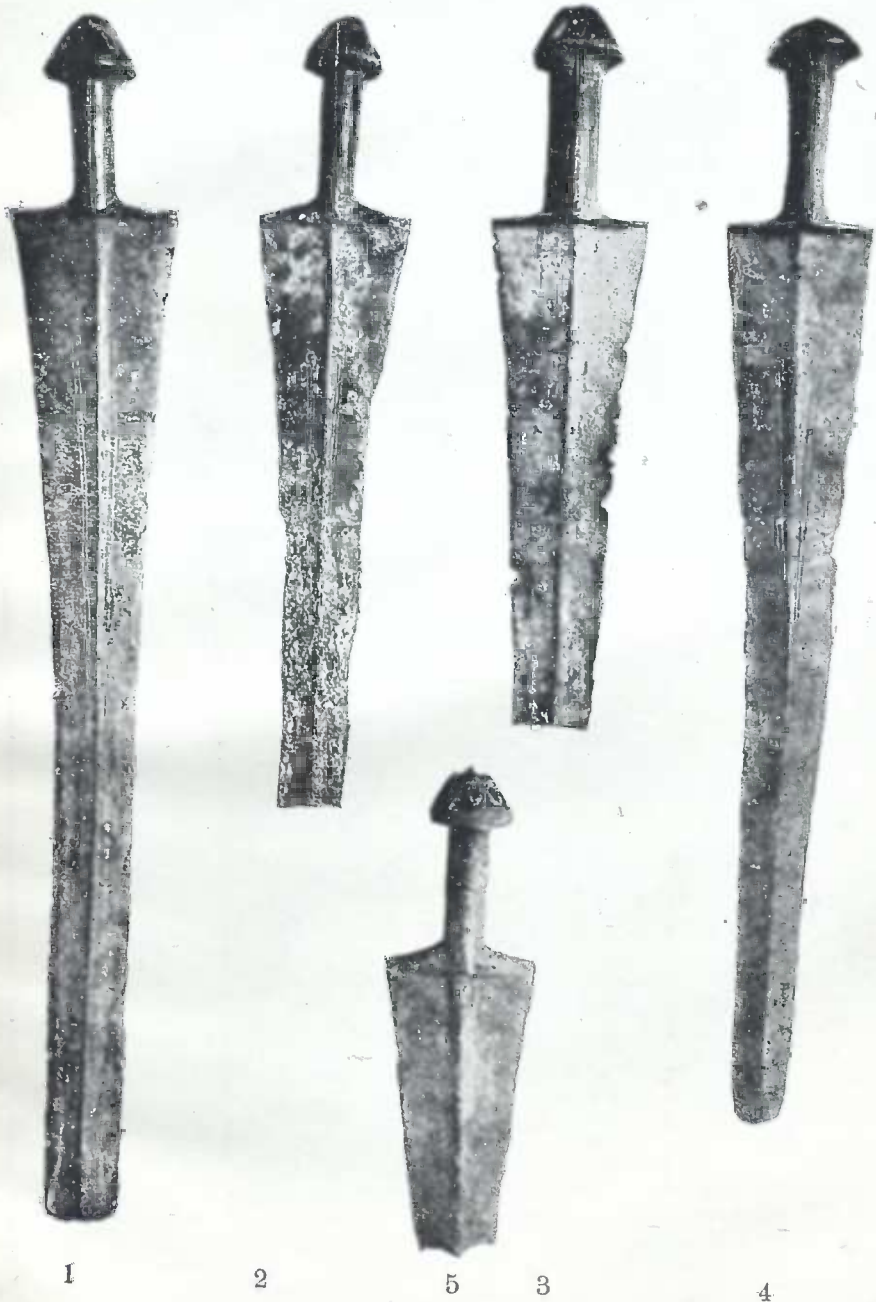
1

2

3

4

გ. ნიორაძე, ზემოვკალის სამარე.

ა. ნიორაძე, ზენოავეკალის სამარე.

Huntington.

Vanderbilt marine museum (Bulletin).

New-Haven.

Bingham oceanographic collection (1. Bulletin. 2. Occasional papers).

New-York.

American museum of natural history (1. American museum novitates. 2. Annual report. 3. Anthropological papers. 4. Bulletin. 5. «Natural History». 6. Memoirs. 7. Guide leaflet. 9. Handbook series. 19. A bibliography of fishes. 10. Natural history of Central Asia. Central Asiatic Expeditions. R. Ch. Andrews, Leder).

— Osborn library of vertebrata paleontology.

New York zoological society (Zoopathologica).

New York public library.

Philadelphia.

Academy of natural sciences (1. Annual report. 2. Yearbook. 3. Proceedings).

St. Louis.

Missouri Botanical Garden (Annals).

Washington.

Library of Congress (Report).

National Academy of Sciences (1. Annual report. 2. Memoirs. 3. Biographical memoirs).

Smithsonian Institution (1. Annual report. 2. Smithsonian miscellaneous collection. 3. Smithsonian contributions to knowledge).

United States Department of agriculture (1. Yearbook. 2. North american fauna. 3. Botany current literature. 4. Statistical bulletin. 5. Technical bulletin. 6. Circular. 7. Farmer's bulletin. 8. Miscellaneous publication).

United States national museum (1. Bulletin. 2. Special bulletin. 3. Contributions. 4. Proceedings. 5. Report).

ჰოლანდია.**Leiden.**

Ethnographisches Reichsmuseum (1. Katalog, 2. Veriag),

ნეკროლოგები.

კ. თათარიშვილი

1929 წლის მაისში უეცრად გარდაიცვალა საქ. მუზეუმის გეოლოგიური განყოფილების და სახელმწიფო უნივერსიტეტის გეოლოგიური კათედრის ასისტენტი კონდრატე დავითის ძე თათარიშვილი.

კ. თათარიშვილი დაიბადა 1872 წ. სოფ. აბასთუმანში (ზუგდიდის რაინი). მისი მამა მედავითნე იყო. პირველდაწყებითი სწავლის მიღების შემდეგ ის 1887 წ. მიაბარეს ტფილისის სასულიერო სემინარიაში. მთავრობის ურჩობისათვის თათარიშვილი სხვა მოწაფეებთან ერთად სემინარიიდან 1893 წ. გამოაძევეს. მის შემდეგ ის შედის კიევის სასულიერო სემინარიაში და იქ ამთავრებს სწავლას 1895 წელს.

სემინარიის დამთავრების შემდეგ თათარიშვილი ბრუნდება თავის სოფელ აბასთუმანში და აქ პირველ ხანებში ხსნის სასოფლო სკოლას და მასწავლებლობს. შემდეგ ოჯახის დაჟინებით ეკურთხა მღვდლად.

ახალი იდეებით გატაცებული ახალგაზრდა თათარიშვილი ვერ ურიგდება ანაფორას. ის თავს „დაქირავებულ ღვთის მსახურს“ ეძახის, ებრძვის ცრუმორწმუნეობას, გაურბის საკურთხებსა და ქელეხს, ცდილობს დაუახლოვდეს ხალხს და მის განვითარებას ხელი შეუწყოს. ამის გამო მას სდევნის სამღვდელოება და მღვდელმთავარიც რეპრესიულ ზომებს მიმართავს თათარიშვილის წინააღმდეგ. 1901 წ. თათარიშვილი ტფილისს შეაფარებს თავს. 1905 წ. ის სხვა სამღვდლო პირებთან ერთად ხელს აწერს საპროტესტო ბარათს, რომელიც გაეგზავნა კავკასიის მთავარ მმართველს, ხელის მღმწერნი პროტესტს. აცხადებდნენ სამეგრელოს ათასეულის 27-ის ჯარისკაცის დახვრეტის განზრახვის წინააღმდეგ. ამ პროტესტმა მთავრობა აღაშფოთა. უწმინდესმა სინოდმა პროტესტანტებს ბოდიშის მოხდა მოსთხოვა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ყველას გაკრეჭით ემუქრებოდა.

ყველამ ბოდიში მოიხადა და „ცოდვა“ მოინანია. გაჯიუჭდა მხოლოდ თათარიშვილი. ხელისუფლებას მან გადაჭრით გამოუცხადა: „საბოდიშო და მოსანანიებელი არაფერი მაქვს, პირიქით, ხელისმოწერა საპროტესტო ბარათზე მიმაჩნია ერთერთ ნათელ წერტილად ჩემს ცხოვრებაში“-ო.

1907 წ. თათარიშვილმა ანაფორა გაიხადა და რკინისგზის სამსახურში ჩაღვა კანტორის მოხელედ. ამ ხანას ეკუთვნის თათარიშვილი-უიარაღოს საუკეთესო ბელეტრისტული ნაწარმოები „მამელუკები“. თათარიშვილის კალამის დაწერილია ბევრი სხვა ბელეტრისტული ნაწარმოებიც, რომელთა მნიშვნელობას ჩვენი სიტყვაკაზმული მწერლობისათვის ლიტერატურის ისტორიის მკვლევარნი ჯეროვანად დაათასებენ.

1912 წ. თათარიშვილი მიემგზავრება ბრიუსელში (ბელგია) უმაღლესი ცოდნის მისაღებად. ის შედის უნივერსიტეტში საბუნებისმეტყველო დარგზე. დიდი ტანჯვაწვალება გადახდა მას უცხოეთში, განსაკუთრებით საერთაშორისო ომის პერიოდში, მაგრამ თათარიშვილმა ერთხელ არჩეულ მიზანს მაინც არ უღალატა. როგორც კი დადგა სწავლის გაგრძელების შესაძლებლობა (საერო-აშორისო ომის გამო შეწყვეტილი), უმაღლ უნივერსიტეტს მიაშურა და დაამთავრა ის გეოლოგის დოქტორის ხარისხით.

1921 წ. თათარიშვილი ჩამოდის საქართველოში. 1922 წ. ის მუშაობას იწყებს სახელმწიფო უნივერსიტეტში და 1923 წ. საქ. მუზეუმში. ამ ხნიდან მოკიდებული თათარიშვილი შლის თავის მუშაობას ერთის მხრით სამასწავლებლო ასპარეზზე (სტუდენტების ხელმძღვანელობა), ხოლო მეორე მხრით სამეცნიერო კვლევა-ძიების დარგში. ის იწყებს საქართველოს კუთხეების გეოლოგიურ შესწავლას (ექსპედიციები ქვემო ქართლში, კახეთში, სამეგრელოში და სხვა), ამუშავებს ექსპედიციების დროს შეგროვილ მასალებს ლაბორატორიებში და ამზადებს სამეცნიერო წერილებს დასაბეჭდად (დაბეჭდილებებიდან იხ. კ. თათარიშვილი, გოხნარის მიდამოების მოკლე ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა, საქ. მუზ. მოამბე, ტ. III, გვ. 99—108). ამ ხანით მისი მუშაობა უმთავრესად მომავლის საქმე იყო. სხვათა შორის, მან დაამზადა გეოლოგიის სახელმძღვანელო სტუდენტებისათვის, რომლის დაბეჭდვა მას არ დასცალდა..

თათარიშვილი საქმეს ეკიდებოდა დიდი გულმოდგინებითა და სიყვარულით. მისი უშრეტე ენერჯისა და შრომის გამძლეობის მიხედვით უნდა გვეფიქრა, რომ ის ბევრის გაკეთებას შესძლებდა თავის სპეციალობაში. მაგრამ სიკვდილმა არ დაინდო ეს დაუღალავი

მუშაკი. უნივერსიტეტის ლაბორატორიაში მუშაობიდან სახლში დაბრუნებისას საღამოს 9 საათზე მან თავი ცუდად იგრძნო და გულის სიღამბლისაგან უეცრად გარდაიცვალა. მუხთალმა და უსამართლო სიკვდილმა მცირედი გაბრძოლებაც კი არ დააცალა იმ ადამიანს, რომლის მთელი სიცოცხლე უწყვეტი ბრძოლა იყო უსამართლობის წინააღმდეგ.

გ. ჩიტაია.

ზაქარია ჩხიკვაძე

1930 წელს აპრილის 27-ს, ღამის 2 საათზე გარდაიცვალა ჯაქარია ივანესძე ჩხიკვაძე, 68 წლისა. ორმოცი წლის განმავლობაში განსვენებული სიყვარულით ასრულებდა მასწავლებლის მძიმე მოვალეობას, ბოლო წლებში კიდევ მუყაით შრომას ეწეოდა მცველის თანამდებობაზე უნივერსიტეტთან არსებულს ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმში. იშვიათი ადამიანი მოშორდა წუთისოფელს, ადამიანი თავდავიწყებამდე ერთგული განათლებისა და მეცნიერების, ადამიანი, რომელსაც თავის ავადმყოფობის დროს გულზე ლოდად აწვა ის, რომ იძულებული ხდებოდა. მუზეუმში სამუშაო დღეები გამოეტოვებინა.

ზაქარია ჩამომავლობით გლეხი იყო, მამა მისი თელავში მჭედლობდა. განათლება ზაქარიამ ტფილისის სემინარიაში მიიღო. სწავლის დამთავრებისას და მასწავლებლობის დაწყებისთანვე ხელი მიჰყო ერთი მხრივ თედო ჟორდანიას ხელმძღვანელობით ისტორიულსა და არქეოლოგიურ ძეგლებზე მუშაობას და მეორე მხრივ ქართული სიმღერების შეკრებასა და ფიქსაციას. 1896 წელს გამოცა ქართული სიმღერების კრებული—„სალამური“, რომელიც რასაკვირველია აგრეთვე ნავარაუდები იყო სკოლებისათვის სახელმძღვანელოდ. ისტორიაში ზაქარიას უმთავრესად იზიდავდა საქართველოს მატერიალური კულტურის ძეგლები და თავის სამშობლო მხარეში, კახეთს, სამართლიანად ითვლებოდა თვითეთლის ისტორიულისა და ხელოვნების მხრივ შესანიშნავი ძეგლის მცოდნედ. როგორც გულახდილი ადამიანი, ზაქარია უყოყმანოდ უშლიდა წინ ყველას თავის ცოდნას და მუდამ ხალისით ეკიდებოდა თანამშრომლობითს კვლევადიებებს და აწყობდა საძნელო ექსკურსიებს კახეთის მთიან ადგილებისაკენ. ქართულ პერიოდულ გამოცემებში მთელი რიგი წერი-

ლები მხოლოდ ნაწილობრივ ჰფენენ ნათელს მის აღმოჩენილს, როგორც მრავალ ხუროთმოძღვრულ, ის მწერლობის ძეგლთა. ნაწილი სხვა მასალებისა დღემდე გამოუქვეყნებელია. მათ რიცხვშია მუსიკალური ეთნოგრაფიიდან ჩაწერილი მდიდარი მასალები.

ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმის მუშაობაში ზაქარია წინასწარი საორგანიზაციო მომენტებიდანვე ჩაება. ყველა სიძნელეთ, რომელნიც თან სდევდენ მუშაობას ძეგლების ჩაბარების დროს და მოვლისას, საგამოფენოდ დამზადებისასა და გამორკვევისას, მათი დალაგებისასა და მნახველების დატარებისას, ზაქარია უძღვებოდა თავისი ხასიათისდა კვალად აუღელვებლივ, საქმის ერთგულებით და საქმისადმი მოვალეობის სრული შეგნებით. უხმაუროდ და შეუმჩნეველად შეკრებილია ზაქარიას მიერ ეპიგრაფიკული მასალა, ძეგლებიდან ზუსტი პირების გადმოღებით.

ზაქარიას სიკვდილით სამუზეუმო საქმემ საქართველოში დაკარგა დიდი ერთგული მუშაკი, რომელმაც მთელი თავისი სიცოცხლე მოანდომა ძეგლების მოკრებასა და დაცვის საქმეს, მეგობრებმა და განსვენებულის მრავალმა მოწაფემ კიდევ იშვიათი ადამიანი და ხელმძღვანელი.

გიორგი ჩუბინაშვილი.

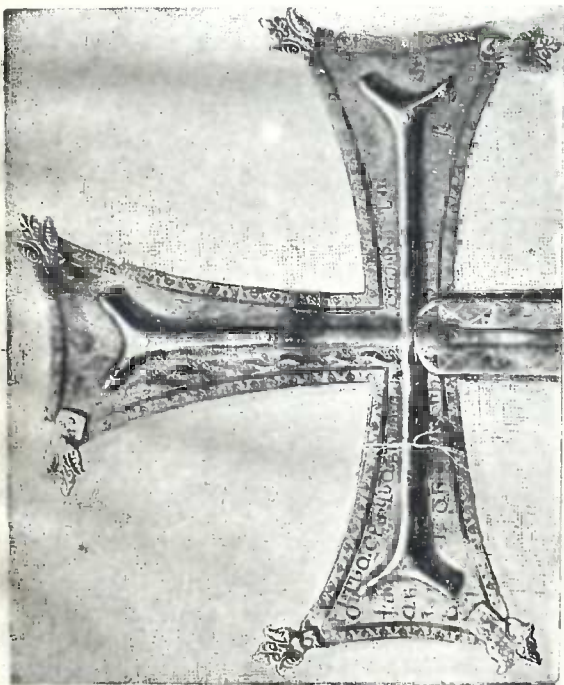
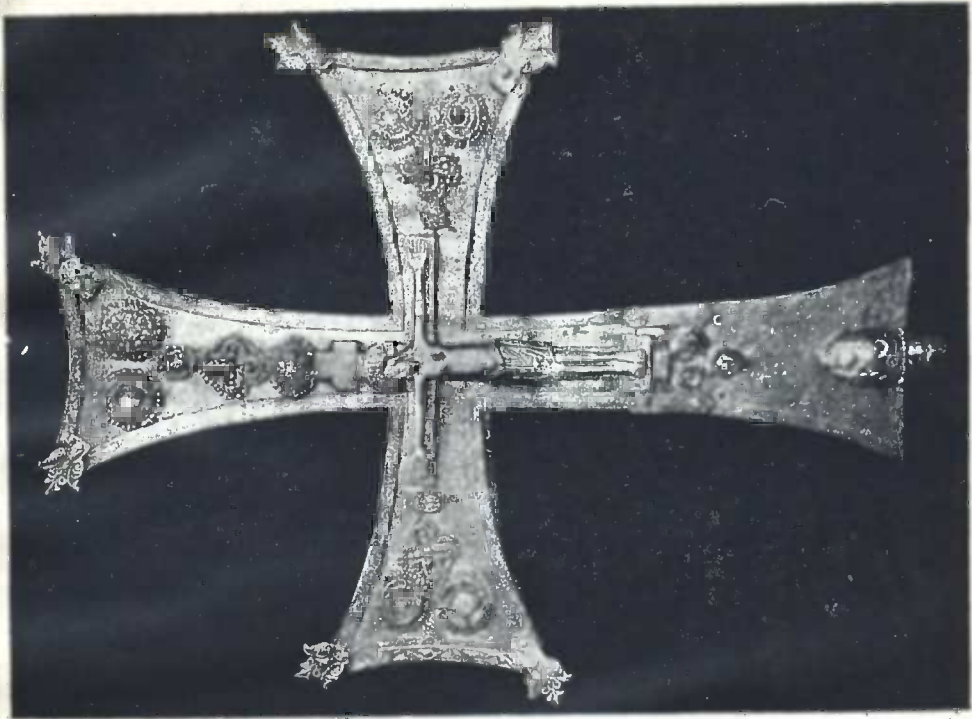
პროფ. ბ. ჩუბინაშვილის „973 წლის ჯვარი იშხანიდან“ დამატება:

307 გვერდზე მხოლოდ მითითებულია ზურგის წარწერაზე თაყაიშვილის გამოცემით (არხ. მოგზ. და შენიშენანი II წ., ტფ. 1913 გვ. 66) და შეცდომით არის აღნიშნული, რომ ამ განხილ ტექსტს თაყაიშვილის გამოცემაში მე-5 და მე-6 სტრიქონების შუა ადგილი უჭირავს. რადგან წარწერის ტექსტი მეტად საგულისხმოა, თანაც მისი სტრიქონები თავისებურად არის დალაგებული, ხოლო გამოცემული ტექსტი არც თუ ისე უმცდარია, მოგვყავს ის მთლიანად სტრიქონების განრიგებითურთ:

1. [ქ სახ]ელითა ღთისაჲთა მე
2. გლახაკმნ არსენი ძემან ვაჩე
3. მრხოველისამნ შევექმე[ნ]
4. [ჯოჯ]არი ესე
5. [ს]ადიდებელად და სალოცველად
6. ადნ ღნ ძრიელისა ბგრატ მე
7. ფისა და კორა
8. პალატისა და შეილთა მათ
9. თა ერთობით ადნ ღთმნ
10. და სალხინებლად ცოდვილისა სოლი
11. სა ჩემისა[თ]ოვის ამენ+შეიქნა კლ
12. თა იენე დიაკონისთა ქე შ[ე]

1
5 2
6 3
7 4
8 9
10 11
12

შეცდომის გასწორება: 301 გვერდზე, ქვევიდან მეორე სტრ. სწერია „გამოკვის“, უნდა იყოს „გამოაკვას“.

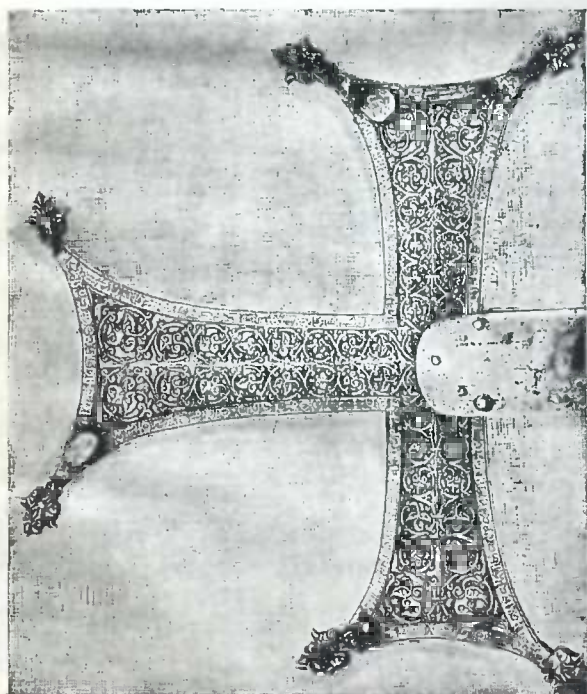
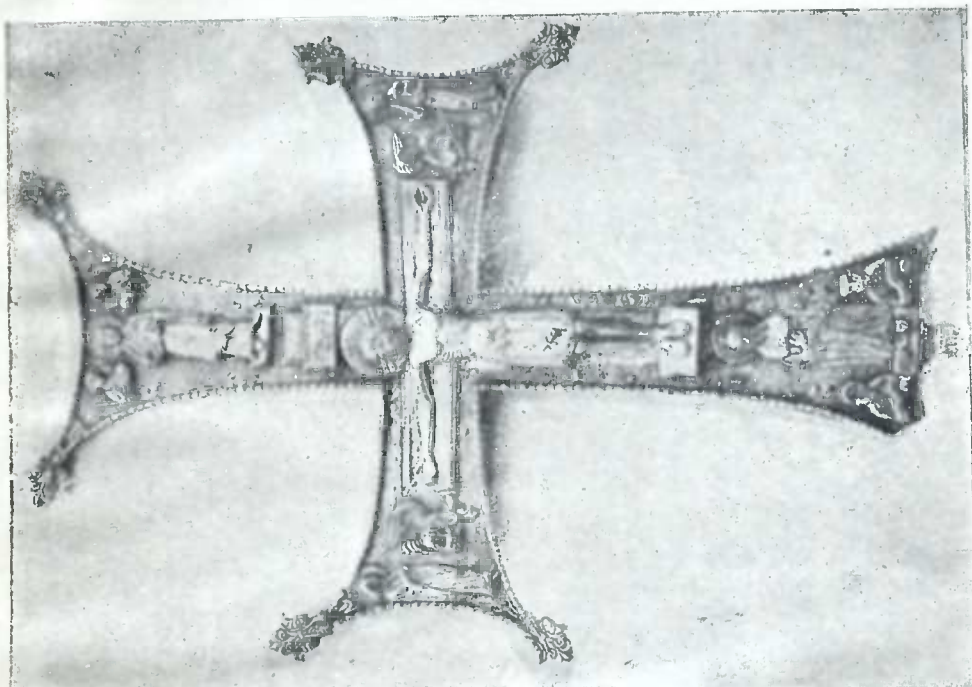
გ. ჩუბინაშვილი, 973 წ. ჯვარი იშხანიდან.

2

იშხანის 973 წლის ჯვარი.

1. წინა პირი (გაძარცვებულ).

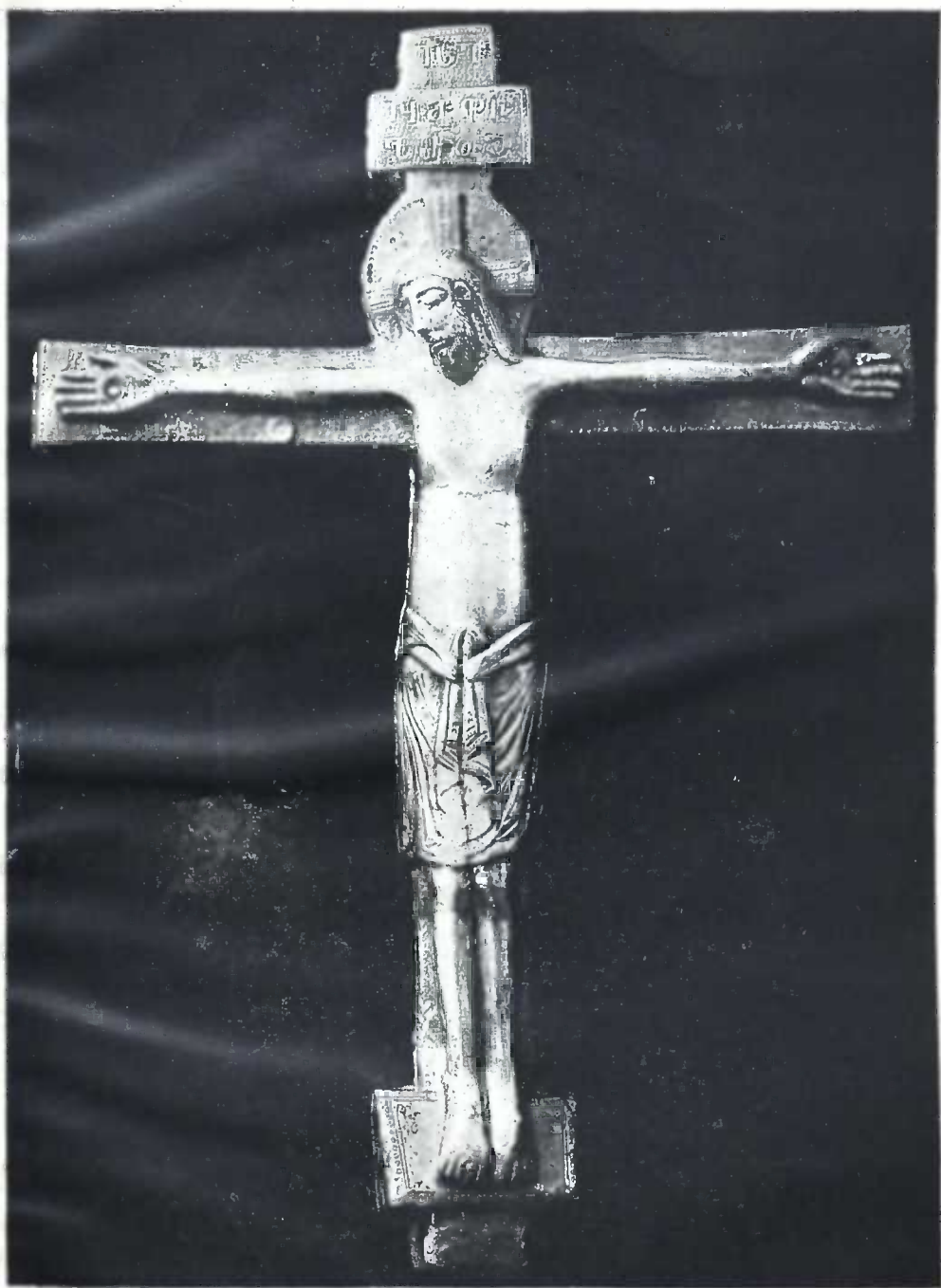
2. ზურგის ზევიითი ნაწილი.

მარტვილის მე-XI ს. ჯვარი.

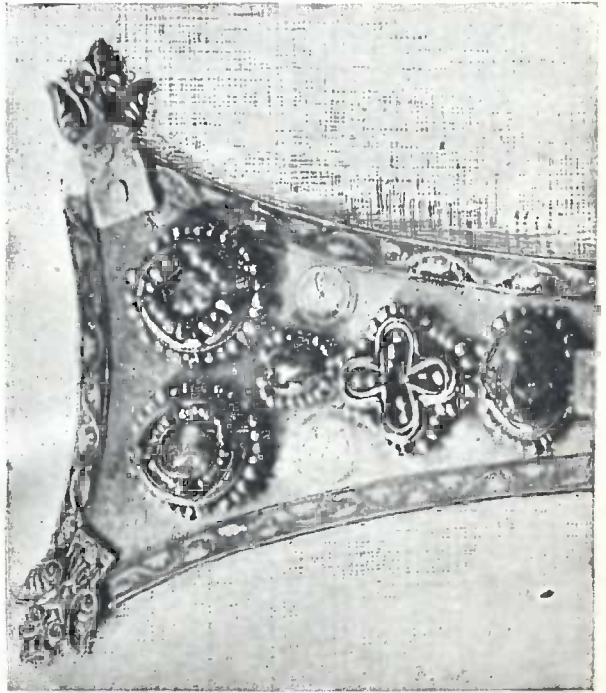
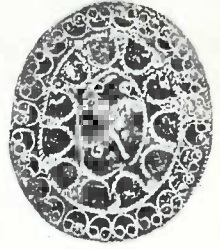
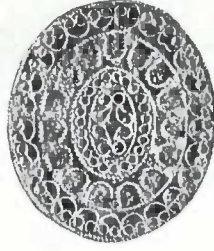
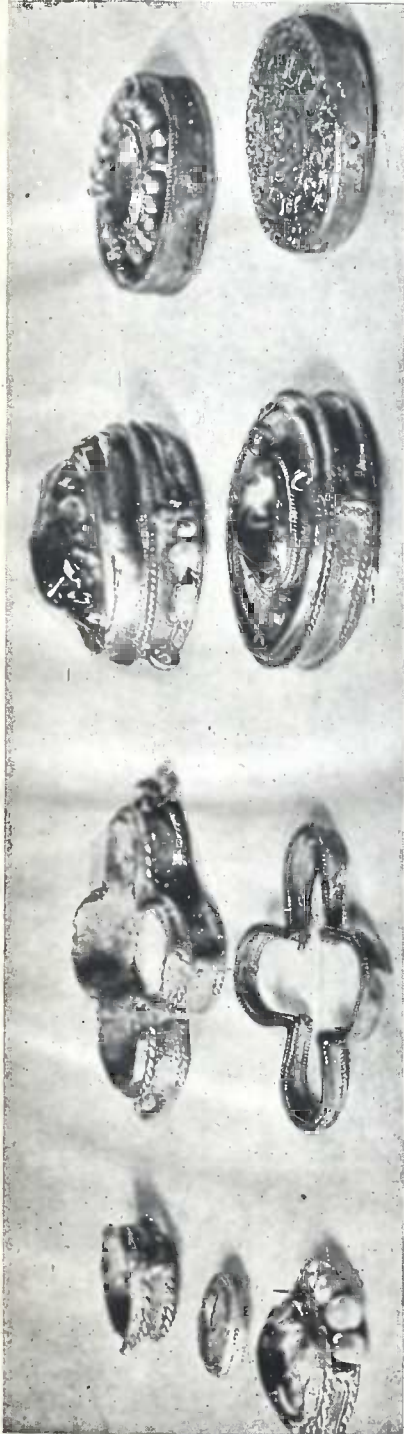
1. წინა პირი (გალატეხამდე).
2. ზურგის ზევითი ნაწილი
3. ზურგის ქვევითი უბანი (გაშლილი სახით).

გ. ხუბინაშვილი, 1973 წ. ჯვარი იშხანიდან.

იშხანის 973 წლ. ჯვარი: ჯვარცმა (დაახლ. $\frac{1}{3}$ ნატ. ზომ.).

გ. ჩუბინაშვილი, 973 წ. ჯვარი იშხანიდან.

იშხანის 973 წლ. ჯვარი.

მორთულობის ცალკე ელემენტები (1/4 ნა-
ტურ. ხომ.) და ზეგო მტოს ნაწილი (დაახ.
1/2 ნატ. ხ.).

გ. ჩუბინაშვილი, 973 წ. ჯვარი იშხანიდან.

